

ECONOMIE DE SUBSISTANCE

chez les Ngbaka minagende

**La chasse, la pêche, l'agriculture,
le ramassage et la cueillette,
et quelques techniques d'acquisition accessoires**
(les boissons alcoolisées, la fabrication du sel et du savon traditionnel)

Marcel Henrix, cicm

Table des matières

Première partie : La chasse et les pièges

Yàlí zámò dò ndó bílí

Introduction	17
Chap. I. La chasse : <i>lengge ngo yàlí zámò</i> :	19
Omenò ké oyaa lè wa yengge zi do zamò : <i>les armes de chasse</i>	19
I. Wè 'dà nzábélé : <i>l'arc</i>	19
II. Wè 'dà kpili : <i>la flèche</i>	19
We ngoe kpili : <i>emmancher une flèche</i>	20
A li kpili : <i>enduire de poison la pointe d'une flèche</i>	20
Ngo gili kpilino : <i>noms de quelques flèches</i>	21
III. We 'da sele : <i>les lances</i>	22
IV. Wè 'dà kòyà : <i>les couteaux</i>	23
Tèlè tè ké wa dolo zi do okoyano ni : <i>comment forger des couteaux</i>	23
Ngo gili mbe okoyano : <i>Les différentes sortes de couteaux</i>	23
Ngo gili walano wa gbè do sa'de ni : <i>différentes sortes de chasse</i>	25
We 'da yu già : <i>faire la chasse en grand groupe sur un terrain délimité</i>	25
Yu gia zamò : <i>la chasse 'già' en forêt</i>	25
Yu gia te lí zō : <i>la chasse 'già' en savane</i>	25
Fò kòà : <i>rabattre du petit gibier en groupe de 3 ou 4 (avec des chiens)</i>	27
Kǎ sǎ : <i>trappe</i>	27
Kǎ fòlò : <i>trappe pour éléphants</i>	28
Kǎ bià : <i>trappe pour les rongeurs "bià"</i>	28
Yali gbè gò : <i>la chasse au léopard</i>	29
Iná kpǎlǎ dò tòlò : <i>lànggá do fúnzà: drogues pour exciter les chiens</i>	30
Plantes citées à 'Bodumbili moke + à 'Boyélé	31
Plantes citées à 'Bokada-Songbo + à 'Bobadi	33
Description de certaines plantes	34
Kóé (kpòkòvwò) : <i>petite clochette qu'on attache au corps d'un chien de chasse</i>	34
Chap. II. Les pièges : <i>Wé 'dà óbílinò wà ndó há ósá'denò</i> :	35
Omò tè bílinò : <i>noms des pièces d'un piège</i>	35
Olí bílinò dò ngbàkà : <i>les noms des pièges en Ngbaka</i>	37
I. Bíli nóè : <i>les pièges à oiseaux</i>	37
Bé gbàngbà + Bèlènnù ou : ngbòlònnù + Gàmá (Bíli kòáli)	37
Ngàlǎ	38
Bíli gbàlè <i>tábi</i> àmbá'dákú <i>tábi</i> (mbá'daké)	39
II. Bíli zùlà : <i>les pièges à rats</i>	40
Gbàmándá ou Kòbá + Kòmbònnù	40
Tàkù : <i>piège assommoir à rats</i>	42
Ngàndi tábi Zànggàndi tábi Bíli nzànggùmànzà + àngò'dè	43
Bíli félé 'bètè	44
III. Bílinò ké wà ndó mà há ógèlé sá'denò ni : <i>les pièges pour autres animaux</i>	45
Zágbà	45
Bíli bà nyàngá + Sínggà (làzòálè)	46
Kénggámò	47

Bílí nú kò (<i>ou</i> : kànggàdinggà)	+ Bílí ngó tíá tè	48	
Bílí kínggéggè	+ Bílí ngó nyàkà (<i>tàbì</i> : bílí kòá)	49	
Gbàvwákàndí (<i>ou</i> : gbàvwákàndá)	+ Tóá bili	50	
Kpító	+ Nzémbá	+ Bílí yà	51
Bàgèlé	+ Kpèkpèlè nù	+ Bílí lò	52
Gbàngbà:	<i>piège assommoir à petit gibier</i>	53	
Lònggò :	<i>piège pour éléphant, buffle, etc.</i>	54	
Annexe :	Chants de chasse, zúmà ènggà	57	
	Entretiens enregistrés sur les pièges : <i>lengge ngo ndo bili</i>	65	
I. 'Bokada Songbo - Lengbanga Mathieu		65	
Bèlènnù (Ngbolonù)		65	
Gbàngbà		67	
Gàmà (Bílí kòáli)		69	
Bílí nú kò		71	
Lònggò ('dònggò)		72	
Bílí bànyàngá		72	
Bílí bànggálá		74	
Ndòngbà		75	
Kénggémò		76	
Kanganzela		77	
Bílí ngó tia tè		78	
Bílí Kpító		79	
II. 'Bokada Songbo - Nasena-Yamba		81	
Zàgbà		81	
Kénggémò		82	
Bílí nú kò		83	
Kòmbònù		84	
Tàkù		86	
Ngàndì		87	
Bili ngo tia te		88	
Tóá bili		89	
Kpító		91	
Nzémbá		92	
Bàgèlé		93	
Bili fíndá tè		95	
Ngbòlònù - Bèlènnù		95	
Gbàngbà		97	
Lònggò ('Dònggò)		98	
Bànyàngá		99	
Kòbá		100	
Annexe: Lengge ngo bàlà (<i>Sangu Polo te 'Bokada-Danga</i>)		102	
III. Entretien à Yombo (RCA)		103	
Ngò gili bilino : bànyàngá, ngbàngándí, gbàngbà :	<i>différentes sortes de pièges</i>	103	
Ombe omò te bilino :	<i>les pièces d'un piège</i>	106	
We 'da ngònggò		107	
Pelèno wa ndo do bilino ni :	<i>les liens utilisés dans les pièges</i>	108	
Lengge ngo bili zula ni :	<i>pièges à rat</i>	108	

Ombe ngo gili bilino : <i>différentes sortes de pièges</i>	110
bili mó okòà ngo te, bili nu kò, bili bànyàngà	110
Mbe inano wa ndo do bili ni : <i>plantes vénéneuses utilisées dans les pièges</i>	111
Te sē, folo te wi do gbónggò, sónggá	111
Li zolono wa ndo do bili ni : <i>les saisons ou les périodes où l'on tend des pièges</i>	112
Ndo bili olo ozula, bià, gbàkàmbù, kòà, ní dò ní : <i>pièges à rats, lapins (bià), écureuils, etc.</i>	113
ngàndi	113
kò bià (ma wia do gbālā sa'de)	114
kòbá (má wia do kɔa te tana)	114
Lénggè ngó bílí nóé : Ngàlìà, Bàgélé, Tàkù, Ndàkà : <i>pièges à oiseaux</i>	115
Tùngú'dú nù	116
IV. Entretien aux villages 'Bodumbili I et 'Bodumbili II	119
A. Lénggè ngo ina yali zamɔ : <i>entretien sur les plantes magiques ('Bodumbili monene)</i>	119
We 'da ngònggò	119
Dě do kòlè	119
sɔngga zamɔ ke wa sa li ne na bàmālā, dòkòpùlù	120
Bili kpo kpo do ina 'de ε boe! : <i>il existe une plante magique pour chaque piège</i>	121
Te sē, te tálè, te làkà (ngɔnggɔ, liā mbàlànggú, dòdòngbó'dò)	121
We 'da sònggá	121
Annexe : Lifi pɛɛ, do zifi pɛɛ	122
B. Tala lénggè ngo mbè bilino : <i>entretien sur quelques pièges ('Bodumbili II)</i>	123
Bili ngo tia te : <i>piège sur un arbre tombé</i>	123
Kénggémò : <i>série de pièges dans un barrage de branchages et de feuilles</i>	123
Angó'de : <i>chasse des enfants aux rats</i>	123
Mɛno ke wi yali zamɔ wia te de ne ni : <i>quelques conseils aux chasseurs</i>	124
VI. Entretien au village 'Bogbambe (29.03.1994)	125
Lénggè ngo mbè sa'deno : <i>informations sur quelques animaux ('Bogbambe)</i>	125
Pɛpɛ kpā : <i>enfumer un rat de Gambie pour le déloger de son trou</i>	125
Hā zā 'da kpā : <i>l'intelligence du rat de Gambie</i>	125
Wé 'dà gbɛgbɛ : <i>La fausse gerboise géante</i>	125
We 'da lòngó : <i>le porc-épic</i>	126
Deuxième partie : La pêche	127
<i>Gbè kòyó</i>	
Introduction	129
Chap. I. Les différentes sortes de pêche : <i>ngó gílí wálánò wà gbé dò kòyó ní</i>	131
I. Lénggè ngo gbándà : <i>la pêche au filet</i>	131
Ngo gili gbándà : <i>les différentes sortes de filets</i>	131
1) Bé gbándà : <i>les différentes sortes de petits filets</i>	131
2) Gá gbándà : <i>grand filet qu'on tend d'une rive à l'autre, appelé "gbándà 100 m"</i>	131
3) Usú gbándà : <i>le filet caché</i>	132
II. Lénggè ngo da gálí : <i>la pêche à l'hameçon</i>	133
Ngo gili gálínò wà dá mâ ni : <i>les différentes sortes de pêche à l'hameçon</i>	133
Sànggúma : <i>pêche à la ligne</i>	133
Kpùlú : <i>pêche à l'hameçon dans une cavité où les poissons se sont retirés</i>	133

Kpùlú te 'da Ongbaka Karawa : <i>la pêche "kpùlú"chez les Ngbaka-Karawa (p.156)</i>	
Kpùlú we gbe do zembè : <i>la pêche "kpùlú" pour capturer des silures (p.191)</i>	
Zèzègbè : <i>série de fils avec hameçon tendus d'une rive à l'autre</i>	134
Ina zèzègbè	135
Galí kpo kō	135
Da galí do kurɔa : <i>pâtérè</i>	135
Gálí bánzé'dé	136
Tɛle te da galí : <i>comment pêcher à l'hameçon</i>	136
Omenɔ wa a nu gálí ni : <i>l'appât qu'on enfile à l'hameçon</i>	136
Ndo bili hā kɔyɔ : <i>tendre un piège aux poissons</i>	136
Galí tē : <i>hameçon fabriqué d'une épine "kò'bòlínɡótó"</i>	137
Galí ke oyaa le wa dolo zé ma ni : <i>comment nos ancêtres forgeaient des hameçons</i>	137
III. Lengge ngo gē : la pêche aux nasses	138
Tèlé tē fàna gē : <i>comment tresser une nasse</i>	138
Tèlé tē gù gē : <i>comment poser une nasse</i>	138
Mbè ngó gílí gēnò : <i>différentes sortes de nasses</i>	138
Gē lá 'dòlò	138
Gē ndènggà ; Gē lù'bà ; Sà'bà ; Gē 'dúdú ; Kpàkpà	139
Tànggà (ou : màsònggá) : <i>grande nasse utilisée pour les grandes rivières</i>	140
Yólé (ou : yóli) : <i>nasse longue et étroite, utilisée pour les grandes rivières</i>	140
Ina gē : <i>objets magiques utilisés dans la pêche aux nasses</i>	140
IV. Mbè gèlé walano wa gbé dò kɔyɔni ni : autres sortes de pêche	141
Lengge ngo dǎzè : <i>pêche la nuit au moyen d'une lampe et d'une machette</i>	141
Gbe kɔyɔ do ngé : <i>pêche à l'aide de la pointe métallique du pied de la lance</i>	141
Gbe kɔyɔ do pànggá (tǎbì : ngòlòmbàlà) : <i>pêche au moyen d'une flèche pànggá</i>	142
Bà nyángá lì : <i>endiguer un affluent</i>	142
Tɛle te gbea kɔyɔ kɔ nyanga li ke wa ba ma ni : <i>pêcher dans un affluent endigué</i>	142
'Bili gúnggù : <i>tuer les poissons qui se sont retirés dans les cavités</i>	143
Lengge ngo "Gbà tǔ" : <i>manière spéciale de capturer les poissons</i>	143
Lengge ngo galà lì : <i>pêcher en écopant un cours d'eau endigué</i>	144
Tɛle te gala lì 'do be fua lì : <i>comment écopper un petit affluent</i>	144
Owukono wa gala lì do zèke 'da ge? : <i>les mois où les femmes vont à la pêche "galà lì"</i>	145
V. Mbè inano wa gbe do kɔyɔni : Pêche au moyen de plantes vénéneuses	146
Lengge ngo dò : <i>la plante papillonacée "dò"</i>	146
Gulu 'bikò do bàlàfà : <i>l'écorce ou les feuilles des arbres "bikò" et "bàlàfà"</i>	146
Lengge ngo gbà dò : <i>pêche au moyen de la plante "dò" sur les grandes rivières.</i>	146
Lengge ngo sònggá : <i>l'euphorbe candélabre "sònggá"</i>	147
Lengge ngo ngòlò : <i>l'arbuste à fruits vénéneux "ngòlò"</i>	147
We 'da ngole te 'da ongbaka Karawa : <i>l'usage de l'arbuste "ngòlò" chez les Ngbaka de l'est</i>	147
VI. Olenggenɔ kpí do kpí : Quelques notes supplémentaires sur la pêche	148
We 'da gbe kɔyɔ nu gā lì : <i>La pêche dans les grandes rivières (janvier → déc.)</i>	148
<i>Voir entretiens suivants :</i>	152
Gulu we 'da gbílí te : <i>l'usage des parasites sur les arbres dans la pêche p.162</i>	
Gulu we 'da zǎ ngo nu tɔa : <i>le sens de la paille de la toiture au-dessus de la porte p.163</i>	
Mbe winɔ wa dé 'bo mɔ olo obaa le go : <i>on n'observe plus les droits de pêche p.186</i>	
Tala lengge ngo gbe kɔyɔ : <i>notes sur la pêche datant des années 1950 ('Bominenge)</i>	152
Gala li do yulu li : <i>pêcher dans un cours d'eau endigué ou non endigué</i>	152
Zā kō	152

Lo nana	152
Kpùlù	153
We a do	153
Sònggá (kode)	154
Mànggá	154
Mbìnggì	154
Chap. II. Entretien sur la pêche : <i>lengge ngo gbe koyo</i>	155
'Bobadi : <i>entretien au centre de formation Nadonyè à 'Bobadi (9.5.1994)</i>	155
Sànggùmá	155
Galí kpo kɔ̃	156
Kpùlù	156
Pànggá	156
Bà nyángá lì	157
Tɛɛ tɛ gbɛa koyo kɔ nyanga li kɛ wa ba ma ni	158
Kpàkpà	159
Kpakpa ma do zimi tɛ wi wena	159
Nyongo kuti zɔa koyoɔ	159
Ní a kpakpa ni ma ɔ nɛ?	159
Wa fana kpakpa do ge?	160
Wa kpe go'do gɛ do ge?	160
Gbándà tábì Yòkò : <i>filet (différentes sortes)</i>	161
a) Gbanda numero talɛ	161
b) Gbándà cent metre	162
'Dafa gbanda ni, Pi gbanda 'do lì,	162
Zɛ lì	163
c) Usú gbándà (<i>le filet caché</i>)	164
Lengge ngo dò màngbàlà : <i>Kuta Christin</i>	164
Gulu we 'da fɔ̀lò dò do yù dò	164
Gulu we 'da be zagbālā tɛ dɛa to dò	165
Gulu 'bìkò do bàlàfà	165
Lengge ngo gbà dò : <i>Gbalanu Raph</i>	165
Dɛa to 'da sònggá	166
Lengge ngo ngòlò	166
Lengge si ngo gbili tɛ do zɔ̃ ngo nu toa	166
Gulu we 'da gbílí tɛ	166
Gulu we 'da zɔ̃ ngo nu toa	167
Lengge ngo dóázè	167
We 'da gbɛ koyo do nge	168
We 'da 'bili gúnggù : <i>Kɔ̃genenago M</i>	169
Da galí do kurɔa : pàtérè	169
Ndo bili hā koyo	170
Gɛ̀ lù'bà	170
'Bobanga : <i>Entretien avec Delétinu Léop., Kpali Petro et Ngbaka Simon (Noel 1990)</i>	172
Sànggùmá	172
Bá nyángá lì	173
Lengge ngo gɛ̀	174
Kpùlù	175
Tɛɛ tɛ da galí	176
Tànggá	176

Gbándà	177
Ngòlòmbàlà (tabi pànggá)	178
Ḳengge ngo dò	179
Ḳengge ngo sònggò	180
Ḳengge ngo ngòlò	180
Ḳengge ngo gala ì	181
Ḳengge ngo gu gē	182
'Bodumbili II : Entretien avec Bandoma et Delétinu Lumanza (23.04.1994)	183
Tànggá	183
Màsònggá (N : Tànggá)	183
Mbè inano wa de we gbe do koyo	184
Galí tē	185
Galí ke oyaa le wa dolo zé ma ni	185
'Bogbambe : Entretien avec Mba, Nabana, Pàndéwà-Pèpè et Yangge L. (29.03.1994)	186
Ḳengge ngo gala ì	186
Gbándà	187
gā gbándà, ke me a 100 m ni	187
be gbanda	187
Ḳengge ngo gē	188
Ḳengge ngo da galí zèzègbè	188
Mbe wino wa dé 'bo mo olo obaa le go	190
Ina gē	190
We 'da sònggá	190
We 'da dò	191
Galí we gbe do zembe	191
Ḳengge ngo ngòlò	192
Yombo : Entretien avec les immigrants congolais à Yombo en RCA	193
We 'da da galí	193
Kpùlú	193
Da galí tū	193
Sàngúmá	193
Gbe koyo 'do gā ì	194
Omeno wa a nu galí	194
Koyono wa kala wa nu galí	194
Kàlà	194
Gala ì	196
Bánzé'dé	196
Zèzègbè	196
Ḳengge ngo gē	197
Ndò bílí kòyó	200
Mbàlànggú	200
Pànggá	201
Ḳengge ngo dò	201
Ḳengge ngo sònggá	202
Ḳengge ngo ngòlò	203
Ḳengge ngo "Gbà tū"	203

Troisième partie : L'agriculture	205
<i>Lengge ngo dea to fo</i>	
Introduction	207
I. Tele te ke wele kpa do mbé fo mó a ni : comment acquérir un nouveau champ	207
Tele te ke 'da 'Bobazolo Ndonggo ni : <i>l'exemple du village 'Bobazolo Ndonggo</i>	207
Wuko wa fo mó a : <i>une femme peut cultiver son champ personnel</i>	208
Gele wi kō we de fo ko le 'da ne : <i>comment un étranger peut acquérir un champ</i>	208
II. Ngo gili fono owele wa wa ma ni : Les noms des différents champs	209
Sáfò; Fò kólá (ou : ngá fò) ; Tifó (ou : fò fò); Fò gágá (ou : fò lì, fò gbóká)	209
Fò gùbà ; Fò ngènzò ; Fò bìli ; Súlú fò ; Vùlá fò (O : pùlá fò)	210
Fò kánzà ; Kánzálá fò (ou : ká'dá fò, kánzá fò, bélé kánzálá)	210
Kánzálá gòlè ; Fò ngèsè ; Ngòlò fò (ou : NE wáká'dá fò) ; Wáká fò ; Wáká'dá fò	211
Lengge ko le 'Bobazolo Ndonggo dò 'Bokada Songbo (vers 1990-92)	212
We 'da wa ngenzo : <i>champ laissé en jachère pendant un an</i>	212
Ngòlònzà tükíà : <i>champ de coton après la cueillette</i>	213
Dǒ bòzò - dǒ 'bòtò : <i>fête de la récolte</i>	214
III. Omo dea tono owele wa de do to fo : Les outils aratoires et autres	215
Dùgbú – Kpàngbòlà : <i>Machette – couteau à débrousser</i>	215
Les machettes du temps des ancêtres : 1) Ngèèsè ; 2) Mbènggò	215
Les machettes utilisées actuellement: ngbèngbè ; kpàngbòlà màzító, etc	215
Kpènèmò : <i>hache</i>	216
Tè mbó : <i>batteur d'herbes</i>	216
Wàlà : <i>houe ou bêche</i> : deux formes de manche : Tèkpá wàlà et Ngúmbá wàlà	217
Autres instruments aratoires du temps des ancêtres : Gbà'bèlâ et Nzàngbà	219
Làpà ou Làfà : <i>Herminette</i>	220
IV. Okpaleno lí fò : Les produits des champs	221
Gulu we wà fò kòni : La culture du maïs	221
Dia nù we mi do kòni : <i>la terre qui convient à la culture du maïs</i>	221
Ndò fò kòni tabi Wà fò kòni : <i>défricher un champ de maïs</i>	222
Wa wa fò kòni do zeke 'da ge? : <i>dans quel mois défricher un champ de maïs?</i>	223
Wa fò kòni te li zō : <i>la culture du maïs dans la savane</i>	224
Fò fò dò tifó : <i>deuxième culture de l'année</i>	225
Kòni sà : <i>nom par lequel on désigne le maïs planté en saison sèche</i>	226
We 'da do fò : <i>brûler un champ</i>	227
We 'da mi kòni : <i>planter du maïs</i>	227
Wi mi kóní a wio? : <i>qui plante le maïs?</i>	227
We to kòni, ne wa de ne nde? : <i>comment planter le maïs?</i>	227
Kolo te 'bò go fai, ne ma o se ne nde? <i>que faire s'il ne pleut pas à temps?</i>	228
Osa'de wa 'danga kòni, ne mo de se nê? : <i>comment protéger le maïs contre les animaux?</i>	228
Wa ti kòni : <i>sarcler le champ de maïs</i>	230
Ngo gili òkòni : <i>les différentes variétés de maïs</i>	231
Tele te kua kòni : <i>le processus de croissance du maïs</i>	232
<i>Quelques termes en rapport avec maïs</i>	232
We 'da nyonggo kuti kòni ngboo : <i>manger le premier maïs frais ('bómbó kòni)</i>	233
We nyonggo kùtí sà do mbé kòni : <i>rite des prémices des champs</i>	233

We 'da 'bēlē kōni : <i>la récolte du maïs</i>	233
* 'Bēlē kōni safo : <i>récolter le maïs au champ</i>	234
* Yōnggō kōni de le nga : <i>ramener le maïs au village</i>	234
* A kōni ngo yangga : <i>stocker le maïs au grenier</i>	234
Tēlē tē kē wa nyōngō do kōni kōni ni : <i>comment préparer le maïs</i>	235
Gulu we 'da fō : <i>La culture du sorgho</i>	237
Mi fo safo 'di : <i>planter le sorgho</i>	237
Kala foe safo í do a ngo yangga : <i>la récolte et le stockage du sorgho</i>	238
Dō zī - Dō 'bòtò : <i>la fête de la récolte</i>	239
Wa de fo do tula takō wa lu do ka : <i>préparer la boule de sorgho</i>	239
Sìndì : <i>sésame</i>	240
Lēnggē ngo nzo : <i>les arachides</i>	241
Tēlē tē mi nzo	241
Tēlē tē nyōngō nzo	242
Gbànzò : <i>haricots terrestres</i>	243
gbànzò mbàtì : <i>arbre importé</i>	243
Les cucurbitacées	244
Gbàsà : <i>plante herbacée à vrilles</i>	244
Dàkà : <i>herbe à vrilles</i>	244
Mùnù : <i>herbe à vrilles rampantes</i>	244
Mbélè (N : félé) : <i>herbe à vrilles rampantes</i>	245
Ndokpo : <i>espèce d'herbe à vrilles</i>	245
Sa ngbaka : <i>'citrouille', herbe à vrilles</i>	245
Síndò : <i>herbe grêle à vrilles</i>	247
Yōnggò : <i>plante herbacée à vrilles rampantes</i>	248
Les plantes à tubercules comestibles	250
Kà'dànggà : <i>manioc</i>	250
A. Èfè kà'dànggà : <i>manioc doux</i>	250
B. Fá kà'dànggà : <i>manioc amer</i>	251
Gòlò : <i>igname cultivée</i>	251
Golo kúlà ; golo sàlà ; golo 'bù ; golo deko'de ; golo gbasi?	252
Kònzò : <i>igname trifoliée, vénéneuse, deux variétés : èfè kònzò, fá kònzò</i>	254
Quelques cultures accessoires : ombè gèlè kpálénò wà mí 'bò mà ní	255
Lēnggē ngo bō : <i>bananier</i>	255
Golēa (ou : ndúbà, bàbòlò) : <i>'patate douce'</i>	257
Kumba : <i>canne à sucre</i>	259
Lìò (ngá'bò) : <i>'aubergine'</i>	260
a) Líó ngbàkà	260
b) líó mbàtì : <i>aubergine importée</i>	261
Ngbàlì : <i>plante herbacée robuste de 1 à 2 m ht.</i>	261
Les plantes potagères cultivées	263
Dàmbù : <i>légume à feuilles mucilagineuses</i>	263
Élèkòndìò : <i>plante suffrutescente, feuilles légumineuses</i>	264
Fásànggò (O : pásànggò) : <i>espèce de solanacée cultivée</i>	265
Gázàkòlà p.199 : <i>variété de la plante fásànggò</i>	266
Gbàlì (voir silígbàlì) : <i>plante rampante</i>	266
Gbòlò : <i>petit arbre d'environ un mètre de hauteur</i>	267
Mbùlì : <i>composite faisant des rosettes de feuilles</i>	268

Sésè : fèves	268
Sòlè : plante herbacée, fruits noirs	270
Tòkò : taro	271
Tòkò'dò (O : tògò'dò) : plante légumineuse, ressemblant à "fásánggò"	272
Yìkì (O : dàli) : herbe suffrutescente, plante à fibres	273
Zímà : suffratex; 1,5-2 m de ht.	275
Quelques plantes cultivées pour les fruits	276
éfè kòlè : variété de kòlè dont les bulbes sont comestibles	276
kàkàwà : 'cacao', petit arbre, 5-10 m ht., plante de grande culture	276
Ló'dòdùà : petit arbre, fruits comestibles	276
* ló'dòdùà 'dà lè (mápèlà*) : petit arbre importé, planté pour les fruits (mapela)	276
* ló'dòdùà zàmò : petite liane ligneuse; fruits comestibles	276
Mádàmé : arbre importé, non identifié.	276
Máfúkù : arbre à pain	277
Mànggé : 'manguier', arbre fruitier importé	277
Mbòmàlòkó (kásó 'dà lè) : arbre; graines grillées comestibles, goût de châtaigne	277
Mbòmbì : cœur-de-bœuf cultivé	278
Ndíamá : oranger	278
Ngéà (kò) : 'rônier', palmier borassus	278
Pàpáyè (pàpálè) : papayer, appelé aussi arbre à melon	278
Quatrième partie : Le ramassage et la cueillette	279
<i>Onyngwameno ke owele wa fa ma zamɔ 'di</i>	
Introduction	281
Chap I. Le ramassage des invertébrés comestibles	282
I. Ramassage des chenilles, des limaçons et des termites	282
1) Les chenilles comestibles : <i>odokono ke le nyongwa wa ni</i>	282
2) La récolte des limaçons : <i>we 'da fa ndà'bà</i>	283
3) La récolte des termites : <i>we 'da fúá dole</i>	285
4) Les grands termites noirs de la forêt : <i>we 'da ufu tinda</i>	285
II. Ramassage de sauterelles, grillons et coléoptères comestibles, etc.	285
Nǎlǎ ; Dólá ;	285
Gbìninyángánááwí ; Dínɡó ; Dínyé ; Dinyà ; Dàkàno ; Gòvívélè ;	286
Gòvívélè sùkpùtù ; Gbòtè (O : 'dòkòlòkùngbà);	287
Kítánggélé (<i>ou línggé, nyòngòlím̀b̀l̀úk̀ò̀ǹi</i>); Ngánzó.	287
III. Ramassage de tortue, de pangolin géant et autres	287
We 'da tánà : <i>La tortue</i>	287
Gbátánà : 1) <i>pangolin géant terrestre</i> ; 2) <i>la tortue géante</i>	288
Bàkàà (ngbèlè?) : <i>petit crocodile des forêts marécageuses</i>	288
Gbèè : <i>esp. de varan ressemblant au varan du Nil mbáláwálá</i>	288
Mbáláwálá : <i>varan du Nil, rayé de noir sur jaune verdâtre</i>	288
Mábèmbà (<i>ou : m̀à̀b̀à̀mb̀à̀, m̀b̀è̀t̀è̀'bé, hàũ, màhũ</i>) : <i>grenouille aquatique</i>	288
Mbémbété : <i>grenouille de couleur foncée à pattes largement palmées</i>	288
IV. La récolte du miel : wé 'dá nó gòlò	288

Chap II. Les plantes sauvages comestibles	289
I. Les champignons comestibles	289
<i>Entretien avec Mbuamɔ Catharina, 'Bobadi, 1994</i>	289
<i>Entretien au village 'Bobazolo Ndongo, 1994</i>	296
<i>Entretien avec les immigrés Ngbaka au village Yombo en RCA</i>	301
Liste alphabétique des champignons comestibles	303
II. Les plantes potagères sauvages	304
Bàkàkpàngbá (ndòmbò) ; Bèndé (Gàwígbèlè) ; 'Bòlò ; Dàmbúkólà ; 'Détiligò	304
Gbàngbàà ; Gbànzíkò (gbànzíkó'dò) ; Gbàzàlà ; Káànggá	305
Kǎzúgbànù ; Lísìnggò* (nyákákòni)	306
Mbàmbàlífólò (mbàmbàlàfólò) Ndèndè ; Sènzólò ; Sóléngòndà ; Sùmbá	307
Plantes sauvages dont les tubercules sont consommées	308
Dàzù ; Gòlòngbiá ; Gbási zàmò (<i>Entretien avec Mbuamɔ Cath.</i>)	308
III. Quelques plantes utilisées comme condiment ou stimulant	309
Bàtè : <i>plante grimpante; Igrains à goût du poivre</i>	309
Ndónggá : <i>plante dont les graines des fruits s'emploient comme condiment poivré ;</i> <i>deux variétés : 1) Ndónggá kòlà ; 2) Ndónggá 'da le</i>	309
Ngbì : <i>grand arbre à bois dur et lourd; le fruit sert de condiment</i>	310
Tàndàlà : <i>suffrutex ou arbre; le fruit rouge est le piment servant de condiment ;</i> <i>deux variétés : 1) sékéké tàndàlà tàbì tàndàlà kánzà ; 2) gbà tàndàlà</i>	310
IV. Les plantes sauvages dont les fruits sont consommés	311
Bàmbú (ngòlò'bò) : <i>grand arbre; le fruit est comestible, a un goût acide</i>	311
Bànùànggàlà : <i>arbre moyen à gros fruits sphériques verts, comestibles</i>	311
Bìlì : <i>arbre de terrain marécageux; fruit noir comestible</i>	311
Bìlìngòmbè (bàngòmbè) : <i>arbre à fruit comestible : 'nsafu'</i>	312
Dúgùlù : <i>petit arbre palmiforme, fruit sur le tronc, comestible</i>	312
Bé dúgùlù : <i>arbre, 15 m ht., grappes de fruits en bas du tronc</i>	312
Gbànggábílà : <i>plante ligneuse, grimpante, fruits comestibles</i>	312
Kána : <i>arbre de 0,4 à 1 m diam ; l'amande de noix sphérique dure est comestible</i>	313
Kásò : <i>liane ligneuse; noix grillées comestibles</i>	313
Kpálé (E : tálé) : <i>liane à fruits comestibles</i>	313
Ló'dòdùà zàmò : <i>petite liane ligneuse; fruits comestibles</i>	314
Mà'bòtò (mò'bòtò) : <i>abricotier d'Afrique, fruits comestibles recherchés</i>	314
Màkó : <i>arbre à noix de cola comestible</i>	314
Mùnggá : <i>petit arbre à fruit sucré comestible.</i>	31'
Mùnggá gbá : <i>petit arbre à feuilles satinées en dessous, fruit comestible</i>	315
Mbò'bò (ou mbòmbi zàmò) : <i>arbre, cœur-de-bœuf sauvage comestible</i>	315
Ndà'bòà : <i>liane hirsute; les fruits sont très sucrés, se développent en grappes</i>	315
Wílì ndà'bòà : <i>liane subligneuse à fruit sucré et tubercules comestibles</i>	315
Ndèà : <i>petit arbre; les fruits, petites pommes à goût agréable, sont comestibles</i>	316
Ndísìò : <i>liane sciaphile robuste; les fruits, à l'aspect de raisins, sont comestibles</i>	316
Ngákòyà : <i>arbre, 20 m ht., 0,45 m diam., fruits triangulaires acidulés comestibles</i>	316
Ngáyòkà : <i>plante herbacée, baies rouges comestibles</i>	316
Nzòkòlà : <i>petit arbre; les petites noix ont une amande comestible</i>	316
Vwùndù (ùlùndù) : <i>grande liane à latex, gros fruits jaunes comestibles</i>	317
Yèlègbé : <i>arbre sarmenteux ou érigé, fruit rouge velouté comestible</i>	317
Zévàlù : <i>petit arbre, fruit à poils roux irritants, comestible</i>	317

Zímánzèlè (zímándèlè, zímádòà) : <i>arbuste de 1,5-4 m ht.; les fruits sont comestibles.</i>	317
Wílí zímánzèlè : <i>petit arbre, 5 m ht.</i>	318
Zùlì p.367 : <i>petit arbre aux bords de l'eau, porte beaucoup de fruits.</i>	318
Zùsàlà (ou : zùmóásàlà) : <i>petit arbuste, fruits sucrés comestibles.</i>	318

Cinquième partie : Quelques techniques d'acquisition accessoires

Chap I. Les boissons alcoolisées : <i>Ngɔ gili dǎnò kɛ owele wa nɔ ma ni</i>	321
I. La bière de sorgho ou de maïs : <i>Dǎ fò tábi dǎ kòni</i>	321
We 'da de dǎ kòni : <i>la fabrication de la bière de maïs</i>	321
We 'da de dǎ fò : <i>la fabrication de la bière de sorgho</i>	321
Termes en rapport avec la bière de sorgho ou de maïs	324
II. Les palmiers	325
1) Le palmier à huile ('bètè)	325
2) Les palmiers raphia (mbònggò, gbà'bàkà, nzànggò (ou : dómò, fàndé))	326
Quelques informations de plus sur le vin de raphia (nzànggò)	327
gá 'da nzànggò : <i>processus de croissance du raphia nzànggò</i>	327
Tele te ke wa 'bili dò li nzànggò : <i>Comment extraire le vin de raphia</i>	327
Les étapes de l'extraction du vin de raphia	330
Dè zélé tè dǎ : <i>que faire si le vin ne coule pas comme il faut?</i>	331
Vocabulaire en rapport avec les boissons alcoolisées	332
1) Termes en rapport avec l'extraction du vin de raphia	332
2. Termes concernant les boissons en général	334
3. Quelques termes en rapport avec la qualité du vin ou de la bière	335
III. Autres boissons	337
Gì ngbákò : <i>distiller de l'alcool</i>	337
Dǎ kùmbà : <i>boisson de canne à sucre</i>	338
Dǎ bǎ tabi dǎ kàlí : <i>boisson faite de bananes</i>	338
Chap II. La fabrication du sel traditionnel : <i>We 'da ìlì tǎ</i>	339
Owòkòsònò wà fá mà wè dè dò tǎ : <i>les plantes utilisées pour faire du sel</i>	339
Wè ìlì tǎ wà dé né ndé? : <i>comment fabriquer le sel végétal</i>	339
Vocabulaire en rapport avec la fabrication du sel traditionnel	340
Textes Ngbaka sur la fabrication du sel traditionnel	341
Chap III. La fabrication du savon traditionnel : <i>We 'da sàvǎ mǎkpákpá</i>	343
Omènò ké óyàá lè wà fóló zé dò tǎlù ní : <i>plantes jadis utilisées pour laver les habits</i>	343
We 'da sàvǎ mǎkpákpá* : <i>savon traditionnelle (Dako Angéline - Bominenge)</i>	344

Première partie

La chasse et les pièges

Yàlí zámò dò ndò bìlí

Introduction

Les Ngbaka sont un peuple d'agriculteurs. Cependant la chasse aussi a toujours joué un rôle important dans leur vie. Beaucoup de cultivateurs sont des chasseurs occasionnels qui, quand l'occasion se présente, partent en brousse avec leur arc et des flèches – souvent empoisonnées – pour attraper un singe, une antilope, etc. ou pour tendre des pièges sur les pistes fréquentées par les animaux.

Dans les temps anciens, il y avait quelques vrais chasseurs, même des chasseurs d'éléphants¹. Avec le savoir hérité de leurs ancêtres, ils chassaient du grand gibier avec des flèches empoisonnées ou des trappes. Mais, tandis que les vrais chasseurs étaient peu nombreux, beaucoup de Ngbaka étaient – et sont encore aujourd'hui – d'habiles piègeurs. Ils citent plus de vingt sortes différentes de pièges, surtout des pièges pour petit et moyen gibier : pièges aux oiseaux, aux rats, aux écureuils, aux rats de Gambie, aux antilopes, mangoustes, pangolins, varans du Nil, civettes, genettes, etc.

Depuis le temps de la colonisation, les arcs et les flèches ont été remplacés par le fusil, et les lacets de corde par de minces cables métalliques. De nos jours, suite à ce changement, le gibier a fortement diminué. L'explosion démographique y a aussi contribué sensiblement.

Les notes que vous lisez ici proviennent d'entretiens que nous avons eus avec des personnes de quelques villages. Certaines notes datent des années cinquante, d'autres sont plus récentes et proviennent des entretiens enregistrés.

Dans le premier chapitre, nous traiterons des armes et de quelques sortes de chasse, ainsi que de différents pièges utilisés chez les Ngbaka. Dans le deuxième chapitre, nous reproduirons les entretiens tels qu'ils nous ont été faits.

Les principaux interlocuteurs étaient d'abord Lengbanga Mathieu et Nasena Yamba du village 'Bokada-Songbo à 75 km au nord de Gemena sur la route Gemena-'Bokada-Kpɔngbo. Puis quelques personnes des villages suivants :

- Les villages 'Bogbambe et 'Bobanga, respectivement à 50 et 98 km au nord de Gemena, sur la route de 'Bokada-Kpɔngbo.
- Les villages 'Bodumbili I et II, à environ 12 km au sud de Gemena sur la route de Buzala.
- Le village 'Bombauli, à 12 km à l'est de Gemena sur la route de Karawa.
- Le centre de formation pour catéchistes "Nadonye" à la paroisse catholique 'Bobadi à 80 km à l'est de Gemena sur la route de Likimi.
- Le village Yombo en RCA, à environ 60 km au sud de Bangui.

Bibliographie

Maes V., *Les Ngbaka du centre de l'Ubangi*, Pères O.F.M. Capucins – Gemena, p.109

¹ Encore dans les années cinquante, il n'était pas rare de trouver des gens qui venaient présenter des pointes d'éléphant pour la vente. En cachette bien entendu, car la chasse aux éléphants était interdite par l'administration belge.

Chapitre I

La chasse

Yali zamo

Omenc ke oyaa le wa yengge zi do zamo

Les armes de chasse

I. Wè 'dá nzábélé

L'arc

Bominengge 1956

Okpasa wino wa se nzabele 'da wa 'da fala fai do nga te. Te ne me a mbàlànggú, ndúngbé, ngònggò, gbálínggòlò, gbako tàbì mbònggò. Wa 'bili, ne wa gba sanga ne, ko ma ɔ, ko ma kolo, se ne wa se de. Wa fo mbònggò zā ne, tua ke mbònggò ne boe, ya 'da kálá gbini ne go.

Dati se te nzabele, ne wa lo mbala ne², ma ɔ tū tale, ya ma fia, se ne a sé ma dê. A se dô, ne a lo te ne. Ne a zī do go'do ne, de te bolo te, ne a enze te ne, tabi a bēlē kùnggú de ngo ne, hā ma bili ia, ne a gbēle te ma. Ko ma lo ia, ne a ndo ma do kula, we duzu fēa ke.

De 'do ne, a 'bili nyaka félénzábélé, ne a gba sanga ne nale, ne a dī ma, ne a 'bo do fele zu ne. Wa 'bó fele nzabele do gele fele mba mba go, tati a do félénzábélé, ne ma ɔ bàtà.

Pour faire un arc, on choisit du bois dur comme "mbàlànggú, ndúngbé, ngònggò, gbálínggòlò ou mbònggò." La corde de l'arc est toujours faite d'une liane "félénzábélé".

II. Wè 'dá kpili

Flèche

Dati wa fa hi : hi pēa, tabi hi donzale, tabi hi ngo, tabi gba hi. Wa gɔɔ ma vē, ne wa a li wese na ma fe. Ko fala ke ma ne fe do'do, ne wa enze ma vē, ne wa a ma ke zā yànggà :

- *Pour faire la hampe d'une flèche, on utilise les graminées suivantes :*

Gbàhi = mè à hi, né ndé gbàlá nè má á gâ; má ngálá dé ngò wè là metere boa, nè ma dò lí ngèlé nè bóé. Má wá wálà, né ndé dó nè má á filà. Wà wá fǔ nè wâ, sè nè wà fé gbàlá nè. Mè à hí ndòlò dò òdàfà tàbì ògá sà'dè : *graminée de 3 à 4 m de hauteur (Hyparrhenia citratus). On en plante quelques touffes pour en faire des hampes de flèches.*

Hí dònzàlè = mè à hi, né ndé gbàlá nè gâ gò; tē nè má ó lòn gbòò íkó, nè ma dò lí ngèlé nè bínà. Dó nè má ó ngòò ni, né ndé má ó tūsèè ó ná sà'dè wà sá lí à ná nzàlè ni. Wà kpá má tí gbà zǎ, né ndé má hó dò ǐ tē è íkó. Mè à hí ndòlò dò òzùlà, kòá tàbì ònòè : *haute graminée en terrain marécageux, aspect de roseau.*

Híkpè (hí kpèà, E : hí pèà) = mè à wòkòsò, má ngálá ndéngéngéé, nwá nè ó né nwá zǎ ni, nè zǔ nè bílí, nè dó nè ó né wálá fò ni, wálá nè ó bé sílílí, má ó bé fá. Obénò wà 'bílí mâ, nè wà ngóé dò mò gbàgbá wè ndòlò dò òzùlà tàbì ònòè; wà sá 'bò lí kpíí ni ná 'hípèà' : *esp. de hautes graminées de 1 à 1,5 m de ht, en sol pauvre (Gram.: Digitaria uniglumis). Les enfants les utilisent comme hampes de flèches pour la chasse aux rats et aux oiseaux.*

Autres graminées citées :

Hí ngó tà = mè mbè ngó gíí gbàhi ké lí ngèlé nè má ó á dó, né ndé gó'dó nè má ngàndà wénà. Wà kpá mâ ngó tà tàbì lí gó ké má fò dò lí kpélékpélé ni : *variété de "gbàhi" dans les lieux rocaillieux.*

Hí kpèlèkè, zùgóló hi (lí kpóló hi), **logu'du** do **senggete zu hi** olo kpasa wino.

- *Pour tailler la pointe d'une flèche, on utilise le bois "ngònggò, mbàlànggú, mó tòmbe ou mbònggò".*

² Lò mbálá nè : wà 'bílí tē nè, ó né ngònggò, nè wà gbá sàngá nè, nè wà á lí wèsé. Kó má ó tū tàlè, sè nè wà sé dê.

We ngoe kpili : ngòè kpili = kpò gbálí kpili dé tè fùtú nè : *emmancher une flèche*.

Wele a kō we ngoe kpili nde, ne a ne, ne a 'bili te se do gbali kpili. Me a ngònggò, mbàlànggú, m̀ t̀mbè do gbálínggòlò. Ne nde owi kò le mbonggonò wa de ta me 'bò ke 'da wa do m̀ mbònggò. Hã fala ke a si do teno ni i ia, ne a gba sanga ne sekeke, ne du du ne we do desimetre tale, tabi tale do do ne, ne a a 'bò ma li wese. Ma ɔ di ni tũ kpo tabi tũ bɔa, ne a ma ngo se wá ma. Ne nde a ma na, a se ma ɔ dia, ma ɔ kili na, da de kɔ a ne ne we da ma, kɔ ma pé de gele fala go. A se ma ia, ne a ngeme tuku'du ne ni, ne a fi we te ne, we gulu do nu okpilino ni na, ma ngo. De 'do ne, a kese nu ma na, da de kɔ a ne ndɔlɔ do sa'de, kɔ ma kpóló tē a go.

Obeno wa se kpili 'da wa wena do m̀ gbagba (m̀ nzanggo, do m̀ 'bete). Wa ngoe ma do hi pɛa, do hi donzale, do sɛnggete zu hi olo kpasa wino ke wa 'bili de nù ni. Tabi wa fa hi li go, hi ngo ta, we duzu ke ma gá wena go, ne ma wia te me 'bò do nzabele 'da wa.

Wa sea ni, wa ngoe ma ia, ne wa lu gele do eta banzaka. Wa ne de ni v̄e nde, ne wa da we do gua foko, ndulu, kombo, we bɔlɔ do kala ne na, dǎ ma 'báná do gui ne fai go.

A li kpili : *enduire de poison la pointe d'une flèche*.

Mbe ne wa de kpili, ne wa a ina li ne. Wa sa li ki ni na "à lí kpili". Wa lu gele ne do ina na, fala ke wa ndɔlɔ sa'de, ne ma ba a, na a fe d̄.

- We de ina à lí kpili ni, wa dé nê : wa zā liā wílí s̀ndání³, ne wa zā 'bò liā kálíà, do liā wílímúnzá, ne wa gbele oliā teno ni v̄e, ne wa ēl̄ē 'bò afe te gbangbana do afe te kàyólò, ne wa gbele ti ngu'du ne, ne wa mba ma v̄e. Ne wa 'bili 'bò nyakā nduku⁴, ne wa zε afe ne, ne wa ēl̄ē ma, ne wa 'bili sanga ne kisi kisi, ne wa to ma nu kungba. Wa mba ma v̄e, ne wa kpílí, ne wa kpo lí ne.

Mbè te zamɔ ge, li ne a gákélá; afe ne, do nwá ne, do wálá ne ma v̄e do ina. Wa ba wálá ne, ne wa mbutu ma na, ma te fū, ne wa mba do mbe gele inano wa a do li kpili.

Ne we a li kpili ni wa de nê : mbè wa gulu gbálí kpili kò li ina ke wa a do li ne ni, tabi wa ba kɔa ndà'bà, ne wa so do li ni, ne wa a de te gbali kpili, ne wa gulu ma, ne wa a 'bò mbe ne, ne wa gulu, ne wa de ni gbaa na, ina ni ma ngua ne ma nālā de te gbali kpili do dia ne. Ina ni ma nganda wena.

Kɔ fala ke ina ni ma kolo, se ne wa ī ti ngoe ma de. Wa ngoe ma, kɔ wa bɔlɔ kã ne ia, ne wa yulu de li foko ne na, da de kɔ ma é te wa, kɔ ma bá wa go. Bɔa ne 'bò na, dǎ ma 'dángá te kolo go. *Une flèche empoisonnée est appelée "à lí kpili". Avant d'emmancher la pointe de la flèche, on la trempe dans un liquide préparé avec des plantes vénéneuses, on la laisse sécher, puis on l'emmanche.*

Mbe gele inano ke wa gbe 'bò do sa'de ni : *autres poisons utilisés dans la chasse*.

Mbe 'da fala kpo, ne wa a 'bò mbe ina hã osa'deno, takɔ wa nyongo, ne ma gbe wa, se ne wi a ina ni te, ne a ba fia sa'de ni. Ina ni ma a ndòkólò.

Ndòkólò me a nyakā, wa kpa ma zamɔ, ne mbè wa mi 'bò ma mi. Wa 'bi wala ne, ne wa mbutu, ne wa mba ma do t̄́mbòlò, ne wa mba 'bò do be nù sī, ne wa a te fala ke osa'deno wa te we nyongo ne, tabi wa te we la'da ma. We ke t̄́mbòlò ma do t̄́ wena. Ina ni ma enze sila sa'de, n'a fe. Sa'deno ke wa te we nyongo ina ni a : dengbe, zambele, ni do ni.⁵

N.B. Fala ke wa yengge do kpili, kɔ wa si ne nde, ne wa gālā ma do ndele v̄e nu kùnggú, tabi ke zā yangga na, da de kɔ kpilino tó go.

³ Wílí s̀ndání : me a be te zamɔ ge. Wa zu'du ma, ya liā ne bɔlɔ kpír, liā ne ma gba kō ε go. Liā te ni ma unu nganda wena, ne ma fanga 'bò wena : *petit arbre*.

⁴ Ndúkú ou ndúkúkpili : me a nyakā, ke wa mba do gele inano, ɔ ne gbàngbà, do afe te wàsélém̀bà (màsélém̀), ne wa a do li kpili : *petite liane; la décoction des racines intervient dans le poison des flèches (Periploca Wildemanii)*.

⁵ Ndòkólò ou nzú : *herbe à vrilles, fruit cylindrique; le contenu, sec, sert d'éponge végétale (Cucurb.: Luffa cylindrica).*; T̄́mbòlò : *algue ressemblant à une chevelure verte flottant dans l'eau courante*.

Ngọ gili kpilino : noms de quelques flèches.

- 1. Vùlùndà** : me a ngá nú kpili : wà gbá gànggá nè gbâ, nè ndè wà á lí nè â gò. Wa koto do obe sa'denɔ : kòá, síndé, ògónò, do onóènɔ, ní do ní : *sorte de flèche à pointe en bois dur, à incisions, mais non empoisonnée. Est utilisée pour la chasse aux oiseaux, aux écureuils, aux serpents et à d'autres petits animaux.*
 - 2. Kándóló** (E : kòndóló) . : *flèche à pointe métallique ; aussi utilisée pour percer les abcès.*
Ngọ gili kandolo ma boa: *il y a deux sortes de kándóló :*
 - a) Wílí kandolo : ma do gangga ne boe : *flèche à pointe métallique, à barbillons.*
 - b) Nàá kandolo : ma do gangga ne bina : *flèche à pointe métallique, sans barbillons.*
 - 3. Lí'bónggò** : me a ke wà késé gélé nè kér kér zí tákpá, nè ndè wà á 'bò lí nè â gò. Mbè, ne wa a ina li ne, ne wa ndolo do odafa : *pointe en bois dur, dentée tout autour; normalement, elle n'est pas empoisonnée, mais si on veut chasser des singes, on l'enduit de poison.*
 - 4. Pànggá** : mè á kpili ké wa ndóló dò kòyónò 'dò lí; má ó nè mbinggi ni, nè ndè mè á gá nè. Ne nde pànggá mè 'bò a sele wa gbe do gā kɔyɔ (mɔ zó lɛnggɛ ngo gbe kɔyà): *flèche utilisée à la pêche, à pointe barbillée et hampe d'environ un mètre. Quand la flèche frappe un poisson, la pointe s'agrafe dans la chair grâce à ses barbelures, tandis que la hampe, qui est attachée à la pointe par une longue corde, se détache de sorte que le pêcheur peut tirer le poisson vers lui (voir : la pêche, p. 139).*
 - 5. Mbinggi ou mbènggi** ⁶ : mè á kpilí ndólò dò kòyò nú gbàgbá lí. Gbali ne me a mɔ bolo : wà fá bé mɔ bóló ké má bé á kílì ndéú, nè wa yonggo ma, ne ma dulu, ne nu ne ma 'bèlè, — mbè wà á nú nè tàlè — . Nè wà ngóé mâ, ne wa lu ma do eta, ó ne ke wa lu do gele kpili ni. Wa 'bili be te mbàlànggù, wa gba fala ngoe ma li sala ne tale tabi nale. Wa a ma li wese, kɔ ma kolo, ne wa kɛɛ go'do nè, sè nè wa ne we da ma de. Wí dé mâ wéná á ózàgbálánò ké gbálá tɛ wà sɔ́ sɔ́à ni. Wa da kpili mbinggi wena hã okɔyɔnɔ 'dò lí. Dia da mbinggi ya ke zu wi da ma ɔ boa tabi tale. Wa yolo si gɔtɔ, ne wa ba de ngo, se a wa kpa kɔyɔnɔ de. Ní gɔ, kɔ wa yolo ngo, ne yaka lí do gbutu lí, ma ndaka kɔyɔnɔ dati wa dô, ya wa kpá kɔyɔ gɔ. Wa yolo wele ke i, ne wele ke i, ne wa mɔ ngo fo kɔyɔnɔ de 'da ngba wa. Fala ke wa kpa kɔyɔnɔ, ne wa fa li wala, dɔkɔ wa lá de gɔtɔ gɔ : *Mbinggi est une flèche à une ou trois pointes métalliques, lisses ou contorsionnées, utilisée pour la pêche. Ce sont les jeunes garçons vaillants qui pratiquent cette sorte de pêche. Ils vont à deux ou à trois, ils longent la rivière en amont, un à chaque rive, l'arc dans les mains, et essayent de transpercer les poissons qui se montrent. Si le garçon rate son coup, le poisson s'esquivera vers l'autre côté de la rivière où l'autre garçon pourra l'atteindre.*

Obèndò wà ndóló 'bò mbinggi dò zúlá tɛ lí àngò'dè : *les enfants utilisent aussi la flèche 'mbinggi' pour tirer sur les rats dans les pièges "àngò'dè" (voir plus loin).*
- Vùlùndà, kándóló, lí'bónggò dò mbinggi ke le tɔ de we ne ni, wa de mbee ne do kpili, ne wa da do nzabele, ne wa de mbee ne 'bo do sele : *les quatre flèches citées ici peuvent également être utilisées comme lances; dans ce cas, la hampe sera plus longue.*

⁶ voir aussi p. 150.

III. We 'da sɛɛ

Les lances

Omò tɛ sɛ̀lɛ :

gbálí sɛ̀lɛ = mè à 'bàtà lí sɛ̀lɛ kɛ má dò tóá nú nè bɔ̀à : *lame de lance.*

sòtí sɛ̀lɛ = mè à 'bɛ̀lɛ zù sɛ̀lɛ kɛ má ó nzèrr : *pointe de lance.*

nú sɛ̀lɛ = mè à tóá nú sɛ̀lɛ kɛ wà bɛ̀ngɛ mà bɛ̀ngà : *tranchant de lance.*

tɛ sɛ̀lɛ : *manche de lance.*

mànggá sɛ̀lɛ (O : ngé sɛ̀lɛ) : *pointe métallique prolongeant la hampe d'une lance, pour la planter en terre, ou pour transpercer les poissons à la pêche.*

We dɛ sɛɛ, nɛ wa dɛ gbálí nɛ, nɛ wa yulu nu te. Osɛɛnɔ wa ɣɛnggɛ nɛ zamɔ 'di, gili nɛ do wena : *il y a différentes sortes de lances :*

1. **Dùdú sɛ̀lɛ** : *lance à lame longue, sans rainures, à arête peu saillante; utilisée à la chasse (jadis, la lance de guerre était de forme ordinaire, à lame élancée et à hampe d'environ deux mètres).*
2. **Ngbálá** (sɛ̀lɛ ngbálá) = 1) mè à sɛ̀lɛ kɛ gbálí nè má dò mò bòlò, nè má gǎ wéná, má ó fàtàbàlà, nè gɛ̀lɛ nè dùlù wéná. Wà gbɛ̀ dò gǎ sà'dɛ; mò ngbálá 'bàkámò nè mò tó sà'dɛ íkó; kɔ a nɛ bí nɛ, nɛ ma kpɔ̀lɔ̀ dɛ tɛ a. : *lance à lame large et long col entre pointe et douille, sans rainures, mais à arête peu saillante, pour la chasse au grand gibier.*
2) Zɛ̀ 'dá òyàá lɛ̀, sɛ̀lɛ ngbálá (tàbì sɛ̀lɛzà) má zɛ̀ 'bò à ìnà wà dá há wɛ̀lɛ, nè gó'dó nè nyɛ̀ dò wɛ̀; má tó wɛ̀lɛ, nè à kpá gànggá tàbì ndùnggá : *du temps des ancêtres, sɛ̀lɛ ngbálá était aussi le nom d'un instrument magique en forme d'aiguille volante pour tuer quelqu'un à distance (la pneumonie est attribuée à cet instrument).*
3. **Kútá** : mè à gbàli sɛ̀lɛ kɛ wà gbá gànggá gbà ní. Wà kpó fɛ̀lɛ tɛ gbálí nè kpúà, nɛ wà dé tɛ̀ nè dò òngbà gó'dó nè. Kó fálá kɛ kútá tó sà'dɛ, nè má kpɔ̀lɔ̀ dé tɛ̀ à, nè fɛ̀lɛ nè yálá, nè tɛ̀ nè má háká : *harpon de chasse à petite pointe barbelée et hampe pourvue d'un pied lourd. Quand le harpon frappe un animal, la hampe, qui est attachée à la pointe par une longue corde, se détache et s'accroche dans les buissons, ce qui empêche le gibier de s'enfuir.*
4. **Mbɛ̀mbò** : mè à sɛ̀lɛ, nè ndɛ gbálí nè má fàtà'bàlà ní. Wà dé mà, nè wà é ndɛ̀ gbògbò zǎ nè gùlú nè ná, wà tó kɛ í, nè wà tó kɛ í, nè gbògbò nè kúsú bé dé ngó. Mɛ a sɛɛ we to do gǎ sa'dɛ nè ongbià, zàmbɛ̀lɛ, ngbámù, ní do ní : *lance à lame élancée ordinaire, mais à arête saillante au milieu.*
5. **'Bɛ̀lɛnggá** (sɛ̀lɛ 'bɛ̀lɛnggá) : mɛ a sɛɛ wa dɛ ma vɛ̀ do te iko, nɛ ndɛ wa yénggɛ nɛ we gbɛ̀ do sa'dɛ gɔ. Wa zǐ ma wena dɛ kɛ zǎ ndábà, nɛ wa na, Sɛto kɔ ma wena, we kɛ a ɣɛnggɛ do ma fai. (Mɔ zó lɛnggɛ ngɔ ndaba) : *sagaie de bois à pointe durcie au feu.*

Gó'dólingbá (sɛ̀lɛ gó'dólingbá ou : òngbà gó'dó sɛ̀lɛ : mè à sɛ̀lɛ kɛ gbálí nè kpó, nè òngbà gó'dó nè gǎ wéná; mbɛ̀ gbálí nè à lóá lí sɛ̀lɛ, nè mbɛ̀ nè à kútá : *'gó'dólingbá' est le nom d'une lance à manche dont l'extrémité est massive (voir kútá).*

Voir aussi à la page précédente : vùlùndà, kándólò, lí'bónggò dò mbìnggí.

IV. Wé 'dá kòyá

Les couteaux

Tɛɛ tɛ kɛ wa dolo zi do okoyano ni

Mɛ kɛ wa dɛ do okoya mɛ a gbini dugbu, tabi gele gbini mɔ bolonɔ. Kɔ fala kɛ wi wili a kɔ we yengge do bolo zu kɔ a ɔ nɛ kɔya nde, kɔ a mɔ ngo dolo ma, nɛ a fa kālī, nɛ a la do wi kɛ a ī ti dolo kɔya ni, we takɔ a nda ma do a.

Kɔ ngba soe kɛ a nɛ dolo do ma ni, nɛ nde a, wèlé nɛ boe, we takɔ a zɔ ma, kɛ a nɛ dɛ do kɔya 'da a ni. Wi dɛ dula pi mɔ bole li we, nɛ ma ɔ gbaa, nɛ ma fele kálálà, nɛ a ba sa'ba, nɛ a 'bɔmɔ ma nzaki, nɛ a la nɛ do ti, dɛ tɛ ngo 'danggo na, da dɛ kɔ ma gé gɔ, nɛ a mɔ wá ngo dolo ma do dɔnɔ. Fala kɛ dolo nɛ e ia, nɛ a gba gǎ nɛ we pi do tɛ nɛ.

A dɛ mɛnɔ ni vɛ ia, nɛ wèlé kɔya do tɛ a, a ba ma, nɛ a si do ma ngo gba, kɛ ma ī ti kala nu omɔ bolo wena ni, nɛ a ma ngo lo li ma, we takɔ ma lo. Nɛ nde a, la ngba wi ma kpo a sɛɛ, we duzu kɛ wa dolo sɛɛ, nɛ wa e fo nɛ. Fo nɛ gɛ a fala yulu do tɛ nɛ.

(Mɔ zó tɛɛ tɛ kɛ oyaa lɛ wa dolo zi do bolo ni)

Ngɔ gili mbe okoyano : *Les différentes sortes de couteaux*⁷ :

1. Bé kòyá (O : bí kòyá) : *petit couteau.*
2. Gā nú kòyá (ou : dùdú kòyá) : *long couteau.*
Wà gónó sàngá dùdú kòyá bɔ̀̀ : dùdú lɔ́ lí kòyá, dò dùdú kòyá kɛ́ má dò ndè gbogbo nè kpó tábì bɔ̀̀ : *on distingue deux sortes de longs couteaux : celui à lame plate et celui à une ou deux rainures.*
3. Kòyá ngù'dù : *couteau, arme de chasse, porté sur la poitrine, toujours en fourreau.*
4. Kòyá kàkà = mɛ a kɔya kɛ gbálí nè ó fàbàlábà. Wa yulu dɛ li kɔa, nɛ wa dula do 'bangge, nɛ wa yengge nɛ : *ancien couteau ngbaka à lame et poignée larges, porté en bandoulière dans un fourreau.*
Dùmù wèlé dò kàkà : *blessé à distance quelqu'un à qui on veut faire du mal, par un fétiche "kòlè" ou "sélé zèkè" (croyance ancestrale; voir aussi 'sélé ngbála' ci-avant).*
5. Kòyá gò'bé = we sɛ do kpili, tabi we dī do kalamɔ, kala sanggi, tabi kala yele. Nɛ nde a, zu nɛ bi bili gò'bé, gulu kɛ lɛ sa li nɛ na, gò'bɛ gɛ a ni : *petit couteau à pointe courbée, utilisé pour tailler des flèches, nettoyer les matières pour vannerie, etc.*
6. Kɔya kɔ ndele = ma ɔ tɛ mɛ 'bɔ fala nɛ kpo do okpili kɔ ndele, nɛ wa yengge do ma fala kɛ a nɛ we ndɔɔ dafa. Nɛ a ba ma dɔ, nɛ a gba do go'do dafa, nɛ a fi gele a. Gulu kɛ wa sa li nɛ na, kɔya kɔ ndele gɛ a ni : *couteau ordinaire qu'on porte dans le fourreau, ensemble avec les flèches lors de la chasse aux singes. Ainsi on l'a à portée de main quand on tue un singe et qu'on veut lui fendre la queue pour le pendre autour du cou.*
7. Kòyá kpèkà : mɛ a 'da bi kɔya bi sī, nu nɛ tɔ wena. Wa dɛ ma we gomɔ do hɛa mɔ tɛ wele. Mɛ a kɔya ma bɛa buti, nde wa sé do gele mɔ mba mba gɔ, toe 'da mɔ tati a we gomɔ do hɛa mɔ iko. Mbe wukonɔ wa yulu ma ti mili zu wa, we fo do tɛ tɛ nyanga wa 'da fala kɛ wa yengge yali zamɔ : *sorte de bistouri ou lancette qui sert à crever les abcès ou à enlever les épines. On l'utilise aussi pour le tatouage.*

⁷ Dans cette section, il s'agit de toutes sortes de couteaux, aussi bien de chasse, d'agriculture que de guerre.

8. Bùlùti = me a kɔya ɔɔɔ do gaza, tabi we keɛ do zu wi olo li lazɔale : *petit couteau très tranchant qui sert à circoncrire ou exciser les initié(e)s; est utilisé aussi pour la coiffure (lancette, rasoir).*
9. Zà = me a mɔ mó oɔaa le ke wa ne zi do bolo : *couteau de jet du temps des ancêtres; était en forme de faucille, le tranchant à l'intérieur.*
10. Ngé : ngé gó'dó sélè tàbì mànggá sélè tàbì ndólo gó'dó sélè = me a 'bèlè nu mɔ bolo, ke wa yulu ma te te go'do seɛ. Mbee ne wa de ma ɔ ne za ni, ne nde me a za ɔɔ : *pique en fer prolongeant la hampe d'une lance, pour la planter en terre ou pour transpercer les poissons à la pêche.*
11. Ngólò = mè á dùdú kòyá ké nú nè bì bìlì : *long couteau se terminant en faucille (est devenu couteau de parade).*
12. Gbà kòyá gógó ngbànzà = me a kɔya ke wa bi ma te do ne, ne wa de gangga ne bɔa. Kɔ fala ke wa ne dumu do sa'de nde, ne ma amba zu kɔ wa na, dǎ a kpá dani ɔɔ : *couteau à deux lames courbées.*
13. Nyè (ou : nyènyè) : *espèce de sabre à tête d'oiseau.*
14. Dùgbú (ou : kpàngbàlà*, kpàngbòlà*) = mè a kòyá we wa do mɔ, we 'bìlì do te tɔa, do ogele tenɔ kpi kpi kpi : *nom de l'ancien long couteau qui servait à défricher un terrain, couper du bois ou tout autre travail; actuellement, le nom est attribué à la machette, dans la région ouest; à l'est, on utilise le mot d'origine étrangère 'kpàngbàlà' ou 'kpàngbòlà'.*
15. Mbènggà = mè á kòyá ké wà 'bílì dò lí dǎnò ni : wà bá gbúlú dùgbú, nè wà 'bílì zǔ nè, nè wà nzángbá tǔ nè, nè wà tó nú nè kúlú nè dò kúlú nè : *machette pour extraire le vin de raphia (on prend une machette usée, on en coupe la pointe, on en allonge le manche et on l'aiguise des deux côtés).*
16. Mbènggò = mè á dùgbú, má ó yóéé, má gǎ bé gò, nè nú nè bì bìlì : *longue machette étroite à pointe courbée, pour couper les herbes; coupe-coupe.*
17. Sènggò = dú kòyá, lí nè gǎ ngbóó gò : *sorte d'épée.*

Mbe kɔyanɔ, ɔ ne du du kɔya ni, wa yulu ma ko fókó nè. Wa fana fókó kɔya do félénzábélé, ne wa 'dafa nu ne do ndálá sa'de, ɔ ne mbámú ni. Ne wa fi fele te ne, wa gālā zu 'baka wa : *certain couteaux sont portés dans un fourreau tressé de liens de la liane félénzábélé. On borde l'ouverture avec de la peau de l'antilope ngbámú et on y attache une corde pour le porter au bras.*

Dàkó : mè mò óbénò wà ló dò nòè dò óbé sá'dénò. Wà dé félé, nè wà 'bó kǔ nè, nè wà é tà kǔ nè, nè wà zífí, nè ma lá : *dàkó est une sorte de lance-pierres que les enfants utilisent pour tuer des oiseaux et de petits animaux.*

Ngɔ gili walano wa gbɛ do sa'de ni

Différentes sortes de chasse

We 'da yu già

Faire la chasse en grand groupe sur un terrain délimité.

Yu gia me a yali engga ke owino wa ne dele wena. Ngɔ gili ne boɔ:

Il y a deux sortes de chasse en groupe :

- Mbè wa dé zé ma zamɔ, ɔ ne zā kɔla, ne wa yaka tenɔ yaka. Wa de zé ki ni wena te ko leno ke li zō zi ngboo bina ni : *la chasse 'gîà' en forêt (sans feu).*
- Ne mbe ne wa de ma li zō, ne wa do zōɛ ni. Wa de zi ma wena te ko leno li zō. Ti a do soe ge, wa 'bana de ma 'da fala gaza kɔla : *la chasse 'gîà' en savane avec incendie du terrain.*

Yu gia zamɔ : *la chasse 'gîà' en forêt*

'Bominengge 1956

Yu gia ma wia kō do ke 'da ombatino (Ongbandi, Ngɔmbe, Buza) wa yengge do gbanda ni. Ko la ngba wi ne boe. Tua ke 'da Ngbakanɔ, fo gbanda bina, wa yengge tati a do seɛ, do nzabele.

Dati yu gia, ne nde wa zo zamɔ ke ma do sa'de ne ge nde ni. Wi zo ma a kpasa wi, ko a zo ia, ne a sã mbila ne do gēa wese : "Aa mbanɔ, ε yengga zi zamɔ fala ni, ya ma do olo sa'de wena, do dafa, ko bindɛ titole, ne le yu gia zā ne. Ko bulu be wele ke kō a tō wena ni, ne a kulu ngo."

Ma di a do tūi ni, ne wa kala mɔ yali 'da wa, nzabele, do kpili, seɛ... ne wa a ma ti ngo 'da kpasa wi ke a 'dafa mɔ yali ni. Fala sa titole belee, ne wa ngbolo ngba wa de 'da wi sã mbila ni, ne wa ma ngo le ma. Te li wala ni, wa sū wa de yangga ne ge nde ni, ko wa ho zamɔ i ni, ne wa yolo nù vē, ne wa ge zala wa de nú wi ī ti zame ni. Ne wi ni a be fala wa ne le do ma ni, ne wa le, ne wa lingi zame, ɔ ne ke 'da fo kɔa ni, ne wa mɔ ngo yaka zame tiki tiki, wa zo dafa, ne wa ndɔɔ a, gā sa'de ɔ ne ngbamu, ngandi, ngbia, ne wa to a. Wele ke a to a dati ni, ne a he mɔ na: "Wa du du du ... !" Ongba a wa songbo seɛ de ngo sa'de ki ni fai, ne wa gbɛ a. Ní do ní te gbɛ sa'deno ni fai ní, ne wa la de dati.

Ke wese mɔ ngo ge geɛ ε ni, ne wa ngbolo li ngba wa te si ma. Wa fi ngbangbo te gā wa ke... Ogǔ, dafa, be sa'de kenɔ wa 'bana sanga ki no ni... Wa mɔ ngo si ma, ne okene wa, wa gɔnɔ dati wa, do mbe wi wilino wa 'bana so le nga ni.

Aka we yangga go! Wa ngbolo ngba vē de ti ngo ina 'da kpasa wi so ni. A tū sã nu a 'do kō wi gbɛ sa'deno, ne wa kē sanga ne de kō ngba wa, ne wa ge wa 'bana le nga ni, wa kpa te me 'bo. Wa ba zu ma hã nwa le, wi ba mbulu yu gia, do wi 'dafa mɔ yali zame. Onawilino, ne wi wilino wa gi ma do kpana wili 'da wa di de nza ni, ne wa ngbolo ngba wa te nyongo ma. Owukono te me te nyongo kala zā kenɔ do ngba wa. Wa wè we de sila sa'de gia go. Wa zo 'bo na, wi gbɛ sa'de a kpá gā ne nea ngo ongba a go, wa kpa sū we kō. Wa sulu, tabi wa do sezani, we a ma ngo we, tako wa nyongo se de 'do ne.

Yu gia te li zō : *la chasse 'gîà' en savane*

Kulu 'Dua : Do gia gaza 1995)

Voir 'Croyances et Rites' p.222.

'Da fala ke wa gɔnɔ gazano ti kɔla ia, ko wa ɔa olo ne né zeke kpo ia ni, ne nde ki ni wa bülū vē ia, dani te wa ēa, ne wa tō we gia gaza ni. Le tō na tale pɔse, ma ne e ne, we le ko nale pɔso ni na, zeke kpo fia ia, ne nde wa 'dafa te wa we do gā gia ni.

Nε nde wa dɔ zi be gia dati ia. Be gia a ke wa ne, wa zo be gɔnɔ zɔ iko, ne wa dɔ. Ne wa ne dɔ ki do'do, ne wa si 'bɔ do ma de ko butu nga. Ki ni me a be gia, ne wa sa 'bɔ li ki ni na gia kungba. Gia ni, hā fala ke wa dɔ, ko wa gbɛa sa'de te ne ia, ne nde ma bia na, wa gbɛ se sa'de te gā gia.

Nε ke 'da gā gia ni, wele ɔ na 'Bokode, 'Bobanga, 'Bodulungba wa gala ne v̄e ke 'da O'bobanga 'da fala gia ni. Wa wa nu z̄e ni, do wala ná omɛtrɛ bɔa ni, na me ni gbaa, ne ma z̄i gole, tabi z̄ɔnɔ ni takpa. Nε wa 'dafa nu ne 'dafa, kpasa winɔ wa 'dafa ma do ina, we sa do mɔ hā osa'denɔ de ko ne nga.

Nε ma wia na, wa nge'de di ni olo ndambo kō tū, tabi tū nale we hɔ mɔlɔ, ne wa zo se olo nyanga sa'denɔ ke wa yolo i nga ne wa le de ko gia i, wa yolo i nga, ne wa le de ko gia i, wa yolo i nga, ne wa le de ko gia i. Ma ne e do'do, ne wa ī ti nu toe ia, ne wa na, bon le ne dɔ gia do kō tū né.

Nde ki ni onaa gazanɔ wa a dō ia. Nε wa na, wa gala gia ni, 'da fala ke wa t̄ɔa na, li dɔ gia se sɔe ge, ne nde mbe naa gazanɔ wa e se mbe ndambo ka dōe ni, wa tombo se ndambo ne de ko butu i, ne kúlúwà ɔ i mɔ kpo. Nε gbabiā ngboo do tē a ni wa 'bala ki ni i mɔ, ne ke 'da onaa gazanɔ nza nga.

Kɔ 'da fala ke wa ne, wa dɔ gia ia, ne owino wa lɔngɔ nu gia gbaa, wa ne kpa nu gia v̄e do'do, ne wa la we kɛnggela wa na, wa wia nu gia wa z̄i v̄e, ne wila fala ngbala winɔ bina ni, ne wa ba zu gaga, zaka sa'de ke ko ne s̄i ni, ne wa ufu ma. Wa ne ufu ma we be na, wa fi we ia, wa sa bolo zu gia ia.

Nε wa ne ufu ma fala kpo to to to to líu loo, to lí to lí to lí to lí to lí, ne wa a we di ni zu gia, wele do wele a 'banda a we di ni, le ge le gɔnɔ sanga te ngba le do mɔ, wele ke la si wili kō, wele ke la si ngo gale, ní gbaa we ne kpa ngbe e do'do, ne wele do wele a do sele 'da a kō a.

Nε mɔ do sele kō mɔ, ne mɔ ɔ do ndala nyanga mɔ ɔ ne pini (pneu) ni, we ke ní gɔ, ne mɔ zo ne ngamɔ te we wena. Nε mɔ 'bili nwá 'bete, ne mɔ e ma, e ma de te ngbe ní, ne mɔ e kō mɔ te gbogbo ne, ne mɔ 'bili dɔ, ne mɔ 'be na me ge, ne mɔ e kō mɔ na me ge ná ke mi te 'bɔ wi gale ni, ne mi 'be ma do ngawili kō mi, we amba ngawi we ngo gbalí mi. Nε ngbala le do we hɔ se ngo metele mɔlɔ gɔ.

Mɔ do 'do we : we tili, ne mɔ tili, we tili, ne mɔ tili. Kɔ 'da fala ke sa'denɔ ko gia boe, ne galagula fi tē e ko ne. Nε giti we 'banda wele hɔu, hɔu, hɔu, ne galagula 'ba'ba de ngo. Nε di dō ni, mɔ zɔa nde, tabi me a ngbia, tabi sa'de ge nde, ne wa hɔ ne nza, we bele wa, ne wa ne gbo nza, ne ne 'banda to wa tua tua iko, ne 'banda to wa do sele ...

Nε mɔ ne ia, ne mɔ s̄ɔ te 'bɔ wi wili, we ke mɔ gbɛ sa'de gia né ia, ko tɔa nu bolo kō mɔ bina, ne ngba mɔ a wele ne sa'de kō mɔ, ne wele ki a te te 'baka ne, ne a gɔmɔ, ne a la, ne wele ki a te te kū ne, ne a gɔmɔ, n'a la ne, ní gbaa. Kɔ ne ne yolo dɔ gia, ne ne yolo do nu fele kula. Kɔ ne gɔmɔ sa'de ia, ne ne de kili ngo sa'de, se a sa'de 'da ne hɔ se le.

Nε 'bagaza tabi gbabiā ni a te... wele gbɛ sa'de, n'a he mɔ woo, n'a 'bili 'baka sa'de ni, ki ni me a ke 'da ngbamɔkō, ma si ne de ti kɔla i, we dōe 'da wa sɔ ni.

Nε gene gbabunɔ, wanɔ ko le do le wa t̄e ni, wa ne se, ne sanggoe ni, wa 'bili, ne wa e kpana li we, ne da dō ni, ne wa gi ma te ti kɔla, ne okpasa winɔ ni, wa do 'da le do wanɔ gele falanɔ ni, wa e kpana dō ti wa di ni, ne wa ngbolo de te ne, ne wa te nyɔngɔ ne, te nɔ do ne, ni do ni. Ki ni me a ke 'da wa, me a mó gazanɔ gɔ.

— Ni a 'da fala gia ngboo ni, ogazanɔ wa te 'bɔ boe?

Kuta : Gazanɔ wa boe. Gazanɔ, 'da fala ke wele gbɛ sa'de ia, ne gazanɔ wa ne, ko wa ne ne ia, ko 'da fala ke me ni a a gaza kɔla gɔ, ne mbe n'a tika se ne, n'a yu. Nε gazanɔ wa ba sa'de

iko. Ne mbe gazanɔ ke wa sɔ̄ sɔ̄a, wa ndaka sa'de gbaa, ne wa gbe a, wa ndaka sa'de gbaa, ne wa gbe a iko.

— Ní a wuko tabi manda'ba hó di ni gɔ?

Kuta : Wa ne nea! Wukonɔ te 'bo wa do ngba'di ne i nga né, ne gazanɔ wa si te 'bo ke 'da wa ne tē ε. We ke wa a we zu gia, ko ma 'banda ndiki nde, ne winɔ wa 'banda gbe sa'de, se ne gazanɔ wa ho. Wa dea hāzā ke na, sila winɔ ke wa gbe sa'de, ko wa ne ho ne ia, ne mbe winɔ wa yu te sa'de. Wa ne yu te sa'de, ne gazanɔ wa ba, ne wa la ne iko.

Fò kòà

Rabattre du petit gibier en groupe de 3 ou 4 (avec des chiens).

'Bominengge 1956

Fo kɔa ma ɔ ne yu gia ni, ne nde wi de ma a bulu benɔ do mbe obe zagbālānɔ. Wa de ma we gbe obe sa'denɔ ɔ ne gǔ, síndé, gbàkàmbú, zùlà, do kòà. Ma hā wa sa li ne na, fo kɔa.

Dati wa ba zā we ma. Wa se kpili, ne wa gɔnɔ hi ngoe ma, ne wa a ma li wese. Ko ma kolo, ne wa kesε go'do hi, ne wa ngoe, dulu we do 'da ndele 'da wa. Ngoe ne e, ne wa mɔ ngo lu gele ma do eta. Ya me ni wa ngbula ngba wa de kpo fala. Ombe wa a li ma do tandala, wa mba ma do ndi go'do yangga, se a wa ndɔlɔ ne sa'de tabi nɔε, ne a fe dō.

Wa se 'bo nzabele, ne wa 'bo 'bo do fele zu ma. Wi kpo kpo a 'bo bɔa, tabi tale, tabi nale, tako ma gɔnɔ, ne a ba mbe ne.

Kpo soe ne we ma ni, fala sa titole belee, ne wa poe kã kpilino vē, wa a ma ko ndele, wa ze kã kpili do ngba wa, ne wa la. Gulu ze kã kpili do ngba wa a, ba kafi wa ba do ngba wa na, ε ge, ε ndɔlɔ se dati ngba ε.

Wa ne do titole, se a wa kpa dɔa sa'de, wa te yènggè gɔ. Ko wa ho zamɔ i, ko wa kpa be kundu mɔ tabi ndu'bu, ne wa lingi ma, ne wa mɔ ngo yaka tenɔ. Fala mbe kpo zo sa'de, n'a he mɔ na : "Kɔa kɔa zā ne e! Gbali kɔndɔlɔ e!" Tabi wa tō na : "A de zu mɔ e!" Ko wele ke ndɔlɔ sa'de ni, ne a he mɔ : "Nzabele.. gele kō tē a", ne ongba a wa de mbe ne hā a, ko sa'de yu, ne wa gbe a.

Ní fai, ko fala wa kpà 'bo mbé sa'de gɔ, ne wa mɔko dô ni, ne wa de ti sa'denɔ wa ndɔlɔ wa ni, ne wa yulu de 'dē tili wa, ne wa si do sa'denɔ, ne wa a ma de ti baa wa. Ne baa wa tū sa nu a de 'do kō benɔ 'da a na : "Aa be, ma 'bana de de!" Se a a yènggè, ne a ndɔlɔ sa'de fai de. Ki ni a wila nui 'da baa wa.

Ombe wa si do wila kō wa. Ya te zamɔ i fala ke wele ke ndɔlɔ sa'de, ko kpili ho tē a dô ni, ne wa na : "Ndɔla gɔna si ne hā naa ε gɔ." Gulu ne na, fala ngba a ndɔlɔ olo a, ne a ba te me do mó a. Ya í ná : fo kɔa ma do fena wena, tua ke 'da fala kpo, ne wa ndɔlɔ ngba wa, ne ma de balia.

Kó sìò tàbì kó miá

Trappe

Wa sa 'bo li kó sìò na, kó miá, tàbì mbá'bo. Wa zá ma wè gbe do gá sa'de.

Wi yali zamɔ a yènggè, ko a zo nga zā ngɔnda ma do olo sa'de wena, ma kóló do le gɔ ni, ne a kènggele li gba dolo olo sa'denɔ, ne a zā kō di, ya ma kóló do ngbe ε kɔla gɔ. Ya dati a fana fā ba do nù ne, a fana ma kpo, bɔa tabi tale. A ba wàlà, ne a fi ko ga'ba 'da a, do be ne a, tabi nya a. Ya nyɔngɔmɔ boe. Tua ke wele ke a nganda te zā kōε ni, a wia we zā 'da soe kpo, ne ma e.

A ho zamɔ i, ne a 'bili te wala, ne a ngoe ma li ne. A zo li dole, ne a bolɔ 'da li ne bolɔ, a féndé ma finda go. A mo ngo zā ma, ne a á nù mba mba go. A a se mbee ne kpo, ne ma nyelɛ do nu kɔe be sī. Ma de kili, ne a a se i mbee ne. Ma ɔ ne zu bolɔ de nù mo. Ma 'du ia, ne wele ke nza nga ni, a ba nù ma kɔ wele ke kɔ kɔ ni.

Wa kpolo ngba wa te zā ma fai. Wa mako, ne wa ɔmo te wa, wa nyongo mo, wa da mangga, ne wa kulu ngo te zā ne. Ma 'du ia, ne wele ke kɔ kɔ a wè we kolɔ nza nga go, ne wa kpo fele nu fā, we zumu ma de 'da a kɔ kɔ i, we mana ma de nza.

Kɔ 'da kala ni, ne wa mo ngo mɔe ma de nù ni. Tala ké de nù mo ni, kili tē a ma wè 'bo go, ne wa fi te, ne a ho, ne wa se te, ne wa gba zu ma, we zā do ke ma mɔe dô ni, takɔ ma 'du do ke na sa'de te, ne a haka do a we yeke tē a, k'a hó go ni. Wa sa li te ni a nzangba. Ki ni ia, ne wa na : "Lo ba be kɔe hā a ni!"

Zā ne ia, fala sa, ne wa te we gu ma. Wa 'bili do te, ne wa fende nu ma do nale ne. Wa 'bili 'bo be bolɔ te silili, ne a kese gbogbo ne vɛ, ne wa fende ki ni finda. A kese gbogbo ne, takɔ sa'de né dô kɔ a ngo ne we la ma, ne ki ni gbini dô, ne a te do ti. Gene kɔ dengbe, do gele obe sa'de, ne wa te. De 'do ne, wa kala kɔa nwà de ngo ma vɛ, ne wa zī te boa nu ne, takɔ wi zo, ne a ī na, kɔ boe.

Ombe wa se nu te, ɔ ne 'belengga ni, ne wa zī kɔ kɔe, takɔ sa'de ne te ma ni, ne a te de li 'bɛlɛ tenɔ ni, n'a fe dô. Ki ni ma do fena wena we owi yengge zamɔ, ma ke wa la fala ne dô. Wa sa li ma na, gbà'bɛlā. Ki ni e, ne wa zā mbe ne.

Kɔ fɔlɔ : *trappe pour éléphants*

Kɔ fɔlɔ ma wia kɔ do kɔ siɔ, ya nu ne ma gā wena, ne ma 'du 'bo wena. Ma ho te fala ba be kɔe ni, wa ndo nyanga mɔe ma 'du ne metre kpo do do ne. Gulu ne se a a tia, a haka kɔ mɔe ké, ya a wé we ho ma go. Tua ke ní go, ne a efe bati a, ne a 'be te te, tabi nu kpindi kɔe nza nga, ne a ho.

Kɔ biá : *trappe pour les rongeurs "biá"*

Wa dé kɔ bia gā 'bana sanga iko. Ma ɔ ne kɔ siɔ go, we ke bianɔ wa a obe sa'de iko. Wa zā ma li zɔ, tabi zā gole ke bianɔ wa te ne ni. Wa zā, ne ma zī kolo kolo (cercle). Kɔ fala ma ho nù i, ne wa wunggulu ma wunggulu. Fala ke wa gu ma vɛ, ne wa a tuku'du zɔe de ngo ma.

Ne wa ba gbālā sa'de, wa fi li we, takɔ ma unu, ne wa bɛlɛ ma de nu kɔe ni. Kɔ fala te ma unu wa, ne wa te we nyongo ma, ne wa ala kɔe. Hā fala ke wèlé kɔe a ne zo na, kɔe ala bianɔ, ne a zīlɛ de 'da wa i. A zo, kɔ a kpa kpe-ti-bia sanga wa, ya a gbé a go, a fi a nza, se a a kpia ti ombe ne, kɔ wa ala 'bo de.

Ndoti ne wa álá 'bo go, kɔ a te we zo ma, ne a kpa tati a kpe-ti-bia zu a kpo iko, fala boa tale ni, ya wa ia dô, ne a gbe a de.

Ombe wa mi ina nu kɔ ni : kòlè, dà, 'búlù, tabi kpùà

Wè 'dá gbè gǔ

Tuer un léopard

La majorité des villages Ngbaka ont le léopard comme animal totémique⁸. Ils ne peuvent donc pas le tuer ni le manger, car il est considéré comme une personne humaine. Que faire alors si un léopard tombe dans un piège ou s'il est tué par hasard? Voici comment faire :

Fala kpo wa yénggè yali gbè gǔ yengga gɔ, tua ke gǔ a a hí wele. Ne nde mbe 'da fala kpo wi yali zamɔ, a yengge yali 'da a, kɔ a kpa gǔ, ne a ndɔlɔ a do a li kpili (kandɔlɔ).

Tabi gǔ kala onadalamɔ wena, ne wèlé nadalamɛ ni a zī gbangba, ne a fi tolo, tabi dua ko ne⁹. Kɔ fala ke gǔ le we ba dua, ne nu ma kpe de 'da a, ne wa bi a do sɛle, kpili... ya ngele kǔ wa boe. Ya wi de gbangba a hó nza dati gɔ, tua ke a hɔ dati, ne gǔ hɔ kɔ ne dô, mbe gɔ, ne a ba a. Kɔ fala ke ogele wa ge wa bi gǔe, kɔ wa gbè a dô, se ne a hɔ nza de.

Fala ke wi gbè gǔ, wa tǔ na, a gbèa wi, ne wa de do a né ke wa de do wi gbè wi. Ya winɔ ke hi wa a gǔ ni, do wa ke te gǔ zā wa ni, wa dé yangga gbèa gǔ gɔ. 'Da fala kpo, wa to ngba wa we ne tua.

Kpo soe wa gbèa gǔ ni, tūi ni wa ó yala gɔ. Wa a funza, fū kúlà zu wi gbè a ni, ne wa a zu ongba a wa dea mbe ne hā a ni. Wa 'bili te ndɛle, ne wa ba do gǔ, wa enze li a do nwá zazo. Owi wilinɔ wa kala sɛle do ngele, ne wa mɔ ngo ba ngo : "Oo mi! Mi dè gǔ!" Owukonɔ wa kala butu, ne wa mɔ ngo ze ma, ne wa he mɔ na : "Yaa wi ze te!" Wele ke kǔ nu ma, a yu we gonɔ dati a, wa kpa ngba wa, wa ze butu gbɔrr, wa sɔkɔ ma de ngo, ne wa to zu ne nù, ne wa la de dati.

Wa ba tole gǔe ni, ne wa mɔ ngo yengge do ma de nu tɔanɔ kpo kpo. Dati wa do ma 'da nwa le, a fū kula zu gǔe, ne a fū 'do kǔ wi gbè a ni, ne a gbè kɔla. Kɔla bina, ne wa ba mbili, tabi fɛle ngalaka, tabi ngbulutu. Kikinake wa futa do falanga.

Wa yengge ní fai, kɔ ma kpa zu nu tɔanɔ vè, ne wa do nù de nu tɔa 'da kpasa wi 'da wa ni, ne wa mɔ ngo ɔ zu a fai, ne fala sa wa te ga zuma zu wi ni. Fala sa ni, ne wa èlè ndala gǔe, ne wa gɔmɔ sa'de a, we kè ma do 'da nu tɔanɔ wa yengge ze do ne ni vè. Okpasa winɔ wa kala 'do kǔ wa do lɛfɛ, se a wa fi nu buluti, ya ma tǔa de. Ne kpasa wi le, wa kǔ zu ne de 'da a. A gba nu a, ne a dɔ ma, a hā a nyongɔ, ne a tū 'bɔ ma. Kɔlanɔ, a kè 'bɔ ma hā nu fɛle a vè, do gele menɔ wa futa do a ni, a gonɔ 'bɔ sanga ne de kǔ wa.

Wi gbè gǔe ni a ɔ kɔ wili tɔa, ne wa fɔlɔ a, né ke wa fɔlɔ wi gbèa wi tabi gaza ni. De 'do ne, wa a gbalanza 'dɔ lɛ, ne wa de dǔ. Ne kpo soe nɔ ma ni, ma ɔ 'bɔ ne kpo soe zi wa gbèa do gǔe ni.

⁸ Voir : *Croyances et rites des Ngbaka minagende*, p. 168-169.

⁹ Voir "gbà gbànggà" p.49.

Iná kpìlì dò tòlò

Drogues pour exciter les chiens

Lànggá do fùnzà

Lànggá mè á iná ké wélé à nyóngó tàkó má há ngáwí há à kó mè à né dè mà ni; wí nyòngò mà wí à ówí zòlò, dò ówí yàlì tòlò, dò wí ké ă kđ wé bì bòlò wénà ni, ní dò ní.

Wè dè iná lànggá ni, nè wà né, nè wà fá ténò ni, nè wà 'bílí líá nè bòa bòa, mbèé nè wé dùzù wílí nè, nè mbèé nè wé dùzù nàá nè, nè wà á mà kó sàsó, nè wà á lì tí nè, nè wà mbá dò gbógóló nyángá sá'dènò ké wà né yènggè wé fá wà ni. Nè wà gí fàì, kó má sílí, nè wà 'dé nù. Nè wà kálá gbógóló nyángá sá'dènò dò líá ténò ni 'dđ nè dó'dò, nè má ó, kó má gế, nè wà é nú tòlè, nè wí yènggè dò tòlè ni à nó tè mé 'bò.

Nè gbógóló nyángá sá'dènò dò líá ténò ni, wà á mà tè ngó wé nà, má kóló. Kó 'dđ nè ni, nè wà fá 'bò kpó kpó líá ténò ni, nè wà né sè dò mà, nè wà mbá 'bò dò gbógóló nyángá sá'dènò ké só ni, nè wà fó á líá ténò ké só ni dó'dò, nè wà gí 'bò mbé ké né ké só dāti ni, nè wà é 'bò lí nè nú tòlè nè wí yènggè dò tòlè à nó 'bò né ké só dāti ni, nè mò mó ngó yènggè dò tòlè. 'Dđ nè, kó tòlè mókó dó'dò, nè mò dé 'bò mbé nè fàlà kpó, nè mò yénggè dò tòlè, ní dò ní fàì.

"Lànggá" est une drogue préparée avec des racines de certaines plantes et utilisée comme excitant pour homme et animal. Les chasseurs l'administrent à leurs chiens de chasse et la prennent aussi eux-mêmes. Pour la rendre efficace, ils y ajoutent des tibias des animaux auxquels ils veulent faire la chasse.

La drogue est également prise par d'autres personnes, p.ex. les circonciseurs.

Nè **fùnzà** mè á fú ké wà tó nè wà dé dò iná hà ngáwí há wélé tàbì sà'dè :

We de fùnzà nè wà fá 'bò kpó kpó líá ténò ni¹⁰. Wà gbélé tể nè, nè wà yélé lí wèsè, kó má né kòlò nè ni, nè wà á mà kó dákà, nè wà kómbó lí gó'dó ósá'dènò ké wă gbèà wà ni (lí gó'dó ké wà sđ dò mà ni), wà kómbó lí gó'dó wí wílí nè, dò lí gó'dó nàá nè 'bò, nè wà fí mà dé 'dà fùnzà dé kó dákà ni, nè wà fá sá'dà kònì, nè wà kpé dò nú nè, nà đđ má bú gó. Nè wà kpó félé tể nè, nè wà gálá mà tí gó'dó yínggilí, nè má ó dé dí ni. – Dđ wúkó 'bé tè'dé gó, nè sàsó wà gí dò inànò ni, đđ wúkô gí dò mò gó –. Há 'dà fàlà ké tòlè mókó dó'dò ni, nè wà bá à, nè wà kálá kđ à dò gázà à; nè wélé kpó bá nú à, dđkó à nyóngó wà gó, nè wà bá dákà gó'dó yínggilí í ni, nè wà hó nè, nè wà fó sá'dà kónì nú dákà dô, nè wà é nú dákà tè nú zđ tòlè ni, nè à mó ngó gbòtò lí gó'dó sá'dènò ni dé zđ à, né ndé má únú à wénà. Yá kí ni wă bá nú à ià, à ómó gó. 'Dà fàlà ni, nè wà 'bé à ngbóó, đđ à nyóngó wínò ni gó, nè wà dá à ngó zù'bù í. Nè à wélé nè à kúlú ngó, nè à mó ngó yènggè nè.

"Fùnzà" est une poudre utilisée comme excitant pour homme et animal. Pour préparer la poudre, on cherche l'écorce ou des racines de certaines plantes. On les gratte et on laisse sécher les copeaux; puis on les pile en fine poudre. Pour la conserver, on la met dans une calebasse bien fermée et on la garde dans un endroit bien sec, hors de la portée des femmes et des enfants.

Mbè líá ténò tàbì gelé mènò ké wà fá mà, nè wà dé dò iná kpìlì dò tòlò ni má ké : *Voici les plantes utilisées pour préparer les drogues pour exciter les chiens.*

¹⁰ Ténò ni má kè : wà élé áfé tèngbià tàbì áfé ndúngbé, tàbì wà zđ líá silákólá tàbì líá sòngbòlò, nè wà tó do fùnzà : *la poudre est préparée de l'écorce de l'arbre "tèngbià" ou de l'arbre "ndúngbé", ou les racines de l'arbre "silákólá" ou de l'arbre "sòngbòlò".*

Plantes citées à 'Bodumbili moke

par Ngbàlo – Gbangbi - Abel

1. Oinànò wà dé dò **fùnzà** má kè: *voici les plantes utilisées pour préparer la poudre fùnzà :*

líá zùmóásàlà	<i>des racines d'un petit arbuste "zùmóásàlà"</i>
líá tètũ	<i>des racines de l'arbuste "tètũ"</i>
líá tèvíídàfà	<i>des racines d'une plante "tèvíídàfà"</i>
líá nùmǎnggà	<i>des racines d'une plante "nùmǎnggà"</i>
líá bàdèngbè	<i>des racines d'une liane volubile grêle "bàdèngbè"</i>
líá gǎnzàkǎĩ	<i>des racines d'une plante "gǎnzàkǎĩ"</i>
líá bàngàbingi	<i>des racines d'une liane à fortes épines "bàngàbingi"</i>
líá 'bòlónggóló	<i>des racines d'un arbre à tronc épineux "'bòlónggóló"</i>
líá tè tégbálǎfòlò	<i>des racines d'un arbre "tégbálǎfòlò"</i>
nwá kózálákàdá (wà tó mà túà)	<i>des feuilles d'une petite plante herbacée "kózálákàdá"</i>
nè wà bá 'bò bé sá'dé ké lí à ná "dànù", nè wà fí à 'dǎ né.	<i>et l'on y ajoute des fourmilons "dànù".</i>

Mò fá mà, nè mò gbélé tè líá tènò ni vè dò gǎá wèsé. Mò mbá mà vè, fàlá nè kpó do nwá kózálákàdá dò dànù, nè mò tó mà nú kùngbá, kó má 'bú, nè mò á kó kòlònggò, nè mò bá félé bàdèngbè, nè mò énzé dò nú nè. Nè fàlá sá títòlè bèléé, nè mò ndó kpìĩ dé zǎ tólónò.

Kó mó kpìĩ òtòlónò iá, nè mò fá nyáká gbìnìkílé (Lí ngèlé nè kpó dò 'dà zù òtòlónò ni), nè mò tó mà dò 'dò gógò wà ná, dǎ wà nyóngó wélé gó.

'Dǎ né, nè wà bá 'bò tè zàzò, nè wà tó 'bò dò 'dò gógò wà ná, fàlá wà nyóngó wélé ndé, nè gógò wà má fé tò, nè wà dá nú wà íkó.

N.B. Fàlá kpìĩ tòlò, wà bá tà, nè wà é mà tí zù tòlé ná, zù à ngándá, dǎ à kpá fiò gó.

2. Oinànò wà gí nè wà dé dò **lànggá** má kè : *voici les plantes utilisées pour préparer la drogue lànggá:*

tà'dá lànggá	<i>une plante herbacée charnue grimpante "tà'dá"</i>
dé gbìnìkílé (má wiá dò sá'dèndò vè íkó)	<i>une liane herbacée grasse "gbìnìkílé"</i>
líá bàngàbingi	<i>des racines de la liane à fortes épines "bàngàbingi"</i>
líá gbàkòndá (wè dùzù ónawílí sá'dèndò ó né gbàtà)	<i>des racines du petit arbre épineux "gbàkòndá" (pour des animaux réservés aux hommes comme la civette)</i>
líá ngòkǎ (O : ngbòkǎ)	<i>des racines d'un petit arbre de sous-bois "ngbòkǎ"</i>
líá tègbálǎfòlò	<i>des racines d'une plante "tégbálǎfòlò"</i>

Wà mbá mà vè, nè wà gí, nè wà pí gbálá tǎ tè nè íkó, nè wà nyóngó mà dò títòlè bèléé (5h-6h). Né ndé wè nyòngò mà, má wiá ná, wà kú dò tólónò vè dé ngó tóá kònggò, nè wà ndó nyòngó nè. Kó má é, nè wà zǎí, nè wà lá òtòlénò dé dí ni, nè tòlò kpó kpó à búlú, n'á zǎ nù. Wà dé ní ná, dǎ dé ní kó wà mbókó gó.

Plantes citées à 'Boyélé

par Zagbalafio-Gbamboko Védaste,

Zagbalafio-Penze Augustin et Ngumakenze-Démbe Félicien

1. Oinànò wà fá mà, nè wà tó dò **fùnzà** kpìĩ dò tòlò ni má kè: *pour préparer la poudre fùnzà, on utilise les plantes suivantes :*

Wà gbélé líá nyákàngindá	<i>On gratte des racines d'une petite liane "nyákàngindá"</i>
Wà gbélé líá tèvíídàfà	<i>On gratte des racines d'une plante "tèvíídàfà"</i>
Wà gbélé líá bàdèngè	<i>On gratte des racines d'une liane volubile grêle "bàdèngè"</i>

Wà gbélé líá gbálingòlò	<i>On gratte des racines d'un petit arbre "gbálingòlò"</i>
Wà gbélé líá kùmbé	<i>On gratte des racines d'une liane herbacée "kùmbé"</i>
Wà gbélé líá bèlèfàndá	<i>On gratte des racines d'un arbre "bèlèfàndá"</i>
Wà gbélé líá góébá	<i>On gratte des racines du petit arbre "góébá"</i>
Wà gbélé líá múnzá	<i>On gratte des racines du petit arbre "múnzá"</i>
Wà gbélé líá gbàbùlù, má mbá dò nyáká nè (númǎnggà)	<i>On gratte des racines et de l'écorce d'une grosse liane ligneuse "gbàbùlù", ensemble avec la liane même</i>
Wà gbélé tè mbò'bò	<i>On gratte des racines d'un arbre "mbò'bò"</i>
Wà gbélé tè 'bòlónggólò	<i>On gratte des racines d'un arbre "'bòlónggólò"</i>
Wà gbélé tí ngú'dú áfé kátákpú	<i>On gratte l'intérieur de l'écorce du petit arbre "kátákpú"</i>
Wà gbélé tí ngú'dú áfé bèlé	<i>On gratte l'intérieur de l'écorce de l'arbre "bélé"</i>
Wà fá 'bò nwá kózálákàdá	<i>On cherche des feuilles d'une petite plante herbacée "kózálákàdá"</i>

Wà gbélé, nè wà tó, nè wà á má kò nwá gbàngbà, nè wà énzé dò félé bàdèngbè. Má ó dò kòlònggò, nè wà fá nwá lólè, nè wà 'bó nè. Wà tó má vê, nè wà á kò kòlònggò, nè wà fí gbà gógó ngbànzà tàbí kùnzélé 'dǎ nè, fàlá nè kpó dò dànù dò kálá zǎ ngùmànggò.

Kùnzélé dò kálá zǎ ngùmànggà, wé ké má únú fàlá tè filá sà'dè ó né ngbàmù, ní dò ní. Nè ké 'dǎ gbà gógó ngbànzà nà, fàlá ké tòlé à bá sà'dè iá, nè à té dà nú à tǎ à gó. Nè ké 'dǎ dànù nà, dò á dé ní, kó tòlé mbókó dǎ gó. Nè mbè, wá á 'bò gbàwílítòlò, wé ké má únú 'bò wéná.

2. Oinànò wá gí nè wà dé dò lànggá má kê : *pour préparer la drogue lànggá, on utilise les plantes suivantes :*

Líá 'bàfú	<i>des racines d'un arbre "'bàfú"</i>
Líá mbàlànggú	<i>des racines d'un arbuste "mbàlànggú"</i>
Líá bàngàbingi	<i>des racines d'une liane ligneuse "bàngàbingi"</i>
Líá lán gbá	<i>des racines du petit arbre "lángbá"</i>
Líá ngònggò	<i>des racines d'un arbuste "ngònggò"</i>
Líá zùmóásàlà	<i>des racines du petit arbuste "zùmóásàlà"</i>
Líá bé bóló 'bètè	<i>des racines d'un jeune palmier.</i>
Afé tè dìè	<i>l'écorce d'un arbre "dìè"</i>
Afé wólò	<i>l'écorce d'un arbre moyen "wólò"</i>

Wà gí má vê, mbá dò gbógóló nyángá sà'dè, mbá dò dé lànggá, mbá 'bò dò nǎsǎgùbà, nè wà á tǎ tǎ nè, nè wà tó gbálá mò tàbí sá ngbàkà, nè wà á tǎ nè, nè wà nyóngó dò kà. (Wá wè tè à ndàmbù, yìkì tàbí nó tǎ nè gó).

N.B. Kpó líá tènò ní, wà gí 'bò má há wí ké wà gbá à gbà ní, tàbí wí kpà gá dani bòlò. Wà mbá má dò líá túlúlé, nè wà fí kùsì tàbí tòlèfè, dò ndálá 'dò gélé ngábóló tàbí nú kǎ à 'dǎ nè, dò tóló ndà'bà (wà gí à gí gó, tàbí wà dó 'bò à dóà gó, tàbí wà súlú à súlú gó), nè wà fí 'bò ló bǎ ké wǎ gómó zí kúá nè tǎ nè iá ní 'dǎ nè¹¹. Nè wà mbá 'bò dò ngànggè dò kóànggá, mbá 'bò dò 'bòsòlò líá yàándà'bà.

¹¹ Ló bǎ mé à tè bǎ ké wá gómó, nè tíá nè má ó dé nù ní. Wà 'bilí à ngíndó nè.

Plantes citées à 'Bokada-Songbo

par Yudonago Pierre

Líá ténò tàbì áfé ténò ké wà fá mâ wè dè dò iná kpìlì dò tòlò ni má ké (Wà sáká líá ténò dò áfé ténò ni wè dùzú sá'dénò ké mè á zí tē wà ké wà kpásá wè mâ zámò í ni. Wà nyóngó nwà, nè wà nyóngó wéná à líá nè wè sá'dénò kó zǎ wà) :

líá lòzǎdùà	<i>des racines du petit arbre "lòzǎdùà".</i>
líá gbátótó (kà'dànggá gùlú kú biá)	<i>des racines de manioc "gùlúkúbiá"</i>
líá káfólókòàlì	<i>des racines d'une liane "káfólókòàlì"</i>
líá màndànggélà	<i>des racines d'un arbre sarmenteux "màndànggélà"</i>
líá bàdèngbè	<i>des racines d'une liane volubile grèle "bàdèngbè"</i>
líá mbàmbàlìtǎlǎgò'dókpàsáwúkò	<i>des racines des orties très urticantes nommées "mbàmbàlì tǎlǎgò'dókpàsáwúkò"</i>
líá nyákàngindá	<i>des racines d'une petite liane ligneuse "nyákàngindá"</i>
áfé gánàlò	<i>de l'écorce d'un petit arbre "gánàlò"</i>
áfé gbànggòndá	<i>de l'écorce d'un petit arbre épineux "gbànggòndá"</i>

Mò fá mâ, nè mò gbélé tē nè dò gǎá wèsè. Mò mbá mâ vê, nè mò tó, nè mò á mâ kó nwà, nè mò énzé. Nè fàlà sá títòlè bèléé, nè mò 'bó káli, nè mò lá dò tòlé dé ngó zùbù í, nè mò yúlú kálí ké mó 'búa só ni nú à, nè mò ndó kpìlì dé zǎ à. Má é, nè mò bá kpó kpó iná ni, nè mò yélé, kó má kóló, nè mò tó dò fúnzà, nè mò á 'dá nó, nè mò é tí tòlé, nè à má ngó là'dà mâ.

Plantes citées à 'Bobadi

par Zabusu-Tanakula

Owí yàlì tòlò wà á fúnzà zǎ tòlò wè bà sà'dè : *les chasseurs qui pratiquent la chasse avec des chiens enduisent le museau du chien d'une poudre excitante préparée avec les plantes suivantes :*

Oinànò ké wà fá má **zámò** í (*les plantes médicinales qu'on cherche en forêt*) :

líá mbèlènggú	<i>des racines de l'arbuste "mbèlènggú" → we duzu gbàtà, ngénzè, ùkúkú</i>
líá zàzò	<i>des racines d'une plante herbacée "zàzò" → we duzu biá, gǎ kólò dò ngénzè</i>
líá kúsá	<i>des racines d'une liane "kúsá" → we duzu ngbámù, ngàndì, tìndilì, nyòngòsà</i>
líá tèkpilì	<i>des racines d'une plante "tèkpilì" → we duzu gbátótó, zàmbélé dò bìgòlò</i>

Wà sáká líá ténò ni wè dùzú sá'dénò ké lé tóló lí wà ni, wè ké mè á zí tē wà ké wà kpásá wè mâ zámò í ni. Wà nyóngó nwà nè, nè wà nyóngó wéná líá nè wè sá'dénò kó zǎ wà.

Nè oinànò ké wà fá mâ **lé ngà** : wà fá bóló ngúlúmá, wà zú'dú mâ, nè wà 'bílì líá nè, nè wà fí nwá nè nù. Nè wà fá 'bó líá 'búlù, líá kpùá dò líá dà. Né ndé kí ni má wiá dò sá'dénò vê íkó : *les plantes médicinales qu'on cherche au village : on coupe des racines d'un jeune "ngúlúmá"; on y ajoute des feuilles du même arbre et on coupe encore des racines des plantes "búlù, kpùá et dá".*

Description de quelques plantes non identifiées ou identifiées sous un autre nom.

Gànzàkàlf : mè à tè gbésé' déséé dé nù gè íkó. Tě nè ó sékéké ní, má gǎ bí gò. Wálá nè ó 'bò sékéké ní :
espèce de petit arbre.

Lángbá : mè à tè, má ó kpásáá ó nè tè'bònggò ní. Má hó wénà tè nú ò tàbì fálà ngá nù. Wálá nè má á filà kálálá ní. Líá nè má bá wélé ó nè 'bànggè ní, má wià tè fi bò zú wélé. Wa gi 'bo liā ne hā otolo we nganda te wa : *petit arbre, ressemblant au tè'bònggò.*

Múnzé : me a be te, gā zā ne ɔ ne nu kō wi ge iko, ne ngala ne de ngo wia we ho metre boa. Li nwá ma bi a gā, dudu ne wia te ho cm 'bu. Wa gbele te te ne, tabi te wala ne, ne wa de do punza, ne wa a ko zō ogaza kànggálà. Wa mba 'bo liā ne do ogele liā teno ke wa a li gbàtè hā ogazano ni : *petit arbre.*

Númǎnggà : mè à nyàkà, má gǎ wénà. Nwá nè á tũ. Nyáká nè dò líá nè má fàngà wénà. Wà gbélé líá nè, nè wà ná lí dànì, má é dànì wénà. (voir : Gbà'bùlù) : *liane.*

Tè dĩé : mè à gǎ tè. Tě tè nè má yóló dé nù ó nè tè kpǎtè ní. Nwá nè má ó sékéké ní, nè dó nè á filà nè tè dò kpákúlú ní. Wà zé áfé nè, nè wà gí, kó má gbálá, nè wà húnú dò bánggá há wí zélé kivwí, tàkó à sǒ òmèndò kó zǎ à dé nù : *grand arbre.*

Tè gbàkùtù : mè à tè, má ó kpásáá ó nè sǒnggá 'dà lè ní, nè ndé zǔ nè vè má dò gbà kùtù. Wà kpá mà tí kólá. Má dò déá tò tǔ nè wénà. Mbè wà kpó gbà kùtù nè, nè wà mbá mà dò líá tè ní.¹²

Tètũ : mè à tè, má ngálá dé ngó wé là métèlè tàlè. Má á tũ, nè nwá nè 'bò á tũ. Wálá nè má ó lógbózógbóó ní. Owúkóno wà yúlú bí tǔ nè zǎ nzòé 'dà wà nà, dǔ má 'dángá gó : *arbre moyen.*

Tè tǔgbáláfòlò : mè à tè, má ngálá dé ngó wénà, nè má má gbá 'bò kó é wénà. Tě nè dò tè nwá nè vè ó tũ. Tě tè nè bóa, má ó nzélé nzélé ní, nè ndé má ngàndà wénà. Wà kpá mà wénà tí kólá : *grand arbre épineux.*

Tèwíldàfà : mè à tè, má bí dé ngó á ngálá. Tě nè má á fèà, nè nwá nè má á tũ, nè ndé má ó kágbáyálá ní. Wálá nè ó filà. Mò lá'dá, nè ndé má á kpá : *arbre.*

Kóé (tàbì kpókòvwò)

Petite clochette qu'on attache au corps d'un chien de chasse

Kóé (tàbì kpókòvwò) mè à mò ó nè bé mándá ní, nè wà kpó mà 'dè tili tòlò. Wé dé kóé ní, nè wà 'bílí líá tè, nè wà sé mà dò kòlò'bà. Wà ndó dò sè dò nú nè, nè wà gbúnggúlú kǎ nè í, nè wà gbó ngó ngà nè wòlò bòà, wé fi dò félé. Nè wà bá kili bé mó bòlò, nè wà kpó lífí félé tǔ nè, nè wà yúlú dé kó hólòndò bòà ní, nè wà kpó nú nè dé tè ngbè dò 'dǔ nè nzà ngà, nè má ó nè bé mándá ní. Nè wà élé ndálá sá'dé ké wǎ gbéà à ní, nè wà 'bílí, nè wà gbó wòlò tè nú ndálá ní bòà, kúlú nè dò kúlú nè, wé kpò dò félé. Nè wà bá ndálá dò félé tǔ nè dò bé mándá ní, nè wà kpó 'dè tili tòlé, nè ndé ndálá ní, nà dǔ má dé dànì gó'dó à gó. Nè tòlé yénggè nè, kó fálá ké à ndó fà sá'dé ià, nè gítí nè wélé, wé bè dò ngó tè tòlé há wí yénggè dò â, dǔ à tó à gó. Nè ndé gúlú wé 'dà yénggè yálí tòlò má há ní!

Olíá tènò wà sé dò kóé ní má kê : líá tè kúlá, — kàyò, — bélé dò — ndélé (ngàdáná nè). Nè ndé ngànggà gè, wà dé mà dò wálá kòkòtí ké má gǎ góé ní. Mbè nè wà bá 'bò ngbóngbóló olò sàlàdínì.

¹² Gbàkùtù má ó nè nyáká sètò ní, nè ndé má dé wénà dò sàlá ògbákó tènò dò sàngá gbálá ngó. Mè 'bò à lí tè ké wà sà lí nè nà "Tè gbàkùtù".

Chapitre II

Les pièges

Wé 'da óbílínò wà ndó há ósá'dénò

Mε κε wa gbε do sa'de ko le Ngbaka wena ni με a bili ke wi yali engga a νε, νε a ndo ma olo sa'de, tabi a ndo hã sa'de. Ne ngo gili bílínò ma dele wena. Ne nde dati, le to se lengge ngo omo te bilino, se ne le to ke 'da bilino ngboo de.

Omò tè bílínò

Noms des pièces d'un piège

- wílí tè** (ou : te 'do bili) : mè à ngá tè ó né mbalàngú, ndúngbè, ngònggò, gánábànggò, ngòkà, s̄ε, ní dò ní. Wà 'bílí mâ, nè wà sé nyángá nè, nè wà z̄í mâ, nè wà kpó gbùnggà z̄ú nè, s̄é nè wà ndó mâ dê : **détendeur** de piège : *longue perche qu'on plante dans le sol et au sommet de laquelle on attache le tendeur.*
- gbùnggà** (ou : ngbùnggà, kpèkà, kpàkà) : gbùnggà bili mè à gā fεle, wa kpo ma zu wili te 'do bili, νε wa kpo kusa te kpolo νε nù nga. Ne wa kpo 'bo pétékèlè nu νε. Wà dé gbùnggà dò félé ngóló, ndà'bà, bàgélè, nyátànggà, dàkpàngbé, ní dò ní : **tendeur** de piège : *on utilise une corde très résistante comme p.ex. des liens de "ngóló, ndà'bà, nyátànggà, bàgélè, dàkpàngbé", etc.*
- kpàlàkpélé** : mè à bólo tè, wa pende ma, νε wa e pétékèlè de te νε. Fala ke sa'de kũ ngo kpàlàkpélé, νε a isi ma de nù, νε petekèlè zafa te νε, νε bili kpo (ombe bilino fo kpalakpele te νε bina, ndakisa: gbàvwákàndà) : **déclencheur** de piège : *traverse, partie mobile d'un piège; quand un animal met sa patte sur le déclencheur, il l'abaisse et libère l'arrêt.*
- làngbà** : mè à bolò te, má ó dù. Wà é é mâ nà, sá'dé lá dò ngó nè, nè à né wè bà nyóngómè, s̄é nè à bílí dê. Wa e langba te bilino ge : yàà do kpító, νε wa ndo ma hã odàfà, ngabolo, gbàkàmbù : **traverse** : *bâton horizontal servant de support. Dans les pièges, le mot 'làngbà' désigne le montant fixe, servant d'appui de l'arrêt.*
- pélékèlè** : mè à bé tè, kpàlàkpélé dùlù nèà ngó nè; wà kó'bó mâ tè kùnggú bili, nè má ndá'dá tè kùnggú dò kpàlàkpélé, s̄é nè wà álá lí fóé dê. Wa enze ma te kpàkà (gbùnggà), nè wà ndó nú nè dé tè kpàlàkpélé, nè z̄ú nè tè kùnggú, tàbì làngbà, tàbì sánzá tè. Fala ke ma fo t̄ε te kpalakpele, νε bili ma kpo : **arrêt** de piège.
- fó bili** (ou : lí fó bili) : mè à félé ké wà álá mâ, nè má énzé sá'dé, nè má bá à ni : **lacet** du piège. Wé álá dò lí fó bili ni, wà fá z̄í fàì à nyákà kùsà¹³. Né ndé ngangga ge, wa wia we ala li fo bili do kabεle (cable, fil de fer), tabi nilō (nylon), νε nde zi dati wa ala zi li fo bili fai do kusa : *jadis, la liane par excellence utilisée comme lacet dans les pièges était la liane 'kúsá'. C'est pourquoi, lacet est souvent désigné par le nom 'kúsá'. 'Ndò kúsá' est le synonyme de 'ndò bílí': tendre un piège. De nos jours, la liane "kúsá" est souvent remplacée par des fils de nylon, de soie, etc. ou des fils métalliques.*

¹³ **Kúsá** : liane sarmenteuse, légèrement râpeuse, donne des fibres résistantes pour cordages.

sàlà : mè á tè, zu ne sa sala bɔa. Wa 'bili ma, nè wà zí, nè wà fí lán gbà n gbàlá nè, ne wa ndo do bili kpito. Wa 'bili 'bɔ mbe sala, ne wa siki zu ne de nù, ne wa bɛlɛ ma (kùnggù), ne wa fi petekɛlɛ do singa do sala ne, ne wa ndo. Fala ke bili kpo, hã ma ba, ne ma enze sa'de de te sala : **fourche** ou *objet fourchu*. Dans les pièges, on l'enfonce dans le sol comme partie fixe qui supporte le système de déclenchement.

kó bili : wa zã kô de li dolo olo sa'de, ne wa zĩ kunggi kɔ ne, ne wa ndo, ne wa gu kɔa afe ngo kôe, ne wa mulu nù ngo ne, ne wa ala li bili de ngo kôe ni. Sa'de te, kɔ a ma kôe ni, ne a kpo bili, ne ma ba nyanga a. Ki ni a bili zagba : **piège-trappe** : fosse recouverte normalement d'herbes ou de branchages.

fálá fó wè : **nœud coulant** : nœud dans lequel coulisse le lacet quand se déclenche le piège.
ou : fálá lí fò

Autres pièces qui entrent éventuellement dans un piège

kàzò ou kàzò : mè á mò gbagba, ké wà sé mâ, nè wà yúlú 'bètè tàbì gbálá kònì lí nè, nè wà ndò dò tàkù : *bâtonnet sur lequel on fixe l'appât du piège (noix de palme, grain de maïs, etc.). Le bâtonnet est normalement fait du rachis d'une palme. Il n'y a pas de nom spécifique pour l'appât. On dit : "La chose sur le piège"* (mò lí bili ou nyóngómò lí bili).

kóá afé bili : mè á kóáfè wa gu ngo kò, ne wa ala li fo bili de ngo ne (*voir zagba*) : *écorce pour couvrir le piège*.

kùnggù : Mè á be te, sala ne boe, wa 'bili ma, ne wa zĩ, ne wa ndo li bili, ne wa e petekɛlɛ de te kùnggù : *crochet, partie fixe d'un piège*.

ndàlá dèngbè : 1) *Signifie littéralement : peau de la petite antilope bleue.*
2) mè 'bò á ndàlá nú mbókó 'bètè ké má ó hà'bùù, nè má kélé gúlú gélé mbókó 'bètè ni, lí gbàú nè bóé; wà élé mâ, nè wà lómbó dò tè kpáná gúgè, nè wà dé 'bò dò kòlònggò wè tèkpè dò gúgè; wà gú 'bò mâ té nú kpáná ké wã kó'bò dò dǔ nzànggò : *désigne aussi la membrane sur le bord d'une palme; on la coupe et on l'utilise pour couvrir la jarre de vin de palme ou pour fabriquer un entonnoir pour filtrer le vin de palme.*

3) mè 'bò á gílí ngiá mó 'bètè ké má ké má dò gbàwú nè. Nè wà gbótó félé ngiá nè kpó, nè wà ndò zànggàndì, wè ké má ngàndà wénà : *désigne aussi les fibres qui entourent la base des rameaux. On retire une fibre pour l'utiliser dans le piège "zànggàndì", parce que les fibres sont très fortes.*

ngòsò : mè á mò kpè dò nú mò. Mè 'bò á tè ké wà zí mâ kòrr, nè wà sán gá, wè ùsù dò nyóngómò ké wà nè è tí gbàngbà ni : *fermeture, enclos (p.ex. enclos fait d'un ensemble de bâtons plantés en cercle et reliés, pour y garder les animaux qui doivent servir d'appât).*

pésénggú'dú : *sens littéral : poitrine bombée*
ou mè á bé sánzá tè ké wà zí mâ, nè wà 'bílí ó né nzábélé ni, wè ndò dò bílí zùlà : *désigne aussi le bâton qu'on utilise pour la construction d'un piège à rats. On l'enfonce dans le sol, on le plie, puis on enfonce l'autre bout dans le sol comme un arc.*

Olí bílínò dò Ngbàkà Les noms des pièges en Ngbaka

I. Bili nóé

(Les pièges à oiseaux)

Bé gbàngbà¹⁴ : piège à oiseaux.

- 1) Wà ndó mâ há ònńé. Wà ndó mâ wéná zǎ búlúkùnò : *piège pour oiseaux; on le tend surtout dans les herbes.*
- 2) Omó tǎ nè : mè á òmó gbàgbá íkó : *pièces nécessaires : de petits bâtons taillés de rachis de palme.*
- 3) Mò 'bílí bé tè mò gbàgbá délé wéná, nè mò zǐ mâ kòrr (ó né kàmíś féléńzábélé ní), nè mò é nú né nzâ ngà kpó, nè mò 'bílí kǎ nè délé wéná, nè mò á sílí fò tàbì síndì tàbì fù kǎ nè í. Kó fálá ké nóénò wà té ndé, nè wà lé vǎ dé tè kǎ nè í, nè zú wà ví ngó wálá òlò wà wé hǎ nè dó'dò, nè wà né wé kàlà wà. (Mò á 'bò mbè nyóngómò nzâ ngà, sé á wǎ zǎá, kó wá liá wé nè dè.) : *on coupe beaucoup de petits bâtons de rachis de palme (mò gbàgbá) et on les enfonce dans le sol en forme de cercle (comme un véhicule VW, c.-à-d. en forme de coupole), en laissant une ouverture vers l'extérieur. On divise l'intérieur en beaucoup de compartiments et on y répand du son de millet ou de sésame ou de la farine de maïs. Quand les oiseaux y entrent pour picorer, ils perdent la tête et ne retrouvent plus le chemin pour sortir et on n'a qu'à les ramasser (On répand aussi un peu de nourriture à l'extérieur pour attirer les oiseaux).*

Béìlènú (ou : ngbòlònú) (clouer, enfonce dans la terre).

- 1) Wà ndó mâ òlò ònńé, ó né ònyǎlá, òngòlò, dò mbè ósékéké nóénò : *piège pour petits oiseaux comme les tisserins.*
Lé ndó mâ wéná 'dà lé ngà dò 'dà fálá féngé kòní, ó né ké kòní má féngé, nè ònńéńò nyó-ngó mâ wéná ní : *ce piège est tendu quand le maïs est mûr et que les oiseaux viennent picorer les graines.*
- 2) Omó tǎ nè : wílí tè, félé bílí (mò lífí félé fàndé tàbì kúsá), bé bǎlò tè, kùnggú, pétékèlé, làngbà (kpàlàkpélé), wálá 'dǎ nè, dò mò lí nè.
- 3) Mò 'bílí bé bǎlò tè, nè mò kpó kúsá (tàbì sǎá) dé gélé nè, nè mò bélé mâ gbáá, nè má lé nù mbétúú. 'Dǎ nè, nè mò zǐ bé tǎá nè 'báná sàngà, nè mò ndó mâ, nè mò á mò lí nè, ó né gbálá síndì, gbálá fò, gbálá kòní, ní dò ní: *On coupe un bâton droit, on y attache le lacet (kúsá ou fil de soie) et on l'enfonce dans le sol. Puis on construit une petite maisonnette au-dessus, on tend le piège, on y met l'appât (graines de sésame, de millet, de maïs, etc) et on aménage la piste qui y conduit.*
Voir l'entretien avec Lengbanga p.61 et Nasena p.91

Gámá (Bílí kǎlí)

- 1) Wà ndó mâ òlò kǎlí : *piège pour canards sauvages.*
Wà ndó mâ 'dó lí, wéná 'dó lí ké tómbòlò 'dǎ nè ní : *se tend à la surface des rivières ou des lacs, surtout là où il y a beaucoup d'algues.*

¹⁴ Voir aussi le piège **gbàngbà** pour petit gibier, p.38

2) Omó tǝ né : 1. óbóló tǝ bǝà, 2. lífí pǝlé, 3. tǝ sàlà, 4. làngbà, 5. dò lí fó bílí.

3) *Lengbanga Mat.* : Wà né ndò mâ, né ndé fò wílí tǝ 'dòé bíná. Nè mò lífí kúsá ní gbáá, kó má né è dó'dò, nè mò zǐ tǝ kúlú lí í ngà kpó, nè mò kpó. Nè mò zǐ 'bò mbé tǝ tǝ kúlú lí í, nè mò bá gbálá kúsá ní, nè mò kpó tǝ nè gbáá, nè má hó tǝ kúlú lí mò ní, nè mò tǝ 'bò nè í ngà gbáá, nè mò kpó mbè nú nè tǝ mbè tǝ ké kúlú lí ngà nè ní, nè má bá dò ngó lí. Há mò né kpò tǝ nè dó'dò, nè mò lífí 'bò mbé gélé kúsá, nè mò kpó tǝ nè nè, kpó tǝ nè né metre kpó kpó kpó gbáá, nè má sókpó dò kúlú lí í.

Nè mò lífí gbálá kúsá. Ké mó lífí mbè á dó dó dó nè ní, nè mò kpó tǝ dú tǝ kê, nè mò álá mâ nè, nè mò á dé ngó lí nè.

Nè òkòálinò wǎ yòló nè 'dí mò ní, kó wà hó, kó wà má ngó là dò 'dà lí ó né òkòkòlónò ní, nè wà mó ngó tǝ lá nè, nè wà yúlú gélé wà kǎ nè, nà wà lá nè ní fàì... kó wà né hò nè í mò ní, nè má gbótó wà dé 'dò í ngà. Kí ní nè ndé á pélé mó kpúá só, ké má kú lí kúí ní, zǎ nè nè ngàndà dí wéná é ní; nè má hí dé gélé wà, nè má mó ngó gbòtò wà ngándá wéná dé 'dò ngà. Nè wà má wá ngó zǝ 'baká wà dò lí pà pà pà. Kí ní há mbè gó kó wà yénggè 'dò lí í délé wéná ndé, nè mbè gó nè mó wiá tǝ kàlà wà tǝ nè ó né nálé tàbí mòlò ní.

Bon, bé péléndò ké mó né àlà dò ngó lí fó nè ní, mó kpó mâ dé ngó zǎ kí ní, sè nè mò álá dò lí fóé dé. Bon, bé péléndò, má góá nà mò fá bé mò, nè mò dé ná ndé má tóndó kǎ nè, nà dó má tǝ 'dò lí gó ní. Nè mò kpó mâ ní dé ké zǎ ngbè gbáá, nè má hó kúlú lí í. Wè dè ní, má wiá nà mò fá fàlá mǝé lí, ké ná lí nè má pèsè wéná gó ní, nè wà lá 'bò fàlá ní wéná ní.

Bon, mó dé ní kó má kpó ngbè iá, nè mò álá lí fónò dò ngó lí ní ní hó ndótí nè. A hò sè dí, kó à mó ngó lá nè, nè pélé má mó ngó tǝ hí dé tǝ gélé à. A lé dò kó pélé, nè má mó ngó tǝ hí dé tǝ gélé à ní. 'Dò à né nyèlé nè ní, nè má mó ngó gbòtò à dé 'dò; ké ngó lí, ké pélé mó kpúá só tǝ dú tǝ ní, nè má gbótó à dé 'dò ngà. Wà sá lí nè ná gámá, g.n.n: gélé à liá lí nè iá, kó à wá zù à kpó à gámá nè.

Avec une longue corde tressée, on se rend à une rivière où évoluent beaucoup de canards sauvages. On repère un endroit où la rivière se rétrécit et, sur chaque rive, on enfonce un pieu. Un bout de la longue corde s'attache à l'un des pieux et, après la traversée de la rivière, l'autre bout s'attache au second pieu. Puis l'on tresse plusieurs cordes plus courtes se terminant chacune par un nœud coulant. Ces cordelettes s'attachent l'une à côté de l'autre, sur toute la largeur de la rivière. Veiller à ce que les nœuds coulants flottent à la surface de l'eau. On insère un bâtonnet dans chaque boucle du nœud pour la maintenir ouverte. Lors de la descente de la rivière, le canard glissera sa tête dans le nœud coulant qui étranglera son cou.

(Voir aussi : Lengbanga p.65)

Kèsángánà ('Bòdumbilí) : Bílí gè, pàlà ké mó hó tǝ 'dò lí, há òkúlúdùnò wà nyéle 'dò lí ní gó tǝ fòlò tǝ wà, tàbí wé nyòngò tómbólónò ndé, nè mò lífí féle ngúnggè, tàbí féle fàndé, tàbí nilí (nilon), nè mò kpó mâ tǝ zù bǝlò tǝ bǝà, wé centimètre 50. Nè mò 'bó 'bò lí fó bílí ó á délá: mòlò tàbí gázèlè. Lífí nè má ó ná ké só mó kpúá zù ténò bǝà ní, nè mò álá lí fó nè kóló dò ngbè. Kó kúlúdui tǝ, nè á yòlò sè tǝ ngó làngbà, nè zù à lé nzéé dé tǝ lí fó bílí ní. Kó à nè èfè zù à wé gòmò tómbólè, nè má húí dé gélé à, nè à fé íkó.

Ngàlià *(Voir aussi p. 111)*

1) Wà ndó mâ há ònǝé, wéná há òkélébé, nyòlá, ngòlò, dò gbàkùlí : *piège pour oiseaux comme les perruches, les tisserins, les tourterelles, etc.*

Wà ndó mâ kó fò fó, òlò ké wǎ 'bílí fóé iá ní : *on met ce piège dans un champ où le millet a été récolté (janvier).*

2) Mò dé mà dò wálá b̀̀à :

a) Mò dé mà dò tè fó ké wǎ 'bìlì mà ià; mò 'bìlì tàtí á kí nì wénà

b) t̀̀bì mò dé mà dò tè g̀̀lè kpásáá ó nè kpó ké 'dà tè fóé nì, nè ndé ké mò á kǎ nè há ònóénò nì á gb̀̀l̀̀á fóé íkó.

3) Mò 'bìlì fóé, nè mò á ngó yálè (gbágàl̀̀à wè à dò fóé nì). Kó fálá ké wǎ kálá fóé dé lè ngà ià, nè ònóénò wà tè wè tálá fóé ké má alá òlò yálè fóé nì, nè mò dé ngàl̀̀á dé dí nì.

Mò 'bìlì tè fó, t̀̀bì tè g̀̀lè délé wénà, nè mò zí mà kòrr, nè mò é nú nè nzà ngà kpó. Nè mò wèlé nè, mò nè ià, nè mò wé tè mò èò, kó mò zó ná, ònóénò wǎ àl̀̀à ngó ngàl̀̀á wénà nì, nè mò yú wè g̀̀nò nú ngàl̀̀á, tàkó mò kálá wà kǎ nè.

Má ké mò t̀̀tí ná: "Ngàl̀̀á lè dò òlò wèlé nè g̀̀". "Wèlé ngàl̀̀á bóé, sè nè má lè dé." Nè má wiá ná: "Wèlé dò wèlé nè à bìlì dé ngó ngàl̀̀á 'dà à". Kó fálá ké mò bíná, nè fò sè wí g̀̀nò nú ké 'dà mò tà mé 'bò bíná, nè ònóénò wá b̀̀l̀̀ù sè, nè wà lá íkó.

On coupe le millet et on le met sur le "yálè"¹⁵. Une fois le millet rentré au village, les oiseaux viennent pour picorer les graines qui sont tombées sous le "yálè". C'est là qu'on installe le piège "ngàl̀̀á". Alors le propriétaire du piège s'approche du piège à pas de loup; s'il voit une multitude d'oiseaux dans le piège, il s'élanche pour fermer l'ouverture et il n'a qu'à ramasser les oiseaux.

C'est pourquoi on dit : "Si le propriétaire du piège est absent, le piège n'attrape pas d'oiseaux". Et : "Chacun s'occupe de son propre piège; si tu es absent, une autre personne ne fermera pas l'entrée de ton piège, et les oiseaux s'envoleront."

Bìlì gb̀̀al̀̀é t̀̀bì àmbá'dàkú t̀̀bì (mbá'dàké)

Kè̀̀sàngà̀̀nà ('Bòdumbilì)

1) Wà ndó mà wé dùzú ònóé vè íkó, ó nè gb̀̀al̀̀é, gè'dètùlù, k̀̀al̀̀ì t̀̀bì p̀̀p̀úsálá: *piège pour toutes sortes d'oiseaux.*

Wà ndó mà tè fàl̀̀à vè íkó, ó nè zǎ bìlì, kó mbé fò, ní dò ní : *on le tend n'importe où : dans les jachères, sur un nouveau champ, etc.*

2) Omó t̀̀tè nè: wílì tè 'dò, gb̀̀unggà, ósánzá tè, lí fó bìlì, p̀̀t̀̀ékèl̀̀é, k̀̀unggù, bé tè, gb̀̀al̀̀á k̀̀nì, t̀̀l̀̀ù lí wálá.

3) Wà ndó mà kpásáá ó ná b̀̀èl̀̀è̀̀nù nì, nè ndé má si bé dò tè é sí. Dàti, mò zí òbé sánzá tènò nó ngbè, nè má ó bé kòrr ní. 'Dò nè mò b̀̀éllè̀̀ k̀̀unggí, nè mò zí wílì tè 'dò bìlì, nè mò kpó gb̀̀unggà dé zǎ nè, nè mò kpó lófó bìlì dé tè nú gb̀̀unggà nì, nè mò kpó kpèkà dé t̀̀tè nè. Nè mò bá bé bóólò tè, nè mò s̀̀́ k̀̀nì dé nú nè, nè mò bá, nè mò é mà dé kó t̀̀à bìlì nì. Nè mò 'bìlì wílì tè 'dòé, nè mò bá kpèkà, nè mò é zǎ nè dé tè k̀̀unggí, nè nyángá nè má ndá'dá bóólò tè ké mó s̀̀́ k̀̀nì dé nú nè nì, nè mò alá lí fóé dé zú ósánzá tènò ké mó zí só nì. Mò dé kíńń nì vè má é dó'dò, nè mò t̀̀l̀̀ù bé lí wálá hórr wè à sè dò gb̀̀al̀̀á k̀̀nì dé ké zǎ nè nì, sè nè mò lá dé.

"Bìlì gb̀̀al̀̀é" ressemble au piège "b̀̀èl̀̀è̀̀nù".

Ó nè ké òyàá lè Ngbàkà wà mbésé zé òbénò 'dà wà t̀̀bì òbé yàá wà ná: "Tè mò nè s̀̀k̀̀p̀̀á, nè ngòlò kp̀̀l̀̀í mò nì." Má ké bé Ngbàkà vè á wiá wè ì tí ngó gílì bìlì nè gè.

¹⁵ Yálè : *sorte de séchoir fait de bâtons sur un champ de millet lors de la récolte. Après avoir coupé le millet, on le met sur le "yálè" pour le sécher avant de le rentrer au village.*

II. Bílí zùlà

Les pièges à rats

Gbàmándá ou Kòbá

1) Wà ndó tátí á òlò zùlà : *piège à rats.*

Wà ndó lí dóló òlò zùlàndò dò tí kólá, tàbì zǎ bìlì dò tí 'bètè tàbì ngú'dú òtíá tẹ. Mó wiá 'bò wé dò mà gènè kó dò lí zǎ, nè má bá 'bò íkó.

2) Omó tẹ nè ké wà fá wé ndò dò bílí ni má ké: datí mé á wílí tẹ bílí. Bòá nè: 'bó'bó félé ngùnggé, fó bílí, kázǎ, 'búá bílí, (mé á ká'bò mò bǎé ké wà 'bónzóló mà wé à nyóé sè dé kǎ nè ni.) Nè nyó gè tẹ mé 'bò (mé á kóni ké wà dó mà gbáá nè má ngútú, nè wà tó mà mbá dò nzò'dí nwá yólé, dò líá tènggùlù, nè má únú dé wéná sè nè má ókóló ózùlàndò dé tí bílí dè ni.)

3) Fálá ké mó fá òmó tẹ nè dó'dò, nè mò 'bónzóló mò ká'bò bǎé ni, nè mò énzé wílí tẹ dé tẹ tẹ nè dò 'bó'bó félé ngùnggé ni, nè mò ndó mbòkó nè dé tẹ nzá ngà, sè nè mò lá nè wé dò zǎ mò í dè : *pour tendre un piège kòbá, on coupe un bâton qui fera office de détenteur ainsi qu'une liane "ngùnggé" qui servira de tendeur; on coupe aussi un morceau d'écorce de bananier ou bien la feuille de la plante "gbàngbòà". L'écorce ou la feuille sera enroulée en forme d'écorce de bananier ou de feuille de gbàngbòà enroulée. Tout cela se prépare au village; puis le piège, déjà tendu, sera emmené à un endroit de la brousse où il sera installé.*

Nàséna ('Bòkádá -Sòngbò) : Wé ndò kòbá, má wiá ná mò né, nè mò élé mó ká'bò bǎ, nè mò 'bílí mà bé á dudu 'báná sàngà, nè mò guí sàngá nè, nè nú nè wé tẹ mé 'bò kǎ dò 'dá kilí tẹ zùlá. Nè mò 'bílí wílí tẹ, nè mò énzé mó ká'bò mó bǎé ni dé tẹ nyángá wílí tẹ, nè mò á gbálá kóni dé kǎ nè í. Nè mò bílí wílí tẹ, nè mò gbó zǎ mò ká'bò mó bǎé ké mó 'bónzóló mà ni, nè mò kpó félé. Né ndé mó kpúá só félé tẹ zù wílí tẹ íá, nè wílí tẹ ná ni, mó gbótó mà dé tẹ lí hòlò ká'bò mó bǎé ni, nè mò ké sàngá tẹ hòlò kǎ nè mò ni bòá. Nè mò kpó tẹ nyángá wílí tẹ tí nè ngà ni. Né ndé zù tẹ ni pélé má bòá. Mbè pélé ké mó né àlà sè dò lí fó nè dò nú nè í ngà nè. Bon, 'dá fálá ké á yóló nè í mò – wé ké bé hòlò tẹ zǎ mó bǎé ná ni – mó gbò nè bé hòlò tẹ zǎ mó bǎé ná ni ní bòá. Mbè wálá òlò nè kpó mé á wálá òlò lí fóé mó né àlà sè mà ni. Nè mbè wálá òlò nè kpó mé á ké 'dò ngà; mé á ké mó né nè sè wé kpò dò pélé ké mó né kpò í ngà nè ni.

Bon, mò é mà dó'dò, há zùlá nè yólò í mò nè ni, n'à tẹ, nè à zó nyóngómé nú nè ngà, n'à bá, kó à né nyòngò dó'dò ni, nè à lé wá wé bà ké kǎ nè mò ni. Kó à lé yá má wé gó, nè à háká, wé dùzú pélé ké mó kpúá só nú nè ngà ni. Kó à né lě nè tẹ pélé ké mó kpúá mà 'dò ngà nè ni, ...nè à né lè dò kó pélé kí ni dó'dò, kó à né lè wé bà gbálá kóni ké í mò ni, yá má wé gó, nè à háká... ní fàì, nè zǎ à nǎí, nè à ná è 'bílí pélé má bá ngámé há é gè dó'dò kó è lé wé nyòngò gbálá kóni í mò ni g'á ni ndé, kó à né 'bíli pélé nè ni, nè má gbótó à, nè má énzé à dé tẹ mó ká'bò bǎé nǎ kée ! (*voir Nasena p.96*)

Kòmbònu : (kòmbò nu : *creuser un petit trou circulaire dans le sol*) (*voir Nasena p.80*)

Ngó gílí kòmbò nu má bòá: *il y a deux sortes de pièges Kòmbònu.*

A. 1) Ké datí, wà ndó mà òlò ózùlà, né ndé kpà, kàá, gbàkambú, nǎé, ní dò ní wá wiá 'bò wé bà mà : *piège pour les rats, les écureuils (petits et grands) et pour certains oiseaux.*
Wà ndó mà zámò dé tẹ ngá wóló nú gè tẹ fálàndò vǎ íkó. Mbe wà ndó mà tẹ nyángá lí tǎ tìndá.

2) Omó tǎ nè : wílí tẹ, gbùnggà (kpèkà), kùnggú, bé bóló tẹ, kpàlàkpèlẹ, pètékèlẹ, pélé bílí wẹ àlà sẹ dò lí fọé, dò mò à tí bílí ó nè : gbálá kòni, tàbì kà'dànggà tàbì félé 'bètè wẹ à tí bílí; tàbì wà á 'bò wálá tẹ zǎ mò gẹ kẹ mò sá lí mǎ ná "gbálákòni" (mòpòtú tàbì màpàtú).

3) Dàti ngbóó, wà fá òmó tẹ bílí ni. Mò nè, nè mò 'bílí wílí tǎ nè, dò bé tẹ, wà sá lí nè ná "pésénggú'dú". Nè mò 'bílí 'bò ngùnggè, nè mò bá 'dǒ nè. Ngùnggè ni, má wià ná, mò á mǎ lí wèsé, nè má fé, sẹ nè mò nè wẹ ndò dò bílí dẹ.

Ké mó dèá mènò tàlè ni i ià, nè mò 'bílí 'bò òbé tẹ sílílí, tàbì òmó gbàgbá sílílí, 'dà dú nè má ó nè centimètre 'bú nè tàlè. 'Dǒ nè, nè mò kálá òtè kòni, nè mò tá mǎ, mò ílí lí ngèlẹ nè tàlè, tàbì nálẹ, nè mò tá ní dò ní gbáá ná òtè kòninò ni má ià ndé. Kínò ni sù i ià, nè mò énzé wílí tẹ bílí dò pásénggú'dí, nè mò kálá òbé tènò tàbì mò gbàgbánò dò òtè kòni mò tá só ni, nè mò á kò kòé, nè mò lá wẹ ndò bílí zǎmò í.

Ké mó hòá zámò í ni, nè mó ndó nyángá zǎ kǎ bílí, mò zǎ mǎ pé péà. 'Dǒ nè, nè mò zǐ pásénggú'dí, nè mò gbó wòlò dò mò gbàgbá só mó sèá ni, nè má 'dóló dé kò kǎ í. Kó má nè 'dòlò dé kò kǎ í ni, nè mò yúlú kòni dé tẹ tǎ nè. 'Dò kí ni, nè mò zǐ wílí tẹ, nè mò kpó félé zǔ nè, nè ndòtí félé ni, mò kpó sẹ 'bò mǎ dé tẹ pásénggú'dí. nè mò bílí, nè mò ndó mǎ, nè mò álá lí fọ nè dò nú kǎ nzà ngà. Kó zúlá tàbì kǎ à lé, kó à nè bà kòni, nè má kpó, nè má bá à.

Voici la préparation d'un piège "kòmbònù" : on cherche un bâton comme détenteur, une corde résistante comme tendeur, une fourche qui formera la partie fixe du piège; sans oublier un bâtonnet, un déclencheur, un arrêteur et un fil qui servira de lacet du piège. Ensuite, on choisit de la nourriture- appât : des grains de maïs, un morceau de manioc, quelques noix de palme bien mûres ou des fruits de l'arbre "gbálákòni" si on les trouve.

Tout cela se prépare au village. Le piège dans la gibecière, on se rend en brousse où l'on choisit un endroit fréquenté par les rats; ce sera au pied d'une termitière de "tindá" ou un autre lieu propice. L'endroit nettoyé, on creuse un petit trou circulaire dans lequel on installe le piège. Le piège tendu, on place le lacet au-dessus du trou. Si un rat ou un écureuil s'aventure dans le trou pour s'emparer de l'appât, le piège se déclenchera, le lacet étranglant le cou de l'animal.

B. 1) Boa ke, wà ndó mǎ òlò zúlá kẹ lí à à kùzùnggú tàbì nzà'dàkùlì : piège pour le rat qui vit près de l'eau, nommé "kùzùnggú" (ou : nzà'dàkùlì, nzè'dàkùlì, ngbèlètèlì).

Wà ndó mǎ dé ngá wóló nú gẹ íkó, kẹ zǎ nú lí kẹ òzúlànò ni wà yénggè ni.

2) Omó tǎ nè : félé ngùnggè (ké mò bá 'dǒ nè, nè mò 'bó'bó mǎ 'bó'bò ni), wílí tẹ, pásénggú'dú (ou : bánzángú'dú), kàzǎ, kpóló 'bètè, pètékèlẹ, dò nú kǎ bílí kẹ mó kòmbò sẹ mǎ kùmbá ni.

3) Dàti, nè mò kómbó nú kǎ. Mò kómbó ià, nè mò bá pásénggú'dí dò félé ngùnggè mó kpúá dé tẹ nyángá mǎ ni, nè mò zǐ mǎ dé nú kǎ, tàbì ngó ngá wílí kǎ, tàbì ngó galè, má zǎà tàtí à 'bítí kǎ mó. Nè mò bílí mǎ, nè mò yúlú zǎ nùì dò 'dò kǎ mó kùmbá só ni. Má é dǒ'dò, nè mò zǐ tẹ sì ngènggú pásénggú'dí. Nè mò bílí mǎ, nè mò bá félé tẹ pásénggú'dí ni, nè mò kpó mǎ zú wílí tẹ. Nè mò kpó 'bò pètékèlẹ dé tẹ tàlá nú félé zú wílí tẹ mó kpúá ni. Nè mò bá kàzǎ, nè mò yúlú mǎ dò gbógbó zú kǎ mó kùmbá ni, nè má 'dóló dé kò kǎ í. Nè mò bá kpóló 'bètè, tàbì kòni, tàbì kà'dànggà, nè mò sǎ mǎ dé nú nè ni. Nè mò bílí wá, nè mò ndó, nè mò álá lí fọ nè. Kó zúlá á tẹ sẹ dí, nè à ná, è lé, kó è nyóngó g'ǎ ni ndé, kó à nè tò tẹ nyóngómé ni, nè kàzǎ má záfá tẹ pètékèlẹ, nè bílí má kpó, nè má énzé gélé à, nè à bí ní gbáá, nè ngó tǎ à má gǎ dé dí ni.

Tàkù : piège assommoir à rats (voir Nasena p.82 et Buba p.111)

- 1) Mè à bílí zùlà. Wá ndó mà tè fàlà vê íkó. Mbè wǎ wià wé zè gá tàkù, nè mò ndó 'bò mà òlò òkpà : piège pour rats. Il y a le "tàkù" ordinaire et le grand "tàkù" pour le rat géant appelé "kpà" (rat de Gambie).
- 2) Omó tǝ nè : bé tè tàbì áfé ké mò né 'bò sè mà dò tàkùì ni, pésénggú'dú, pétékèlé, kàzò, féá gbálá kòni, nyó (mò kpá mà dátí tàkùì dò tí nè), félé ngùnggé wé sàngá sè dò tàkùì, dò díá fílá nù wé zè sè dò mà.
- 3) Mò élé áfé tè 'bàfú, tàbì pòkò, tàbì zímánzélé, tàbì mò élé 'bò mò nzànggó, nè mò 'bó mà dò kòlò, kó ní gó, nè mò 'bílí bé tè, nè mò 'bó mà dò kòlò. Má é, nè mò sángá félé ngùnggé dó wéná dé kó kólè ni. Nè mò zá fílá nù, kó má ó dò zóló sábèlè, nè mò á lí tǝ nè, nè má 'bó bé sí, nè mò á ngó sángá félé ni, nè mò má mà dò nyángá mò gbáá ná, má dílí ndé. 'Dò nè, mò né, nè mò túlú fálá mò né ndò dò tàkùì ni, nè mò zí pésénggú'dí, tàkó tàkùì lé tǝ é dò mà. Nè mò kpó félé dé nú tàkùì, nè mò kpó bé tè ké má dúlú bé dúlú ni dé nú félé ni – mò sá lí bé tè ni ná "pétékèlé" –.

Kó wé ndǝ nè ni, nè mò gé tàkùì, nè má ó dé tí pésénggú'dí ni, nè mò vwándá félé dò bé tè ni (pétékèlé) dé té pésénggú'dí. Nè mò sé bé tè (pànzà), nè mò yúlú kòni dé zǝ nè, nè bé tè só nú félé tàkùì ni, má lé tǝ é dò tè kòni. Kó fálá ké zùlà né tè mà, kó à né gbùtù kòni, nè pétékèlé hó tǝ nè, nè tàkùì té dé ngó à.

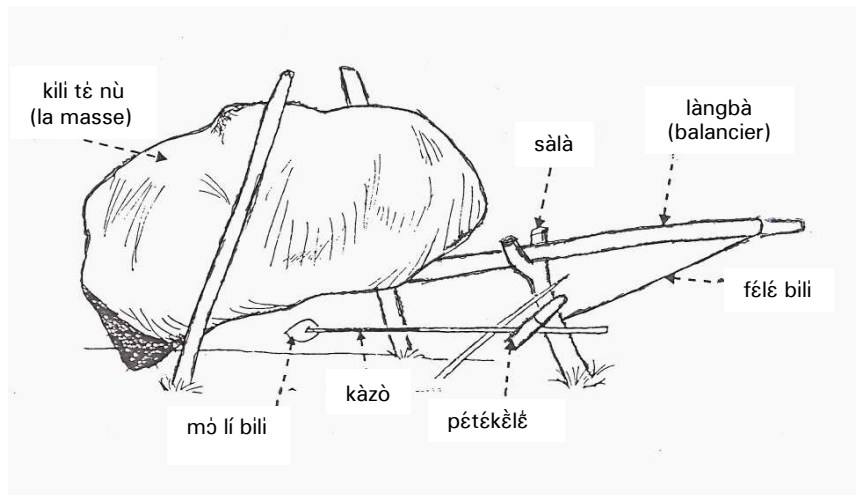
Pour fabriquer un piège assommoir à rats, on prend l'écorce de l'arbre 'bàfú, pòkò ou zímánzélé, ou un rachis d'une palme de raphia; on plie l'écorce ou les rachis de palme en un demi-cercle ovale qui sera serré avec des liens "ngùnggé" ou autres – il n'est pas nécessaire de nettoyer ces liens –. Puis on creuse de la terre rouge qu'on malaxe en la foulant aux pieds. Ainsi, on obtient une masse de terre compacte et lourde qui sera entassée sur l'écorce ou le rachis de palme.¹⁶ Ensuite, le piège se tend selon le croquis ci-indiqué. L'appât est embroché sur la pointe d'un bâtonnet mince.

Lengb : Wa ne ndo ne,

ne dati, mo á
nyongomo, mo á
nyongomo fai, ne
zulano wa te ne
wa nyongo. Ne olo
ne ɔ tú kpo, boa,
ne mo né, ne mo
ndó.

Ne mo sini mo
nzanggo, tabi mo
sini a mo gòlé. (Mo
'bílí langba, nè mo

péndé golo ngo zǎ ne né.... Wa sini ni te ne boa. wa ne ze de te langba... wa pi i nga ne, ne ma pi i nga né ni, ne mo énzé tǝ ne bǎà.) Ne 'do ne, ne mo bá dé ngó, ne mo kálá ta di boa ou tale nde, ne mo á ngo ne. Ta ma a gǎ, ne mo é ta kpo iko, tua ke me a zula iko. Mbè go, ne mo ze a nù, ne mbè go wa síní gòlé, ne mo é iko, ne mo é ta ngo gele ne.

¹⁶ Dans certains villages, au lieu d'une masse de terre, on met une ou plusieurs pierres.

Ngàndi tàbí Zànggàndi tàbí Bílí nzànggùmànzà (voir Nasena p.83 et Yombo p.109)

- 1) Wà ndó mà wénà òlò zùlà. Kó fàlà ké gǔ, tàbí kòá, tàbí nòè lá dò lí dólé òlò zùlà ké wǎ ndóá bílí ni, nè à bá 'bò mà. Nè ngbà sòè 'bò kpó, nè kpà wià tè bà mà.
Wà ndó zànggàndi tè fàlà vè íkó, ó né zǎ bìlì, tí tíá tè, dò ónú kǎnò ké mó zǎà nà má lí lià ni; tàbí zǎ bùlúkù, wé ké mbè kó bùlúkùnò, mbè gó, ndé à wǎ wá mà, nè ké wá wá ni ní gbáá, nè òlò nè má dé dò òbùlúkù; nè zùlàndò wá tè, nè wá sélé bé wàlà mó wá dò kǎ nè ni ní hórr gbáá wé lǎ nè.

Zànggàndi est un piège à rats; peut attraper aussi un serpent, un écureuil, même un rat de Gambie, ou un oiseau. On le tend dans les endroits fréquentés par les rats, p.ex. en forêt, dans les jachères, sous un arbre tombé, au bord d'une vallée, dans les herbes, bref, partout où on trouve des pistes de rats.

- 2) Omèndò ké wá ndó dò bílí zànggàndi ni má kè :

mó dé wílí tè 'dòè : wá dé mà dò mó gbàgbá ké wá élé 'dò nè, nè wá sé mà ni; nè mò dé pélé, mó bá félé ngùnggé, tàbí kúsá, tàbí ndàlà dèngbè, nè mò lífí mà (wá 'bó'bó mà 'bó'bó gó); nè pélé ni má dò lófó nè bóè ; nè má do pétékèlé : wá dé 'bò mà dò mó gbàgbá.

Les pièces du piège sont : un détendeur taillé d'un rachis de palme ou d'un jeune arbuste 'mbàlànggú'; un tendeur fait de la liane ngùnggé ou kúsá, ou des fibres de la base d'une palme; un lacet et un arrêtoir également taillé d'un rachis de palme.

- 3) *Nasena* : Dàti ngbóó, nè mò élé mó gbàgbá; dùdú mó gbàgbá ni à centimètre 'bú nè móló tàbí 'bú nè gǎzàlà, nè mò sé mà ó 'bàtà, nè mò 'bélé nyángá nè 'bélà, nè mò gbá zǎ nè. Nè mò ílí nyángá mó gbàgbá ni sí fàlà só mó 'bé 'bélá ni wé dùzú centimètre 'bú, nè mò léngé fàlà ni léngà.

'Dò nè, nè mò bá félé ngùnggé ké wá bá 'dò nè bà ni, nè mò 'bá'bá mà, nè mò kpó mà tè fàlà léngé kí ni. Nè mò ílí fàlà kpúá kí ni 'bò wé dùzú centimètre 'bú, nè mò kpó pétékèlé dé dí ni, sé nè mò ngbáá félé ni, nè mò yúlú dé lí gbá zú mó gbàgbá só ni, nè mò kásá dé zǎ nè. Kó wé ndǎ nè ni, nè mò bílí mó gbàgbá, nè félé má dókó. Nè mò kó'bó pétékèlé dé lí kpúá félé só má dúkà 'dà fàlà mó bìlì só mó gbàgbá ni, sé nè mò dó lí fó bílí dò dúkà félé. Mó dé mà vè ià, nè má 'bàná dí nà, mò bá mà, nè mò né dò mà zámò í, kó mó zó lí dólé òlò zùlà tí tíá mbúlú tè tàbí zǎ òbùlúkùnò ndé, nè mò bílí, nè mò ndó mà vè, nè mò zǐ dé dí ni. Mó né nè wé kpò tè nè ní dó'dò, nè mò kpó tè mó nzànggóé dò tè 'dà dú tè mó nzànggóé. Kó mó né wé bìlì nè, nè mò é pétékèlé dé tè gbògbò zǎ félé, wé dò ké ná mó gbǒ nè lófó nè nè má wé ni. Bon, mó né nè wé bìlì dó'dò ni, nè mò gbó lí lófó nè.

Kèsángàná : Zànggàndi mé à dà dǎ bìlì íkó, fàlà ké mó kǎ wé kpà mó sòkpá, nè mò ndó mà, nè mò lá wé à òlò zùlàndò. Má hó gili wèsé, ndé à mó kpá mó nyò nyóngà ià. Wílí tè 'dò bílí ni mò dé mà wénà dò tóló mó gbàgbá, tàbí bé bóló tè mbàlànggú. Mò sé nú nè, nè mò léngé gélé nè. Yòlò tè nyángá wílí tè wé hò fàlà ké mó né lèngé dò mà ni ó né òlò lí cm bǎà. Mò kpó pétékèlé dé tè gbògbò zǎ félé ké wá àlà sé dò lí fó bílí ni. Lí fó bílí má dàti, nè fàlà è dò pétékèlé dò 'dò.

àngò'dè

- 1) Mé à bílí mó òbè ké wá ndó mà òlò òzùlà, ó né: òngùmànggò, ngindá, òkpéla ní dò ní. Wá ndó mà zǎ wòkòsòndò dò 'dò tǎà, nú fò, tàbí zǎ bìlì : *piège à rats, pratiqué par les enfants.*
2) Omó tè nè: 1. Nwá tòkò. 2. Kòmbò gbògbò zǎ nè. 3. 'Béle nú mó nzànggó. 4. Wá yúlú félé 'bètè nú nè. 5. Wá kpá fú ká zǎ nè. 6. Wá gú nwá tòkò ngó wòkòsòndò.

3) *Kěsángánà ('Bòdúmbilí)* : Mě à bili kpó 'dàkálá ndóá nè gó. Wà ndó mà ó délà, nè wà yénggè ngó nè dò kpili, dò bé nzábélé dé kǐ wà. Mò hú, nè ndé zú mò nzànggóé má yá yákà, nè mò í ná zùlà dí bóé. Nè mò hálá gèdò, nè mò ndól'á, nè mò ndá'dá à. Má té há mò dò díá 'dòkòlò, kó mò yénggè ní gbáá kó mò nè sǐ nè, nè ndé mò ndólò mbè ózùlà bǎà tàbì tàlè. *(Voir aussi p. 119)*

Nàséna ('Bòkádá - Songbo) : Angò'dè mè à bílí mó óbè. Obénò wà zó tí wòkòsónò ké ózùlánò wà yénggè dò tí nè dò nù, nè wà túlú pàlá nè, nè wà á fù, nè wà é nwá tòkò tǎ nè, nè wà kómbó lí wòlò wé zò sè dò zùlánò nù í.

Nè mò dé bé nzábélé, nè mò té, nè mò ngé'dé dǎ wà. Kó mò zó ná, zùlánò wá gù nù wé sàmà fùì ndé, nè mò ndóló wà dò nzábélé kǐ mò ni.

Lí bílí nè á : "Angò'dè" (wà á mà, nè wà ngé'dé mà, sè nè wà kpá zùlà dè)

Angò'dè n'est pas un vrai piège, mais une sorte de chasse aux rats par les enfants.

L'enfant dégage un petit endroit dans les herbes derrière la maison, au bord des champs ou dans les jachères. Après avoir bien nettoyé l'endroit, il y répand un peu de farine et le couvre d'une feuille de taro. Puis il monte la garde, armé d'un petit arc et d'une flèche. Il guette l'endroit à travers le trou qu'il a coupé dans la feuille et quand il voit un rat s'approcher pour manger la farine, il tire dessus.

Normalement, l'enfant prépare plusieurs endroits pareils et se déplace régulièrement de l'un à l'autre.

Bílí félé 'bètè : piège sur une liane au moyen d'une noix de palme bien mûre.

1) *Kěsángánà ('Bòdúmbilí)* : Mě à bili ngó nyàkà. Wà ndó mà tí kòlá, kó bìlì tàbì kó dèkà. Wà ndó mà ólò ókòá dò ófèzùlà. Wé ké mbè zùlánò ni, wà yénggè 'bò ngó nyàkà yénggà. Wà á sà'dè wà nyóngó félé 'bètè wénà, gùlú ké wà gbé wà wénà dò bílí fílá 'bètè gè á ni : *piège aux écureuils et aux souris des bois 'fèzùlà' qui se déplacent sur les lianes.*

2) Omó tǎ nè: Nyàkà, fílá 'bètè, pètékèlè, sángá fèlè, lí fó bílí, wílí tè 'dò bílí dò fèlè fó bílí.

3) Wé ndò mà, má wiá ná mò né dátì, nè mò zó ngó nyàkà; nè mò 'bílí bé làngbà wé dùzú cm 'bù tàbì 'bù ngó nè mòlò. Nè mò kpó fèlè tǎ nyàkà ni, nè mò pí mà dò 'dò bé làngbà ni nè mò sángá, nè mò dé 'bò mà tǎ kúlú nè í ní. Kó fálá ké sángá nè má é dó'dò, nè mò kpó fèlè bǎà tǎ fálá wá sángá nè ni, nè mò zǐ tǎ 'dò bílí, nè mò kálá nú fèlénò ni, nè mò kpó mà zú tǎ 'dòé, nè mò bá nú fèlè nè ni, nè mò kpó 'bò mà tǎ pètékèlè, nè mò bílí, nè mò kó'bó pètékèlè tǎ làngbà ni, nè mò é félé 'bètè dé ngó nyàkà ni, dé tǎ gbògbò sángá mǎ ni. Nè pètékèlè má ndá'dá 'bètè dé ngó nyàkà, nè mò álá lí fó nè bǎà nè dé tǎ ngó sángá mènò bǎà ni. Kó kòá tàbì zùlà à tǎ iá, nè à lé dò kó lí fó bílí ni, kó à né tǎ ná è bá 'bètè gó ndé, nè bílí má kpó nè má bá gélè à.

Wà ndó mà kpó íkó gó, wà ndó ó á délà, sè á má dǎà tǎ mé 'bò ná mò kpá mbè ózùlà dò ókòánò há délè dè. Fálá ké wá 'dàfà 'bètè dé tǎ tí kpèkà nó gó, nè má bá sè tǎ mé 'bò gó, nè má kpò sè fàì kótó dé ngó gè íkó. Tàbì wà é lí fó bílí 'báná sàngà, sè á má kpòá, nè má húí dé gélè zùlà dǎ dè :

Pour tendre le piège, on a besoin de quelques noix de palme bien mûres, d'un arrêteoir, d'une corde tressée comme tendeur, d'un détendeur et d'un lacet.

Pour être sûr d'attraper une bonne quantité d'écureuils ou de rats, on ne se limite pas à un seul piège, mais on en tend plusieurs à la fois.

'Dò kí ní, nè mò éíé kóáfé tè, ké dùdú nè má wiá kò dò nú kòè ni, nè mò á mà, nè má féndé ngó kpàlàkpélé fíndà. Fàlà ké mó á kóáfé bílí ià ndè, nè mò á nù ngó kòè. Nù ni mò zàngá mà dò ògbùtù kóló nwà, má té ò vè tàtí à nù íkó gò.

'Dò ké mó gu áfé bílí ià ni, nè mò húí fó bílí, nè má gá dé 'dò wé kò dò 'dá gá nú kòè, sè nè mò á nùí dè. Dò ndòtí nè vè, dátí ké nà, mò lá ni, nè mò sálá òlò nyángá mò ná má bísí, dǎ sà'dè né hò mà, kó à í nà wélé dèà mò fàlà gè dèà ni gò.

Kó sà'dè né tè mà, kó à né mà gu bílí, nè má ísí kpàlàkpélé dé nù, nè fàlà ni nè pétékèlé má záfá, nè fó bílí má húí dé nú kó sà'dè, nè à má wá ngó bì dé dí ni.

N.B. : Fàlà ké mó né ndò bìlí, yà mò té fèlè únú sàvò tàbì únú nò gò, dá dé kó fàlà tè nè únú zàmé, kó òsà'dènò mò yú gò.

Pour tendre un piège "zàgbà", on repère la piste de l'animal et on y creuse un trou. On y enfonce un crochet et on installe les autres pièces : le tendeur, le détendeur, etc. Puis on couvre le tout d'un morceau d'écorce sur lequel on a mis une couche de terre mélangée de feuilles mortes et on place le lacet dessus.

B. Bílí zàgbà ké wà dò kùnggú nè bòa : piège zàgbà à deux crochets, pour grands animaux.

1. Wà ndó kí ní tí kòlà tàbì lí zǎ wé dùzú ógá sà'dè, ó né ngbià, zàmbélèlì, yèlè, ní dò ní :

2. Bòa kùnggí ni, mò zí tè kúlú kòè, ké má ká mò dé fàlà kùnggí ké dátí ni, nè kpàlàkpélé lé dò tí nè. Nè mò 'bò mbè síngá bílí kòrr, nè mò yúlú mà dé zú kùnggí ké dátí ni.

Fàlà ké wá ndòà bílí ià, nè mò á 'bò áfé bílí, nè fàlà ké mó né nè wé 'dè fó bílí ni, nè mò yúlú dátí dò kó ké só wá 'bua kòrr ni. Gúlú kí ni nà, fàlà ké sà'dè gá wéná ndè, yà kí ni à bí fàì, nè à wá 'bò dí dò ngáwi kpó bínà.

Si l'on veut attraper de grands animaux comme des phacochères, de grandes antilopes de marais, des buffles, etc., on tend le grand "zàgbà". Le trou sera plus grand, on enfoncera deux crochets et comme lacet on utilisera une corde très résistante, p.ex. une corde fabriquée de fibres tirées du tronc d'un palmier. Cette corde est appelée "bàlà".

Bílí bànyángá (prendre les pattes) (wà sá 'bò lí nè nà gàmà) (voir p.68 et p.94)

1) Wà ndó bílí bà nyángá òlò óbé sà'dènò, ó né ngènzè, ùkúkú, bià, ní dò ní. Wà ndó mà tí kòlà, zǎ bìlí, lí zǎ tàbì zǎ dèkà : *piège pour petit gibier comme les rongeurs "ngènzè, ùkúkú, biá", etc. On le tend en forêt, jachères, savane, marécages, etc.*

2) Omó tè nè: wílí tè nè, gbùnggá, (kpàkà), kpàlàkpélé, kùnggí, pétékèlé, kóáfé, kò bílí, wòkòsò ngó bílí.

3) wà ndó mà kpásáá ó né ké 'dá zàgbà ni, má là ngbè gò : *on le tend de la même manière que le piège zàgbà.*

Sínggà (làzòálè)

1) Sínggà má là ngbè dò bílí bànyángá gò. Wà ndó sínggà òlò ngbià, ngbámù, zàmbélè. Wà ndó mà zǎ bìlí, lí zǎ, zǎ kòlà, ké zǎ nú fò, ní dò ní : *piège pour phacochères et les antilopes ngbámù et zàmbélè.*

2) Omó tè nè: wílí tè, gbùnggá (kpàkà), sínggà (félé bílí, lí fó bílí : gbàlà félé 6 tàbì 8)

kùnggí, dò sàlà, kpàlàkpélé bòà (ké mó gómó lí mâ gómà ni : gbà ké dò bé ké), pétékèlè, dò bé tè ké mó zì sè mâ dò kúlú sàlà ni), kóáfé bílí, bé sàlà ké sè dò tí nù í ni, wòkòsò à sè ngó bílí, bé tè bòà tàbí tàlè, wé isì dò lí fó bílí.

- 3) Wé ndò mâ, nè dátí mó zó dóló sà'dè sè. Nè mò né, nè mò 'bílí sàlà, nè mò zì sàlà ni dé ké zà dóló sà'dè, nè mò gú lí mâ nù gú. Nè í mbèé nú ké zà dólé ni, mó zì tè, nè má ká mò dé lí ngbè é dò sàlà mó zì só ni. Nè kpàlàkpélé bílí, mó gómò sè lí nè gómà, sí fàlà kùnggí, wé tàkò má kó'bó sè nyángá tè ké mó zì só mâ kúlú sàlà í ni. Kó ké mó né nè wé ndò né ni, nè gàzà pétékèlè má dúngú dé lí gómó kpàlàkpélé mó gómó só ni. Nè ndòtí nè vè, nè mò dó lí fó bílí, nè má tò tè sàlà, nè í mbèé nú nè tò 'bò tè tè ké mó zì tè kúlú sàlà ni :

On tend le piège sǐnggà sur une piste fréquentée par les animaux. Le piège même ne diffère pas des autres pièges comme banyángá ou kpító. Selon certains, le piège "sǐnggà" est le même que le piège "banyángá", mais le lacet est un câble métallique..

Kénggámò, kénggémò (ou : závòá, zévòá*?) : *série de pièges dans un barrage de branchages et de feuilles. Piège pour petit et moyen gibier (voir p.72, 78 et 119)*

- 1) Wà ndó kénggámò tè ké zà nú fò, zà gòlè, lí zǐ, kònggóló nú lí, dò zà bili kénǎ wǎ wià 'bò tè dè dò kénggémò ni. Né ndé kénggámò wià tè bà gǔ, bià, kpà, ùkúkú, ngènzè, galàwàlà, mbàlàwàlà, nza, gbàtà, dèngbè, vùlè, ógílí ógǐnò vè dò gèlé óbé sà'dènò vè íkó.

- 2) Omò tǎ né: wílí tè, gbùnggà, (kpàkà), kùnggú, bé bólo tè ké mó gbà sàlà nè nè mò zì mâ nè má ká mò dé lí kùnggí ni, kpàlàkpélé, pétékèlè, pélé bílí. Mò ndó mâ dò gbàlá féle gó, né ndé tátí à dò ngá féle zàmò, ó né dà mángbé, yátànggà, tàbí cable (làzòálè), ní dò ní.

- 3) Kénggámò mè à bili, wà ndó lí nè dó wénà.

Dátí ndò mâ, nè mò kénggélé fàlà nè : fàlà ké ódóló òlò sà'dè dèlè wénà, tàbí fàlà ké má tú tǔ, gènè kó lí dóló òlò òsà'dè bínà, nè mò 'dáfá, nè mò ndó íkó.

Nè mò sélé lí wàlà hóéé, mó wá wòkòsónò, nè mò túlá mâ tè fàlà mó né à dò lí bílí ni. 'Dò nè, nè mò 'bílí nwá 'bètè, tàbí ònwá félénzábélé dò ògèlé kúlá mènò, nè mò á mâ yòé yòé yòé dò ké zà nú sélé wàlà só mó sélé ni, nè mò 'bílí 'bò gèlé ònwá 'bètè, dùdú nè ó né métèlè kpó dò dó nè, nè mò mó ngó zì mâ dé ké zà kénǎ só mó bólo mâ bóla dátí dé nú sélé wàlà ni. 'Dà fàlà mó mó ngó zì ódó nwá 'bètènò, nè mò lá fàlà wé 'dè dò lí bílí, nè mò tílí bé sí, nè mò lá fàlà, nè mò tílí bé sí, nè mò lá fàlà, ní dò ní wé hò ndòtí nè.

Kí ni má é ià ndé, nè mò mó ngó ndò bílínò dé lí wílá fàlánò mó là só tè zì nwá 'bètènò ni. Né ndé mó ndò sè bílínò ni kpásáá ó né ké mó ndó dò bílí sǐngà (làzòálè) tàbí zàgbà ni, né ndé mó zà sè kò gò.

Pour tendre des pièges "kènggàmò", on procède comme suit : on cherche une grande quantité de feuilles de la liane "félénzábélé" ou d'autres feuilles mortes et on construit un barrage le long de l'espace où l'on veut tendre les pièges, p.ex. au bord d'un champ, dans les fausses cannes à sucre, dans la savane, au bord de l'eau ou dans les jachères. Lors de la construction du barrage, on prévoit de petites ouvertures de distance en distance, puis on tend un piège dans chaque ouverture. Tout animal qui essaye de passer le barrage sera inévitablement pris dans les pièges.

Bílí nú kǎ (ou : kànggàdinggà) : piège à l'entrée d'une tanière (voir p.67 et 79).

- 1) Wà ndó mâ nú kǎ sà'dè ké má lé wénà ni : gǎ, kpà, ngénzè, mbàlāwàlà, nzà, bàkòà, dò ògèlè sà'dènò ké wà ó kó kǎ ni. Mbè wà ndó 'bò tè nú kǎ tǎ dólè ké ònawíli ó 'bò kǎ nè óà ni : piège qu'on tend à l'entrée du trou où vivent les serpents ou autres animaux.
On le tend aussi à l'entrée d'une termitière où vivent les animaux réservés aux hommes.
- 2) Omó tǎ nè : wílí tǎ nè, gbùnggà (kpàkà), lí fó bili, pétékèlè, kpàlàkpèlè, kùnggù, bé bóló tè, lāngbà bili. Félé wè ènzè dò zù bé tènò (yátānggà tàbi gèlè ngá félé).
- 3) Dàti ndò bíli ni, nè mò fá wè zò òlò nyángá sà'dè tè nú kǎ, sè nè mò 'dáfá òmó bíli ké mò né ndǎ nè ni dè. Nè mò né, nè mò 'bíli wílí tè bíli, nè mò 'bíli 'bò gèlè tè bǎà. Nè mò kálá tènò bǎà ni, nè mò zí mâ dé nú kǎ, nè má ndá'dá nú kǎ. Ngbàlà tènò bǎà ni, má gá wè kǎ dò gá nú kǎ. 'Dǎ nè, nè mò 'bíli 'bò gèlè tè, nè mò énzè mâ tè zù tènò bǎà ni. Kó fálá ké mò énzè zù tènò má ià, nè mò zí wílí tè bíli, dò gbùnggà dò félé bíli (lí fó nè) dé tǎ nè ni, sè nè mò ndó mâ.
Wè ndó mâ ni, nè mò bíli wílí tè, nè mò 'dé zù pétékèlè, má ndá'dá kpàlàkpèlè bíli. Nè mò 'dé kpàlàkpèlè dò sì nyángá tènò bǎà ké mò énzè zù nè ni.
Nè ndòtí nè vè, nè mò húi lí fó bíli dé 'dà gá ngbàlà lí bé tènò ké mò énzè zù nè ni.
On tend le piège à l'entrée d'un trou exactement comme on tend un piège dans les ouvertures du barrage des pièges "kénggémò", mais on ne le recouvre pas.

Bílí ngó tiá tè : piège sur un arbre tombé (voir p.73, 84 et 119).

- 1) Wà ndó mâ tè ngó tiá tè, há ósà'dè là ngó nè ni, ó né: òkókòlòkó, mbàlāwàlà, kpà, bàlà, vùlè, nè wia 'bò tè bà mâ : piège sur un arbre tombé pour attraper les animaux qui y passent régulièrement, p.ex. les pangolins, les varans du Nil, les rats de Gambie, les civettes, les genettes, etc. Il peut même attraper les oiseaux.
- 2) Omó tǎ nè : wílí tè, gbùnggà (kpàkà), bé bóló tè bǎà, kpàlàkpèlè, pétékèlè, mò lí nè : tà'bè, mbúlú kà'dānggà, tàbi wálá tè gbàlákòni ké zàmò gè, tàbi fiá zùlà.
- 3) Fálá ké mò zó tiá tè, ké ósà'dènò wà lá ngó nè wénà ni, nè mò 'bíli òmó nè. Mò 'bíli bóló tè bǎà, nè mò zí kúlú nè í kpó, nè wà zí tálá nè kúlú nè ngà, nè mò mbá zù nè dé tè ngbè.
Nè mò sángá mâ dò mbé gèlè tǎ nè ké wǎ gbà só sàngá nè ià ni. Nè mò kémbé ngó nè dò ké zǎ lí nè dò nwá félnzábélè, nè mò ndó mâ.
Né ndé, òmbè, fálá ké mò zó 'bò nà, tè tiá, kó má 'bàná dò tóló nè íkó, má tè mbùlú gó, tàbi má tè kòlò gó, nè mò só tú nù tàbi féá kénzè, nè mò á ngó nè nà, sà'dè là ndé, nè mò zó òlò nyángá à, nè mò ndó.
*Voici comment procéder pour tendre un piège sur un arbre tombé : on prépare d'abord les pièces nécessaires au piège, puis on coupe deux bâtons droits et on les enfonce dans le sol, un de chaque côté de l'arbre. On attache un autre bâton horizontalement aux bouts des premiers et on couvre le tout avec des feuilles de la liane 'félnzábélè', puis on tend le piège. Comme appât, on met une banane, du manioc, ou le fruit de l'arbre "gbàlákòni" de la forêt, ou encore un rat mort.
Si l'arbre est encore vert et qu'on veut s'assurer que les animaux passent dessus, on le recouvre de terre noire, pour voir les empreintes.*

Bílí kínggégé (Cat. Molende Egide)

1) Wà ndó mà ngó tíá tề, tàbì ngó nyàkà, wè sà'dènò vê ké wà lá dí ni : *piège pour toutes sortes de gibiers qui passent sur des arbres tombés ou sur des lianes. Ce piège est une variante du piège précédent.*

2) Omó tề nê : bóló tề ngúlúmá, sángá lí nê, kpàkà, wílí tề, pétékèlè, lí fó bílí, félé ndàlá-dèngbè tà mbá'bi, lán gbà bílí.

3) Mò nê ndò mà, nê mò sé bóló tề ngúlúmá, nê mò gbá sàngá nê bòa. Nê mò bá mbèé gbá nê kpó, nê mò gú mà ó nê *rectangle* ni.

Nê mò bá bé 'bànggà ké wà gbó dò tề kpàngbólànò ni, nê mò fí mà lí wè, nê mò gbó bé wòlò tàlè tề í mbèé 'bàkà gbá tề ni, nê mò gbó tề í mbèé nê bòa.

Nê mò sé bé tề ó nê kpàlàkpélé ni, nê mò yúlú mà tề lí bé hòlè ngó ngà ni. Nê mò sé 'bò mbé nê – kí ni wá dí à kpàlàkpélé ngbóó gè á ni. Nê mò fá 'bò óbé félé zà gbàú nwá mò 'bètè ké wà sá lí nê ná ndàládèngbè ni, má ó á dóà, nê mò kó'bo mà kpó kpó vê dé tề kpàlàkpélé, nê mò kó'bo nú félé ké nù ngà dé tề kpó gbá tề ngúlúmá ké nù ngà ni, nê má ó nê ngbándà ni.

Nê mò bá kí ni vê, mbà dò gbàlá félé ké wà sá lí nê ná sýnggá ni, nê mò fí mà kò kòé 'dà mò, nê mò nê nê dé zàmò í tề fàlá mò lénggè wè ndò dò bílí ni. Kó fàlá ké mò hó zà mò í, nê mò 'bílí dátí à kpàkà, nê mò 'bílí 'bò wílí tề, nê mò 'bílí 'bò pétékèlè.

Kó fàlá ké mò 'bílí dó'dò, nê mò fí kó mò dé kò kòé, nê mò bá mènò mò 'dàfá só ni dé nzà, nê mò kpó gbàlá félé ké lí nê á sýnggá ni dé zù kpàkà, nê mò yúlú dò lí bòa hòlè, nê mò zí wílí tề má nyélé dò tề tàbì nyàkà ké mò 'dàfá ni bé sí. Kó fàlá ké má é dô, nê mò bá lí bílí ké mò dèà dò gbá tề ngúlúmá dò bé félé mò 'bètènò ni, nê mò énzé mà dò félé mbá'bi dé tề tề tàbì nyàkà ké mò 'dàfá ni, wà sá lí kí ni ná, lán gbà bílí.

Nê mò bá nú kpàkà, nê mò kpó dé tề zù wílí tề, nê mò kpó 'bò pétékèlè dé tề tàlá nú kpàkà ni, nê mò bílí zù wílí tề dé tề kpàlàkpélé ngà. Nê mò bá pétékèlè, nê mò kó'bo mà dé tề bé tề ké só ngó ngà ni, nê mò ndá'dá mà dò kpàlàkpélé ké mò dèà mà ó nê ngbándà ni, nê mò bá sýnggá dé 'dò mò ó ná ngbándà ni, nê mò 'bó mà dò fó bílí. Nê mò fá nà, fó bílí ni má wé dé kò bílá lí mè mò dèà dò gbá tề ngúlúmá ni ná, đã dé kó sýnggá lá lí bílá lí mà gò, ní gò, nê má kpò sé kótó íkó.

Kó fàlá ké mò ndòà ià, nê mò 'bílí 'bò félé kpó, nê mò kpó dé tề wílí tề, nê mò lá dé dí ni, nê mò sí wá. Kó fàlá ké mò tề wè zǎ nê, kó má bá sà'dè ndé, nê mò 'bé nú félé ké mò là dé nù ngà ni, nê mò máná nděrr, nê mò kpó dé tề tề nù ngà, nê lí fó bílí má dòkò sé hògóó, nê mò bá fíá sà'dè dò mbókó tề íkó.

Kó fàlá ké mò bá à dó'dò, nê mò tề là dò tí gò, nê mò ndó 'bò mà dé òlò nê. Kó fàlá ké mò ndó dô, nê mò búlú wá félé só mò kpùà nù ngà ni, nê mò lá, nê mò sí wá.

Bílí ngó nyàkà (tàbì : bílí kòá) : *piège sur les lianes ou piège à écureuils.*

1) Wà ndó mà tề ngó nyàkà dò ngó, wéná há ògbàkàmbú, tàbì kòá : *piège pour petits et grands écureuils.*

2) Omó tề nê : wílí tề nê, pétékèlè, félé mbá'bi, bóló tề tàbì nyàkà, kpóló 'bètè, nê ndé kùnggù dò gbùnggà bíná.

3) Wà ndó mà ngó nyàkà, tàbì mò féndé bí bóló tề, nê mò ndó mà dé ngó nê íkó : *le piège est tendu directement sur la liane ou on le tend sur un bâton qui est attaché sur la liane.*

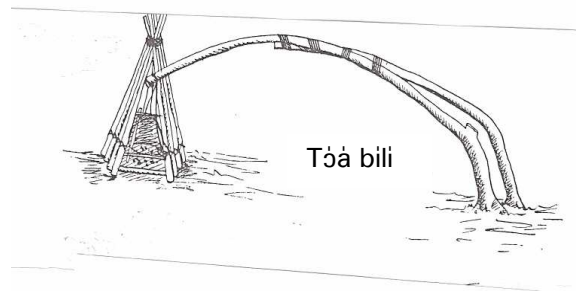
Gbàvwákàndí (tábi gbàvwákàndá)

- 1) Wà ndó 'bò gbàvwákàndí ngó nyàkà dò ngó, tè tí kòlá í, né ndé wà ndó mà òlò ògbàkà-mbú : piège qui ressemble au précédent. On le tend en forêt, en haut sur les lianes pour attraper les grands écureuils.
- 2) Omó tẽ nè : wílí tè, félé mbá'bi, mò lí nè, fó bílí.
- 3) Wà ndó mókó nè dò nù ngà, nè mò kú nẽ, nè mò kpó mà tè ngó tè í. Nyóngómó lí nè á kóá tè tánà, tábi ògèlè gbálá sá'dénò ké mò dó mà dóà ní, sè nè mò ndó dò mà dẽ.
On cherche les pièces nécessaires au piège et on le monte par terre; puis on monte l'arbre et on tend le piège sur une liane en haut de l'arbre. Comme appât, on met l'écaille d'une tortue ou les os calcinés d'un animal quelconque.

Tóà bíli : maisonnette piège (voir p.85).

- 1) Wà ndó "tóà bíli" òlò biá, nyòkà, gbàtà, nzà, dò ògèlè sá'dénò ké wà nyóngó mò sòkpá nyóngò ní. Wà ndó mà tí kòlá, zà bíli, dò tè fálànò vè ké òsà'dè wà té wé fà dò nyóngómé ní. Ne ndé wà ndó mà wénà tè fálá ké òsà'dè wà nyóngó dò ínì ní : piège pour le rongeur "biá", le daman arboricole, la civette, la mangouste et autres animaux qui mangent de la viande (des carnivores). On peut installer ce piège partout où les animaux viennent chercher de la nourriture, mais surtout là où ils viennent lécher de l'urine.
- 2) Omó tẽ nè : wílí tè, gbúnggá, kpàlàkpèlè, pètékèlè, kúnggí, gbá sálá tè, nyóngómó kǎ nè, félé : síngà* tábi kábèlè* (mince cable métallique) dò bé sánzá ténò wé dè dò tòá nè.
- 3) Wà zí tòá bíli nè dò sánzá tè gòlè, tábi dólò, dò òmbè gèlè ténò, nè mò zí mà kòrr, nè mò énzé zũ nè ngó ná má ngó. Mè ní né ndé mó iá nú nè iá, nè mò zí kúnggí dò gbá sálá tè, nè mò ndó mà. Kó fálá ké ndóá nè né è dó'dò ní, nè mò ínì dé kǎ nè ná, má únú bíá, tábi nyòkà, kó wà né tè wé nyóngó nè, nè wà bá dǎ. Tábi mò fí fiá ngámbèlè kǎ nè ná, gbàtà bá 'bò mà, tábi nzà, dò gèlè òsà'dénò ké wà nyóngó mò sòkpá nyóngò ní. Tábi mò á 'bò bǎ, tábi kà'dànggá dò pàpái kǎ nè. Nè mò á wòkòsò tí kpàlàkpèlè ná, dǎ dé kó sà'dè ángá tí mà, kó bílí kpó kótó gó.

On rassemble d'abord les pièces nécessaires pour le piège : tendeur, détenteur, déclencheur, arrêteur, crochet, lacet, etc. Puis on coupe une grande quantité de tiges de cannes à sucre ou de petites branches de l'arbre "dólò" ou d'autres branches. On les enfonce dans le sol en cercle et on relie les extrémités solidement de sorte qu'on obtient une petite case ronde.. En construisant la case, on laisse une ouverture, on y enfonce un crochet et une fourche et on tend le piège. Après avoir tendu le piège, on urine dans la case pour attirer les rongeurs "biá" ou les damans arboricoles. Ou bien on y met un rat de case mort pour attirer les civettes ou autre gibier carnivore, ou encore des bananes, du manioc ou des papayes.

Kpító (voir p.74,87 et 99-100).

- 1) Wà ndó bílí kpító òlò sà'dè gò. Mò zó léngé kólá, nè mò 'dáfá pàlá ni fàì, nè mò ndó à bili dé dí ni, dò ngó tè. Tàbì mò zó tè ké zǎ nú fò, tàbì zǎ ndù'bú ké wǎ í nà, òsà'dè wà lá zǎ nè lâ ni. Nè òsà'dè kala ki ni mè à òsà'dè dèlè wéná, ó né òdàfà, bàlà, ngá'bóló, òngénzè dò òsà'dènò ké wà yénggè dò ngó tè wéná ni :

On ne tend pas le piège "kpító" pour une espèce spécifique d' animaux, mais pour tous les animaux qui logent dans les arbres.

- 2) Omò tè bílí ni : wílí tè, gbùnggá, kpàlàkpèlè, pètékèlè, fó bílí, dò làngbà bòà, gbá sàngà tènò bòà wé sàngà dò lí bílí.

- 3) Bílí kpító gè mè à bili wà wá fàlá nè wá. Nè mò 'bílí gbà gbélé sàlà bòà, nè mò zǐ sala 'di, nè mò zǐ sala 'di, nè mò pi pinda te de ngo gèlè nè. Nde mè a lèngè kòla 'diko, ma gǎ gò. Kòla yolo 'di a gǎ nè, nè ke yolo 'di a gǎ, nè ma tè, nè ma tè gbogbo gè, nè ma be sǐ, nè mò lèngè de nza vè. Hǎ mò ndò, nè mò kembe bi wala hǎ osa'denò vè ia. Bon, sa'de yolo ngo 'di, nè a nè la de gòto 'di, n'a ba. A yolo gòto 'di, nè a la de ngo 'di, n'a ba.

Pour tendre le piège "kpító", on cherche un endroit où passent beaucoup d'animaux, p.ex. là où la forêt se rétrécit ou au bord d'un champ où les singes viennent voler le maïs, ou dans les buissons où se trouvent des singes, des rongeurs l'ngó ou ngénzè, des singes de nuit "ngá'bóló", des nandines "bàlà", etc. On dégage d'abord l'endroit, on enfonce une fourche dans le sol à chaque côté de l'endroit dégagé et on dépose une perche dans l'enfourchement. Puis on tend le piège sur la perche.

Nzémbá (voir p.68).

- 1) Nzémbá mè à bili wà ndó mà òlò òsà'dènò ké wà yénggè dò ngó tè wéná ni. Wà ndó mà ngó tè zǎ kúndú mò ké má dé gbògbò fò bòà ni, kpásáá ó né kpító ni : *piège ressemblant au piège kpító, pour les animaux arboricoles. On le tend dans un petit bosquet entre deux champs.*

- 2) Omò tè nè : má vè ó nè ké 'dà kpító ni.

- 3) Mò wá fàlá nè wá, nè mò gómó òbé tènò lí nè nà, má há wílá fàlá. Mò dé kí ni do'do, nè mò fí bólò tè í, nè mò fí í. Né ndé kúlú nè í à fò, nè kúlú nè í à fò, nè kúndú mè mò né ndò dò bílí ni má dé gbògbò : *On défriche l'endroit et on coupe les petits arbres adjacents pour obtenir un endroit bien dégagé. Puis on enfonce un bâton de chaque côté et on tend le piège exactement comme le piège "kpító".*

Bíli yà

- 1) Wà ndó mà tè nú fò kòni, wé òdàfànò, nè mò ndó 'bò mà tè fàlá ké ndù'bú tè nè bóé ni wé dùzú òbalànò. Né ndé ó né ké gbàkàmbú dò ngá'bóló wà bò à sà'dè yénggè dò ngó tè ni, bílí yà má bá 'bò wà bà : *piège pour civettes, singes et autres animaux qui logent dans les arbres et dans les buissons.*

- 2) Omò tè nè mè à : dùdú tè sàlà kpó dò dó nè 'bò kpó, dò wílí tè nè, dò dùdú fèlè kpó, 'bànggá tè gbùnggá nè mbà. Nè mò 'bílí 'bò òkúlá nwá féfé nzábélé wé kèmbè sè dò mà, dò òbé sánzá tè wé dè sè dò gbágálá ké mò né à sè dò nyóngámé lí nè ni. Nè nyóngómó lí nè à gbóló pàpàè, tàbì tà'bè, tàbì dóá kóá tánà.

3) Wà ndó 'bò mà ngó tè kpásáá ó né kpító ni, né ndé má là ngbè bé sí. Wè ké dùdú sàlá ké mó 'bìli só ni, nè mò éfé gó'dó nè dé tè zǎ ndù'bí í, nè zù sàlá nè má hó dé wúlá fàlà ngà, tè fàlà mó né ndò sè dò mà ni. Nè dó sàlá tà mé 'bò mò zǐ mà, nè zù dùdú ké tè nè má dúngú dé lí sàlá nè : *on le tend de la même manière que le "kpító".*

Bàgélé (*attraper par la gorge*) (voir p.89 et 111)

Ngó gílí nè bǎà : *Il y a deux sortes de pièges "bàgélé" :*

A. 1) Mbè wà ndó mà tí kólà dò zǎ bìli òlò ògá sà'dè, ó né òngbià, ngbámù, zambèlè, ní dò ní : *le premier est un piège pour grands animaux comme les phacochères, les antilopes ngbámù, etc.*

2) Omó tǔ nè : wílí tǔ nè, gbùnggá, kùnggí, áfé, làngbà (kpàlàkpélé), pétékèlè, nú kǎ bìlí, dò lí fó nè.

3) Wà ndó mà tí nù, nè mò álá lí fó nè dé ngó. Sà'dè né yùlù gélé à dé kǎ nè, nè à má nú kǎ bìlí nù ngà, nè félé húí dé gélé à : *on le tend sous terre, et on place le lacet au-dessus du trou. Quand l'animal y met son cou, il tombe dans le trou et le lacet se ferme autour du cou.*

B. 1) Nè mbè wà ndó mà tè ké zǎ wálá fò tàbì wálá dǒ. Wà ndó kí ni òlò ògbàtà. Wè ké ògbàtà wá kǎ wè kù ngó zǎ wálá wéná : *le deuxième est un piège pour civette.*

2) Omó tǔ nè vè ó né ké só dátí (*voir A2*), né ndé wà dé 'bò tòà nè.

3) Wà zǐ bé tè kòrr, nè má kpó nú ngbè, nè mò fí fiá ngámblè kǎ nè, nè mò álá lí fó nè tè mé 'bò dé gbògbò zǔ nè : *on enfonce des bâtons dans le sol l'un à côté de l'autre en forme de cercle comme une petite case ronde. On y met un rat de case et on tend le piège en haut de la construction.*

Bílí lò

1) Wà ndó mà tè tí kólà, tè fàlà ké má dò ndù'bu bóé ni. Wà ndó mà há òkókólòkó dò ògèlé sà'dèndò ké wà nyóngó òlò nyóngò ni: *piège pour le pangolin arboricole et autres animaux qui mangent de petites fourmis "lò" qui rongent le bois mort.*

2) Omó tǔ nè : wílí tǔ, gbùnggá, kùnggí, áfé, kpàlàkpélé, pétékèlè, nú kǎ bìlí, dò lí fó nè.

4) Mè à bìli ké mò ndó mà kpásáá ó né ké 'dà bàgélé ni, tàbì ó né ké 'dà zǐ tòà bìlí bàgélé ni. Né ndé òlò lí ké ná mò fí fiá ngámblè, mó fà sè mbúlú tè ké òlò zǎ nè wéná ni. Nè mò bá mbúlú tè ni, nè mò ngbó sàngá nè kpé kpé kpé dé tǔ nè, tàbì dé tè kǎ nè. Nè fàlà tǔ nè né ùnú à, kó à né tè wè nyóngò wà, nè à bá bìlí : *ce piège est le même que le précédent. Mais au lieu d'un rat mort, on cherche du bois mort dans lequel se trouvent de petits termites "lò". On écrase le bois dans le piège et l'odeur des termites attirera le pangolin arboricole, qui sera capturé dans le piège.*

Kpèkpèlè nù

1) Mè à bìli wà ndó mà lí zǎ dò zǎ bìli, nù há òbià, gbàtà, nzà, ní dò ní. Wà ndó mà : *piège pour les rongeurs "biá", les civettes, les mangoustes, etc.*

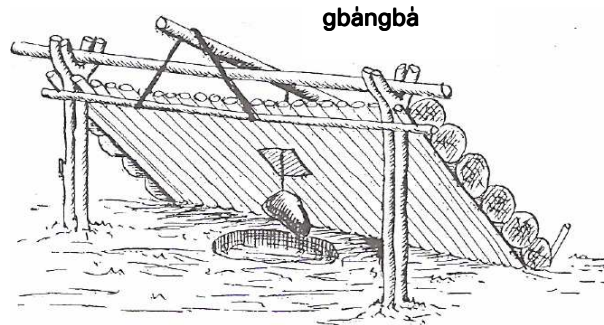
2) Omó tǔ nè: mè à wílí tǔ, gbálá féfé, dò gèlé mènò vè ó né ké 'dà zàgbà ni.

3) Wà 'bílí bóló tè ké má ngàndà wénà ni, nè mò kpó síngà dé tǝ nè. Nè kúlú nè mò mè à gbá sàlà tè, wé kèlè dò lí fó bílí. Nè mò bǝlé bóló tè ké wǎ kpúà só síngà dé tǝ nè ni, gbáá nè má nó, nè mò álá lí fó nè íkó. 'Dǝ nè, mò zǝ wílí tè dé ngó nè gó, mò zǝ mâ dò péá nè, mò bǝlé kùnggí, nè má ú dé nù òà. Sà'dé yúlú zù à kò fó bílí, nè má húí dé gélé à, né ndé má kpó kpòà gó : *le piège "kpèkpèlè nù" ressemble au piège bàgélé. On coupe un bâton solide, on y attache un fil de fer et on l'enfonce dans le sol. Puis on installe les autres pièces et on tend le piège de la même manière que le piège zàgbà. Quand l'animal passe la tête dans la boucle, celle-ci se ferme autour de son cou.*

Gbàngbà¹⁷ : *piège assommoir à petit gibier (voir p.62,92 et 99 ss.).*

- 1) Wà ndó gbàngbà tí kòlà dò zǝ bílí. Wà ndó mâ òlò biá, lǝngó dò ngénzè nè má gbé 'bò ònǝ gbéà : *piège assommoir pour les rongeurs biá (espèce de lapin), lǝngó (porc-pic) et ngénzè (rongeur à piquants comme le hérisson), etc.*
- 2) Omò tǝ nè : gǝ kili tè kpó, dò òbé sánzà tè, sàlà bòà, làngbà, pétékǝlé, félé nè, ngòsò, gbàngbà nú nè, dò nyóngómé tí nè.

3) We ndó gbangba ma wia na, mò túlú fálà ndò dò gbàngbà ni, mò 'bílí sèkèkè te, mò 'bílí mâ dele wena, nè mǝ sini mâ do pèse nè gbarr. Mǝ nè nè we sini do'do ni, nè mǝ 'bílí 'bò du te kpo, nè mǝ a kili sèkèkè teno ni, nè mǝ tǝ de li nè tǝa. Mǝ tó di ngo nè ni gbaa, ma nè nè we e do'do ni, nè mǝ zǝ sala bòà. Nè mǝ nè nè we zǝ sala bòà ni, nè mǝ ba gbālā, nè mǝ

zǝ pala kè mǝ nè de do nè ni, nè mǝ bǝlé do gbogbo zǝ sanza sèkèkè teno ni. Nè mǝ bǝlé kunggu ngo nè bòà, kpó dí tǝ tǝ kunggu bòà ni, kpo di tǝ kunggu bòà ni, mǝ ba nè pèlè, ò nè pèlè gbàpélè nè mǝ kpo tǝ mbe kunggu kpo, di tǝ ngo gbālā ngboo, nè mǝ nè we ba nè, nè mǝ gbòtò, nè mǝ kpó tǝ mbe kunggi kpo mǝ zǝ sǝ i nga nè ni.

Bon, nè mǝ ba pèlè, nè mǝ kpo tǝ kunggi tǝ kulu wala nga, nè mǝ ba do ti kunggi kè kulu wala nga né, nè mǝ ba dí tǝ wili tǝ kè ngo nga, we kè mǝ zǝ sala bòà. Mǝ nè nè we zǝ sala bòà ni, nè tǝ nu gbangba ni, sini tǝ mǝ sini né ni, mǝ kpo pèlè tǝ suka kè i nga né ni, nè mǝ kpo pèlè tǝ suka kè 'dí nga.

Nè pèlè ni ma ò do kè na, mǝ pi bólo tǝ ti nè, kǝ mǝ e ngo sala ngo, nè ma tǝndò sè ma di ngo, nè ti nè ò ngà'dàà. Mǝ tǝndò sè ma di ngo, nè ti nè ò ngà'dà ni.

Bon, nè mǝ nè nè tǝndò dí do'do ni, nè mǝ kala ota di ngo nè gbaa, nè ta dǝlǝ, we do kè na, ma tǝ sa'de, nè ma ngba'bala sanga sa'de ni. Kǝ 'da fala kè sa'de nè ho nè, n'a kǝa na, è nyongò gbālā ni – we kè sa'de ni wa a sa'de kè gogo wa a tǝa, ná obiano do olǝngóno ni – nè a nè nyongò gbālā ni nu a gbaa, nè pèlè mǝ ia sǝ de ngo gbālā ni, k'a nè nyongò nè, nè nu a kpa... a nè nyongò nè, nè nu a kpa pèlè. Bon, a na, è 'bili pèlè do'do, sè a è kpa wala we nyongò gbālā dia de, n'a nè 'bili pèlè ni, nè ale, gbangba gbé sè a di pala ná ni. Pèlè zafa tǝ kunggi mǝ kpua sǝ nù nga do'do ni, nè gbangba nda'da a di pala ná ni.

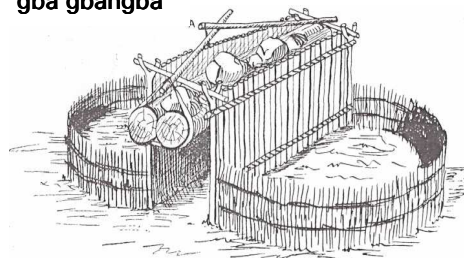
Si on veut installer un piège gbàngbà, on coupe une grande quantité de bâtons qu'on lie ensemble l'un à côté de l'autre. Ainsi on obtient un large plateau qui servira d'assommoir.

¹⁷ Voir aussi bé gbàngbà, piège à oiseaux.

On coupe encore deux fourches, une perche qu'on mettra sur les fourches et un gros bâton qu'on attache au plateau. Puis on attache une corde au bout du gros bâton pour soulever un côté du plateau assommoir et on cherche quelques pierres pour alourdir l'assommoir. Le piège même est tendu au milieu du plateau. Comme appât, on suspend un os à une ficelle qu'on attache au déclencheur. Quand l'animal mange la ficelle pour atteindre l'os, elle se casse, le piège se déclenche et l'assommoir le tue.

Zé dāti, òyàá lè wà de zé 'bò gá gbàngbà wé gbè dò gá sà'dè ó né gò ni. Né ndé kí ni, nyóngómò tí nè á kòlà, dùà; tòlò, etc. Wà á zí mà kò ngòsò. *Jadis, nos ancêtres fabriquaient aussi de grands pièges assommoirs pour tuer de grands animaux comme le léopard. Comme appât, on utilisait une poule, une chèvre, un chien, etc. qu'on mettait dans un petit enclos.*

gbà gbàngbà

Lònggò : piège pour éléphant, buffle, etc. (voir p.67 et 93).

Lònggò mè á mò ó né sèlè ni; wà gbé dò fòlò, dò yélé, dò ògèlé gá sà'dènò : *lònggò est une sorte de lance qui sert à tuer de grands animaux comme un éléphant, un buffle, etc.* Ngó gílí lònggò má bòà : ké wà é mà kò ngùmbè, nè ké wà dé dò gbàngbà dò kàngbà : *Il y a deux sortes de lònggò : celle qu'on introduit dans le canon d'un fusil et celle qu'on tend comme un piège.*

A. Ké wà fí mà kò ngùmbè òlò lí gbálá ngùmbè. Nè mò 'dáfá, nè mò é mbè mò lí né ó ná lí sèlè ni, wé dò ké mò zé há fòlò, nè má gbíní gbálá tè fòlè, nè má kpá à dò dani gá wénà, sè nè má pí à nù dđ dè. Mò 'dáfá ní gbáá, nè mò kpó tè nè kpóà, nè má ó bé né tè sèlè ni. Nè mò né kpè púpí dó'dò ni, nè mò éfé lònggè ni gbáá, nè má dúngú dé ngó nè. Mè ké òyá lè wà dé zí, nè mò pí kò púpí, wé dùzú ké mbè sà'dènò wà dò ngá wi wénà : *il s'agit d'une grosse flèche qu'on introduisait dans le canon d'un fusil à poudre. La pointe de la flèche était souvent empoisonnée.*

B. Nè bòá ké, mè á gá bili ngbóó. Oyàá lè wà ndó zé mà há òfòlò dò há ogèlé gá sà'dènò. Né ndé dò lí wèsè sòsè gè wà ndó 'bò mà gò, ne owinò wa í 'bò tí ndò ne gò : *lònggò est un grand piège que les ancêtres tendaient pour attraper des éléphants et autres grands animaux. Voici la liste des pièces dont le piège est composé.*

Omó tè nè : sàlà, kpàlàkpélé, pétékèlè, làngbà : *fourche, déclencheur, arrêtoir et traverse.*
fèlè ngbàlà pétékèlè dò wílí tè : *corde entre l'arrêtoir et le balancier.*

wílí tè : *balancier qui repose sur une grosse branche.*

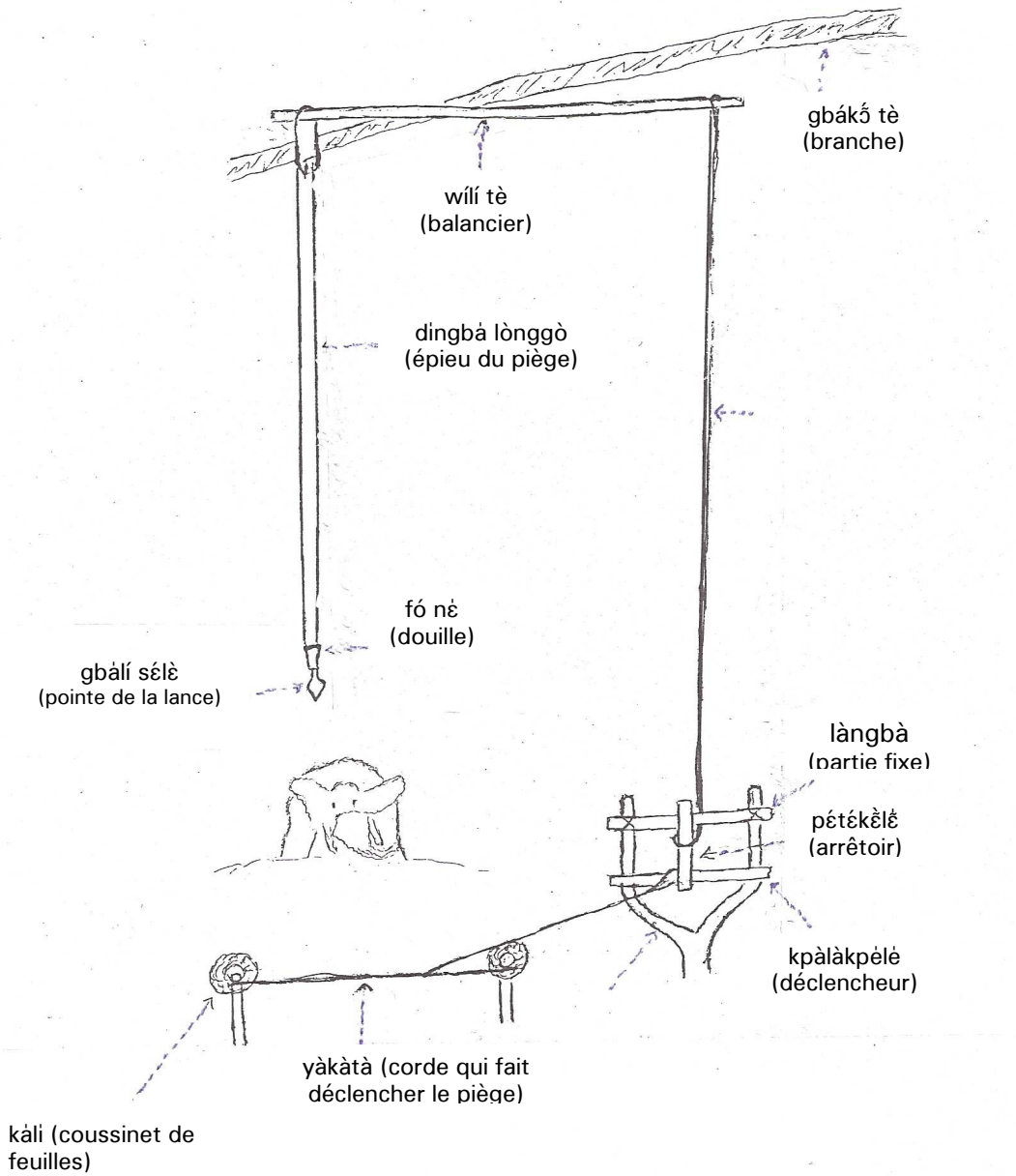
dingbà lònggè: *hampe grosse et lourde dans laquelle on insère la pointe de la lance.*

gbálí sèlè ké wà fí mà nú dingbà dò fó nè : *la pointe de la lance qui est fixée à la hampe au moyen d'une douille. Elle constitue l'arme du piège.*

yàkàtà (yàkà tà) : mè á félé ké, fàlà ké sà'dè tò mà, nè má dé nà, tà (dingbà lònggò) má yáká, nè má té, nè má gbé sà'dè : *nom de la corde qui est tendue entre les têtes de deux pieux courts fixés dans le sol. La corde "yàkàtà" est reliée à la partie mobile du piège au moyen d'une autre corde.*

káli : coussinet de feuilles enroulées pour porter un fardeau sur la tête. On met un "káli" au sommet des deux pieux, pour avertir les passants qu'il s'y trouve un piège "lònggò" devant eux.

Lònggò (piège à éléphant)

Annexe

Chants de chasse

Zú má è nggà

1. Zú má gè, wà gá mà dátí nè wé gbè sà'dè

Chant avant de partir à la chasse

(Wi ga ma a 'Banawe Anna)

Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó èè!
Aá níná, kpó wi kpá ndá è, kpó wi kpá ndá è
Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó èè!
Bàbá, mi á mi sí gè è, mi á mi sí gè è
Eéé ò nyá mi !
Mi né dè n̄é, mi né dè n̄é (mi né dè né ndé)
Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó èè
Kpó kô kpó kòé
Kpó kô dé gbèlà zù ò
Wúké 'bàná mb̀̀̀nzí kpó ní èèè
Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó è
Bàbá è, mb̀̀̀nzí kpó ní
Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó è
Bàbá è, m̀́ á m̀́ yú gè è, nè á nè yú gè è
Dè n̄é né ndé bàbá
Zélé gélé gè né èè
(Wà zé kálíá)
Dè n̄é né ndé bàbá
Géle f̀́l̀́ tí m̀́ ò, dè n̄é né ndé
Sá m̀́ há nyá zà ò
Tóá ò m̀́ á m̀́ sí gè ò
Tóá mí sí nè zámò ò
Bàbá ò, mi á mi gè ò
Bàbá ò, kálá kô dé gbèlè b̀̀̀̀ gó èè
O nyá Tóáwi òò
Aá Tóáwi m̀́ á m̀́ yú gè è
M̀́ á m̀́ yú gè èè
Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó èè
Wúké 'bàná mb̀̀̀nzí kpó ní ì
Kálá kô dé gbèlà b̀̀̀̀ gó è
Bàbá è, wúké 'bàná mb̀̀̀nzí kpó ní ì
Nyá, mi dé n̄é né ndé
Aá Tóá, mí sí nè zámò è
Sí nè zámò è
Nyá, mí sí nè zámò ò
Tóá è mi á mi yú gè òò
(Wà zé kaliã)

2. Zuma engga

Oyàá lè wà tómbóló zí mâ dò géá wèsé
dátí ké ná fàlà sá há wà né wé gbè dò sá'dé ni.
Wà dé zí ní tàkó wà kpá díá 'dòkóló. (Wí gá mâ à Zúzá).

*Chant d'invocations,
chanté la veille de la chasse*

Kpó kô kpó kòé	Bàbá, é yálá zé mọ tọà gè
Kpó kô dé gènè zù wi ndé ?	Bàbá è
Bàbá è ìì	Ọ dò Bàbá tọà gè è
Bàbá è, yálá zé Bàbá tọà gè è	Bàbá è ìì
Bàbá è ìì	Bàbá, bàbá
Kpó kô kpó kòé	Mi ná é yálá zé Bàá mi tọà gè è
Kpó kô dé gènè zù wi ndé ?	Lànggò è
Lànggò è	Bàbá, é yálá zé Bàá mi tọà gè è
Kpó kô kpó kòé	Lànggò è
Kpó kô dé gènè zù wi ndé ?	Kpó kô kpó kòé
Bàbá è ìì	Kpó kô dé gènè zù wi ndé ?
é yálá zé Bàbá tọà gè è	Bàbá è ìì
Bàbá è	Kpó kô kpó kòé
	Kpó kô dé gènè zù wi ndé ?

*

3. Zúamá ènggà

Zúamá gè wà gá mâ dátí nè wé ndò bili,
tàkó gálè 'dà mọ à zélé, sè nè mọ í tí kpà mọ ólò bílí 'dà mọ dè.
(Wí gá mâ à Ngilàsè-Fùlú).

Chant d'invocations avant de tendre des pièges

Gbùnggà òò mọ 'bé à ngándá òò
Gbùnggà òò, má zù gbùnggà bíná òò
Kábèlè òò mọ 'bé à ngándá òò
Kábèlè òò, má zù gbùnggà bíné òò
Tè'dò èè, mọ 'bé à ngándá òò
Gbùnggà òò, mọ 'bé à ngándá òò
Gbùnggà òò, má zù tè'dò bíná òò
Kábèlè òò, mọ 'bé à ngándá òò
Tè'dò òò, mọ 'bé à ngándá òò

4. Zúmá ènggà

Yombo, 17.01.1990¹⁸

Ké gè wà gá mâ ngó wóló sà'dè
(Wí gá mâ wí á: Mòbíná-'Bángè)

Chant de joie, après avoir tué un animal à la chasse

Hírr yá bòndò, hóí ! Hóí !	'Bàmbè òò
Gòmò tí ngó ngó	Gòmò tí 'Bàmbè èè
Gòmò tí gùlù ò	Gómó wé gbè mbé nè
Gómó wé gbè mbé nè	Eé bàá 'Bàmbè
Gòmò tí èè	Gòmò tí gùlù èè
Gòmò tí gùlù è	Gómó wé gbè mbé nè
Gómó wé gbè mbé nè	'Bàmbè yénggè gbáá
Gòmò tí 'dò 'dò	Gòmò tí gùlù èè
Gòmò tí gùlù è	Gómó wé gbè mbé nè
Gómó wé gbè mbé nè	Dò bàá 'Bàmbè
Aá 'Bàmbè, tóá nú bòlò òò	Gòmò tí gùlù òò
Gómó wé gbè mbé nè	Gómó wé gbè mbé nè
Gòmò tí 'dò 'dò	(Híá mò dò kálíá)
Gòmò tí gùlù òò	E gbé yélé ! è gbé yélé
Gómó wé gbè mbé nè	Bá silá nè há nàá !
Gòmò tí gbè yélé	Bá silá nè há yàá
Gómó wé gbè mbé nè	Bá 'bàká nè há bé

*

5. Zúmá ènggà

Yombo, 17.01.1990

Zúmá 'dá wí yálí ènggà ké à yénggè fàì zú à kpó, fò wí nè 'dò à bíná.
Kó à né sì má, né ndé ówí nyòngò sà'dé ènggà 'dá à wá dèlè wéná.

(Wí gá mâ á: Dèdètemo-Nakōagelewi-Buba)

Chant d'un chasseur solitaire :

*personne ne l'accompagne à la chasse,
mais nombreux sont ceux qui en profitent*

Dí pólí dí pólí	Wí dùngù tí gbà dà í fálà mè
Ngòlé bá mi gè	Ngòlé bá mi gè
Ngòlé bá mi gè	Dí pólí dí pólí ìì
Wí dùngù tí gbà dà í fálà mè	Dí pólí dí pólí ò dí pólí
Ngòlé bá mi gè	Ngòlé bá mi gè
Dí pólí ìì, dí pólí ìì	Wí dùngù tí gbà dà í fálà mè
Dí pólí dí pólí, dí pólí dí pólí	Ngòlé bá mi gè
Ngòlé bá mi gè	Dí pólí dí pólí ìì !
Ngòlé bá mi gè	Hírr mbá'dì só

¹⁸ Les chants 4,5,6 et 7 ont été enregistrés à Yombo (RCA) par Sylvie Grand'Eury.

6. Zù má ènggà

Yombo, 17.01.1990

Zù má gè, fálá ké mó wélé mó ndá bili mó mó zámò í,
kó mó sí, kó mó yálá zù mó, né ndé tókò má ó fárr,
tábì mó gbéá wélé dò sélé, tábì mó 'bili gélé wélé, tábì á 'bili gélé mó...
Fálá ké mó yálá zù mó ná mé ní, nè mò í ná, bìndè kó fálá ké é né,
nè é gbè sè sà'dè.

(wí gá zù má gè à Bofio-Katala-Mathieu).

*Si toi chasseur, tu as tendu tes pièges,
et que, dans tes rêves la nuit suivante, tu vois du sang qui dégouline,
tu peux être sûr que, le lendemain, tes pièges auront attrapé du gibier.*

Aá mi ná yálá zù dé tè mó ò
Tókò ó òlò mó hàù òò
Aá Mólé, mi gè á ndé
ìò òòò
Mi ná ò àá Búbá mi gè á ndé
ìò, òòò
Mi ná gè'dè, gè'dè kpá ngbà lí wálá
Bòtè gónó gbálá wè òòò !
Mi ná Mbóló ò Gbàtè ò
Mi ná Bàbá ò àá Mbólé è tǎá zí á mó ní òò, òòò
Mi ná yálá zù dé tè mó
Tókò ó òlò mó fátatà è òòò
Mi ná gè'dè gè'dè kpá ngbà lí wálá
Bòtè gónó gbálá wè ò, òè èè !
Mi ná íò ǎ kátalá
Tǎá zí á mó ní gbálá wè ò òò òò !
Mi ná íò àá Bòfìò
Tǎá zí á mó ní gbálá wè ò òò òò !
Mi ná yálá zù dé tè mó
Mi ná tókò ó òlò mó gbàù òòòò !
Mi ná Mbóló ò àá Gèmènà
Tǎá zí á mó ní gbálá wè òòò !
Mi ná Mbóló ò Gbàtè ò
Sí dǎ mó ní gbálá wè òòò
Mi ná gè'dè gè'dè kpá ngbà lí wálá
Bòtè gónó gbálá wè òòòò !
Mi ná Bàbá ò àá Bàbá ò

7. Zùmá 'dá Sasima Yamoso

Yombo, 17.01.1990

Aá Nátèmó òò
Aá Nátèmó òlò wà bóé è, èèèè !
Aá Nátèmó òlò wà bóé è
O àá Nátèmó èè
Aá Ná òòò
Aá Ná ò òlò wà bóé è, èèèè !
Aá wí yàli òlò wà bóé è, èèèè !
Aá Nzázúá òlò wà bóé è, èèèè !
Aá Nátèmó òlò wà bóé è, èèèè !
Aá Nzázúá òlò wà bóé è !
Kpó kô kpó kô dé bènè bàà gó ò !
Aá Nzázúá òlò wà bóé è, èèèè !
Kpó kô kpó kô dé bènè bàà gó ò !
Aá wí yàli òlò wà bóé è, èèèè !
Aá kpó kô kpó kô dé bènè bàà gó ò
Aá Nzázúá òlò wà bóé è, èèèè !
Aá Nátèmó òlò wà bóé èè !
Aá Nátèmó òò...
E t́á zí á m̀ ní gbálá wè ò, òòòò !
Mi ná àá B̀fiò, àá Kátálá
Sí d̀ m̀ ní gbálá wè ò, èè èè !

*

8. Zuma engga

'Boyademele (Gbosasa)

Võnga : Mi ne ga zuma engga hã ni :

Aa ne wèlé engga, mi no zi waya o.. mulẽ..
aa ne wèlé engga, no zi waya o..
ε yengge zi zãa, ε no zi zu be li.. mulẽ..
wèlé engga o
aa ne wèlé engga, no zi waya o.. mulẽ..
wèlé engga, no zi waya o.. mulẽ..
nya mi yengge zã zã, no zi zu be li..
wèlé engga..
wèlé engga, mi no zi wayo o.. mulẽ..
wèlé engga..
mi yengge zã zã, mi no zi zu be li.. mulẽ..
wèlé engga, mi no zi waya o.. mulẽ..
aa wèlé engga, mi no zi waya o.. mulẽ..
mi yengge zã zã, mi no zi waya.. mulẽ..

ee nzambui e, li tũ e e nzambui..
 mi yengge do nya nya,
 nya mi sa mɔ do li wala..
 - nzambu e e li tũ e e..
 nzambu o o, li tũ li wala o..
 - nzambu o o, li tũ li wala o..
 a tũ e, li tũ o o
 - nzambu e, nya mi sa mɔ e..
 a Sɛto li tũ li wala o.. nzambo e..
 mi yengge do nya..
 mi yengge do nya de zu be li..
 a tũ e e, nya sa mɔ li wala o.. engga
 engge o yala ze zu.. li wala o.. engga
 éyà éyà éyà éyà èyààà
 gba du sa'de né gɔngge
 gba du sa'de né kpula

*

9. Zùmá yàlí zámò

('Bodumbili 1994)

Chant d'invocations, pour obtenir une bonne chasse

Deletinu : Aa benɔ, mi ne tɔ we yali engga ke zé obaa le do oɣaa le wa yengge, ne wa gbe do sa'de, ne wa nyɔngɔ ni. Mɔ tómbóló engga tómbòlò, se ne gale engga ma te 'do mɔ de. Ma ke mi ne tɔ hã ne, kɔ ne zélé.

Kusa ngbaka zamɔ ge, le ndɔ zi do obaa le we gbe ne ni, le si, ne le kɔ zuma ne kɔa. Kɔ zuma ne, ma mi ne kɔ ne ge.

Ne zélé, nwa engga tɔa boe. Zã kene mɔ nɔlɔ, ne nde bili 'da mɔ bá se 'bo zamɔ 'di gɔ. Zã mɔ nɔlɔ, ne nde bili 'da mɔ bá se 'bo zamɔ 'di gɔ. Nde nwa engga ni, wi a mɔ do kene mɔ. Wa na, nu tɔa nga dè gɔ, ne nde mɔ 'bali a mɔlã mɔ mɔlɔ do kene mɔ ni, ne sa'deno wa té se li bili 'da mɔ gɔ. Kɔ ne dungu tɔa nga do kene mɔ do yangga, ne sa'deno wa ba ne bili 'da ne.

Kɔ ma mi ne kɔ zuma ke, le do kene e na, le tɔmbɔlɔ engga, hã bili 'da le ba ni ma i, ma ni o:

ô mes enfants, je veux chanter un chant pour vous, un chant du temps de nos ancêtres. Ils le chantaient avant d'aller à la chasse, pour invoquer le dieu de la chasse pour qu'il leur accorde une chasse fructueuse.

Mais sachez bien! Si tu vas à la chasse et que, chez toi à ta maison, il n'y a pas d'entente entre toi et ton épouse, alors tes pièges en forêt n'attraperont pas d'animaux.

Veille à ce qu'il y ait la paix chez vous à la maison et les animaux de la forêt se laisseront prendre dans tes pièges.

"A kɔ yali yè yé yè yè yè yè, a kɔ yali yè yé yè yè yelela..
 e mɔ ngɔ ne ne, mbésé mɔ gɔ, mbese mɔ we de ge?
 e mɔ ngɔ si ne, mbésé mɔ gɔ, mbese mɔ we de ge?"

A kɔ ɛngga yé yè yè yè.. yelela
 ye ye ye.. mbɛnggɛ ye ye ye mbɛnggɛ..
 aa ngbámù yè yé yè yè yèlela..
 aa ngbiá... aa mbókó... aa dèngbè... aa ngènzé....
 e mɔ ngo nɛ nɛ, mbésé mɔ gɔ, mbese mɔ we dɛ ge?
 e mɔ ngo si nɛ, mbésé mɔ gɔ, mbese mɔ we dɛ ge?
 aa kɔ ɛngga ye ye ye.. mbɛnggɛ ye ye ye mbɛnggɛ..
 e mɔ ngo nɛ nɛ..
 e mɔ ngo si nɛ..”

*

*Chant adressé à mes enfants,
 qu'ils sachent ce que je fais pour les nourrir*

Kalo : Aa obenɔ, mi hã bale hã nɛ. Mi nɛ ga zuma gɛ hã nɛ,
 kpakɔ nɛ zɔ do kɛ mi dala do nɛ, do nu fɛlɛnɔ vɛ :

Dipɔli dipɔli ngòlé ba mi gɛ, ngòlé ba mi gɛ..
 wi dungu ti gba da í fala nɛ na, ngòlé ba mi gɛ..
 dipɔli dipɔli ngòlé...
 wi dungu..

Dipɔli, zu mɔ sala go'do mɔ kunggu (3)
 Ngbamu, dɛngbɛ, ngɛnzɛ, ngbia, tɛ dɛ tɛ i nga ti gɛlɛ mi,
 ti gɛlɛ mi, wele zɛ mi zu kunggu kpo kpo kpo gɛ.. aaaaaa...

*

Chant de chasse, pour encourager les hommes à aller à la chasse

Deletinu : Ma lɛ kɔ di zuma ɛngga nɛ, do baa lɛ we tɔmbɔɔ Gale 'da lɛ, nɛ lɛ gbɛ do sa'denɔ
 ni. Ya mɛ a ngo tili gɔ, mɛ a ngo yɛnggɛ do baa mɔ ngo kɔla, mɔ kpa sanggo zamɔ, nɛ mɔ
 si, nɛ mɔ nyɔngɔ :

Wi dungu 'da lɛ a fa fala zū mɔ. Mɔ yɛnggɛ dɛ zamɔ i, nyanga mɔ dɛ ngbònggó, nɛ mɔ dɛ
 nɛ zà. Hã mɔ dungu, ya mɔ dungu we nyɔngɔ sanggo 'do tɔa. Hã ma a mi nɛ kɔ zuma nɛ
 hã nɛ. Nɛ benɔ, nɛ zélé :

*Si tu vas à la chasse, tu trouveras du gibier
 tu rentreras chez toi et tu mangeras.
 Qui traîne au village cherche à voler;
 qui traîne au village
 mangera les légumes de derrière la maison
 et les excréments du chien.*

Mɔ nyɔngɔ sanggo 'do tɔa, mɔ nyɔngɔ 'dɔlɔ tolo (2)
 A nyae, gbó kɔla gɔ, mɔ nyɔngɔ 'dɔlɔ tolo.. gbó kɔla gɔ, mɔ..
 ɛnzɛ ɛnzɛ, yɛnggɛ 'da le, hã kɛnɛ ɛ gɔ, dɔ̃ a nyɔngɔ gɔ..
 hã kɛnɛ ɛ, dɔ̃ a nyɔngɔ gɔ..
 he'de patufe, yɛnggɛ 'da le, hã kɛnɛ ɛ gɔ, dɔ̃ a nyɔngɔ gɔ..
 ngboke ngboke, yɛnggɛ 'da le, hã kɛnɛ..
 wi dungu dɛ 'do tɔa, yɛnggɛ 'da le, hã kɛnɛ..
 su'du gba su'du, yɛnggɛ 'da le, hã kɛnɛ..
 Gisa nu mbo dungu dɛ le, nɛ sa'de fe nde,
 nɛ wi dɛ nga mɔ ɛngga nziɔ̃..
 nya a sa mɔ li ndolo gɔ ɛngga nziɔ̃
 bàbá o, nyae sa mɔ e e e sa'de fe nde,
 wi dɛ nga mɔ e ɛngga nziɔ̃.. e e sa'de..
 aa papa, nya sa mɔ kpɔ̃ nde, kpanziɔ̃..
 aa papa, nya sa mɔ li ndolo gɛ, kpanziɔ̃..
 Kosoma nya sa mɔ li ndolo ɛ kpanziɔ̃ ɛngga e..
 aa Mbito nya..
 Dungu dɛ le nɛ sa'de fe nde, wi dɛ nga mɔ, ɛngga..
 nya sa mɔ kpa nde.. nya sa mɔ li ndolo ɛngga..

Entretiens enregistrés sur les pièges

Lengge ngo ndo bili

Dans ce qui suit nous reproduisons quelques entretiens sur les pièges.

Le premier et le deuxième entretien eurent lieu à 'Bokada Songbo, village situé à 75 km au nord de Gemena, sur la route Gemena-Bokada. Zohingabina-Kanda, alors traducteur de la Bible en langue Ngbaka, interroge successivement deux personnes : Lengbanga Mathieu, paysan et occasionnellement chasseur et Nasena, planteur et commerçant.

Le troisième entretien eut lieu en RCA, notamment dans le village Yombo, situé entre la capitale Bangui et la ville de Mbaiki. Il s'agit d'un entretien avec des immigrés Ngbaka en RCA. L'entretien fut enregistré par Sylvie Grand'Eury, alors étudiante en linguistique à l'Université de Nancy.

Enfin nous ajoutons encore quelques entretiens plus courts, respectivement aux villages 'Bodumbili I, 'Bodudumbili II et 'Bogbambe. Ces derniers entretiens traitent des pièges et de quelques particularités de la chasse en général.

I. 'Bokada Songbo - Lengbanga Mathieu

(3 mars 1989)

Wi aka a a Zohingambina Charles

Zohi : Aa nyae, le sa mo hã mo we tã mbe lengge ngo bilino ke le zila na, mo i ti ndo ma wena ni. Ne ko lengge 'da le, le komo li ombe bilino do 'da molongo ne. Hã le aka se mo ngo bili kpo, mo i ti ne ni, ne mo tã gulu ne hã le. Ke mo i ti ne go ni, ne le la ngo ki ni gbaa we ho ndoti ne.

Bêlêñù (Ngbolonù)

Zohi : Le ne ndo di do bêlêñù. Mo i ti bêlêñù tẽ?

Lengb : Mi i ti bêlêñù.

Zohi : Wa ndo bêlêñù olo sa'de ge?

Lengb : Bêlêñù, wa ndo ma olo.. wa ndo bêlêñù olo sa'deno vë 'diko.

Zohi : Olo sa'deno vë? *Lengb* : ïï.

Zohi : Nœ 'bo boe? *Lengb* : Nœ 'bo boe.

Zohi : Wa ndo ma i do? *Lengb* : Wa ndo ma safõ.

Zohi : Wa ndo safõ? ..ïï.. Safõ ke li zõ, tabi do nu li, tabi ko kola, tabi..

Lengb : Wa ndo ma.. to zã bili fõ, ne wa ndo tẽ ne.

Zohi : Ní a wa ndó fœ ke na, wa 'bana tẽ wa ma ni go e?

Lengb : Ke wa 'bana tẽ wa ne ni.

Zohi : Ke na, kpale li ne ni?

Lengb : Ke wa 'bana tẽ wa ne ni, hã mo wa fœ 'da mo, ko nœno wa nyongo wena, ne mo ndo de tẽ ne, mo ndo de safõ ni.

Zohi: We ndo ma, ne wa de ne ne?

Lengb: Mo 'bili kunggu, ne mo ngbolo. Ne mo lifi gbālā kusa, ne mo ndo do ma. Ne mo kala mbe mbé fenge kɔni ni, mo nyongo sanga ne do gogo mo né né fai, ne mo a de ko ne. Ne nɔɔɔ wa te se, ne wa 'banda gɔmo kɔni ni fai, ko a ne yolo ngo pele wala né na, e gu nù we gɔmo do kɔni ná ni nde, ne ma ba a.

Zohi: Ní a mo t̄a na, wa ndo ma olo sa'deno v̄e?

Lengb: Wa ndo ma olo sa'deno v̄e.. onɔɔɔ v̄e 'diko. Bēlē nù me a bili ke wa ndo hā onɔɔ, ne wa ndo 'bo ma hā osa'de 'bo ndoa.

Zohi: Hā osa'de ke wa nyongo kɔni? *Lengb*: lī.

Zohi: Ne osa'deno ke na, me a gā nyanga sa'de ni, ne a de se fala we yolo ngo pele wala mo t̄a do ne ni nee?

Lengb: Sa'de ne me a be sa'de, ko mo ingi na, a nyongo kɔni wena nde, ne mo lifi te me 'bo gbālā kusa, ne ma we do a.

Zohi: Ma á gā.. *Lengb*: Ma a gā, ne ma ba se a.. ne ma ba ne a.

Zohi: Ma ba se a nyanga a? *Lengb*: Ma ba se nyanga a.

Zohi: A de se pala kpo ma née?

Lengb: A ngma ne ngma. Ke a ne te we nyongo kɔni né v̄e, ko a ngma ia ni, ne ma ba nyanga a.

Zohi: Omo te bēlē nù me a ge?

Lengb: Mo te bēlē nù me a.. Mo ngbolo te nù, ne mo ba kusa, ne mo kpo te ne..

Zohi: Kpo de zu ne? *Lengb*: Eē, mo kpo de zu te mo ngbula nù ni.

Zohi: Mo ngbolo ma gbaa, ne ma le de zā nù ni?

Lengb: Ne ma le de zā nù ni.. ēē.. Ne mo ba kusa, ne mo kpo te ne. Ne mo ba, ne mo kpo te zu te.. te zu wili te 'doe ni ngo i nga. Ne kpo gbālā kusa ni, ma ke mo ne e 'bo petekelē do gbogbo ne ni. Ne mo bili, ne mo ndo. Mo e pele wala.. mo e pele wala, ne mo ndo. Ne ke mo ne ndo di do'do ni, ne nɔɔ te se, ne a gɔmo kɔni fai, ko a ne yolo te pele wala mo ia ni, ne a isi de nù né, ne ma kala nyanga a boa ne.

Zohi: Ní a mo zī mo ke zā kɔni mo ni zī go?

Lengb: Mo zī mo te ne zī.

Zohi: Me ke wa de.. obeno wa de ni, ne wa zī kenggele kɔni ke zā ne ni? lī.

Zohi: Gā nyanga sa'de wia li ba bili ni?

Lengb: lī! Ko mo lengge we de te 'bo ma ni we gā nyanga sa'de ni, ne mo lifi kusa, ne kusa ma o be a gā.. ne kusa o be a gā.

Zohi: Ne te 'do ne o te 'bo be a gā 'bo?

Lengb: Eē. Ne sa'de ne a nyongo kɔni wena me a ndòli. Ne mbe go, ne ma ba nyanga a.

Zohi: A te se, ne a ndo nyongo kɔni ni gbaa, ne a ma pele wala de nù?

Lengb: lī.. *Zohi*: ... ne ma ba nyanga a?

Lengb: Ko ma enze nyanga a di ia, ko mo te se, a a li bili, ne mo gbe a 'diko.

Gbàngbà

Zohi: Ƙe ne de te be gbàngbà. Mo ĩ ti be gbàngbà?

Lengb: Sanga gbangba bɔa..

Zohi: Mo ĩ ti gbangba iko te?

Lengb: Mi ĩ ti gbangba iko.

Zohi: Wa ndɔ gbangba olo sa'de?

Lengb: Wa ndɔ gbangba olo bià.

Zohi: Olo bià? Do ogele sa'de 'bɔ?

Lengb: Gele sa'de go. Bià do lɔngó.

Zohi: Do lɔngó? Ne nza? Wa ndɔ olo nza go? *Lengb*: U ú

Zohi: Sa'de ke a ɔ ne lɔngéé ni, ke a yengge do zamɔ ni, tabi li a ge?

Lengb: Gulu ke wa ndɔ ma ni..

Zohi: Ke sala tē a 'bɔ a gā.. ngénzé! Wa ndɔ olo ngenze go?

Lengb: Wa ndɔ olo.. wa ndɔ olo ngenze ndɔa.. éé, ke 'da.. eee ke 'da lɔngó do bia, we ke mo ba sa gbālā, nɔ mo pi, ne bia do lɔngó wa nyɔngɔ ma. Ne wa ne nyɔngɔ di ni do'do, ne mo te, ne mo 'bili te, ne mo sini..

Zohi: Ne ε.. ma dia! Ní a wa ndɔ ma i do? Li zɔ, tabi zā kɔla, tabi i do?

Lengb: Wa ndɔ li zɔ.

Zohi: Olɔngó wa yengge 'bɔ li zɔ ε?

Lengb: Olɔngó wa yengge li zɔ wena.

Zohi: Ne we ndɔ ma, ne wa de ne ne?

Lengb: Mo 'bili te?

Zohi: Mo.. mo tɔa dati na, wa pi gbālā?

Lengb: Mo pi gbālā dati, ne wa nyɔngɔ. Bia wa te ne, ne wa nyɔngɔ ma vé, ne mo zɔ olo wa. Ne mo te, ne mo 'bili sanza te.. mo 'bili sanza te, ne mo sini. Ne mo ne sini vé do'do..

Zohi: Mo sini tele te ne ne?

Lengb: Mo sini a ke, mo 'bili ne te, ma ɔ ne né go ε? Ma ɔ ne nu kɔ mi ge. Ne mo 'bili mbé te, ne mo pende do ngo ne né. Ne mo ba pele, ne mo pi te ne, ne mo te sini ne, sini ne ní fai..

Zohi: Do 'da pele wala kpo iko?

Lengb: Éé.. ní gbaa, ne mo sini te ne ná bɔa.

Zohi: Mo sini ke ge né, ne mo sini 'bɔ mbé ne de ke zā ne? *Lengb*: Éé!

Zohi: Ne gbogbo ne ɔ iko?

Lengb: Éé. Ne mo ba pele.. wa sa li ne na dàgú.. Ne mo kpo di né, ne mo kpo di né. Ne mo ba de ngo né.. mo ba de ngo, ne ngala ne ɔ né, nde ma ɔ pesa né. Ne mo ba de ngo, ne ngala ne ɔ né..

Zohi: Ke ɔ pesa ná metere kpo ni. Me a ndambo.. gbogbo zā metere ni, me a ge? Me a sanga te kɔ mo sanga te ke mo sini bɔa, ne.. me a sanga ke mo sini ni?

Lengb: Éé, me a sanga te ke mo sini ni.

Zohi: Ne mo e.. sanga ne ɔ mbe né?

Lengb: Sanga ne é é.. ma ɔ pesa né. We ke lɔngó me a sa'de a gā.

Zohi: Ma ɔ pesa ..ɛɛ.. ɔ ne metere kpo ni?

Lengb : Ɛɛ, ma ɔ pesa né ni.

Zohi: Ne 'da du ne de 'do i?

Lengb : Ne 'da du ne de 'do i, ma ɔ ne le do mo ge, do pala ge.

Zohi: Né metere boa? Lengb : Ɛɛ.

Zohi: Ní a mo zĩ se né ngbala ne metere kpo, ne du ne de 'do metere boa, ne gbogbo zã ne ni ma ɔ iko? ..ɛɛ.. ɔ ne ke na, ma de se be ngbo ni?

Lengb : Ɛɛ, ne mo a ta ngo ne.

Zohi: A ta te ngo.. Lengb : ngo gbangba.

Zohi: Ɛɛ, mo zĩ ke ne, ne mo zĩ ke ne ia go ɛ? ..ɛɛ.. Ne gbangba ngboo ni mo te ne me a ge?

Lengb : Mo te ne me te mo 'bili ni..

Zohi: Gã te?

Lengb : Me a te ɔ ne nu kɔ mi ge.. te ɔ ne nu kɔ mi ge. Ne mo 'bili né — è fai, soko ma hɔa 'bu ne boa, nde ma zɔa mo. Mo kɔ we 'bili 'bu ngo ne ngbe'de'de, nde ma zɔa mo. Ne mo sini ma. Mo sini do gbàpélè, we ke ma ɔ ne wena. Mo sini do gbàpélè ni fai, ne mo ndo. Mo ba pele, ne mo pende do ngo gbālā ni né, ne mo kpu kpua iko, nde mo ndó se ki ni ndɔa go. Ne mo kpu kpua iko, ne bia nde, to me a lɔngó nde, ne a te, ne a nyɔngo gbālā ni fai. Kɔ ma ne dī nu a né..

Zohi: Pele ne dī nu zɔ a..

Lengb : Pele mo pi ngo gbālā ni, ma dī nu zɔ a né, ne a gili tē a, ne a nyɔngo do gogo a, ne ma 'bili. Kɔ ma ne 'bili do'do hirr, ma gbese a.

Zohi: Ne me ma gbese a me a ge?

Lengb : Me ma gbese a, me a ta mo a ngo gele te ni.

Zohi: Ta ke mo a gele.. ngo gele..

Lengb : Ngo te mo si sini, so, né ke mi wia so metere ne de ni, ne ma gbes'a.

Zohi: Ní a mo sini te, ne li ne ma ɔ metere kpo, ne 'da du ne metere boa. Ne te ni vē mo ba ma de ngo?

Lengb : Ɛɛ, mo ba de ngo ni.

Zohi: Ne mo ba ma de ngo ni, ne ke na, ma yolo de ngo nga né ni, ne nu ne mo e te ge?

Lengb : Nu ne mo e te mbe langba. Mo zĩ se sala né, ne mo zĩ 'bo sala né, ne mo ba langba, ne mo pi ngo ne, ne ma ɔ né goe? Mo ba te.. ba te, ne mo yulu te pele, pele gbɔngbe ni, ne mo e ke ge né, ne mo bili de i nga. Ne mo ba pele, ne mo yulu ngo gbālā ni, ne mo kpo zu ne kpua iko. Ne nde wa ndó ki ni ndɔa go. Bon, bia te se, ne a nyɔngo gbālā ni fai, ne ma né dī nu zɔ a, ne kpo kókó (koa) nu a ni, ma ne gbe a iko. N'a nyɔngo pele ni kpé, ne ma 'bili, ne ma ne 'bili do'do, ne gbangbe ma gbese a.

Zohi: Ne ma te de ngo a?

Lengb : Ma te de ngo a.

Zohi: ɔ ne ke wa ndo do nui mo sa so li ne na ge? Ma te de ngo zulano, ma ɔ ne ki ni te?

Lengb : Ma ɔ ne ki ni.

Zohi : Ɛɛ. Ní a ndɔa ne wia kɔ?

Lengb : Ií, ndɔa ne wia kɔ. Kasi ke 'da bia, mɔ ndó ma ndɔa go. Mɔ gbɔto do ngo gbālā ni, ne mɔ kpo de te zu te i nga iko. Ne kpo nu wele ne gbe wele ne iko. Au lieu ke a nyɔngo sā gbālā, k'a la iko nde, ne me ne dī nu zɔ a do'do, ne a 'bili pele ni, ne ma gbese a.

Zohi : Ní a nu pele ni ke mɔ enze te gbālā, kɔ mɔ gbɔto do ngo gbālā ni, mɔ kpo ma te do? Ke ngo nga mɔ kpo te zu gbangba..

Lengb : Ɛɛ, mɔ kpo te zu gbangba..

Zohi : Ne nu ke nù nga?

Lengb : Mɔ kpo te te ne. We ke mɔ zī ne te né, ne mɔ zī 'bɔ te né, ne gbālā ké go ɛ? Gbālā ké, ne mɔ zī te né, ne mɔ zī te ne.

Zohi : Zī te nu zɔ gbālā bɔa ne.

Lengb : Nu zɔ gbālā bɔa né. Ne mɔ ba pele, ne mɔ kpo de né, ne mɔ gbɔto do ngo gbālā né. Ne mɔ kpo 'bɔ te ke né, ne ma ho do sala né, ne ma ba zu te ngo 'di nga. Bon, ma ne ba zu te ngo 'di nga ni, ne a ho, ne a nyɔngo gbālā fai..

Zohi : Ní a te ke mɔ zī se te nu zɔ gbālā mbe kpo ni, me a kunggu?

Lengb : Ɛɛ, mbe kpo a kunggu, ne mbe kpo a bɔto te iko.

Zohi : Ne mɔ kpo nu pele te bɔto te i mɔ ni ..ɛɛ.. ne ma le do ti kunggi?

Lengb : Ɛɛ, kpo zu te gbangba.. ɛɛ.

Zohi : Ne mɔ ba do ti me, ne mɔ kpo te zu te gbangba.

Lengb : Ne pele ne ma nganda te 'bɔ.. Pele ne ma nganda te 'bɔ a gbàpélé.

Zohi : We do ke na, sa'de 'bili ne ma we? *Lengb* : Ɛɛ.

Gàmà (Bílí kòáli)

Zohi : Mɔ í ti bílí lò?

Lengb : Bili lo? Mi tɔ te me 'bɔ ni, mi wè di tɔ bele go, dɔ bele bá mi go ɛ. Ki ni ma kesene do 'da ke 'da le wena.

Zohi : Ke mɔ í ti li ne go ni, ne le la ngo ki ni. Gàmà?

Lengb : Gàmà? Mi í ti gama.

Zohi : Mɔ í ti gama te? *Lengb* : Ií.

Zohi : Wa ndɔ ma olo sa'de ge?

Lengb : Wa ndɔ ma olo sa'de.. Mbe nɔe ti kɔla ge, wa sa li ma na, kòáli.

Zohi : Wa ndɔ ma olo kòáli. ..ɛɛ.. Do ge?

Lengb : Wa ndɔ do.. wa lifi kusa..

Zohi : Ne me.. Nɔe ne me a tati a kɔali iko ɛ? *Lengb* : Kɔali iko.

Zohi : Ne wa ndɔ ma i do? Do 'dɔ lì? *Lengb* : Wa ndɔ 'dɔ lì.

Zohi: Wa ndo gama 'do li e? Lengb: Eẽ.

Zohi: Wa ndo ngo nza go? Lengb: Wa ndo nza go.

Zohi: We ndo ma, ne wa ne nẽe?

Lengb: Wa ne ndo ma ni, fo li wili te 'do bina. Ne mo lifi kusa fai, ne ma ne e do'do, ne mo lifi mbè kusa mosusu, ne mo kpo te ne né. Kpo te ne né, kpo te ne né metere kpo kpo kpo gbaa, ma suka do kulu li 'di. Ne mo ba nu pele, mo kpo te te kulu li i nga né..

Zohi: Mo zi te zi? Lengb: Eẽ.

Zohi: Mo zi te do 'do li né? Lengb: Eẽ.

Zohi: Mo kpo kusa te ne gbaa, ne ma ho..

Lengb: Ne mo zi te zi go. Mo kpo tati a gbālā pele o du ni. Ne mo zi te kulu li i nga kpo, ne mo kpo né. Ne mo zi 'bo te kulu li i, ne mo ba kusa ni, ne mo kpo te ne. Hã mo ne kpo te ne do'do, ne mo lifi 'bo mbé..

Zohi: Mo kpo te te ke kulu li mo ni, ..ẽẽ.. ne mo te 'bo ne i nga gbaa, ne mo kpo mbe nu ne te mbe te ke kulu li nga né ni, ..ẽẽ.. ne ma ba do ngo li? ..ẽẽ..

Lengb: Eẽ. Ne mo ala lofo ne.. lófó gbālā kusa ni, ke mo lifi mbe a do do do o né. Ne mo kpo te du te ké, ne mo ala né, ne mo a de ngo li né.

Zohi: Sātimetrè o ne tale?

Lengb: Eẽ. Bon, wa yolo ne 'di mo, ne wa mo ngo te do 'da li né okokolo ni, ne wa mo ngo te la ne. Bon, a yulu gele a ko ne, ne a a la ne ni.. fai. Ko ma ne ho 'di mo ni, ne ma gboto a de 'do i nga. Nde pele mo kpua so, ke ma kù li kù ni, zã ne nganda di ni wena ná ni, ne ma gboto a de 'do i nga. Ne a ze 'baka a do ngo li pa pa pa pa. Mbe go, ne mo kala wa te ne gbaa gazele.

Zohi: Fo te 'do te ne bina, ne du pele tati a ke mo kpua te zu te ke kulu li i mo ni ..ẽẽ.. ne mo te, ne mo kpo i mo te te ta 'bo te mbe kulu li i nga? ..ẽẽ.. Ne mo ba be do peleno ni, ne mo bili, mo kpo te du pele 'da mo ni, ne mo bili ko ne ..ẽẽ.. ne ma yolo né? Pele ma de pala yolo de ko ne ni ngboo ni ne?

Lengb: Me a gbālā kusa. Ne mo de, ne ma.. Ko ne ma o nga. Ne mo ala se o né. Mo ne ala o ne ni, ne mo 'dafa fai, ne mo ba nu ne né. Ba nu ne, ne mo e te ke i nga né. Ne mo ba nu ne, ne mo e te ke i nga. Ne mo de bi mo ndéílélélé, mo kpo bi te ke, ne mo kpo bi te ke, ne ma 'be te ne né, ma 'be te ne né.. Ma ne fai, kù de kulu li.. ma ne de kulu li 'di mo.

Zohi: Mo de ne nu ne kpo ngbe e na, da de ko wila sanga ne ó iko go ni e?

Lengb: ... ko wa ho, wa lá iko go. Hã mbe go, hã wa yengge 'do li dele wena, ne mbe go, mo kala wa te ne né nale ou molo ni.

Zohi: Ne a te se, ne a la do ko ne ni ..ĩĩ.. Hã a ne la do ko ne ni, ne ma te hi de gele a?

Lengb: Ma te hi de gele a ni. Ne ma ne ho de 'di mo, nde ke mo kpua.. pende ni, kù kulu li né, zã ne a nga ni, ma 'be, ne ma gboto a de 'do i nga né.. a de sa iko ni.
Bon, a ne bi 'bo do 'di nga, we kpolo tẽ a né ni, tala ne hi pala kpo, ne a mo ngo ze 'baka a do ngo li.

Zohi: Me a ke a te la ne ni, ne ma hi de gele a do 'da ke a la ni? (Lengb: lí.) Hã a gboto 'bo di gele a ni, ne ma wè go, ne ma no gele a wena go e?

Lengb : Nɔ ɔɛɛ a wena. N'a bi, n'a fe iko.

Zohi : Kɔ fo te 'do nɛ bina ni, nɛ ma nɔ ɔɛɛ a fai?

Lengb : Ma nɔ ɔɛɛ a!

– Fala fo nɛ a ɔɛɛ? ..ɛɛ.. Se nɛ ma te de te nɔɛ ɛ? ..ɛɛ..

Zohi : Tɛɛ te ke a tɔ ni ɛ. Wa ala fo nɛ.. mɔ kpo du pɛɛ, mɔ zɪ te i mɔ nɛ, nɛ mɔ zɪ i nga nɛ, nɛ mɔ kpo du pɛɛ te nɛ, nɛ ma nɔ. Nɛ be dɔ pɛɛnɔ mɔ kpo de te nɔɔ zɪ du ke mɔ kpua ni, tua ke ma do nɔɔ li ɔɔ ɛ? *Lengb* : ɛɛ..

Zohi : Ki ni ma do nɔɔ li nɔɔ.

Lengb : lɪ.. Bon, be pɛɛnɔ ke mɔ nɛ ala do nɔɔ li fo nɛ, mɔ kpo de nɔɔ zɪ ki ni, nɛ mɔ ala do li foe. Bon, be pɛɛnɔ, ma ɔɔa na, mɔ fa be mɔ, nɛ mɔ de na, ma tɔndɔ kɔ nɛ, da de kɔ ma tɛ 'do li ɔɔ ni. ..ɪɪ.. Nɛ mɔ kpo ni de ke zɪ nɔɛ ɛ ni ɔɔaa, nɛ ma hɔ kulu li i. Nɪ a mɔ fa fala mɔɛ nu li, ..ɛɛ.. ke na, lɪ nɛ pɛsɛ nɔɔɔ ɔɔ ni. Hɔ wa wa la fala ni wena ni ..ɪɪ..
Bon, mɔ de ni, hɔ ma kɔ nɔɛ ɛ do'do, nɛ mɔ a.. mɔ a li fonɔ do nɔɔ li ni nɪɪ.. hɔ ndɔti nɛ. A hɔ sɛ, a nɛ la nɛ, nɛ pɛɛ ma te hi de te ɔɛɛ a ni. A le do kɔ pɛɛ, nɛ ma te hi te ɔɛɛ a ni. 'Do a nɛ nyɛɛ nɛ, nɛ ma ɔɔtɔ a de 'do. Ke nɔɔ li, ke pɛɛ mɔ kpua sɔ te du te, nɛ ma ɔɔtɔ a de 'do nga. Wa sa li nɛ na ɔɔmɔ.

Bɪlɪ nɔ kɔ

Zohi : Le la nɔɔ kɛngɔmɔ, le hɔa nɔɔ bili nu kɔ. Mɔ i ti bili nu kɔ?

Lengb : Mi i ti nɛ.

Zohi : Wa ndɔ bili nu kɔ olo sa'de?

Lengb : Wa ndɔ olo sa'de. We ke mɔ ka nɛ mɔ, we zɔ nu kɔɛ, nde sa'de le de kɔ kɔ mɔ, nɛ a hɔ de nza 'di nga, a le de kɔ kɔ mɔ, nɛ a hɔ de nza 'di nga. Nɛ mɔ te, nɛ mɔ 'bili kunggu, nɛ mɔ nɔɔlo nu nɛ. Nɛ dati ke mɔ nɛ nɔɔlo kunggi ni, nɛ mɔ kpe nu nɛ sɛ..

Zohi : Mɔ tɔɔ li sa'denɔ ke wa le kɔ kɔ.

Lengb : Sa'de wa le kɔ kɔ, ma ti kɔla, nɛ sa'de nɛ mɛ a onɔɔnzɛ.. nɔɔnzɛ ou ɔɔ, ɔɔ kuma, nɔ ogele ɔɔnɔ, tɛ ɔɔnɔ vɛ. Bon, kpɔ 'bɔ boe 'bɔ, kpɔ te le nɛ. Sa'de wa le kɔ kɔ wa kili kili iko.

Zohi : Nɛ wa ndɔ ma i do?

Lengb : Ke 'da nu kɔɛ? Mɔ kpa 'bɔ nu kɔɛ ma ti kɔla, nɛ mɔ ndɔ ndɔa. Sɔki mɛ 'bɔ a li zɔ, nɛ mɔ kpa 'bɔ nu kɔɛ. Nɛ nde zɪ bili, nɛ nde sa'de wa le ma 'bɔ wena, nɛ mɔ ndɔ ndɔa iko. Nɛ nde ke 'da nu kɔɛ, ma pɔnɔ pala kpo ɔɔ.

Zohi : We ndɔ ma, nɛ wa de nɛ nɛ?

Lengb : We ndɔ ma, nɛ mɔ 'bili kunggu, nɛ mɔ nɛ, mɔ nɔɔlo nu kɔɛ, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ nɔɔlo nu kɔɛ. Mɔ nɛ nɔɔlo nu kɔɛ, dati nɛ nɛ mɔ 'bili nwɔ, nɛ mɔ kpe do nu kɔɛ sɛ. We ke a mbe ɔɔ, mɔ nɛ nɛ wa nɔɔlo nɛ, nɛ nde ɔɔ kɔ nɛ 'di mɔ boe, nɛ a a sa nu a li mɔ. Bon, dati nɛ mɔ nɔɔlo, mɔ 'bili nwɔ, nɛ mɔ kpe do nu kɔɛ do'do, sɛ nɛ mɔ nɔɔlo kunggi ni fai, nɛ mɔ ndɔ. Mɛ a tɛ ɔɔ nde, n'a hɔ, n'a ba.

Zohi : Omɔ te bili ni mɛ a ge?

Lengb : Mɔ tɛ nɛ kɛ wa ndɔ do nɛ, mɛ a gbungga. Wa 'bili gbungga, nɛ wa yulu kabeɛ nu nɛ.
Nɛ wa 'bili tɛ, nɛ wa zĩ, nɛ wa ndɔ.

Zohi : Nɛ fo 'bɔ mbe gele mɔ tɛ nɛ bina? Pɛtɛkɛlɛ do kɛ nɔ gɛ, ma boe?

Lengb : Pɛtɛkɛlɛ boe, gbungga. Gbungga kpo, nɛ pɛtɛkɛlɛ boe.

Zohi : Nɛ wili tɛ? *Lengb* : lĩ, mɔ 'bili tɛ, nɛ mɔ zĩ.

Zohi : Ki ni a wili tɛ gɛ a ni? *Lengb* : ɛɛ, wili tɛ.. ĩĩ.. wili tɛ ni hã ni.

Zohi : Nɛ kɛ na, bili kpɔ ni, wa e mɔ tɛ nu kɔ ia gɔ? Nɛ langba ni na, sa'de nɛ kũ ngo nɛ, nɛ ma ba a ni.

Lengb : Bon, lɛ 'bili, nɛ lɛ sa li nɛ na, pɛlɛ wálá. Nɛ ma ɔ nɛ, nɛ mɔ é, nɛ ma pende do nu kɔɛ nɛ. Bon, sa'de nɛ de ngo nɛ do'do, nɛ te ni ma tili, nɛ ma tɛ. Nɛ ma nɛ te do'do, nɛ ma ba a, nɛ ma ɛnzɛ a do kunggi.

Zohi : Nɛ ma ba sa'de si do? *Lengb* : Ma ba sa'de si gele a, tabi ma ba a si zã a.

Lònggò ('dònggò)

Zohi : Ní a lɛ hɔa ngo lònggò. Mɔ ĩ ti lònggò?

Lengb : Lònggò? Mɛ 'bɔ ndɔa bili?

Zohi : Bili.. tabi 'donggo? Mɔ ĩ ti 'donggo gɔ tɛ? *Lengb* : Mi ĩ ti 'donggo gɔ.

Zohi : Oyaa lɛ wa ndɔ zi ma olo fɔlɔ.. tabi.. Kɛnɔ wa ndɔ 'bɔ i nga gɔ tɛ?

Lengb : Aaa! Bon, nde.. bon, obili kɛ wa ndɔ olo fɔlɔ, wa a zi li nɛ nai.. aa, ta zu ila ngo nɛ.

Zohi : Ní a mɔ ĩ ti tɛlɛ tɛ kɛ wa ndɔ zi nɛ?

Lengb : lĩ, mi ĩ ti tɛlɛ tɛ nɛ.

Zohi : Mɔ ndɔa mbe ma? .

Lengb : U é, mi ndò ma gɔ. Wa.. wi wa ndɔ zi ma oyaa mi.

Zohi : Kɔ, ní a ta mɔ ila ngo.. ta mɔ gba ngo nɛ, nɛ lɛ tɔ sɛ lɛnggɛ nɛ de.

Bílí bànyàngá

Zohi : Bili ba nyanga, tabi sínggà, mɔ ĩ ti ki ni?

Lengb : Mi ĩ ti ki ni de wena.

Zohi : Wa ndɔ ma olo sa'de? *Lengb* : Wa ndɔ olo sa'de.

Zohi : Sa'de nɛ mɛ a gɛ?

Lengb : Sa'de nɛ wa ndɔ hã wa, 'banda ngo yélè, zàmbélélì, ngbià.. osa'denɔ vɛ, ná ombàlà.
Ma vɛ we sa'de kabeɛ.

Zohi : Mɛ a ogã, ogã nyanga sa'de tɛ? *Lengb* : Ogã nyanga sa'de vɛ.

Zohi : Wa ndɔ ma i do? *Lengb* : Wa ndɔ ti kɔla i.

Zohi : Ti kɔla? Wa ndɔ li zɔ gɔ?

Lengb : Wa ndo li zō. Ntango ke zōe 'banda we fi fila ni, ko a pi 'bo wala li zō i, ne wa ndo 'bo ma iko.

Zohi : Ní a wa ndo ma li zō, ne wa ndo 'bo ko kola? *Lengb* : Eē.

Zohi : We ndo ma, ne wa de ne né?

Lengb : Mo zo olo sa'de, nde a pi wala, ko a si si fai, ne mo te, ne mo keke kō.. mo zā kō. Mo zā kō fai, ne ma ba mo né.

Zohi : Mbe né 30 cm? *Lengb* : Eē, ma ba mo né.

Zohi : De ti nù? *Lengb* : De ti nù 'di.

Zohi : Ne nu kōe o gā ? *Lengb* : Ne nu kōe o gā né. Nu kōe o gā né.

Zohi : 'Da do ne cm 20? *Lengb* : Eē.

Zohi : 'Da du ne? *Lengb* : 'Da du ne ma ni.

Zohi : 'Da du ne 'bo o ne cm 25?

Lengb : Eē. Ne mo bēlē kunggi.. mo bēlē kunggi fai, ne..

Zohi : Mo bēlē ma de ko kō i?

Lengb : Ií, mo bēlē kunggi di te nu kōe nza ni. Ne kunggi a du, ne ma li lia.

Zohi : Do 'da bōlo kōe ni?

Lengb : Do 'da bōlo kōe ni. Ne mo 'bili te 'doe.

Zohi : Ne kunggi 'bana de nza nga?

Lengb : Eē. Mo ngbolo kunggi vē, ne ma e..

Zohi : Ne zu ne ma le de ko kō?

Lengb : Ne ma le de ko kō 'di. Ne mo 'bili wili te 'doe, ne mo te, ne mo zī. Ní fai, ko ma le do'do, ne mo ba gbungga, ne mo ba petekelē, ne mo yulu dati. Ne petekelē mo ne yulu dati, mo ne yulu, ma ne le do'do, ne mo pi kabele de 'do ne. Bon..

Zohi : Te nu kō nga?

Lengb : Pi te gbungga a ni. Ne mo ne yulu ni do'do, ne mo ba, ne mo kpo zu wili te 'doe. Mo kpo zu wili te 'doe, ne mo bili, ne mo ndo.

Zohi : Ní a mo te bili ni me a ge?

Lengb : Mo te bili ni.. wa bili wili te 'do, ne wa ngbolo kunggu, ne.. wa sa li ke wa e kabele te ne ni na, gbungga.. ne wa e petekelē ni te nu gbungga ni.

Zohi : Te nu gbungga 'bo? Ne kunggi, wa zī kunggi i nga né, te i mbee kōe i nga né, ne te i nga ne? *Lengb* : Boa.

Zohi : Ke i nga ni wa zī a ge? *Lengb* : Wa zī me a bi bōlo te.

Zohi : Be bōlo te te mbee kōe i nga né? *Lengb* : Eē, ne mo zī 'bo i nga né.

Zohi : Ke i nga ge a kunggi.. ne ngbala ne ni, wa e ge?

Lengb : Ne ngbala ne i, mo 'bili be langba, ne mo pi pala ge né.

Zohi : Be langba boe te?

Lengb : Ne mɔ ba pɛtɛkɛlɛ̃, ne mɔ bili, mɔ pi ngbala kunggi, ne mɔ ndɔ.

Zohi : Wa ba pɛtɛkɛlɛ̃, ne ma le do ti kunggi ..ɛ̃ɛ̃.. ne mɔ ndɔ ma dɛ tɛ langba ..ɛ̃ɛ̃.. ne mɔ kele ngo ne?

Lengb : Ne mɔ ala kabele, ma ne e do'do, ne mɔ kala.. ne nde mɔ 'bili be sanza te, ne mɔ a ko kɔɛ mɔ zã nu ne ɔ né ni. Mɔ 'bili be sanza te, ne mɔ a ngo ne, a ngo ne vɛ̃.

Zohi : Be te ke ma nganda ngboo go ni ..ɛ̃ɛ̃.. ne mɔ a ngo ne?

Lengb : ɛ̃ɛ̃, ne mɔ ala kabele dɛ ngo ne.

Zohi : Dɛ ngo sanza te ni?

Lengb : ɛ̃ɛ̃. Ne mɔ 'bili nwá, ne mɔ ziba do ne. Ne mɔ so núi, ne mɔ a ngo ne vɛ̃, ne mɔ 'dafa ke na, a ho sɛ.. a yolo 'di mɔ, k'a ho, ne a í se pala ne go ni.

Bon, a ne te we pi nyanga a dɛ ko ne, ne ma ba nu kɔ a, ma ba a dati do gbaa i nga né. Ne a ne we bi we te ne, ne ma tili.. a ne bi 'bo mbé ne, ne ma tili fai, ne dungu dɛ, nde ma ia.

Zohi : Ma ba a dɛ ngo?

Lengb : Ma bá a dɛ ngo go. Mɛ a ngbia, to yele, a dīlī wena, ma wè do ba a dɛ ngo go.

Zohi : Hã mɛ a be sa'de, ne ma ba a dɛ ngo go ɛ?

Lengb : Gɛnɛ ko fai, ne ma ba be sa'de dɛ ngo nde, mɛ a be ngbia sɛ. Ko mɛ a gã ne, nde ma bá a dɛ ngo go.

Zohi : Ne a yɛnggɛ do nu iko?

Lengb : ɛ̃ɛ̃, ne a mɔ ngo bi ne, ne a mɔ ngo hiki ne nganda wena gbaa, ne ma no dɛ fala gɛ gbi gbi gbi gbi.

Zohi : Te 'do ne ma nganda wena?

Lengb : Te 'do ne nganda wena. Sɛ ne ma ba sa'de tɛ 'bo nganda, ne ma hiki dɔ de.

Bílí bǎnggálá

Zohi : Lɛ hɔa ngo kpɛkɛlɛ̃ nù. Mɔ í ti ki ni? Kpɛkɛlɛ̃ nù?

Lengb : Bili kpɛkɛlɛ̃ nu? ..ĩĩ.. Mi zo na, mi ì tí ne go ɛ.

Zohi : Mɔ í ti kpɛkɛlɛ̃ nu go tɛ? ..ĩĩ.. Li bilino ke le kɔmɔ ni ma ni. Mi zo na, ma kɔɔ do ia ne. Ne nde mi kɔmɔ zi 'bo mbe li bili tɛ dɛ ..ɛ̃ɛ̃.. bili bangala. Mɔ í ti ne?

Lengb : Bǎnggálá?

Zohi : Bǎnggálá, mɔ í ti bangala? *Lengb* : lĩ, mi í ti ne.

Zohi : Wa ndɔ ma olo sa'de?

Lengb : Bangala mɛ a bili ke wa ndɔ, wa ndɔ ma do dole. Ne mɔ ndɔ di da dɔ ni, ne nɔɛ ba dɛ gbalí mɔ gɛ iko.

Zohi : Wa ndɔ do dole? Wa ndɔ, ne wa e.. wa a odole li bili? ..ĩĩ.. Ní a wa ndɔ.. wa ndɔ ma olo nɔɛ?

Lengb : Wa ndɔ olo wa ndɔa go?

Zohi : Wa ndɔ ma hã onɔɛ?

Lengb : lĩ, mɔ 'bili be te, ne mɔ 'bili né. Mɔ kpo pɛɛ de, ne mɔ kpo pala ge, ne mɔ bili né. Ne mɔ se be panza gbaa gazeɛ. Ne mɔ kala odoleno do tuni ne, ne mɔ yulu.. mɔ yulu te ne né.

Zohi : Mɔ yulu dole te panza?

Lengb : Aa, mɔ yulu dole te panza. Nĩ fai, ne gbaɔ wa mɔ ngo de kperrrr.... Ne nde mɔ.. me mɔ bili né ni, me a ke mɔ ne ndo do pɛɛkelɛ ni.

Ne mɔ ndo, ne pinda te ni, ma.. doleno wa ɔ do ngo ne né. Bon, mɔ ne ba di ni, we zĩ pala ge né, kɔ mɔ ne la be sĩ, we ho ne 'di mɔ ni, nde 'da kala be sĩ, nde nɔe ba olo mɔ i nga ia.

Zohi : Nĩ a wa ndo ma i do? Kɔ fɔ, tabi kɔ kɔla?

Lengb : Wa ndo ma zamɔno iko.

Zohi : Wa ndo ma falano vɛ iko te? ..ĩ.. Ne we ndo ma, ne wa de ne ne? Mɔ fa doleno do tunu li wa ni?

Lengb : lĩ, mɔ fa doleno do tunu li wa ni. Me a ke, mɔ ĩ di na, e kɔ gene we fa wa, we nyɔngo ne, ne mɔ fa te me 'bo dole ne, ne mɔ gɔmɔ.

Kɔ pala ke mɔ kpa odole kɔ ne ia, ne mɔ kala wa do tuni ne de kɔ daka. Ne mɔ pi daka ne 'baka mɔ, we yengge do ne de zamɔ, we ndo wa.

Zohi : Ne mɔ te bili me a ge? Me a wili te 'do ma boe? *Lengb* : Eɛ, wili te 'do boe.

Zohi : Ne kusa 'bo li ne boe? *Lengb* : Kusa 'bo li ne boe.

Zohi : Ne wa ndo ma né? *Lengb* : Wa ndo ma, ke mɔ 'bili mɔ ne mɔ né..

Zohi : Me mɔ 'bili ni me a ge? Me a wili te 'doe?

Lengb : Me a te.. *Zohi* : Te iko?

Lengb : lĩ te iko, ne mɔ bili ne, ne mɔ kpo pɛɛ te ne, ne ma i nga né. Ne pɛɛ wala ɔ do ngo ne né. Ne be panza ni, mɔ henze de ti kunggi né fai. Bon, mɔ ndo se di ni do 'do, ne mɔ kala dole do tuni ne. Mɔ yulu te be panze ni nééè.. ne pɛɛ wala ge. N'a yolo 'di mɔ, n'a te, ne a na, e ne yolo ngo pɛɛ wala di ni, takɔ e gɔmɔ do doleno ni nde, ne ma kala nyanga a bɔa ne nga horr, ne wili te 'do ma ngo. Wa dungu de te ngba wa bɔa ne, ne ma kala wa bɔa ne vɛ.

Zohi : Wa ndo ma do li ngo i? Te ngo te?

Lengb : Mɔ ndo ngo te.. ndo ngo te. Ne te ne ni, me a me mɔ pi zu 'baka mɔ fai, ne mɔ yengge te me do ne yengge fai. Hã mɔ ne we zĩ nù né, ne mɔ ndo ni fai, ne mɔ e a di ni, ne mɔ la we ndo mbé ne. Ne mɔ ne yolo i mɔ te te ne, nde nɔe ba di ni ia.

Zohi : Ne mɔ ba, ne mɔ la 'bo iko. *Lengb* : lĩ, ne mɔ la de dati iko.

Ndòngbá

Zohi : Le hɔa 'bo ngo ngbòlò nù.

Lengb : Le tɔa sɔ ke 'da ngbolo nu 'bo de ia gɔ? (Zɔ: bèlè nù)

Zohi : Le ho sɔ ngo.. le tɔ sɔ kombo nù..

Lengb : Kombo nu mi ĩ ti ne gɔ, ne ngbolo nu le tɔa sɔ ia.

Zohi : Le tɔ sɔ ngbolo nu te? Kɔ we bina. Ne bili ndòngbá. Mɔ ĩ ti ne?

Lengb : Ndòngbà mē a bili gò. Ndòngba mē a.. mē a mō wa dē 'dò li hā okòyò gòì? Nē wa sa li nē na ndòngba gòì?

Zohi : Kò mbe.. wa dē ma mbe nza nga, we ba osa'de gò.. kē nē, mō kpa sa'de kò kò, tabi mō zòa na, wa lia kò kò, nē mō dē ma hā wa ni.

Lengb : Mē kē 'da lē i nga, lē dē ma, li nē.. li nē a sànggili. Sangili, nē lē dē ma we zula.

Zohi : Wa dē nē?

Lengb : Sòki sanggili.. mō.. mō fana nē sanggi ni, nē du nē ò né.. dē nù mō. Bon, mō kpa anga zula do'do, nē mō fa holo zula ni fai. Kò mō nē kpa na, nē mō anga nu nē dē nza. Nē mō ba, nē mō e nu holo zula, nē mō mō nga zē kò zula 'di nga. Mō zē kò zula fai, kò mō nē kòlò do a, nē a na, ē nē gbo do golo ē i nde, nē a le kò sanggili.

Zohi : Ma ò nē gē ni?

Lengb : Ma ò nē gē. Wa fana né sanggi ni.

Zohi : Nē a le, nē a hó nza gò?

Lengb : A hó nza gò. Kò a le di ni gbaa, nē a nē hò suka nē i mō, nē nde a nò ia.

Zohi : Go'do nē 'di, ma mō mōe?

Lengb : Go'do nē 'di ni ma mō mōe.

Zohi : Hā a nē le 'di mō gbaa, nē zu a ma nò tē go'do nē mō?

Lengb : Éé. Nē mō da kò mō tē 'di nga do'do, nē mō nē, mō isi zu a dē kò nē. Kò a nē fe do'do, nē mō la fia a ni, nē mō 'banda zā kòé. Genē kò wa ò 'bu nde, nē wa le dē kò nē ni vē. Nē mō nē gbē wa do'do, nē mō kala wa, mō a kò koe 'di nga, nē mō la dē dati. Olo bēle we.

Zohi : Kì ni mē a bili ngboo ni gò. Kì ni ma ò nē gē, wa e olo sa'de na, wa le kò nē iko tē?

Lengb : Éé.

Kénggémò

Zohi : Kénggémò? *Lengb* : Kénggémò, mi ĩ ti nē.

Zohi : Wa ndò kènggémò olo sa'de ge?

Lengb : Wa ndò kènggémò, wa zó olo sa'de zòa gò. Nē mō dē ma gbaa, nē ma nyelē wena. Mō dē ma gbaa, nē ma nyelē wena. Ma ò tē bóa, nē mō nē, nē mō zò. Bon, mbe gò mō nē, nē sa'de ba iko, mō nē, nē sa'de ba iko. Wa zó olo sa'de nē zòa gò.

Zohi : Wa ndò ma i do? *Lengb* : Wa ndò ti kòla.

Zohi : Ti kòla? *Lengb* : Éé.

Zohi : We ndò ma nē wa dē nē nē?

Lengb : Mō nē ndò nē, nē mō 'bili mō nzanggo, nē mō si nē fai, nē mō e li nē, nē mō 'bili mō nzanggo, nē mō nē.. tē mē nē nēa fai, nē mō e li nē, e li nē vē. Nē mō nē, nē mō 'bili pēle kpo, li nē gbungga, li nē gbungga. Nē mō ba, nē mō yulu tē kabele. Mō nē yulu tē kabele do'do, nē mō gòmò tē, nē mō zī, nē mō ngbolo kunggu gbaa, nē ma le, nē mō ndò ma, nē mō la dē dati.

Zohi : Wa dē mō nzanggo, wa zī ma né gbagba ni? *Lengb* : Éé, wa ndò ma ni.

Zohi: Nε wa e be fala ke wa ne ndo se do bili ni? Wa e be wolo fala ne?

Lengb: Eε, wa e te fala wa ndo se ne. Wa e li ne ne, mo e li ne ne faii, ne ma dele wena. Bon, li wese soe ge ma saka na, mo gbe sa'de dele wena, ne soe ge mo kala sa'de ne otale to nale, molo, ne de i mo.

Zohi: Omo te bilino ni a ge?

Lengb: Mo te bilino ni, me a dati ne, mo kele li ne ia, ne mo 'bili gbungga, ne mo ne 'bili gbungga do'do, olo ne ne mo ba gbungga, ne mo yulu te kabele. Ne mo ne yulu te kabele do'do, ne nde mo ba so mbe mo kpo, li ne kpàlàkpélè. Kpàlàkpélè mo i ti ne te?

Zohi: Eε, e i ti ne.

Lengb: Bon, mo ne e kpalakpele ni do'do, ne mo ndo.. ne mo ndo ma. Mo 'bili te, ne mo zi, ne mo ba gbungga, ne mo kpo zu te, ne mo ndo.

Zohi: Ne sokpo mo te ne ni i ia ni?

Lengb: Sokpo mo te ne i ia ni.

Zohi: Wa e mo li ne ia go?

Lengb: Wa e mo li ne ne nyongomo 'bo go. Ne wa zo 'bo olo sa'de ne zoa 'bo go.

Marc : Pétékèlè 'bo bina?

Lengb: Pétékèlè boe. Pétékèlè kpo me a kpalakpele wa sa li ne iko. Li ne boe: petekelè ne kpalakpele.

Zohi: Ne langba boe? Langba te bili ni boe?

Lengb: Wa e langba te ne go.

Zohi: Sokpo mo te ne ha ni?

Lengb: Sokpo mo te ne ha ni. Ke wa ndo, ne wa e langba ia, me a ke 'da gbóngbò bià (gbàngbà bià).

Kanganzela

Zohi: Li ogele bilino ke na, ne de 'da ne nga, ne e sa li ne ko ke le to di lengge ngo ne go ni, ma boe?

Lengb: We ke.. kénggémò sanga ne boe... Le sa li mbe li bili na, kàngànzèlá.

Zohi: Kàngànzèlá ni, ki ni me a lingala go e? ..lí.. *Zohi*: Ne wa de ki ni ne e?

Lengb: Wa de 'bo kanganzela ge me a kpo kenggemò.

Zohi: Me a kenggemò? ..lí.. Ne wa ndo ma, wa ndo kanganzela olo sa'de?

Lengb: Wa ndo olo sa'de go.

Zohi: Wa ndo ma ne ke wa ndo do kenggemò, wa.. Bon, ne wa ndo ma i do?

Lengb: Wa ndo ti kola.

Zohi: Ti kola i e?

Lengb: lí, le de li zo go, le de ti kola fai..

Zohi: Kenggemò wa de 'bo piii do ti kola? *Lengb*: Ti kola.

Zohi: Nε we ndo kanganzela, nε wa dε nε nε?

Lengb: Kanganzela, wa dε 'bo do mo nzanggoe nε ni dati ni. Nε mo kele li nε o nε fai. Nε mo 'bili wili te 'doe, nε mo ndo. Mo 'bili wili te 'doe, nε mo ndo. Hā mo o te nε tē tale, nε mo nε, nε mo zo. Mo o te nε tē boa, ko yala tō zu mo o dia, me a yala gbea mo. Nε mo nε, nε nde sa'de ba.

Zohi: Ní a ma la ngbe ε do kenggemō do ge.

Lengb: Ma li wala kpo 'diko.

Zohi: Nε gulu ke mo tōa na, wa gono sanga nε boa we?

Lengb: Gono sanga nε boa, we ke ke kenggemō.. wa zī gole.. wa zī gole fai, nε wa 'bili te o nε, nε gulu ku mi ge, boa. Nε mo kanga dε te ngbe ε, nε mo a ta ngo nε. Mo ba ta dε ngo ba, nε mo a ta ngo nε, nε mo la dε dati. Bon, sa'de yolo.. (fin cassette)

Bílí ngó tia tē

Zohi: Bili ngo te? Mo ī ti ki nε tε? Mo ī ti bili ngo te?

Lengb: Eē, mi ī ti nε.

Zohi: Wa ndo ma olo sa'de?

Lengb: Wa ndo ma do ke na.. Mo zo mbe te ma ti tia, ma tia dati, nε odafa wa ho te nε wena di te nu fε 'da mo. Nε mo 'bili te, o gā o nε gaza mi ge. Nε mo e gbaa, te fala te ke safo 'da mo, odafano wa yolo te nε, nε wa tε, nε wa ē koni 'da mo ni.

Zohi: Ní a ngo te i, mo mo 'bili te ni wi a mo e?

Lengb: Eē, mo mo 'bili te wi a mo, nε mo e.. *Zohi*: Nε mo e ma..

Lengb: Eē, mo mo e ma.

Zohi: Nε mo e ma i do?

Lengb: Mo e dε nu zálà fo 'da mo, ke ma ti kola i, ke mo wa nε ngonda, ko dafano wa nyongo wena ni.

Zohi: Nε mo 'bili te.. Mo mi koni, ma ndo nyanga nε we fenge nε, nε odafa wa ē koni wena ni ..ēē.. Nε mo 'bili te, nε mo e te mbe nu gā teno ko kola i?

Lengb: Eē, nε ma tε, ma zī dε ko fo 'da mo 'di nga.

– Ní a sa'deno wa la ngo te ni ..ēē.. tati a dafano iko? Gele sa'de go?

Lengb: Gele sa'de boe!

– Sa'de ge? Gele sa'de nε me a okàà, kàà nε a ba ba. Me a gbàkàmbù, nε a ba ba. Dafa te ba nε.

Zohi: Nε mbe gele sa'de ke a ba ma olo wa ni bina?

Lengb: Mbé gele sa'de bina. We ke ki ni ma zo te 'bo osa'deno ke wa yengge ngo te di ni.

Zohi: Nε sa'de ke a he mo do tēi, li a.. li a ge?

Lengb: Mbe sa'de ke a he mo do tēi, li a.. le sa li a 'di nga nai.. o.. dε mbe li nyòkà goi?

Zohi: Li a nyòkà tε?

Lengb : Εἴ, νυκᾶ ba 'bɔ ma ba.

Zohi : Ní a wa ndɔ ma we duzu sa'denɔ kɛ wa yɛnggɛ ngo te ni vɛ iko tɛ?

Lengb : lĩ, nɛ sa'de di nù nga wa bá tɛ 'bɔ gɔ.

Zohi : Nɛ we ndɔ ma, nɛ wa dɛ nɛ nɛ?

Lengb : Mɔ nɛ ndɔ nɛ, nɛ mɔ 'bili ɔ nɛ mɛ mi t̄ɔa ni, nɛ mɔ pi te nɛ nù, tɛ kɛ odafanɔ wa hɔ tɛ nɛ wena ni, nɛ wa hɔ dɛ safɔ 'di nga. Nɛ mɔ mɛ mbe kɔni 'da mɔ kpo, nɛ mɔ mɛ gbali nɛ. Nɛ mɔ mɛ gbali nɛ do'do, nɛ mɔ kpo do suka nɛ né.

Lengb : Nɛ wa yolo sɛ 'di mɔ ni, n'a ka mɔ, n'a zɔ gbali kɔni ni, n'a na, ε nɛ tɛ di ni da d̄ɔ, we ba ki ni, we nyɔngɔ nɛ. Nɛ nde mɔ ndɔa ia, nɛ lofo bili do 'di nga né, nɛ mɔ kpo kɔni do suka nɛ 'di nga né. N'a tɛ, n'a la di ni do vitesse, a tɛ di ni do nga na, ε tɛ we ba gbali kɔni we nyɔngɔ nɛ, nɛ ma ba gele a, nɛ ma ɛnzɛ gele a dɛ tɛ tɛ.

– Kɔ mɛ a sa'de a nyɔngɔ tɛ 'bɔ kɔni gɔ, nɛ nde a ba 'da tɛ ni iko ni na, ε nɛ, ε la, ε zĩĩ dɛ i mɔ ni ..ĩĩ.. nɛ a la 'bɔ do kɔ..

Lengb : Nɛ a la 'bɔ do di ni, nɛ ma ba 'bɔ a.

Zohi : Nɛ omɔ tɛ bili ni mɛ a ge?

Lengb : Mɔ tɛ bili ni, mɛ a wili te 'do, mɛ a gbungga, nɛ wa e pɛtɛkɛlɛ tɛ nɛ, nɛ wa ndɔ.

Zohi : Nɛ pɛlɛ li nɛ bina?

Lengb : Pɛlɛ boe! Pɛlɛ nɛ mɛ a kabele.

Zohi : Nɛ wa zĩ tɛ tɛ do? Tua kɛ tɛ ma ngo 'di. nɛ mɔ zĩ tɛ tɛlɛ tɛ nɛ nɛ?

Lengb : Mɔ 'bili tɛ te'de dulu wena.. mɔ 'bili tɛ te'de dulu wena. Nɛ tɛ mɔ pi ni, ma pɛnɛpɛnɛ tɛ 'bɔ do nù. Nɛ mɔ 'bili tɛ.. wili tɛ dulu wena. Mɔ zĩ i mɔ, nɛ mɔ bili, nɛ mɔ ndɔ iko.

Zohi : Ní a we ndɔ bili ni, ma ta 'bɔ na, mɔ do nu nga, nɛ mɔ ndɔ, nɛ ma we ni e? ..ḗḗ.. Mɔ kú sɛ ngo nɛ kú gɔ?

Lengb : Wele ɔ du ɔ nɛ mi ge, mɔ kú kú gɔ. Nɛ mɔ ndɔ nɛ, mɔ ndɔ nɛ, nɛ mɔ zĩ tɛ 'do nɛ, nɛ mɔ bili tɛ 'bɔ nù, nɛ mɔ ndɔ nɛ dɛ sanga li mɔ nɛ.

Zohi : Mbe nɛ mɛtɛrɛ kpo do dɔ nɛ? ..ḗḗ.. Nɛ fo 'bɔ mbe gele mɔ tɛ nɛ bina?

Lengb : Mbé gele mɔ bina.

Bílí Kpító

Zohi : Lɛ hɔa ngo kpito. Mɔ ĩ ti bili kpito? *Lengb* : Mi ĩ ti nɛ.

Zohi : Wa ndɔ bili kpito olo sa'de?

Lengb : Wa ndɔ bili kpito olo sa'de gɔ. Mɔ zɔ léngé kólá. Kɛ kɔla gā wena, ma yolo i nga nɛ, ma tɛ nɛ ma yolo i nga, nɛ ma tɛ, nɛ kɛ dɛ gbogbo nɛ ma be s̄i ni, nɛ mɔ gɔmɔ pala ni fai, nɛ mɔ ndɔ 'bɔ a bili ngo tɛ, ɔ nɛ mi t̄ɔ sɔ 'da nɛ dɛ ni. Nɛ osa'de kala ki ni, mɛ a osa'de wa dɛlɛ wena.

Zohi : Sa'de nɛ mɛ a ge?

Lengb : Sa'de nɛ mɛ a.. odafa. Nɛ wa sa mbe li sa'de.. kɛ.. 'dā sa'de, sa'de kunda, kɛ wa kpa a, nɛ be zā wa fe wena, mɛ a li ni mɛ a ge ndo e?.. Hā mɔ ndɔ kpito ni..

Zohi: Mò kpa sa'de ni, nɛ be zā mɔ fe wena?

Lengb: lĩ.. Ngábóló! Mbe sa'de kpo li a ngábóló! Bon, mɔ kpa fio a, nde a fia, nɛ mɔ ko be, nɛ be nɛ mɔ wa fe wena. Bon, sa'de ni a ba ma.. ba kpito wena. Nɛ dafa a ba ma wena. Nɛ bàlà.. mbe sa'de kpo li a bàlà, mɛ a naa wili.. nɛ a ba 'bɔ ma wena.

Zohi: Nɛ we ndɔ kpito, nɛ wa dɛ nɛ nɛ?

Lengb: Kpito, nɛ mɔ 'bili te.. 'bili te. Nɛ mɔ zĩ sala 'di, nɛ mɔ zĩ sala 'di, nɛ mɔ pi pinda te dɛ ngo gɛɛ nɛ. Nde mɛ a lɛngɛ kɔla 'diko, ma gā gɔ. Kɔla yolo 'di a gā nɛ, nɛ kɛ yolo 'di a gā, nɛ ma tɛ, nɛ ma tɛ gbogbo gɛ, nɛ ma be sī, nɛ mɔ.. mɔ lɛngɛ dɛ nza vĕ. Hā mɔ ndɔa, nɛ mɔ kamba bi wala hā osa'denɔ vĕ ia. Bon, sa'de yolo ngo 'di, nɛ a nɛ la dɛ gɔtɔ 'di, n'a ba. A yolo gɔtɔ 'di, nɛ a la dɛ ngo 'di, n'a ba.

Zohi: Ní a be kundu pala kɛ gbogbo ni, nɛ mɔ wa ma vĕ do'do?

Lengb: lĩ, mɔ gɔmɔ ma.. gɔmɔ dɛ nù.

Zohi: Gɔmɔ dɛ nù vĕ do'do, nɛ mɔ e te, mɔ zĩ te gbogbo zā..

Lengb: Ma to tɛ nu gā kɛ i, nɛ ma to 'bɔ gā kɛ i nga né.

Zohi: Hā sa'denɔ wa nɛ yolo kɔ kɛ i nga we la ma, nɛ wa la do ngo te 'da mɔ?

Lengb: lĩ, wa la do ngo te ni. *Zohi*: Nɛ mɔ ndɔ bili dɛ ngo te ni? *Lengb*: lĩ.

Zohi: Bon, we ndɔ ma, nɛ mɔ tōa na, wa zĩ sala bɔa tɛ? ..ĩ.. Nɛ mɔ e te ngo nɛ? ..ĩ.. Nɛ omɔ tɛ bili ni mɛ a gɛ?

Lengb: Mɔ tɛ bili kpo ni, we gbungga, nɛ mɔ kpo tɛ wili te 'do, nɛ mɔ e pɛtɛkɛlĕ, nɛ mɔ ndɔ.

Zohi: Nɛ li fo.. mɔ ala li fo nɛ nɛ?

Lengb: Mɔ ala li fo nɛ, ma ɔ né, li fo nɛ ma ɔ né, nɛ mɔ ndɔ.

Zohi: Nɛ ma dɛ ngo te?

Lengb: Ma dɛ ngo te ni. Bon, sa'de méká kpo gɔ ɛ. Sa'de la tɛ mɛ kō tĕ kpo kpo kɛ na, mɔ nyɔngɔ tɛ mɛ sa'de nyɔngɔ.

Zohi: Nɛ langba boe? *Lengb*: Langba boe.

Zohi: Ma ba sa'de i do? *Lengb*: Ma ba sa'de si gɛɛ a.

Zohi: Nɛ kunggu tɛ ki ni bina? *Lengb*: Kunggu tɛ ki ni boe.

Zohi: Nɛ wa e kunggi nĕĕ? *Lengb*: Mɔ ɛnzɛ kunggi tɛ te..

Zohi: Dɛ tɛ langba kɛ.. dɛ tɛ.. *Lengb*: Tɛ sala ni

Zohi: Tɛ du langba kɛ mɔ..

Lengb: ... ĕĕ, nɛ mɔ hɛnzɛ kunggi dɛ tɛ nɛ.. do nga pɛɛ penza ngboo. Hā pala mɔ zɔ na, pɛɛ nɛ we mbulu nɛ, nɛ mɔ 'dafa 'da nɛ.

Zohi: Nɛ ma ba a, nɛ ma ɛnzɛ a tɛ kunggi? ..ĕĕ.

II. 'Bokada Songbo - Nasena-Yamba

(4 mars 1989)

Wi aka a a Zohingambina Charles

Zoh. : 'Bokada-Songbo, le 24 mars 1988 : Les pièges chez les Ngbaka-mi-na-ge-nde.

Zoh. : Aa mba, le ne tō lengge bílí olo yaa le. Kō mi sa se li bili kpo, ne mi aka mō, fala ke mō ī ti ne, ne mō tō mbe lengge ngo ne, né ke mō ī do ti ne, né ke wa ndo do ma ni.

Zàgbà

Zoh. : Le ndo se do zagba. Mō ī ti zagba ī te?

Nas. : Zagba me a bili ngo tia te, ke ma tia nù ni.

Zoh. : Wa ndo ma olo sa'de ge?

Nas. : Wa ndo olo.. Ma wia we ba ongènzé.. kókólòkó.. gbàkàmbú ma la do ne, ne ma ba a.

Zoh. : Ne wa ndo ma i do?

Nas. : Wa ndo te zā kola. Te ke ma tia te zā kola ni, ne wa ndo te ne.

Zoh. : We ndo ma, ne wa de ne ne?

Nas. : We ndo ne, ma na, wa 'bili obe sekeke te, ne wa zī ka kpele te ke mō zōa na, te ge tia, ne sa'de wa la ngo ne wena. Bi olo nyanga obe sa'denō wa te la ngo ne ni.

Mō 'bili obe sekeke te, ne mō zī ka kpele ne. Ne mō ne ne zī ka kpele ne do'do, ne mō enze te ná ni. Ne mō ne enze te ni, ne mō 'bili wili te, ne mō 'bílí gbùnggà. Ne mō bá singa 'da mō, ne mō kpo te zu gbungga ni, ne mō kpo te zu wili te, ne mō si.

Ne te singa ni, mō é ne kpàlàkpélé ne.. mō é ne kpàlàkpélé ne. 'Da fala ke mō e kpalakpele ne, ne mō te, ne mō zī gbungga 'da mō, ne mō bili, ne mō yulu te ti sanga teno ke so mō sanga ni. We ke mō zī do kulu ne, do kulu ne.

Zoh. : Mō sanga be te, ne 'do ne nyele be de 'do ne ni?

Nas. : Mō zī te kulu wala né ndambo, ne mō zī te kulu wala né ndambo. Tabi mō zō na ma we, ne mō sanga né.. ne mō sanga né. Mō zī né, ne mō zī ne. Ne mō kpé nu ne na, ma o do pende ne, do a ne te ne, a gbili ka zā te gbili gōe ni.

Ne mō ne ne we de né me ná ni do'do, ne mō te ne, ne mō.. Ne nde mō enze ia, mō enze mbe te ke si kulu wala te pala wili te mō zī ni. Mō enze ia, ne mō bili, ne mō ndo li ne de te.. Mō e kpalakpele de ngo te, do ke a te, ne a kū ngo te, a mō ne kpalakpele ngo te ni. Ne mō te, ne mō bili, ne mō ndo li ne te di ni.

Ma pala ne kpo do pétékèlè. Ma te, ne ma ko'bo te kpalakpele, do ke na, a ma kpalakpele.. a ne ne ma kpalakpele do'do, ko petekelè ne zafa do'do, ma ne ne we kulu ngo, ne ma enze a de te.. ma mba a do be te ke mō zī ka kpele ne, ne ma enze a di de te ne, ne ma nda'da a de te ne, n'a fe de ka kpele te ná ni.

Zoh. : Ma ba si te gele a, tabi si te zā a?

Nas. : Mbe fala ma ba gele a, ne mbe fala ma ba a do zā a. Mbe 'da fala, a ne efe zu a iko, ne ma ba nu a, ne a 'bana di te ne. Mbe 'da fala a ne ne we e kō a né ni, ne ma mba kō a do nu a, ne ma ba bōa ne, ne ma enze a.

Zoh. : Ne mō te bili a ge? Mō te zàgbà? Omō te ne? Mō sa so li wili te..

Nas. : Mō tē ne a wili te, gbùnggà, pétékèlè, kpàlàkpélé, do obe senza teno ke mō zī ka zā ne ni.

Zoh. : Nε fo kùnggú tε nε bina?

Nas. : Olo li kùnggí mε a sanza tε mɔ zĩ, mɔ εnzε ma ni. We ke mɔ εnzε, nε mɔ εnzε do ndenge ke na, mɔ pi se pεtεkelē dε ti nε, nε mɔ 'banda do tε kpalakpele nε ni.

Zoh. : Ki ni ma wia, lε nε dε dati gɔi?

Kènggèmò

Zoh. : Lε hɔa ngɔ kènggεmɔ. Mɔ ĩ ti kènggεmɔ ĩ?

Nas. : Mi ĩ ti kènggεmɔ de wena.

Zoh. : Wa ndɔ kènggεmɔ olo sa'de ge?

Nas. : Wa ndɔ kènggεmɔ.. Kènggεmɔ ma kala osa'de dεlε wena. Ma wia we ba bíá, ma wia we ba gó, ma wia we ba lǝngó, ma wia we ba dεngbè. Ata gbàkàmbú. We ke gbakambu mεka we la do nù, nε ma ba a.

Kènggεmɔ mɔ zɔ ni, ata ndà'bà a la li nε, nε ma ba nda'ba iko. Kòálì wia we la li kènggεmɔ, nε ma 'bili sanga a. We ke wa ndɔ do wala 'da ke na, be sa'de v̄ε ke a nε la nε, tε gɔnɔ wala dε di ni ni, nε ma ba a.

Zoh. : Nε wa ndɔ ma i do?

Nas. : Wa ndɔ zā kɔla. Mbe 'da fala, sɔki mɔ zɔ kɔ mò, ɔ nε kɔ 'bete ni, nε nde 'betenɔ ni, bílì 'betenɔ kɔ bilì.. Bon, mɔ zɔ na, fala obe sa'de wa ɣεnggε wena, mɔ wia we sεlε wala tε di ni, nε mɔ zĩ mɔ li nε. Mɔ zĩ mɔ li nε v̄ε, do wala ke na, mɔ kpe do walanɔ kpia, dɔ sa'de lá se gɔ ni. Nε mɔ sεlε li wala kpo do kpo ndenge ke na, mɔ sεlε, mɔ e li nε, kɔ sa'de a tε, a fa we la nε zāa, nε a kōa na, ε hɔ do li wala ná ni, kɔ a nε hɔ do li walanɔ ni, se nε bili ba a de.

Zoh. : Ní a we ndɔ ma, nε wa dε nε nε? Wa zĩ mɔ?

Nas. : Bon, we ndɔ nε, dati mɔ wia we nε nε, nε mɔ 'bili omɔ.. be osεkεke te, nε mɔ zĩ. Dati mɔ zĩ te kpo kpo kpo, nε mɔ sanga te ná ni, né olo li te langba. Mɔ sanga te ni do langba v̄ε, ma nε e do'do, nε mɔ 'bili sεkεke te, nε mɔ sini ngu'du nε, sini ti ngu'du nε gbaa we hɔ ndɔti nε. Mɔ sini ma gbaa, ma nε hɔ li ke mɔ nε ndɔ do nε ni, nε mɔ e li ki ni do wula. Nε mɔ 'banda di 'do nε, nε mɔ sini gbaa, ma nε hɔ tε li mbé nε, nε mɔ e ni gbaa we hɔ ndɔti nε.

Bon, 'da fala ke mɔ hɔ ndɔti nε do'do ni, se nε mɔ tε, mɔ 'banda ndɔ li nε kpo.. ndɔ li wolo ke mɔ ia sɔ ni kpo kpo kpo gbaa, se nε mɔ hɔ ndɔti nε de.

Zoh. : Omɔ tε nε ni a ge?

Nas. : Mɔ tε nε.. Mɔ wia we 'bili wili te.. mɔ wia we 'bili wili te. Mɔ wia tε 'bili gbungga. Mɔ wia we 'bili kunggu. Ma do pεtεkelē boe, ma do kpalakpele nε di boe.

Zoh. : Nε wa ndɔ ma do síngà?

Nas. : Wa ndɔ do singa.

Zoh. : Nε ma ba sa'de wena si do do?

Nas. : Ma wia we ba sa'de si gεlε a. Ma wia we ba sa'de si zā a, sɔki a be sa'de a a sí ni. To sa'de a wia we εfε zu a do kɔ nε, nε ma wia we ba a.

Zoh. : A εfε zu a we la ma, nε a fo kpalakpele dε nù, se nε..

Nas. : .. se ne ma ba a de. Mbe 'da fala n'a wia we la 'bo vè, do ke na a ho do 'dã toko ni, ne a la vè, nde nyanga a 'do ge ma ne ne we to ne, ne ma ba nyanga a. Ná ogõ ni, ma wia we ba gõ do gbogbo zã wa. Ma wia we ba gõ do zu a, soki zu a dĩ ngo ne, ne ma ba a. Mò ɔ ne nda'ba ni, ma wia we ba nda'ba, soki nda'ba a ne ne we efe lefe a de ngo ne, ne ma 'bili lefe nda'ba, ne sanggo nda'ba de ko ne ni, ne ma ba a, ne nda'ba..

Bílí nú kò

Zoh. : Le hɔa te bili nu kò. Mò ĩ ti bili nu kò?

Nas. : Mi ĩ ti bili nu kò.

Zoh. : Wa ndo bili nu kò olo sa'de ge?

Nas. : Bili nu kò.. Nu kò ma dele wena. Mbè nu kò me a nu kò olo kpã. Nu kò olo olòngó, ke mbe sa'de wa sa li wa zamɔ ge na lòngó. wa zã kò 'du wena. Nu kò olo wa boe. Nu kò olo sa'de kpi do kpi, né ongènzé... nu kò olo ngenze boe.

Bon, soki mɔ kpa a nu kò olo lòngó, ne nde mɔ wia we 'bili kunggi 'da mɔ, ne mɔ zĩ nu ne.

Mò wia we 'bili kunggi 'da mɔ, ne mɔ zĩ nu ne, ne mɔ kembe nu ne we do ke na, nu ne

'bana hasã, we do ke na, a yolo ko kò mɔ, to a yolo do nza nga we le ne, ne ma ba a ni.

Sa'de le ko kò wa dele wena. Mbe go mɔ ndo olo lòngó, ne mɔ ba kuma. We ke mbe ko kò ni, olòngó wa ɔ do kuma fala ne kpo. Mbe ogele gõno wa mesene 'bo we le ko kòno wena ni, mbe 'da fala a ne le ne, ne bili ma ba a.

Zoh. : Ní a wa ndo ma wena i do?

Nas. : Bon, lòngó wa ɔ wena zamɔ. Ne mbe tantôt ne mɔ kpa wa ko gole. Wa zã kò wa ko gole, ko li zõ.

Ne ke 'da ngenzeno, ngenzeno wa ɔ wena do ti kola. Mò wia we kpa nu kò ngenze wena do ti kola, se ne mɔ ndo wa do ti kola de.

Zoh. : Ní a wa ndo bili nu kò te fala wa kpa do nu kòe ni?

Nas. : Mò kpa nu kòe ia.. ɔ ne ke mɔ kpa nu kòe ni, ma na mɔ kembe nu kòe ni. Mò ne kembe nu ne ndambo, ne mɔ 'dafa bili 'da mɔ de te nu ne ni, ne mɔ ndo ma de di ni.

Zoh. : Mò kpá nu kòe te zamɔ, ne mɔ ndo ma zamɔ?

Nas. : lí, mɔ kpá zã kola, ne mɔ wia te ndo zã kola. Ní a ki ni zã kola 'di.

Bon, mɔ kpá 'di te li zõ nga ni, ne mɔ wia te ndo te li zõ nga. ɔ ne ke mbe sa'deno wa

mesena ɔ li zõ, ní a wano ni, mɔ wia we kpa kò wa li zõ. Ne wano ko wa mesena do ti kola, ɔ ne ongènze ni, wa wia te ɔ te ti kola.

Zoh. : Ne we ndo ma, ne wa de ne ne?

Nas. : We ndo ne.. ɔ ne ke mi tãa so dati hã mɔ na, mó kpá nu kòe, ne mɔ wia te kembe nu kòe ni. Mò wia we zĩ mbe be te sí te nu kòe, ne mɔ kpe mbee ne, mɔ kpe mbe nu kòe. Soki mɔ zoa na, nu kòe gã wena ni, ne mɔ zĩ mbe te sí te nu kòe, ne mɔ kpe mbee ne.

Ne mɔ ne, ne mɔ 'bili wili te 'da mɔ, ne mɔ 'bili do gbungga 'da mɔ, ne mɔ kpo gbungga

'da mɔ zu wili te ni, ne mɔ kpo singa 'da mɔ te zu ne. Mò ne ne we kpo singa 'da mɔ zu ne

do'do, ne... bili ma zòlò kpalakpele go, we ke ma do kpalakpele ne boe, do petekelè ne

boe... Ne mɔ te, ne mɔ 'bili kunggu, ne mɔ ngbolo nu kòe ni, we do ke nu kòe ma hasã.

Kunggi ma si 'biti pala wili te do ke na, mɔ yolo te 'biti pala wili te, ne mɔ gboto, ne mɔ pi ti kunggi. Ne mbé te ke mɔ zĩ se'de we kele mbe ne, we amba bé ke i mɔ ni, do de ko li wolo

gô te 'bɔ wena gɔ, kɔ li wolo gā do 'da bili ke mɔ dɛa ni. Ne mɔ ngbolo kunggi ná ni, ne mɔ bili, ne mɔ ndɔ te nu kɔ ná ni.

Zɔh. : Ne mɔ te bili ni me a ge?

Nas. : Wílí tɛ̀, kùnggù, pètékèlè, kpàlàkpèlè, gbùnggà, do síngà.

Zɔh. : Ma ba sa'denɔ tele te ne ne? Ma ba zu a 'bɔ?

Nas. : Ma ba zu ma 'bɔ. Bon, ɔ ne ke a li lia.. ɔ ne ke sa'de ke mɔ kɛnggɛmɔ ná ni, ma wia we ba a wena zu a. Ndenge ke a yolo, a hɔ hɔa ni.. bon, a 'banda.. a ne ne ndɔ nu kɔɛ ná ni, ne 'da pala ni, ne ma ba a.

Zɔh. : Ne we ngbolo kunggi nu kɔɛ, ne mɔ kele nu kɔɛ kila? Na da dɛ kɔ gɔɛ yolo kɔ ne, kɔ a gɔmɔ ɛ gɔ ní?

Nas. : Bon, sɔki.. we ke ngbala nu kɔnɔ bɔa. Mbe nu kɔ te li gànggàlà.. bon, mɔ zɔ na, ma ɔ do nu kɔ te li ganggala, ne nde pala ni gɔ wa ɔ kɔ ne wena, ma wia na, mɔ gbini nwá, ne mɔ a nu kɔɛ, mɔ gbini nwá, ne mɔ a nu kɔɛ.

Mɔ ne ne a nu kɔɛ ní.. mɔ ne ne a nu kɔɛ do'do, ne mɔ 'banda ndɔ bili. We ke mbe 'da fala gɔ yolo do kɔ i, n'a tɛ̀ sa nu a gbali mɔ. Mɔ ne ne we a nu kɔɛ do'do, ne mɔ ndɔ. Ni gbaa, ma ne e do'do, se ne mɔ yolo, ne mɔ fo nwá ni do'do. Mɔ fo nwá ni do'do, ne nde mɔ 'dafa li bili 'da mɔ ma wia ia.

Kòmbònù

Zɔh. : Le hɔa te kombonu. Mɔ ì ti kombonu te?

Nas. : Ì, mi ì ti kombonu.

Zɔh. : Wa ndɔ ma olo sa'de ge?

Nas. : Kombonu me a bili wa ndɔ hā ozula.

Zɔh. : Me a bili ozula? *Nas.* : Ì.

Zɔh. : Ngo gili ozula vɛ̀ iko?

Nas. : Bon, me a bili wa ndɔ hā ozula. Ofɛ̀ zulano ke ti kɔla 'di, mɔ wia te ndɔ kombonu hā wa, ne ma ba. Zula ɔ ne ozulano li zɔ nga, mɔ wia we ndɔ kombonu hā wa, ne ma ba. Zula ke wa ba kombonu wena, mɔ wia we kpa kpèlà, ne mɔ kpa ngèlà, ne mɔ kpa tùgbùgbù, ne mɔ kpa tǎlè. Kɔ wa wia we ba kombonu wena ni, ne mɔ kpa sàkà. Wano ge li zɔ nga hā ni.

Bon, wano te ti kɔla i. Le sa li wa fai na fɛ̀ zula iko, kasi we ke wa bé zula wa ɔ fɛ̀ tu tu tu.

Bon, 'di mɔ ni, mɔ wia we ba ma, ne ma ba ofɛ̀ zulano ma hā ni.

Ti kɔla mɔ wia we kpa 'bɔ tùgbùgbù, we ke tùgbùgbù wa li zɔ nga boe, ne nde wa 'bɔ ti kɔla boe. Ombe nya le gele falano wa sa li wa na gbàtótó. Kasi 'da le nga le sa li wa na tugbugbu.

Zɔh. : Ne kombonu ma ba kpā gɔ ɛ?

Nas. : Bon, kombonu ma wia we ba kpā, sɔki mɔ ndɔ do ndenge 'da ke na, ma wia we ba kpā ni. We ke ngbala kombonu bɔa. Kombonu ke mɔ ndɔ te 'bɔ we duzu kpā ni, ma wia we ba kpā. Kombonu ke mɔ ndɔ we be zulano ɔ ne me ná ni, ma wia na, mɔ ndɔ be sī, ma wia do wala 'da be zulano ni, ne ma ba wa.

Zɔh. : Ne we ndɔ ma, ne wa dɛ ne ne?

Nas. : Bon, we ndo bili zula ni, ma wia na, mo 'bili wili te. Ne mo ne 'bili wili te, ne mo 'bili lisèi.
Lisui wa t5 we ne ni, me a bi te ma bi si ni, mo o 'bo ne wili te ni.

Zoh. : Mo sa li ne na lisui?

Nas. : li, lisui! Bon, ki ni a Ngbaka 'da le nga ngboo ha ni. Le sa li ne na lisui. Bon, mo 'bili, ne mo 'bili du.. lisui ni me a be du te. Ne mo bili zu ne, ne mo zi, ne mo bili go'do ne, ne mo zi.

Zoh. : Mo zi zu ne, ne mo bili, ne mo zi go'do ne?

Nas. : Ee, ne mo zi go'do ne. Bon, mo ne bili zu ne, mo zi do'do, mo ne bili go'do ne, mo ne zi do'do ni, ne mo yolo di ka kpele te ni do bole ne, ne mo ba nu ke ka kpele te ni.
Mo ba nu ko, mo ne ne we ba nu ke ni do'do ni, ne mo kasa.. ma o do li zo nga nde, ne mo kasa be la zo. Ne mo ne kasa be la zo, ne mo kpe do ti ne, ne mo e tala nu ke ni 'di te 'di mo, 'di te zam. Mo 'dafa nu ne o a sa, ne mo kpe do ti ne. Mo ne kpe ti ne do'do, ne mo kpe 'do ne nga ndambo.
Dati kpe 'do ne nga, ne nde koni 'da mo, mo dea so we.. mo dea so we ndo do ne ni.. we ke nyongomo li ne a koni.. a te se we nyongomo koni, se ne a ba bili de ni.
Nyongomo li ne me a koni. Bon, mo dumu koni ni do be do ne, ne mo dumu koni do te do ne, ne mo 'bili be du te..

Zoh. : Mo 'bili sanga te koni, ne mo ba te, ne mo yulu..

Nas. : Mo ba te, ne mo yulu.. mo yulu ko ne, ne mo le do te wili te lisui mo zi ni. Mo ne ne le te wili te lisui mo zi ni, ne mo 'bili wili te ne, mo ne ne we 'bili wili te ne, ne mo ne ne we zi do'do ni, nde mo kpua pele te te lisui ni, de te nu ko bili ni ngboo, ne mo de lofo ne dea. Mo zi te wili te ni ngboo, ne mo de lofo ne dea, ne mo bili wili te, ne mo kpo zu ne, ne ma be a ngala, we do ke mo bili ne di ni, ne li lofo ne we ko do nu ko so ni ni.
Ne mo ne ne we de ni do'do, mo kpo do'do, ne mo e be petekeli ne. Bon, 'da fala ke mo bili ne, ne mo ba ne te, te mo yulu te koni ni, ne mo nda'da do te lisui ni, ne mo e petekeli te ne, ne mo nda'da de te koni.
Ne mo 'dafa lofo ne, ne mo e de te nu ke ni. Ne mo fo mbe gbala koni be si, ne mo e te nu ke nza nga, we do ke zula yolo gele pala 'di, ne a zo ni. Ko a yolo ne 'di mo, n'a zo gbala koni, ko a ne te we ba gbala koni na ni, n'a ka mo, n'a zo ke ko ko nga, n'a na, e le e ba go nde? Ne a ne gbutu koni 'di mo do'do, ne te mo yulu so te koni ni, ma zafa te ti petekeli 'di mo.. Ko ma ne te zafa te ti petekeli 'di nga, ne bili kpo do ti, ne ma ba gele a.

Zoh. : Ma ba gele a?

Nas. : Mbe 'da fala a le te 'bo ke.. mo za ke 'du wena ni.. ne ma ba 'bo za a.

Zoh. : Ne mo te ne a ge? Me a wili te..

Nas. : Me a wili te, pele.. o ne pele ngungge. We ke le ndo wena do pele ngungge..

Zoh. : Wa li lifi?

Nas. : Wa zifi ma zifi 'diko, kasi wa lifi ge lifi go. Wa zifi ma zifi 'diko. Le ndo wena do pele ngungge. Ne mo de lofo ne dea, ne mo kpo di te ne. Mo te ne me a te ne, pele nu ne, lisui ke mo zi nu ni, do kasa mo ze mo kasa so ti ne ni... mo kasa we e do ti ne we kpe do wala gele ne.

Zoh. : Do koni we e li ne..

Nas. : Ee, do koni we e li ne. Koni ni pala ne kpo do be te go'do ne, se a ma wia de.

Tàkù

Zoh. : Le hɔa tɛ tàkù. Mɔ ĩ ti tàkù de wena goi?

Nas. : Mi ĩ ti tàkù.

Zoh. : Mɛ 'bɔ a bili zula tɛ?

Nas. : Taku mɛ a bili zula.

Zoh. : Ma ba 'bɔ gele sa'de ba?

Nas. : Ma zɛ wena ozula ti kɔla.

Zoh. : Wena zula ti kɔla?

Nas. : Ɛɛ, mɛmɛ ma wia we gbe 'bɔ zula tɛ li zɔ. Kasi we ke le mɛsɛnɛ do ndɔ taku wena tɛ ti kɔla, we duzu ozulano ti kɔla mɔ ni.

Zoh. : Ní a wa ndɔ taku tɛ ti kɔla tɛ?

Nas. : ĩ, nɛ wa ndɔ 'bɔ li zɔ nga. Kasi le ndɔ tɛ 'bɔ wena li zɔ nga mɛ a bili zula. Nɛ nde mɔ wia tɛ ndɔ li zɔ nga, nɛ ma zɛ zulano li zɔ nga. Nɛ mɔ ndɔ ti kɔla, nɛ ma zɛ zulano tɛ ti kɔla i.

Zoh. : We ndɔ nɛ, nɛ wa de nɛ nɛ?

Nas. : We ndɔ taku ma wia na, mɔ 'bili be te, nɛ mɔ kasa be te ni kasa.. kasa ma. Mɔ nɛ nɛ we kasa be te ni do'do ni, nɛ mɔ pi pɛlɛ.. mɔ ɛnzɛ pɛlɛ tɛ kɔ nɛ yànggà yànggà yànggà ni. Mɔ nɛ nɛ ɛnzɛ pɛlɛ ni kɔ nɛ vɛ do'do, mɔ nɛ ɛnzɛ pɛlɛ kɔ nɛ vɛ do'do, nɛ mɔ so nù, nɛ mɔ a li 'do kasa te mɔ dea pɛlɛ ni.. pɛlɛ mɔ dea ni, mɔ a nwa li 'do nɛ, dɔ de a kɔ mɔ nɛ a nu, nɛ ma zu'du de kɔ nɛ mɔ gɔɛ ni. Nɛ mɔ a ni gbaa, nɛ ma nda'da mɛ ná ni, nɛ ma dīlī. Ma nɛ nɛ we dīlī do'do ni, nɛ nde mɔ dea 'bɔ bi pɛlɛ de te te ni, nɛ mɔ zī bi sala te boa, nɛ mɔ pi bi langba li nɛ.. Zī bi sala te boa, nɛ mɔ pi bi langba li nɛ.

Nɛ mɔ zī bi kunggu do 'do nga.. bi mɛ ɔ nɛ kunggu ni, nɛ mɔ zī 'do nga, nɛ mɔ ba bi wili te we yulu tɛ ti pɛlɛ ke mɔ dea tɛ kasa.. mɔ kasa so, mɔ nda'da nù tɛ nɛ ni, mɔ nda'da nù tɛ nɛ ni. Nɛ mɔ ba du du te 'di nga, nɛ mɔ pi do ngo.. te langba ke mɔ dea so 'di nga. Nɛ mɔ kpo pɛlɛ tɛ zu bi te ni, nɛ mɔ ndɔ te.. mɔ zī kunggu tɛ ka zā nɛ ni, nɛ mɔ nɛ nɛ we zī bi te ka zā nɛ ni, nɛ mɔ ndɔ li nɛ di tɛ kunggu ná ni.

'Da fala ni nɛ nde mɔ dea 'bɔ kɔni nɛ ni, nɛ mɔ sɔa kɔni zu gbālā mɔ ɔ nɛ bi bi te ni, nɛ mɔ ɛfɛ bi te ni de ti nɛ 'di, nɛ mɔ ndɔ li nɛ tɛ ka zā kunggi ni.

Kɔ 'da fala zula a nɛ zɔ nɛ 'di mɔ, nɛ a le. Kɔ a nɛ le de ti nɛ ni, we ba be gbālā kɔni, kɔ ke a nɛ nɛ we ba nɛ na, ɛ ba gbālā kɔni ni go nde, nɛ ma zafa tɛ be te ke mɔ dea so ni, ma zafa tɛ.. zafa tɛ kunggi 'di nga do'do, nɛ ma ndɔlɔ. Ma nɛ ndɔlɔ nɛ, nɛ takui ni ma nda'da a.

Zoh. : Be te ni wa e ma olo pɛtɛkelɛ ni?

Nas. : Ma 'bɔ do pɛtɛkelɛ nɛ.. be te ni..

Zoh. : Ke mɔ ba do zu langba ni?

Nas. : ĩ, be te, mɔ ba do zu langba ni, mɔ kpua be pɛlɛ de tɛ zu be te ni.. zu be te, nɛ pɛtɛkelɛ ma de te nɛ. Nɛ pɛtɛkelɛ ni ma dungu tɛ kunggu, nɛ ma nda'da tɛ te kɔni do kunggu.

Zoh. : Omɔ tɛ nɛ ni a ge?

Nas. : Omɔ tɛ nɛ ni a.. Bon, we ke le kasa be te ni, nɛ nde le sà li.. le ĩ ti ndenge be te ni na li nɛ hɛ go. Le kasa mɛ ge be te ni kasa. Hā pala ke le kasa be te ni do'do, nɛ le ɛnzɛ pɛlɛ li 'do nɛ.. pɛlɛ li 'do be te ni. Nɛ le so nù, nɛ le a ngo nɛ. Mɔ tɛ, nɛ mɛ a nù, onù. Mɔ so nù,

Zoh. : Mò ndò ma dè kò m̀ nga, n̄ m̀ n̄, n̄ m̀ zī?

Nas. : lī, m̀ ndò di dè kò m̀ nga gbaa, n̄ m̀ n̄, n̄ m̀ zī mbòkò n̄ n̄ee, n̄ ma yolo dè di ni.

Zoh. : Dè t̄ li dole nī? Nas. : lī

Zoh. : Hā zula h̄, a le dè kò p̄l̄, n̄ ma ba a?

Nas. : N̄ ma ba a, ma ba ḡl̄ a.

Bili ngo tia te

Zoh. : L̄ h̄a t̄ bili ngo tia te. Bili ngo tia te, m̀ ī ti n̄?

Nas. : Mi ī ti bili ngo tia te.

Zoh. : Wa ndò ma olo sa'de ge?

Nas. : Bili ngo tia te? Ngbala bili ngo tia te b̄a:

- 1) Mbe te k̄ ma wia we te belee, n̄ ma do n̄ ḡ ni. N̄ m̀ wia we ndò bili ngo n̄. Ki ni ma wia we ba sa'de ò n̄ kòkòlòkò. Ma wia we ba.. 'da pala n̄ ma ba okp̄. Ma wia we ba.. ḡ wia we la ngo tia te, n̄ ma ba a. Be sa'denò k̄ wa s̄k̄k̄ sa'de, ò n̄ k̄ wa ȳngḡ do n̄ nga, wa wia we la n̄, n̄ ma ba wa.
- 2) Mbe bili ngo tia te, l̄ z̄ te ngbala k̄la k̄ ma m̄ a.. ma a l̄nḡ, osa'denò wa la pala ni wena. Ò n̄ odafa, wa la pala ni wena ni. Ma wia na, wa s̄l̄ 'da k̄la d̄ 'do, n̄ n̄ n̄ we s̄l̄ k̄la d̄ 'do ni, n̄ m̀ pi langba li n̄... tia te m̀ pi.. m̀ 'bili du tia te, n̄ m̀ pi. M̀ n̄ pi n̄, n̄ m̀ ndò bili laz̄ale (rasoir) di t̄ di ni. Mbe 'da pala, dafa n̄ n̄ we la n̄, n̄ ma ba a.

Zoh. : Ní a wa ndò bili ngo tia te i do?

Nas. : Wa ndò ma z̄ k̄la.

Zoh. : Z̄ k̄la t̄? Nas. : ãã.

Zoh. : N̄ we ndò ma, n̄ wa d̄ n̄ n̄?

Nas. : Nd̄a n̄ ma ḡa gbungga, ma ḡa síngà, ma ḡa.. Ma ḡa gbungga, ma ḡa singa, ma ḡa wili te bili.. do tia te k̄ m̀ pi we ndò ngo n̄ ni.

Zoh. : Kí a om̄ t̄ n̄ a ni t̄?

Nas. : ãã, kí a om̄ t̄ n̄.

Zoh. : N̄ wa ndò ma n̄?

Nas. : Ndò n̄.. dati h̄ ndò n̄ ma wia na, m̀ en̄z̄.. m̀ zī du sala kpo. M̀ 'bili du sala n̄ nga, n̄ m̀ zī du sala ni. N̄ sala te ni ò boe.. sala te ni ò boe ngo 'di, do k̄ na m̀ en̄z̄ n̄.. m̀ en̄z̄ n̄ te di t̄ n̄ né olo li kunggu ni, n̄ m̀ ndò s̄ do ma ni.. m̀ en̄z̄ n̄ te di t̄ n̄ né olo li kunggu ni, n̄ m̀ ndò s̄ do ma ni.

Bon, sala te ni ma ò n̄ li wala olo sa'de k̄ na, sa'de gbili k̄ z̄ na ni.. we k̄ tia te, tia te k̄ m̀ n̄ pi n̄ ni, ma di t̄.. ma di t̄ li wala.. ma be a li wala olo sa'de ni.. sa'de n̄ la s̄ do ma ni.

N̄ m̀ n̄ n̄ we d̄ m̀ né m̄ ná ni do'do, n̄ m̀ 'bili wili te 'da m̀, n̄ m̀ kpo gbungga zu n̄, n̄ m̀ e singa 'da m̀ di zu n̄, n̄ m̀ bili, n̄ m̀ ndò di t̄ li sala te k̄ m̀ zī ni. N̄ nde m̀ en̄z̄, m̀ en̄z̄ bi t̄ t̄ t̄ n̄ né olo li kunggu ni, n̄ m̀ ndò di t̄ di ni, n̄ ma.. m̀ ala li lofo di t̄ di ni. N̄ 'da fala k̄ a n̄ n̄ we la n̄, n̄ ma ba a.

Zoh. : Ma ba a si do?

Nas. : Mbè nɛ ma ba a do gɛlɛ a. Mbè nɛ ma ba a do zā a. Mbè tɛ 'bɔ a nɛ nɛ we le né iko, nɛ ma ɛnzɛ a do zu a, nɛ a 'bana né mɛ ná ni.

Zoh. : Ki ni mɛ a kɛ mɔ tɔa ni, mɛ a kɛ mɔ tɔ so dati na, bi lɛngɛ kola, nɛ mɔ sɛlɛ 'da nɛ gɔi?

Nas. : ɛɛ.

Zoh. : Hā kɛ 'da tia te.. mbɔkɔ tia te ma tia zi dɛ nù nga ni.

Nas. : Bon, mɛ a mbɔka te ma tia zi dɛ nù nga, nɛ nde ma gɔa na, mɔ zī mɔ ngbɔkā dɛ kpɛlɛ nɛ né mɛ ná ni, dɔ dɛ kɔ a kpolo do ka zā nɛ gɔɛ ni. Ma wia na, mɔ zī mɔ ka zā nɛ. To mɔ na be omɔ nɛ ná be onwá, ogisa ka zā.. Mɔ ɛnzɛ onwá, ogisa ka zā nɛ, nɛ mɔ ndɔ 'bɔ kpasa ɔ nɛ kɛ mɔ ndɔ ngo mɔ.

Zoh. : Nɛ mɔ zī kunggi?

Nas. : Nɛ nde ki ni mɔ zī sɛ kunggu gɔ. We kɛ moyen na mɔ zī kunggu zī bina. Mɔ zī nɛ di a obe te, nɛ mɔ ɛnzɛ obe te ɛnzɛ olo li kunggu. Mɔ zī obe te, nɛ mɔ ɛnzɛ obe te ɛnzɛ olo li kunggu, nɛ mɔ ndɔ.. ndɔ di tɛ be te ná ni.

Tɔá bili

Zoh. : Lɛ hɔa tɛ tɔa bili. Wa ndɔ tɔa bili olo sa'de ge?

Nas. : Tɔa bili? Ngbala tɔa bili ma bɔa:

1) Mbe tɔa bilinɔ kɛ wa wia we ndɔ olo gbàtà, obàlà, osa'denɔ kɛ wa nyɔngɔ be omɔ ɔ nɛ mɔ bɔ ni, to mbe oɛfɛ mɔ né opapaye ni.

Ki ni mɔ wia we zī be te nù nga korr, mɔ wia we zī be te nù nga korr. Nɛ mɔ nɛ we zī be te ná ni do'do, nɛ mɔ 'dafa nu te ni, 'dafa nu nɛ, nɛ mɔ e nu tɔa nɛ ia, nɛ mɔ ndɔ singa nu nɛ, ndɔ singa nu nɛ.

Bon, sa'de yolo i mɔ, ɔ nɛ ogbatā ni, tabi né obe sɛkɛkɛ sa'de kɛ wa nyɔngɔ mɔ ɔ nɛ ofila bɔ, hā wa nɛ nɛ we tɛ we ba nyɔngɔmɛ kɔ tɔa bili ni, nɛ wa ba nyɔngɔmɛ kɔ tɔa bili ni, nɛ bili nù nga ma ba wa.

2) Mbe tɔa bilinɔ wa dɛ né. Mbe tɔa bilinɔ wa wia we ndɔ hā odafano, ɔ nɛ kɛ dafa nyɔngɔ pala wena, nɛ wa a 'bulu ka'dangga, nɛ dafa wa tɛ, nɛ wa nyɔngɔ 'bulu ka'dangga ni. Kɔ 'da fala kɛ wa nyɔngɔ 'bulu ka'dangga ni, kɔ ma e, wa nyɔngɔ 'bulu ka'dangga, nɛ ma e do'do ni, nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ zī te.. zī tɛ vwonggolovwo. Nɛ mɔ sanga te ni, nɛ ma nɔ nɔa gbaa, ngbala tɛ nɛ nɔ nɔa ni gbaa, nɛ mɔ kpe ngo nɛ vɛ.

Nɛ mɔ nɛ nɛ we kpe ngo nɛ vɛ do'do ni, nɛ mɔ sini mbe te. Mɔ e mbe te, nɛ mɔ sini mbe te, nɛ mɔ e tɛ nù nga, do kɛ na ma tɛ 'bɔ a dī.. kɛ ma zīlī, ma dungu nù ia, nɛ nde sa'de fa we ili, nɛ ma hó gɔ ni. Nɛ mɔ zī tɛ tɛ 'do nɛ nga, nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ ndɔ li nɛ.

Mɔ nɛ nɛ we ndɔ li nɛ ni, mɔ kpo nɛ pɛlɛ.. kpo nɛ pɛlɛ tɛ mɔ nu nɛ ni, nɛ mɔ gbo.. nɛ nde langba kpo zu nɛ. Mɔ zī langba.. e langba tɛ zu nɛ, mɔ zī sala, nɛ mɔ e langba kpo zu nɛ i. Nɛ mɔ gbɔtɔ pɛlɛ ná ni dɛ ngo, nɛ mɔ ndɔ li nɛ do nyɔngɔmɔ ɔ nɛ ka'dangga, 'bulu ka'dangga, kɔ tɔa nɛ mɔ.

Mɔ kpo pɛlɛ tɛ zu tɛ ná ni, tɛ mɛ ná ni, kɛ mɔ zī nɛ kunggu kɔ tɔa 'di.. mbe 'bulu ka'dangga kpo.. mɔ zī nɛ kunggu kɔ tɔa 'di.

Bon, 'da fala kɛ mɔ nɛ nɛ we zī 'di mɔ ni, nɛ wa yolo sɛ 'di mɔ, nɛ wa tɛ, nɛ wa le, kɔ wa nɛ le nɛ, wa 'banda nyɔngɔ 'bulu ka'dangga, kɔ mbe a tɔ na, ɛ ba kɛ tɛ kunggi mɔ ia ni, nɛ ma zafa.. be te ni zafa. Nɛ ma nɛ zafa nɛ hirr, nɛ ma kpe nu wa dɛ kɔ tɔa 'di. Nɛ wa

mɔ ngo yengge kɔ tɔa ni gbaa, we fa li holo ni gbaa, ne mɔ wele ne mɔ hɔ se, ne mɔ 'banda gbe wa.. Nde ki ni wa fí fia gɔ. Wele do wele a wɛle ni gbaa, ne moyen na wa hɔ ni bina. Ne mɔ te, ne mɔ kala wa kɔ tɔa ni iko.

Zoh. : Ne mɔ te ne ngboo me a ge?

Nas. : Mɔ te ki ni, me a zĩ ote. Ke na, mɔ 'bili obe sanza te, ne mɔ zĩ, mɔ zĩ ni gbaa, ne ma e. Ne mɔ ne ne we zĩ ma, ma ne ne ne we e do'do ni, ne gbogbo ne mɔ, mɔ ngbolo kunggu kpo gbogbo ne mɔ. Kunggi ni, me a ke mɔ ne ne we kpo pele te nyongɔmenɔ, ne mɔ e te ne te ti kunggi 'di mɔ ná ni.

Ma do kpalakpele ne boe. Te ti kunggi ma do kpalakpele ne boe. Ne nde fo mbé wili te te ne bina. Wili te ne me a du te ke mɔ tolo do mɔ nu ne de ngo ni. Wa zĩ wili te ne zĩ gɔ... mɔ ia langba zu ne, mɔ ia langba zu ne. Bon, ne langba ná ni.. mɔ pi wili te ndenge ke wa ndɔ do gbangba ni, ne ma 'do mɔ nu ne, ma gbɔto mɔ nu ne di ngo, ne mɔ kpo pele te zu te ná ni.

Zoh. : Me a te a nga?

Nas. : ɛɛ, me a te ma a nga. Ne ne kpo pele te zu te ná ni ma le te gbogbo zu ne. Ma le te gbogbo zu ne gbaa, ne mɔ ndɔ.. ndɔ te kɔ ne mɔ. Mɔ ne ne ndɔ te kɔ ne mɔ, kɔ 'da fala ke a ne ne we fo me te 'di mɔ ni, ne wili te ni kpo do'do.

Zoh. : Ne mɔ e petekelɛ de te nyongɔme?

Nas. : ɛɛ, mɔ e petekelɛ de te nyongɔme, do kunggu pala ne kpo, we ke kunggu mɔ ne ni. Ne te nyongɔmɔ ná ni, mɔ e ne be te te ne ia, we duzu we e petekelɛ te ne ni. Mɔ e ne be te te ne ia...

Zoh. : Mɔ ba kɔni, ne mɔ sɔ be te te ne ni?

Nas. : ɛɛ, mɔ sɔ be te te ne, ne mɔ a mbe gele gili nyongɔme de ka zā ne iko, do ke na, wa ne le ne, ne wa mɔ ngo wɛle gele gili nyongɔmenɔ ni gbaa, wa dele kɔ ne mɔ do'do, hã mbe kpo ne ne wa fo mbe ke ná ni kpo ni do'do, se ne tala nu ne, nu gbangga nu tɔa ne ni kpe vɛ. We ke mɔ sini nu ne ɔ ne me mɔ e nu ne nu tɔa ni. Ne mɔ sini nu tenɔ ni ni nɔ nɔ nɔa ngboo, do ke na ma tolo de ngo. Kɔ pala ke ma kpo 'di mɔ do'do, ne te ne zĩ nù.. zĩ mbe te 'do ne, ma zĩ nù, ne ma nɔa di ngbala te ná ni. Ma ne nɔ di ngbala ne ni, ne nde wa fa 'bɔ wala ne we hɔ do ma zāa.

Zoh. : Ne ke na, mɔ tɔa zi dati na, wa ndɔ, ne wa e nyongɔme li ne, ne sa'de ná gbatā, tabi sa'de nyongɔ ɛfɛ mɔ, a ne ne we ba nyongɔme ni, ne ma ba a ni, ki ni wa ndɔ ma, ne nde ma gbe sa'denɔ gbɛa gɔi?

Nas. : ɛɛ, mɔ ndɔ ki ni, ma do wili te, we ke ma do singa pala ne kpo. Mɔ zĩ nu tɔa ne, ne mɔ ne ne we zĩ do'do ni, ne mɔ ndɔ li ne ndɔa. Me a bili ke ma kpo kɔa ɔ ne..

Zoh. : .. singa boe?

Nas. : ɛɛ, ma do singa te ne, do gbungga ne vɛ boe. Singa te ne, do wili te ne. Mɔ zĩ wili te zĩ, ma vɛ boe do gbungga ne vɛ boe.

Zoh. : Ne wa sa 'bɔ li ki ni na tɔa bili?

Nas. : ɛɛ, wa sa 'bɔ li ki ni na tɔa bili. Wa zĩ ni vɛ, ne mɔ enze zu ne.. enze zu ne, do holo ɔ te 'bɔ zu ne, do ke sa'de ɔ ne gbatā, tabi ná wili sa'de wa danga 'bɔ te danga ni, do a dɔngá do gbogbo zu ne, k'a lé gɔ. Mɔ enze zu ne, ne mɔ kpe zu ne do'do, se ne mɔ e.. 'dafa nu ne. Ne mɔ e, mɔ a nyongɔmenɔ de kɔ ne mɔ de. Wa sa 'bɔ li ne na, tɔa bili.

Zoh. : Mbè wa de 'bò ni, ne wa ini de kò ne ini gòí? Wa ini ni gbaa, ne wa zĩ mọ ke zā ne, ne wa enze..

Nas. : Bon, ke wa ini di kò ne ni, me a ke mọ wia we ndo do bíá.

Zoh. : Ne ma te 'bò a tọa bili?

Nas. : Eè, ke mọ ini de kò ne ni, me a ke mọ ndo olo bia, me 'bò a tọa bili. Mọ wia we zọ na, obia wa nyongọ mọ nù ge wena. Do mọ o ne gbaguba, we ke gbaguba wa nyongọ nù nyongọ.

Bon, sa'de o ne olòngó, wa nyongọ 'bò nù nyongọ. Ne mọ wia we zĩ te ka zā ne. Mọ zĩ te ka zā ne, ne mọ ndo li ne né kpasaa né me ná ni. Mọ ne ndo li ne kpasaa né me ná ni. 'Da fala ke bia a ne we kpolo tē a, we nyongọ me olo a ni, ne a ba 'bò ma.

Ma 'bò do wili te boe, do gbungga, do osinga zu ne, do petekelē ne vē, do ki ni do kunggu ne vē boe.

Zoh. : Ne kpalakpele 'bò? Nas. : lĩ.

Zoh. : Ne ma ba sa'de si te gele a?

Nas. : Ma wia we ba gele a. O ne ke a sa'de a li lia, ma wia we ba gele a.

Kpító

Zoh. : Le họa te kpító. Wa ndo kpito olo sa'de ge?

Nas. : Bon, kpito ma wia we ba be osekeke sa'de wena, kpito wia we ba be sekeke sa'de wena. Ma wia we ba.. ma wia we ba 'bò gó. Kpito ma wia we ba gó. Ma wia we ba ngénzè. Ma wia we ba.. mème* ná olòngó. Ata* dafa, we ke mbe dafa wa mesene do yengge do nù wena, dafa wa mesene do yengge do nù wena. Ne ma wia we ba 'bò wa.

Zoh. : Ne wa ndo ma i do?

Nas. : Bon, wa ndo te li lengge kọla.

Zoh. : We ndo ma, ne wa de ne ne?

Nas. : We ndo ne.. we ndo kpito, ma wia na, o ne li lengge kọla ni, ma wia 'bò na, wa 'bili li lengge kọla 'bò 'bili, ne mọ 'dafa 'da ne. Mọ 'bili li lengge kọla..

Zoh. : Sele de nù?

Nas. : Eè, sele.. sele, ne ma hā wala, sele ne ma hā wala. Ne mọ 'dafa 'da li ne, ne li ne ma o a sa. Ne mọ zĩ be ote te ne gbaa, ma họ sanga, ne ma ne họ sanga mọ do'do, ne mọ zĩ 'bò mbé ne 'bò ka zā ne né..

Zoh. : Mọ zĩ do 'da bọlọ ne o ne ke wa de do ke 'da kenggemọ ni?

Nas. : Mọ kpe li ne kpia ngboo. Mọ zĩ na, ma há wala li ne gọ, ne li ne kpi kpia ni gbaa, we họ te ndoti ke mọ ne ne e do ne i mọ ni. Ne di kpo ka zā ne ni, ne mọ zĩ 'bò mbé ne ma sọkpọ sanga.

Zoh. : Ma sọkpọ sanga do'do ni, ne mọ de nei?

Nas. : Bon, mọ ne ne sọkpọ sanga do'do ni, ne mọ 'banda ndo li ne, ndo li ne. We ke mọ ndo li ne do singa.. mọ 'banda ndo li ne do singa. To mọ e li ne tale, to li ne nale nde, ne mọ ndo li ne gbaa, we sọkpọ do nu ke mọ ia do ne ni.

Bon 'da fala ke sa'de ne ho ne i mo ni, ko a ne ne kpa ne ni, ne nde ma kpia ve. Ko a na, e ba 'da.. ko be mono mo dea ni nde, ne ma 'banda.. mo ngo ba bili do'do.. ba bili do fala na ni.

Zoh. : Mo ndo li ne do ko ke mo zi be horr do li wala ni?

Nas. : Ee, mo zi be horr do li wala ni.

Zoh. : Ne mo ndo li ne de ko ne ni?

Nas. : Ee, mo ndo li ne de ko ne ni.

Zoh. : Mbè né li bili boa tabi tale?

Nas. : Ma zoa 'da du li ke mo dea ni. Mbè mo wia we de ni, ne ma ho li bili boa, to li bili tale de.

Zoh. : Ne ke mo zi ke mbe kpo ni gbaa ma sokpo sanga ni, ne de te nu ne mo ndo se 'bo bili?

Nas. : Mo ndo ne i nga nu ne bili kpo, ne li ke i mo ni, ne mo ndo 'di mo nu ne bili kpo, ne li ke i mo, mo ndo 'di mo nu ne bili ne kpo.

Zoh. : Ni a mo zi ke ge do 'da longo ni gbaa ma ho do'do, ne..

Nas. : Ee, mo ndo do'do, mo zi ka za ne ni ndenge ke mo ha wala ni, ne mo ndo bili nu ki ni ndoa, ma ha wala, ne mo bili nu ki ni.

Zoh. : Mo zi se do ke, ne ma sokpo, ne mo ne, ne mo zi 'bo mbé do ne i mo?

Nas. : Ee, ne mo sokpo sanga.

Zoh. : Ne mo ndo bili de nu mbe kpo ke i nga, ne mbe ko ke i mo ni.

Nas. : Ee, ma né me ni.

Zoh. : Ni do ni? Nas. : Ee.

Zoh. : Ne omó te bili ni me a ge? Mo te krito me a ge?

Nas. : Mo te ne me a ve a gbungga, wili te.. ma do kunggu boe, ma do petekelē ne boe.. singa di zu ne.

Zoh. : Ne kpalakpele 'bo boe?

Nas. : Kpalakpele ne boe.. do petekelē ne ve.

Nzembá

Zoh. : Ii, ki ma wia. Le ho te nzembá. Mo i ti nzembá?

Nas. : Nzemba me a bili olo dafa.

Zoh. : Nzemba me a bili olo dafa?

Nas. : Ee, wa ndo ha odafa.

Zoh. : Ne wa ndo ma i do?

Nas. : Wa ndo nu fo. 'Da fala ke mo wa fo, ha fala ke dafa wa nyongo koni 'da mo wena nde, ne mo 'bili wili te.. O ne nu fo, mo wa fo ngonda, ne fo sokpo do ne ni, ne mo 'bili sala, ne mo zi ma nza nga, te li fo nza nga. Ne mo pi langba sanga di te.. za kola mo. Ma te, ne ma dungu te li sala ni, ne nu ne i nga ne, nu langba la de 'di nga ne.

Te nu langba ni mo kpo koni, ke ma a ga ni, ne mo e te nu langba ni. Mo kpo koni, ne mo e te nu langba ni. Ne li sala 'di nga ni, mo ndo bili te li sala ni.

We ke wa yolo zamɔ, wa ne ho ne ni, ne wa zo kpua kɔni i nga ni, ne a na, e yolo te zamɔ 'di we ho te sala... li sala te mɔ ndɔa bili te ne ni, ko e ba kpua kɔni i nga ne nde, ne bili ba a we duzu ma.

Zoh. : We ndɔ ma, ne wa de ne nei?

Nas. : Ndɔ ne, mɔ 'bili sala, ne mɔ zī sala. Li sala ni, mɔ enze ne te.. enze be ote ngo mɔ, enze nwá mbé ne si kulu ne, ne mɔ enze nwá si kulu ne. Ne mɔ enze be te ngo mɔ olo li kunggu. We ke 'di mɔ ni wa zī kunggu zī go. Me a mɔ ngo ne, wa zī kunggu zī go. Ne mɔ enze be te..

Zoh. : enze de te sala ni?

Nas. : Mɔ enze te di te sala ni, enze te di te sala ni. Ne mɔ ne enze ne..

Zoh. : Te mɔ ne enze ne me a kunggu te?

Nas. : Bon, me a kunggu go, me be bɔɔ te ke mɔ e di ka zā sala ná ni. O ne ke mɔ zī sala ni, ne mɔ zī 'bɔ mbé be te, mbé be bɔɔ te gbaa, gbaa de nù nga. Ne mɔ zī be te gbaa we ho te suka ne, suka do li sala ni. Bon, mɔ ne zī ma suka do li sala ni, ne nde ma le ngbe e bɔa. Bon, di gbogbo te ná ni, mɔ mɔ ngo enze be te te sala ni, pala ne kpo do be te ná ni. Be te ke ma yolo nù nga, mɔ zī de te mbe sala kpo né ni.

Ne mɔ ne enze be te de te di ni, ne mɔ ne enze be te ná ni, se ne ma hā wala na, mɔ pi petekèlè te be te ná ni, ne mɔ e te kpalakpele... pi ngbala ne na, sa'de ne ho te 'bɔ ngo kpalakpele ná ni, ko a ne ne we ma ma, ne ma tili, se ne ma ba a, ne ma nda'da a de te ngbala be te do sala mɔ zī ni, ma nda'da a ngbala ne ni.

Zoh. : Ne mɔ te ne me a ge?

Nas. : Mɔ te ne, ma do te bili boe. Mɔ 'bili te bili ni o du, we ke me mɔ ngo te ni. Mɔ 'bili te bili o du. Ne ngo ne, mɔ e be gbungga, ne gbungga o a do. Ne di te gbungga ni, petekelè ne boe. Ne singa de te zu gbungga ná ni ma boe, se ne mɔ ndɔ do ne.

Zoh. : Ne te ke.. langba ke mɔ pi, ma yolo te nu kola mɔ, we zīlī de ko fo nga, ko mɔ gālā gbālā kɔni nu ne ni, mɔ 'bɔ mɔ 'bili ma wi a mɔ ge nde?

Nas. : Mɔ mɔ 'bili, mɔ zī..

Zoh. : Ne mɔ zī gā sala te te..

Nas. : Gā sala ke mɔ zī, we ndɔ se li bili de te ne ni, ne mɔ pi te ni, pi ma di te li te ná ni.. efe di te tenɔ ke zamɔ mɔ ni, ne zu ne te, ne ma le di te sala te ni.

Ne zu ne te, ne nyanga sala do ke na, sa'de yolo 'bɔ 'di mɔ, ko a ne nda we kù ma kù go, kasi sa'de yolo se kpo de te.. yolo se kpo de zamɔ, n'a ba ngo te ni, we te we ba kɔni ke mɔ kpua li fo nga né, mɔ sɔ te zu te ko mɔ pi, ma sɔkpo do ne ni, ko mɔ kpua kɔni di nga né, ne mɔ ndɔ li bili do sanga nù nga né.

Ko 'da fala a ne we la do ngbala ne, we ne we ba me ná ni 'di mɔ ni, ne bili ba a 'di mɔ.

Bàgèlè

Zoh. : Le hoa te bàgèlè. Mɔ ī ti bagelè goi? ..lī.. Wa ndɔ ma olo sa'de ge?

Nas. : Bàgèlè.. bili bagelè, wa wia we ndɔ bili bàgèlè.. Sa'de o ne gbatā a wia we ba ba gelè. Mbe naa wili o ne ngbànzá ni, wa wia we ba bagelè.

We ke me a wa ndo te wala, wa ndo do.. Be onaa wilino ke wa yengge te li walano ve ni, wa wia we ba ma. Meme wa ndo do 'bulu mo, o ne ozula ni. Ne wa ngbolo be te.. ngbolo te korr. Bon, mo ne ne we ngbolo be te korr do'do ni ne mo 'bili..

Zoh. : Mo toa na, sa'deno wa ba ma, me a onaa wili te? ..li.. Ne onza? ..li.

Nas. : Gbatã..

Zoh. : Ne wa ndo ma i do?

Nas. : Bon, wa wia we ndo ka kpele wala. Kpele wala ke mo zoa na..

Zoh. : Wala.. ga walano ke wino wa la ne ge?

Nas. : Gene ko ga walano ke wino wa la do ne, to owala fo. Wala fo ke mo zoa na, obe sa'deno wa ba.. We ke wa mo ngo gono wala wena do tutole. Ne ne mo ngo zo olo kole.. olo nyanga wa te li wala ne ge nde ni..

Zoh. : Wa lili do la do li wala olo kolo?

Nas. : Ee, wa la de li wala na ni. Bon, ne mo te, ne mo wa ka za wala ni. Ne mo ne ne we wa ka za wala ni, ne mo zi bi te korr. Mo ne ne we zi bi te korr do'do ni, ne mo 'bili du wili te.. 'bili du wili te, ne kpo gbungga zu ne, ne mo kpo.. ki ni a lifi pele. Mo o ne lifi pele, lifi pele kusa, to mo lifi pele o ne ngungge ni..

Zoh. : Tabi nilo?

Nas. : li, to mo o ne nilo ni. Ne mo kpo zu ne. Kasi we ke le mesene te 'bo te ndo wena.. le mesene ndo wena do lifi pele kusa, to lifi pele ngungge. Le mesene ne wena, we ke lifi pele ma a nga, ne nilo ma a mboko. Lifi pele na ni, mo kpo, ne mo e zu te ia, ne ma o do nga ne fai.

Bon, ne mo te, ne mo zi te ni korr. Mo ne ne we zi te ni korr do'do ni, ne mo ngbolo kunggu ka za ne. Mo ne ne we ngbolo kunggu ka za ne, ne mo ba o ne zula ni, zula ngambele, ne mo do be te a ndambo.

Mo ne do te a be ndambo, ne mo yulu bi te te a, ne mo efe di te ko zi te mo zi korr ni, ne mo nda'da de te kunggi. Mo ne ne nda'da te kunggi do'do, ne.. Ne nde mo kpil.. mo kpo pele te zu gbungga ia, ma ve do petekelē ne.. Ne mo ne.. mo zi wili te ia, mo ne we gboto.. mo gboto di ni, ko mo e petekelē te be te ke mo yulu te zula ni, ne mo nda'da de te kunggi, ne mo ala li lofo pele de te zu te ke mo zi korr ni.

Bon, 'da fala ke ma..

Zoh. : Te ke mo zi korr ni, ma ngala be de ngo ngala?

Nas. : li, ma di be mo ne ngala de ngo na 2 dm ni. Ma ho de ngo nga ne 2 dm ni, do ke na, a ne nge'de gele a ko ne. Ko 'da fala ke a ne nge'de gele a ko ne, we ba me na ni, mbe go, ne a a ko a 'bo ko ne mo, k'a ne ne we maka we le ko ne ni, ne ma kpo, ne ma ba gele a de ngo ge, ne ma zifi a do'do.

Zoh. : Ma ba gele a, ne ma gboto a de te kunggi?

Nas. : Ma ba gele a, ne ma da a de di ngo. We ke mo ala me ni do ngo ne ngo ne olo bili. Mo ala do ngo ne ngo ne olo neno ke wa ndo ni.. li.. Ne mo ala do ngo ne ngo, ne ma ba a, ne ma da a di ngo.

To a o te 'bo sa'de ke a di ni, mbe ne ogbatã ke a a di nde, n'a mo ngo fa pala we bi do te 'do ne ni.

Zoh. : Nε ma wia we ba di gba nεe goi? Ko bagele ma wia we ba di gba nεe goi? Ke mo e koni li ne.

Nas. : Bagele ma wia we ba nεe, soki mo ndo be ke si olo nεe, ne ma ba nεe. Kasi ke wa ndo ga olo sa'de ni, ma we we ba nεe go. Ma wia we ba te 'bo.. ma wia we ba a sa'de. Ne ke mo ndo be si te olo nεe ni.. bageleno ke bi si olo nεeno, ne ma wia we ba te 'bo onεe ni.

Zoh. : Wa wia we ndo olo nεe o ne gbanu?

Nas. : Bon, wa wia we ndo olo gbànù. Wa wia we ndo olo gbálè, même olo ngólò tu, mo wia we ndo, ne ma ba wa.

Zoh. : Ne omo te ne me a ge?

Nas. : Mo te ne me a wili te.. gbungga.. pele zu ne ni, pele ke mo kpo zu ne ni.

Zoh. : Me a kusa?

Nas. : Eè, do kunggu, do petekelè, do bi te mo zi korr ni. Do nyongomo li ne, to me.. ma o do olo nεe nde, ne mo e te 'bo li ne a okoni, to nzo, to meno ke onεeno wa ngo nyongo ni. Ko ma o ne.. mo ndo olo sa'de nde, ne nde mo wia we e omeno ke sa'de wia we nyongo ne, o ne ombulu zulano ni, n'a wia te nyongo ne.

Bili findá tẹ

Nas. : Gili bili finda te ma boa. Te ke ma te de nu, ne wa ndo ngo ne do nu ge ni, ki ni ma do te e. Bili finda te me e ke wa sele ngbala kola, ne ma nyele do ngbe e, ne wa pi finda te li ne, ne wa zi sala ti ne, ne wa ndo li ne, di ngo sala na ni. 'Da fala ke sa'de a ne la ne do ngo finda te na ni, k'a ne ho ngbala sala na ni, ne nde mo ndoa bili di te li ne, ne ma ba a de te pala na ni. (Mbe wino wa sa li bili ngo finda ni na, bili kpító)

Marc. : Ne ke ngo finda te ni, ma ba wena a sa'de ge?

Nas. : Ngo finda te ma ba wena a dafa. Ma wia te ba 'bo kókólókó. Ma wia te ba gó. Ma wia te ba ngábóló. Ma wia te ba bàlà. Sa'deno ke wa yengge do ngo finda te wa ha ni.

Marc. : Ne ke ngo tia te nu ge ni, ma ba wena a sa'de ge?

Nas. : Nu ge e zo na, mbe sa'de wena ke tanga wa ni, wa yengge 'bo do nu nga yengge. Nu nga ma wia te ba 'bo gó, nu nga ma wia te ba 'bo ongénzè, nu nga ma wia te.. soki dafa a la 'bo ngo ne, ne ma wia te ba 'bo wa. Dengbe a wia te ku ngo tia te na ni, ne ma wia te ba 'bo wa.

Ngbólònú - Bèlènú

Zoh. : Le hoa te ngbólònú. Ombe wino wa sa 'bo li ne na "bèlènú". Mo i ti ngbolonu goi?

Nas. : Eè, e i ti ngbolonu, me a bili nεe.

Zoh. : Me a bili nεe te? ..li.. Wa ndo ma olo nεe iko te?

Nas. : Ngbolonu, wa ndo olo nεe. O ne onyólá, ongòlò, ne mbe osekeke nεeno ni.

Zoh. : Ne wa ndo ma i do?

Nas. : Bon, ngbolonu, le mesene ndo wena 'da le nga te kɔni. Ɔ ne ke olo kɔni.. kɔni ma fenge, ne nɔeno wa nyɔngo kɔni wena ni, ne le ndo te kɔni.. le ndo ma te ti kɔni.

Zoh. : Wa ndo ma, ne wa de ne ne?

Nas. : We ndo ne, mo lifi pele ndɛ́lɛ́lɛ́. Bon, mo ne ne we lifi pele ndɛ́lɛ́lɛ́ ni, pele ɔ du du. Ne mo 'bili wili te ne ɔ du du. Ne mo ne we 'bili wili te ɔ du du ni, ne mo 'bili kunggu. Ne mo ne ne we 'bili kunggi do'do, ne mo 'bili 'bo bi boɔ te si, ne mo te, ne mo 'bili kenggele zu mo kɔnino ni ke ma ko ni. Mo kala kenggele zu kɔni ni, ne mo 'bili. Ma e do'do, ne mo te, ne mo zo di pala kpo, ne mo zi kenggele zu kɔni ni korr. Ne mo ne ne we zi..

Zoh. : Ma kpo ngbe e kpoa?

Nas. : Mo zi gbaa, ne tala nu ne 'bana ni iko. Nu ne kpo ngbe e kpoa go. Mo zi korr, mo ne zi do'do ni, ne mo ngbolo kunggu di te mo kenggele kɔni ni, ke mo kala, mo zi korr ni. Ne mo ngbolo kunggi de te nu ne.

Mo ne ne we ngbolo kunggi de te nu ne ni, ne pele ke mo dea ndɛ́lɛ́lɛ́ ni.. mo de lofo ne dea go, mo zi be te si te go'do pele ni. Ne mo zo di gbogbo za, gbogbo za me..

Zoh. : pala mo zi korr ni..

Nas. : pala mo zi korr ni, te nu ne gbogbo za ne ni, ne mo ngbolo.. ngbolo be te. Ne nde mo kpo pele, mo ne ne we kpo te zu te ni, mo kpoa te te ia, ne mo ngbolo ni gbaa, ne ma le de ti nu mo. Ma ne ne le de ti nu, ne ma no.

Bon, te pele ni, mo ia be te si.. bi teno mo pende te te nu.. nu ne ni.. nu me mo zi so korr, mo pende te te nu ne ni, ne mo zi kunggu. Mo ne ne we zi kunggi do'do, ne mo zi wili te. Mo ne ne we zi wili te do'do ni..

Zoh. : Te ke mo pende ma ni, me a kpalakpele ni goi?

Nas. : Ii, me a kpalakpele. Bon, mo ne ne we zi wili te do'do ni, ne mo bili... mo bili, ne mo ne ne we bili.., ne mo kpo kpo pele te zu wili te ni.

Zoh. : Pele ke.. ?

Nas. : mo ngbolo so gbaa ti nu ni, ne mo kpo pele te zu wili te na ni. Ne ma ɔ bi mo di ɔ ngala, do ke na, mo ala ne lofo ne, ne ma we ngo te ke mo pi di te nu me mo kenggele zu kɔni mo dea so korr ni.

Zoh. : Mo kpo pele ni do'do, ne tala nu ne 'bana bi si we kpo petekelɛ?

Nas. : Bon, mo kpo petekelɛ do gbogbo za ne.

Zoh. : Gbogbo za..?

Nas. : gbogbo za pele ni.. eɛ.. Mo kpo pele de te gbogbo za pele ni, do ngo penepene do ti gele ne nga. Mo kpo petekelɛ do gbogbo za de te ti gele ne nga. Ko mo ne bili ma do'do, mo ne kpo te kpalakpele do'do ni, ne kpo za pele, ke ma so do lofo ne bina ni, ne mo gui za pele, ne mo sutu, ne mo fo li lofo ne, ne mo pi ngo be te mo ia so ni.

Mo ne ne we pi do'do ni, ne mo ba kɔni, ne mo 'belɛ de te ko me mo zi so korr ni. Ko 'da pala ke nɔe yolo ne i mo, ko a na, e te ko e dungu di ngo be te mo ia ni, se ne e gomɔ do kɔni ke mo 'belɛ di nu ni, ne ma.. be te ne tili do'do, ne ma holo nyanga a.

Zoh. : Ne a 'bana de li ne?

Nas. : Eɛ, ma holo nyanga a.

Zoh. : Ní a mọ̀ tẹ̀ ngbolonu, mẹ́ a ge?

Nas. : Mọ̀ tẹ̀ nẹ́ mẹ́ a pẹ́lẹ́ mọ̀ ndo do nẹ́ ni. Do wili tẹ̀ nẹ́.. wili tẹ̀ mọ̀ ndo do nẹ́ ni. Do kenggele kọ̀ni kẹ́ mọ̀ zī korr ni. Do be kpalakpele, do petekelḗ mọ̀ ia tẹ̀ nẹ́ ni.

Zoh. : Ní a lẹ́ t̄s̄ sọ̀ na, wa ndo bḗlḗnu tẹ̀ do? Ngbolonu, wa ndo ma i do?

Nas. : Wa ndo ma tẹ̀ ti kọ̀ni. Ọ̀ nẹ́ kẹ́ mọ̀ wa fọ́ kọ̀ni, bon, nẹ́ nọ́nọ́ wa mọ̀ ngo nyongọ́ wena ni, nẹ́ mọ̀ kpo dẹ́ ti kọ̀ni. Mọ̀ 'dafa pala tẹ̀ ti nẹ́ ni na, ma sa ni, nẹ́ mọ̀ ndo ti nẹ́.

Zoh. : Ma a dia!

Gbàngbà

Zoh. : Lẹ́ họ́a tẹ̀ gbàngbà. Mọ̀ ndo gbangba ndo?

Nas. : lí, mi ndo gbangba ndo.

Zoh. : Wa ndo ma olo sa'de ge?

Nas. : Gbangba.. Gbangba zẹ́ biá, gbangba zẹ́ lǎngó. We kẹ́ sa'deno mẹ́ a sa'deno wa mēsene do nyongọ́ gbālā. Kọ́ wa ndo gbangba do gbālā, ma zẹ́ bia, nẹ́ ma zẹ́ lǎngó.

Zoh. : Do sa'de nyongọ́ gbālāno..

Nas. : lí, we kẹ́ wa nyongọ́ gbālā nyongọ́ ni, nẹ́ ma zẹ́ wa.

Zoh. : Ní a wa ndo gbangba i do?

Nas. : Mọ̀ wia we ndo gbangba zā kọ́la. Mọ̀ wia we ndo gbangba zamo. We kẹ́ sa'deno wa nyongọ́ gbālā wena ni, mbe dẹ́lẹ́ wa wena, wa tẹ́ li zṓ nga. Ọ̀ nẹ́ obia do lǎngó wa li zṓ nga.

Zoh. : Nẹ́ we ndo ma, nẹ́ wa dẹ́ nẹ́ nẹ́?

Nas. : We ndo gbangba ma wia na, mọ̀ 'bili sẹ́kẹ́kẹ́ tẹ́. Mọ̀ 'bili sẹ́kẹ́kẹ́ tẹ́ dẹ́lẹ́ wena. Nẹ́ mọ̀ sini sẹ́kẹ́kẹ́ tẹ́ do pẹ́sẹ́ nẹ́ gbarr. Nẹ́ mọ̀ nẹ́ nẹ́ we sini do'do ni.. sini ma.. mọ̀ si sini.. mọ̀ 'bili 'bo mbe be du tẹ́ kpo, nẹ́ mọ̀ a kili sẹ́kẹ́kẹ́ teno ni, nẹ́ mọ̀ tọ́ dẹ́ li nẹ́ tọ́a. Tó́ di ngo nẹ́ ni gbaa, ma nẹ́ nẹ́ we e do'do ni, nẹ́ mọ̀ zī sala bọ́a.

Nẹ́ mọ̀ nẹ́ nẹ́ we zī sala bọ́a ni, nẹ́ mọ̀ ba gbālā, nẹ́ mọ̀ zọ́ pala kẹ́ mọ̀ nẹ́ dẹ́ do nẹ́ ni, nẹ́ mọ̀ bḗlḗ do gbogbo zā sanza sẹ́kẹ́kẹ́ teno ni. Nẹ́ mọ̀ nẹ́ nẹ́ we bḗlḗ do'do.. bḗlḗ do kunggu.. bḗlḗ kunggu ngo nẹ́ bọ́a. Kpo di tẹ́ tẹ́ kunggu bọ́a ni, kpo di tẹ́ kunggu bọ́a ni, mọ̀ ba nẹ́ pẹ́lẹ́, ọ́ nẹ́ pẹ́lẹ́ gbàpélé́ nẹ́ mọ̀ kpo tẹ́ mbe kunggu kpo, di tẹ́ ngo gbālā ngboo. Nẹ́ mọ̀ nẹ́ we ba nẹ́, nẹ́ mọ̀ gboto do ti.. ti.. kpo tẹ́ ngo gbālā.. mbe kunggi kpo mọ̀ zī sọ́ i nga nẹ́, nẹ́ mbe kunggi kpo, mọ̀ zī sọ́ i nga nẹ́ ni.

Zoh. : Mọ̀ zī kunggi, nẹ́ ma nda'da gbālā?

Nas. : Éé, ma nda'da gbālā.

Zoh. : Nẹ́ zu kunggi ma 'bana dẹ́ ngo? .. *Nas.* : éé.

Zoh. : Zu kunggi ma wè li 'bana dẹ́ ngo goi!

Nas. : Bon, mọ̀ wia we 'dafa tẹ́ 'bo do kẹ́ na, sọ́kọ́ mẹ́ ma lo nù, nẹ́ ma tẹ́, nẹ́ ma nda'da, nẹ́ nde ma kpá sẹ́ kunggi kpa go ni.

Bon, nẹ́ mọ̀ ba pẹ́lẹ́, nẹ́ mọ̀ kpo tẹ́ kunggi tẹ́ kulu wala nga, nẹ́ mọ̀ ba do ti kunggi kẹ́ kulu wala nga né, nẹ́ mọ̀ ba di tẹ́ wili tẹ́ kẹ́ ngo nga, we kẹ́ mọ̀ zī sala bọ́a. Mọ̀ nẹ́ nẹ́ we zī sala

bɔa ni, ne te nu gbangba ni, sini te mo sini ne ni, mo kpo pele te suka ke i nga ne ni, ne mo kpo pele te suka ke 'di nga.

Ne pele ni ma o do ke na, mo pi boɔ te ti ne, ko mo e ngo sala ngo, ne ma tondo se ma di ngo, ne ti ne o nga'daà. Mo tondo se ma di ngo, ne ti ne o nga'da ni. Bon, ne mo ne ne tondo di do'do..

Zoh. : Ne mo ba pele ke ma hɔa do ti kunggi ni?

Nas. : Eɛ, ma hɔa do ti kunggi, ne mo kpo te zu te ke mo pi ti pele i ngo ne, te zu langba i nga ne ni. Ne mo ba ma, ne mo kpo pele di te i nga ne nga. Ne mo ne ne we kpo pele di te ne nga do'do ni, ne nde ma kulu ngo 'di nga ia.

Ma ne kulu ngo, ne mo kala ota di ngo ne gbaa, ne ta dɪli. Kala ta di ngo ne, ne ta dele do ke na, ma te sa'de, ne ma ngba'bala sanga sa'de ni. Mo kala ta di ngo ne, ne ma dele.

Ko 'da fala ke sa'de ne ho ne, n'a kɔa na, e nyongo gbālā ni.. we ke sa'de ni wa a sa'de ke gogo wa a tɔa, ná obiano do olongóno ni.. ne a ne nyongo gbālā ni nu a gbaa, ne pele mo ia so de ngo gbālā ni, k'a ne nyongo ne, ne nu a kpa, a ne nyongo ne, ne nu a kpa..

Bon, a na, e 'bili pele do'do, se a e kpa wala we nyongo gbālā dia de, n'a ne 'bili pele ni, ne àlé*, gbangba gbé se a di pala ná ni. Pele zafa te kunggi mo kpua so nu nga do'do ni, ne gbangba nda'da a di pala ná ni.

Zoh. : Hā mo te ne a ge nde?

Nas. : Mo te gbangba me a sanza teno ke mo sanga so, do kunggi ke mo ngbolo ngo.. do gbālā.. do kunggi ke mo ngbolo ngo gbālā ni. Do pele ke mo kpo te gbālā we tondo do me di ngo, do ta mo kala ne ni. Suka mo te gbangba ia ni.

Lònggò - 'Dònggò

Zoh. : Le hɔa te lònggò. Longgo me a bili olo sa'de ni?

Nas. : Longgo me a bili go.

Zoh. : Hā me a ge?

Nas. : Longgo.. longgo me e ke wa pi ma ko ngumbe olo li gbālā ngumbe. Ke na, oyaa le wa dea zi, wa pi ko pupi. We duzu ke mbe sa'deno wa do ngawi wena.

Ne wa 'dafa, ne wa e.. wa 'dafa ni gbaa, ne wa kpo te ne kpa. Ne ma o ne be te sele ni. Ne wa ne ne we kpe pupi do'do ni, wa ne ne we kpe pupi do'do, ne wa efe longge ni gbaa, ne ma dungu di ngo ne.

Ma we do ke.. mbe li ne o ne li sele ni.. we do ke wa ze hā foɔ, ne ma gbini gbālā te sa'de.. te foɔ, ne ma kpa a do dani gā wena, se ne ma pi a nu dɔ de.

Zoh. : Ne mbe bilino wa ndo zi olo foɔ ni, wa sa li ne nai? Ke oyaa le wa ndo zi olo foɔni ni?

Nas. : Bon, wa sa zi 'bo li ne na lònggò. Kasi we ke ngbala ne ni bɔa.. longge.. ngbala longge bɔa. Ke wa e ko ngumbe ni ne te e, ne ke wa de do gbàngbà do kungbà ne te e.

Zoh. : Ní a ke mi sa li ne a ki ni. Ne mo i ti tele te ke wa ndo do ki ni?

Nas. : Bon, e i ti tele te ndɔa ne go.

Bànyàngá

Zoh. : Le hɔa tɛ bànyàngá. Mɔ ĩ ti banyanga tɛ?

Nas. : Mi ĩ ti banyanga.

Zoh. : Wa ndɔ ma olo sa'de gɛ?

Nas. : Banyanga, wa ndɔ olo sa'de deɛ wena. Sa'denɔ vɛ wa wia we ndɔ bili banyanga olo wa. Sa'de ɔ nɛ dɛngbè, wa wia we ndɔ banyanga hã a. Sa'de ɔ nɛ ongbià, ná oyélè, wa wia we ndɔ banyanga hã wa, nɛ ma ba nyanga wa.

Zoh. : Wa ndɔ ma i do?

Nas. : Sa'de ɔ nɛ oyele wa a sa'de wa yɛnggɛ zamɔ nyɛɛ wena. 'Da fala kɛ.. Wa wia we yɛnggɛ li zõ. Mbe tantôt* nɛ wa yɛnggɛ, nɛ wa le ondò. Bon, pala kɔ mɔ kpa olo wa tɛ nu ndɔɛ ni, nɛ.. mɔ kpa olo wa nu ndɔɛ ni, nɛ mɔ ndɔ hã wa tɛ nu ndɔɛ ni. To mɔ wia we kpa tɛ 'bɔ wa tɛ ti kɔla, kɛ na wa gbili wala tɛ ti kɔla, hã wala olo wa boe.. We kɛ wa ndɔ tɛ li wala olo sa'de kɛ a yɛnggɛ do nɛ ni.. sɛ nɛ mɔ wia we zã kõ dɛ fala ni, nɛ mɔ ndɔ fala ná ni. Kɛ olo yelenɔ wa sa li ki na bàlà. Mɛ a kɛ..

Zoh. : Banyanga kɛ wa ndɔ olo yeɛ ni wa sa li nɛ na bàlà?

Nas. : Èɛ, wa sa li nɛ na bàlà. Mɛ a kɛ oyaa lɛ wa dɛa zi omɔ ngia olo 'bete. Nɛ wa panda omɔ ngia mɔ 'bete ni, ní gbaa nɛ ma hɔ lifi pɛɛ kpo. Wa panda omɔ ngia mɔ 'bete ni, ní gbaa nɛ ma hɔ lifi pɛɛ kpo. We kɛ yelenɔ wa nganda wena, wa gɔnɔ singanɔ wena ni. Nɛ wa panda ongia 'bete ná ni gbaa, nɛ ma hɔ lifi pɛɛ kpo, sɛ nɛ wa ndɔ ki ni olo yelenɔ de. Kɛnɔ olo ngbianɔ, ná olo gã sa'de...

Zoh. : Ngia mɔ 'bete?

Nas. : Èɛ, ngia mɔ 'bete. Mɛ a mɔ 'bete.. mɛ a mɔ kɛ wa zɛ be mɔ pɛɛ, lignenɔ* kɔ 'betenɔ, kɛ ma hɔ nziõ nziõ kɔ 'betenɔ ni. Wa zɛ mɔ 'bete ni gbaa, nɛ be pɛɛnɔ kɔ nɛ, surtout ɔ nɛ..

Zoh. : Wa zɛ mɔ 'bete..

Nas. : Bon, mɔ gɔmɔ 'bete, nɛ mɔ pi nù. Nɛ mɔ ãlɛ.. gɔmɔ mboko 'do nɛ vɛ, nɛ mɔ kpa nɛ gã kà'bó mɔ 'do nɛ ni.. ãlɛ.. gã kà'bó mɔ 'do nɛ ni, nɛ mɛ a be pɛɛnɔ kɔ ka'bo mɛ ná ni. Ma kɛ wa mba ma, nɛ wa sanga.. wa lifi ma gbaa, nɛ wa sa li nɛ na bàlà. Nɛ wa ndɔ olo yelenɔ.

Zoh. : Hã bala gɛ mɛ a pɛɛ kɛ wa ndɔ zi nɛ olo yelenɔ ni? ..ãlɛ.. Nɛ wa e ma do li bili e? ..ãlɛ.. Nɛ kɛ olo geɛ sa'denɔ, wa sa li nɛ nai?

Nas. : Bon, olo ngbianɔ wa sa li na banyanga 'diko, wa sa li nɛ banyanga 'diko.

Zoh. : Ní a wa ndɔ ma do fala kɛ wa kpa do li dolo yeɛ ni?

Nas. : Wa kpa li dolo olo wa ni, nɛ mɔ ndɔ tɛ li wala olo wa.

Zoh. : Nɛ we ndɔ ma, nɛ wa dɛ nɛ nɛ?

Nas. : Bon, we ndɔ nɛ, ma wia na, mɔ kpa li dolo olo a, mɔ kpa li dolo olo a, nɛ mɔ zã kõ.. zã kõ we do li fo bili kɛ mɔ nɛ ala nɛ ni. Nɛ mɔ zã kõɛ ni, kɔ ma e do'do, nɛ mɔ 'bili kunggu, nɛ mɔ ngbolo kunggu kɔ kõɛ ni. Nɛ mɔ nɛ ngbolo kunggu kɔ kõɛ ni, nɛ mɔ 'bili bi du te kpo, nɛ

mɔ zĩ tɛ kunggi ná ni, tɛ kɔ kɔ̃ɛ ni. Ma lɛ tɛ̃ ɛ tɛ kunggi. Ma nɛ lɛ tɛ̃ ɛ do kunggi do'do, nɛ mɔ ɛ̃lɛ oafe tɛ.. mɔ ɛ̃lɛ afe tɛ, nɛ mɔ e afe tenɔ ni..

Zɔh. : Kɛ ma a nga ni?

Nas. : Mɔ ɛ̃lɛ bi afe tenɔ kɛ ma a nga ni. To mbe gɔ, nɛ mɔ 'bili bi osanza tɛ, nɛ mɔ zĩ bi sanza tɛ di tɛ ngo be tɛ kɛ mɔ ia kɔ kɔ̃ɛ ni. Mɔ zĩ bi sanza tɛ di tɛ ngo nɛ ni.

Bon mɔ nɛ, nɛ mɔ 'bili wili tɛ kɛ ma wia do olo sa'de kɛ mɔ zɔa ni. To mɛ a ngbia nde, to mɛ a dɛngbɛ nde, nɛ mɔ 'bili sɛ wɛ tɛ 'bɔ do 'da tɛ̃ a ni.

Nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ 'bili wili tɛ ni, nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ 'bili gbungga wɛ do 'da kilo sa'de kɛ mɔ zɔa na, ɛ ndɔ sɛ do a ni. Mɔ 'bili ma, nɛ mɔ tɛ do nɛ. Mɔ nɛ nɛ tɛ do nɛ, nɛ mɔ kpo wili tɛ tɛ zu gbungga, nɛ mɔ pi sanga kɛ mɔ nɛ ndɔ do nɛ ni, di tɛ gbungga.

Nɛ mɔ nɛ nɛ wɛ pi ma do'do ni, nɛ mɔ e tɛ 'bɔ kpalakpele.. e kpalakpele ma.. mɔ e kpalakpele ma. Nɛ mɔ zĩ.. nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ bili, nɛ mɔ ndɔ di tɛ kɔ kɔ̃ɛ ni. Nɛ mɔ kala be tɛ ni, nɛ mɔ bili, nɛ mɔ ndɔ bi tɛ kɛ mɔ kɔ'bɔ tɛ nɛ ni.

Mɔ a di tɛ nɛ vɛ do'do, nɛ mɔ mɛka kpe ngo nɛ ɛɔ. Mɔ nɛ nɛ wɛ kpe ngo nɛ do'do, nɛ mɔ ala fo bili 'da mɔ di dɛ tɛ ngo nɛ ni. Mɔ nɛ ala fo bili ngo nɛ do'do, nɛ mɔ mi fo bili ni.. mi fo bili ni, dɔ sa'de hɔ, kɔ a zɔ̃ ma zɔa gɔɛ nɛ mɔ mi ma do'do... ɛ̃ɛ... Mɔ nɛ nɛ wɛ mi do'do ni, mɔ nɛ nɛ wɛ mi do'do ni, nɛ nde ma ia, mɔ busu fala olo mɔ ni, nɛ mɔ la.

Fala kɛ sa'de hɔ ni, nɛ nde mɔ usu... mɔ zĩ tɛ 'bɔ, mɔ usu wili tɛ usu. Nɛ mɛ ma hɔ di nza nga mɛ a gbungga, wɛ tɛ tɛ nu kɔ̃ɛ ná ni iko.

Hã sa'de nɛ hɔ nɛ ni, k'a nɛ yɛnggɛ fala ni, k'a zɔa na, olo ɛ hɛ, nɛ a la, n'a na, ɛ lá fala ni gɔ nde, nɛ ma bindi. Ma nɛ nɛ bindi ni, nɛ nyanga a le di nù. Kɔ nyanga a nɛ le di nù mɔ ni, ma be na, ti nɛ mɔ ia sɔ i mɔ ni, bi tɛ i mɔ ni mɔ ia, ma tili. Ma tili, nɛ ma kpɔ, nɛ ma ba nyanga a.

Zɔh. : Bi kpalakpele kɛ mɔ ia ni? ..ɛ̃ɛ.. nyanga a fo sɛ ma dɛ nù? ..ɛ̃ɛ..

Nas. : Ma mã nɛ, nɛ ma tili dɛ nù. Wɛ kɛ mɔ zĩ kunggi kɔ kɔ̃ mɔ, nɛ mɔ e dɛ tɛ kunggi ni, ma nɛ, nɛ ma tili dɛ nù. Nɛ ma tili dɛ nù ia, nɛ petɛkelɛ ma hɔ tɛ kpalakpele ni do'do, nɛ ma dī ni, nɛ ma ba nyanga a. Ma nɛ nɛ wɛ ba nyanga a, nɛ ma..

Zɔh. : Ma ba nyanga dɛ ngo.. ɛ̃ɛ.. Ní a mɔ tɛ nɛ a gɛ?

Nas. : Mɔ tɛ nɛ mɛ a gbungga.. tɛ bili.. kunggu.. pɛlɛ bili di tɛ zu gbungga ni.. do be tenɔ kɛ mɔ a ngo nɛ ni, to afe. Mɔ kɔ̃ wɛ na ngo nɛ mɛ a afe nde, nɛ mɔ na ngo mɛ a afe. To mɔ kɔ̃ wa a ngo nɛ a bi sanza tɛ, nɛ mɔ a a bi sanza tɛ do kɔ̃ɛ kɛ mɔ zã ni.

Zɔh. : Ní a wɛ duzu banyanga, sɔkpɔ mɔ tɛ nɛ a ki ni iko tɛ?

Nas. : ɛ̃ɛ, sɔkpɔ mɔ tɛ nɛ hã ni.

Kòbá

Zɔh. : Ní a ki ni lɛ nɛ sɛ di ni dɛ tɛ ngo mbe bili zula kpo, kɛ mɔ sa sɔ li nɛ. Li nɛ a kòbá. Wa ndɔ kɔba olo zula?

Nas. : Bon, wa ndɔ kɔba olo zula. Ozulanɔ, ɔ nɛ kɛ wa yɛnggɛ do zamɔ 'di ni, nɛ mɔ ndɔ kɔba olo wa.

Zɔh. : Nɛ wa ndɔ ma tɛ kɔ kɔla, tabi tɛ li zɔ̃?

Nas. : Mɔ wia wɛ ndɔ kɔba ti kɔla, nɛ ma ba zula. Mɔ wia wɛ ndɔ li zɔ̃ nga, nɛ ma ba zula iko

Zoh. : Nε we ndo ma, nε wa de nε nε?

Nas. : We ndo koba ma wia na, wa de mo ka'bo bō. Bon, mo de mo ka'bo mo bōe ni, mo ēlē mo ka'bo mo bōe, nε mo 'bili, mo 'bili ma be dulu ndambo. Nε mo gui sanga nε, nε nu nε we do kili te zula ni. Nu nε we do kili te zula.

Nε mo 'bili wili te. Mo 'bili wili te kpo. Bon, wili te ni, mó énzé mo ka'bo mo bōe ni enze. Nε mo enze se mo ka'bo bōe de te nyanga wili te ni, te nyanga wili te ni. Nε mó.. mó á gbālā kōni.. gbālā kōni.. to gbālā kōni ke me a nyongō mo olo nu zulano ni, nε mo a do ko me ná ni. Nε mo nε a do ko nε, nε mo 'bili wili te, nε mo gbo zā mo ka'bo mo bōe ni, nε mo kpo pele.. Nε nde mó kpò pele te zu wili te, nε wili te ná ni, mo gboto te ko wolo mo ka'bo mo bōe ni, nε mo kē sanga te wole ko nε mo ni boa. Nε mo kpo te nyanga te wili te ti nε nga né ni, mo kpo te nyanga te wili te ti nε nga né ni. Nε nde zu te ná ni, pele ma boa. Mbe pele ke mo nε a do lofo nε di te nu nε i nga né.. a do lofo nε nu nε nga.

Bon, 'da fala ke a yolo nε 'di mo.. we ke be wolo te zā mo bōe ná ni.. mo gbo nε bi wolo ma ni wolo boa. Mbe wala olo nε kpo, me a wala olo lofo nε ke mo nε nε ala do nε ni. Nε mbe wala olo nε kpo 'do nga, me a wala olo ke mo nε nε we kpo pele ke mo nε kpo 'di nga né ni. Bon, 'da fala ke zula.. mo e ma do'do, hā zula nε yolo i mo né ni, n'a te, n'a zo nyongome nu a, hā a nε nyongō do'do ni, n'a le we duzu ba nyongome ko ke i nga né ni. K'a nε le nε, n'a haka we pele ke mo ia dati 'di nga né ni. K'a nε le nε, we pele ke mo ia 'do nga ni.. a le nε ko fo pele ki ni do'do, k'a nε la we ba gbālā kōni i mo ni, ma wé go, n'a haka. A nε le nε, ma wé go ni, n'a haka, n'a na, ε 'bili pele ni do'do, se nε a kpa wala we ba gbālā kōni 'di mo. K'a nε nε we 'bili pele, nε ma gboto a, nε ma no a di te.. ma enze a di te nu mo bōe ná ni.

Zohi : Nè má gbótó à, nè má énzé à. ní á mó bōé ni, mē á ngá tè ?

Nas : Èè, mó dé mó ká'bò mó bōé ni, nè má ó á ngá. Wè ké mó né énzè sè mâ énzè ni, má wià tà mé 'bò ná má ó á ngá, dò óbé ténò ké mó né énzè dé tē nè ni, má ó á ngá wé dò ké ná má bá à ndé, nè má ndá'dá à dé kǒ nè ni, nè à nó dé dí gbáá, nè à fé íkó.

Zoh. : Ní a mo te nε me a ge nde?

Nas. : Mo te nε me a ka'bo bōe ni, do wili te, do pele zu te ná ni, do gbālā ko ni mo a de ko nε ni iko.

Zoh. : Nε pele ke zula 'bili ni, ma goa na, ma dungu a pele ke ma ngàndà wena goi?

Nas. : Me a pele o nε pele ngungge.

Zoh. : Se a zula a 'bili ma dō de.

Nas. : Èè, me a pele ngungge. We ke, gene ko pele mo ndo do nε nù nga me 'bo a pele ngungge. Mème na ké, me 'bo pele ngungge 'bo, mo ndo do nε iko. To pele o nε pele kusa, nε mo wia we ndo do nε. Kasi wa ndo wena do ngungge.

Annexe: Lengge ngo bàlà

Wi t̄ōa ma a Sanggu Polo te 'Bokada-Danga

Sang. : Mɔ kɛ wa gbɛ zi do yele ni, mɛ zi a mɔ zamɔ mbònggò, wa sa li nɛ na, bàlà. Nɛ lɛ gɔmɔ.. Baa mi Danga a gɔmɔ a, pi nù. Nɛ a hòlɔ mboko nɛ v̄ɛ dɛ 'dɔ lì, nɛ ma ɔ k̄ɔ t̄ù tale, nɛ nde ma ēa tɛ nɛ v̄ɛ.

Nɛ lɛ mɔ ngo gbɔtɔ fɛlɛ kɔ nɛ hóɛɛ hóɛɛ hóɛɛ gbaa, n'a 'bɔ' bɔ do ma, nɛ wa sa li nɛ na bàlà. Gã nɛ ɔ nɛ gbanzinga gɛ.

Ma sɔɛ gɛ 'bu, n'a kala, n'a hã hã mi. N'a na, mi nɛ, nɛ mi ndɔ. Nɛ mi nɛ, nɛ mi ndɔ. Nɛ li wese kpo, nɛ mi gbɛ yele bɔa, li wese kpo, nɛ mi gbɛ yele tale.

Nɛ kɛ mi gbɛ yelenɔ ɔ nɛ mɛ ni, nɛ nde mi gbè wa do ngumbe gɔ. Mi kpa wa li bili, nɛ mi gbɛ wa do sɛlɛ iko, we ngawi kɛ a hã hã mi ni.

Marc. : Wa ndɔ ma ndenge nɛ nɛ?

Sang. : Wa ndɔ do bili, wa ndɔ do bili.. matambo*. ɔ nɛ kɛ ma é dɛ k̄ɔ mi ia gɔ, nɛ mi be qualité* nɛ hã mɔ, nɛ mɔ zɔ. Sɔkɔ dɛ olo nɛ..

Marc. : Wa zã k̄ɔ nde?

Sang. : Wa zã k̄ɔ, wa zã k̄ɔ, nɛ k̄ɔɛ ma 'du 'du. Nɛ wa ngbolo.. wa sa li nɛ na kunggu. Nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ pi nyanga mɔ kɔ nɛ, nɛ nyanga sa'de la dɛ kɔ nɛ do'do, nɛ ma kpo, nɛ ma ba nyanga mɔ. Nɛ ma nɔ dɛ k̄ɔ mɔ do'do. Nɛ mɔ bi nɛ ni gbaa, nɛ ma na, wèlé bili a tɛ sɛ, n'a kpa mɔ iko.

Marc. : Ní a pɛtɛkɛl̄ɛ boe?

Sang. : Pɛtɛkɛl̄ɛ boe, pɛtɛkɛl̄ɛ boe. Mɛ a mɔ kpo wa dɛ ma do ndenge kɛ oyaa lɛ wa dɛ zi ni.

Marc. : Nɛ kpalakpele boe? *Sang.* : l̄i, kpalakpele boe.

Marc. : Ní a omɔ tɛ nɛ ni mɛ a ge?

Sang. : Wa zã k̄ɔ, nɛ wa ngbolo kunggu.. kpalakpele.. Nɛ mɔ ēl̄ɛ afe. Mɔ ēl̄ɛ afe gɔ, nɛ mɔ gba bɔlɔ mɔ ngbɔkã v̄ɛ, nɛ mɔ a ngɛnggɛlɛ v̄ɛ.

We kɛ wa a sa'de wa a d̄i ni. K'a tɛ, k'a nɛ ngma nɛ, n'a ngma kpo, nɛ ma nɛ zu'du 'buvwu dɛ kɔ k̄ɔ i, nɛ ma kpo, nɛ ma ba nyanga a.

Nɛ kpalakpele ma nɛ nɔ nyanga a do'do, n'a nɛ gbo nɛ, nɛ ma nɛ gɔnɔ do'do ni, nɛ ale, ma nɔ tɛ mɛ nyanga a, n'a 'banda bi nɛ dɛ fala ni.

Marc. : Nɛ wili tɛ boe? *Sang.* : Wili tɛ boe. Gã wili tɛ ngònggò, ma gã wena.

Marc. : Wa z̄i ma nza nga?

Sang. : Wa z̄i ma, z̄i ma, nɛ ma le.. z̄i ma, nɛ ma le, nɛ ma nganda.

Marc. : Nɛ gbungga boe?

Sang. : l̄i, gbungga boe. Nɛ fɛlɛ nɛ, fɛlɛ nɛ wa sa li nɛ na ganafɔlɔ. Nɛ wa sa mbe li na ba bàgɛlɛ.. dakpángbé

Marc. : Nɛ mbé mɔ tɛ nɛ 'bɔ a ge?

Sang. : Mbé mɔ tɛ nɛ bina. Mbé mɔ tɛ nɛ mɛ a kɛ na, mɔ gu ma. Kɔ ma wia li mɔ ia ni, nɛ nde ma wia ia. Sa'de hɔ tɛ mɛ di ni, a mɛ a yele, a ba nɛ sɔɛ gɛ, nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ kpa a li nɛ iko. A gɔnɔ tɛ mɛ gɔnɔ, nɛ nde ngawi 'da a ni ma nɛa ngɛnggɛlɛ nɛ.

III. Entretien à Yombo (RCA)

Wi aka lengge ge wi a Bofio-Katala-'Dā'buā. Wi gese nu ne wi a a Buba-Dedetemo-Nakōagelewi, Ngbangadia Jean-Pierre, Mōbina Dieu, Tanaka, Ngalikēfē Céléstin, do Bambe. Wi ba lengge ge wi a Sylvie Grand'Eury. (Yombo, le 17.01.1990)

Ngō gili bilino

Différentes sortes de pièges

Bofio do Buba

Bofio : Sɔe ge, le Yombo ge, le do tū mosala nale, zεke 'da kpo, ke ma lia sɔe ge 'bu ngo ne sambo, sabεle koto kpo do kama kusi do 'bu ne kusi. Nya mi, ε ne aka mɔ sɔe ge wala 'da bili. Mɔ í na, bili ke wele wa gbε do osa'de li nù ge ni, mɔ wia te tɔ mbe gulu ne hā mi nde? Wena ε ne aka mɔ ngo ke wa ndɔ ma do ngo te ni, mɔ wia te tɔ mbe gulu ne hā mi bi sí nde?

Buba : Uū, li mi ge a Buba Dedetemo Nakōagelewi. Nyae, aka we 'da mɔ, ε kɔ ma wena. Le do tele te ndɔa bili ma dεle wena ngo nù ke le dungu do ne ge :

- Mbe bili ke le ndɔ ma, mε a bili ngo te. Bili ngo te ni, le 'bili ne mɔ ne, ne le 'dafa dε te ngo te, ne nde le zɔa olo sa'de a la, ne le ndɔ dε ngo te ni, ki ni ma boe.
- Mbe 'bɔ bili le ndɔ ma, mε a bili ke ma a nù. Sɔko le zɔ nu kɔ sa'de ke a le lia ni, ne le 'dafa ne mɔ, ne le ndɔ 'bɔ dε te nu kɔε ni, ki ni ma boe.
- Mbe 'bɔ bili ke le ndɔ ni, mbe 'bɔ a ke le zɔ wala olo sa'de, ke a la do ngo ndala nù ni, ne le zā ne kɔ, ne le 'dafa, ne le ndɔ ma, ma boe.
- Bili ke le ndɔ ni ma dεle wena, le ndó bili kpo 'diko gɔ. Le wia do ndɔ bili nɔε, le wia do ndɔ bili sa'de, le wia do ndɔ bili ogbākàmbù, le wia do ndɔ bili okòà, tabi bili dafa te nu kɔni. Fala ke dafa wa nyɔngo kɔni wena, ne le ndɔ ne bili di ni. Wa sa li ki ní na "Kpító".
- Wa sa li bili ke ma ba sa'de do gεle a na "Bili bà nyanga", wa sa li ke ma ba sa'de do gεle a ngo te ni na "Rasoir" tua ke ma ɔ ne kpo tele te bili nu kɔε ni. Ma si tē ε do ngba ε gɔ. Mɔ zila mi a dia?

Bofio : Mi zila mɔ de wena. Ne mi ne aka 'bɔ mɔ mbé ne 'bɔ. E aka mɔ na, bili ne ndɔ ngo te we duzu ogbākàmbúnɔ ni, nyɔngo mε ne e li ne ni a ge nde?

Buba : Bili ke le ndɔ ngo te we duzu ogbākàmbúnɔ ni, le e nyɔngɔmɔ li ne dεle wena. Mbe le fa a wala te, ke ma unu, ne le e li ne, se ne gbākàmbú a zɔ ne ma, se ne a te we ne ni, ma boe. Mbe le ndɔ do kà'dànggà, se ne sa'de zɔ, ne a te we ne, se ne ma ba a de. Mbe, ne mɔ ndɔ do pàpálè. Omɔ ndɔ do bilino ni, ma dεle wena, mε a mɔ kpo 'diko ni gɔ. Mε a fala ke mɔ zɔ hā mɔ í na, sa'de a la fala ge a ɔ ne ni, ne mɔ ndɔ do nyɔngɔmε ke sa'de ni nyɔngo ni, tako na a la, ne ma ba a de.

Bofio : Gbākàmbú nyɔngo 'bɔ pàpálè nyɔnga nde?

Buba : Gbākàmbú a wia do nyɔngo pàpále. A a sa'de, a nyɔngo pàpálè nyɔnga. Gbākàmbú nyɔngo pàpálè, kpā nyɔngo pàpálè, bàlà nyɔngo pàpálè, gbàtà nyɔngo pàpálè, vòlángbélé nyɔngo pàpálè, sa'de nyɔngò pàpálè wa dεle wena.

Bofio : Sa'denɔ ni vε ke mɔ tɔla li wa ni, wa ba 'bɔ bili ngo te né ke mɔ tɔa ne ni nde?

Buba : lǐ, wa ba ba, we ke mε a osa'de wa yengge do ngo te.

Bofio : Bili li nù ge mọ́ ń ti ne a ke te me mọ́ tọla li ne ni 'diko? Bon, mi ne aka 'bọ mọ́ mbé ne we duzu ke wa ndo nu kọ́e ni. Ke mọ́ ndo 'bọ nu kọ́e í nga ni, nyongome mọ́ e 'bọ li ne ni a nyongomọ́ ge nde? Sa'deno wa ba 'bọ ke nu kọ́ i mọ́ ni a sa'de ge nde?

Buba : Bili nu kọ́ : kpá a do kọ́ mọ́ a boe, ngénzè a do kọ́ mọ́ a boe, bià a do kọ́ mọ́ a boe. Bon, mọ́ ne hā mọ́ zọ, hā mọ́ í na sa'de a le kọ́ kọ́e ge, me a wele ke a ọ́ né ni, hā mọ́ ndo bili nu kọ́e, ne mọ́ fa se wala te ke sa'de ni nyongo ni, ne mọ́ e se hā a de. Kọ́ mọ́ í na me a ngénzè gọ, mọ́ ń na me a sa'de ne nde ni gọ, ne mọ́ ndo ne ní te me 'bọ 'diko. Hā ngba soe ke a a kọ́ kọ́ 'di, hā a ne tọ́ na e ho nza ni, ne a kpa ngba a do bole de te nu kọ́e ni, ne ma bǎ ne a, ne ma bǎ ne ni de te gele a. Gene kọ́ a yolo 'bọ nza nga hā a ne le lia, ne ma ba ne a de te gele a.

Bofio : Ne ọ́ ne ke mọ́ tọ́a na me ni, e ongbọ́ wena. Osa'deno vé nu kọ́e 'di mọ́ ni ...

Buba : Wa ọ́ ne le wele ni. Gene kọ́ a a kọ́ kọ́, ne a ho ne nza, hā a yengge ní gbaa, ne a si ne de kọ́ tọ́a 'da a, né ke wele yengge ní gbaa, ne a si de kọ́ tọ́a 'da a, se ne a ọ́ do ne de ni.

Bofio : Ee Buba! *Buba* : ũ ũ!

Bofio : Ke vé ni, mọ́ gbẹa mbe sa'de li nù ge fala ne nde?

Buba : Ee, e gbẹ sa'de wena. Mi mọ́ zọ mi ge, mi Buba, sa'de ke e gbè a li nù ge gọ kpo me a fọ́. Tua ne ke mi do mọ́ gbẹ do a kọ́ mi bina. Ọ́ we sa'de bili, mi gbẹ ma wena, e ń ti ndo bili banyángá, ke ma ba sa'de do nyanga a ni; e ń ti ndo bili nu kọ́, ke ma ba sa'de do gele a ni; e ndo ngbánggándí, e ndo kpítò, bilino kpo kpo, bili zula, e ndo ndọ́a, bili nọ́e, e ndo ndọ́a. Kọ́ ọ́ ne ke e họ́a ta 'bọ di kpasá wi ia ni, ta zu mi ma ngo ele ta 'bọ ngo ne kpo kpo ia.

Bofio : Mọ́ tọ́a di ni we, ne mọ́ sa li bili wa sa li ne na "Ngbánggándí". Wa ndo bili ngbánggándí ge ne nde?

Buba : Bili ngbánggándí ge wa ndo de ngo kpo te ni, ne nde ma do li fo ne bọ́a.

Bofio : Li fo ne bọ́a? *Buba* : ũ !

Bofio : Ne ki ni ba 'bọ sa'de ge?

Buba : Ma ba kọ́à, ne ma ba bàlà, ma ba sa'deno ke wa yengge ngo te ni.

Bofio : Ma bá me ge gọ́ gọ́e?

Buba : Ma wia do ba 'bọ gọ́, sọ́kọ a te hā a to te ne, we ke gọ́ nyongo 'bete nyonga, hā wa ndo do fila 'bete.

Bofio : E zọ na, weno mọ́ tọ́a ge ma de te mi wena. Mọ́ wia te kpa mbe 'da fala kpo, ọ́ ne bindé ni, ne ne ne do Sylvie, ne mọ́ be ndenge ke wa ndo do bilino ni hā a nde?

Buba : Iń ! A kọ́, ne e fa ne wala de te de, ne e ndo ne sorte bilino ni hā a kpo kpo kpo na a zọ ma, ne a ń ti ne.

Bofio : Bili ke wa ndo 'bọ ma olo sa'de ke a yengge do nù ge ni, wa ndo 'bọ, ne ma ba a do gele a nde?

Buba : Le, tũ wi ke wa sa li le na "Ngbàkà mi na ge nde" ni, le do wala ndo bili wena. Mbe bili onya le, wa sa li wa na "Ngòmbè", wa ndo bili 'da wa, ne wa e kpèkà ne do nù, ne wa ala li foe do ngo, hā sa'de ne ba ma, gene kọ́ dèngbè, ngbámù, ne ma ba a gele a. Kọ́ le "Ngbàkà mi na ge nde", le ndó ta 'bọ ke 'da le ní gọ, le ndo na ma ba a do nyanga a.

Bofio : Bili ke ma ba sa'de do nyanga a ni, sa'de ne vé me a ogá sa'de ọ́ ne ofọ́lò ni nde?

Buba : ń ń ! Fọ́lọ́ bá bili li mokili ge gọ. Me ba bili 'banda ngo yélè, we si do ne de te nù.

Bofio : Buba ! *Buba* : ũũ !

Bofio : Ɔ ní ni hã wa ndo 'bo bili olo yélè, ne dèngbè wia te ba ne nde?

Buba : Wa ndo bili olo yélè, ne dèngbè te, ne a la ne 'diko. Tua ne ke yélè dīlī wena, ko dèngbè a dī go. Dèngbè wia do ba bili olo ngbià, ne mbe go, ne a gboto ne nyanga a ko ne 'diko, we ke nyanga a a gā go.

Bofio : Ɔ ní ni, ne wele wia te ndo me ge bili olo dèngbè, ne yélè ba?

Buba : Yélè te, ne a ma ne, ne nu kō ne a 'danga ne v̄e, ne a ba 'diko. Gene ko a ba 'bo ba, ne a gboto ne, ne a la 'diko. We ke ngawi 'da a la te 'do bili, do kúsá bili, do kpèká bili v̄e.

Bofio : Mi zi Gemena, ne e zila na wa ndo mbe bili wa sa lí ne na "gbàngbà". Gbàngbà ge ma ba sa'de ge nde?

Buba : Gbàngbà ge mo ndo ia, mo ne, ne mo 'bili te, gā te a gā ni, ne mo te, ne mo wa fala ne v̄e, hã ma ne e do'do, ne mo zí te né molongo ni, ne ma ho suka ne, ne mo zí ke ge, ne ma ho suka ne. Ne mo ba fele ke ma a gā, dia ni, ne mo sanga zu ne, sanga zu ne, se ne mo ndo de. Ko mo ndo gbàngbà ia, ne mo e bùlé li ne, ne ki ni ma ze ne a sa'deno ke wa nyongo ta 'bo bùlé ni, ɔ ne obalà, ne gbàngbà ma ze ne a; gene ko onɔe, ne gbàngbà a ze nè a. Ke mo ndo ia ni, ne sa'de a zo ne, ne a lengge na me bi a kúndú mo mó e na, e te hã e le te'de, hã a tea hã a lia ia, hã a toucher mo pétékèlè ni ia, ne nde ma gbea a ia.

Bofio : Pétékèlè ge a ge?

Buba : Pétékèlè ge a me ke wa ko'bo te zu kùnggí ni. Me ke ma hã likamboe hã sa'deno fai a me na ni. Hã a le hã a tò te me na ni go, a 'bè te me na ni go, ne nde mo kpo se bina. Ne a 'be te me ni mba go, we duzu nyongome 'da a mo ia te'de ni, hã a tea we gboto ma, ne me ni zafa, ne ma lo a.

Bofio : Ne bili lo a !

Buba : Uũ ! Gbàngbà lo a, te ni, gā te ni. Gulu ke wa sa li ne na gbàngbà ni, we ke ma mba v̄e ni.

Bofio : Wa a 'bo ta ngo ne a?

Buba : l̄l̄ ! Ombe nya le 'di nga wa a mo ngo ne bɔa, a ta ngo ne bɔa.

Bofio : Ne ke te Zaire 'di ni? Ke le 'da mo 'di mo ni, wa á mé mbe ta ngo ne goe?

Buba : 'Da le 'di wa wia 'bo do a ta ngo ne.

Bofio : ùùù !

Buba : ũ. Ngbala le do wino ge bina, ko me ta 'bo a gā lì ge, ma a ma gono sanga le 'diko.

Bofio : Mo í ti de bili gbàngbà?

Buba : E ì ti ndo ma de wena.

Bofio : ùhú ! E aka 'bo mo, mo na li e de ge a ge ?

Buba : Li mi ge a Buba Dɛdɛtɛmɔ Nakɔagelewi.

Bofio : Mo ɔ me do?

Buba : E ɔ ko le Yómbó.

Bofio : Yómbó ge ki do do nde?

Buba : Yómbó ge, mo yolo te gā le Bangui 'di, ne mo te ní fai, ne mo ho te mbe nu wala kpo né, ne wa na, li le ge a Sèkèà, ne li wala Yómbó ge ba si ngo gale. Ne mo le ne te me 'bo ko

ne, ne mo te ni gbaa, ne mo ne ho ne, ne mo ho de te Yómbó ge nde ma te me a Kràyàa ne ni gbaa, ne mo í na, Yómbó a e hɔa de te 'de e 'diko.

Bofio : Mo wia te zele mbe li mi te?

Buba : Ií, mo sa li mo e. Nde mo aka mi nde e í ti li mo go ma de go !

Bofio : Li mi a Bofio Katala 'Dǎ'bùa. *Buba* : ààà !

Ombe omɔ te bilino
Les pièces d'un piège

Bofio : ā ! Mo sa de li mo, ne mi aka mo ngo me ni gbaa, ne ma 'bana ni 'diko. Mi ne aka 'bo mo, pétékèlè, ne wa sa 'bo mbe li mo na, kpàlàkpélè, menɔ ni ma de to wala kpo nde?

Buba : Ma na me ni. Mo lénggé we ndɔ bili, hā mo ne se, ne mo ho zamɔ 'di, ne mo zo ne li wala ke sa'de la do ne ni, tabi mo ne ndɔ a bàgèlè nde, mo ka ne mo li wala ke sa'de la do ne ni ni gbaa, ne mo zo be moe ke a ho, ne a la do ne ni, ne mo 'bili ne sàlà, ne mo te, ne mo zí. Ne mo gifi 'bo te mo di ni, ne mo ne, ne mo 'bili ngbùnggà, ne mo te do ne. Ne mo gifi 'bo te mo di ni, ne mo 'bili wili te 'do, ne mo te do ne. Mo kala se menɔ ni kpo kpo ni gbaa, hā ma ne we di ni do'do, ne mo bá sàlà ni, ne mo zí, ne mo zí kùnggù, ne mo kpo ngbùnggà te zu te 'doe 'di. Mo kpua ngbùnggà te zu te 'doe mo ia ni, ne mo zǐ ne te 'doe gbaa a le, a no, ne mo kpo kúsà te nu ngbùnggà ni, ne mo 'bana di ni.

Ne kpo kpo kɔ kúsà ni, mo e ne be fala sí, ne mo kpo do me li ne a pétékèlè e sa li ne hā mo ge, we ke ma de likamboe do sa'deno ge a pétékèlè e sa li ne hā mo ge. Ne mo 'bili ne 'bo be du te, ne mo gomɔ be zā ne, gomɔ be zā ne ní, se ne mo e ne pétékèlè, ne du te ni a ke sa'de te, hā zu a ne le be ngo ne sí 'diko nde ma tia nù ia, nde pétékèlè ni fua tē e te te ni ia, ne nde sa'de kpa bolo ia, mbé wala na a la 'bo di ni bina. Ne ma mba vē, se ne wa sa li ne na "Bili".

Bofio : Mo tǎa so 'bo de we bili nu kǔ. Wa ndɔ bili nu kǔe ni 'bo ge a ke ma ba 'bo nyanga sa'de ba?

Buba : ú ú ! Wa ndɔ bili nu kǔ do bili bàgèlè ɔ ne ke e tǎa do ne hā mo ge ni. Wa ndó do bili bànyanga go. Bili bànyanga ge a ke wa ndɔ olo odèngbè, ongbámù, ongbià, ozàmbélé lì... kenɔ ni, bili bànyàngà a ni.

Bofio : Ke wa ndɔ nu kǔe ni, wa ndɔ do síngà tabi wa ndɔ do fɛle ke ma zamɔ 'diko?

Buba : ɔ ɔ ! Ndɔ bili do fɛle ke ma zamɔ ni, ma ia dé ia, né ke Ombatenɔ wa hɔa ni, le ndɔ 'bo bili dé do síngà, kabele.

Bofio : Ombatino ge a wanɔ Mbaiki ge nde?

Buba : Ombatenɔ a wanɔ Mbaiki go, me a ofila mbaano ge, ombùnzú.

Bofio : Ombùnzúno !

Buba : Ií ! Kɔ oyaa le wa sa zi li wa na Mbate, we ke le do wa a wele go, wa kpi ne le kpi.

Bofio : Aa ! *Buba* : Ií !

Bofio : Ee, e aka 'bo mo mbé ne, kɔ ke wa hɔa ia ni, ne ne ndó 'bo bili do fɛle ke ti kɔla ge go ni, ne ne ndɔ 'bo do ge nde?

Buba : Le ndɔ do me 'da wa, mbe fɛle 'da wa ke wa tɛa do ne ni, wa sa li ne na "nylon", ma a le ndɔ do bili. Kúsà a ni, ma remplacer* kúsà ngbaka ke zi oyaa le wa li lifi ni. Ne wa do "cable", ma a le ndɔ do bili. Menɔ wa ndɔ do bili de ngangga ge a ni.

Bofio : Kúsá ge ɔ ne e?

Buba : "Soie"

Bofio : Ne ke 'da oyaa le zé wa ndo do ne ni wa sa li ne na kúsá? *Buba* : Iì !

Bofio : Ne wa kpa me mbe kúsá ge do nde? *Buba* : Ma a zamɔ.

Bofio : Ma ɔ ne e ?

Buba : Wa ne, hã wa ho zamɔ 'di ia, ne a zo, me a du yàkà né kpo, ne a 'bili, ne a gbɛle te'de ní vɛ, hã ma ne e do'do, ne a si, ne a gba sanga ne, hã a ne a be li wese ndambo do'do, ne a ma ngo gboto ne, ne a gboto ne di ne ma de be pénépéné né mɔ fande ni. Ne a gboto ní gbaa hã ma ne e do'do, ne a e, hã ma kolo a dia ia, ne a ba, ne a e ngo ku a, ne a ma ngo lifi ma, lifi ma, lifi ma ní gbaa, ne a í ti 'da du ne.

Soko wala sa'de a gã ni, ne a lifi ta 'bo na me a gã sa'de, ne a lifi a gã ta ke na, ma ba sa'de, ne dã ma gónó go ni. Hã me ta 'bo a be sa'de, ne a lifi ni. A lifi ne ke 'da dèngbè kpi, ne a lifi ke 'da ngbámù kpi, ne a lifi ke olo gã sa'de ni kpi. Se ne a 'dafa ní gbaa hã ma ne e vɛ do'do, ne a kasa, ne a e li go'do yànggá, ne we te de te'de ní gbaa hã te'de tũ, ne a ba, ne a fi ko koe 'da a, ne a le zamɔ we ndo ma.

Bofio : Ne Buba ! E zele zi mbe 'da oyaa le wa sa li mɔ wa ndo, ne wa na me a "bàlà", ma gbɛ oyélè. Me a beɛ tabi me a ngbongbo we nde?

Buba : Me a ngbongbo we. E tɔa hã mɔ na, Ombatenɔ wa hoɔ ge ...

Bofio : Mɔ tɔ we 'da "bàlà" hã e zele e ! Mɔ na wa dea ne e?

Buba : Bàlà ge, ɔ ne ke e ndò mbe goe ni e, mi wè do ì ti 'biti we de ngo ne ngbo ngbo ni go.

We ke mɔ de mɔ, se ne mɔ í ti tele te ne, ne mɔ ma ngo be do ne na, mɔ zo e dea zi né dea zi né de. Ko ke e ndò mbe go ni, e wè do ì ti ne go.

Mɔ kɔ, ne mɔ aka mi we duzu we 'da osa'denɔ zamɔ nga, tabi me wa ndo do ne ní a ge nde? We ke ndo bili, wele kulu ngo wàkáká ne a ne we ndo bili 'diko go. A fa ne ina, ne a gi kpaɔ na, a ne hã a ho 'di mɔ, ne do de ni a li wala dólé ni, fala tɛ a únú, ko sa'de te hã a gbili bili 'da a go.

We 'da ngòngò¹⁹

Bofio : Wa kpa ina ge ne nde?

Buba : Wa kpa ina ge a ke ... mɔ... yaa mɔ, ke a kua zi baa mɔ ni, a bia menɔ ni hã mɔ, bia menɔ ni hã baa mɔ ní gbaa, hã mɔ ne gã ta 'bo wi wili ia, ne baa mɔ be hã mɔ. Ne a na, mɔ zo te ge a ngòngò, te ge a yàkà li, ne ɔ ne me na ge ní fai gbaa hã ma ne e do'do, se ne mɔ ne, ne mɔ 'bili menɔ ni vɛ, ne wa sa li ne na líá te. Ne mɔ mba fala ne kpo, ne mɔ te we gi ma do kúsá 'da mɔ kpaɔ na mɔ nyongo we ndo do bili ke we ne zela mɔ ni de.

Bofio : Tenɔ ni vɛ mɔ í ti ne dati í, se ne mɔ ne we fa ne de nde? *Buba* : Iì !

Bofio : Wi bé hã ne a wio ?

Buba : Wi be a yaa mɔ, wi ke a zi ta 'bo a wi ndo bili ni, ne a be hã mɔ de. Wa bé do yala yala do ko le né, a dungu de le 'diko, ne wa be go.

Bofio : Ina mɔ nyongo ni, me 'bo a ke wa gbɛ do osa'denɔ ngo te ni?

¹⁹ Ngòngò : arbuste; bois dur qui sert de pieds de lits, de pointes de flèches etc. (Eben.: Maba macrocarpa).

Buba : Ì ! Ina kpo ni ma yengge falanṣo vẹ ke mọ ne ndo do bili ni.

Bofio : Do bili nu kōe 'bo? *Buba* : Vẹ !

Peleno wa ndo do bilino ni

Les cordes ou ficelles utilisées dans les pièges

Bofio : E aka 'bo mọ, feleno ti kọla ge ke wa 'bili, ne wa ndo do bilino ni, o ne ke mọ sa de li mọ na kúsá, me a kúsá kpo 'diko ke wa wia te 'bili ne we ndo do bili, tabi gele fele 'bo boe nde?

Buba : Gele fele ke wa 'bili, ne wa lifi we ndo do bili ni ma boe, ne nde dia fele ke wa ndo do bili wena ge a kúsá ge.

Bofio : Kọ o ne ke wa ndo do kúsá ni, da dō ge, bili zula wa ndo 'bo do kusa nde?

Buba : ń ń !

Bofio : Wa ndo bili zula do ge ? *Buba* : Do ngùnggè

Bofio : Wa ndo bili zula do ngùnggè ! Ne wa de do ngùnggè ne e?

Buba : Mọ kō we ndo bili zula, ne mọ nẹ ne, ne mọ ho zamo 'di, ne mọ kpa ne ngùnggè ge, a a du, ne mọ 'bili a, 'bili a, 'bili a ní, ne mọ mesurer*, ne mọ gba sanga ne 'di mọ vẹ, ne mọ ẹlẹ a 'do te ne ni.

Hã ma ne e do'do, ne mọ te ne mọ fo, mọ fo kọa ke te 'do dia ke do'do, gbaa hã ma ne e ma, ne mọ ba, ne mọ 'ba 'ba'ba. Mọ 'ba'ba ní gbaa hã ma dele, se ne mọ ne we ndo do bili zula de.

Lengge ngo bili zula ni

Pièges à rat

Bofio, do Buba, do Ngbangadia Jean Pierre

Bofio : Boazu ! A dé 'bo ki a ge?

Buba : A de né ke wa ndo do bili zula a ni.

Bofio : Me a de ni a ge?

Buba : A fá kòni, ne a gba sanga ne sekake tako a 'bili se bi te, ne a efe kòni ni de zu ne, de zu ne ní vẹ. Hã ma ne e do'do, se ne a kala de kō a, ne a ne we ndo do bili zula de.

Bofio : A ne, kọ a ne ho 'di mọ, ne a a kòni ni de nza, ne a ma ngo ndo bili zula de ke zã ne !

Buba : ń ń ! A 'donggo ne be kò sí, ne a zí be te, ne a kombo ke se'de do'do. We ke a a kòni de nza 'diko, ne zula a te ne, ne a sa'ba, ne a nyongo kòni vẹ 'diko, nde zula bá se bili go. We ke me a osa'de ke li wa sō sōa ni, a kombo ne be kō, hã kōe ni ma ne e do'do, ne a 'dafa a dia, se ne a ndo, ne zula zo 'dikita kòni ni, hã a ne te na e ba kòni hã e nyongo e, ne zula a fe ne.

Bofio : Te wa ndo do bili zula ni a te ge?

Buba : Bi osakeke te vẹ 'diko.

Bofio : Te pàpáyè !

Buba : ń ń ! Wa ndo bili zula do pàpáyè fala kpo li mokili ge go.

Bofio : Wa ndo ma do te àpòlò ndoa nde?

Buba : ̄ ̄ ! Wa ndó do te àpòlò gò.

Bofio : Kò te nẹ a ge nde?

Buba : Mò wia do kpa be sẹkẹkẹ ngònggò, nẹ mò 'bili. Mò kpá be onga zā te, nẹ mò 'bili be sẹkẹkẹ ní v̄, sẹ nẹ mò í ti ndo do bili zula de.

Bofio : Wa ndo bili zula, hā ma ba zula nẹ ma da a ngo nde?

Buba : ̄ ̄ ! Mò ndo, nẹ ma ba zula, nẹ ma nda'da a de te nu kō nẹ. Ma ba 'bò kpā ba.

Bofio : Mò de do ke ma nda'da 'bò a de te nu kō nẹ ni ge nẹ e?

Buba : Tua nẹ ke a nẹ ndo ma ni, nẹ a kpo mbe fẹle te bi te ke a zí nu kōe 'di mọ, be kōe ke a kumba bi sí wia do 'da gẹle zula ni. Nẹ a zí bi te 'di mọ, nẹ a kpo fẹle ni te'de. Hā a nẹ ala li foe ni, nẹ a gboto, nẹ a ala li nẹ de te di ni.

Hā ngba soe ke ma kpo ia, nde ma záfá de ngo o nẹ me a nganda bili ni go. Nẹ ma ba zula, nẹ ma nda'da a de te nu kōe ni. Hā mọ te, nẹ mò bili bi zu nẹ de nù sí, sẹ nẹ mò í ti gboto zula li nẹ de.

Bofio : Pétékèlè ma 'bò te bili zula boe nde?

Buba : Ī ! Ma boe.

Bofio : Wa sa 'bò mbe li te wa yulu nu nẹ te bili zula, ẹ zila na wa sa li nẹ na "yùlù sūi". Mò í ti kí ni?

Buba : Ī ! Ma a ni.

Bofio : Wa de do ki ni 'bò nẹ e?

Buba : Mẹ a ke... ee aa be ge, ẹ si hā ẹ mboko nẹ ge nde ge, mò né nẹ do mi ní fai we e mi do nde? .. Mò hā mbe hā ngba mò beno 'di mò hā wa tō mbe gulu nẹ hā mò.

Bofio : Mò ì ti yùlù sūi go te?

Buba : Aa be ! Ẹ tōa hā mò na ẹ dea kpa ia, hā mò ba be 'daa ge, nẹ a tō nẹ gulu nẹ hā mò v̄ 'diko.

Bofio : Jean Pierre, ẹ zọa na Buba yu !

J.P. : Yùlù sūi ge me a ke mò kpo fẹle te nẹ ia, nẹ mò yulu nùì dati do'do, sẹ nẹ mò ba fẹle te nẹ ni, nẹ mò kpo zu te 'do bili, nẹ mò bili ma, nẹ mò ndo de.

Bofio : E zila na, 'da wa 'Bòkádà 'di, wa ndo 'bò bili zula ndo. Ke mò tō ge 'bò a we 'Bòkádà a ni?

J.P. : E tó ge a we 'Bokada go, me a ke wa ndo ma fala v̄.

Bofio : 'Da ẹ Ngbaka minagendọ v̄ te?

J.P. : V̄ ! Ma na me ni.

Bofio : Mbe zulano ke wa ba bili ni, me a ozula ge nde?

J.P. : Mbe zulano ke wa ba bili ni, wa sa li wa na okpèlà, do ongèlà wa 'bò boe.

Bofio : Zulano li nù ge v̄ wa a boe ni?

J.P. : Wa a boe ni go, wa dele wena. Li mbe a kpèlà né ke mi sa so de hā mò ni, do ngèlà, do sàkà, do mbe Ngbakano wa sa ma na sàkè, tabi sèkè, wa sa na meno ni.

wa, ndo bili hã wa? Nè ké mɔ wele, mɔ a wi nza 'di nga, ne wa zamɔ 'di mɔ ni, hã mɔ ndo bili, hã fala te mɔ unu te ne ni, ne wa wia te ba 'bo ma nde? Sa'denc ni mɔ í ti li wa 'bo nde?

Ngalikɛfe : Bon, sa'denc ke fala te wele unu wa, ne wa wè do kolo te bili ni gɔɛ ni, mi ì ti li wa gɔ. Kasi me ke mɔ wia do de na, mɔ wia do ndo bili, ne a ho se, ne a ba bili ni, dati ke na mɔ ne se we ndo bili, ne mɔ 'bili mbe te zamɔ ge, wa sa li ne na **"Te sɛ"**²⁰.

Ne mɔ gbɛle ti ngu'du ne, saleté* ne ni, ne mɔ ndo do te mɔ we palasi unu te mɔ ke ma u unu ni. Hã mɔ ndo do te mɔ vɛ, ne ma unu ge a sɛ teno zamɔ ge 'diko, da de ko a í fala ne na wele hɔa de gɔɛ ni, se ne mɔ gu nù, ne mɔ ndo bili sũ, ko mɔ la ne do'do, sa ne l'heure ke a ne te we la ne ni, se ne a ba bili de.

Bofio : Aa Jean Pierre, we a tɔ nu a ge, e zele mé do dia ne gɔ, ma 'bo ɔ ne ke a tɔ ge nde?

J.P. : Aka we 'da a, a aka mɔ ge, a na, li te ke mɔ folo do te mɔ, ne nde mɔ ndo fele, ne sa'denc wa ho se, ne wa í na, wele hɔa de gɔ ni, mɔ í mbe ti ma nde? Mɔ sa mbe li ne. Ki ni te kpo a ni.

Te boa ne, me ke mɔ wia do folo do te mɔ, ne mɔ ndo bili, ne sa'denc wa ho, ne wa í na me a wele a ndo bili e gɔɛ ni, ne ma we kɔ do ke zamɔ 'di mɔ ni, me a mɔ ge nde? Mbe li teno, mɔ sa mbe li ma, do mɔ ke mɔ wia do de ma, ne sa'denc wa te de te fele wena ni, me a mɔ ge nde, ke ma wia do gboto linggame 'da osa'denc ni. Aka we ge a ni.

Ngalikɛfe : Ndakisa, we ke mɔ aka ni ma né, ɔ ne ke oyaa le wa fa zi nwá zu te, ne wa sa li ma na **gbónggò**. Wa 'bala ma de ko bula, l'heure* ke a ne kulu ngo we ne we ndo bili ni, il faut* a kulu ngo do titole kpu, do kuti hia mɔ kola. Ne a so lí ne, ke a 'bala de ko bula ni, ne a so de tɛ a, ne a folo do tɛ a vɛ do'do se, ne a kala mbe fele bili ke a ne ne we ndo ma ni, ne a a ko ne, se ne a kulu ngo, ne a ne we ndo ne zamɔ 'di de.

Bofio : Bon! Mi zele mɔ de wena. Ne me ke mɔ wia do de ma, ne ma gboto linggame 'da osa'denc, ne wa te de ngo fele i nga wena ni, me a mɔ ge?

Ngalikɛfe : Ndakisa né ke okpasa wino wano ke zi dati wa ì ti Nzambe gɔɛ ni, wena me ke ma gboto linggame 'da osa'denc wena, me a mɔ ɔ ne songga, ke a mi ma de 'do tɔa.

Bofio : Sónggá ge a ge?

Ngalikɛfe : **Sónggá** mbe a mɔ ina ke a mi ma de 'do tɔa, do linggamɔ ke na, a wia do de ge a linggamɔ mó satana* si ngo ma, se ne a 'dafa do songga ni vɛ do fele ke a ne ndo do bili ni, se ne ma ba sa'denc de.

Bofio : Ma be ge na songga ni ma wia do gboto linggame 'da osa'denc, ne ma púsá wa na, wa fa na wa ba bili 'da a ni wena gɔ nde?

Ngalikɛfe : Uũ ! Ma tirer* linggame 'da sa'denc wena, se ne wa ba bili 'da a wena wena de.

Bofio : Mi zele mɔ de wena.

Buba ... ne le nyongo. Bon, mɔ a ina hã sa'de, hã mɔ te ne nde a nyonga, hã mɔ zò ma de gɔ, ne nde mɔ nyóngó a gɔ, me a ina. Ne ke na me a bili hã ma ba sa'de, ne wele nyóngó gɔ ni, me a bele iko.

Bofio : *Vous suivez la réponse !*

Femme : Mɔ wia li nyongo sa'de ne, ne sila a mɔ nyóngó se gɔ, ozā a

²⁰ **tèsè** (sè, bazie) : *petit arbre ou arbuste, commun (Euph. : Tetrorchidium didymostena)*

Bofio : C'est à dire tout piège attrape seulement. Il ny a pas de piège pour attraper les animaux qu'on ne peut pas manger, on peut manger.

Sylvie : Bon! Mais tout ...gardez le.

Bofio : Mbe bili ke wa ndo ma, hã fala ke sa'de ba, ne wa wè do nyongu sa'deno go, tabi bili ke wa ndo, hã sa'de ba, ne wa nyongu a ni, sanga te ne boe nde, to me tabi a bili kpo 'diko nde?

Buba : E tã hã mo na bili vè ke wa ndo ni, wa bé sa'de ne go, wa nyo nyonga. We ke 'da le ge, le a tũ wi, sa'de mbu mbulu, ne le nyongu ma iko. Gene ko a 'bana ta 'bo do tolo ne nde o, ne le nyongu 'diko. Kasi sa'de ba bili ia, hã mo zãa tã a ia nde mo do hẽlẽ sa'de ni na, mo ndoã bili we sa'de ni, nde mo wia te nyongu 'diko, kasi mo bé se sa'de go. Sa'deno 'da le vè ke wa ba bili ni, le nyongu wa nyonga vè. Gene ozula vè, ngámbele tãa ge vè, le nyongu wa nyonga 'diko.

Bofio : Ma be na, wa a tabi ina, se ne wa wè do nyongu sa'de ne go nde?

Buba : E zãa ní.

Ngalikɛfe : Mo a ina, hã sa'de te hã a nyongu, o ne biã, o ne ngbámù, ne o ne ke le a tũ wi ni e, mo si ne do a, hã mo gba zã a, ne nde mo nyóngó se sila a go. Ne kili te sa'de, mo nyongu ne vè 'diko.

Bofio : Gulu ke mo wè do nyongu sila a, ne mo e kili tã a vè de 'di mo go we ge nde?

Ngalikɛfe : E nyóngó sila a go, e nyongu ge a kili tã a, we ke sila a ni, ina ma nea, hã ma 'danga ma vè ia. Hã mo nyongu, ne mo fe ne.

Bofio : E zele mo de wena.

Li zolono wa ndo do bili ni

Les saisons ou les périodes où on tend des pièges

Bofio do Buba

Bofio : Ee ! Buba Dɛdɛtɛmo ! 'Da fala ne ndo do bilino ni ma boe nde? We ke mbe a 'da fala li kolo, do 'da fala sabele. Ne 'da falano ni vè me te me a 'da fala ndo bili 'diko nde ?

Buba : ú ù! Le ndo bili do 'da fala li kolo. We ke do tango li kolo, se ne sa'de wa yengge wena de. Bon, o ne ke kolo ma ngo si nù do zekẽ 'da molo, gazele, sambo, ngbe'de'de, libwa, hã mo zo ne nde bili 'da mo kpó 'bo go, ne mo 'banda kala bili 'da mo de te le, ne nde li kole ia di ni ia. Mo ndo 'bo bili di ni, nde fala kpa se sa'de di ni a nga, we ke sa'de wa di ngangga ni, wa yu 'bo vè zamã, hã wa yengge di ni do ke te nu li, kpako wa no li, ne wa o do ne 'diko. Ne nde wa ndo bili na, wa ndo sabele kpo vè ne ma é ni go. Gbogbo ne boe.

Bofio : Ne 'da fala ke mo 'banda ndo do bili ni a ge? Zekẽ ne a ge?

Buba : Mo 'banda ne ndo bili do zekẽ 'da molo, tabi zekẽ 'da gazele. Ne nde kole tea, ko zã nui mboka, se ne mo zĩ do te 'doe de.

Bofio : Osa'deno wa ma ngo la ne, ne ne í ti olo nyanga wa ndenge ne ne nde?

Buba : Sa'de ma ngo la ne, hã me a dèngbè, ne mo zo ne, ne nde be olo nyanga a a sí. Me a ngbámù, ne mo zo, ne nde be olo nyanga a a gã. Me a pòkò, ne mo ì sè na olo nyanga a o ne me na ge. Me a ngbiã, ne mo zo, ne nde olo nyanga a o ne me na ge. Tua ne ke wa yambala hã mo do be, baa mo ba mo, hã a ho do mo zamã 'di, ne a ma ngo be hã mo na, mo dé ne, mo dé né gbaa, ne li mo 'bana de te'de.

Bofio : Olo nyanga zulano ɔ 'bo ni nde?

Buba : Ii! Zula ma ngo la ma, ne mo zo ne be olo nyanga a 'bo. Osa'deno ve do li dolo 'da wa boe, li wala 'da wa wa yengge do ne ni boe.

Bofio : Bili zula ne ndo ni, ne ndo ta 'bo do li wala olo wa?

Buba : Mbe, ne mo ndo do li wala olo ne, ne mbe ta 'bo, ne mo tulu be fala, ha a ne zo nyongome, se ne a te we ne de.

Ndo bili olo ozula, bia, gbakambu, ksa ...

Pièges à rats, lapins (bia), petits et grands écureuils

Bofio, do Buba, do Ngbangadia Jean Pierre

Bofio : Wa ndo 'bo mbe bili zula wa sa li ne na "ngandi?"

Buba : Ii ! Ngandi ge, zo ma ha e zo ta 'bo de onya mi 'di nga wa ndo ma ge, ne nde mi ndo mbe go. Wa se be mo ɔ ne gbàgbá ni, wa eile mo 'bete, ne wa se me na ni, ne wa enze be mo lacet se'de, se ne wa bili me na ni, ne wa e be li fo ne si 'diko, ko ma ba zula ia, ne ma nda'da a de te me na ni, de te be mo gbàgbá ni.

Bofio : Jean-Pierre, mo i ti ndo mbe bili wa sa li ne na ngandi ni nde? Ke olo zulano ni.

J.P. : Mi i ti ndo ma. We ke 'da fala mbe ne le ndo ma do fele 'diko, ne le e ndimbóe te'de go. Le de zi ma do be. Le lifi fele ɔ ne me mo sa so li ne de na kusa ni, ne le de ma ni gbaa, ne le lifi, ne le 'dafa, ne ko lofo ne ɔ boe, ne le zo li wala zula ke a la do ma ni, ne le te, ne le e ma nzee de te'de ni. Ha a ne la ne, ne zu a le ko ne dati, se ne ma ba a, ne le te, ne le kpa mboko a, ne le ba iko de.

Bofio : Ne ke de a sa 'bo mbe li mo na kpeka, ma a ni te? *Interv.* : Kpalakpelle ! kpalakpelle !

J.P. : Kpalakpelle ma fai te'de boe, ma te'de, ha fala ke ma ho do'do, se ne ma ba ta 'bo a de.

Bofio : Ho 'bo te ngandi?

J.P. : Ho 'bo te ngandi se ne ma ba a de.

Bofio : Ozula ke wa ba ngandi ni, li wa a ge nde?

J.P. : Ozulano ke wa ba ngandi wena ni, me a ozulano ke wa yengge wena do li wese, ɔ ne okpela, do ongela, otole do osaka ke wa yengge do tui 'bo ni, wa ve wa ba 'bo ma ba, soki ma ɔ do li wala wa ni.

Bofio : Do li wese ne wa ba, ko gene do tui ne wa ba 'bo ba 'diko nde?

J.P. : Wano ke wa ba do li wese ni ɔ ne kpela do ngela ni, wa ba do li wese wena, we ke wano ni wa yengge wena do li wese. Ne do tui, ɔ mbe ne otole ni, wa wia do ba ma, do osaka ni wa ba 'bo ma ba.

Bofio : Ne i ti osa'deno ke mo tolo do li wa ni ne nde? Ne i we da te wa, to we ge nde?

J.P. : Le i ti wa wena we da te wa, do li wa ke oyaa le wa sa zi ha le ni, ma ha li le 'bana de te ma, ha le sa ta 'bo ni.

Bofio : Okpela ge wa ɔ ne e?

J.P. : Te wa ma yo yola, ligne do ligne, do ligne* na me ni.

Bofio : Bon! Buba, e aka mɔ na, mbe osa'denɔ zamɔ ge wa ndɔ wa do gbālā. Sa'denɔ wa ndɔ wa do gbālā ni mɛ a osa'de ge nde?

Buba : Sa'denɔ wa ndɔ wa do gbālā mɛ a biá. Mɔ ɔ ne gbālā ngɔmbe ni, hā mɔ ne, hā mɔ kpa ma, ne mɔ si do ne.

Ne nde mɔ né se do gbālā ne mɔ e 'diko go, mɔ do se 'bɔ se'de, kɔ ma ma ngo unu wena, se ne mɔ ne, ne mɔ bēlē. Kɔ wa te, hā wa ma ngo nyɔngo ma wena, se ne mɔ ne, ne mɔ ndɔ wa, ne wa ba bili de.

Bofio : Mɔ de do ke mɔ ndɔ do ne ni ne e?

Buba : Mɛ a kpo kpo wala bili **bàgélé** e tɔa sɔ de we ne hā mɔ vɛ ia ni iko.

Bofio : Wa ndó 'bɔ do gbàngbà go?

Buba : Wa ndó do gbàngbà go. Mbe ne wa zà kò, ne wa ma ngo te we ne dɛle wena, ne wa ala de kɔ ne, se ne mɔ te ne mɔ ma ngo gbe wa de.

Bofio : Kɔe 'bɔ vɛ 'bɔ a bili a ni? *Buba* : Uū ! Vɛ ni a bili a ni.

Bofio : Mi aka 'bɔ mɔ: wa de ki ni do zɔlɔ lì kolo tabi wa de do zɔlɔ sabele nde?

Buba : Mɔ í na nù nganda wena, kɔ mɛ a zɔlɔ sabele, ne wi ne zā mɛ hā ma 'du ni ndenge ne ne? We ke ma a 'du se, ma 'dù go ne sa'denɔ wa ho ne nza vɛ. Kɔ wa de menɔ ni vɛ do zɔlɔ lì kolo.

Bofio : Ne osa'denɔ wa ba ni mɛ a obiá 'diko? *Buba* : Obia wa a wa ba.

Bofio : We ke obia wa kɔ gbālā wena? *Buba* : Eɛ !

Bofio : Ne e zila na, wa ndɔ mbe bili ogbàkàmbú do kɔa te tana. Mɔ í ti ndɔ 'bɔ ki ni nde?

Buba : Ì ! Ma do tɛle te ndɔa ne dɛle wena. Mbe, mɔ ba kɔa te tana, hā mɔ do do'do, ne mɔ te, ne mɔ henze, ne mɔ ndɔ ɔ ne ke wa de do **kòbá** ni. We ke gbàkàmbú ni ne ma, ne a te se hā a nyɔngo be fɛle ni do'do, se ne ma ba a de. Ke mi ndɔ do kɔ mi ge a ni.

Bofio : Mɔ do tabi kɔa te tana dɔa, tabi mɔ kala ní ne mɔ la do ne 'diko nde?

Buba : Dia ne na mɔ do, se ne ma unu wena de.

Bofio : Mɔ ne, hā mɔ a, ne ma unu wa wena, se ne wa ma ngo te we ne de?

Buba : Ì ! Ne nde 'dati ndɔ ma ni, ne mɔ ndala. Mɔ ne hā mɔ zɔ fala wa la do ne wena ni, ne mɔ e. Kɔ mɔ te, nde wa ba, se ne mɔ 'dafa na e ndɔ wa de.

Bofio : Hā mɔ ndɔ wa, hā a nyɔngo ia, ne li a ɔ de fala ni, ne a te seko we nyɔngo ne!

Buba : Ì ! A te we nyɔngo ne.

Bofio : A ne te we nyɔngo ne ni, ne a ba bili se ne mɔ ba a de? *Buba* : Ì !

Bofio : Ne bili ki ni wa sa 'bɔ li ne na **bàgélé** seko?

Buba : Ma vɛ ni a **bàgélé** a ni.

Bofio : Ma ba a do gɛle a? *Buba* : Ba a do gɛle a.

Bofio : Ne a 'bílí fɛle ne go? *Buba* : A 'bílí go.

Bofio : Ne ndɔ do ngo te tabi ne ndɔ do nù? *Buba* : Do ngo te.

Lènggè ngó bílì nòè

Pièges à oiseaux

Bofio : Mi ne aka 'bɔ mɔ Buba, do wala 'da gbɛa nɔɛ, ke wa gbɛ do wa. 'Da fala mbe ne, nɔɛ a yengge do ngo 'di, ne a zɪ̀ nù, ne wa gbɛ do a ni. Bon, kɔ gā 'da mɔ mɔ gā ni, mɔ gbɛa mbe nɔɛ nde? Mɔ gbɛ tabi wa ndenge ne ne nde, ne mɔ tɔ mbe tele te ne, hā le zele ma.

Buba : Ma a mi te tɔ hā mɔ gili soe ge, ε tɔ hā mɔ né : J.Pierre, le 'da mi 'di ni ε, mi gbɛ nɔɛ zi wena. Wala gbɛ nɔɛ ma do wena. Bili le ndo do nɔɛnɔ ni, gili ne do wena.

1. Kpo, we fóé 'da oyaa le ke wa mi ni, fala wa 'bili fóé do'do, ne fala wa ngeme do gili foe ni, onɔɛnɔ wa de di ni wena. Ne le de mɔ di ni, wa sa li ne na "**Ngàlìà**".

Ma ɔ ne tɔa le dungu ti ne do mɔ ge, ne le e nu ne bɔa. Mbe gɔ, ne mɔ e nu ne si 'do ne, mɔ gbɔtɔ gā wena, de ngàlìà gā wena, ne mɔ e nu ne si 'do ne bɔa. Ne nu ne ke mɔ e ni, ne mɔ gɔmɔ kù'bú ne gɔma. 'Da fala ke nɔɛnɔ wa te, hā wa ala nù do'do, hā wa ne zɔ gbālā fóé kɔ ngàlìà 'di mɔ ni, ne wa le kɔ ne do wena, mbe ne wa le 'bu ne bɔa. Bon, nè ne wèlé ngàlìà, ne we wa gbaa, ne ne gbanga wa ni, ne owano ge nza nga wa yu, ne wano kɔ ne 'di mɔ ni wa ma ngo dè tú tù tù, ne ne gɔnɔ nu wa, ne ne ma ngo gbɛ wa. Ki ni kpo, me a gbɛa nɔɛ a ni.

2. Bɔa, le ndo mbe bili. Bili le ndo ni, le ndo do kà'dànggà, mbee ne, ne le ndo do kònì. Ne nɔɛnɔ le gbɛ wa ni wa do wena. Nyòlā mɔ gbɛ a gbɛa, ngòlò mɔ gbɛ a gbɛa, mbe gā nɔɛnɔ wa sa li wa na "gbàli", mɔ gbɛ 'bɔ wa gbɛa. Ne mbe 'bɔ di ni te wa ma ɔ top top ni, wa sa li wa na "gbànù", mɔ gbɛ 'bɔ wano ni gbɛa.

Ne bilinɔ ni vè ni, walano le gbɛ do gbanunɔ ni, bili wa ta 'bɔ kpi, we ke bili gbànù ta 'bɔ a gā, ɔ ne ke gbànù gā ta 'bɔ wena ni, ne bili a ta 'bɔ a gā. Ne wena bili gbànù, mbe gɔ ne ne ndo do gbālā nzo. Bon, ne ndo ge seko do "**Bàgélé**". Fala ke mɔ se li kà'dànggà 'da mɔ gbaa, ma de né gélé me ni, ne fala gbànùnò wa anga nzo 'da naa mɔ wena, ne mɔ ndo bili do gele a. Kɔ a te hā a ne zɔ gbālā nzo, to a ne zɔ kà'dànggà, ou bien* a ne zɔ kɔni nde, kɔ a né nè we gɔmɔ ne sòkpé ni, ne ma ba gele a. Ne mɔ te, ne mɔ ba a, ne mɔ gbɛ a.

3. Mbè ne 'bɔ, le sa li mɔ na "**Tàkù**". Mɔ zɪ̀ bɔlɔ te 'di, ne mɔ zɪ̀ bɔlɔ te 'di, ne mɔ kpo du fele te ne ngbèndè ngbèndè, ne ma dulu wena. Ne fele ni né gbaa, ne mɔ usu te mɔ nyele wena. Ne mɔ mili ti fele ni de wena, ne mɔ a nyongomɔ ti ne vè. Ne mɔ yu, ne mɔ usu te mɔ, ne nde fele ni ma gbaa 'da mɔ 'di mɔ. Bon, nɔɛnɔ wa te, ne wa ala mbélélé, ne wa 'banda gɔmɔ menɔ ni gbaa, ne mɔ sómó te mɔ ne mɔ gbɔtɔ fele, ne ma ze wa fala kpo. Mbè ne ma ze wa 'bu wa tale. We ke wa ze wa ni, ne zu wa ví do'do, ne wa ma ngo de tú tù tù, ne mɔ ne, ne mɔ 'banda kala wa 'diko. Ki ni mbe 'bɔ a wala ke na le gbɛ do nɔɛnɔ ge a ni.

4. Mbe 'bɔ tale ne, ne a "**Ndàkà**". Oyaa le wa a wa de ki ni, kpasa wi, me a obe né le gɔ. Wa de ndàkà, ne wa zimi te wa te ne zimi. Kɔ wa zimi te wa gbaa, ne wa ne, ne wa kɔ zu gòlé, fala nɔɛnɔ wa de wena ni. Ne wa kɔ zu gòlé vè, – 'dati de ne ni wa ó do wuko gɔ, ne wa dé mɔ kili kili gɔ – , kɔ wa a zu me do gēa wese vè, kɔ do gēa wese hā nɔɛnɔ wa né nè we dungu zu me fala wa ɔ ne fai ni, kɔ wa né nè we dungu zu gòlé ni, ne ndàkà ni ma 'be nyanga wa de te ne ngbà'dá ngbà'dá ngbà'dá. A né bŭlŭ ne, ne ma 'be 'baka a, a ne gɔmɔ ne, ne ma 'be nu a. Ne a nālā de te ne nālā. Kenɔ ni vè zi me a wala ke le gbɛ zi do nɔɛnɔ mbe a ni.

Bofio : Do wala 'da ngàlìà, do ndɔa bili, do tàkù, do ke 'da ndàkà ni, ke mɔ gbɛ do nɔɛnɔ wena ni a ki nge nde?

Buba : Mi dea ke 'da tàkù, ne ε gbe do nɔɛ, ne ε ndo bili nyòlà, ne ε gbe wa, ne ε de 'bɔ ngàlìà wena, me mɔ zo do mi ge, ε de ta 'bɔ zi ngàlìà le 'di wena, ko me ma ví zu ge a yengge ngɔɔ 'diko. E gbe zi 'bɔ wa le 'di wena, menɔ ni vɛ ε gbe wa gbea. Nè ke 'da ndàkà ma a ε tɔa do ne hã mɔ na, ndàkà ge me a ke 'da okpasa wi wa zimi te wa te ne zimi, ε dè mbe ki ni fala kpo gɔ, ne ε zɔa me ge, ne ε nyɔnga 'bɔ mbe nɔɛ ne do nu.

Bofio : Ne mbè mò sa li ne dé te ngàlìà na "kù'bú" ne, kù'bú ne ge me a ge?

Buba : Mɔ zɔ tɔa ke wele ɔ ne ni, nu tɔa ma boe, ne mɔ gɔmɔ kù'bú ne vɛ do'do ni. We ke mɔ 'bili ne wala ke na, nɔɛ le, ne a la né, wele ke a la se né, wele ke a la se né do'do ni. Bon, wa le we ko ne 'di, hã mɔ ne gbanga wa ia, ne zu wa ví do'do, ne gene ko nu tɔa ne hã na, a siki li a, hã a ho nza ni, ne nde a síkí gɔ, ne a ma ngo bi te me, a yu, ne a ho 'di, ne a yu, ne a ho 'di. Ne mɔ de ta 'bɔ nganda na mɔ gbea a nde.

'Bàli mɔ kpo ge a ke li holo me mɔ a ne ni, ma gá gɔ, li holo ne a ngbídí ngbídí ngbídí. Li holo mó ngàlìà ni ma de te ngbe ε ngbídí ngbídí ngbídí, ko wa zo be li holo sí ia, ne wele ki ni de zu ε nganda wena, ko fala ke zu a ho nza ia nde, ne a yu, ne a la. Kasi ma wia na mɔ de, ne mɔ yulu nù nganda wena. Le dé ma do li nza ngo gɔ, kasi le de do nù, le zí menɔ ni vɛ do nù 'di nga.

Bofio : Mbè bili wa sa li ne na "Tùngú'dú nù", ke wa ndo ma, ne ma kala nɔɔnɔ do nyanga wa, ne wa 'banda bi do 'baka wa ni, mɔ wia do tɔ mbe we si ngo ne? Do ke wa ndo 'bɔ ma do zu te, do fila tàndàlànò ne onɔnɔ wa kala 'bɔ ma ni, mɔ wé do tɔ 'bɔ mbe ma hã mi nde?

Buba : E zo na ki ni ma wia do gbɛle, mɔ aka mbe wele ɔ ne Dieu ge ne wa tɔ ne mbe ki ni.

Mɔbina : Bon Buba, mi zɔa na, nya mɔ Bofio Katala, a tɔa we wena si ngo ngbe nɔɛ, ne a ì ti ke 'da ke ma kala wa do nyanga wa, ne wa bi do nu ngú'dú wa, ke wa sa li ne ma "Tungu'du nù" ni gɔ, do ke wa ndo 'bɔ ma ngo te do fila tàndàlànò, do fila pàpáyè hã onɔɛ wa sa li wa na "kpèlékè", ne mi zele ma zila ni, mɔ ì tabi ti ndɔa ne, ne mɔ tɔ mbe we ne hã le zele se?

Buba : Wi ge a mi Dɛdetemɔ a ni, ε ì ti ndo ne ì, we ke ε gā zi bèlée. Mi a be né ke o'Bofio wa yengge bé te bè gòlénò ge gɔ. Mi a kpásá wi, ε kpásá ge wele gɔ e? Ndò bílí nɔɛ dele wena, ɔ ne me be ni tɔa do ne di ni ni.

Bili nyòlà dele wena. Mbe, ne mɔ ne, hã mɔ ho sáfò 'di, do tango* féngé kòni, nde nyòlànɔ do okpèlékè do ngòlónò te nyɔngɔ kòni né ge nde ni ε, ne mɔ zo fala ke wa ala ne né gè nde ni, ne mɔ túlú dé 'dò, túlú dé 'dò, túlú dé 'dò ní má, ne ma e. Nde me ni, mɔ lifi fele a du, ne mɔ ne, ne mɔ 'bili be wili tè 'dò bí sí, gà wénà gɔ. Ne mɔ te, ne mɔ ho 'di nga, ne mɔ zí wili tè 'doe ni. Ne mɔ 'bili 'bɔ bi tè ɔ be ne kùnggú ni, ne mɔ kpo fele ni tè'dé, ne mɔ efe nù, ne mɔ bɛlɛ ní gbaa, ne kunggi ni le de te nù 'di vɛ ia. Ne mɔ gbɔɔ fele ni ní gbaa, ne mɔ kpo te zu be wíli tè 'dòè ni. Ne mɔ zí be tè de ka te kùnggí ni ní gbaa, ne kùnggi ní dé gbògbó ne. Mɔ a mɔ zélé mi ni?

Bofio : E zele mɔ de wena.

Buba : Eɛ! Bon, mɔ dea menɔ ni vɛ ia ni, ne mɔ fa bi kùnggú 'bɔ bi sí, ne mɔ te, ne mɔ zí do nù ne nga né. Ne mɔ te di ni, ne mɔ ndo ne bili do'do, ne mɔ ala lí fóé de te be tenɔ mɔ zí be hórɔ né ni. Hã mɔ ala lí fóé do'do, ne mɔ nyɔngɔ kòni, we ke ki ni le tó tua gɔ, le nyɔngɔ ní, ne mɔ fúlú dé sè'dé fúlú dé sè'dé gbaa, ne ma e. Ne nɔɛ a te se hã a né tɔ na ε zí nù we gɔmɔ ne, ne paf.. bili ba a.

Bofio : Ki ni tabi a ké ma kala wa do nyanga wa, tabi do gele wa.

Buba : Do nyanga wa ge a ni !

Bofio : Ke 'da tunggu'du nui a ni go e?

Buba : Ee! Mbe 'bo ge, mo bēlē kunggi 'di nga kpo, ne mo bēlē tē 'di nga kpo, ma suka ia 'diko. Ne be fēle ni de gbogbo ne. Bon, mo ndo, ne mo ala li fo ne, ne ma ala de nū né. Bon, ne mo nyongo kòni ni gbaa, hā a te se, hā a ne tō na e zī nū se! Ne we ke nōe vē ni, a zo be mo, ne a te se, ne a zī ngo te, se ne a sɔsɔla me ni do'do, se ne a í ti zìlì nū, kpako na a nyongo me ni de. Hā a né zī nū né, nē paf, ne ma ba a. Mo te se, nde a de te lí ne purr purr. 'Dokolo mo a de, ne ma kala wa de te li ne bɔa. Mo zilà mi?

Bofio : E zila mo de wena!

Buba : Bon, ke 'da bili kpèlékè, mo te se, ne mo 'bili te. Te ke mo né 'bili ma ni, me a ke ma yula nū nga né, hā ma hɔa ni. Mo 'bili zu ne, hā mo 'bili zu ne do'do, ne mo fa mbó'bi, to mbe te ne mo 'bo ma, ne mo henze fēle tē'dé ní má, ne mo te, ne mo e te te ná ni, ne mo henze. We ke me ná ni mo né è papaye ngo ne, kpako na kpèléké te, hā a zo, se ne a ba do bili ni de. Mo a mo zele ni?

Bofio : E zele mo de wénà

Buba : Bon, ne mo ndo de te zu te na ni. Ma ɔ do ke 'da tàndálà nde, ne mo gba sanga zu te ni, ne mo henze tàndálà dé tē'dé. Ne te ke mo 'bua ma; hā ma bili, hā ma tɛa pèá de te fala bili nga né ni e, me a ke mo né ala li fóé de do mo bili vē de fala ná ní. Bon, a yolo ne 'di mo, hā a te na, e zī nū de ngo be te yóé mo ia ge, hā e gomo tàndálà, tabi e gomo fila pàpálé na ndeo, ne ma ba a. Ki ni ma kala 'bo ogā nōe wena. Bon, mbe, ɔ ne nɔenɔ wa 'do lì, ɔ ne okòkòkólò lì, ɔ ne ogā nɔenɔ ...

Bofio : Kòkólò lì tabi do tē e, ne kòàlì do tē e?

Buba : Ii ! Wa vē ni li wala kpo. Kòkólò lì do tē e, ne kòàlì 'bo do tē e. Bon, ɔ ne gā nɔenɔ ògbòmbè, oge nde.. mo ne ndo bili wa, le ndo ko le 'da mi ke e gā do ne ge : mo né, ne mo 'bili tē, ne mo fi 'do lì 'di, ne ma te gbaa ne ma hɔ suka ne nga né. Ne nde ma a fala ke wa la do ne wena wena ni. Mo a mo zele mi ni?

Bofio : E zele mo de wena.

Buba : Bon, ne mo e suka ke 'di nga, ne mo e suka ke 'di mo, ne mo 'be. Mo ndo neti* né bili bàgélé ni, ne ma kesena sí we duzu ke ma te 'do lì. Mo a mo zele ni?

Bofio : E zele mo de wena.

Buba : Bon, we ke mo ndo, hā mo do chance*, mbe go mo ne se we kpolo te mo dí ni nde wa ala nū hùrr, hā wa né là là ne mo zele se nde pàkà pàkà pàkà, ne nde ma ba a, ne mo te, ne mo ba a. ...okoyɔ ke wa 'bana do tunu lì wa ni, tako na mo gbe ogā nɔenɔ ke wa te 'do lì ni e ní, ne mo te, ne mo couvrer* filet* ni do tē, tē, tē ni gbaa, ne mo e be li hòlò ne né. Bon, ne kɔyɔni wa do ko filet* nga.

Bon, mo ne ka mo ne nde a zī nū 'do lì 'di mo ni, ne a ma ngo yengge we fa wa. We ke a zī nū 'do lì nde a yénggé we fa gele mo go, fa koyɔ. Hā a zo ke okoyɔni wa tana ko filet nga kpá kpá kpá ni, ne a te, n'a le. A nē se há a lé, hā à né hò ko ne 'di mo, hā à né gomo kòyé ni, ne nu a haka de ko filet, à hó se 'bo nza dí ni go. A bi dé ko ne ni, ne mo te, ne mo ma ngo kala wa. Meno le kala do nōe ko le 'da mi ge a ni.

Bofio : Mi zila mo de wena Buba! Mo tɔa gulu we 'da mo de wena, ma ba yangga hā mi wena.

Bon, bàá mi Dieu Mɔbina, mi ne aka mɔ ngo ombe nɔe ke wa la do ngo, ne wa kala obe kòlá, ke wa sa li wa na kònggò tabi ndiò, mbe winɔ wa sa li wa na me ni. Ngó'bé ke wa te, ne wa kala obe kolano ni, mbe winɔ na, wa ndɔ wa ndɔa, ne wa ndɔ wa do gálí, ne wa kala wa. Tabi wa e wa ngo sákì, ne a ne ba sa'de ni, ne saki ma le ti òlè kɔ a, ne wa ba do a. Mɔ tɔ mbe we si ngo ne, hã e zele, tabi mɔ dea mbe ma fala kpo nde, to mɔ zɔa mbe ma 'bɔ nde?

Mɔbina : Hò òhò be 'daa! E dea gbese do'do, e í ti gulu we mɔ tɔa ngo we 'da ngó'bé. We ke Ngbaka dele wena, ne le sa ta 'bɔ li wa kípí kípí, ma na me ni. Dè ke 'da ngó'bé, soki a kala be kolano wena, gene ko mɔ è sákì gɔ, hã mɔ ba mbe fio be kòlá, ne mɔ e gálí kò a. Ne fele ne a du, ne mɔ kpo do te mò gbaa né 'dí mɔ ni. Ne a te se, ne a zɔ be kola ke ma yolo bí né ke a 'bana do túní ni, ne a yolo ne ngo 'di fíóó, hã a né nè we bà be kola, né ké a mesena do ba ma ni, ne gálí ke mɔ kɔ'bo te fio be kola ni, ma kɔ'bo nyanga a do ti, ne ma ze a do nù, ne mɔ ba a.

Bon, attention, wele ke a nyongɔ ma, me a kpassa wi né mi ge. Be nyóngó ngó'bé gɔ. Bon, mɔ mesena do ba wa wena wena de sanga tɔa, ko mɔ a be zagbālā, ne okpassa wi wa kɔ gene mɔ wena. Mɔ ba, hã mɔ ne do ne hã wa ni, ne wa kɔ gene mɔ wena, ne wa gboto mbúí zu wa né ke zu mi ni, ne wa e zu mɔ na: "Be! mó gbě ne mò. Mó yénggé zamɔ ia, mɔ a wi da kpili, a ma zóló mɔ gɔ."

Ke 'da ngó'bé né ke mɔ aka do mi ni, ma a ni. Ke 'da sákì, né ke e dè gɔ ni, e wè do tɔ we sí ngo ne gɔ. We ke ké e dea do kɔ mi, ne e ba ma, me ge a ke 'da gálí. Nè ke 'da saki, e dè mbe ma gɔ, ne e zò 'bɔ mbe ma fala kpo gɔ. Mɔbina a tɔ we hã mɔ ge.

Bofio : Ma we do tɔ na, ko gā 'da mɔ, mɔ í ge ti kala wa do gálí 'diko? Ne numéro gálí ke mɔ e, ne nɔenɔ wa te ne wa kala ma ni, ne tabi a numéro kpo, tabi bɔa tabi numéro ne nde? Ke na do nɔe zɔ ma zɔa, hã a yú gɔe ni, me a galí numéro ne?

Mɔbina : Gálí ne, me a be gálíno ke le da do be bánzé'déno ni, numéro 'bu ngo ne gazele, ke ma gā lá li gɔ, da de ní k'a a zó ta 'bɔ zɔa gɔ, we ke li a sɔ wena. A zó bí mɔ na ma kesena do sala te kòlá, ne a bá se 'bɔ ma gɔ. Bon, mɔ á ní tale. Hã a ba a ia, we ke a ne ba a, ne a ba a do ti, ne a 'be a né ke mɔ 'be do mɔ ni, ne ma kɔ'bo kɔ a. We ke ti kɔ a mɔ zɔ ni, ma ɔ ne tambala kɔ le ge, ma a mbɔko. Ko ma kɔ'bo kɔ a ia, ne ma lo a do nù, ne mɔ gbo dɔ, ne mɔ zé zu a. E dè ke 'da sákì gɔ, ne e dea ge a ke 'da gálí.

Bofio : Mɔ dea ke 'da gálí 'diko e! Mi zele mɔ de wéná Dieu. Bon Buba, mi 'bɔ a 'da mɔ 'di nga ne, mi zɔa na, mɔ tɔ we de si ngo kàlà nɔenɔ de wena. Bon, mi aka mɔ ngo ke mɔ ndɔ ngo te ni, mɔ í na ke 'da tàndálá mɔ ndò mbe fala kpo gɔ?

Buba : E tɔ hã mɔ ge a ke e dea do kɔ ni, se ne e tɔ hã mɔ de, hã ke e dè gɔ, ni nde e tɔ hã mɔ gɔ.

Bofio : Mɔ wè te tɔ we si do tɔ e gɔ! De wena, mi zele mɔ de wena.

IV. Entretien aux villages 'Bodumbili I et 'Bodumbili II

A. Lenggɛ ngo ina yali zamɔ do ina bili

'Bodumbili I (monɛnɛ), 26 mars 1994

Entretien sur les plantes magiques utilisées dans la chasse

Kesangana : Li le a 'Bodumbili monɛnɛ. Mɛ a li pɔsɔ, kɔ zɛkɛ 'bu nɛ bɔa ngo nɛ gazɛɛ, zɛkɛ 'da talɛ, do sabɛɛ lɛ dɛ kɔ nɛ gɛ. Li owi tɔ ma ni ma kɛ : Animateur Kesangana (*Kes*) do Ngawizunu (*Ngawi*) do Zɛfɔɔ-Ngo'bo (*Ngo*) do Zakumba-Mbonggo (*Zak*) do Sango Marcel.

We 'da ngɔnggò ²¹

Ngawi : Ngɔnggò mɛ a liã te bili. Wa zã.. 'bili ma, nɛ wa ndɔ do bili. Wa gi ma, nɛ wa ndɔ do bili. Nɛ ngɔnggò ma dɛ 'bɔ to 'da.. Wa tɛ do kpili, nɛ wa sɛ te nɛ do kpili, nɛ wa a li nɛ, nɛ wa da hã dafa ngo te. Nɛ wa da zi hã ngba wa wele, nɛ wa ndɔɔ do a, n'a fe.

– Nɛ kɛ we ndɔ do bili ni, nɛ wa dɛ nɛ né?

Ngawi : Wa gi gi, wa gi do liã te, nɛ wa ba gbɔgɔɔ nyanga sa'de, nɛ wa pi li nɛ. Nɛ wa to fũ gbãlã sà, nɛ wa a tɛ nɛ. Nɛ wa e kusa ti nɛ, e kusa ti kpana nɛ né, nɛ wa nyɔngɔ. Nɛ pala sa, nɛ wa kala ma, nɛ wa ndɔ ma de.

– Nɛ wa nyɔngɔ liã te ni? *Ngawi* : lĩ, wa nyɔngɔ.. nyɔngɔ vɛ.

Kes : Liã te ngɔnggò ma dɛ to dɛɛ.

* Tɛ kpo, mɔ 'bili liã ngɔnggò tɛ dɔ nɛ dɔ nɛ. Nɛ mɔ a li ti nɛ kɔ kpana ngbaka tabi saso. Mɔ e li we, nɛ ma anga, nɛ li nɛ gbala dɛ kɔ saso 'dɔ li ni. Nɛ wa fo liã te 'dɔ nɛ do'do, nɛ li olo nɛ ni.. liã ngɔnggò do lĩ nɛ vɛ ma 'dɔ li ia, wa pi sɔ kɔ nɛ a kusa; wa pi sɔ 'dɔ liã te kɛ ma anga ni, mɛ a gbɔgɔɔ sa'de. Gbɔgɔɔ sa'de ná ngbámɔ, tabi zàmbɛlɛ, tabi dɛngbɛ, sa'de kɛ a do nyanga a nale ni. We kɛ mɔ ndɔ ni ia, nɛ sa'de a la sɛ we ba bili, we duzu liã ngɔnggò kɛ ma sa mɔ hã a we duzu ma ni.

* Tɛ bɔa nɛ, oyaa lɛ wa ba zɛ.. wa 'bili gbogbo zã te kɛ ma bɔɔ ni, nɛ wa gba sanga nɛ sékɛ sékɛ sékɛ be sí sí. Nɛ wa sɛ, nɛ wa 'bɛlɛ nu nɛ 'bɛlɛ, nɛ go'do ɔ a du, nɛ wa yulu dɛ kɔ kpili. Nɛ wa lu gɛɛ nɛ do ɛta, nɛ wa siki gɛɛ nɛ siki, nɛ wa a ina li nɛ. Nɛ wa da hã osa'de ngo: dafa, tabi ongabolo, nɛ wa gbɛ wa. Kɔ wa nyɔngɔ 'bɔ kpo kpo liã ngɔnggò kɛ wa a, wa dɛa do kpili ni, oyaa lɛ wa da zé hã ngba wa wele, wa bi do bolo.
Toe ngɔnggò dɛ, liã nɛ do te nɛ, ma hã ni.

– Nɛ wena wa dɛ do liã nɛ?

Kes : Kɛ 'da bili, mɛ a liã nɛ. Nɛ kɛ 'da kpili, mɛ a kili tɛ te nɛ.

Dě dò kòlè ²²

Ngawi : Mɔ kɛ mɔ nɛ ndɔ bili, mɔ pɛlé saboni tɛ mɔ go, unu saboni. Mɔ nó mangga go. Mɔ nó mangga, dɔ pala tɛ mɔ unu zamɔ 'di go. Mɔ ndɔ nɛ bili kɔ mɔ gbaa, mɔ si, sɛ nɛ mɔ nɔ mangga do nu tɔa nga.

²¹ Ngɔnggò est un arbuste à bois dur qui sert de pieds de lits, de pointes de flèches etc. Les racines sont utilisées pour faire des objets magiques pour la chasse (Eben.: *Maba macrocarpa*).

²² Dě est une plante liliacée, plantée souvent près des maisons; plante médicinale; selon les croyances ancestrales, elle est une plante magique à usage multiple (*Crinum sp.*).
Kòlè est une dioscorée à bulbes aériens (est à multiple usage).

Mɔ bá bi dĕ, nɛ mɔ zɛ zu kunggu bili. Nɛ mɔ 'bili kole, nɛ mɔ e ngo afe bili. Kole ma mbulu, nɛ bili 'da mɔ ma kpɔ wena, ba wena. Mɛ lɛ dɛ g'a ni.

Ngɔ: Gbālā we, mɛnɔ vĕ ma dɛ tĕ ɛ do wala 'da ina. Ɔ do bili, ɔ do ngumbe, ɔ do nzabele, mɛnɔ vĕ ngi ina nɛ boe. Ɔ do kɔɔɔ, tabi a gĕ, mɛnɔ vĕ ngi ni, inanɔ vĕ ngi ni ma boe.

Tɛ kpo, dati le zame 'da mɔ, bi ina 'da mɔ nu tɔa nga, tabi a **dĕ**; dati le zamɔ mɔ wele sɛ nu mɔ, nɛ mɔ ngbolo zu kunggu bili 'da mɔ, kpakɔ ma pɛlɛ sa'denɔ dɛ tɛ 'da bili. Tabi ɔ do **kole** nde, mɔ 'bili sɛ dɛ kɔ gĕ 'da mɔ, kpakɔ kɔɔɔɔ wa le dɛ kɔ nɛ.

Ɔ tabi a ge nde, mɔ wi zɛ ngumbe nde, nɛ mɔ fɔlɔ sɛ bi mɔ do tɛ mɔ.. fa sɛ ina we fɔlɔ do tɛ mɔ, kpakɔ mɔ yengge, nɛ sa'denɔ wa.. ma pɛlɛ sa'denɔ dɛ 'da mɔ nga, we do kɛ mɔ zɛ ngumbe hā wa dĕ dĕ. Mɛnɔ vĕ ngo nù ge, ma do ina nɛ boe.

– Mɔ sa li inanɔ bɔa e: dĕ do kole. Nɛ mbe nɛ 'bɔ boe?

Ngɔ: Mbé nɛ.. mɛnɔ vĕ ngi, ɔ do bili, ɔ do galĭ, ɔ do ngumbe, ma vĕ ngi, nde ma vĕ ngi ina nɛ vĕ ngi boe.

– Kɔ mɔ sa di li inanɔ bɔa iko: dĕ do kole. Kɔ mi aka mɔ, mbé nɛ bina nde?

Ngɔ: Dĕ ma boe, dĕ we ngbolo do zu kunggu bili. Nɛ nde ngo gili nɛ dĕlè wena. Lɛ nɛ tɔlɔ nɛ, ma é sɛ mɛ do ti gɔ.

– Kɔ mɔ tɔlɔ mbé nɛ.

Ngɔ: Mɛ a dɔ wena gɔ. Mɔ aka sɔ mi we mɔ bili. Ina bili, tabi ina kɛ ma zɔa wele kɛ a yengge do yali zamɔ ni. Ma ni gɔ? Nɛ nde mi gisa hā mɔ ni nai, bili lɛ ndɔ ni, lɛ ndɔ, nde ina nɛ boe.

Mɛnɔ vĕ ngi ma do mɔ nɛ boe, mɔ nɛ boe. Hā ina bili kɛ ma pɛlɛ sa'de ta 'bɔ ni, mɛ a dĕ.

Wa ngbolo do zu kunggu bili, we do kɛ ma pɛlɛ sa'de dɛ tɛ li wala bili. Ɔ do wi zɛ ngumbe..

– Kɔ mɔ tɔa ki ni ia, mɔ tɔ mbe mbé gele.. Kɛ mɔ tɔa ni ma lia ia.

Ngɔ: Bon, mbé gele nɛ sɛ wena wena gɔ. Kɛ e zɔa zi, nde ma hā mi tɔa hā mɔ ni. Kɛ mi ndɔ bili ndɔa ni, mi zɔa tɛ bili. Tɛ kpo, kɛ mi ndɔ zi ma ni, e ba zi a dĕ, nɛ mi ngbolo do zu kunggu bili. tabi e kala gbɔgɔlɔ nyanga sa'de, nɛ e gi do liā te, nɛ mi nyongɔ ma, nɛ mi ndɔ do bili 'da mi. Mbé gele nɛ bina.

– Nɛ te sĕ?

Ngɔ: Mi dĕ tɛ 'bɔ do te sĕ pala kpo gɔ. Mi zɔa zi wena mɛ a ngɔngɔ. Mɔ ba liā te mbàlànggú..

liā mbàlànggú.. mba do gbɔgɔlɔ.. Nɛ ma ba te kpo.. liā te kpo, wa sa li nɛ na dɔdɔngbó'dó.

Mɔ mba li nɛ tale ni, nɛ mɔ gi do gbɔgɔlɔ. Mɔ ba kusa 'da mɔ, mɔ e ti saso, pala nɛ kpo do

kusa bili 'da mɔ ni, nɛ mɔ nyongɔ. Nɛ mɔ sa, nɛ mɔ kala kusa, mɔ dili kɔ mɔ vĕ ngi, nɛ mɔ

nɛ we ndɔ bili.

Deletinu

Aa benɔ, we 'da yali zamɔ kɛ lɛ yengge nɛ, baa lɛ wa tɔ zi na: "Mɔ yengge dɛ kólá, sɛ nɛ mó pèlè tɛ kɔla unu tɛ mɔ, nɛ mɔ gbɛ sa'de de". Kɔ mɔ yengge dɛ kɔla, nɛ mɔ kpa sɛ sa'de kɔla. Kɔ mɔ dungu dɛ olo le, ya mɔ kpá sɛ sa'de gɔ.

Ma kɛ mi ge, mi ndua zi ndɔ bili do ma. Ya mi kàlà ma kɔ wele nza nga gɔ. Mɛ a kɛ baa mi ge, a ndɔa bili, n'a gbɛ dɛngbɛ, n'a kpa zé dĕ kɔ zā dɛngbɛ ni, do 'bua kula. Nɛ lɛ ba ma, n'a mi ma, nɛ ma kpasa, ní a sɛ a lɛ gbɛ do sa'de.

Ya mɔ dungu dɛ olo le, ya mɔ dungu olo le we nyongɔ sanggo dɛ 'do tɔa.. E tɔ di vĕ, e ga 'bɔ zuma nɛ. Nɛ nde dĕ ni, ma sɔe ge ɛ gbɛ do sa'de, odɛngbɛ, ongbia, do ngbamu, do mbo zamɔ ge, do zambɛlɛli.

Nε songga.. **songga zamo** γε, κε wa sa li ne nai bāmālā, dòkòpùlù, ma kō mō, mō ne we ndo bili, ne mō ba tōko ne, ne mō ko te kusa 'da mō vē.

Mō te zù mō zū, ne mō ne mō ndo ne go. We κε bili 'da mō, mō ndo ni, wele a zū sa'de li ne do **songga** mō ndo ni, k'a zū sa'de li ne, a si, ne ku'ba á ba ne a.

Bili kpo kpo do ina 'de ε boel

Kesangana

Bale mbanō! ngo gili bilino ma dele wena. Bili κε ma ba gele osa'deno ma kpi, ne bili κε ma ba nyanga osa'deno ni ma kpi. Ní a ina κε ma ba gele sa'deno ni, ma si tē ε do κε ma ba nyanga osa'deno ni. Ma ni go?

Nε mbe okpasa obaa le wa tōa na nde: "Pala mō kala de kō mō me a singa tabi kabele, we ndo ne, mō te mba zu ma do κε 'da banyanga go." Mō ndo kabele te 'bō gbaa, ma e do'do, se ne mō le zamo we ndo κε 'da banyanga de.

Banyanga, mō 'donggo kō ne 'dungga, wa bēlē 'bō kunggu do ko kō mō, mō e 'bō langba do ko ne do ti mō, ne mō na afe de ngo ne, ne mō usu ngo ne do be onwá ne. 'Da pala κε wa 'bili wili te, ne wa kpua gbungga, ne wa ndoa ia, ne wa ala li foe de te ngo afe ni vē, ne wa usu kusa ni vē, ne sa'de la, nde a zó go. A lengge na, olo ε la fai a ni. Ne a ne ma pala ni, ne ma ba nyanga a. Ki ni bili ba nyanga a ni.

Ní a bili ba nyanga si tē ε do bili ba gele. Hā í na, ina ba gele kpi, ne ina ba nyanga kpi. Ma ni go Ngawizunu?

Le í na, **te sē, te tálé, te làkà**, le í ti teno tale ni í. Wa gbete ma gbete, we a ko kō bili, we kpako ma sa mō hā odele sa'de. Ma de to dea. Wa a ma ko kō bili i, ne ma mbulu, nde ma mbulu te 'bō nde, ne sa'deno wa la se te me gbete la wala ni iko. Mō ndo 'bō olo ngénzè nde, ne ngbámù ba 'bō. Mō ndo 'bō olo ngbamu nde, ne ngenze ba 'bō. Me a kili go, we κε le la hā beno 'da le. Le te tō do kili go, le úsú ma usu go, le tō de wula pala.

Le tō so we 'da **ngònggò** na, liā ngonggo wa ndó ma do κε 'da bàgélé goi? Wa a okabele de ti go'do ne, ti go'do sasoe, kpako mō nyonggo. Tabi mō ne de do dambui, ne mō a sa ngbaka te ne ni, te dambui ni. Hā mō nyonggo vē, mō dili kō mō te kusa ni vē, ne mō ne, ne mō ndo bili goi? We duzu kabele we ba gele sa'deno a ni.

Ní a mi í na, te làkà do te sē do te tálé, wa de to we duzu bili ba nyanga. Wa a do ko kō. Ke te 'bō mi í ti ne g'a ni.

We 'da sònggá²³

— Mi zila 'bō we mō kpo κε ma de to wena we yali zamo, me a songga. Ma ni go e?

Ngo'bo: Do gbālā we mi í ti gulu we 'da songga go. Ngo gili songga ma bōa. Mbe songga κε ma de ozete. Ne mbe songga zé dati wa mi 'da le, ne wa gōmō ma, ne wa a 'dō lì, we gbe do kōyo. Tabi zolo ísú lì né me mbala γε, ne wa gōmō vē ngi, ne wa gba de 'dō lì, ne wa gbe do okoyo, zé dati γε a ni.

Ne mbe songga ma de te 'bō gele mō κε ma we ma, ne nde mi í ti gulu ki nó ni go. Tabi κε 'da mōkōla, tabi ge nde.. zele, mi í go. Nde ngi ngo te 'da songga me a mō bōa iko: We gbe kōyo, do we de do zele mōkōla. Tabi wa a zé 'bō mbe do li kpili. Zé 'da oyaa le, wa zé do li kpili. κε baa mi a tōa zé hā mi γε ma hā ni.

²³ Sònggá (ou : sònggò) : *euphorbe candélabre, utilisée dans la médecine traditionnelle et pour autres usages; souvent plantée pour en faire un poison pour la pêche ou la chasse (Euph.: Euphorbia sp.)*

Ngawi : Songga bili, zi dati ni, me a ké. Wa ba zi ma, ne obaa le wa a zi kusa ti ne. Ne titole belee, ne wa kulu ngo, ne wa ne, ne wa ba kusa, ne wa yolo songga, ne wa ko te pala gele kusa ni vé.

Wa ne yolo ma vé, ne wa kala kusa.. ne ma ne e do'do, ne wa kala kusa, pala gono do'do, ne wa la do ne, we ndo ma zamo.

Ma zi ha ni. Mi zaa zi ki ni do gbalí. Me a kusa.. songga wa gba ma de gele songga. Wa yolo ma, ne wa ko de gele kusa vé. Ne kusa ni me zi a kusa ngbaka, me a singa go.

Annexe : Lifi pele do zifi pele

Zak : **Lifi pele**²⁴ : le kala ma soki baa, ne le e ngo ku le, ne le lifi, lifi ma, ne ma 'banda sa'ba ngbe e, sa'ba ngbe e, sa'ba ngbe e. Ma ne no ma, ne ma o ne ndakisa ke 'da nilono ke wa teke ma ko magazinino, ke le do ma ge. Ni gbaa, ne ma ho a du. Mbe go, ne mo lifi gbaa, ne ma ho metere 'bu.. do ngo ku mo.

– Ne mo de ne né?

Zak : Mo lifi do ngo ku mo gbaa, mo nili, ne ma 'banda kpo ngbe e, mo nili, ne ma 'banda kpo ngbe e, ni gbaa ne ma nyele.

– Ne mo gboto né?

Zak : Mo gboto.. ne mo gboto dati ni gbaa, ma dulu ni gbaa ho te ndoti ke mo koa na, ma suka do ma ni, se ne mo kpo nu ne. Lifi pele ma a ni.

Kes : Sango, lifi pele, mbé beno wa te i ti lifi pele go. Ma ni go, Zak? Mo tó ha be na, pele ngungge, a te ba ga wena go. A ba 'do ne, ne a gba sanga mbe baa, ne a 'ba'ba, a 'ba'ba de ngo, ma kasa ngbe e be sí. Ne a e, ne a ba 'bo ke nu nga, n'a 'ba'ba de ngo. Ma e, ne a ne mba baa ne, n'a la do ma de te ngo, a si de nu, ne ma no ngbe e nganda do ti, n'a tili de 'do e.

Ne a 'ba'ba 'bo mbé ne, ke ngo kpo, n'a 'ba'ba ko ke nu nga kpo, n'a mba baa ne, n'a la do ma de ngo a nganda, n'a tili de ngo ku a. A si de nu, ne ma no, ne a pi de 'do fai fai fai fai gbaa, ne lifi pele ma dulu. A ko we de do kusa, ma zaa a. A ko we de do mo we do go'do fo, ne ma zaa a. Lifi pele a ni. Wa de ma do pele ngungge, tabi pele fande, ke me a nwa mo nzanggo ni, mbé zolo kenno a ni, nde ma wia we lifi pele ge a ni.

Ne **zifi pele**²⁵ : ma wia we o wele baa. Ma we we o wele kpo go. Zifi pele, mbe kpo a 'be te nu zo ne i, ne mbe kpo a 'be nu zo ne i nga. O ne ke wa baa ni, wa ka mo de li ngba wa, wele ke a te i nga, go'do ke ge, ne wele ke a te nu zo ke ge. Ne wele ke te go'do ke ge ni a sa'ba sa'ba de te ngo nga wili ko a. Wele ke te 'bo i mo ni, a sa'ba te 'bo sa'ba de ngo nga wili ko a, ne ma yapa se ngbe e, ne ma 'banda te no ne, ma 'banda te no ne, ma 'banda te no ne, ne ma ho zifi pele ni.

²⁴ Lifi félè : *fabriquer une corde en roulant les fibres sur la cuisse.*

²⁵ Zifi félè : *cordonner, tresser une corde*),

B. Tala lengge ngo mbè bilino

*Un dernier entretien sur quelques pièges
avec les anciens du village 'Bodumbili II (23 avril 1994)*

Bili ngo tia te : Piège sur un arbre tombé

Bili ngo tia te, yaa le wa tō zé do gba lengge ngbaka na: "Te 'bana do tōlo ne, ya katala hó te ne go".

Ko ní a bili ngo tia te ke ná ge, ma o gbaa, ko pala ke ma mo ngo de mo mbu mbulu, tabi koa te ne ma mo ngo de mo ho ne, se ne sa'de la ngo ne ná ge, ne wa í pala ne na, sa'de la la de. Ko pala ke sa'de la ngo tia te ke ná ge, ne mbee ne mo zí te boa, ne mo enze zu ne, ne ma no, de te ngo tia te ni. Ne mo zí 'bo mbee ne 'do ne tabi boa, nale, ne mo sanga ma, ne ma no.

Ne mo 'bili pelenzabele zamō ge, nwá ne, ne mo yulu, ne ma no, ne mo ndo ngo tia te, we do ke sa'de ho, ko a kpo ngo tia te, we la te 'do ne, n'a la se kpo do li pala mo ndoa do bili ni, ne ma ba a.

Ní a pala ke me ngo tia te ni, pala se na sa'de gbili ma bina. A kō se we la do pala ke mo ndoa do bili ni ngboo, ko pala ke a ho do li bili ni, ne ma enze se a. Ní a gōno sanga te bili ngo tia te do kpito, gulu pala ne ma hā ni. Ne nde ngo tia te ngo nū ge wa wá ka zā ne wa go. Mo ho te ne, ne mo zí teno, o ne ke le tōa so dati ia ni, ne mo sanga, ne mo ndo ma.

Ne nde ke 'da kpito wa wá ka zā ne wā. We ke dafa do nga'bolo do kokoloko wa a sa'de do go'do wa boe, hā wa í ti kpo ngo te wena, ne wa í ti kpo nu te wena, we ke do go'do wa ma gala wa te kpo nu te. Ne nde gā gulu gōno sanga te bili ngo tia te do kpito ma hā ni.

Kénggémò : série de pièges dans un barrage de branchages et de feuilles

Aa beno 'daa, bale hā ne vē! — Bale!

Ke zé dati 'da oyaa le ni, fo zé singga bina, fo zé pele ndimbó wa sa li ne na nilō bina. Yaa le wa ndo zé bili do kusa, ne ngo ku wa áfá wena.

De 'do ne ni, a ndo pele kusa ni, ne ma kēa sanga te ngbe ε boa. A kombo kō, n'a ndo ki ni kpo kpo kpo kpo, n'a zo ke kpo kpo zāa, ma wè go ni. Ne nde a dea kpasá wi do'do ni, ne a fa pele zamō ge, wa sa li ma na bàgélè. Ne a tō na, ε ne de bili, li ne a kénggémò.

Ne a 'banda, n'a lóngó kénggémè ni do lōngo ne. A tili sí, n'a a nwá, n'a zí te, n'a ndo, n'a kembe ke zā ne, do sa'de wa gbíli 'bo go. Ne a tili sí, ne a ndo, do sa'de a gbíli 'bo go. We ke a ndo ke kpo kpo ni, nde sa'deno wa bá go ni. A a kpasá wi, ne we ba a wena ni, ma wia na, a dé a lōngo bili. Lōngo bili zé ni, ma há nyōngōmō hā oyaa le zé wena. We ke a dé dulu wena, ne titole, ne a zo, ne a kpa nyōngōmō. Ne gēa wese, ne a zo, ne a kpa nyōngōmō.

Lōngo bili ná ni, ma kala osa'de dele wena. Ma ba kpà, ngénzè, ngbámù, dèngbè, gónò vē, opúpúsálá, nōeno wa hala do nù, ngè'dètúlù, ne ma kala wa vē.

Ne a kala nōeno ni, ne a a wa ko koe, gà'bá 'da a, n'a si do ma. N'a ba, n'a e ti wuke 'da a, n'a tō na: "O aa mo, ε 'báná so do bili kpo kpo ni, lo kpá so nyōngōmō go. Ko mo zó, e kèmbè nu ne kimbà, ma ke e kpá onōeno, do bi osekeke sa'deno ge".

Ne nde gā bili do be bili ma kēa sanga te ngbe ε, ne nde kenggemō ma há zé nyōngōmō hā oyaa le wena.

Angò'dè : chasse des enfants aux rats

N. : Ango'de me a bili 'da obe. Obeno wa zo ti wōkōso ke zulano wa yengge do ti ne do nū, ne wa tulu pala ne, ne wa kombo, ne wa a fū. Ne wa de be nzabele, ne wa nge'de do wa. Ko wa zo na, zulano wa gu nū we sama fūi ni, ne wa ndolo wa de li ne. Li bili ki ne me a angò'de.

– Nε wa e nwá toko te ne?

N. : Wa e nwá toko te ne. Ne wa kombo li wolo, we zo se do zulano nù i ni. Ne wa te, wa ge li wa, ko wa ne zo zulano wa gu zu wa nù te sama fūi ná ni, ne wa ndolo wa do nzabele kō wa nga ni. Ne nde ki ni a àngó'dé, me zi a bili 'da obe.

A. : Wa e mbe nwá zu ne go nde? Wa e nwá zu be angó'de, kpako ma ma ngo yaka ne, ne wa í na zula boe ni.

Meno ke wi yali zamo wia te de ne ni

Quelques conseils aux chasseurs

– Ko we de na, fala te mo te unù te sa'de go ni, ne mo de se ne nde?

A. : Fala te mo te unù te sa'de go, ne mo fa se na nde, mo hé'dé tulu engga, ne mo é tulu zagbālā nù. Ne mo né, ne mo ndó bili do tulu ke mo yengge ne zamo ni. Té pèlè unu savō go.

Ko mo kō we no mangga, ne mo ndoa bili ia, ne mo zo mbe ngo tia te, ne mo dungu do ngo ne, ne mo no do mangga ni vē. Ne nde mangga mo no ni, mbe go, mo tɔmbolo engga 'da oyaa mo, kpako bindε nde, ne gba kolo ala né, ne bili 'da mo kpō. Hã mo si, mo dɔnggo do obaa mo le nga, ne mo na, mo de kili zamo, se ne zamo de kili mo de.

– Ne mi zila 'bo na, ombe wa gbεε te.. te sē, ne wa ko do te wa. Mo zèlè mbe ki go?

A. : Wele do wele ke olo yaa a ni, a wia we de ne. Ki ni wè we zolo ne go. Kasi ε gbèlè te mbe, ne ε kó tē ε go. Ke te sē, me a te ma unu wena.

V. Entretien au village 'Bogbambe (29.03.1994)

Lengge ngo mbè sa'deno

Informations diverses sur quelques animaux

Pepe kpā : *enfumer un rat de Gambie pour le déloger de son trou (par Mokili-Ngonga).*

Li mi a Mokili-Ngonga. We ke mi ne tō ne ge, me a we 'da pepe kpā. Kpā me a sa'de a ɔ do ko kō, ne nde a do hā zā wena. Ne nde pala ke mo ne, ne mo ho zamɔ i, ko mo kō we pepe kpā, ne mo zo ne nu kō 'da a, ne mo ingi te 'bo na, solo mo zó, kpā ge ná ni, a le ko ne lia ni. Ne mo ingi pala di ni do zo olo nyanga a ma te nu kōe ni.

Ne mo ne se, ne mo ba dugbu, ne mo gā 'da nu kōe ni de 'do, ne mo 'dafa ma vē a dia. Ne mo fa gua, ne mo te, ne mo a onu kōe ni. Ne mo fa we, ne mo e te gua ni. Ne mo gbini nwá de te kō mo, ne mo enze te te nwá ni a dia, we do ke mo 'be ma ni. Ne mo ma ngo pepe ma.

Ne ke mo te pepe ma ni, zē we ma te le de 'da a te ko kō i mo né. Ne nde mo kenggele so li golo a dati, mo kpa li golo a vē ia, do da zu ko a gbó do ma, ko a yú go.

Ne mo te pepe ne ní gbaa, ne 'da fala ke mo ka ne mo te zā nga nu ngboo, ne nde zē we ma te ho dati i, do te zā nga nui ni. Ne nde mbe go, do fala ke a a do nyongome 'da a, ma hā zē we ho do ma ni. Ne ke de 'do ne ni, zē we ho 'bo te 'do ne né ni, ki ni me a pala ke a ɔ do ma ngboo ni ma hā ni.

Ko mo pepe se né ni gbaa, ko mo í na, 'do ne nyele ngboo, do ke na, a fia ni, ne mo ma ngo te zā a. Ne mo zā ne ní ni gbaa, ne mo ho ne dati te pala ke a a do nyongome 'da a ni, ne mo la se ki ni do 'do, ne mo zā ni gbaa, mo kō we zā ni gbaa na, te mo zé zele go, ne mo ne se, ne mo ho te pala ke zē we kutu so do ma ni. Ne mo zā de te di ni. Ko mo kpa a di ni go, ne mo tili 'bo te mo te ke so i mo né ni, ne mo zā ma. Ne mo ka se mo, ne nde fio kpā ɔ ge, ne mo ba a iko. Ne nde we 'da pepe kpā ma hā ni.

Hā zā 'da kpā : *l'intelligence du rat de Gambie (par le conseiller Nabana).*

Bon, we mi ne tō ma ni, me a we 'da kpā. me a sa'de kpo a do hā wena. We ke me a sa'de, 'da pala ke kolo mo ngo dī ne, ne a kala kɔa nda'ba, ne a ho, ne a a do nza nga. Hā 'da pala ke kole mo ngo te ne ni, li kole ma yolo di te ko kɔa nda'ba ni.

Bon, kole ne gɔɔ do 'do, ne a te, ne a kala, ne a le do ne de ko kō i, kpa ɔ a ɔ, ne a mo ngo no ma de te ko kō i. Mbe di go, ne a ɔ di de ko kō ni, ne ma ɔ ne ke a ko kō ni bina. Gene ko wa ndo bili nu a wena, ne nde a hó go. Nyongome 'da a vē ma di de ko kō i. Ní gbaa, ko pala ke moɔ ni ma e, se ne a yolo, ne a mo ngo ho ne.

Ko ma ɔ do naa ne, a ɔ do zā tē a, ko gene a ho, a ba bili, ne a zonggo na : "Ee, aa mo bili ge, mo e, ko e ko beno 'da wino ge do 'do, se ne mo bili ge, mo ba e, ko e fe de go nde."

Ne a ho li bili iko, ne a gese tē a di de ko kō 'di. tabi a ho, ne a yengge, ne a kala nyongomeɔ 'da a vē, ne a gese tē a di te ko kō i. me a we 'da kpā ma hā ni.

Wé 'dá gbegbe : *la fausse gerboise géante (par Mba).*

Gbegbe a do hā zā wena. Ne nde a hɔa sa'de ngo nù ge me a sa'de bɔa. Nu zō a ma wia kō do nu zō fɔɔ. Ne tambala nyanga a ma ɔ ne tambala nyanga kɔla.

Ne a ne ne we de tɔa 'da a, ne a kala kɔa nwá, ne a de do tɔa ni gbaa, mo ì pala a go, mo lengge na, me a kula nwá ma ala de nù ge iko. Ko mo ne ma ngo kula nwá ni, ne a za'da ko ne, ne a la.

Ne nde gbegbe sɔa li 'da a wena we tɔa 'da a. A kala kɔa nwá, a ɔ de ko ne. We ke kɔa nwá ma wele we wena. Ko a ne ne we zele na, me ma dōlō ge me a kula nwá ni, ne a ho ko kula

nwá ní do'do, nẹ a yu. Nẹ mọ nẹ nẹ we la 'bọ do'do, mọ nẹ nẹ we kpolo tẹ mọ, nẹ nde a kpula tẹ a, a ọ de tẹ olo nẹ.

Nẹ nde hā zā 'da gbegbe ma nganda wena. Nẹ gbegbe, wi zọ olo nyanga a na, wa ndo bili olo a né, nẹ a ba, fo a bina. Mọ yenggẹ yali, kọ mọ kpa gbegbe né, tabi mọ ọ do wi yeli ngumbe, se nẹ mọ gbẹ nẹ gbegbe de.

Nẹ nde gbegbe a do hā zā kpo dè gọ. A ọ ti kula nwá.

– Nẹ mọ ndo bili hā a, nẹ a de do bili né?

Mba : Mọ ndo bili.. wélé bili mó a gọ, nẹ nde mẹ a gele bili olo gele sa'de, se nẹ a tẹ, a ba de.. n'a ba, n'a e do nu zō nẹ. A ka kasa né, a kasa né, n'a ba, n'a e do nu zō nẹ, a e gele pala, n'a la.

We 'da lǎngó : *le porc-épic (par Nabana).*

We mi nẹ tō ma, mẹ a we 'da lǎngó. Tabi mọ kō na, ẹ nyongọ lǎngó nde, nẹ mọ nẹ se, kọ mọ kpa nu kō a anga, a ọ kọ nẹ ni, nẹ mọ kpa se góló nẹ. Hā pala ke mọ kpa golo nẹ do'do, nẹ mọ sini se mọ, wa sa li nẹ na màsònggọ.

Mọ de se mọ ọ nẹ masonggo ni, nẹ mọ tẹ, nẹ mọ e nu kōe ke si 'do nẹ i mọ né ni. Nẹ mọ fa kunggu, nẹ mọ bēlẹ de nu nẹ.

Nẹ i mbee nu kōe i ni, mọ fa gua, nẹ mọ da do we nu nẹ ni. Nẹ mọ gbini otandala, nẹ mọ yulu di kọ nẹ 'di mọ né, nẹ mọ a we tẹ nẹ. Nẹ mọ gbíní onwá, ọ nẹ nwá yòlò, ọ dele wena de kō mọ, nẹ mọ ma ngo pefe nẹ, ma ngo pefe nẹ, pefe nẹ, nẹ zēa we tẹ le nẹ.

Ní do ní gbaa, kọ pala ke ma ba we tẹ a i mọ do'do, kọ a nẹ tō na, ẹ gbo do golo ẹ i mọ ni, n'a le kọ masonggo ni, nẹ a nọ. Nẹ mọ dumu a do sele, nẹ mọ gbẹ a. Mọ nẹ ba a ge do'do, nẹ mọ de 'bọ né mẹ ná ni. Nẹ mọ tẹ gbẹ di wa ni gbaa, wa e kọ nẹ. We 'da lǎngó ma hā ni.

Deuxième partie

La pêche

Gbè kòyó

Introduction

Dans ce qui suit, vous trouverez quelques textes qui traitent de la pêche chez les Ngbaka minagende. Quoique les Ngbaka ne soient pas de vrais pêcheurs et que la pêche ne soit nulle part un métier exclusif chez eux, nombreux sont ceux qui la pratiquent à des périodes régulières. Ainsi ils peuvent varier un peu leur régime végétarien et même gagner un peu d'argent.

Les notes que vous lisez ici proviennent des entretiens que nous avons eus avec des personnes dans quelques villages. Comme ces gens consacraient d'habitude une partie de leur temps à la pêche, ils sont devenus des pêcheurs expérimentés.

Dans le premier chapitre, nous traiterons des différentes sortes de pêche : pêche au filet, à l'hameçon, aux nasses, au poison, etc. Pour chaque sorte de pêche, nous donnerons une courte explication, un extrait ou le résumé de l'entretien et nous référerons chaque fois au deuxième chapitre où nous reproduirons les entretiens tels qu'ils nous ont été relatés.

Voici la liste des villages où les entretiens ont eu lieu :

- Les villages 'Bogbambe, 'Bombula, 'Bombili, 'Bobanga et 'Bokode au nord de Gemena, sur la route vers 'Bokada-Kpɔngbɔ.
- Les villages 'Bodumbili I et II à environ 12 km au sud de Gemena sur la route de Bozɛnɛ.
- Le village 'Bombauli à 12 km à l'est de Gemena sur la route de Karawa.
- Le village 'Boyadɛle au nord-est de Gemena dans le secteur Nguya II.
- La paroisse catholique 'Bominenge à 50 km à l'est de Gemena sur la route de Karawa.
- La paroisse catholique 'Bobadi à 80 km à l'est de Gemena sur la route de Likimi.

Remarques :

- Les mots étrangers qui apparaissent dans les textes Ngbaka sont marqués par un astérisque *
- Les mots sowa (soie), nilɔ̄ (nylon), kurɔa (courroie) désignent les cordes importées qui sont utilisées pour la pêche.

Bibliographie

Maes V., *Les Ngbaka du centre de l'Ubangi*, Pères O.F.M. Capucins – Gemena, p.112.

Chapitre I

Les différentes sortes de pêche

Ngó gílí wálánò wà gbé dò kàyónò ní

I. Lengge ngo gbándà

Pêche au filet

Du temps des ancêtres, la pêche au filet était inconnue chez les Ngbaka. Même le mot "gbándà" est d'origine étrangère. L'ancien mot ngbaka "yòkò" désignait le filet fait de liens "ngùnggè" qui était utilisé lors de la chasse au feu.

Encore de nos jours, seules quelques personnes près des deux rivières 'Dua pratiquent la pêche au filet. Ils l'ont apprise chez leurs voisins 'Mə̀nə́' ou 'Ngbaka ma'bo' et achètent les filets importés. Voici ce que dit Simon à 'Bobanga :

D'après l'entretien avec Ngbaka Simon (Voir p.173)

Gbándà ma zi 'da Ngbakano bina. Le zo zi mayele ne ko gele wino, ne ombunzuno wa tea do ne, ne wa 'banda teka ne. Ne mbe wano ge wa i zi ti kpo ke zamo 'di (yòkò), wa he sowa* do zu ne, ne wa 'banda kpo te 'bo ke 'da koyono 'do li, do ndenge numero ke wa hea te 'da mbunzu di ni.

– Ne ke wa sa li ma na "yòkò" me a ge nde?

Okpasa wino wa de zi ma. Wa 'bili zi ngungge, ne wa yele li wese, ko ma kolo, ne wa lifi ni gbaa, ne ma dulu wena, ne wa 'banda we kpo li wolo ne. Ne nde kpua ki ni, wa fa zi do sa'de nza, ne nde ke 'da koyo 'do li go. Wa ho te nu lu'du, ne wa yengge nu ne. ha wa ne zo olo nyanga sa'de, ne wa zi yòkò nu ze gbaa, ma ne sokpo do'do, ne wa a tolonzo zamo, ne tolonzo wa 'banda ndi wa di te li yoke ni, ne wa 'banda gbe wa. Tabi ngbia, zambele, gbaguba a te, n'a fe 'bo, ne wa gbe a. Mosala 'da yòkò ve ma a ni."

Ngó gili gbándà : *les différentes sortes de filets*

Kuta Christin (p.167) et Yangge Léonie (p.183)

1) Bé gbándà : *petits filets de différentes sortes*

Sanga te gbándà ma dele wena. Le do numero kpo do do ne, le sa li ma na, sukula nzungu. Ne le do numero bo do do ne, ke wa tō na deux et demi, do numero tale tabi nale. Ke 'da nale ma we duzu ne osa'de ná ofélé ni, ne a we te ki ni, n'a fe. Ne ke 'da tale ma we duzu ne koye o ne ogbàzòlò ni, ke wa a gā ni. Ne bo do do ne (2,5) ni, we duzu ne okoyo ke o ne omoko'be, tabi onzènggè, do tala koyono ke wa 'bana sanga. Ne sukula nzungu me a obe ohasā wano ge ke wa o ne gbádàmbá, tabi otànggè.

2) Gá gbándà (*gbándà cent mètres*) : *grand filet qu'on tend d'une rive à l'autre.*

Ke 'da gā gbándà, ke me a 100 m ni, ne wa ba, ne wa ala, ne ma kpo kulu li i, ne ma kpo kulu li i, ne gbogbo ne ma la ndungbée de goto i. Ne wa ba 'da li de ngo, do we de kō wa. Ne ombè wa tū we, ne mbè te lu ga, ne mbe te ze li do tūi ni. Ne koyono wa 'banda te yu te ngu'du ne i nga. Ne wa te ze ne ni gbaa, wa te, ko wa ne ho ngu'du ne i nga, ne nde koyono

wa dunu li gbanda ni. Wena kɔyɔɔ wa sa li wa na makobe, tabi osáγγú, kɔyɔɔ wa ba ma wena wa a ni.

Nɛ wa nɛ, nɛ wa ba kulu kɛ i, nɛ wa ba kulu kɛ i, nɛ wa mba, nɛ wa tɛ gbaa, nɛ wa du'bulu ni gbaa, nɛ wa fi tɛ kɔ ga. Kɔ wa nɛ kala wa do'do, kɔ wa kɔ we zɛ 'bɔ mbé nɛ, nɛ wa zɛ do tūi ni. 'Da fala kpo, nɛ wa wia tɛ zɛ ni gbaa fala talɛ do tūi ni. Nɛ wa sa li ki ni na gā gbanda, ma a ni. We kɛ wa ba ki ni olo tɛ nɛ vɛ 100 mɛtɛɛ ni.

Pour le grand filet (cent mètres) voir aussi Kuta Christin p. 158

'Dafa gbanda : *préparer le filet* p.158

Pi gbanda 'do li : *Poser le filet dans l'eau* p.158

Zè li : *frapper l'eau* p.159

3) Usú gbándà : le filet caché

Il s'agit d'un filet d'environ huit mètres de long, qui est posé près de la rive.

Kuta Christin p.160

Usu gbanda mɛ a kɛ : lɛ kpa kɛ numero talɛ ia, nɛ du du nɛ we duzu nɛ mɛtrɛ* ngbɛ'dɛ'dɛ, nɛ lɛ da ma do ka zā li. Lɛ kpo fɛlɛ nɛ nu kolo li mɔ, nɛ lɛ gbutu dɛ tɛ gbogbo li nga né do lɔmbɔ nɛ (= zīlī dɛ gɔtɔ), ma be na, lɛ ngbɛlɛ gbanda dɛ tɛ gɔtɔ, we do kɛ na, kɔyɔ yolo dɛ gɔtɔ i we kū kū, kɔ a nɛ gbo dɛ tɛ li gba li i, naa li nga nde, n'a tɛ li nɛ. Tabi a yolo li naa li i nga né, we la dɛ nu zō i, we fa nyɔngɔ mɔ, n'a le ma. Lɛ da ma, nɛ lɛ tɛ, nɛ lɛ ɔ yala gbaa, mɔ nɛ sa nɛ ia, nɛ lɛ nɛ, nɛ lɛ 'banda we kala okɔyɔɔ ni.

'Da fala kɛ owi zɛ gbanda cent mɛtrɛ* ni wa boe nde, nɛ lɛ da tɛ 'bɔ usu gbanda 'da lɛ do kɛ tɛ wa. Hā wa zɛ li, nɛ li 'banda yaka nɛ, nɛ gā kɔyɔɔ wa 'banda bŭlŭ dɛ tɛ nu zō i ni, nɛ wa 'banda we tɛ we tɛ gbanda 'da lɛ i mɔ né. Fala nɛ sa nɛ ia, nɛ lɛ tɛ we zɔ kɛ lɛ usu ma usu kɛ kpɛlɛ wa ni. Nɛ lɛ kpa kɔyɔɔ kɛ nɔ nɛ ni. Gulu kɛ lɛ sa li nɛ na úsú gbándà nɛ, we kɛ lɛ a ma do nu kɔngɔ kɛ tɛ li ni.

Ki ni mɛ a usu kɛ lɛ a ia, lɛ yéγγé ngo nɛ yéγγé gɔ. Lɛ a ma sɔɛ gɛ, nɛ mɔ sa ia, nɛ lɛ nɛ do titole we zɔ ma iko.

II. Lengge ngo da gálí

Pêche à l'hameçon

Ngó gílí gálínò wà dá mâ ni

Les différentes sortes de pêche à l'hameçon :

Sànggúma : *pêche à la ligne*

Kuta Christin et Gbalanu Raphael, p. 151

Sanga te galí sangguma ma bɔa: *Il y a deux sortes de pêche à l'hameçon "sangguma".*

- 1) **Kɛ dati**, mbe sangguma kɛ lɛ zĩ ma ni, lɛ 'bili te nɛ we duzu dù dú nɛ we mɛtrɛ kpo do do nɛ, nɛ lɛ kpo fɛlɛ galí tɛ 'da nɛ. Fɛlɛ galí ni ma ɔ 'bɔ na mɛ ni we duzu 'bu sātimetrɛ nale ngo nɛ mɔlɔ, nɛ lɛ kpo tɛ tɛ ná ni. Nɛ lɛ nɛ zĩ sangguma ia, nɛ lɛ pɛ zu tɛ nɛ, lɛ wɛnggɛ ma wɛnggɛ dɛ tɛ ngo gā li li ma fo ma ni nɛ lɛ e fɛlɛ nɛ dɛ tɛ ti li í. Nɛ fɛlɛ ni ɔ dɛ **tɛ gbogbo sanga li** do kɛ na, kɔyɔ a yolo ti li mɔ, nɛ pala tɛ kusi ma unu a, n'a kũ dɔ, n'a kpa ma, we lengge do obe sɛkɛkɛ kɔyɔnɔ ngo zā li ni na, dɔ wa 'dángá mɔ nu nɛ go. Ki ni mɛ a kpo hā ni. Mɔ yɛnggɛ ngo nɛ tabi do moinda. To mɔ yɛnggɛ ngo nɛ go nde, nɛ fala sa, nɛ mɔ nɛ, nɛ kɔyɔnɔ 'bana nu nɛ, nɛ mɔ mɔ ngo kala wa iko.
- 2) Nɛ **bɔa kɛ**, lɛ kpo mbe fɛlɛ ni dɛ gbogbo sanga tɛ nɛ, nɛ lɛ zĩ do bɔlɔ nɛ iko né lɛ zĩ do tɛ tɔa ni. Hā 'da fala kɛ lɛ zĩ tɛ ia, nɛ lɛ kpo gbalí galí do kusi dɛ nu ma ni, nɛ ma dungu nù **tɛ ngo kɛnzɛ**. Ki ni ma fa okɔyɔnɔ kɛ wa á gā. We kɛ do ti go 'do li i, osɛkɛkɛ kɔyɔnɔ wa yɛnggɛ go. Wa yɛnggɛ dɛ ngo zā li ngo nga we fa obe lakano iko.
Wa sa li ma na **galí kenze** tabi mbe gele falano wa sa li nɛ na **mode na zérò**. Hā fala kɛ kɔyɔ a nu galí ni nde, nɛ mɔ zɔ nɛ nde, zu tɛ ni ngo nga, ma yaka tíkí tíkí tíkí iko, nɛ mɔ ingi na, kɔyɔ nu galí ni boe. Ki ni ma fa a gā kɔyɔ ó né gā lɔ, gā bóé, ngbî, ní dò ní.

Voir aussi : p. 172 : *Petro Kpali ('Bobanga)*

Kpùlú : *pêche à l'hameçon introduit dans une cavité où les poissons se sont retirés*

Gálí kpùlú mɛ á gálí nú kɔ; wà dá mâ nú kɔ kɛ kɔyɔnò wà úsú dò tɛ wà kɔ nɛ ni : *hameçons pour la pêche de fond; on introduit les hameçons dans les cavités où se réfugient les poissons.*

Delstinu Léopold. ('Bobanga p. 175)

Kɛ 'da kpùlú mɛ a galí wa sɛ tɛ nɛ do mɔ nzanggo, nɛ wa 'dafa fɛlɛ nɛ do sɔa (soie). Ma zɔa fala li kɛ mɔ kɔa we da galí tɛ nɛ ni, nɛ mɔ oso numero galí kɛ ma we sɛ do kɔyɔnɔ 'do li ni. Mɛ a gā li nde, nɛ mɔ oso numero 14 tabi numero 12. Kɔ mɛ a hasā li nde, nɛ mɔ oso numero 16, numero 18, sɛ a ma wia do kɔyɔnɔ 'do li ni de.

Mɔ nɛ da kpùlú, dati vɛ, nɛ mɔ né we anga do kusi,. Mɔ bá pau tabi mɔ bá kɔyɔnɔ, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ zā do kusinɔ ni, mɔ zā ósá²⁶ kɛnɔ ngboo. Mɔ zā, kɔ wa dɔ wena nde, nɛ mɔ kala wa dɛ tɛ kɔ ngbongbolo tabi gólò, nɛ mɔ si, nɛ mɔ la zamɔ i, tabi do ngba mɔ kɛ nɛ 'dafa we nɛ do a zamɔ ni.

Nɛ nde kpùlú wa da ma ɔ nɛ kɛ 'da sangguma go. Kɛ 'da kpùlú, mɔ nɛ, mɔ hɔ i mɔ, nɛ mɔ fa na, li ɛ nɛ tɛ nɛ ni, **kɔ ma boe nde**, kɔ kɛ kɔyɔnɔ wa ɔ nɛ ni ma ɔ boe nde? Nɛ mɔ dé tɛ 'bɔ

²⁶ **Sāa li kusi** : mɛ a gā kusi, tɛ a ɔ fila nɛ fɛlɛ nu a boe. Wa kpa ma wena dɔ do kɛ zā gā li, do kɛ zā ndo. Okɔyɔnɔ wa zɔ wa dɔ nɛ wa tɛ we nɛ.

a nga we fa kō ke zā mō kōa, kpako mō fi se galī 'da mō kō ne ni. Tabi mbe gō, ne mō ne do galī kpūlī 'da mō kama kpo tabi 'bu ne ngbe'de'de tabi 'bu ne gazala.

Ne galī kpūlī wa da ma do tū gō, wa da ma do gba wese. Ne hō do titole, ne ne da ni gbaa, midi ne ba ne, ne ne hō nza nu da nga, ne ne fa nyōngōme, ne ne nyōngō. Ne ne kpe te ne do'do, ne ne kpolo te ne. Kō tū do kō tū ni gbaa na, ne zō na, kusi lo nea do ma zamō mō ni, tabi nyōngōme ke lo nea do ma zamō mō ni ma ia, kō lo do ndambo kōyo boe nde, se ne ne kulu ngō, ne ne mō ngō si ne de. Ki ni me a dea to 'da kpūlī ma hā ni.

Voir aussi : Bominengge p.152 et Yombo (Bofio et Buba) 17.01.90 p.193

Kpūlū te 'da Ongbaka Karawa : *la pêche "kpūlū"chez les Ngbaka-Karawa (Gbalanu : p. 156)*

Kpūlū we gbe do zembe : *la pêche "kpūlū" pour capturer des silures ('Bogbambe : p.191)*

Da galī zèzègbè : *série de fils avec hameçon, pendus à une corde tendue d'une rive à l'autre*

Nzomba-Mayele, p.188

We duzu ne we 'da zèzègbè, ma do ogalī ne do wena. Galī ne ngboo ni, me a galī ke wa sa li ma na, numero ke 10 tabi 12. Kō pala ke mō he galī ne do'do, ne mō he sōwa*, ne mō kpo ma te ne vè. Ne mō le zamō i, ne mō 'bili ngūnggè, ne mō si ne, ne mō ēlè, ne mō vū 'bō ma, ne mō a ma li wese. Kō ma kóló, ne mō lifi ma de te ngō ku mō vè. Tabi mō lifi ma we duzu kō wele 20 tabi 15, we do 'da zu galī, mō kpua ma ni.

Kō mō ne lifi ma vè do'do, ne mō ba galī 'da mō, ne mō la ne. Kō mō hō se te nu li i mō ni, ne nde ma wia 'bō na, mō fa kùsì. Ne okusino ni, mō fa ne osōa wa ge, ke wa sōa ngboo ni. Ne mō ne ne we kpa wa ni, ne mō kala ombè kōyo 'do lì ge, li wa na **gbakata** te kpo ke zā ne ni; tabi be galī 'bō boe, ne mō da 'bō mbe okua kōyo²⁷, ne mō mba ne, ne mō 'bili sanga ne vè.

Kō ma ne e ne ni, ne mō ba ga 'da mō, ne mō yala do zezegbe ni vè, ne mō mō ngō kō'bō te nu ga kpo kpo kpo kpo. Kō ma ne e ne ni, ne mō e kusi nu ne, ne mō e gbakata te ke zā ki ni, ne mō e kua kōye. Mō ili kpo, ne mō e ki ni, mō ili kpo, ne mō e ki ni. Kō ma ne e 'bō do'do ni, ne nde mō lifi 'bō mbe fèlè, wa sa li ma na, mō kpūlū. Pèlè mō kpūlī ni, ne nde mō sanga 'bō te ta. Ne ta ni, mō kpo mbee ne te ndoti ne, ne mō kpo mbee ne 'bō te ndoti ne. Ne mō kpo fèlè ke wa sa li ma na fèlè kòmbò. Kombe ni na, fala ke kōyo gōnō galī ni nde, ne mō fa gbaa, ne mō kpa ma do wala 'da kombo iko.

Kō ma ne e vè do'do, ne mō ne, ne mō zō te ke ma mboko ni. Ne mō ba nu fèlè ngungge, ke mō lifi sō do mō kpulī ni, ne mō kpo zu ne. Mō ne kpo ni do'do, ne nde kō ga, ne se wele bōa bōa, kpako a ba go'do ga ni do dia ne, ne a mō ngō bōlō ne, ne ne mō ngō si de te gōtō. Ne mō ba galī, ne mō mō ngō gese de 'do lì. Ne mō mō ngō gese ne, gese ne, gese ne gbaa we do ke na, tabi mō a gbalì 'bólè tabi 'bu ne bōa nde. Ne ma ne hō te ndoti ke, ne mō ba ta de ngō, ne mō pi 'do lì. Mō ne pi ne ni, ne nde kombe ngō ne boe, ne ma ne, ne ma dungu nù, ne kombe kulu ngō ngō li.

Kō pala ne sa do titole belee ni, ne nde o ne ke me a zezegbe, wa sa li ma na 'bólè ni, ma wia na, mō ba kuta 'da mō de kō mō ni, kō titole mō ne hō te i mō ni, ne mō ndo do ndoti ne, ne mō 'be te kombe ke mō pi ze 'do li ni. Ne mō ba se ta, ne mō ne pi kō ga, ne mō mō ngō kala gbalì galī, ne mō kō'bō te nu ga, ní do ní. Kō fala ke gā kōyo di ni boe, ne a to ne nganda wena, ne a ma ngō gbutu mō. Ne mō ma ngō tō hā wi go'do ga nga na: "Zó, gā kōyo nu galī kō e ge boe". Ne mō de se a di a nga ni gbaa, mō ne zō a do tē a, ne mō to a do kuta, ne mō ba a, ne mō pi a kō ga. Ne mō te ba 'da pèlè mō kpūlī, ke mō pi ze ma 'do li ni gbaa, mō ne hō te ndoti ne, ne mō yala nu ke ná ni, ne mō ba, ne mō kasa ma vè, ne mō si ne.

²⁷ Okúá kòyó : me a obe kúá kōyo, ne wa kō'bō wa nu galī

Ina zèzègbè : *les objets magiques qu'on attache aux hameçons.*

Mi zɔa na, si ngo we 'da zezegbe, pala ke mɔ de do'do, hã mɔ lifi vɛ, kɔ dati ke na, mɔ kpo galĩ ni, ne nde mbe te kpo zamɔ ge, wa sa li ma na li ne gbĩli. Ne mɔ ne se, ne mɔ 'bili ma, ne mɔ ba zɔ ngo nu tɔa ke owukonɔ wa gi do me ni. Ne mɔ ba 'bɔ ɛlɛ nyanga nɔe zamɔ ge, wa sa li a na kpògàlà, to tabi kònggò ke a kala obe kɔlanɔ ni, ne mɔ mba ne, ne mɔ kpo do galĩ ná ni, se ne mɔ ne we da 'dɔ li i de. We do ke na, galĩ ná ni, ma bá se te 'bɔ kɔyɔnɔ, ne ma kɔ'bɔ wa dɔ dɔ dɔ, ɔ ne ke konggo do kpogālã wa hɔ 'dɔ li i, ne wa kɔ'bɔ kɔyɔnɔ dɔ dɔ ni. Ne ma 'bɔ do dia linggamɔ na nde, dɔ galĩ ɔ yala go. Ne nde fala ke kɔyɔ hɔ nde, ne a ba a dɔ 'diko.

Voir aussi p.196 : 'Bofio et Buba – Yombo, 17.01.90

Galĩ kpo kɔ

Gbalanu Raphael, p.156

Galĩ kpo kɔ me a galĩ le de, ne le ndɔ ma te fala li ma fu fua ne ma 'du 'du ni. Li ke ma 'du 'du, ke na wele le, mbè ne ma gulu zu a.

Kɔ mɔ kɔa we gbe gã kɔyɔ, né gbàzòlò, tabi gbòe tabi ngbĩ do gã kɔyɔ, do gbogbo gba soe nde, ne mɔ kpo fele ne né metre* kpo do ndambo tabi metre bɔa, ma zɔa te 'bɔ 'du li ni. Ne mɔ kpo de zu te, tɛ ne ma dulu né metre kpo, tabi desimetre* mɔlɔ iko.

Ne mɔ ba be zu te, ne mɔ ne sɔ kusi de nu galĩ do'do ni, ne mɔ 'de de sala be te ni, ne mɔ kã ne ni, kpakɔ kusi ni a dungu nù go'do li i, ne mɔ la. Kɔ mɔ te se, ne mɔ bimisa kɔye ɔ ne kɔye tũ nde, ya ĩ na, me a gbo gba soe. Le sa li ki ni na galĩ kɔ kɔ.

Kɔ mɔ ĩ na, okɔyɔnɔ ngboo fala ge boe ni, kɔ e gbe mbè wa ni, ne mɔ de 'bɔ ma do tũi. Mbe ne me a gbà galĩ. Le zĩ ma ɔ ne sangguma ni de nu gã li, ke ma wia we gulu zu wele, to ma ba mɔ te ti 'baka mɔ.

Da galĩ do kurɔa : pàtéré

Kuta Christin, p.169

Mɔ he kurɔa, me a 0,60 tabi 0,70, ne mɔ é numero galĩ 12 li ne. Ne mɔ fá te ke du du ne we duzu ne metre* tale, ma hasã iko, ne mɔ kɔ galĩ 'da mɔ de tɛ ne. Ne mɔ fá mɔ e nu ne, me a ka yulu tabi ka ka'dangga tabi le to fũ kɔnɔ ni, ne le lu ma gbaa, ne ma nga nganda ni.

Kɔ mɔ de ma ia, ne mɔ ne e de zu gá ni. Ne wi go'do ga ni ɔ boe, we lu te 'bɔ go'do ga ni. Ne mɔ te 'bɔ i nga né, ne mɔ kɔtɔ ka, ne mɔ e nu galĩ 'da mɔ ni. Ne mɔ kimili be mɔ ɔ ne be gbà'bítí zù kɔ wele ge, do 'da kili te galĩ ni. Ne mɔ da, ne ma te nu zɔ li i. Kɔ 'da fala ma te i mɔ né ni, sɔkɔ mbótó boe, tabi kɔyɔ moko'be, tabi kɔyɔ zambɛle, ne a ba se ma. Kɔ a ba ia, ne mɔ da do a.

Ki ni le da do li lè we zĩli ne, 'banda titole do sa ke gazele gbaa we hɔ te sa ke 'bu, ne nde bũi 'banda te de ne. Mɔ da ia, ne bũi ma gbɔtɔ zã fele kurɔa de 'do, ne ma nyɛle go ni. Ne ne kpa fala dungu ne, ne ne dungu nù. Ní a me galĩ le lili da ma nu gã li.

Mbe 'bɔ, ne le he kurɔa kpo, ne le a gbali galĩ te ne nale tabi mɔlɔ, wa sa li ma na, àbèndí. Le dungu ki ni de ngo li we distance* ma hɔ mbè ne metre* 'bu iko, ne le e kɔ le de te ngo li na me ni. Kɔ 'da fala ke kɔye a ba galĩ dati nde, kɔ mɔ to de nu a ia, ne mɔ ĩ se na, kɔye nu galĩ ni boe, ne mɔ gese. Ne mbe ne ba 'bɔ, ne mɔ tɔ galĩ de nu a, ne mɔ ĩ na, mbé ne boe. Kɔ 'da fala ke mɔ ĩ na, wa nu galĩ 'da mɔ tale ia, ne mɔ 'banda kala wa de te nza do 'da ne ni. We ke gbali galĩ 'da mɔ djà* mɔ ĩ ti ne i mɔ né ia.

Gàlì bǎnzé'dé

Bofio et Buba (Yombo p.196)

Ke 'da galí bǎnzé'dé, mɔ ne, ne mɔ 'bili te ne, nde ma a du, ne fele ne 'bo a du. Ne mɔ se kòmbò, ne mɔ e te fele na ni. Hã mɔ kɔ'ba kúsi nu ne ia, hã mɔ fi, hã ngba soe ke kɔye ne ne we to nu galí 'di mɔ we kusi ni ε, ne mɔ zɔ, galí 'da mɔ gɔ goma! Ne nde kombe ni de bi 'dókè 'dókè 'dókè ... Ne mɔ te, hã mɔ ne ba de ngo né ni a, ne mɔ ba kɔye, a a gā; ne mɔ wele se te me ngba mɔ do a ní gbaa, nya mɔ ka te mɔ boe, ne a ne, ne a gala mɔ na, do de ni a kɔye ni kpásá gɔ, ne ne fi a nza, ne ne si we nyɔngɔ a.

Ne nde kɔyɔnɔ le da wa bǎnzé'dé ni ni me a là, do ìkò'bè, do kɔyɔnɔ wa sa li wa na sònggò, do ogàlà, ongónggè, kpàkálà, kenɔ ni vè a ke wa da wa do galí ke ε sa li ne na bǎnzé'dé ni a ni.

Tele te da galí

Comment pêcher à l'hameçon

Petro Kpali ('Bobanga p.176)

Sanga te da galí do kùrɔ́a (pɛle galí) ma boa. Mbe ne a be ke, ne mbe ne a gā ne.

Dati ke vè mɔ ne da galí ni, ne mɔ ne, ne mɔ fa sɔ́a kusi, ne mɔ anga ma, anga de kɔ mɔ. Kɔ mɔ kɔ we da gali ke gbogbo li, ke 'da **bi kɔyɔnɔ nde**, ne mɔ ba **be kurɔa**. Ne mɔ se be zā tē bi sī, ke wa sa li ne na 'dikato galí, wa se te kombo, tabi wa ba ua bula, ne mɔ henze de te fele kurɔa ni, takɔ mɔ ne ne we da ne, sokɔ kɔyɔnɔ ne ne we ba ne, ma ne ne la ne, ne mɔ ï fala ne.

Ne **bi kurɔanɔ** ni me a numero 20, mɔ kɔ'bo kusinɔ de nu ne, ne mɔ ne, ne mɔ da 'do li vè. Ne fala ke kɔyɔ ba, ya mɔ ï se fala ne we mɔ zā tē tabi kombo ma mɔ ngo kulu ne, ne ma la ne, ne ma le li... ma la, ne ma le li, ne mɔ ï se na, kɔyɔ ba. Ne mɔ kpo wá nu kɔyɔ, ne mɔ mɔ ngo da ne do kɔyɔ ni. Kɔyɔnɔ ni me a be kua kɔyɔnɔ, do kɔyɔnɔ ke wa a gā, ne nde mɔ da wa de nza. Ne nde obi kɔyɔ wa sá saka gɔ.

Ne ke 'da **gā galí**, mɔ kɔ'bo kusi nu ne, ne mɔ kpo ta te ne. Mɔ da, ne mɔ ne, ne ma si li si. Ke na, mɔ fa do gā kɔyɔnɔ 'do li i.. li ke gā kɔyɔ boe, n'a we li ba ma, ne mɔ da.

Omenɔ wa a nu galí ni : *l'appât qu'on enfile à l'hameçon ('Bofio et Buba - Yombo p.190)*

Wa da galí, ne menɔ ke wa nu ne ni, dati ngboo ni me a kúsi do ndà'bà. Ne mbè wa da 'bo kpo kpo kɔye ni, ne mɔ 'bili, ne mɔ e nu galí. Ne mbè wa ndɔ bílí kɔɔ do savon*, ne mbe 'da fala mbe ne wa ndɔ 'bo do dàlè.

Ndɔ bili hã kɔyɔ

Tendre un piège aux poissons

Kuta Christin, p.170

We ndɔ bili hã kɔyɔ, ne le fa savɔ́, tabi 'sulingi' (sunlight) tabi 'saza' (savon zaire), ne le 'bili sanga ne bi sī bi sī bi sī bi. Ne mɔ ba gbà galí 'da mɔ ke me a numero 1 tabi 2 tabi 3, we hɔ ngo 4 ni, ne mɔ kpo sɔ́wa* go'do ne, du du sɔ́wa 'da mɔ ni ma we duzu ne metre kpo, tabi te do ne. Ne mɔ ne, ne mɔ hɔ 'do li i, ne mɔ 'bili te 'do bílí ni, ne mɔ 'bili te lisūi, ne mɔ te, ne mɔ zī lisūi ni de te 'do li. Ne mɔ ba te bili, ne mɔ zī ma do nza i, ne mɔ ba zu ne, ne mɔ bili, ne mɔ e fetekelē, ne mɔ efe fele galí 'da mɔ do ngo fetekelē ni. We ke mɔ bela mɔ ia, mɔ ndɔ fetekelē de te ne ni, nde mɔ ba fele galí, ne mɔ efe do 'do ne mɔ gbaa, ne ma te kɔ li i mɔ né, nde mɔ lua savɔ́ nu ne ia. Hã savɔ́ mɔ kpolo nu ma ni, kɔ fala ke kɔyɔ a hɔ, hã a ba, a ne la do ma ni, nde a gbɔto ia, ne ma yaka, ne ma tili fetekelē ni, ne bili ma kpo, ne galí lo nu a.

Le ndɔ ma we duzu ne okɔyɔnɔ wa sa li wa na gbàzòlò, tabi ngbî, tabi mbòtò, tabi wílíkòyò; ne nde gele kɔyɔ kili kili iko gɔ. (*Voir aussi* p. 196 : 'Bofio, Buba et Mòbina)

Galí tē

Hameçon fabriqué d'une épine "kò'bòlìngótó"

Deletinu-Lumanza ('Bodumbili, p.185)

Aa beno, zé olo yaa le ngboo, fo zé galí bana. lí na, kọyọ wa dunu 'do lí ge, ya fo mọ gbe do kọ wa bana. Ne wa yengge, ne wa kpa mbe nyaka zamọ ge, wa sa li ne na kọ'bòlìngótó²⁸, ma do tē te ne ma bi bili o ne nú galí ni. Kọ wa ne we kpa ne, ne wa sele te ne vē, ne wa si ne, ne wa fa kọya, ne wa siki de gulu ne, ne wa ba ba ba ba ní fai, ma dele de kọ a. N'a lifi pele kusa zamọ ge, n'a kpo go'do ne, n'a ne, n'a da do kọyọ. Ya mọ gbe do kọyọ ma a mọ ke nai, me a mọ hā zā. Ma le zọa de kọ obaa le, ke zi dati wa bia hā le, ne le dea ma, ne le gbea do kọyọ faii, se a mbatino wa họa, kọ le kpa galí, hā le 'banda do ma.

Hā beno, ne zélé : kọ'bòlìngótó olo yaa le ge, me a mọ oyaa le wa gbe zi do kọyọ, ma a ni.

Galí ke oyaa le wa dolo zé ma ni

Comment nos ancêtres forgeaient des hameçons

Bandoma ('Bodumbili, p.185)

Zé 'da oyaa le, mọ kọ na, e kpa galí, ne mọ ne, ne mọ gọmọ te, ne mọ pi nù, ne mọ do do kálí. Ne mọ ne, ne mọ hā hā nwa dula, ne a dolo do galí hā mọ. Mọ kọa na, e ne da hā gā kọyọ, n'a dolo ne gā ne hā mọ. Mọ kọa we kpa be ke, n'a dolo be ke hā mọ.

Hā a dolo galí vē, se ne a tufu sa nu a te ne. Ne mọ ne, kọ mọ ndo galí ni, to mọ ne we da da, kọ ma ba, kọ mọ 'do kọyọ, kọ mọ si, ne mọ te nyòngò kọye ni dati gọ. Ne mọ te, ne mọ hā hā wi de zi dula ni, ne mọ kpa 'bọ mbé wèlè nù. Ne mọ ne se, ne mọ kpa se kọyọ 'do ki ni ma la ke zi mọ nea zi ne hā a kpo ni.

Ne nde dati ke a ne dolo galí ni, n'a ó se ngu'du wuko gọ. We ke a o ngu'du wuko, hā a dolo we hā hā mọ, ne fo galí ma gba ne. Kọ mọ ne ia, hā kọyọ ba, ne ma zafa, ne a la se ne.

²⁸ **Kò'bòlìngótó** (kò'bòkékédé) = me a nyaka, ma o ne zu kọ wi ge, ma do li gbala ne boe, ma fo dúlú wena, ne ma dendele do ngo be teno do li gbala ngo. Nwá n'a a síkpí síkpí. Tē te tē ne do nwá ne boe. Ne tē te ne, mọ ne 'bi nwá ne, kọ ma kóló ia, ne ma kọ'bo te tulu go'do mọ tabi zu kọ mọ : *liane sarmenteuse à gros crochets* (Verb.: *Clerodendron sp.*).

III. Lɛnggɛ ngɔ gɛ̀

Pêche aux nasses

Tɛ̀lɛ̀ tɛ̀ fà̀nà̀ gɛ̀

Comment tresser une nasse

Nabana ('Bogbambe p.188)

We fana gɛ̀, nɛ wa nɛ, nɛ wa 'bili mbe pɛɛ kpo zamɔ gɛ̀, li nɛ a ngòlò. Wa 'bili ma, nɛ wa si do nɛ, nɛ wa gbɛɛ tɛ̀ tɛ̀ nɛ, we kɛ ma do tɛ̀ tɛ̀ nɛ boe, nɛ wa yɛɛ li wese. Hã ma nɛ kolo do'do, nɛ wa kpolo 'bo tɛ̀ wa zamɔ i, nɛ wa 'bili mɔ nzanggo, nɛ wa gba sanga nɛ vɛ̀, nɛ wa a 'bo li wese. Hã ma nɛ kolo do'do, nɛ wa ba be kɔya, nɛ wa dī ti ngu'du mɔ nzanggoe ni vɛ̀. Nɛ wa gba sanga pɛɛ ngòlé ni, nɛ wa ma ngɔ fana do gɛ̀.

Wa fana do gɛ̀ ni gbaa, kɔ ma e, nɛ wa le 'bo mbé nɛ zamɔ, nɛ wa 'bili 'bo mbé nyakã, wa sa li ma na kúsà, tabi ndìlibà. Wa si do ki ni, nɛ wa sa li ma na kólò kó gɛ̀. Nɛ wa dɛ do ma ni vɛ̀ do'do, nɛ wa fana mɔ, be kɔ nɛ ni, wa sa li ma na, tàfùlù²⁹. Wa dɛ be kɛ gɛ̀, ma do kɔ nɛ 'di. Nɛ gã kɛ, ma do nu nɛ nza nga. Ma ɔ nɛ 'bili kɔ tɔa ni. Hã 'da fala kɛ kɔya le ia, n'a yolo kɔ kɛ gbogbo ni, sɛ nɛ a zīlī 'bo, nɛ a le dɛ kɔ kɛ ngu'du nɛ i mɔ dɛ.

Tɛ̀lɛ̀ tɛ̀ gù gɛ̀

Comment poser une nasse

Nabana ('Bogbambe p.188)

Wa fana gɛ̀ ni gbaa, ma e, n'a nɛ nɛ 'do li 'di. A nɛ hɔ nu li 'di, a nɛ ɔɔ fala ni do'do, nɛ a ba gɛ̀, n'a e dɛ ngɔ 'bɛtɛ̀. Nɛ a le 'do li 'di, nɛ a tɛ tamba 'do li i do nyanga a ni gbaa, kɔ a nɛ kpa pala kɛ ma do dɛlɛ̀, ma lɔ wena ni, nɛ a na, ní a ɛ kpa wala olo kɔyɔɔ ia.

Nɛ a hɔ nza, n'a 'bili langba do sàlà. N'a nɛ, n'a zī sala ni, n'a pi langba li nɛ. Nɛ a hɔ 'bo nza, nɛ a 'bili be ote sékéké, n'a nɛ, n'a zī vɛ̀. Nɛ a sɛɛ nwà, nɛ a kpe 'do nɛ vɛ̀, nɛ a ba gɛ̀, nɛ a gu, nɛ a la, nɛ a si.

Hã ma ɔ tū bɔa, nɛ a nɛ, k'a hɔ i mɔ, kɔ a ma ngɔ yala pɛɛ ngɔ gɛ̀ ni, hã kɔya ɔ kɔ nɛ boe, n'a hɔ nza, n'a yala go'do nɛ, n'a gbɛ kɔyɔɔ ni vɛ̀, nɛ a na: "E, yangga wena, kɛ Gale hã kɔya hã mi, kpakɔ mi si do nɛ, lɛ nyɔngɔ fala nɛ kpo do benɔ do wuko 'dɛ ɛ". Nɛ a ba kɔya ni, nɛ a 'banda si nɛ, nɛ a ba mbe kòyò kpo, we tɛ do nɛ dati hã wi dɛa to 'da Gale, katekisi, takɔ a kpa wila nu ngɔ nɛ do'do, sɛ nɛ a si, nɛ a fa tala nɛ, kɔ wa nyɔngɔ ma dɛ". We kɛ okpasa winɔ wa dɛ zi do gɛ̀, wa ndo nyanga nɛ ná mɛ ná ni.

Voir aussi : Denambili Léonide – 'Bobanga p.174 + 'Bofio et Buba – Yombo p.197

Mbè ngó gílí gɛ̀nò

Différentes sortes de nasses

Gɛ̀ lá 'dòlò

Mɛ a gɛ̀ kpó, wà gù mà nú kò, tí kùkú tàbì kɛ zã nú lì, nè má lé okòyónò vɛ̀ íkó. Wà síní mà dò lólé, félénzábélé tàbì bilí. Wà é kòlò zã nè tàlè : nú nè, gbògbó nè bòa, nè má nó ngbè é, nè wà énzé gó'dó nè dò félé. Nú nè mójé 'báná sàngà, yà tàfùlé nè kpó bóé tɛ̀kó wà lé iá, yà wà wé 'bò hò nzà gó. Wà á ndà'bà tàbì kúsi, kà'dànggà kò nè, tàkó fálá tɛ̀ nè únú, nè kòyónò wà lé wé nyòngó nè.

²⁹ Tàfùlù gɛ̀ mè à nú gɛ̀ kɛ wà é mà nà, fálá kòyé lià gɛ̀ iá, nè à tá hò nzà gó. Wà dá mà dò mɔ gbàgbá tàbì félénzábélé. Wà gbá sàngá nè ná sékéké, nè wà dí mà, nè wà 'bélé nú òmbè nè. Nè wà 'bó kòlò, nè wà fáná mà dɛ tɛ̀ nè, sɛ nè wà é nú gɛ̀ dɛ.

Wè sùkpù kòyó kǎ nè, nè wà yálá félé wá ènzá gó'dó mâ ni, sè nè wà sùkpú wà nè gó'dó nè. Fálá ké fálá ni má lé 'bò gó, nè wà á gèlé fàlà, yá 'dà fàlà fàì mò kǎ nè bóé.

Gé ndènggà

Gé ndènggà, mé á gè má gǎ gó, nè má dùlù gó. Mbè gó má dò tàfulè bòa. Wà é mbè nú nè ngà, nè wà é mbè gbógbò zǎ nè. Wà gú mâ nú kò tàbì fálá ké má ó nè tí kùkú ni. Má lé gbáá dé ti lí í, wà té zò tǎ nè gó. Túá ké ònzá wà í fálá nè, nè wà gbútú dé nzâ, nè wà gbíní, nè wà nyóngó kòyónò vĕ.

Kòyónò wà lé mâ á tàtí á óbé kòyó, nè wà sukpu kòyónò nè gó'dó nè.

Voir aussi p.170 (Petro Kpalí – 'Bobanga)

Gé lù'bà

Mé gē kpàá, kó wà ndó mâ né bili ni. Má dò mò nú nè bóé, nè má kpé dé 'dà kòyó. Má lé kòyó kpó íkó, ógá kòyó. Wà fàná zǎ nè á gǎ. Nyóngómò nú nè á kùsì tàbì 'bètè, ní dò ní. Wà gú mâ nú kò.

Né ndé wè ì gúlù gé lù'bà á dià, nè mò tóló lénggé ké nyá lé Kōgenago M. tǎá ni : *voir p. 166*

Sà'bà

Wà ndó mâ 'bò ni, kò wà dé mâ tàtí á dò dó kili félnzábélé. Wà gbá sàngá mâ gbâ, né wà fó silá ké gbògbò ni dô. Wà bá gèlé gbá nè lí mâ ó bé á gǎ, nè wà kásá dò fálá gbá sàngá kē, nè wà ílí kpó kpó. Mòndò ni vĕ òmbè wà dò na we dĕ nè má bóé.

Mé á gè wà gú mâ nú kò tàbì tí kùkú, né ndé má lé òkòyónò vĕ íkó.

Gé 'dúdú

Mé á gè wà fáná mâ, nè wà é tàfulé nè dò gbógbò zǎ nè, nè wà sùkpú kòyónò dò nú nè.

Mé á gè ngó hĕá lí, wà é mâ dé gbógbò lí fálá wá tóá dò kálá ni. Má lè òkòyónò vĕ íkó.

Kpàkpà

Me a mo wa de ma 'do gá li ó né Ngòkò ni Wa de ma wena si 'da Omònono i.

Okpasa wi wili do obe zagbālā ke wa ī ti de to ni, wa kala ngba wa, ne wa ne, ne wa zo nu fala léngé li, ne wa 'bili ote, wa de mo lòkálá ne. Wa de ma, ne wa zī, ne ma kpo kúlú li 'dí, ne ma kpó kúlú li 'dí. Kó má kpo li do'do, se ne wa 'bili li wolo ne, ne wa ndo a ogēno ni de ko ne.

Né ndé kpàkpà, gēnò ke wa fana ma ni, nu ne ma korr nè má gǎ wénà; bĕ we te bojo tĕ a, n'a le ko ne mo. Ko koyo 'bana o a nyela, a wia te 'bana o ne 'bu metre* boja tabi 'bu metre* tale, ngele ba a do ti, n'a fi a ko ne mo.

Bon*, kòyó yolo i nga, a ho go'do ne mo ia, nde gele a no do ti. We ke a le do ngawi 'da li , ne gele a gbini do ti, n'a 'bana ni, ya a sí 'bo mbé 'do go. We ke a lé do ngawi 'da a go, a le do ngawi 'da ngèlé. We ke ngele li da a, n'a te ni, to mbè ne ma fende a, ne sanga a gbini na me ge. N'a 'bana na me ge, ne mbé owano wa 'banda te de ngo a ná me ni.

Ní a ma we we tō na, ne tòsà* mbula we zǎ ne, titole, midi, gĕa wese, titole, midi, gĕa wese go, ne yolo titole we ho gĕa wese, ne kala se mbe koyono, ne wano so go'do ne mo né ni, wa 'banda so mbulu ne ia, we ngba wa wa te de ngo wa ni.

Voir p.155-156 : Kuta Christin (Centre Nadonye, 'Bobadi, 9.5.1994)

Tànggá (màsònggá)

Mé à gè, né ndé táfùlù né bíná, nè má dùlù wéná. Wà fáná mâ dò bílì³⁰. Kòyó lé kǎ nè, nè ngá-wí 'dá fúá lí má fó à dé gó'dó nè, nè pàlà dò ké à kpoló tǎ à bíná, n'á nó dé gó'dó nè 'díkó. Wà gú tànggá 'dó gá lí, nè má lé ógá kòyó ó né mboto, dò gèlé kòyónò vĕ íkó. ógónò wà lé 'bò líá.

Voir aussi p.176 : *Petro Kpali ('Bobanga – 24.12.1990*

p.183 : *'Bodumbili (23.04.1994) Ancien du village + Bandoma.*

Yólé (ou : yóli) : *longue nasse étroite, utilisée pour les grandes rivières.*

Mé à wílí gè, má dùlù wéná, nè zǎ nè gá bé gó; wà é mâ lí gbàgbá lí.

Wa fana ma ne mó gbàgbá, lólé, bili tabi félénzabélé. Féfé fàná do mâ a mbá'bì tabi féfé balakpangba. Wa dí kala ne ɔ gǎ, ne wa e ma ngo. Féfé ne ɔ mboko.

We fana ne ni, dati wa e kolo : wa 'bo ma, ne wa mo ngo tele de te ma kpo kpo zī takpa. A fana, n'a ili kpo, n'a fi kpo, ma zī né kóá ndà'bà ni. Nu ne gā, ne go'do ne mwœ mwœ.

Wa kpe 'da lí né ké wa lo nàná lí ni. Fala wala 'da lí ɔ gǎ, ne wa la lí ne tale, nale. Wa kifi nu mbe de goto, ne mbè si de ngo, teko a yolo ngo n'a le, k'a yolo goto n'a le.

Ogá kòyónò dò óbí kòyónò wà lé mâ líá.

Ina gē

Objets magiques utilisés dans la pêche aux nasses

Nabana ('Bogbambe p.190)

Kpo kpo we 'da gē ni, ombe wi zī lino, wa ne, ne wa ne do kole ne, ina gē. Ne 'da fala ke wa zī lí vĕ ma sokpo do'do, ne wa zā kō di te 'do lí, pala do kala ni, si te ko ne i nga né. Ne wa mi kole di te di ni. Kole ni, ma ke ma sa mo hā kɔyɔɔ, ne wa mo ngo te we kole ni, se ne wa mo ngo le gē de.³¹

Bandoma ('Bodumbili p.184)

– Ne mi zila na, mbe ne wa gu gē, ne ngo digili ni, ke wa ne sukpu do kɔyɔɔ ni, ne wa mi mbe te kpo di ni, be te kpo ke ma sa mo hā okɔyɔɔ na wa le gē, me a te ge?

Me a bēlĕfanda. Ne nde ki ni me a ke mo 'dafa do nú gbá gē 'da mo ta 'bo na, ε dea gē, hā gbagba ne ε ia do nwá ne do zu lí ke ge, se ne de. Ne nde ma vĕ ma wè kō go.

– Mbe ne wa de te 'bo do gele ina?

Mbe ina ke wele a wia we gbe do kɔyɔ, me a pùnzá, ma boe. Punza 'da te ke mo ī ti ne, ke wa bia hā mo na, mo de ne, ne mo gbe se do kɔyɔ ni, ki ni ma boe.

Ne mbe a kole. Ke na mo 'bili de ko gē, ma boe. Ne mbe, mo 'bili de 'do lí, ma 'bo boe. Ne mbé ne, mo e de ngu'du gē, de 'do gbagba gē 'da mo ni, ki ni 'bo boe.

Yali zamɔ, ma zòlò ina go, mo olo yaa le. We ke mo kpe gē do ina, ne mo ndo bili do ina. Ne nde 'dā ne me a ke mo ba hi wele lí ne, hi 'da Gale ngboo ni, nde ki dè go! Kasi ke olo yaa mo ngboo ni, mo de se ma, kpako ma pele mbe sa'de de ti mo, ki ni zòlò go.

– Wele ke a da galí do ina, do wele ke a dá do ina go ni, wi wia we gbe kɔyɔ wena a wio nde?

Ma wia do ke na, wele ke a do ina ni, n'a gbe se kɔye ngboo ni. Ne nde ina, 'dā ne wena le bē, me a ke na, wele te fè te ne go. Ki ni zòlò go, ina zòlò le nu nga go. Ina olo yaa le boe pii iko.

³⁰ Bili ma ɔ ε nyaka, ne nde lí ngele ne boe, ne ma a mboko. Wa gba sanga ne gba, ne wa dí ti ngu'du ne, ne wa fana do fá kola do gèzè. Ne nde we fana do tangga wa gbá sanga ne go, wa 'bili dulu wena, ne wa mo ngo sini ne.

³¹ Ombe wa kala 'bo gbālā káná, ne wa to ma, mba do têngùlù, ne wa a ko gē hā kɔyɔ.

IV. Mbè gèlé walano wa gbé dò koyono ni

Autres méthodes de pêche

A côté de la pêche au filet, à l'hameçon et aux nasses, les Ngbaka ont encore d'autres méthodes pour capturer des poissons. En voici quelques-unes.

Lengge ngo d'ázè

Pêche la nuit au moyen d'une lampe et d'une machette

Kōgenεagō Marcel p.167

D'ázè, mbe 'da fala kpo, kō gbà kolo ma tεa do gba wese, kō wese gēa ne tū tū, kō ma hō ne mbe né sa ke 'bu, we ne de te sa ke 'bu ngo ne kpo ni, ne ne né 'dō li i, ne nde koyō vē wa 'bànà kō kō gō, wa hōa de nza we fa nyōngomō ia. Ne ne ne we yengge ne, ne ne kpa se wa, ne nde wena do ke kpele nu ngbaka li. Kō fala ke mōinda kō mō boe nde, ne mō 'be de ngo, mō ka se mō te ti li vē, ne nde gene kō be koyō iko, a o ti li i, ne mō zō se a. Ne 'da fala ni ne mō mō ngo gōmō se wa wena.

Kō mbe 'da fala te 'bō kpo, fala ke ne o 'bō ni gbaa, ma ne we hō né osa ke tale, we landa sa fala ni, ne nde ki ni ogā koyō vē do 'da fala ni wa o yala sū ia. 'Da fala wa o yala ni, wa o yala, nde wa ó kō kō i gō, wa o yala de te li gbagbā li ge. Ne wa o do ke kpele kùkùnō, tabi ke kpele nu li né ni. Kō 'da fala mō mō ngo ba se ni, ne mō zō se a, a o fioo, ne mō kèbà gō, ne mō lengge na, me a te, be te a o ní ni, nde ī na, a a bōlo kō a o fio ni. Mbe n'a zō be te, n'a bōlo tē a do 'da ne. Ne mō mō ngo ba 'bō do 'da fala ni, do 'da ke sa ke tale, do 'da fala ó yala 'da wa ni, ne mō mō ngo gōmō 'bō wa na me ni.

Ne nde le sa li ki ni a d'ázè. Ne mbe, ne ne gōmō wa gbaa, ma o do dia tōkō, ne mbè okoyō ne wia we sō fanza hō ngo mōlo tabi gazele.

Kuta : Ne ne né ma ne wele né nde?

Kog : Gene kō ne o bōa tabi tale. Ne o bōa, ne mbee ne si te nu ngbaka li i, ne mō si te nu ngbaka li i. Kō fala ne o nale, ní a wa bōa wa ba de ngo, ne wa bōa wa ba de gōto, se ne ne gbe se wa de.

We 'da gbe koyō do nge

Pêche à l'aide de la pointe métallique du pied de la lance

Kuta Christin p.164

Mō kō we gbe kōyō dò ngé, ne ne ne zu ne bōa, ne ne kū gá. Ne mō wi ke mō dūngú te zu gá mō ni, ne mō se te ngé 'da mō, ne ma o be a du, ne gbālā te nge 'da mō ma o sōa. Ne wele ke suka gá nga ni, a do kai kō a, nde a lu se gá 'da a, a fí kai kō li fi gō, na dō giti wélé gō. Kō a bōlo nu ne, ne sanga te gá do nu zōe, me a mεtre* bōa. Ne ne yolo ngo we zīlī do a de te gōto, ne wia te zīlī sōe ge, ne ne de mbe 'bu km bōa ngo ne mōlo, se a ne we te kpolo te ne.

Ní a mosala 'da mō na, mō ka ma de te ti li i, ne mō ka mō, ne nde wílikōyō a hā a te ni. Ne mō efe ngé 'da mō, ne mō dumu a pala kpo, ne mō wele a, ne mō pi à kó gá 'dā mō.

Ma de tē ε wena do zεke 'da nale, zεke 'da mōlo, we le te ke gazele, 'da fala ke li ma ndo wena we hē ne geō geō. 'Da fala ke mō, li mō wi ni ma sō ni, ne gbālā te mō sō wena we wele wa, ne mō wia te kpa wa zu wa hō 'bu te li wese kpo, te tour* ke ne nea dati ni.

Ne nde yali ni ma de tē ε wena te nu gā li. Kō te mbe ohasā lino, ke wa te ne bina, ma wè te we ne gō.

('Da oNgbaka Karawa wa sa li ngé na, mànggá : (*voir aussi p. 150*)

We 'da gbe koyo do pànggá (tábì : ngòlòmbàlà)

Pêche au moyen d'une flèche pànggá

Kuta Christin p.152 et Simon ('Bobanga) p. 174

Pànggá ma da tē ε wena te nu gā lì, ɔ ne 'Dua Vínù tabi 'Dua 'Dèkèlè, tabi ombe gele gā lino. Né nde pànggá me a be mɔ bolo, wa dolo mâ, ne nu ne ma 'bélé, ne nde go'do ne ma 'bana do kili ne. Ne wa gba gágá né gbâ né kuta ni. Ne wa ba pànggá ni, ne wa kpo fele te ne, du du fele ne we metre* bɔa, ne wa e li te, ne ndé du te ni we duzu metre* kpo. Kɔ mɔ ia pànggá nu te ia, ne mɔ e li nzabele, we ke wa da pànggá do nzabele.

Kɔ ma wia zεke 'da sambo, ne nde li ma lia, kɔyɔɔ wa 'do li wena. Ne le 'bili dò, ne le ne do ma, ne le a doe. Ne nde kɔyɔɔ wa do ngawi wena, kɔ fala ke a gā, k'a ne kulu ngo, ne le da ngolombala, ne le ndɔɔ do a. Ne ma yala hàrr. Kɔ pala li 'duku, ne mɔ te, ne mɔ zolo li gbaa, ne mɔ ne, ne mɔ ba. Ne mɔ gbɔɔ pele ngolombala, ne mɔ ho do ma, ne mɔ ba, ne mɔ fi a nza. Kɔ a ɔ hasā koyo nde, ne wuke ne, ne a ba gongge, ne a 'bolo a, n'a fi a nza i nga.

(Te 'Bowasē wa sa li pànggá ni na, ngòlòmbàlà)

Bà nyángá lì

Endiguer un affluent

Petro Kpali p.173 et Kuta Christin p.157

Ke le sa li ma na nyanga lì ni me a ké: Li nàá li ɔ ne 'Dekεε, ne lì fo si de te ngo ne me a Kàmbià. Ne de kpo ngo Kàmbià ni, mbé lì, be hasa lì, li ne a Ndòà fó 'bɔ, ne ma á ngo ne. Ní a ma ho te zεke 'da sambo we le kɔ ngbe'dε'dε, nde li te hē ne. Ne hēa 'Dekεε ma lé kɔ Kambia. Ne ma te, ma ne ho nyanga Ndɔa, ne ma ba 'da Ndɔa de te ngo.

Ne mɔ ne, ne mɔ sele gole, ne ne zī ni gbaa vē. Ne ne sele gole, ne ne zī ni gbaa vē do'do, ne ne kpolo te ne, ne ne henze nyanga ne. Ne ne ne dungu ni gbaa, ma ne ne gbo sanga ze, ne nde kɔyɔɔ wa danga vē de zu lì ia, ne ne kanga nyanga ne fala kpo. Ne lì ne ne ɔsɔ ne, ne ne 'banda le de 'do ne, ne ne 'banda dumu wa iko, dumu wa do nge go'do sele 'da mɔ ni. To wa dúmú wa ní gɔ, wa gbe wa ni gbaa, kɔ tabi lì 'bana ne nde, ne wa dɔɔ 'bɔ dò, ne wa a 'bɔ 'do lì, ne wa gbe wa.

Ne mbè, ne wa kpe 'bɔ li ni do'do, ne wa fana 'bɔ gē, ne wa e 'bɔ li ne, ne wa a ka'dangga kɔ gē. Kɔ kɔyɔɔ wa ne ne unu fala ne nde na, le la nde, ne wa le kɔ gē. Kɔ mɔ ne ne te 'bɔ ma, ne mɔ yolo, ne mɔ ne we zɔ gē, ne nde wa lia kɔ ne, ne mɔ 'banda kala wa.

Tεle te gbεa koyo kɔ nyanga li ke wa ba ma ni : pêcher dans un affluent endigué

'Da fala ke le ba nyanga li 'da le ia, ne nde omεnɔ le wia te gbe kɔyɔɔ ni ma ɔ na me ge:

1. Te dati, le da se yɔkɔ te ngu'du li 'da le ni, na do kɔyɔɔ wa té, kɔ wa fá wolo, wa kpá, wa sí de li li 'Dekεε i gɔ. Ne yɔke ni ma be na, ma gala 'bɔ le we gbe okɔyɔɔ.

2. Te bɔa ne, le fa pànggá de kɔ le, ne le e ma li nzabele, ne le ndɔɔ do okɔyɔɔ 'do li. We do ke na, wano ke wa a gā, ne wa we te yaka gole, takɔ ma hā wolo ni, le be mɔ li wa ɔ ne me ni, hā kili ba wa, hā wa kū de te ngo i, we 'bɔ 'da ke li ma ɔsɔ, hā ngu'du gole ni ma hɔa nga nù nde.

3. Te tale ne, 'da fala ke li ma ne, hā ma ɔsɔ ia, ní le wia te fa ɔ na dò. Ne le to ma, ne le a kɔ li ni, ne le gbe se kɔyɔɔ. Ne nde ma gbe se zu kɔyɔɔ 'do li 'bɔ vē gɔ. Tala okɔyɔɔ wa 'bana se.

4. Kɔ ná ke wa 'bana ia, ne nde nale ne, le te se, ne le sa mɔ hā wukonɔ 'da le nga, do mbe nu fele kulano, ne wa kulu ngo. Ne le ho i mɔ, ne le kpe li ná ni. Le wia te gala li de te kɔ ke dati ni, de te ngo ke le galà gɔ ni, ne le gbe kɔyɔɔ kɔ ki ni, sɔkɔ ma ɔsɔ ni, ne le gbe wa ni.

Ma ne ne we e do'do, ne le yolo 'bo di ni, ne le kifi li so le gala dati ni de olo ke le gala so ni, ne ma we we tō na, le gbe 'bo kɔyɔnɔ ko ne. Ní a wala ke le wia te gbe kɔyɔnɔ 'do nyanga li ke le ba ma ni, me a ke le yolo te tō ne ni.

We 'da 'bili gúnggù

Tuer les poissons qui se sont retirés dans les cavités pendant la saison sèche

Kōgenenago Marcel p.169

Mbe 'da fala kpo, ma ho zekε 'da talε, ke wese ma to nganda ne ge nde ni, ne lino ma ʒsʒ vε. Ne ne lengge na, ke li ma ʒsʒ ni, ne nde kɔyɔnɔ wa la sū de goto i ia. Ne nde mbe gā kùkùno ke ma gā ne ge nde ni, okɔyɔnɔ wa do gā kō ko ne ni, ne wa ngbolo li ngba wa de di ni. Ne ko ne lo do dēlē sū, ko gene ko sabelε ni sa wena, ne nde li ʒsʒ ti wa go. Ne mbè, ne wa ɔ se te me de fala ni, ne wa nyɔngo 'bētē gbaa fai, we 'bo tɔko mbé li ma gbini ni.

Ko ma ho de te fala ni ia, ne mbe wino ke wa i ti hā zā ne ni, wa 'banda le ne, ne wa le te olo owakala lino ni, ne wa mo ngo fa ma. Ko wa ho te ngo dígilí ni ia, ne wano wa tabi do kprangbola nde, ne wa ngbolo ngo dígilí ni. Ko wa ngbolo se, ko a ne yolo fio ni, ne kɔye ni a fū do a do be li ko ne mo ni, ne giti ne dōlō 'dú 'dú, n'a i na, wa ko ne ge boe.

Ne wa tabi wa do nya a nde, ne wa 'banda 'bili kùkí ni gbaa fai, ne wa ho de te wa. Ne nde wa dɔa ko ne ne ge nde ni. Mbè ne ne 'bili ma ni fala boa tabi talε, ne kɔyɔnɔ wa dunu sanggi. Ne nde kɔyɔnɔ wa gā wena, ne ne kpa wa iko.

Ne nde 'bili kùkú ni, le sa li ma na, le 'bili a gúnggù. We ke wa de a gā dea to, we ke oliā teno ke ma zàgbá'dá zàgbá'dá ni, ne wa 'bili ma do nga fai, we tako wa ho te gā bo lo liā te ke nù mo ni. Ne nde kɔyɔnɔ wa 'dungga kōε, ko wa ɔ ko ne ni hulu hulu. Ne ko ne lo do dēlē vε, ne wa ɔ de te ko ne ni. Se ne wa 'banda gomo wa, tabi te dumu wa do mànggá. Ne wa mo ngo kala wa ko ne de te nza. Ne nde wa gbe wa ni wena.

Lengge ngo "Gbà tū"

Kumugo Ernest : (Centre Nadonyε 'Bobadi)

Gbàtū me a mo, ma zé do 'da fala 'da oyaa le. Pala ke wele ko be dā ia, tabi wa boa nde, ne baa wa kala wa, ne a ne do wa, ne a folo zu wa 'do li i. Ne owokono wa nea ni, wa ma ngo 'bala ndε 'do li ni gbaa, ne ma no do okɔyɔnɔ, ne wa ma ngo gbe wa iko. Kɔyɔnɔ wa bŭlŭ, ne wa te nza, ne wa ma ngo kala wa. 'Da fala ne ni, ogō wa fe 'bo te ne wena. Ne nde fo ina bina.

Gele Kat. : Gbàtū ke Katekisi Kumugo a tōa, mi zila ni, ma de 'bo tē ε ni 'da Ongombeno i. Te Mbonza mi zɔa ma. Ongombeno, wuko Ngombeno wa mba ngba wa, ne wa ma ngo mā ma, te 'bala ma fai, ko 'da kala sī, ne okɔyɔnɔ wa mā, ne wa kulu ngo li dele wena, ne wa mo ngo yulu wa do kō wa, do yekeseno 'da wa, te gbe wa ne ge nde ni. Ya le í ti gulu me wa de ni go. Fai, ko wa si dō, ko Ongbakanɔ wa ne, ko wa ne le de olo wa, hā wa ne tō na, lo dé ndenge me wa dea ni, ko wa de, ya kɔyɔnɔ wa kúlú ngo ngo li go.

– Wa de 'bo 'da fala ke wa ko 'bo obe dā?

Mi zò fala hā wa de do ma ni go. Ne le ɔngbo te me do me wa de, ne wa gbe do okɔyɔnɔ wena ni, le ɔngbo ne ɔngba iko. Ko mi zila we Kumugo tōa ni, ma hā te mi gba ngo ne ni.

Voir aussi p.203 : 'Bofio, Buba et Ngbangabina (Yombo, 17.01.90)

Lengge ngo gálà lì

écoper un cours d'eau endigué (pour capturer les poissons)

Pêche pratiquée par les femmes

Gàlà lì mɛ a dɛa to mó wukonɔ. Ni a lɛ tóló lengge kɛ onaa lɛ *Denambiline Léonide* do *Yangge Léonie* wa tɔa zi hã lɛ ni :

Entretien à 'Bobanga, 24.12.1993, Denambiline Léonide p. 181 :

Entretien à 'Bogbambe, 29.03.1994, Yangge Léonie p. 186

Nɛ lɛ tɔlɔ 'bɔ tala lengge kɛ maîtresse Dako-Zugia Angeline a tɔa zi ma ni :

Tɛlɛ tɛ gala lì 'do be fua lì

*Dako-Zugia - 'Bom, 21.6.94*³²

Li 'da lɛ tɛ 'Bominɛngɛ gɛ, li ma a Gbèlè. Mɛ a li kɛ ma do gbã kɔ ma bina, nɛ nde li ma fo nganda wena. Kɔ lɛ nɛ gala ma ni, nɛ mɔ nɛ sɛ, mɔ hɔ 'do lì, mɔ yɛnggɛ, kɔ mɔ nɛ zɔ kɛ ma tũ na, mɔ gala sɛ, nɛ mɔ gbɛ kɔyɔ ni, nɛ mɛ a li ma fo nganda wena ni, nɛ mɔ zɔ sɛ mbe tɛ di, nɛ mɔ 'bilí, nɛ mɔ féndé, mɔ fi ma dɛ 'do lì, do gbã kɔ nɛ vɛ, do nwá nɛ vɛ dɛ tɛ'dɛ, tɛ fala mɔ nɛ kpe do li ni. Mɔ dɛ ni, kpakɔ be tɛ ngawi tɛ li ma tɛ là di ni nganda wena gɔ, kɔ ma fo do 'do nɛ mɔ. Nɛ mɔ kala tɛ, nɛ mɔ mɔ ngo kpe li mɔ nɛ gala nɛ ni. Mɔ 'banda kpe nɛ, mɔ á tɛ sũ, ma nɛ e do'do ni, nɛ mɔ 'bili nwá, wɛ kɛ mɛ a li ma fo nganda wena ni. Nɛ mɔ a nwá 'do tenɔ, mɔ na ni do'do, nɛ mɔ mɔ ngo ndo nyanga kɔtɔ 'bɛtɛ, tabi wa tɔ na, mɔ kótó kà.

Mɔ nɛ kɔtɔ sũ, kɔ ma nɛ e do'do ni, nɛ fala nu kolo nɛ, nɛ né gala nɛ ni, ma na, ma né ngo. Mɔ á ka di ni, nɛ mɔ a tɛ, nɛ ma nɛ ngo do'do, nɛ nɛ ndo nyanga gala nɛ.

Nɛ gala gbaa, mɔ zɔ na, ma mɔ ngo ðsɔ nɛ, nɛ nɛ e yèkèsè. Kɔ nɛ ɔ zu nɛ talɛ, nɛ mbe nɛ kpo yolo 'do nɛ, nɛ nɛ bɔa nɛ mɔ ngo gala dɛ kɔ nɛ. Nɛ gala sɛ, nɛ fala nɛ gala, nɛ 'do nɛ nyɛlɛ be sɪ, nɛ wele kɛ 'do nɛ mɔ ni, nɛ ómó tɛ nɛ, nɛ a sala, kɔ a kpa kɔyɔ, nɛ a fi kɔ mɛ nɛ tɛa wɛ a do kɔyɔni. Nɛ a a wɔkɔsɛ ni dɛ kɔ lì nga. Wɛ kɛ mbè di a tala kɔyɔ 'bana, kɔ a bũlũ, nɛ nɛ ba a.

Nɛ gala sɛ nɛ ní gbaa ma nɛ ðsɔ nɛ ni, nɛ nɛ mɔ ngo sala nɛ, sálá tɛ kɔa nwánɔ, ti tenɔ, wɛ kɛ mɛ a li ma do ti kɔla, ma do kɔa nwá wena, ti tenɔ. Nɛ nɛ mɔ ngo kala kɔyɔni ní, nɛ nɛ mɔ ngo fi kɔ nɛ ti kùkú.. ma wena na, nɛ 'bili 'bili nde, nɛ nɛ mɔ ngo 'bili kùkí tɛ fa kɔyɔni. Kɔ fala nɛ dɛa ia, nɛ nɛ si ma, kɔ fala nɛ zɔ na, li ni nɛ kpa kɔyɔ 'do nɛ, nɛ nɛ kala tɛ, nɛ nɛ gu ma. Ní a wèlé nɛ di a mó nɛ. Nɛ a nɛ gala sɛ ma fai, mbé wele gálá sɛ gɔ.

– Nɛ wanɔ kɛ wa nɛ wɛ ɔ ɔa ni, wa dɛ gɛ?

Fala kɛ wa nɛ ɔ ɔa ni, ní a wa nɛ sɛ belee, nɛ wa hɔ sɛ i mɔ belee wɛ zɔ fala ɔi. Mbè nɛ wa hɔ sɛ do dati midi, nɛ wa zɔ fala ma wia na wa ɔ sɛ nɛ ni. Kɔ wa nɛ hɔ i mɔ belee ni, fala wele ò kuti nɛ di gɔ, ní wa a wa nɛ dɛ di dā, kpakɔ wa ɔ nɛ. Wa nɛ dɛ di fala, takɔ wa dɛ dā, takɔ wa ó sɛ ti nɛ. Wa dɛ nɛ mɔ ɔi, takɔ wa ɔ ngo nɛ. Wa a wa nɛ dɛ sɛ gùlù. Ní a ma na, wa hɔ i mɔ belee, sɛ a wa zɔa fala nɛ dɛ.

Kɔ fala kɛ wa nɛ hɔ nɛ nde, wa nɛ nu ā gbɛlɛ dā, kɛ wa ɔa nɛ belee ni, ní a wa dé sɛ mɔ gɔ. Mbè wa zɔ sɛ na, zu tɔa ma mɔ ngo 'danga nɛ, nɛ wa a ndambo nwá zu nɛ. Nɛ ombɛ wa la wɛ fa gua, wɛ tɛ sɛ wɛ da do tũi, wɛ kɛ mɛ a fala, mɛ a tɔa gɔ, mɛ a dā, ma hã sɛ gɛ wena. Ní a wa wia tɛ fa gua dɛlɛ wena.

³² Dako-Zugia Angeline, originaire du village 'Boyadele, est enseignante à la paroisse 'Bominenge (née en 1962)

Nε ombe nε wa la sε we gala ndambo li, we fa mbe kɔyɔ, takɔ wa si nε, wa nyɔngɔ gē wese ni, sε nε fala sa, nε wa mɔ ngo ndo nyanga toe ngboo wa tea zi we nε de. Nε nde kɔyɔ kɔ tū ke dati wa nε gala nε ni, mε a kɔyɔ gù gùlù gɔ. Wa nε nε takɔ wa fa, nε wa si, nε wa nyɔngɔ, sε nε fala sa wa nε sε we ndo nyanga gā toe wa sɛngɛɛ we dε ma ni de.

– Nε ke 'da gùlù, wa dε ma ndenge nε nε nde?

Gulu mε a sala ni. Tabi mbè tenɔ ke wa fende ngo nε ni, ma bε bela tε we nde, ní a ma be na, wa 'bili mbé tenɔ, nε wa a ngo nε we sini mbé ma. Sε a fala sa wa nε gbε kɔyɔnɔ 'da wa, nε wa a ngo nε de. We ke we nye sε dε ti nε tū kpo kpo ni, nε mbè tenɔ ni ma wia tε bεɛ nε, tabi mbè tenɔ ni ma wia tε ala nε. Ní a ma na, wa 'dafa ma, wa 'bili ombé te dε te'de.

– Nε wanɔ wa kpe gbā kɔ li, nε wa kpe vē ni, wa dε ma nε nde?

Wa ɔ te'de ni, mε a ndenge fua li ɔ nε ke 'da lε nga gɔ. Mε a mbe li ma gā wena ɔ nε Kùnggú ni, nε ma do gbākɔ nε boe. Ní a wa gálá sε di 'da fua li gɔ. Mbè wa nε sε, nε wa ɔ gbākɔ nε kpo, ke wa wia we kpa kɔyɔ 'dɔ nε ni. Nε wa kpe gbākɔ ki ni vē, nε fua lí li ma mɔ ngo fo tε mbé gbākɔ nε. Nε wa 'banda ba 'da gbākɔ ke wa kpia ni, tε gala nε.

We ke mε a be li gɔ, ma gā sε, nε dea to nε ma gā sε wena. Ma tε 'bɔ mbè ma ɔsɔ, nε wa kpe 'da ki ni, nε wa gala. Ní a ke wa tɔ na, lε lo gbākɔ ke ni, wa kpia ke sū, nε li ke ma sɔ na, ma la do gbākɔ nε ma la do 'da fua ké. Nε ke ma mɔ ngo ɔsɔ nε, nε wa mɔ ngo ba 'da gbakɔ nε de.

Owukonɔ wa gala li do zεke 'da ge? : *les mois où les femmes vont à la pêche "gàlà li"*

Kuta Christin

Wukonɔ wa ndo gala li do zεke 'da talε. We ke zεke 'da bɔa, wanɔ wa nε ma ni nde, wanɔ ni wa nε we duzu nε ndonɔ ke ma gonɔ ia, hā wa nε we kɔ nyanga li, nε mε di a ki ni. Nε nde zεke 'da talε, nde lino wena wena ma ɔsɔ ia. Wa wia tε gala tabi a ndɔ, nε wena wa kpe obe fua li, nε wa wia tε yolo nε do dia nε, ke lε sa ma na, wa kpe ngùmà. (= Mε a naa li ke wa kpe do te, bunggu, gole, zɔ, 'bētē..)

– Ní a wa gala li yolo tε zεke 'da talε, gbaa we hɔ tε zεke ki nge?

Wa ndo zεke 'da bɔa, zεke 'da talε, zεke 'da nale. Nε zεke 'da nale ni, nε wanɔ ke tε 'bɔ wa do wɔ tε wá mɔ boe, nε wa si we nε. Nε wanɔ ke wa kɔa wa mɔ be sī be sī, nε ma gā wena gɔ ni, nε mbè wa nε si nε, nε nde bɔɔ kɔni 'da ngba wa hɔa ngo ia.

We ke wa lengge do kɔyɔnɔ, we ke do zεke 'da nale wa gbε 'bɔ gā kɔyɔnɔ wena. Ní a a lengge do i mɔ ni, nε sabelε ni, nε mbè wa ɔ wɔ do benɔ vē.

– Ní a do zεke 'da nale wa gálá li gɔ?

Do zεke 'da nale wa wè tε gala 'bɔ li gɔ, mε a di ni mε a á dò.

V. Mbè inano wa gbe do koyono

Pêche au poison

Lengge ngo dò³³

Dò me a wɔkɔsɔ, ma ngala ɔ ne metre bɔa, nwá ne ma be a du ɔ ne nwá kàsià ni, ne nde nwá dò ma ɔ fɛa, ne te nwá ne ma ɔ lù lù lù ni. Wa mi ma safɔ tabi 'da le. Kɔ ma ho te zɛke 'da gazɛle tabi sambo, – wa sa li ne na, màngbèla³⁴; ke 'da sabelɛ 'bɔ boe, zɛke 'da kpo zɛke 'da bɔa 'bɔ boe –, ne wa dɔlɔ nwá ne, ne wa si nu kungba, ne wa to ma vɛ, ne ma 'bu ɔ ne sabinda ni, ne wa a ma 'dɔ li na, ma te li koyono. Kɔ ma tala te wa, ne wa gbo nza ti kùkù i, ne wa ma ngo kala wa.

Voir les entretiens suivants :

Lengge ngo dò	<i>Petro Kpalí ('Bobanga)</i>	p. 179
We 'da dò	<i>Nabana ('Bogbambe)</i>	p. 191
Lengge ngo dò màngbàlà	<i>Kuta Christin (C. Nadonye, 'Bobadi)</i>	p. 164
Gulu we 'da fɔlò dò do yù dò	<i>Kuta Christin</i>	p. 164
Gulu we 'da be zagbālā te dɛa to dò	<i>Kuta Christin</i>	p. 165

Gulu 'bikò³⁵ do bàlàfà³⁶

'Bikò me a gá te zamɔ ge. Ma déndélé wena, nwá ne gá 'bàná sanga iko, ne nde wala ne ɔ dudu yóláá. Me a te ma tala te wele tala. Oyaa le wa zɔ zé ma né me a sù tɛ. Wa zɛ afe ne, ne wa to ma gbaa, kɔ ma 'bu, ne wa zanga do dò, ne wa a mà hā kòyónò. Kɔ wa dɛ ni, ne doe ma nganda wena te nɔ dɛ dati. Hā ma ba kɔye do 'da li ma pi a nza i. Ne bàlàfà ma 'bɔ do ngawi na me ni. Wa mba nwá ne do doe, ne wa to ne.

Voir p. 165 : Kuta Christin (Centre Nadonye, 'Bobadi, 24.12.1990)

Lengge ngo gbà dò

Dɛa to 'da dò te 'da Ongbaka Karawa ma la ngbɛɛ do ke kɔ gélé lenɔ ngboo go. Ne nde wa goɔ sanga gbà dò do bé dò.

Gbà dò me a do ke le a ma do gā li. Ne do gā li ni, sɛ wa sa mbila hā winɔ 'da le sū, ne wa dɔlɔ do dò ke wele a mi ma ni, ne wa dɛ né ke wa dɛ kɔ gele lenɔ ni.

Ne ke na gele do iko, me a obe ne, ke le mi te 'bɔ ia, kɔ nu fɛle ne kōa we kpasá ni iko nde, ne sá sɛ mbila ne hā winɔ 'da le sū go. Ní a doe ni we kpakɔ ne kpasá ne nu fɛle ne iko, kɔ ne sá mbila ne sa go. Do 'da le nga hā ni.

– Wa mba 'bɔ doe ni do ina mba?

Wa mbá do gélé ina go. We yu kili ke te 'bɔ na, oinano kenó mbe wa wia we a 'dɔ li, ne wele té we nɔ li, n'a ï fala doe wa a 'dɔ ne ni go, k'a nɔ li, n'a fe ni. 'Da le nga, le zā me ge màndànggélà, ne le mba do ma. Kɔ ma te li koyono, nde wa nɔ doe wena.

Voir p. 165 : Gbalanu Raphael (Centre Nadonye, 'Bobadi, 24.12.1990)

³³ Dò est une plante papilionnée de 1 à 3 mètres de hauteur (*Tephrosia Vogellii*). Elle est cultivée pour les feuilles comme poison pour la pêche.

³⁴ Màngbèlà mé à lí dò. Wà á mà wénà dò zéké 'dá gázàlà tàbì sàmbò. Mbè wà sá lí nè nà : dò ngùlù.

³⁵ 'Bikò ou 'dikò est un arbre de 40 mètres de hauteur et 1,7 m de diam., feuillage touffu et gousses ligneuses, bois pour charpenterie (*Jubernardia Seretii*).

³⁶ Bàlàfà : arbre non indentifié.

Lengge ngo sɔ́nggá³⁷

Sɔ́nggá mɛ a tɛ ɔ, nɛ mɛ 'bɔ a nyaka ɔ, nɛ mɛ a mɔ ma ɔ nɛ tambala kɔ́ wi, ma ɔ 'bata. Ma hɔ́ ni, nɛ ma gbala ngo ngbɛ ɔ nɛ tambala kɔ́ wi ni, nɛ tɛ nɛ ma ɔ do be tɛ́ nzéngé nzéngé nzéngé. Kɔ́ mɔ gbini ma, nɛ tɔ́kɔ́ nɛ ma ɔ fɛ́. Ma wia we o li wi, ma wè tɛ tɛ li wi ɔ. Ma zɛ́ tɛ ndala tɛ mɔ, nɛ ma wia we kpɔ́lɔ́ tɛ mɔ. Wa ɔ́nɔ́ sanga nɛ bɔa : sɔ́nggá 'da lè do sɔ́nggá kólá

Mbè déá to 'da sɔ́nggá mɛ à gbè kɔ́yɔ́nɔ́ 'dó lí. Wí kɛ́ à kɔ́ wé à sɔ́nggá há kɔ́yɔ́nɔ́ ndé, n'á bá kòlò'bà, n'á gbá dò sɔ́nggá ni ná, má é dàni tɛ́ nè á gá; sɛ́ nè li sɔ́nggá ni má húlú, n'á kpó dé kó mɔ́, n'á né wé à há kɔ́yɔ́nɔ́ 'dó lí í dé. Nɛ kɔ́yɔ́nɔ́ wa nɛ nɔ́ tɔ́kɔ́ kɛ ma dea de 'dó lí, nɛ ma ɔ kpùù ni, nɛ wa fe, nɛ wa mɔ ngo kala wa.

Mbé gèlè inano wa wia we mba do sɔ́nggá ni ma kɛ : Wa gbɛɛ gbàngbànà, nɛ wa gbɛɛ bòlónggòlò, nɛ wa mba nɛ. Nɛ wa gbɛɛ 'bɔ tɛ ngòlò, nɛ wa mba do nɛ, nɛ wa fɔlɔ do sɔ́nggɛ. Hã wa nɛ hɔ́ 'dó lí 'di, nɛ wa 'bala ki ni dati de tɛ 'dó lí vɛ́ do'do. Nɛ wa so 'bɛ́tɛ́, nɛ wa mɔ ngo 'bala di 'dó nɛ, 'dó nɛ, 'dó nɛ. Nɛ wa ba 'bɔ li kɛ kɔ́ ngbonggolo wa nɛ do nɛ ni, nɛ wa a, nɛ wa mɔ ngo de buti ni.. 'bɛ́tɛ́ ni de 'dó nɛ.

Nɛ 'bɛ́tɛ́ ni ma ba li sɔ́nggá ni, nɛ ma zɛ́lɛ́ gbaa de ti go'do lí 'di, we kpa gá kɔ́yɔ́nɔ́ kɛ ti go'do lí i ni, sɛ nɛ ma a li wa, nɛ wa fe de. Nɛ nde we 'da sɔ́nggá ma hã ni.

Voir les entretiens suivants :

Lengge ngo sɔ́nggá	<i>Petro Kpali ('Bobanga, 24.12.1990)</i>	p. 180
We 'da sɔ́nggá	<i>Nabana ('Bogbambe - 29.03.1994)</i>	p. 190
Dea to 'da sɔ́nggá	<i>Kuta Christin (C. Nadonye, 'Bobadi, 24.12.1990)</i>	p. 166

Lengge ngo ngòlò³⁸

Ngòlò mɛ́ à tɛ́, ma gá lá li ɔ, ma ɔ nɛ nganggala wi gɛ. Nɛ ngàlá nɛ ma wia tɛ hɔ́ metre 8. Tɛ́ nɛ ɔ tũ, nɛ li nwá nɛ gá ɔ, ma ɔ kótófóló kótófóló, nɛ ma ɔ 'bɔ tũ. Tɛ́ ni má wá wálà, nɛ wala nɛ ma ɔ nɛ gbà'biti zu nyanga wi gɛ, nɛ tɛ́ nɛ ɔ filà yòò. Nɛ ma 'bɔ do angge wena we ndala tɛ wi, we kɛ ma dofo tɛ wele dufa. Owi gbɛ kɔ́yɔ́ wa 'bi ma, nɛ wa de do ina gbɛ do kɔ́yɔ́nɔ́. Wa 'bɔ wala nɛ, nɛ wa to vɛ́, nɛ wa a hã okɔ́yɔ́, nde a wa fé wena.

Voir les entretiens suivants :

Lengge ngo ngòlò	<i>Kuta Christin (C. Nadonye, 'Bobadi, 24.12.1990)</i>	p. 166
	<i>Simon Kpali ('Bobanga, 24.12.1990)</i>	p. 180
We 'da ngòlò	<i>Be zagbálá ('Bogbambe - 29.03.1994)</i>	p. 192

We 'da ngɔ́ɛ tɛ 'da Ongbaka Karawa

Mbuamɔ Cath³⁹: 'Bobadi juin 94

Kɛ 'da le nga wa tó ngòlè tua ɔ, we kɛ ngɔ́ɛ ma 'danga wena. Ma kpā tɛ mɔ, nɛ ma kpɔ́lɔ́ do ti. Nɛ nde wano i mɔ́ ni (Kulu 'Dua), wa ī ti wala olo nɛ.

Nɛ i nga, we gbɛ do kɔ́yɔ́nɔ́ wa tó ma ɔ, wa ãlɛ́ ma de kɔ́ saki sũ, nɛ wa a ma 'dó lí i. Nɛ wa ba kpangbola, nɛ wa ɔ́mɔ́ sanga nɛ, wa ɔ́mɔ́ sanga nɛ de 'dó lí vɛ́, nɛ tɔ́kɔ́ nɛ ma mɔ ngo de

³⁷ **Sɔ́nggá** (ou : sɔ́nggò) : euphorbe candélabre, utilisée e. a. dans la médecine traditionnelle; souvent plantée pour en faire un poison pour la pêche ou la chasse (Euph.: *Euphorbia* sp.).

³⁸ **Ngòlò** est une esp. d'arbuste à fruits venimeux, utilisés e.a. pour la pêche (Eben.: *Maba Laurentii*).

³⁹ *Mbuamɔ Cathérine, originaire du village 'Bombauli, est enseignante à 'Bobadi (née en 1945)*

de 'do li sũ. Ko ma 'bu te me 'bo de 'do li ia ni, ma ne te li kɔyɔɔ, ne kɔyɔɔ wa fe, ne wa mo ngo kala wa iko. Kasi wa tó ma tua go, we ke ma dālā wena.

– Me a wala te?

Cath : Me a wala te go, me a koafe te. Wa go mo te ne, ne wa ēlē koafe ne, ne wa mo ngo go mo ma. Wa go mo ma, wa 'bili do kpangbola, ne wa go mo sanga ne sikili sikili, ne ma mo ngo de tɔke ni. Wa mo ngo go mo de 'do li i, ne tɔke te ne ni, ma mo ngo de de 'do li sũ, ne ma mo 'do li, ne ma te li kɔyɔɔ, ne ma mo ngo gbe wa. Ne nde ɔ ne ke i mo ni, wa tó ma tua go, le go mo ma go mo do kpangbola de 'do li. Tele te ke wa gbe te 'bo kɔyɔɔ 'da le nga a ni.

VI. Olenggenɔ kɔ́ do kɔ́

Quelques notes supplémentaires sur la pêche

We 'da gbe kɔyɔ nu gā li

La pêche dans les grandes rivières⁴⁰ à partir de janvier jusqu'à la fin de l'année.

Wi tōa ma a katekisi Kuta Christin. A tōa tele te ke winɔ wa gbe do kɔyɔ te nu gā li 'Dua 'Dekerε, yolo te zeke 'da kpo, we ho te zeke 'da 'bu ngo ne boa.

Ná ke le a wi nu gā li ni, zā sabεle kpo ma do zeke 'bu ngo ne boa. Ní a ndo te zeke 'da kpo, ná ke li ma hē wena, ne ma ne ho **zeke 'da 12**, ne nde li ma 'banda ɔsɔ de olo ne go do go. Ní a mò mó le, le wia te ba de kɔ le i mo né ni, le kala **sanggúmá**, ne le zĩlĩ do ma. Le ne zĩlĩ do sáγγúmá ni, we lengge do ke li ma 'banda zĩlĩ ne wena.

Ko 'da fala me a dea to 'da mo, mo lilĩ do ma go, ne nde mo kpá se kɔyɔ do dia wala olo ne go. Ma wia na, mo le de ko li, ne mo nyεle bi sī, ne mo zĩ galĩ. We ke mo yenggε ngo galĩ kpo boa, mo ho se, ne nde gbalĩ galĩ 'da mo mo so ti li ni, ma gālā ngo, we ke li ma la nganda wena.

Zeke 'da kpo

Ne de ko zeke 'da kpo ni, le wia we ba galĩɔ 'da le ná **zézεgbé** ke le tɔ so we ne ni. Le 'dáfá mɔko fele ne vε, ne le a de ko gá. Le ndó se da dɔ we da ne go. Me le ne ba de kɔ le ni, me a gbà galĩ numero kpo tabi boa tabi tale, we ho ngo nale. Le e fele go 'do ne, ne le he savɔ ke le sa ma na sùlĩngi (sunlight), tabi sázà. Ne le ne do ma, ne le ho zamɔ i, ne le 'bili te bili, ne le ndo ma do bili kɔyɔɔ de te nu li. Le zĩ te 'doe do nza i, ko 'da fala ke le zĩ ma ia, ne le 'bili be te, ne le zĩ te ko li nga, ne ma do ko li, wa sa li ma na lisú.

Ko 'da fala mo ba savɔε 'da mo ni, ne mo lu nu galĩ 'da mo, mo kombo ko ne do kɔya vε, ne mo ba, ne mo εfe de te ko li mo né.

Hā tabi gbàzòlò a te, a ba savɔε ni we le ne ia, ne petεkele 'da mo tili, ne bili ma kpo, ne ma ba a. Ne mo ho, ne nde a bi gbaa, a mókó ia, ne mbè ne zu a de nza. Ne mo dumu a, ne mo gbe a. Mo te zĩlĩ do ki ni, ne de kpo kɔ mo kpo ni, mo dá se zεzεgbe go. Ne mo ba de kɔ mo me a te galĩ, ke wa sa li ma na kurɔa. Ne du du ne we duzu metre* ngbe'de'de.

Ne mo e te go 'do ne, ne ne ɔ wele boa, ne mo lu ka ka'dangga, tabi ka kɔni. Ne mo lu ma gbaa, ne ma nganda wena. Ma ba, mo da de ngo, nde ma hasā iko. Hā mo kɔto, mo fi ko nu mo, ne ma silisa sa nu mo da dɔ, we ke ma nganda ne ngo mo wena. Ne mo kɔto, ne mo e nu galĩ. Gbalĩ galĩ te li **kurɔa ni me a numero 12**, ne mo da ma.

Mo wia te yolo gbogbo li, wi suka gá a ba gá, n'a fi do gbogbo li, ne mo fa na, metre* kɔ ε ngbe'de'de ni, ε da se nu zɔ i, ne tala distance* de nu zɔ li ma 'bana se wila fala we duzu ne

⁴⁰ Il s'agit des rivières 'Dua Vindo et 'Dua Dekerε.

metre* molo tabi nale tabi tale, ne mo 'banda da ne. Mo wia we da **mbótó**, mo wia we da **mòkò'bé**, mo wia te da tabi koyo ke wa sa li ma na **gbádàmbá**, do ki ni.

Ní a mo wia te yolo dé, ne mo ne na me ni gbaa, ma ne ho 10 h, ne nde búi ma ndò fi ngo li ia. Mo da 'bo galí ia, ne fele kurɔa ni, zā ne dɔngbo do'do, búi ma gboto do'do, ne mo ne mó a dia go. Mbè mo kpa wila fala, ne mo dungu nù.

Ma wia na, ne a tole 'da ne di ni, ne ne a tole do'do, ne ne ndo ndo 'bili koyono we zĩlĩ ne, tabi monyama 'da mo, ne usu ke, ne ne te zĩlĩ do ma. Ki ni zeké 'da kpo, ma do dea to ná me ni. Koyono wa wia te gbe wa wena a ki ni.

Zeké 'da bo

Ne ne le nu zeké 'da bo. Ne zèzègbè 'da ne ke ne sokpo we ho suka zeké 'da kpo ia, ne ne kpolo te ne do **zezegbe** we a ma 'do li. Ne wia 'bo ni wa kala gba galí 'da ne, we ndo ma 'do li. Ne ne do kurɔa 'da ne ni, ne si se do ma, ne ne te da ne.

Ko ne ne da da dõ ni wena a zèzègbè. Ne da zezegbe tabi fele ne gazele ni. Ne ne do tui, ne ma wia na, ne ndo do yengge ngo ne. Ne a ma do 6 h. gēa wese, ne mo te, ne mo omo te mo we duzu ne sa kpo, ne ne zĩlĩ 'bo mbe ne ko gá 'da ne, ne ne né do moinda go, tabi tɔɔsi kō ne go, ne ne do tui li ne iko. Ne ne se, ne wi ba go'do gá a ne se, n'a i na, ti te ke e kpua so galí dé, ne ma di. Ne mo ne nze, ne mo ba fele galí 'da mo, ne mo yala. Ne mo te zo galí do tui ni, te gbe koyono 'da mo ní gbaa. Mbè ne ne yengge ngo ne fala bo, soko te mo hasā wena. Ne ne te, ne ne ho i nga né, ne te fa kenɔ ni te si do wa.

Ko 'da fala ke ne ne ho ko zeké 'da bo ni, ne dé se na, zeké 'da bo lé gā wena go. We ke do 'da fala ni, ne nde li ma we te ãsõ ne wena. Ma te kolo da dõ ni we ze gbándà, ke le sa li ma na me a me a numero 2,5 tabi 2, ke 'da 100 m ni, ke ma kpo li kɔa ni.

Ní a de kpo ko zeké 'da bo ni, ne wia te da zèzègbè, we gbe do koyono, ne wia 'bo we da **patere (nu fele kurɔa)**, le wia te ndo 'bili koyono, ne le gbe wa do dia ni. Tabi te ze gbanda ni, ne le gbe se 'bo koyo do dia.

Zeké 'da tale

Le ne ho zeké 'da tale, ne nde ki ni ma wia do zolo ke li ma ãsõ wena. Ne wia te le ko gā 'Dekeré ni, ne ne kù do gaza ne na me ni gbaa, ne ne kpa ke ma wia te gulu zu ne, gene metre* nale iko.

Ní a ne wia te **zè li** fala ni nganda wena. We ke ne ne ze li, ne ne ingi na, fala li le ne da do **gbanda** ge, ma ho se ti go'do li i, gbanda 'da lo ne ho ti go'do li i, ne ma dúngú se nù go, ne ma la se wila fala be sī de go'do li i, ne ma la 'bo wila fala sī de ngo nga, ne ma o te gbogbo sanga te li, ne zo se ma ni. Ki ni ne wia te kpa koyono do 'da fala ni wena, zeké 'da tale, bo, tale, ne ze li we le ko nale.

Zeké 'da nale

Bon*, ko zeké 'da nale, ne gbéá koyo zezegbe ma nganda fala ni la li wena, ne zéá li gbanda ma bé te 'bo li e go. We ke da dõ ni li 'banda he ne ia, ko ne da 100 metre* ia, ne nde mbè lí li ma hɔa da dõ ni 120 metre* ni. Ma wé se da dõ ni do gbanda go. Ne bá gbanda, ne ne kasa ma, ne ne e toa. Tabi ne 'bili sanga ne, ne ne e nu ne do metre* gazele sambo, ne ne 'banda da ma do usu ne, we zĩlĩ do ma. Ki ni ma we se we gala ne gā wena.

Ní a zeké 'da nale, ne wia we da wena a **zezegbe**. Le wia te gbe okoyono kpi do kpi. Ndakisa, né **ombótó**, tabi **ngbî**, tabi **gbàzòlò**, tabi **wílikòyó**, do otala okoyono ke le wia te tolo wa ni, ne nde le í se wa goe ni.

Zɛkɛ 'da mɔɔ

Kɔ zɛkɛ 'da mɔɔ, lɛ dɛ sɛ otala mɔ nɛ ozɛ lɪ gɔ, kɔ lɛ nɛ lɛnggɛlɛ da dɔ ni mɛ a **do mangbala** 'da lɛ, ɔ nɛ kɛ sɔ zɛ lɛ tɔa wɛ nɛ. Ki ni wele do wele a nɛ, n'a zɪ nyanga li 'da a na, gole tabi tɛ kɛ ɛ zɪ zi ma la sabelɛ bɔa ma mɔka do'do.

Kɔ nɪ gɔ, ɛ tɛ wɛ e gole ngu'du nɛ, nɛ nde ngawi gole ili sɛ tɛ, nɛ ma tɛ dɛ li 'Dɛkɛrɛ, ma wɛ gɔɛ ni. Ma wɛ na, a 'banda zɪ ma do 'da fala ni, wɛ kɛ do zɛkɛ 'da mɔɔ, lɪ tɛ hɔ di ni gɔ. Lɛ tɔ na, zɪ li lɪ do nga nù, wɛ kɛ ki ni lɛ do ngawi wɛ dɛ ma do dia nɛ, lɛ lɛ lia gɔ.

Nɛ lɛ lɛnggɛlɛ zɛkɛ ná ni wɛ hɔ zɛkɛ 'da gazɛlɛ, nɛ lɪ 'banda danga nɛ, nɛ lɛ 'banda tɛ wɛ a do mangbala 'da lɛ ni.

Zɛkɛ 'da gazɛlɛ

Nɛ do zã zɛkɛ 'da gazɛlɛ, lɛ wia wɛ kala **sangguma** ngɔ. Lɛ kala sangguma ngɔ, nɛ lɛ kala 'bɔ **galí kɔ** ngɔ. Wɛ kɛ lɛ nɛ sɛ, nɛ lɛ zɪ sangguma do tɔi, kɔ gbakɔ lɪnɔ kɛ ma lia ni, nɛ lɛ zɔ sɛ sangguma vɛ do'do, nɛ mɔ nɛ sa nɛ, nɛ lɛ gɛsɛ mɔnyama 'da lɛ 'do lɪ.

Lɛ ndɔ 'bili kɔyɔnɔ ni vɛ, ma wɛ wɛ tɔ na, lɛ kũ dɛ zu lɪ i, nɛ lɛ fa li kɛ kɔ tɛ nɛ boe ni, nɛ lɛ 'banda gbɛ kɔyɔnɔ do fala ni.

Nɛ dɛ kɔ zɛkɛ 'da gazɛlɛ ni, lɛ tɛ lɛnggɛlɛ 'bɔ mbe gã dɛa to di ni, lɛ sa li ma na, li zòlò gbíní lɪ. Mɛ a zɔɔ kɛ li gbini nɛ ni (zɛkɛ 'da 7,8,9).

Kɔ gbini li ná ni, mɛ a li gbongbo (=li wala olo nɛ) li kɛ ma lɛ nɛ ni. Nɛ wílíkòyó wa ingi na, fala gɛ ma gbini tɛ 'bɔ mɛ a wílíkòyó, nɛ ĩ zi ma belee. Tabi nu kɔnggɔ kɛ, mɛ a kɛ 'da ogbazolo, nɛ ĩ ma belee. Ma wia na, nɛ nɛ, nɛ nɛ zɔ lí nɛ, ɔ nɛ 'da wala 'da lɛ, yolo ngɔ mɔ ni, wɛ zílí dɛ gɔtɔ ni, tabi mbè nɛ ometrɛ* gazɛlɛ. Nɛ lɛ 'bili be osanza tɛ, nɛ lɛ sini ma. To lɛ tɔ ma do ndòkò dɛ tɛ li nɛ gbaa, nɛ ma kɔ, nɛ lɛ e li wila nɛ.

Kɔ 'da fala kɛ li ma lɛ, ma hɔ tɛ nu gaza lɛ ɔ na mɛ gɛ ni, nɛ lɛ lɛ. Nɛ nde lɛ 'bɔ kɔyɔnɔ do 'da fala ni, owílíkòyó, tɛ dɛ sa wena wena tɛ nɛ. Nɛ wa kɔ sɛ na, wa do linggamɔ wena wɛ nɛ wɛ nyɔngɔ odalɛnɔ kɛ wa kɔ ndɔ, wa hɛ mɔ zã kɔla mɔ ni.

Hã wa nɛ fala ni ia, ma wɛ tɔ na, gɛnɛ kɔ mɔ do **nge** kɔ mɔ gɔ, nɛ mɔ do **kpangbola** 'da mɔ iko, mɔ gɔmɔ sɛ okɔyɔnɔ, mɔ zu mɔ kɔ, a nga ngboo ni, mɔ hɔ sɛ do wa, mbe nɛ o'bu kɔyɔ bɔa li wɛsɛ kɔ. Kɛ mɔ dɛa ma to kɔ 'bu minuti tale ni, mɔ wɛ tɛ hɔ do wa 'bu wa bɔa. Ní a ki ni ma wɛ tɛ gala 'bɔ wa gã wena.

Zɛkɛ 'da sambo

Kɔ nɛ hɔ tɛ fala kɛ mɛ a kɔnggɔ 'da ogbazolo, do kɔ kɔ zã zɛkɛ ni, gazɛlɛ wɛ lɛ nu samboe ni, wanɔ kɛ wa gbini do gazɛlɛ, wena wena a owílíkòyó, samboe ni, ma tɛ nu owílíkòyó, nɛ nɛ gbɛ sɛ **owílíkòyó** do 'da fala ná ni, nde **usu gbanda** 'da nɛ boe.

Zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ

Ma nɛ hɔ 'bɔ tɛ zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ, ná kɛ lɛ tɔa na, do zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ wa á 'bɔ do mangbala gɔ. Ní a ki ni, mɛ gbini wena a **ogbazolo**, wɛ kɛ nu nganggala lɪ gã wena. Nɛ wa 'bɔ ma ma do 'da fala ni, nɛ wa wɛ wɛ tɛ gbini nɛ.

Kɔ nɛ nɛ do nya mɔ ia, nɛ mɔ tɛ fà wɛlɛ kɛ a ĩ ti wɛlɛ mɔ gɔ, mɔ nɛ do a gɔ. Wɛ kɛ 'da fala kɛ mɔ e **nge** 'da mɔ tɛ gbazolo ia, n'a gbini sanga nge 'da mɔ.

Ko kilo mo te 'bo a nga, mo o do sōa gbālā te wi ni, hā mo isi a de nū ia, mo sa se mo hā nya mo, ko nya mo, kilo a bina, n'a lengge na, mbè ne ne kpa se dani iko. We ke koye ni a we te ze mo, n'a lo mo do nū.

Ma fa we tō na, do zēke 'da ngbe'de'de ni, le kpa sa wena do wala 'da gbini li, tabi do **usu gbanda** 'da le, ke le lili do ma, do **sangguma**, le kala de kō le.

Zēke 'da kusi

Le ne le ko zēke 'da kusi, ní a do 'da fala ni, do ngbongbo 'da okpa sa wino, le lenggela di ni me a **kanga nyanga li**. Le fa na, kuti gòlé ke ko goleno vē ma ne afa ne dati ni, ne le ndo 'dafa toe ná ni. Bon*, ko ki ni mbe **ogbazolon** ko kungba li ma nye nyela, wa 'bana gbini li gbini fai.

Zēke 'da 'bu

Ní a ne we te ndo zēke 'da sambo, we gbe koyo gbini li, ko te zēke 'da 'bu, ne ne yolo de fala ni, ne ne gbini gòlé li 'da ne, ma ne e do'do, ne owi ndo ma wa le te 'bo 'da wa dati, do zēke 'da 'bu we kanga nyanga li. Ne owano ke wa owi fua li ni, wa kulu ngo do zēke 'da 'bu ngo ne kpo.

Ní a le zīlī 'bo ma ni, **sangguma** 'da le de ko ga boe. Ke ne ho so so soe, do **be gbanda** ke le tōa ze na, numero kpo do ndambo, tabi sukula nzungu.

Kí ni ma gala le na, le ho soe ge te zo be wala gele li ke okoyono wa la la ni, ne le gono do ma. Hā le ba 'da li de ngo, ne nde koyono wa yu de goto ni, ne le ne kpolo te le, ne le a li ne, ne le ne dō we kpa sa do ma do tala beno ke le te do wa, do de ni ko li wa tú te wo goe ni.

Zēke 'da 'bu ngo ne kpo

Ní a le lengela ki ni me a **nyanga li** 'da le. Ne zēke 'da 11, le kanga se do'do, ne nde do 'da fala ni, le ne se we kanga ne. Ne li ma do dea mo di ni boa: mbè ne kanga li, ne li olo ne o ne ma ne o osō ni, ne ma osō 'bo ndambo olo kō tū tale nale. Ne ma ne osō ndambo, ne gā kolo ma te.

Kole ne te 'bo da dō ni, ne ma fa na, li ma we te hē né olo metre* molo. Ma we na, zu goleno 'da ne, ne gbala ma, ne ne 'banda de 'bo mbé to, ne ne de nganda go, ne koyono ne gono so wa, ne wa we te si ne.

Ní a ma fa na, le ne ne do fala ni, ne le kala li mo yalino 'da le, ne ma wé. Mo ba tabi a **gba galī**, mo ba tabi a **ogalī kō**, tabi **sangguma**, tabi **gbanda** 'da mo, ne li ne we de kō mo. Ne wele ke a do kabele mó a boe, n'a ba. We ke le ne ni, le nea te 'bo zamō, wele do wele a do tōki toe 'da a, ke a lili do ma ni.

Ní a zēke 'da 11, le wia te kanga lino 'da le vē ná ke le lili ne ni. Hā ma e do'do, ne le ge ke le zamō mo ni, le bi se bolo dati wena do **pànggá**. We ke le kū de ngo te i, ne koyono te ko li nga, se ne le da pànggá ni, le ndolo wa do'do, ne mo zīlī, ne mo ba nge, ne mo wele a do 'da li do zula ne do ko li ni.

Na me ni mo né do gá go. Mo 'bé fele do kō mo, ne mo olo a do kō mo we de a nga na, e dumu a nde, a te la te 'bo, ne mo te bi do a do nga, do zula na, e dumu a nde. Ní a mo fí a nza, ne mo ho nza ko li, ne mo kū de olo mo. Mo wi ke mo ī te 'bo ti da do dia ne, mbe li wese kpo mo wia te ndolo wa wa ho ngo tale.

Zēke 'da 'bu ngo ne boa

Ní a do zēke 'da 12, ki ni li óšó ma nyele wena, le gbe wena koyo ko lino ke le gono zi ma ni. Ne zā kólano ke li le zi nyele de i mo, ne ma ne ne we osō ne, ne ma gono te ko be ondono, ma zī zīlī ni, ne mbè ne ne ho, ne nde nde ma linggi na me ni, ne ma osō.

Kɔ wano ɛ wa tɛ lɛ ɔ ɔ nde, nɛ tala kɔyɔɔ vɛ dɛ kɔ nɛ ni, nɛ a nɛ wia tɛ le do kɔngbola, nɛ nɛ 'banda ɔmɔ wa ɔmɔ. To ɔngɔ, nɛ nɛ gala, tabi mɔ do koe mɔ mɔ boe, nɛ mɔ dɛ nga na, ɛ wia tɛ kpa ma nde.

Nɛ a to kɛ le wia dɛ ma we yolo do di ni, zɛkɛ 'da kpo we ho zɛkɛ 'da 'bu ngo nɛ boe, ma kɛ le a wi nu gā li ni, le do tɛle tɛ omɔ kɛ le sɛngɛle kɔpa do ma wena.

Voir aussi les entretiens suivants :

Gulu we 'da gbílí te	<i>Kuta Christin</i>	p. 166
Gulu we 'da zɔ ngo nu tɔa	<i>Kuta Christin</i>	p. 167
Mbe winɔ wa dé 'bo mɔ olo obaa le ɔ	<i>Mba - 'Bogbambe</i>	p. 190

Tala lɛngɛ ngo gbɛ kɔyɔ

Quelques données sur la pêche, notées à Bominenge dans les années 1950

Gala li do yulu li (voir p. 152)

Wuko a kɔ we **gala li** sɔe kɛ, a ba yɛkɛse do ye le boe, 'du ye le we gala nɛ li, be kɛ we sala nɛ li, kini we a kɔyɔɔ kɔ nɛ. Owa kɛ do inano ni, wa fi ma dɛ ye le a sɛ nɛ kɔyɔɔ tɛkɛ a a wa dɛ ngo nɛ. Mbe ya kole, tabi dɛ ta'da, ni do ni. Gulu inano ni na, pala kɔyɔ ti kuku i n'a to tɛ a, nɛ wa tɛ pala nɛ, sɛ nɛ wa gala dɛ.⁴¹ Mbe na, ngba lo tɛ gbɛ kɔyɔ ɔ, tati a lo hā lo gbɛ.

Nɛ wa nɛ, nɛ ho nu li, nɛ wa kala tɛ dɛ nu konggolo ma, tɛkɔ ma ɛ'de ngo, nɛ sɛle do nwā nɛ wa a ma, nɛ wa kɔtɔ 'bɛtɛ dɛ ngo nɛ fay nɛ ma kũ dɛ ngo, wa ma nɛ nga, dɔkɔ ma bá ɔ !

'Bɛtɛ wa kɔtɔ ni wa sā li ma na ka. Kɔpa nɛ e do, n'a le dɛ 'do ma tɛ gala nɛ. 'Dakala k'a zo nɛ a ma mɔ ngo ɔsɔ ma ni, n'a do yɛkɛse n'a gala dɛ kɔ nɛ, dɔkɔ a sɔ kɔyɔɔ dɛ nù ɔ. Yɛkɛse dunu, n'a hupu ngo digili, n'a sala zā ma we kala kɔyɔɔ, ni do ni. Kɔ li ɔsɔ wa ni, n'a mɔ ngo sala ma ti kɔa nwānɔ, nu kɔnɔ a fi kɔ a we fa wa . Pala kɔ a we we le ma ɔ, n'a fundu ma nɛ kɔngbola. Ma e ni, n'a gbini kɔpa li do sɛ a mbe kɔyɔɔ wa lia 'bo dɛ, n'a la dɛ ti. Ma ɔ nɛ li kɔyɔ mbe nɛ wa gala kɔ li kpo nɛ kɔyɔɔ wa dunu ye le. Pala kɛ wa gala ma zu wa boe, nɛ wa ɔnɔ sanga kɔyɔɔ, wa fɔlɔ tɛ kɔyɔɔ, yɛkɛse do ye le do tɛ wa, nɛ wa si.

Pala kɛ wa zo na, li ɛ, pala kembe (kpe) ma bina, nɛ wa **yulu ma**. N'a ba yɛkɛse n'a do tɛ pala kɛ li ma tũ be tũ, n'a yaka dɛ kɔ nɛ, a ba dɛ ngo n'a kɛngɛle, kɔyɔ boe n'a kala wa dɛ kɔ ye le.

Zā kɔ (comparer avec 'bili gúnggù p.143)

Ombe wukonɔ wa lili do gala li ɔ. Nɛ wa ba wala dɛ kɔ wa do dugbu dɛ kɔ wa, nɛ wa la 'do li we fa kɔyɔɔ. Wa ho dɛ 'do li i, nɛ wa kɛngɛle tati a nu kɔ. Kɔ wa kpa ma, nɛ wa fi kɔ wa, kɔ fala wa tamba tɛ kɔyɔ, k'a yu, nɛ wa fundu do kɔngbola kɔ a ni n'a fa a ndoti nɛ kɛ a ba a.

Mbe nɛ nu kɔ kpo a kala kɔyɔ 2 tabi 3, n'a la dɛ dati, ni do ni. Ombe wa kɛ wa lili do ma ni wa fa kɔyɔɔ nɛ ma boe zā ye le.

Ombe wa kɛ wa tɛ ti ma, nɛ wa do nɛ mbito nɛ wa mba do ina ɔ nɛ wa gba 'do kɔ wa.

Lo nana (voir aussi "Bà nyángá lí" p.142)

'Da fala fay wa zo wala 'da li, ma ɔnɔ sanga tɛ ngbae boe ni, nɛ wa kpe mbe kpo nɛ li la nɛ mbe nɛ 'diko, nɛ hana nɛ ma gbini kɔpa kɛ 'do.

⁴¹ A kpa nu digili, wa kpa kɛngɛ (kɛ wala 'da li nɛ mbe palano zili nɛ pala nɛ ma 'du 'du nɛ be tɛ dɛ ngo ma) tabi 'bule (kɛ ma li wala li boe kɔ ma tɛ nɛ ɔ, ma nɛ kɛ zā nɛ ya ma fo ɔ, ma yolo dɛ kpo pala).

Wa 'bili te ne wa zī ma ke wa ne de ne ngba gē ni; wa sele nwá de sala ma, wa isi nó, ne wa mo ngo koto 'bētē 'do ma fay, ne ma de kili, ne wa ma ne nga. Ma mo ia, li ɔsɔ gba de goto ne wa mo ngo ba 'da ne te yulu ne, wa kpa kengga tabi 'bule ne wa gala.

Me a to ma nganda wena. Dati ne ma, ne wuko ke a ɪ ti de mo li wena ni a sa mbila na : "Soe ge, le ne lo nana". Se ne wa la, wa ne zu wa do wena. Koyoko wa gbe wa ni, wa sū kpo kpo wa ha koyo ha wele li ni n'a mba do wa 'd'a. Pala we gbe wa do wena, tabi ma te li fo tō mó a, ne wa li wa vē se ne a goko sanga de 'da zu wa.

Kpùlù (*voir aussi p. 133*)

Me a ke wa lífí pele ne dulu go, wa we ma ne 'da dudu 'baka wa, tabi ma la 'baka wa sī. Wa lifi pele ne fay ne kusa, ne pala ke wa ne lu ma ne galí ni ma mɔē ; ya galí kpulu do gele galí ma la ngbae. Wa bili ma ne ke galí mbati ni, ya ma wè kō vē go ; mbe ya gā ne, ne mbe ya be ne 'bana sanga, tua ke koyoko 'do li wa la ngba do gā ne : gā ne do be wa ke.

Lifi pele ne do bili galí ma e, ne dati ne wa gi pele galí ne kula teko ma ní, ya ma mbúlú dō go. A yele ma li wese, ne ma kolo. De 'do ne a te lu ma ne eta. We lu ma wa mba do ina : sala konggo, sala nu gō tolo (tua ke sa'deno wa de sokpa wena) do gele ina, mbe ya dē. Pala lu galí e, ya a dísí 'bo ma go, pala sa ne a la we da ma. A ba ne gǎlò (me a be yeke wa anga kusino de ko ma), n'a fa ina, nwá mbambali, n'a folo do ko ne, n'a mo ngo anga kusino de ko ne. 'Da fala kpo n'a anga moko wa o ngo, ko pala sa n'a la da ne.

Ke a ho te pala da ma ni, n'a kpe be li sí, n'a 'bala ina de 'do ma, n'a folo do nu galí sū, n'a ba nu ma, ne ma la si goto, gulu ne na, gana me ma la si goto ni. Ina folo nu galí ya nwá tala-go'do-kpasa-wuko, nwá mɔndo, nwá yombolo do nwá do-nu-zambele. Ma ia, n'a la we da ma, a ká mo 'do a go, ndoti ne ke a ndo ma vē, se n'a wele we de.

Dati a fa nu kɔe, a zo mo o ne be wolo ni, n'a yulu kō a, tabi a zo kukui, n'a bili ma we fa de nu kɔe. Pala a kpa ma, n'a ba galí, n'a yala kasa ne, n'a ba kusi n'a yulu nu galí, n'a zi te pe pea de nu kō ni, n'a yaka li, n'a dɔndo ma o ne koyo to te e ni, n'a yulu ma de ti kuku i. A 'bi nwā, n'a kasa tala pele galí 'bana nza nga ni de ngo ma ni, gulu ne teko koyo ngmana n'a ɪ pala ne.

A ndo ni fay ho ndoti ne, n'a mo ngo kpolo tē a ne 'da ma ni, a zo ke ngmana ni, n'a zo ma, ma ze, n'a yulu mbe kusi nu galí. Pala ke koye gbútú ko kasa ne go, n'a na : ke ngmana ne dambu. A gbutu mborr, n'a lenge na, koyo nu ma boe.

Kuti koye a ba nu galí ni, a sō a nu pele, n'a mi a ti 'betē. A zo ni fay ko ma gbútú 'bo go, n'a kala di do, n'a la de dati we fa mbe nu kō. Ni do ni ndoti ne ke kusino wa ia, n'a mo ngo yengge 'da ma te kala kenɔ ma ze tabi koyo wa ba ma ni. A mo ngo mba koyo de pala ne kpo, wa sā li ma na kangba. N'a la de pala so a la do koe 'da a, n'a da so ne we ni, n'a folo te koyoko, n'a gba do zā wa, n'a se te n'a sō wa nu ne. De 'do ne a folo te me 'bo nu galí do te pele we 'bētē, n'a kasa de olo ne. A folo te a sū n'a si.

We a do (*voir aussi "Lengge ngo dō" p. 146*)

Do k'a kpale, wa mi ma mi. Wa dolo nwá ne, ne wa to ma. Pala to ma ni, wila we bina, tati a ne tū nu wa, ne wa yeke fū ne li wese, ko ma kolo dō, se ne wa a ma de. Teko ma nó wena ne fū ne dunu sangi 1 tabi 2.

Pala wa ne a ma ni, ne wa mbese ngba wa ne gē soe, ya wino wa ne ma ni wa ó do kene wa tabi wili wa ngo afe kpo go. Ni a wa zimi ma zimi, se a ma nɔa de.

Pala sa ko wa nyongo mo vē, ne wa la we a ma. Ombe wa si goto we 'bo koyoko, tua ke wa a ma de 'do fua li. Wa hupu de 'do fua li ni, ne wa mo ngo 'bala ma do 'betē, ko ma kpa 'da li vē, ne ma mo ngo si goto. Ya wa yolo te pala li fó ne nga go ni, se a ma nɔa dō de.

'Da kala sī ya kɔyɔɔ wa nɔa li ina ni, tabi ma te li wa, ne wa kulu ngo li, ne ti ngu'du wa kifi de ngo. Wa zo ni ni, ne wa kala yekese do yeleno wa tea so do ma ni, ne wa do ti kɔyɔɔ, ne wa mo ngo kala wa. Ne ombe wi wilino wa do manggá, ne wà te to ne gā kɔyɔɔ. Tabi wa te ndolo wa ne mbingi, tabi wa te gomɔ wa ne kpangbola te gomɔ wa, ba ne 'da li si gɔto ni fay. Kɔyɔɔ wa dunu sanggi, yele, ne wa ngeme li wa v̄e de kpo pala, ne wèlé ina gɔɔ sanga wa de 'da zu owi gbe wa ni, tala ne ya mó wèlé ne, ne wa si. Ya kɔyɔ do 'da kala sɔko wa mbúlú gɔ.

Sónggá (kode) (*voir aussi "Lengge ngo sɔnggá" p.147*)

Ombe wa a 'bɔ mbe ya songga (kode). Ma do fena boe we li wa, tua ke tɔko ne boe, kɔ ma zi li wi, ne li a o do.

Wa gomɔ te, ne wa fi nu, ne wa 'bili sanga ne ɔ do v̄e. Ne wa 'bili do te, ne wa mo ngo ze ma tekɔ ma mbútú, ne wa kala zea ke de kɔ sangi fai, kɔ ma e, ne wa la we a ma ne ke wa de ne do ni. Ya nganda ne nea ngo do.

Mànggá (*voir aussi "We 'da gbe kɔyɔ do nge" p.141*)

Me a ndolo sele wa ngoe ma de li te. Wa sa 'bɔ li ne na, nge sele. Fala li 'du fē ne te ne dulu, kɔ fala li 'dù gɔ, ne te ne dulu 'bana sanga. Ombe wa ne kola ne, wa ɔ we da ma ne ke wa ɔ kola da galī ni. Kɔ mangga ma sukpu mo, tua ke wa zó te kɔyɔɔ do gbali wa gɔ, wa zo pala zili li, ne wa mo ngo sukpu ma. Pala ke wele ke a dungu kɔye ni, n'a he mo na : "Mangga ! Mangga !", ne ngba a 'be te ne, n'a bindi de ti li i, n'a ba kɔye de nza. Pala ke a zu a kpo, k'a ne dungu kɔye ni, n'a isi ne ma kpa kenze, n'a zili ne 'da te ne, n'a ba kɔye, n'a da de nga nza, n'a ho 'dɔkɔlɔ a n'a gom'a. Ya kɔyɔ mangga 'da fala fai ya gā kɔyɔ.

Mbìnggì (*voir p.16 et comparer aussi avec pànggá p.142*)

Me a kpili, gbali ne ya mo bolo. Wa yonggo ma ne ma dulu, ne nu ma 'bèlè. Ne wa 'bili be te mbalanggu, wa gba pala ngoe ma li sala ne tale tabi nale, ne wa a ma li wese. Kɔ ma kolo, ne wa kese go'do ne, ne wa ngoe ma, ne wa lu ma ne eta ne ke wa lu ne gele kpili. Wa poe kã ne na ma bɔlɔ, se ne wa ne we da ma de. Gbálí ne ya mo bolo ne wa ngoe ma li te, se a ma dīlī, ne ma ho gbaa ti li i de.

Dia 'da mbingi ya ke zu wi da ma ɔ bɔa do tale. Wa yolo si gɔto ne wa ba de ngo, se a wa kpa kɔyɔɔ de. Ni gɔ, kɔ wa yolo ngo, ne yaka li do gbutu li ma ndaka kɔyɔɔ dati wa do, ya wa kpá kɔyɔ gɔ. Wa yolo wele ke i ne wele ke i, ne wa mo ngo fo kɔyɔɔ de 'da ngba wa. Kɔ fala ke wa kpa kɔyɔɔ, ne wa fa li wala dɔko wa lá de gɔto gɔ.

Chapitre II

Entretiens sur la pêche

Entretien au centre de formation "Nadonyé" à 'Bobadi

Les interlocuteurs étaient les cathéchistes suivants :

*Kuta Christin ('Bokode - nú 'Dekéle), Gbalanu Raphael ('Boduadolo-Karawa)
et Kōgenenege Marcel ('Bogbofana - 'Bogbakutu) (9.5.1994)*

Sànggúmá

Kuta Christin

Mi ne tō lengge sī si ngo galī ke le sa li ma na sànggúmá. Sanga te galī sangguma ma bɔa:

1) Ke dati, mbe sangguma ke le zī ma ni, le 'bili te ne we duzu dù dú ne we metre* kpo do do ne, ne le kpo fele galī te 'da ne. Fele galī ni ma ɔ 'bɔ na me ni we duzu 'bu sāt metre* nale ngo ne mɔɔ, ne le kpo te te ná ni.

Ne le ne zī sangguma ia, ke le kpua ma ɔ na me ni ia, ne le pe zu te ne, le wengge ma wengga de te ngo gā li ma fo ma ni. Ne le e fele ne de te ti li i, ne fele ni ɔ de te gbogbo sanga li do ke na, kɔyɔ a yolo ti li mɔ, ne pala te kusi ma unu a, n'a kū dō, n'a kpa ma, we lengge do obe sekeke kɔyɔɔ ngo zā li ni na, do wa 'danga mɔ nu ne go. Ki ni me a kpo hā ni.

2) Ne nde le kpo mbe fele ni de gbogbo sanga te ne, ne le zī do bɔɔ ne iko, né le zī do te tɔa ni. Hā 'da fala ke le zī te ia, ne le kpo gbali galī do kusi de nu ma ni, ne ma dungu nù te ngo kenze. Ki ni ma fa okɔyɔɔ ke wa á gā. We ke do ti go'do li i, osekeke kɔyɔɔ wa yénggé go. Wa yengge de ngo zā li ngo nga we fa obe lakano iko.

Ne ke ti ne mɔ ni, mɔ kō we fa kɔyɔɔ ke te wa a sa ni, ne mɔ zī ma ɔ ne me ni. Wa sa li ma na **galī kenze**. Tabi ombe falano mosusu wa sa li ma na zero.

Hā fala ke kɔyɔ a nu galī ni nde, ne mɔ zo ne nde, zu te ni ngo nga ma ma yaka ne iko, ma yaka tiki tiki tiki iko. Ne mɔ ingi na, kɔyɔ nu galī ni boe.

Gbalanu Raphael

Da dō ni, mi ne tō ne ni, mi a Ngbaka Karawa, li mi a Gbàlànú. Sangguma ngboo ni me a gili ne bɔa, ɔ ne ke Kuta tōa ni.

1) Le kpo mbee ne na me ni, ne le zī nu dígìli. Ki ni mɔ yengge ngo ne tabi do mɔinda; to mɔ yénggè ngo ne go nde, ne fala sa, ne mɔ ne, ne kɔyɔɔ 'bana nu ne, ne mɔ mɔ ngo kala wa iko.

2) Ne kpo ne ni, le kpo 'bɔ te, le kpo fele de te zā te, ne le yulu, ne le bɔ bɔla. Me a **galī kenze**, le sa 'bɔ li ma 'da le nga na "Mode na zérò". Ma fa a gā kɔyɔ, gā lò, gā biwè, ngbi. 'Da le nga ma ba wena a wano ni.

Me a kpo kpo, mɔ ɔ, kɔ mɔ ne ho ne, kɔ kɔye a gā, kɔ a la ngo ma nde, ne a zu'du ma zā kenze dō. Kɔ gene a la ne, kɔ mɔ 'bɔ, kɔ mɔ yolo fioo, kɔ mɔinda 'da mɔ nyē wena nde, ne mɔ ne ka mɔ, ya ma nea, kɔ ma kanga mɔ, tabi be gbā teno 'do li mɔ ni. Ne mɔ ne, ne mɔ ba gā kɔye 'da mɔ ni do dia ne iko.

Galí kpo kǒ

Gbalanu Raphael

– Ne mǒ tǒ sǒ na, ma ngo gili ne nale?

Gbalanu: Ke mi tǒa ni ma nale, we ke kpua galí ke le la ma ni, mbé ne le kpo a kǒ kǒ. Galí kpo kǒ me a galí le de, ne le ndo ma te fala li ma fu fua ne ma 'du 'du ni. Li ke ma 'du 'du, ke na wele le, mbè ne ma gulu zu a. Mbe ne 'du ne de nù i me a metre* bǒa, tabi tale, tabi kpo do ndambo.

Kǒ mǒ kǒa we gbe gǎ kǒyǒ, né ogbòè tabi ngbì do gǎ kǒyǒ, do gbogbo gba soe nde, ne mǒ kpo fele ne né metre* kpo do ndambo, tabi metre* bǒa, ma zǒa te 'bǒ 'du li ni. ne mǒ kpo de zu te, tǔ ne ma dulu né metre* kpo, tabi desimetre* mǒlǒ iko.

Ne mǒ ba be zu te, ne mǒ ne sǒ kusi de nu galí do 'do ni, ne mǒ 'de de sala be te ni, ne mǒ kǎ ne ni, kpakǒ kusi ni a dungu nù go 'do li i, ne mǒ la.

Kǒ mǒ te se, ne mǒ bimisa kǒye ǒ ne kǒye tǔ nde, ya ĩ na, me a gbo gba soe. Le sa li ki ni na galí kǒ kǒ. Le yengge ngo ne do gbo gba soe, né tǔ fala sangguma gǒ.

Kǒ mǒ ĩ na, okǒyǒ ngboo fala ge boe ni, kǒ e gbe mbè wa ni, ne mǒ de 'bǒ ma do tǔi. Mbe ne me a gbà galí. Le zǐ ma ǒ ne sangguma ni de nu gǎ li, ke ma wia we gulu zu wele, to ma ba mǒ te ti 'baka mǒ.

Ne mǒ zǐ ǒ ne me ni, mǒ 'bili okǒyǒ de nu ne, ne mǒ zǐ. Ngba soe kpo, mǒ gbé se kǒyǒ do ti gǒ, we ke mǒ ne ǒ ǒa, kpakǒ ma ba gǎ kǒyǒ né gbàzòlò, tabi gǎ ongbì ke wa ǒ mbe ne kili te be. We ke ma fa a gǎ kǒyǒ.

Kpùlú

Gbalanu Raphael

Kpùlú, le da me seko do gbo gba wese. Le de be te ne ǒ do, ne le ǒ do onu kǒ do gbo gba soe. Mbe, ne tǔ 'bǒ, ne le sa li ma na, le da kpùlú tǔ. Ne ma ǒ do nu kǒe sǔ, ne mǒ ba mǒinda 'da mǒ, ne mǒ mǒ ngo yengge ne. Kǒ ke 'da tǔi, mǒ gbǎa kǒyǒ do ma, me a fala kǒyǒ nde, ne mǒ gbé kǒyǒ la ngo ke gbo gba soe.

Pànggá

Kuta Christin

Mi ne wele we si ngo pànggá ni, we ke pangga ma da tǔ e wena te nu gǎ li, ǒ ne 'Duano: tabi Vínù tabi 'Dèkèlè, tabi ombe gele gǎ lino.

Nde pànggá me a be mǒ bolo. Ne kpasa winǒ 'da le wa pi ma ngo li we, te li we dùlǎ. Kǒ fala ke ma fengge do 'do – do dia Ngbaka, ma fé fǎnggè –, kǒ ma fengge do 'do, ne wa si ngo ta, ne wa 'dene ma do dònò ná me ni gbaa, ne nu ne ma 'bélǎ. Ne mǒ 'dafa go 'do ne ni, ne nde wa zé go 'do ne zǎa gǒ, go 'do ne ma 'bana do kili ne. Ne wa kpo fele sǒwa* te ne, ne wa gbǒtǒ du du fele ne we metre* bǒa. Ne wa ba pànggá ni, ne wa e li te. Ne du te ni we duzu metre* kpo. Le sa li te ne ke wa de do pangga i mǒ ni, me a te nzàngá. – Kpo nwá ne ni wa gi 'bǒ ma do kǒyǒ gi, ma unu né matunggulu ni. – Kǒ mǒ ia pànggá nu te ia, ne mǒ e li nzabele, we ke wa da pangga do nzabele. Kǒ ma te ngo li ia, ne ma kulu ngo kulu. Kǒ 'da fala ke mǒ kásá te mǒ pangga 'da mǒ dia ia, ne mǒ ndǒlǒ ogǎ kǒyǒ, ǒ ne kǒyǒ mǒ wia te 'bili sanga tale, ndakisa ǒ ne kǒyǒ le sa li ne na mbótó ni. Ne ma le kǒ a i mǒ, ne ma za 'da nza do 'do, ne gǎgá ne péndé.

Ko fala mo gboto a ia, gene ko li ma 'du wena, mo gboto se do a ni, a se do ngawi penza bina. We ke wolo pangga ni ma le de ko a mo, n'a mboko, 'da kala go, se a mo gbutu a, mo dumu a do nge go'do sele 'da mo, mo fi a ngo nga nu de.

Ni a sanga te pangga do nge go'do sele sanga te ne ma we ko go, ma la nge e. Ne wa da pangga do nzabele.

– Wa gba 'bo gaga ne o ne ke 'da kuta nde?

Kuta : Le de pangga, ne le gba gaga ne gba ne kuta ni, ne le sa li ne na pangga. Ne kuta ke le de ma nde, ma a ga, ne le e te ne, ne ma a di na selè ni. (Te 'Bowasè wa sa li pangga ni na, ngolombala)

– Ne wa gbe 'bo do koyo gbea?

Kuta : Le gbe 'bo do koyo. Le gbe do koyo ko li ke le kanga ko 'Dekele. We ke, na ke gaga ne boe, me a kuta ni, mo wia te zo koyo, ga koyo a o ti te. Ha mo kolo do a, mo dumu a ia, ne mo pi se a nza. We ke gaga ne ma ha nza, ne ma kpula li wolo ni do'do, ne fala ke na ma ha ko ne bina, we ke ma kili ne ke 'da nge go.

Bà nyángá lì

Kuta Christin

Mi ne to lengge si ngo nyanga li. Nyanga li ke le sa li ma na nyanga ne ni me a ke: li na li o ne 'Dekele, ne li fo si de te ngo ne me a Kambia. Ne de kpo ngo Kambia ni, me li, be hasa li, li ne a Ndaa fo 'bo, ne ma a ngo Kambia.

Ni a ma ha te zeke 'da sambo we le ko nge'de'de, nde li te he ne. Ne ha 'Dekele ma le ko Kambia. Ne ma te, ma ne ha nyanga Ndaa, ne nde ha li ni ke Kambia ha ma ni, ma lia ko Ndaa, ne ma ba 'da Ndaa de te ngo.

Ma wia we to na, le ko na, le gbe koyo, ni a le 'bili te ke ma ga o ne gaza le, ne le langga dati nyanga li ni. Le zi ma ni we kpo kulu li do 'da pese nyanga ne ni. Ha 'da fala ke le zi, ma e do'do, ne le fa 'bo langba, langba te, ne le enze do ma. Fele le enze do ma, wena me a fele le sa li ma na gba'dolo. Le de ma ni, ne le kasa, ne le do 'do ne hau hau, ne le ba de te nza.

Ne ma ne ge do'do, ne le 'banda te we sanga do ma. Ko le sanga ni e do'do, ne le la li ke le ne kanga do ma ni.

Ma ne ha te zeke 'da 'bu ngo ne kpo, ne nde le sele gole do zeke 'da 'bu ia, ne le sini lokala ne ni ve do kpo kpo fele gba'dolo ni. Ma e, ne ma wia we to na, le ne, ne le ha i mo ne.

Li sini gole kpo ni me a metre* nale do do ne. Ne le kasa ma ni, soki li ga wena, ne le de ni we duzu ne pese ne, 'da du ne ni gbaa, we sini gole molo tabi nale do do ne. Ko le ha i mo do'do, ne le e wele ba ko ga i nga ne, soko le delè wena ha ni. Ko le delè go, ne le e wele kpo, ke gbala te a so sa, ke a wi wili, a i ti de to ni. Ne tala owele ba wa le ti go'do li i.

Mbe, ne 'dafa fala ni, ne nde 'du li ma ha we duzu metre* nale tabi nale do do ne, ke ne koa we ba ma do ha ne ngbo ni ha ni.

Ne le te li mo, ne le 'banda yala gole ne go go go. Ne me a dea to ke ne de do hasa te. We ke koyo wa wele we sanga te ngba wa ti li ge wila. Ko 'da fala ke wa ne, wa to we ne ha sa li wano ge ngo i, ne wa yu se ve, ne wa e se.

Ha ne wele te ne do toe ni, ha ne de ni gbaa we ha suka do'do, ne ne zo na, zu gole ma le de ngo li nga do wena, tabi we metre* kpo, do suka gole nde, ne ne ba 'bo mbe lokala (sini

gole) ni kpo, ne ne siki nyanga ne de te nu, ne li pese ne si de ngo, ne ma nyele de ngo 'di olo metre* tale, dɔ̃ kɔyɔnɔ wa yolo kɔ nyanga li ne gɔnɔ ngo nga, hã wa búlú do zu gole we tè li gã li nga, hã wa sí go.

Ki ni me a hã zã ke okpasa winɔ wa zi do ma we gbe do kɔyɔ. We ke wa zi do mɔ ke le sa li ma na yòkò ni bina. Ma wa dea zi do wala ne ni, se a wa kpasa do ma do nu fele kulano na, wa ɔ do dia ne de.

– Ní a goleno ni wa sini ma nza nga?

Kuta : Le sini ma te ngo nga nu nza nga. Ne le yala ma do kɔ li i. Le sini ni e do'do, ne le kasa ni gbaa, ne le fi 'do li i.

Bon*, wè ba ma de ngo ni, mbe wele zolo li gbaa, ne a yolo de te ngo gole ni, nyanga gole ni. Hã a ne ne we a kɔ a né, ne a zĩĩ do ma de ti li 'di. Kɔ a ne zĩĩ de ti li i, ne nya a 'be zu ne nga. Ne a ne ne gbaa we ho go'do li i, ne a zĩ nu do nyanga a, se ne a 'banda yala do gole né ke mɔ dungu, mɔ de do to ni de.

Tɛle tɛ gbɛa kɔyɔ kɔ nyanga li ke wa ba ma ni

'Da fala ke le ba nyanga li 'da le ia, ne nde omeno le wia te gbe kɔyɔnɔ ni ma ɔ na me ge:

1. Tɛ dati, le da se yɔkɔ tɛ ngu'du li 'da le ni, na do kɔyɔnɔ wa té, kɔ wa fá wolo, wa kpá, wa sí de li li 'Dekele i go. Ne yɔke ni ma be na, ma gala 'bo le we gbe okɔyɔnɔ.

2. Tɛ boɔ ne, le fa pànggá de kɔ le, ne le e ma li nzabele, ne le ndɔɔ do okɔyɔnɔ 'do li. We do ke na, wano ke wa a gã, ne wa we te yaka gole, takɔ ma hã wolo ni, le be mɔ li wa ɔ ne me ni, hã kili ba wa, hã wa kũ de te ngo i, we 'bo 'da ke li ma ɔsɔ, hã ngu'du gole ni ma hɔa nga nu nde.

3. Tɛ tale ne, 'da fala ke li ma ne, hã ma ɔsɔ ia, ní le wia te fa ɔ na dò. Ne le to ma, ne le a kɔ li ni, ne le gbe se kɔyɔnɔ. Ne nde ma gbe se zu kɔyɔnɔ 'do li 'bo vɛ go. Tala okɔyɔnɔ wa 'bana se.

4. Kɔ ná ke wa 'bana ia, ne nde nale ne, le te se, ne le sa mɔ hã wukonɔ 'da le nga, do mbe nu fele kulano, ne wa kulu ngo. Ɔ ne ke wano wa ba zi tole gole, tabi gene kɔ wano wa bà zi goɛ ni, we ke wa ne zi we fa nyɔngɔmɔ we dala do obeno ni.

Ne le ho i mɔ, ne le kpe li ná ni. Le wia te gala li de te kɔ ke dati ni, de te ngo ke le gálà go ni, ne le gbe kɔyɔnɔ kɔ ki ni, sɔkɔ ma ɔsɔ ni, ne le gbe wa ni.

Ma ne ne we e do'do, ne le yolo 'bo di ni, ne le kifi li sɔ le gala dati ni de olo ke le gala sɔ ni, ne ma we we tɔ na, le gbe 'bo kɔyɔnɔ kɔ ne. Ní a wala ke le wia te gbe kɔyɔnɔ 'do nyanga li ke le ba ma ni, me a ke le yolo te tɔ ne ni.

Kpàkpà

Kuta Christin

Kpàkpà mē a mọ wa dē ma wena 'dọ li Ngòkò. Lì ọ na 'Dèkèlè, nē zu 'Dekelē, wa sa li ma na Ngòkò, si 'da Omọmọmọ i. Nē wá lili we dē kpakpa i mọ né.
Okpasa wi wili do obe zagbālā kē wa ī ti dē to ni, wa kala ngba wa, nē wa nē, nē wa zọ nu fala léngé li kē wa dē tē 'bọ zi do ma olo yaa wa belee ni. Nē wa 'bili ote nē, nē wa langga mboko nē kpakpa 'da wa vē, nē wa dē mọ lòkálá nē.
Nē 'da fala kē wa kpe ma ni, ma wia we tō na, zimi tē wi nē ma gā, nē ma nē ngo mọ wena. Ma wia we tō na, wa kanga, nē wa ọ dē tē nu kándò 'da wa ni, zu wa tabi 'bu ngo nē boe nde, nē wa dē tē di ni.
Lē tō na, mọ họ 'da wa ia, nē kili tē hē kọyo kō wa we tē ba mọ. We kē kọyọmọ sengelé do wa vē, mọ kpa sē ma, we 'banda ngo obe okọyo, ohasā kọyo gbaa we họ ngo gā wanọ gē. Tabi we 'banda ngo gbàzòlò we la nē.
Ní a gē kē wa fana ma, nē wa e tē li nē ni, mē a be sele gē go. Mē a gē kē be we tē bọlọ tē a, n'a le kọ nē mọ. To wele kē li a sō sōa ọ na lē gē, kọ a tē 'dọ li, a ì ti zolo li go, nē ma ba a, nē ma pi a kọ nē, nē ngele li pi a dē tē kọ nē mọ, n'a fé iko.

Kpakpa ma do zimi tē wi wena

Ma we we tō na, wa dē ia, nē nde zimi tē wi nē, lē tē we la ngu'du nē, nē lē 'bé tē mọ dē kō lē ọ na tònggà go, ọ na mbili go.
We kē 'da fala ma kō lē ia, kọ mọ bè ma hā wa, hā mọ 'bana dē gotọ, hā mọ fó ma do'do go, kọ mọ la, nē wa hā wala hā mọ, we kē wa hā sē wala hā mọ do nu ngenggedi, hā nē la ma ia, nē dē zī we ngele li , dọ dē ni gá 'da mọ bínidí go. Hā nē là do mbili.. nē úsú mbili, nē là do ma ia, nē olo nē, nē nē la nē né, nē ma ó sē tū go, nē li ba olo mọ.
Ma ba ia, ma we we tō na, nē là do mē ni, hā nē 'dàngá li 'da wa ia. Nē wa 'banda sē nē 'dọkọlọ nē gbaa we kpa nē, nē wa dē nē enquête gbaa, nē wa kpa nē mē 'da wa. Nē do mbili kō nē boe, tabi tòngga kō nē boe.

Nyongo kuti zọa kọyọmọ

Hā 'da fala kuti kọyọmọ kē wa dea ma sọe gē, hā wa họa nza kọ li ia, kọ kuti zọá kọyọmọ ia ni, wa dé sene mọ nē go, wa dé sila nē go. Mọ tē ia we họ nē ia, nē wa bá kọyo do kō wa né, wa há hā mọ go. Mọ né, nē mọ do tē mọ, mọ saka kọyo, to mē a kō mọ, mọ kōa we kala dē kō mọ, nē mọ kala né we 'da mọ ni. Wi 'be sē kō mọ tē yaka nē, n'a na, mọ tē 'bè tē kọyo go, mọ bá gā wele kē we ge nde ni bina.

We kē wa dē tabi ọ na mē ni ia, nde wa hā iōnae hā wa ia nai, gē 'da wa ma lé sē wena. Wa bá kọyo nē né, we hā hā wele go. Nē kuti nē ni mē a gā engga gā wena we wa. Nē wa 'bana dē ma ni, nde wa dé sila kọyo nē 'da wa do wanọ né dē kọ nganda, wa dé sila nē go.

Ní a kpakpa ni ma ọ nē?

Kuta : Wa dē ma, nē ma kọ li do'do, sē nē wa 'bili li wolo nē, nē wa ndo a ogēnọ ni dē kọ nē.

– Nē nu gē ni ma ọ né?

Kuta : Nu gē ma korr ni, we yolo ngo we diametre* vē, nē nu gē, yolo ngo dē tē nù, ma wia we kọlọ do metre* bọa. We kē mē a 'da gā li né kē mi tō we nē ni. Ma wia we họ metre* bọa we yolo ngo dē tē nù. Nē yolo 'bọ ní, we 'di nga né, lē wia we tō na diametre vē ni.

– Nē dati wa kpe 'bọ li, sē nē wa yulu ma de?

Kuta : Bon*, wa e a mɔ̀ lòkàlá, nɛ wa yulu gē do ngo nga, dɛ gɔtɔ nga. Nde we mɔ̀ kanga go'do gē ni boe. We kɛ wa dɛ, nɛ wa e kolo kɛ wa e mɔ̀ nu gē nga ni. Nɛ wa nɛ ɛfɛ nɛ, nɛ zala nɛ ɔ boe. Nɛ ma le, nɛ ma nɔ dɛ ti gē né. Nɛ wa ba te, nɛ wa pi bɔlɔ te ngba'di kɛ gɛ, nɛ wa pi bɔlɔ te tɛ ngba'di kɛ gɛ, dɔ okɔyɔnɔ wa le mba do ngele li, kɔ wa h́o nza gɔ. Gē h́o do kɔyɔnɔ do 'do i, kɔ ma lá gɔ. Nɛ wa dɛ ma ɔ nɛ mɛ ni.

– Nɛ wa kpe 'bɔ kɛ zā nɛ?

Kuta : Kɛ zā nɛ, wa dɛa ma, wa 'bili li nɛ ia, nɛ wa nɛ ɛfɛ do'do, nɛ nu gē kɛ ma korr tɛ mɔ̀ kole, ma ɔ nɛ mɔ̀ gɛlɛ yɛlɛ yɛlɛ ni, nɛ ma tɛ, nɛ ma nɔ gɛlɛ mɔ̀ tenɔ ni do ti. Nɛ nde wa zó 'bɔ ngamɔ we isi tɛ nwánɔ né tɛlɛ tɛ kɛ wa dɛ be tɛ ogē 'dɔlɔnɔ tabi ndènggánɔ ni gɔ.

– Ní a kɔyɔnɔ wa lá sɛ kɛ zā nɛ gɔ?

Kuta : Wa lá ka zā nɛ gɔ. Kɔ kɔyɔ 'bana ɔ a nyɛla, le tɔ na, a wia tɛ 'bana ɔ nɛ 'bu metre* bɔa tabi 'bu metre* talɛ, h́a a nɛ kɔ mɔ̀ né, nɛ ngele ba a do ti, n'a fi a kɔ nɛ mɔ̀. Do ti kɔa mɛ kɔ a dé, nɛ ngele fo a, n'a fi a dɛ kɔ nɛ mɔ̀. (kɔ mɔ̀ = ba nyɔngɔmɔ̀)

We kɛ ngu'du nɛ ma do ngele gā wena. Ma nɛ wé wɛlɛ gɔ. Le 'banda tɛ 'bɔ, nɛ le dɛ tɛ le be gɛɔɔ na, le nyɛlɛ kɔ ngele ni, sɛ a le wia tɛ kpa gēa li ná kɛ ma fo do ma ni, h́a le 'banda dɛ we kɛ zā le kɔa ni dɛ. Ní a fala ni, wɛle lá ngu'du nɛ kílí kílí kílí kílí gɔ.

– Nɛ kpakpa wa dɛ ma kpo, tabi wa a ma dɛ kɛ zā ngbɛ ɛ dɛ dɛla tabi?

Kuta : 'Da nu fɛlɛ pɛsɛ lí li ɔ nɛ yolo 'da le gɛ, we hɔ tɛ ma'baya i mɔ̀ ni, nɛ wa na, le a gē do 'da li nɛ kpé kpé kpé la nɛ dɛ tɛ i mɔ̀ né. 'Da nɛ dɛlɛ dɛ tɛ li nɛ i, ɔ nɛ kɛ zu wa dɛlɛ wena, ma wia na, kɔyɛ ni v̄ɛ, wɛle do wɛle a bá sɛ a kɔyɔ 'da a we ngo gulu 'da a zu a kpo gɔ, ɔ nɛ kɛ dungu 'da le tɛ centre Nadonyē gɛ ni.

Ma be we tɔ na, kɔyɔ ni v̄ɛ ni, mɛ a kɔyɔ 'da owino v̄ɛ ni. Nɛ wa dɛ gulu dɛ ti kɔasa nɛ kpo, nɛ wa mba kɔ wa v̄ɛ dɛ t̄ɛ a.

Kɔ a kɔ na, wɛle wa tɛ 'dɔkɔlɔ lo, tabi do nyɔngɔmɔ̀ tabi do nɔamɔ nde, nɛ wa h́a lingga we ni dɛ kɔ ngba wa, nɛ nu wa ɔ kpo. We kɛ kafi ó sanga tɛ wa, nɛ kpakpa ma gba nɛ.

Mɛ a to kɛ ma do zele ngba wi wena. Ma wè na, kafi tɛ ò kɔ wa gɔ, kɔ wa le dɛ kɔ lì, nɛ wa dɛa to kɔ lì. Nɛ kafi ɔ kɔ wa, nde kɔ lì 'di mɛ 'bɔ a bolo nza nga gɔ, mɛ a bolo ma wé sɛ do wa gɔ.

Wa fana kpakpa do ge?

Kuta : Wa dɛ a mɔ̀ s̄ɛ́. S̄ɛ́ le sa li ma ni, mɛ a sanza tɛ. Nɛ 'da le nu gā li ni, le 'bili sanza tɛ, kɔ 'da fala le sini ia, nɛ le sa li ma le sini ia a s̄ɛ́.

Kɔ 'da fala le zele s̄ɛ́, le tɛ lènggè na, mɛ a mbé gele mɔ̀ gɔ, mɛ a be sanza tenɔ kɛ le tɔ do mɔ̀ golenɔ, nɛ le kanga do lì ni. Ní a s̄ɛ́ mɛ a be sanza tɛ kɛ le 'bili ma, nɛ le tɔ ma ɔ na mɛ ni.

Bon*, wa fi ia, nɛ wɛle yolo kulu lì nga, n'a kū do ngo nɛ ni gbaa, n'a hɔ kulu li i do gaza a ná mɛ gɛ iko.

Wa kpe go'do gē do ge?

Kuta : Bon*, go'do nɛ 'be ti li i mɔ̀ né ni, wa do dia mbula 'da wa mɛ a ote, kɛ wa gese dɛ tɛ ti lì mɔ̀. Nɛ wa fende 'bɔ né, né kɛ le langga do mɔ̀ nyanga li ni.

Wa zī tɛ ia, nɛ wa pende 'bɔ né, nɛ wa 'bili 'bɔ mbe tenɔ do sala, nɛ wa e 'do nɛ mɔ̀. Nɛ ma dungu ti nɛ, we lengge do kɛ na, d̄ɔ ngele li bá gē 'da wa, kɔ ma tɛ talaka dɛ tɛ 'do nga gɔɛ ni. Nɛ ma we na, wa a sala ti nɛ, kɔ ma solo, sɛ nɛ ma yolo dia, we kɛ wa dɛ kɔasaa né le dɛ do nyanga li 'da le, kɛ mi yolo sɔ tɛ t̄ɔ ma g'a ni.

– Ní a go'do ne wa ngba'bala ma de te ngbe e, ne wa kpo ma te te ni?

Kuta : Go'do ne wa kpo se te te go, we lengge do ke zala ne i nga ne ni. Wa 'bili li ne, ne wa fi ia, ne wa bá bɔɔ te ke ma a gā ni, ne wa kanga de te nu ne de te nù. Ne wa zī 'bɔ te nu ke ge, ne wa langga li ke wa langga so ni.

Ko 'da fala ke kɔɔɔ wa le wena, ne nde te ni ma kanga olo li ke na wa e so te go'do ne, ne wa kpo fele te ne ni. Wa é te go'do mo ia go, wa e go'do ne iko, ne kɔɔɔ wa le iko. Ne nde zala ne nga, wa do ne sala 'do ne ma yolo i mo ni, me a bɔɔ te wa efe 'bɔ de te zala ne i nga ne, te gele gē nga ne ni.

– Ko ke mi te zèlè gulu ne ngboo ni go, me a ke kɔɔɔ wa le, ne wa ho go'do ne i..

Kuta : Go'do gē mo ni? Bon*, a yolo i nga, a ho go'do ne mo ia, nde gele a no do ti. We ke a le do ngawi 'da li, ne gele a gbini do ti, n'a 'bana ni, ya a sí 'bɔ mbé 'do go.

We ke a lé do ngawi 'da a go, a le do ngawi 'da ngèlé. N'a la, o ne wele yolo nza nga, n'a le ko tɔa folo, ko wa da a, a te te me do zō a, n'a 'bana do zō a ni. A te ni, n'a 'bana ná me ni. Ne tele te tia kɔɔɔ wa te ma ko gē ma o ni. We ke ngele li da a, n'a te ni, to mbè ne ma fende a, ne sanga a gbini na me ge. N'a 'bana na me ge, ne mbé owano wa 'banda te de ngo a ná me ni.

Ma we we tō na, ne tōsà* mbula we zō ne, titole, midi, gēa wese, titole, midi, gēa wese go, ne yolo titole we ho gēa wese, ne kala se mbe kɔɔɔ, ne wano so go'do ne mo ne ni, wa 'banda so mbulu ne ia, we ngba wa wa te de ngo wa ni.

Gbándà tábì Yòkò

Différentes sortes de filets

Kuta Christin

Mi ne gbala 'da lengge 'da gbándà. Gbándà, le sa li ma do Ngbaka na, me a yòkò. Ni ne nde sanga te ne ma dele wena. Le sa te do ne ná me ni, ná ke le lili we tō ne me a gbanda gbanda.

Yóké ná ni, le do numero kpo do do ne, le sa li ma na, sukula nzungu. Ne le do numero bɔa do do ne, ke wa tō na deux et demi, do numero tale tabi nale. Ke 'da nale ma we duzu ne osa'de ná ofélè ni, ne a we te ki ni, n'a fe.

Ne ke 'da tale ma we duzu ne kɔye o ne ogbàzòlò ni, ke wa a gā ni. Ne bɔa do do ne (2,5) ni, we duzu ne okɔɔ ke o ne omoko'be, tabi onzènggè, do tala kɔɔɔ ke wa 'bana sanga. Ne sukula nzungu me a obe ohasā wano ge ke wa o ne gbádàmbá, tabi otànggè.

a) Gbanda numero tale

Kuta : Ne nde le do ke na numero tale ni, le de ma, mbè a mètre* ngbe'de'de, ne le a ma. Le kpo fele ne nu kolo li mo, ne le gbutu de te gbogbo li nga ne do lɔmbɔ ne (= zīlī de gɔɔ) We do ke na, kɔɔ yolo de gɔɔ i we kū kū, ko a ne gbo de te li gba li i, naa li nga nde, n'a te li ne. Tabi a yolo li naa li i nga ne, we la de nu zō i, we fa nyongo mo, n'a le ma. Ki ni me a usu ke le a ia, le yénggè ngo ne yengge go. Le a ma soe ge, ne mo sa ia, ne le ne do titole we zo ma iko.

b) Gbándà cent metre*

Kuta Christin

'Dafa gbanda ni

Gbanda 100 metre* ni, numero ne le da ma ni me a 2,5 tabi 2. Ne ma yolo kulu li i, ne le a ma gbaa we kpo kulu li i. Ní a to ne fai ma senggela na, ko ga kpo, ne zu owi wili o ko ne tale, ko ga kpo owi wili tale. Ne ne yengge yali ni fai, ne ne o a zu ga baa, we wele gazele.

Ní ne nde gbándá ná ni, ne fa dilá. Fele ne ne de do ma, te ne ni me a fele ngunggé. Ne ne vū, ne ne a li wese, ne ne lifi vē we duzu ne cent metre* ni ta 'bo ni. Ne ma o ní baa, ne ne pi ngo gbándá ngó, do ke ti ne ni. Ne ke ngo ma dīlī, ne ma ne ngo ke ti li mō. Sokó ne zo na, li gbanda 'da ne ma 'du wena nde, ní a ne 'dafa na, ke ngo ni ma sō sōa ngboo. Gbālā ke ngo ma o a dia ni, we ke ma ne ba tole la ke ti ne ni.

Hā ma ne e do'do ni, ne ne ne we gomō kombo. Ne ne si do ma, ne ne gba sanga ne hasā hasā de te li wese. Ne ne se kombe 'da ne gbaa, li wese kpo, ne ne do ma. ne do te ne, ne ne te gbo ne.

Na me ni gbaa, gbaa ke e do'do, nde ne 'dafa mōko fele 'da ne ia. Ne ne 'dafa zā tōa gbándá 'da ne, ne ne 'bili be te we duzu ne du du ne metre* kpo, ne ne lengge gele ne. Ne ne de ní ma baa. Le sa li ma na pànggò. Ne ne kpo te zu gbanda i nga, ne ne kpo 'bo te zu ke i mō ni. Ne 'dafa gbanda we a kombo ngo ne. Ma ne e do'do, ne ne kala ta 'da ne, ne ne sanga te ta vē, ne ne kpo 'bo ta de ti gbanda gbaa ma hō suka ne.

Ní a fele dilā ke ngo, do ke nù ni, ne mba ma vē, ne ne kpo kpo, ne nu du fele ni o kpo. Fele ni ma gala se wi ke a ne da gbanda ni, we kpo te be te ke ne zī ma te nu zō li ke dati gbàà ni. Ne tala ngba'di nu fele ke suka mō ne, ne ne mbā 'bo kpasaa o ne ne de do ke dati ni. We ke le 'bili be te, ne le ngbolo de te nu konggolo li né ni, ne ma nō, ne zu ne a do. Ne le de 'bo kulu li mō ni.

Pi gbanda 'do li

Ne ne ne, ne hō i mō, ne nde ne da do tū lí ne, do mōinda iko. Ne ba ma de te kō le iko, lám̀bà, ne le e we te ne. Ní a to gbanda ni, ma go wena fai ne wele tale. Winō tale ko ga kpo, winō tale ko ga kpo.

Winō tale ni, mbe kpo a wi lu go'do ga, mbe kpo a wi 'be we, ne a dungu te gbogbo ga we da kombo. Ne mbe kpo a wi da gbanda ngboo, ke a wi ze li ni. A dungu de zu gā mō ni, n'a siki li a de te gbogbo nga, a ne da 'da a a ta 'da fala ke ne ne ndo da gbanda ni.

Ní a ne hō nu zō li mō, ne te ke ne 'bili ma de te kō ne, tabi ne 'bili du du ne metre* kpo we lengge do ko nde ke ma 'du wena ni, ne ne hō, ne ne zī ma de te nu zō li. Ne ngbolo zu ne, ne ma nō, do be dō te tabi ta ke ne yengge do ne ko gā 'da ne fai.

Ko ma ne nō do'do, ne wi lu go'do ga, a siki ga ni gbaa, ne a pi do 'da bōlo, we hō kulu li mō, ne ma we se kō ni. Ne wi da gbanda, ke a dungu zu ga ni, a ba kuti ta, n'a pi 'do li. Hā a ne pi 'do li do'do, ne nde a pi sō panggoe ni. Ne a ne pi ta, ne ta ni ma bōlo panggoe, ne ma yolo do 'da bōlo.

Ne wele ke gbogbo ni, a wi da kòmbò, a 'banda da kombe de te 'do li do ngba'di kō a. Ne ngba'di kō a te 'bo te mōinda a ia te sala nyanga a ni. We ke ne da te 'bo do tū. Ma we we tō na, le 'banda da gbanda ni, ne wi da gbanda ni, a 'be ikita ta, n'a da 'da a a ta ti gbanda ni. Ne wi da kombe a da 'da a a kombe de ngo gbanda ni. Ne wele ke te go'do ga 'di, a te lu ta 'bo do nga, do gbanda ma zóló sanga go. We ke 'da fala ke kpo kpo fele gbanda ni ma ko'bo nu ga ia, ne ga ma yolo se nù. Ne ma fa di ni na, a da 'bo tē a, hā ne 'dafa, ne ne 'banda ne nea do ti.

Ko ne ne gbaa we ho nu zo li, we kpo kulu li mo. Ko 'da fala ke wi lu ga a mo moko nde, ha be wila fala 'bana ne metre* baa ni, ne ma nya nyanga ia, ne ma fa di na, wi da gbanda ni, a ba se nu fele nu panggoe de ko a, ne a kasa de te ko a ia, ne a bulu ne ngba'di ko a, ne a ko do te nu zo mo ni, ne a gbutu, ne a pi fele 'do ne, se a ne kpua gbanda ni.

Ha ne kpo ma, ma ne e i mo do'do, ne a le 'bo de te ko ga, ne a 'banda 'dafa li ne, we zo na, kombe ma le ko ngbe e go nde, tabi ta le ti ngbe e go nde, tabi gbanda ma ba 'bo te go nde. Ko ne ho te gbogbo li, ne gbanda ke ne da so ni, ma ba tabi ta ti li mo ni, tabi ma ba 'bo a te nde, ne ma fa na, ne yolo de fala ni, ne wi da gbanda a le do tui ni, ne a fo te ne do'do, ne a kulu ngo, ne a le ga, ne ne ndo la ne.

Mbe do 'da fala ne ni, ne ne kala koyo ho ngo mo. We ke ne 'banda da ne, ne koyo wa 'banda te de olo ne ni. Ni a me a yali ke le yengge ma fai zu ga ne baa, ma be na, ne wele gazele ko ga baa na ni. Ne ne da gbanda ni fai, wa ge te 'bo wa da ngo, ne wano wa da gto. Se ne ne 'bili li mbeli we e we te ka, ne ne ze de ngu'du ne de.

– Ni a ga baa?

Kuta : Ga baa. Mbe kpo do kulu li, ne mbe kpo do kulu li, ne ne e li ga li de gbogbo. Gulu ne we ke, we ko wele ke i nga ma te ye de gbogbo li, ne ke 'da wele ke te ye nu zo mo ve, ne koyo wa do wila fala bina, ne wa yu fai si gto.

– Ko ne mo ngo la ne we da gbanda ni, ne gbanda ma te ko ga 'da ne?

Kuta : Gbanda de ko ga ni, do ta do kombe de te ne ni. Ne ne 'banda te we da ne, ne da ma de 'do li, ko ma wia te 'bo di ni ia, ne nde da ne ia. Ma fa na, wa e we te ka, ne ne 'banda ze li de i nga.

Za li

Kuta Christin

Ne 'bili ka, ne ne e we te ne baa. Mbe wele ba kulu li, ne mbe wele te kulu li nga, nde du te ko ne, le sa li ma kapa. Ne ma we di ni na, wi 'be te we ni, a dungu gbogbo, n'a 'be we de ngo. Ne wele ke i mo ni a 'be de ngo. Ne ne 'banda te we ze ga li naa li do tui ni, zili ne zili de gto nga.

Gene ko mo wele mo wia we de 'bo kili li, nde ngo li ma nye nye. Ne ne te ze ne, ze nganda wena gbaa, ne la ngo gbanda 'da wele ki ni. Mo ko, ne mo ka mo, ne mo zo koyo ve li ne do ti do ti. Ne ne la ngo ki ni, we ho ngo suka 'da wele ke 'do nga ni, ne a ka ni de 'do li, ne ba moinda, ne ne 'banda ku ne, ne wa 'banda kala ke 'da wa.

Ne ne 'banda kala ne, ne 'banda kala ne do tui ni. Ko ne 'bili te 'bo ka ngbe'de'de, ne ne ze se tui ni coup ngbe'de'de. Ma we we to na, 'banda do 6 h. tu gbaa 18 gbaa we ho 5 h titole nde, mo sa ne ne de ngo, ne o se yala go.

Za li ke le to na, le ze ma do gbada ni, me a to ma nganda wena. Ne ma go na, ne mba ve ko ga, ne ne i ti zolo li. We ke mbe 'da fala kpo, ne ne danga ngo te ke ma tia. Ne do ngawi 'da zili ne zili ne i, ne danga ngo te, ne mbe wi ze li a ndo, n'a te 'do li. Ma wia na, a ho nza, n'a ba ga, ne ne 'banda zi zili we ze li la ne. Ko gbanda 'da ne ko'bo mo, yoko ni ko'bo mo do tui ni do ti li 'di, ne ma go na, ne te e ia go. A le do tui ni, do ti do ti, do sa ni, do miniti, ne do ti, ne a fo te te ni, n'a ho nza. Ne ne 'banda te we kala ne, ne ne 'banda la ne.

– Ne za ne ngbo ni wa de ma do ge?

Kuta : Me a du du te, ke ma hasa, ne go'do ne a di. Ne a 'be do zu ne, n'a siki di ne ni de ngo.

Ne du du te ni, ma wia we ho mbe metre* mo. N'a 'be de ko a, ha a siki, n'a ze ngo nga wili ko kpa, n'a siki, n'a ze ngo gale kpa. Ne a te ze wa me ni, ne ne te zili ne.

Nε μω τε go'do ga, μω μω ngo lu nganda wena, νε wila 'da a, we κε a mεsena νε ia. Nε gene kō ga yáká, μω yàkà go nde, a té se nù iko go, we κε a lili do ma ia. N'a τε ze νε, νε wele ki i μω ni, a τε ze nganda wena. We κε ma wia na, giti zεa lì wélé nga, se kili ba kɔyɔɔ ti lì de.

Nε nde νε né, νε kɔɔ do gbanda né ia, we hɔ ngo νε, νε nde kɔyɔɔ wa νε kpa ngba a do gbanda, n'a yolo i μω, n'a bŭlŭ 'bɔ de 'do nga né, do ngo νε, na dɔ de νε a té gbaa, we κε με wa la ni, wa zɔ ma zɔa.

Hã νε ze, ma e, νε kala gbanda ni, νε kala ma do ti do ti gbaa. Nε mèsènà do ma go, νε νε kala gbaa, νε νε zɔ fala nu zō μω, νε νε 'banda fo kɔyɔɔ li νε, νε νε 'banda na do gbanda do ti. Kɔ νε mεsena do ma ia, ma fa di ni na, νε 'banda kala kɔyɔɔ li gbanda, do na νε do ti do ti do ti, ma νε e νε, νε νε ba gbanda, νε νε 'banda la la iko. Ki ni be τε νε hasā, νε lili do ma ia, νε wè τε nyεε νε go.

Ki ni με a κε λε ze ma zεa, wena numero νε a bɔa, tabi deux et demi. Nε du du gbanda με a we duzu cent metre*, λε da ma, νε ma kɔɔ kulu lì.

c) Usú gbándà (*le filet caché*)

Kuta Cristin

Mi νε tō gulu úsú gbándà. Usu gbanda με a κε, λε kpa ma ia, νε du du νε we duzu νε metre* ngbe'de'de. Nε λε da ma do ka zā lì né κε λε dea sɔ dessin* νε τε li nwá mbeti ni. Λε da do lɔmbo νε, ma be na, λε ngbeε gbanda de τε goɔ. Ní a ki ni με a usu gbanda.

Λε da usu gbanda 'da λε, νε λε τε, νε λε ɔ yala gbaa, μω νε sa νε ia, νε λε νε, νε λε 'banda we τε we kala kɔyɔɔ ni. 'Da fala κε owi ze gbanda cent metre* ni wa boe nde, νε λε da τε 'bɔ usu gbanda 'da λε do κε τε wa. Hã wa ze lì, νε li 'banda yaka νε, νε gā kɔyɔɔ wa 'banda bŭlŭ de τε nu zō i ni, νε wa 'banda we τε we τε gbanda 'da λε i μω né.

Fala νε sa νε ia, νε λε τε we zɔ κε λε usu ma usu κε kpeε wa ni. Nε λε kpa kɔyɔɔ κε nó νε ni. Gulu κε λε sa li νε na úsú gbándà νε, we κε λε a ma do nu kɔnggo κε τε li ni.

Lεngge ngo dó màngbàlà

Kuta Christin

Mi νε tō lεngge si τε ngo dò. Nε nde 'da λε i, né κε λε wi nu gā li, λε lili wena we a do κε λε sa li ma na màngbàlà. Λε a ma do 'da fala κε zeke 'da mɔɔ, we λε kɔ zeke 'da gazεε, νε nde li ma 'banda hē νε ia. Nε be hasā lino κε ma λε de ngo 'Dekeε ma 'banda τε we danga νε, νε kɔyɔɔ no wa kŭ de 'da νε, νε wa λε kɔ νε μω.

Ma we na, λε seε doe ná ni, νε λε sa mbula νε, νε winɔ wa dɔ wena, se a wa nea do doe ni, hã wa tó ma. Λε 'bili gole, λε kángá nyanga li, dɔ kɔyɔɔ wa sí go, νε λε á ma, se a λε kpa kɔyɔɔ do dia νε. Ki ni we dala nu feε kula, 'bɔ do 'da zeke 'da 'bu ngo νε kpo, se a winɔ wa kpa wila fala we ba nyanga lì de.

Gulu we 'da fòlò dò do yù dò

'Da fala λε tō na, fòlò dò ni, με a κε νε νε li go i, νε νε to dó 'da νε gbaa, ma e do'do, νε wukono wa kala de kɔ gɔnggɔ 'da wa, tabi kɔ yákásé 'da wa, do kɔ sáγγí 'da wa, νε wa τε. Nε wa hɔ kɔ lì nga, νε wi wilino κε wa kɔ gá μω ni, wa kala dò, νε wa a kɔ gá, νε wa ba gɔnggɔ, νε wa 'banda τε we fɔɔ dóé ni de τε 'dɔ li ni, νε wa 'banda yεngge νε do gbogbo li ni, νε mbe νε wa 'banda yεngge do doe do nu zō nga.

Na με ni na, doe ma νε ngo lì, se a ma gala λε di ni. Ya **fɔɔ dò** με a yaka dóé de kɔ lì. Nε **yu dò** με a κε λε yáká doe ma e do'do, νε λε 'banda yεngge ngo νε we kala kɔyɔɔ. Λε 'banda ba

'da li doe ni, ma we we tō na, le yu di doe ni, zīlī ne de goto gbaa, we suka ke 'da doe ma suka ne ni. Ne ba 'da li zīlī ne, ma be na le yu doe.

Gulu we 'da be zagbālā te dea to dò

– Wa tōa di we duzu bulu be, tabi be zagbālā ke a té ò ngu'du wuko go ni na, a te ko a folo dò dati, se ne de. Gulu ki ni na ge nde?

Kuta : Bon*, wa de ni yala go. We ke, ná ke me a dò, ne oyaa le ze 'da fala 'da wa ni, wa kōa wena we de na, lo ne ba yali ia, mo te yàmbà mba do wuko go.

Ma hā wa lengge na, 'da fala ke lo tō na, lo ge ke vē, lo ba wuko ia, ne do dia Ngbaka 'da le, le tō na: "Lo fi kō le ko tōa dú dú ia." Ní a ma wè na, lo fóló dò, wi a lo go. Ne be zagbālā ke a te ī ti 'dā me si te wuko go ni, ne a a folo doe ni. We ke 'do a ma 'bana do dia 'doko. Kumbu te tē ngo a do ke na, a ne ne ma, mo ma kpóló ti a go.

Ko lo ke lo ba wuko ba ni, ne 'da fala ni lo mōlō do kene lo, ne mālā boe ni, ne 'dā fomba boe ni, ne doe ma nó se go. Ní a a ni, 'do a a gēlē, we do ke a a folo doe, se a lo kpa wila fala we yu doe, ne lo kpa se koye wena de.

Gulu 'bikò do bàlàfà

Kuta Christin

'Bikò me a te zā kola ge. Wa ze afe ne, tabi kofe ne, ne wa te do ma, ne wa a 'da doe ni, ne wa to. Wi to ta 'bo 'bikoe ni boe, afe 'bikoe ni. A pi te 'da li doe, n'a to ma ni gbaa, ma ne 'bu do 'do, ne wa zanga do doe. Wa mba li ne kpo do doe, wa to ma ni, ne wa zanga na me ni. We ke me a te ma tala te wele tala. Ko 'da fala ke wa a ma 'da doe ia, hā ma ne mba ngba do ngawi 'da doe ni ia, ne ma we we tō na, doe ma nganda wena te no de dati, ne koyonwa te no doe de nza. Ma ba koye do 'da li ma pi a nza i.

Ne ke 'da bàlàfà, ma 'bo do ngawi na me ni. Wa mba nwá ne do doe, ne wa to ne.

Lengge ngo gbà dò

Gbalanu Raph.

Mi ne tō we ngo gbà dò né ke wa de ma 'da le nga, Ngbaka Karawa. Gbà dò te 'bo do 'da le nga, me a do ke le a ma do gā lì. Ne do gā li ni, se wa sa mbila hā wino 'da le sū, ne wa dolo do dò ke wele a mi ma nu tōa 'da a, tabi safu 'da a ni. Ne wa mba ni, ne fala sa, wa mba fala ne vē kpo do zamō i, ne wa to, ne wa anga de ko sanggi, tabi ko oyele, ne wa ne ne 'do li i. Dati le ma we a ne ni, ya wuko lé se iko go. Ma na wa kpé se, we ke me a gā li ma gā wena, ko osa'de li wa wia we o ne. Ne owi wili hā wa le, ne wa meke li ni dati, ne wa ī ti 'du ne do 'do. Ko wa ne a sū do 'do, se ne wukonwa le te 'bo dé dè. Ko wa ne, ya wa lé lia iko go. 'Da le nga wa sa li ma na gbà dò.

Ne ke na gele do iko, me a obe ne, ke le mi te 'bo ia, ko nu fēle ne kōa we kpa ni iko nde, ne sá se mbila ne sa o ne ndenge ke wa kōma ge te 'bo ni go. Do 'da le nga hā ni. Ní a doe ni we kpa ko ne kpa sa ne nu fēle ne iko, ko ne sá mbila ne sa go.

– Wa mba 'bo doe ni do ina mba?

Gbal. : We yu kili ke te 'bo na, oina kenó, mb, wa wia we a 'do li, ne wele té we no li, n'a ì fala doe wa a 'do ne ni go, k'a no li, n'a fe ni, ne 'da le nga, le zā màndànggélà, ne le mba do ma. Ko ma te li koyonwa, nde wa no doe wena.

Le ēlē 'bɔ ngólé sɔ wa t̄s̄a dati ni, do wala n̄e. Kɔ wa p̄kísá wuko t̄e fala to n̄e ná ke wa t̄s̄ i mɔ ni gɔ. Le mba 'bɔ do ma mba do fala a gba doe.

D̄e a to 'da s̄onggá

Kuta Christin

Ke 'da s̄onggá! S̄onggá ni wa d̄e ma, n̄e we gba n̄e ni, ma we we t̄s̄ na, n̄e n̄e do nya mɔ. Mɔ hɔ i mɔ, n̄e nya mɔ a 'bili f̄e f̄e h̄ā mɔ. F̄e f̄e n̄e ɔ na ngóló. N̄e a 'bili ma, ma e do'do, n̄e a t̄e 'bɔ, n̄e n̄e fa 'bɔ b̄ól̄ó te kpo ke ma a ḡā ni, n̄e a z̄i ɔ na b̄ól̄ó te ke l̄e ba do zu kó t̄s̄a ni. N̄e ma l̄e t̄ē ε do ngu'du te s̄ongga ni do'do, n̄e ma we na, a 'bili be d̄s̄ te, n̄e d̄s̄ te ná ni, a e do fende n̄e, n'a e n̄z̄e, n'a e nyanga a 'da n̄e, n̄e ma gala we yolo ngo n̄e, s̄e a a ba kòlò'bá 'da a d̄e k̄ó a.

Kɔ a 'banda we t̄e we ȳól̄o do s̄ongga ni, t̄e gb̄ā n̄e, n̄e lí n̄e 'banda t̄e z̄íl̄i d̄e t̄e kɔ be kpana n̄ù nga do dia n̄e de. Ní a a d̄e ni we lengge na, d̄o d̄e ni t̄ókɔ s̄ongga ma á t̄ē a, kɔ ma áfá t̄ē a v̄ē gɔ.

Lengge ngo ngóló

Kuta Christin

Ngóló m̄e a te zamɔ ḡe, n̄e nde oyaa l̄e wa lili zi ni, ná ke wa do wila fala we kpa mɔ wena gɔ, n̄e ina 'da wa wa ingi zi ti n̄e m̄e a wala te ni. M̄e a te ke ma wala ia, n̄e mbe dafa zamɔ ḡe, li wa t̄ám̄bá, wa nyóngó ma nyongɔ, ma d̄é mɔ do wa gɔ, n̄e ma gb̄e m̄e ḡe okɔyɔ. Kɔ 'da fala ke n̄e fa ma ia, n̄e nde n̄e ndo tua n̄e ni, n̄e n̄e ke l̄e k̄ó, n̄e n̄e 'bili d̄s̄ te, n̄e n̄e s̄e ma né butu ni, n̄e n̄e 'banda to do ma. Kɔ fala tua n̄e ni, n̄e ma wia na, wele do wele a so gili mbu, n'a a ke t̄ē a.

Gulu mbui ni na, 'bala ngól̄e ni ma nd̄ól̄o kɔ k̄ó i, kɔ ma lo t̄ē a ia, n'a so t̄e 'bɔ mbu, n'a lo do ma, d̄o d̄e ni ma áfá t̄ē a gɔ. We ke ní gɔ, n̄e mɔ to s̄e ngól̄e gbaa, ma n̄e e n̄e v̄ē, n̄e nde k̄ó mɔ v̄ē ma afa ná wa a bawe l̄i t̄e n̄e ni.

D̄e t̄e 'do ki ni, n̄e h̄ɔ kɔ l̄i i we f̄ól̄o n̄e ia, n̄e nde ma ḡoa na, wuko ke, tabi bulu be ke a a manda'ba, tabi a h̄ɔz̄i ni, a w̄è we h̄ɔ ngo n̄e gɔ. Kpasa winɔ wa d̄e zi n̄e na, wanɔ ni, h̄ɔz̄inɔ ni, t̄e wa... wa ḡē wena, d̄o d̄e ni h̄ā mɔ yali 'da lo, ngól̄e 'da lo ni ma ḡé, kɔ lo a 'do l̄i, kɔ ma ó yala iko gɔ. Ma w̄è na, wa t̄e t̄è we k̄ól̄o ngo n̄e gɔ. Gulu ke zi wa ndaka do wa ngo n̄e na, wa t̄e h̄ò ma gɔ ḡe a ni.

Lengge si ngo gbili te do z̄s̄ ngo nu t̄s̄a

Kuta Christin

Gulu we 'da gbílí te

Te v̄ē zamɔ ḡe, gbílí n̄e boe. H̄ā 'da fala ke gbílí te ma n̄e h̄s̄ n̄e ni, kpo kpo te ni, gulu n̄e k̄és̄ená s̄e t̄e gbílí ni gɔ, n̄e gulu n̄e n̄ù nga kpo. Le ba do wia we, ɔ n̄e ndimu. Kɔ 'da fala gbílí n̄e h̄ɔ ia, n̄e t̄e n̄e ma d̄e kpolo 'dògó 'dògó na m̄e ni. N̄e ma d̄e kpolo na m̄e ni, n̄e nwá n̄e ma kesena s̄e do nwá te ni ngboo, t̄e nwá ndimu ni, ma kesena t̄e n̄e do'do. 'Da fala kpo ma pé s̄e, n̄e mɔ z̄o ma ná gele nwá iko ni.

Kɔ okpasa winɔ z̄é, ná ke wa lili wena do gulu 'da ote, n̄e wa fa gbílí te kpo, mbe kpo d̄e kɔ gbílí te, n̄e ma gala wa we d̄e a kútù, takɔ wa mba ma do f̄àl̄í ḡs̄. Wa d̄e ma do bá ḡs̄, bá wí ḡs̄ ke a nyongɔ wele.

Nε mbè 'bɔ gbílí te, kpasa winɔ wa gba zi ma, nε wa gba do nu kɔ wa, nε wa ɔ ma do 'do, nε wa mba do 'dɔɔ ndùmbé – ke wa sa ma do Ngbaka Karawa na ndùmbé. – Nε wa mba do ma, nε wa gba zi do nu kɔ wa we da do sele.

Nε kpo kpo gbílí nε 'bɔ, mbè wanɔ ke wa lili do yali ni, nε wa fa ndakisa ɔ nε gbílí mangge. Nε wa de kóló nε, nε wa kɔ te menɔ 'da wa kɔa. Nε mbè wa gba sanga nε be kasa kasa, nε wa lu do gele galíno 'da wa, ná ke wa lili we de ma ni.

Ní a te kpo kpo ma do gbílí nε, nε gbílí te kpo kpo ma do dea to 'da ma.

Gulu we 'da zɔ ngo nu tɔa

Ke mbe okpasa winɔ wa nε nε we lu galí 'da wa, tabi a ba gbílí, nε a 'bili zɔ ngo nu tɔa ni, ki ni ma wè we tɔ na, a kɔ we de a ina galí go. Nε nde a de di dɔ ni me a ina ke na, ε yengge do wele ke a gbà nu kɔ a, kɔ a 'be te mɔ yalino 'da ε ia, nε nde mɔ yalino 'da ε, ma gálá se do dia nε go ni.

Nε ma we we tɔ na, zɔ ngo nu tɔa a 'bili ma, n'a nε, n'a mba do gbílí te ni, n'a nε, n'a lu do galí 'da a. Wele ke a do ina kɔ a na, ε yengge do ngbe ε ia, nε wi kpa kɔye wi a ε iko ni, kɔ wa ho do a i mɔ ia, nde ina 'da a dé se 'bɔ mɔ kpo go. Nε wa mba se vè, nε wa kpa se kɔyɔno 'da wa né ke wa vè wa wia kɔ ni iko, we lengge do ke a yula do kɔ tɔa.

Kɔ 'da fala ke a yòlò kɔ tɔa go ni, ina 'da a ma dālā wena. Kɔ a yolo te 'bɔ do kɔ tɔa ia, nε zɔ ngo nu tɔa ma fele ngo 'do a ia, nε nde ina dé se mɔ hā mɔ go. We ke lo do a bɔa, lo yolo kɔ tɔa, nε zɔ ngo nu tɔa ma fele 'do lo. Gulu ke a 'bili do ma ni, we lengge do ke na, ε yala do zī nε.

ɔ 'bɔ ná ke wa yengge 'bɔ do mbe wele, kɔ a 'bili zɔ ngo nu tɔa go, n'a nε, n'a fa a tɔa dīyè, nε a nūlū ma na me ni, n'a nε, n'a fele tabi do nu koe 'da wi ina ná ni ia, nde a yala zī nε vè ia. Ma dé se 'bɔ mbé mɔ do a go.

Lengge ngo dɔázè

Kɔgenago Marcel

Mi nε tɔ we si ngo we 'da dɔázè. Dɔázè, 'da fala ke mbe 'da fala kpo, kɔ gbà kolo ma te né ke di da dɔ ni, kɔ ma te wena ni, nε nde ombe kɔyɔ wa sa li wa na kɔànggá, nε kɔànggánò ni wa mɔ ngo ba do 'da lì. Mbe nε wa nyɔngo go 'do ngba wa. Nε nde wa ɔ wena do ke kpele nu lì.

Kɔ 'da fala ke kole ni tɔa, ma tɔa do gba wese, kɔ wese gēa do tūi ni, nε nε né 'do lì i, nε nε dungu 'do lì i, ma ho nε mbe né sa ke 'bu, we nε de te sa ke 'bu ngo nε kpo ni, nε nde kɔyɔ vè wa 'bàna kɔ kɔ go, wa ho de nza we fa nyɔngomɔ ia. Nε nε 'banda nyanga nε we yengge nε, nε nε kpa se wa, nε nde wena do ke kpele nu ngbaka lì. Nε nε 'banda nyanga gomɔ wa. 'Da fala ke né né ně né ni, mbe go nε nε ba tanda. Wa de ma do mɔ nzanggo ke ma ku kula ni, nε wa ēlè 'do nε sū, nε wa gba be ma sililili, nε wa enze do lā nε lā nε. Nε nde fala ke mɔ zolo mɔinda do 'do ni, nε mɔ tū ma, nε mɔ 'be de ngo. Mɔ ka se mɔ te ti lì vè, nε nde gene kɔ be kɔyɔ iko, a ɔ ti lì i, nε mɔ zo se a. Nε 'da fala ni nε mɔ mɔ ngo gomɔ se wa wena.

Kɔ mbe 'da fala te 'bɔ kpo, fala ke nε ɔ 'bɔ ni gbaa, ma nε we ho né osa ke talε, we landa sa fala ni, nε nde ki ni ogā kɔyɔno vè do 'da fala ni, gene kɔ owi zī galí, nε nde okɔyɔno ni wa bá se 'bɔ galí go. We ge nde? We ke wa ɔa yala sū ia.

'Da fala wa ɔa yala ni, wa ɔ yala, nde wa ó kɔ kɔ i go, wa ɔ yala de te li gbagbā li ge. Nε wa ɔ do ke kpele kùkúnɔ, tabi ke kpele nu lì né ni. Kɔ 'da fala mɔ mɔ ngo ba se ni, nε mɔ zo se a, a ɔ fioo, nε mɔ kèbà go, nε mɔ lengge na, me a te, be te a ɔ ní ni, nde ī na, a a bɔɔ kɔ a ɔ fio ni. Mbe n'a zo be te, n'a bɔɔ tē a do 'da nε.

Ne mọ mọ ngo ba 'bọ do 'da fala ni, do 'da ke sa ke tale, do 'da fala óá yala 'da wa ni, ne mọ mọ ngo gọmọ 'bọ wa na me ni.

Ne nde le sa li ki ni a dọázè. Ne mbe, ne ne gọmọ wa gbaa, ma ọ do dia tọkọ, ne mbè okọyọnọ ne wia we sọ fanza họ ngo mọlọ tabi gazele.

– Ne ina ke wa dé do ma ni me a ge?

Kọg: Ke 'da dọaze wa dé ma do ina gọ. Ne nde me te me a ke na, né yènggè, mọ mèsèná wena do zọ kọyọ ti lì, do tọki ke na, e fí kpangbola né, ne ma kpa ne a, e fí kpangbola né, ne ma kpa ne a.

Kuta: Ne ne né ma ne wele né nde?

Kọg: Gene kọ ne ọ bọa tabi tale, ne nde a, bà 'da li ngboo, fala ke ma ọ do gā lì, kọ we bā ne ni, ne mbee ne kpo a si ke te konggolo nu li ke i, ne mọ si te 'bọ konggolo nu li ke i. Ne ne mọ ngo ba do 'da lì gẹ, ne ne mọ ngo kenggele mọ te nu ngbakanọ ni né, ne ne mọ ngo zọ wa, ne nde a, okọyọnọ wa ó do gbogbo lì gọ, ne fa wa a te nu ngbaka lì.

Kọ ne ọ bọa, ne mbe ne si te nu ngbaka li i, ne mọ si te nu ngbaka li i. Kọ fala ne ọ nale, ní a wa bọa wa ba de ngo, ne wa bọa wa ba de gọtọ, se ne ne gbe se wa de.

We 'da gbe kọyọ do nge

Kuta Christin

Kọyọnọ ke li wa wílíkọyọ si te nu gā li, le lili we gbe wa (do walano mọlọ) : Te kpo, le wia te gbe wa do **galí**. Te bọa, le wia te gbe wa ní do yòkò, tabi **gbanda**. Te tale, le wia 'bọ ní te gbe wa do **dò**. Ne nde wa nó dò, ne wa mókó dō dō gọ. Te nale, le wia we gbe wa do **pànggá**. Te mọlọ, le wia te gbe wa do **ngé**.

Ní a ke 'da ngé, mọ wi ke mọ dúngú te zu gá mọ ni, ne mọ se te ngé 'da mọ, ne ma ọ be a du, ne gbālā te nge 'da mọ ma ọ sōa. Ne wele ke suka gá nga ni, a do kai kō a, nde a lu se gá 'da a, a fí kai kọ lì fi gọ, na dọ giti wélé gọ. Kọ a bọlọ nu ne, ne sanga te gá do nu zōe, me a metre* bọa. Ne ne yolo ngo we zílí do a de te gọtọ, ne wia te zílí sọe ge, ne ne de mbe 'bu km bọa ngo ne mọlọ, se a ne we te kpolo te ne.

Ní a mosala 'da a na, a 'bana ká ma de te ti lì i, mbe be gisa nwá, le lili do ma nu lì wena wena, 'do ne a fēa. Le sa li ma na fēa nwá. Ní a mọ ka mọ, ne nde wilikọyọ a te, n'a ọ, ne a ba do a, ne a pi de te nza 'di, ne dọ a ọ ngo nga nza né, we do ke olakanọ wa te, ne wa gbo de te dó a ni. Wa ne gbo do'do, n'a kifi dó a de te nu a nga né, n'a hiki lakanọ ni vè de te kọ nu a na a nyọngọ, we lengge do ke a sènggela we kpa nyọngọmọ.

Ma de tē e wena do zeké 'da nale, zeké 'da mọlọ, we le te ke gazele, 'da fala ke li ma ndo wena we hē ne gẹ gẹ. Nde kọyọ wena wena te kpa yangga kọ dungi 'da wa, ne wa dungi do ma ni. 'Da fala ke mọ, li mọ wi ni mọ sō ni, ne gbālā te mọ sō wena we wele wa, ne mọ wia te kpa wa zu wa họ 'bu te li wese kpo, te tour* ke ne nēa dati ni.

Ne nde yali ni ma de tē e wena te nu gā lì. Kọ te mbe ohasā lino, ke wa te ne bina, ma wè te we ne gọ.

('Da Ongbaka Karawa wa sa li ngé na, mànggá)

We 'da 'bili gúnggù

Kɔ́genenago M

Mbe 'bɔ́ tɛ li wala ogbɛa kɔ́yɔ́nɔ́ ni, mbe 'da fala kpo ma hɔ́ zɛkɛ 'da tale, kɛ wese ma to nganda nɛ ge nde ni, nɛ línɔ́ ma ʒ́śś vɛ́. Nɛ mbe li ma ʒ́śś, nɛ nɛ lengge na, kɛ ma ʒ́śś ni, nɛ nde kɔ́yɔ́nɔ́ wa la sũ dɛ gɔ́tɔ́ i ia. Nɛ nde mbe gā kùkú́nɔ́ kɛ ma gā nɛ ge nde ni, okɔ́yɔ́nɔ́ wa do gā kɔ́ kɔ́ nɛ ni, nɛ wa ngbolo li ngba wa dɛ di ni. Nɛ kɔ́ nɛ lɔ́ do dɛlɛ́ sũ. Kɔ́ genɛ kɔ́ sabele ni sa wena, nɛ nde li ʒ́śś ti wa gɔ́.

Ma nɛ tɛ 'bɔ́ ni, tɔ́kɔ́ li ni ʒ́śś fai, ma e, nɛ wa fe dɛ fala ni vɛ́. Kɔ́ fala kɛ wa fè gɔ́, nɛ wa ɔ́ sɛ tɛ mɛ dɛ fala ni, nɛ wa nyɔ́ngɔ́ 'bɛ́tɛ́ gbaa fai, we 'bɔ́ tɔ́kɔ́ mbé li ma gbini ni.

Bon*, kɔ́ ma hɔ́ dɛ tɛ fala ni ia, nɛ mbe winɔ́ vɛ́ wa 'banda le nɛ, kɛ wa ī ti hā zā nɛ ni. Nɛ wa le tɛ olo owakala línɔ́ ni, nɛ wa mɔ́ ngɔ́ fa ma. Kɔ́ wa hɔ́ ni, kɔ́ wa hɔ́ tɛ ngɔ́ dígílí ni ia, nɛ wanɔ́ wa tabi do kpangbola nde, nɛ wa ngbolo ngɔ́ dígílí ni. Kɔ́ wa ngbolo sɛ, kɔ́ a nɛ yolo fio ni, nɛ kɔ́yɛ ni a fũ do a do be li kɔ́ nɛ mɔ́ ni, nɛ giti nɛ dɔ́lɔ́ 'dú 'dú, n'a ī na, wa kɔ́ nɛ ge boe.

Nɛ wa tabi wa do nya a nde, nɛ wa 'banda 'bili kùkí ni gbaa fai, nɛ wa hɔ́ dɛ tɛ wa. Nɛ nde wa dɔ́a kɔ́ nɛ nɛ ge nde ni. Mbè nɛ nɛ 'bili ma ni fala bɔ́a tabi tale, nɛ kɔ́yɔ́nɔ́ wa dunu sanggi. Nɛ nde kɔ́yɔ́nɔ́ wa gā wena, nɛ nɛ kpa wa iko.

– Nɛ kɛ wa 'bili kùkú ni, wa sa li ma na ge nde?

Kɔ́g: Wa sa li kɛ wa 'bili ni na, le 'bili a gúnggù. We kɛ wa dɛ a gā mosala. We kɛ oliā tenɔ́ kɛ ma zàgbá'dá zàgbá'dá ni, nɛ wa 'bili ma do nga fai, we tɔ́kɔ́ wa hɔ́ tɛ gā bɔ́lɔ́ liā tɛ kɛ nù mɔ́ ni. Nɛ nde kɔ́yɔ́nɔ́ wa 'dungga kɔ́ɛ, kɔ́ wa ɔ́ kɔ́ nɛ ni hulu hulu. Nɛ kɔ́ nɛ lɔ́ do dɛlɛ́ vɛ́, nɛ wa ɔ́ dɛ tɛ kɔ́ nɛ ni. Sɛ nɛ wa 'banda nyanga kala wa dɛ nza. Tabi wa 'banda gɔ́mɔ́ wa, tabi tɛ dumu wa do mànggá. Nɛ wa mɔ́ ngɔ́ kala wa kɔ́ nɛ dɛ tɛ nza. Nɛ nde wa gbɛ wa ni wena.

Da galí do kurɔ́a : pàtéré

Kuta Christin

Genɛ kɔ́ mɔ́ do 'do tɔ́a nga, mɔ́ zɔ́lɔ́ li do 'do, mɔ́ do mbé mɔ́ we kpasá do ma bina, nɛ mɔ́ hɛ kurɔ́a le tɛ tɔ́ we nɛ ni, mɛ a 0,60 tabi 0,70, nɛ mɔ́ e numero galí 'da mɔ́ 'bu ngɔ́ nɛ bɔ́a ni li nɛ, nɛ ma we we tɔ́ na, mɔ́ ba kua kɔ́yɔ́, nɛ mɔ́ 'bili, nɛ mɔ́ e dɛ nu galí, nɛ mɔ́ e ti go'do mɔ́, ná mɛ mi dungu do ma gɛ.

Nɛ le fa tɛ kɛ du du nɛ we duzu nɛ metɛ* tale, ma hasā iko. Le dɛ tɛ nɛ wena, le sa li ma na kèzà. Mɛ a tɛ ma ngɔ́ lì, nɛ ma kulu ngɔ́ kulu. Te ná ni, le kpo galí 'da le dɛ tɛ tɛ nɛ. Nɛ mɔ́ ba kurɔ́a ni, nɛ mɛ le e nu nɛ, mɛ a ka yulu, tabi ka ka'dangga, tabi le to fũ kɔ́nínɔ́ ni, nɛ le lu ma, kɛ ka'dangga tɛ nɛ ngboo bina ni. Nɛ le lu ma ni gbaa, nɛ ma nga nganda, kɛ na mɔ́ kɔ́tɔ́ mɔ́ pi kɔ́ nu mɔ́ nɛ, nɛ ma ʒ́śś sa nu mɔ́ 'da nɛ kala gɔ́ ni.

Kɔ́ mɔ́ dɛ ma ia, nɛ mɔ́ nɛ e dɛ zu gá ni. Nɛ wi go'do ga ni ɔ́ boe, we lu tɛ 'bɔ́ go'do ga ni. Nɛ mɔ́ tɛ 'bɔ́ i nga né, nɛ mɔ́ kɔ́tɔ́ ka, nɛ mɔ́ e nu galí 'da mɔ́ ni. Nɛ mɔ́ kimili be mɔ́ ɔ́ nɛ be gbà'bítí zù kɔ́ wele gɛ, do 'da kili tɛ galí ni. Nɛ mɔ́ da, nɛ ma tɛ nu zɔ́ lì i. Kɔ́ 'da fala ma tɛ i mɔ́ né ni, sɔ́kɔ́ mbótó boe, tabi kɔ́yɔ́ moko'be, tabi mbè gele kɔ́yɔ́nɔ́ le sa li wa na, kɔ́yɔ́ zambɛle, nɛ a ba sɛ ma. Kɔ́ a ba ia, nɛ mɔ́ da do a.

Ki ni le da do li lì we zílí nɛ, 'banda titole do sa kɛ gazele gbaa we hɔ́ tɛ sa kɛ 'bu, nɛ nde bũi 'banda tɛ dɛ nɛ. Mɔ́ da ia, nɛ bũi ma gbɔ́tɔ́ zā fele kurɔ́a dɛ 'do, nɛ ma nyɛle gɔ́ ni. Nɛ nɛ kpa fala dungu nɛ, nɛ nɛ dungu nù. Ní a mɛ galí le lili da ma nu gā li.

Nε mbé nε 'bɔ, mɔ ba kai* 'da mɔ, nε mɔ 'banda lu ga zĩĩ dε gɔtɔ nganda wena, ɔ nε ke mɔ nεa gele to ni. Nε mɔ nu galĩ 'da mɔ ma siki korr na mε ni. Mɔ 'banda zĩ kili kili kili na mε ni, nε kɔyɔ 'dɔ li gε wa sa li a na nzénggè tabi mbènggà, gogo a le kɔ ngbε ε né gogo tolo ni, nε a zɔ sε na mε ni, nε ma wia we t̄ɔ na, a kũ ngo, n'a kɔ, ke a nε kɔ do'do, nε nde ke sɔ mɔ la ni ɔ nε mɔ dε a gele sa iko ni, nε nde mɔ kpa dā d̄ɔ ni a sanggo we kpa sa nε ia.

Mbe 'bɔ, nε lε hε kurɔa kpo, nε lε a gbali galĩ tε nε nale tabi mɔlɔ, wa sa li ma na, àbèndí. Lε dungu ki ni dε ngo li we distance* 'da.. k̄ɔ lε dε tε ngo li ni, ma hɔ mbè nε mètre* 'bu iko. Nε lε e k̄ɔ lε dε tε ngo li na mε ni.

Kɔ 'da fala ke kɔyε a ba galĩ dati nde, kɔ mɔ to dε nu a ia, nε mɔ ī sε na, kɔyε nu galĩ ni boe, nε mɔ gese. Nε mbe nε ba 'bɔ, nε mɔ t̄ɔ galĩ dε nu a, nε mɔ ī na, mbé nε boe. Kɔ 'da fala ke mɔ ī na, wa nu galĩ 'da mɔ tale ia, nε mɔ 'banda kala wa dε tε nza do 'da nε ni. We ke gbali galĩ 'da mɔ déjà* mɔ ī ti nε i mɔ nε ia.

Kenɔ ni mε a ke na, lε wia tε dungu na mε gε, nε lε kpa sa do ma. Tabi mɔ le 'bɔ dε kɔ gá 'da mɔ, nε mɔ ba te kurɔa dε k̄ɔ mɔ mε a 0,30, nε mɔ e 'bɔ numero seize, nε mɔ 'banda da si dε gɔtɔ, lε sa li ma na nzúnggùlà (= nze'dε).

Mɔ we tε da okɔyɔ ni, kurɔa ni we tε hɔ mbe né omɔlɔ tabi nale. Mɔ wia we da 'bɔ moko'be dε kɔ nε do dia, we zĩĩ do ma. We ke wele do wele a tε 'bɔ do t̄ɔki 'da a ke a wia we kpa sa do ma, ɔ nε ke ma h̄a t̄ε ε we duzu nε a ni.

Ndɔ bili h̄a kɔyɔ

Kuta Christin 'Bokode - 'Bobadi, juin 94

We ndɔ bili h̄a kɔyɔ, nε lε fa sav̄ɔ, tabi "sulingi" (sunlight) tabi saza (savon zaire), nε lε 'bili sanga nε bi s̄i bi s̄i bi s̄i bi s̄i bi s̄i. Nε mɔ ba gbà galĩ 'da mɔ ke mε a numero 1 tabi 2 tabi 3, we hɔ ngo 4 ni, nε mɔ kpo sɔwa go'do nε. Du du sɔwa 'da mɔ ni ma we duzu nε mètre* kpo, tabi tε dɔ nε.

Nε mɔ nε, nε mɔ hɔ 'dɔ li i, nε mɔ 'bili tε 'do bílí ni, nε mɔ 'bili tε lisūi, nε mɔ tε, nε mɔ zĩ lisūi ni dε tε 'dɔ li. Nε mɔ ba te bili, nε mɔ zĩ ma do nza i. Nε mɔ ba zu nε, nε mɔ bili, nε mɔ e fetekelē, nε mɔ efe fele galĩ 'da mɔ do ngo fetekelē ni. We ke mɔ bεla mɔ ia, mɔ ndɔ fetekelē dε tε nε ni, nde mɔ ba fele galĩ, nε mɔ efe do 'do nε mɔ gbaa, nε ma te kɔ li i mɔ né, nde mɔ lua sav̄ɔ nu nε ia. H̄a sav̄ɔ mɔ kpolo nu ma ni, kɔ fala ke kɔyɔ a hɔ, h̄a a ba, a nε la do ma ni, nde a gbɔtɔ ia, nε ma yaka, nε ma tili fetekelē ni, nε bili ma kpo, nε galĩ lo nu a.

Lε ndɔ ma we duzu nε okɔyɔnɔ wa sa li wa na gbàzòlò, gele kɔyɔ gɔ. Tabi ngbi a wia tε gbɔtɔ nε. ɔ 'bɔ ná mbòt̄ɔ, a wia tε ba nε. Kɔ gele kɔyɔ kili kili iko gɔ, tabi wílikòyó.

Ḡé lù'bà

(K̄ɔgenagɔ Marcel - 'Bomalanga, juin 94)

Mi nε t̄ɔ we si ngo lù'bà. Lù'bà mε a ḡé wa ndɔ we duzu oḡa kɔyɔ. Nε nde lu'ba wa dε ma né gele ḡé ke a enze go'do nε enza iko ni. Ní a wa nε dε ni do'do, nε nde wa dé t̄áfúlú nε, ɔ nε ke wa dε, kɔ kɔyɔ a le ia, nε nde a gese t̄ε ε dε 'do z̄aa ni gɔ. Nε nde wa tele mɔ nε, ɔ nε mɔ ke ma wia we kpe do nu 'da kɔla, tabi wa kpe do nu 'da gbazula, fala ke wa fi a kɔ mɔ, takɔ wa nε do a gεnε ni, nε wa tele mɔ nε tila né mε ni.

Nε tε li go'do nε ke wa enze ni, wa ba wili tε, kɔ wa nε we e dε fala li go'do nε ni dô, fala wa enze ni, nε wa mba, nε wa enze ma fala nε kpo do be te ma be s̄i, ma ḡà la li gɔ, né mɔ

ndo do bili zula ni, tabi bili gbale ni. Ne te zu be te ni, wa bili ma, ne wa kpo fele zu ne, ne wa te, ne wa kpo te nu tafule ke wa dea ma do nu, ma tata ne iko. Ne nde tafule ni, wa kpua te 'bo ma do te kelle ge do nu, we ke ma ne se wa tata ne, ne ma o nu de te ngo 'betene, ne nu ge ma tata de 'do su. Ne fele ni mba, ne ma o nu do ma de te nu ge nga ne su. Ne wa 'bili be te, ne wa goe be ma de te ngo gele ge ni, ne ma bili bili ne, ne wa enze i de te mo fele ge, ne nde ma de te gbolo za ge.

Ne wa ne enze be te ni ni do'do ni, ne be fele ma o be si, wa ba be fele ni, ne wa kpo 'dokombu te nu fele ni te ko ge. Ne wa ne kpe ni do'do, ne wa kpo mo petekeli de te ndoti ma nga ni. Ne wa ba mo, me a kpalakpele, ne wa ndo de te gbogbo za ge ni, gbogbo za be te ni. Ko 'da fala ke wa ne bili ma we ndo ne ni, ne wa gbutu mo petekeli, ke wa kpua ma de te gele be te ngo nga ni, ne wa bili ma de te be te wa kasa so de te gbogbo za ge ni. Ko wa ne bili ma de te di ni, ko wa ne e petekeli do ni, ne wa ba kpalakpele ke wa dua so ma do dokombu te ne ni, ne wa kanga ma de te ne. Ne wa ta nu ne ni, ne ma o talaka yegbe, ne nde ma o iko.

Ko ma o do be koyo, ne nde a ne se, ne a nze nu ne nze iko. A nyongo, ne nde ma ko go. We ke be fele ni ma nga nganda. Ko fala ke ma o do ga koyo, ko a le zu a kpo, ko a ne se we gboto ma do ngawi ni, ne ma ho nu ne 'do a nga legbe do ni, ne ma da a de ngo, ne ma kpe nu ne de 'da a. Ko fala ke wa ne le ni bo, we wele zu nyongome ni ko ne, ko ma da ia, ne ma kpe se nu ne de te 'da wa bo ne.

Ne nde me a ge ke wa de ma ni we duzu koyo kpo, ko fala ke wa o bo, ko wa wele zu nyongome ko ne wela, se ne wa o se ko ne bo de. Ne nde we 'da ge lu'ba ma ha mi toa ni.

Entretien à 'Bobanga

*Les interlocuteurs étaient : Delétinu Léopold (catéchiste-responsable),
Kpali Petro (ancien du village), Ngbaka Simon (ancien du village)
et Denambili Léonide (épouse du catéchiste (Noel 1990)*

Delétinu : : Sɔɛ ge le te 'Bobanga, kɔ zɛke 29, zɛke 'da 12, sabɛle 1990. Wino le dungu do wa de ngangga, ne le tɔ lɛngge ni, wi a Ngbaka, do Petro Kpali, do Denambili, do Ngawina, do Zoni, do Mazimi.

Sànggúmá

– Bon*, mɔ tɔ mbe lɛngge ngo sangguma.

Petro : Ke 'da sangguma, le ne, ne le ho 'do li 'di, ne le fa kusi, ne le a kusi ko kɔɔ. Ne le zɔ sangguma dati vɛ, ma ne ne e do'do, ne mɔ 'banda we ba kusi ni, ne mɔ e de nu galɔ, ne mɔ fi 'do li. Mɔ e de nu galɔ, ne mɔ fi 'do li gbaa, ko ma ne suka do'do, hã fala ne tũ ne ni, ne mɔ tũ mwinda, ne mɔ 'banda yɛngge ngo ne.

Ko mɔ ne, ne nde kɔɔ ba ki ni, ne mɔ gɔmɔ a, ne mɔ fi a ko koe, ne mɔ la de dati. Yɛngge te me ngo ne ní fai gbaa, ko yala ba li mɔ, ne mɔ ne, ne mɔ ɔ nù. Ne fala sa, ne mɔ ne we 'banda, we zo galɔ, we kala galɔ olo mɔ de.

– Mɔ tɔa we 'da kusi, mɔ ne we fa kusi, ne mɔ fa ma ndenge ne né?

Petro : Ke 'da fa kusi, ne mɔ fa te 'bo ma né ke mɔ ne, mɔ ho 'di mɔ, ne mɔ fa ti li. Ne mɔ zɔ, ne mɔ yulu kɔ mɔ 'do li i, ne mɔ 'banda kɔto 'betɛ de nza nga, se ne mɔ fa kusino ko ne, ne mɔ 'banda kala wa de.

Ne mɔ kala wa, ne mɔ te do ne, we kpolo nu galɔ. Ne mɔ ne kpolo nu galɔ, ne mɔ 'banda a de 'do li.

– Ne mɔ a galɔ ne ge nde?

Petro : Mɔ á galɔ go, mɔ zɔ zɔ! Mɔ zɔ de te nu li kpérr. Mɔ seɛ fala ne do 'da li gbaa gbaa de goɔ.

– Tabi mɔɔ, tabi gazala?

Petro : To gazala, to gbaa cinquante* nde, ne mɔ zɔ ne vɛ. Mɔ zɔ ne galɔ 'bu ne mɔɔ ni vɛ, ne mɔ a kusi de 'da nu ne ni vɛ, kpa te ma vɛ ni.

– Ne kɔɔ wena ke mɔ gbe do sangguma ni me a kɔɔ ge?

Petro : Olò.. lò se boe, ne onzɔmɔ 'bo boe. Ne o'bala⁴² te kɔɔ to né odèlè, to né odùà, to né omàlè; okɔɔɔ ni vɛ me a kɔɔɔ mɔ kala wa nu sangguma ni. Do olálá, obùmbá vɛ de te nu ne, do ngbì, do gbákágbòkò.

– Ne galɔ ni ke mɔ kpo ma de te ne ni me a gã ke, tabi ma 'bana sanga?

Petro : Me a mbe galɔ numero 3, to numero 4, to numero 20..

Del : : Do 16, do 14, 18.

⁴² **'Bala te kɔɔ** : me a kɔɔ ke kɔa te wa boe ni, ɔ ne pàkàlà, kóànggá, gbóléná (gbádàmbà), mbótó, ngóná, kòyó zàmbéléli, kàkàlàtò (kèkèlètò) do ombè gele kɔɔɔ.

Ne 'bóá kòyó mé á okɔɔɔ ke fo kɔa te wa bina, wa a mbòkò, ne kala wa 'bo 'bɔa, ó né : gbákágbòkò, ndàgbà, ngbì, zòlè (a gã wena nea ngo otala onà vɛ), gbàzòlò (wílíkòyó), ngbìáli (a gã 'bo wena). Wa sa 'bò mbè li wa na : ónà, we ke wa de na wena, wa yɛngge do ngba wa fai, ne gele kɔɔ lé ko wa go.

– Ní a galĩnɔ v̄e iko? *Petro*: Ɛ̄e, galĩnɔ v̄e iko.

– Kɔ mɔ lengge we gbɛ gā kɔyɔ, nɛ mɔ ba sɛ tɛ 'bɔ gā kɛ?

Petro: Nɛ mɔ ba tɛ 'bɔ gā kɛ. Sɛ nɛ mɔ yolo, nɛ mɔ gbɛ do gā kɔyɔ ni ni. Mɔ kpolo tɛ 'bɔ nu nɛ, nɛ mɔ 'bili mbe kua kɔyɔnɔ ni, nɛ mɔ e tɛ nu gā galĩ ni. Nɛ mɔ ba, nɛ mɔ zī 'dɔ l̄i 'di, tɛ 'bɔ sɛ nɛ mɔ gbɛ gā kɛ de. Kɔ we gbɛ be kɛ, nɛ mɔ kala ondambo numero 20 do 3, do numero 20, nɛ mɔ kpo do sangguma ni.

– Bon*, lɛ t̄ɔa ki ni ia, nɛ lɛ hɔ ngo gele nɛ.

Bá nyángá l̄i

Petro: Kɛ 'da bá nyángá l̄i, mɔ nɛ, nɛ nde l̄i ma h̄ɛa, ma dunu ia. Nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ sɛlɛ gole, nɛ nɛ zī ni gbaa v̄e. Nɛ nɛ sɛlɛ gole, nɛ nɛ zī ni gbaa v̄e, t̄u t̄u do 'do, nɛ nɛ kpolo tɛ nɛ, nɛ nɛ hɛnzɛ nyanga nɛ.

Nɛ nɛ nɛ dungu ni gbaa, ma nɛ nɛ gbo sanga zɛ, nɛ nde kɔyɔnɔ wa danga v̄e de zu l̄i ia, nɛ nɛ kanga nyanga nɛ fala kpo. Nɛ l̄i nɛ nɛ ɔs̄ɔ nɛ, nɛ ale*, nɛ nɛ 'banda le de 'dɔ nɛ, nɛ nɛ 'banda dumu wa iko.

To wa dúmú wa ní gɔ, wa gbɛ wa ni gbaa, kɔ tabi l̄i 'bana nɛ nde, nɛ wa dɔlɔ 'bɔ d̄o, nɛ wa a 'bɔ 'dɔ l̄i, nɛ wa gbɛ wa, wa 'banda gbɛ wa.

– Aa, mɔ gbɛ wa do ina?

Petro: l̄i, nɛ wa gbɛ 'bɔ wa do ina.

– Fala kɛ mɔ nɛ we dumu wa ni, nɛ mɔ dumu wa do ge?

Petro: Mɔ dumu wa do nge, nge go 'do sɛlɛ ni. Mɔ ba, mɔ nɛ si 'bɔ 'dɔ l̄i, mɔ nɛ zɔ kɔyɔnɔ, nɛ mɔ dumu a do nge go 'do sɛlɛ.

– Kɔ we duzu ba nyanga l̄i ni, nɛ mɔ nɛ sɛ 'dɔ l̄i ki nge?

Petro: Mɔ nɛ sɛ tɛ 'bɔ 'dɔ fua l̄i, kɛ wa ba nyanga nɛ ba ni.

– Gā k̄é, tabi..

Petro: Gā k̄é gɔ! Kɛ ma nɛ de tɛ ngo zā kɛ 'di ni.

– Nɛ lengge kɛ wa t̄ɔ na "nana l̄i" ni mɛ a ge?

Petro: Nàná l̄i mɛ a tɛ 'bɔ kɛ ma h̄ɛ, nɛ mbe yolo 'di nga né, nɛ ma nɛ de ngo gā kɛ nɛ ni, sɛ nɛ li nɛ nɛ h̄ɛ nɛ. Nɛ ma yolo ngo gā kɛ, ma yolo ngo gā kɛ, nɛ ma gbini de tɛ bi kɛ 'di nga nɛ ni. Bon*, ma nɛ gbini, nɛ ma gbini do kɔyɔnɔ, sɛ nɛ wa kanga nyanga ki ni, tɛ li naa li 'di de.

– Nɛ mɔ t̄ɔ sɔ na, wa zī ge? We kpe li ni?

Petro: l̄i, wa kpe 'bɔ li ni do 'do, nɛ wa fana 'bɔ ḡɛ, nɛ wa e 'bɔ li nɛ. Nɛ wa a ka 'dangga kɔ ḡɛ. Kɔ kɔyɔnɔ wa nɛ nɛ unu fala nɛ nde na, lɛ la nde, nɛ wa le kɔ ḡɛ. Kɔ mɔ nɛ nɛ tɛ 'bɔ ma, nɛ mɔ yolo, nɛ mɔ nɛ we zɔ ḡɛ, nɛ nde wa lia kɔ nɛ, nɛ mɔ 'banda kala wa.

Delɛ: L̄i h̄ɛ wena 'da fala kɛ kolo tɛ wena ni. H̄a do fala kɛ wa 'bili gole nɛ, h̄a wa h̄ɔa do ma tɛ nu fala ba nyanga l̄i ia, nɛ fala wa zɔ na, li h̄ɛ wena ni, nɛ wa ndo ba nyanga l̄i. Ki ni nɛ nde, wá gɔnɔ kɔyɔnɔ wena de tɛ kɔ l̄i de. Do fala kɛ l̄i h̄ɛ wena, ma wia na, wa ba nyanga l̄i do fala ni do ti. Wa le gbaa, wi ba nyanga l̄i ngboo, a le gbaa de ti go 'do l̄i i, nɛ a mɔ ngo yala gole gbaa, nɛ ma kpa lí li ni v̄e.

Tɛ ti li, nɛ mbe ɔ, n'a kpa ngba a do osa'de ke wa wia tɛ gba nyanga li a 'dafa ma ni, kpakɔ a la do kɔyɔɔ ni. Do fala ke a ɔyɔɔ kɔyɔɔ fala nɛ kpo do sa'de ni, ma wia na, sa'de de a nga na, ɛ gba. ɛ gba gole, kɔ ɛ hɔa nza do kɔyɔɔ, kɔ ɛ si tɛ li gā li i nde. Ma ke wa nɛ ba nyanga li ia, nɛ wa ɔ de nyanga li gbaa na, li ɔsɔ, wa gbɛa kɔyɔɔ vɛ do'do, sɛ nɛ wa si de. Na wa zɔ nyanga li tū kpo kpo kpo na, sa'de ɔ boe, tabi a nɛ gba nyanga li nde, ma wia na, lo 'dafa ma. Mbe mɔ ke ma zɔ nyanga li ma hā ni.

Lɛnggɛ ngo gɛ

Petro : Mɔ nɛ, nɛ mɔ fa ngòlé. Mɔ le zamɔ i, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ fa ngole dati vɛ. Bon*, 'do ngole ni, nɛ nde mɔ ia sɔ tɛmbè ia. Nɛ mɔ dī tɛmbɛ ni gbaa sū, nɛ ma e, nɛ mɔ siki tɛ mɔ, nɛ mɔ fana do gɛ.

Mɔ fana gɛ ni gbaa, nɛ mɔ 'dafa tàfúlú nɛ. Nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ kembe li, nɛ mɔ ba 'bɔ nyanga li wa ba ni, nɛ mɔ ba gɛ, nɛ mɔ e de tɛ nɛ. Nɛ fala kɔyɔɔ wa nɛ nɛ we la nɛ, wa nɛ nɛ we fa fala nyɔngɔmɔ kɔ nɛ ni, nɛ ma we na, wa le de kɔ gɛ. Kɔ mɔ nɛ ba gɛ nde, nɛ mɔ kala do kɔyɔɔ.

Delɛ : Sanga gɛ bɔa : Mbe gɛ kpo, wa sini ma, nɛ wa ɛnzɛ go'do nɛ do fɛɛ. Wa sa li ki ni na "Gɛ 'dòlò". Nɛ mbe nɛ 'bɔ, wa sini ma ni gbaa, nɛ wa ngbo'bolo go'do nɛ, nɛ wa sanga ma do fɛɛ. Wa sa li ki ni na "Gɛ ndɛnggá".

Mbe ɔ gɛ ndɛngga, mbe ɔ nɛ wa e tafulu nɛ bɔa. Wa e mbe nu nɛ nga, nɛ wa e mbe gbogbo zā nɛ i. Fala ke kɔyɔɔ wa le, wa dunu ki ni do'do nde, nɛ ombe wa mɔ ngo la de tɛ go'do nɛ mɔ. Ki ni mɛ a gɛ ndɛngga a ni.

– Nɛ gā nɛ a ki nge?

Delɛ : Gā nɛ mɛ a gɛ ndɛngga. We ke mbe, nɛ wa fana, nɛ ma dulu wena. Do fala ke mɔ kɔa we pi tɛ gā li, nɛ mɔ fana mbe, nɛ gā zā nɛ ma la zu mɔ.

Petro : Be le de kɔ nɛ vɛ....Be wia tɛ le kɔ nɛ.

– Nɛ gɛ wa gbɛ tɛ 'bɔ do kɔyɔɔ vɛ, tabi kɔyɔ wena wa gbɛ do gɛ mɛ a ge?

Delɛ : Gɛ ma le okɔyɔ vɛ. Kɔ do fala ke kɔyɔ ke a gba gɛ gba, a le kɔ nɛ mɔ, sɛ nɛ a gba gɛ, nɛ a mba do tala kɔyɔɔ vɛ, n'a hɔ nza de. Nɛ nde okɔyɔɔ ke wa gba ogɛ ni, mbe a sa'de wa sa li a na nzá. Nɛ mbe 'bɔ..⁴³

– Nza a le 'do li lia?

Delɛ : Ke 'da a, we yɛnggɛ nɛ, a zɔ fala gɛ ia, nɛ a gba gɛ, we kala okɔyɔɔ kɔ nɛ, kpakɔ a nyɔngɔ. Mɔ nɛ nɛ we hɔ nɛ, nde a gbutu gɛ, ia nza nga. A kala kɔyɔɔ kɔ nɛ vɛ, n'a e 'danga gɛ hā mɔ iko.

⁴³ Osa'de ke wa gba 'bɔ gɛ gba ni mɛ a : kɔànggá, tóli (tòlò li) do kòmbélá.

Kɔànggá (E : ngákòyɔ) : *poisson de la famille des Polypteridae (Polypterus sp.)*.

Kòmbélá ((mólélé*) mɛ a gba gbɛɛ kɔyɔ ke 'bala tɛ a gā wena, nɛ a wia we 'bili sanga a talɛ. A nganda wena, we gbɛ gā nɛ, ma ɔɔa sɔa gbālā tɛ.

Tòlólí, túlí (carn) : *loutre à griffes, assez rare, trouvée à Bwamanda et Bobito (Hydrictis maculicollis)*.

Kpùlú

Dele : Ké 'da kpùlì mé a galí wa sè te nè do m̀o ǹzanggo, nè wa 'dafa fèlè nè do s̀a* (soie).

Ma z̀a fala li ké m̀o k̀õa we da galí t̀e nè ni, nè m̀o oso numero galí ké ma we sè do k̀oyɔnɔ 'do li ni.

M̀o z̀o nè, mé a g̀ã li nde, nè m̀o oso numero 14 tabi numero 12, k̀o mé a hasã li nde, nè m̀o oso numero 16, numero 18, sè a ma wia do k̀oyɔnɔ 'do li ni de.

M̀o nè wa da kpùlì, dati v̄è, nè m̀o z̀o fala wa anga do kusi ni. Nè nde m̀o ángá sè 'betè iko g̀o. M̀o z̀a nè s̀ã kusinɔ, nè m̀o ì na, fala ni é anga, nè é kpa sè kusinɔ ni. Nè m̀o nè, tabi m̀o nè do pau, tabi m̀o nè do kpangbola, we z̀ã do kusinɔ ni.

M̀o z̀ã, nè m̀o anga dè t̀e nza nga. K̀o wa d̀o wena, nè m̀o m̀o ngo kala wa dè t̀e k̀o ngbo-ngbolo tabi gólò. Gólò mé a m̀o wa fana ma fana, be yele. Tabi m̀o k̀õ na, é nè zam̀o nè n̄a, nè m̀o kpa wa dè k̀o gólé ni, wa dunu, sè a m̀o z̀a zam̀o 'd̀ok̀o m̀o nyèlè de. M̀o kpa kusinɔ ia, nè m̀o si. Nè m̀o la zam̀o i, tabi do ngba m̀o ké nè 'dafa we nè do a zam̀o ni.

Nè nde kpùlì wa dá ma z̀o nè ké 'da sangguma g̀o. Ké 'da kpùlì, m̀o nè, m̀o h̀o i m̀o, nè m̀o fa na, li é nè nè t̀e nè ni, k̀õ ma boe nde, k̀õ ké k̀oyɔnɔ wa z̀o nè ni ma z̀o boe nde? Nè wele do wele a dè t̀e 'b̀o a nga we fa k̀õ ké z̀ã a k̀õa, kpa k̀o a fi sè galí 'da a k̀o nè ni. Tabi mbe g̀o, nè m̀o nè do galí kpùlì 'da m̀o kama kpo tabi 'bu nè ngbè'dè'dè tabi 'bu nè gazala.

Nè galí kpùlì wa dá ma do tũ g̀o, wa da ma do gba wese. Nè h̀o do titole, nè nè da ni gbaa, midi nè ba nè, nè nè h̀o nza nu da nga, nè nè fa nyɔngɔmè, nè nè nyɔngɔ. Nè nè kpe t̀e nè do'do, nè nè kpolo t̀e nè.

K̀õ tũ do k̀õ tũ ni gbaa na, nè z̀o na, kusi lo n̄a do ma zam̀o m̀o ni, tabi nyɔngɔmè ké lo n̄a do ma zam̀o m̀o ni ma ia, k̀o lo do ndambo k̀oyɔ boe nde, sè nè nè kulu ngo, nè nè m̀o ngo si nè de. Ki ni mé a d̄ea to 'da kpùlì ma h̄ã ni.

– Nè ké m̀o t̀õa na, 'bu nè ngbè'dè'dè, ma v̄è k̀o k̀õ kpo?

Dele : U ù! M̀o kpa k̀õ kpo, nè m̀o fi galí k̀o nè kpo, nè m̀o la dè dati. M̀o kpa k̀õ kpo, nè m̀o fi galí k̀o nè kpo, nè m̀o la dè dati gbaa na, galí 'da m̀o ma ia v̄è dè k̀o k̀õ kpo kpo kpo kpo v̄è nde.

– Nè m̀o fi ma k̀o k̀õ nè ndenge nè n̄é?

Dele : M̀o e kusi nu nè, nè m̀o 'be ma do zu k̀õ m̀o n̄é, nè m̀o pi k̀õ m̀o gbaa, nè ma le gbaa k̀o k̀õ m̀o, ma b̀o gulu 'baka m̀o do'do. Nè nde dati m̀o wia fèlè galí do gulu 'baka m̀o. Ma nè h̀o i m̀o do'do, nè m̀o pè k̀õ m̀o t̀e fèlè galí, nè m̀o ba wula k̀õ m̀o dè nza nga.

K̀o k̀õ m̀o ma nè h̀o dè nza nga do'do, nè m̀o 'be mbe t̀e fèlè galí ni, nè m̀o gbɔtɔ dè nza bi s̄i, nè m̀o e dè nu k̀õ ni. Gulu ké m̀o e ní ni, kpa k̀o m̀o nè nè we a galí ma e v̄è, m̀o h̀o, nè nde fèlè ma la, ma enze nu k̀õ, nè nde k̀oyɔ a ba ma. Nè m̀o m̀o ngo gbɔtɔ do k̀oyɔ dè t̀e nza i nga.

– K̀o nu fèlè ni..?

Dele : Ma là g̀o, nè nde galí ma 'bana, nè nde k̀oyè t̀e bà kusi g̀o.

– A wè do yu do fèlè g̀o nde?

Dele : A nè yu do fèlè, nè nde t̀e nza nga m̀o enze fèlè galí t̀e nè ni, m̀o z̄i ma t̀e ngo dígìli, nè ma kanga a 'di m̀o.

Tɛlɛ tɛ da galĩ

Petro : Sanga tɛ da galĩ do kùrɔ́a (pɛlɛ galĩ) ma bɔa. Mbe nɛ a be kɛ, nɛ mbe nɛ a gā nɛ. Dati kɛ vɛ mɔ nɛ da galĩ ni, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ fa sɔ́a kusi, nɛ mɔ anga 'bɔ ma. Anga dɛ kɔ mɔ ni gbaa, fala kɛ mɔ kpa kusinɔ ni we do galĩ kɛ mɔ nɛ da nɛ ni, nɛ mɔ kɔ́ we da gali kɛ gbogbo lì, kɛ 'da bi kɔ́ɔnɔ nde, nɛ mɔ ba be kurɔ́a.

Nɛ mɔ sɛ be zā tɛ bi sī, kɛ wa sa li nɛ na 'dikato galĩ, wa sɛ te kombo, tabi wa ba ua bula, nɛ mɔ hɛnzɛ dɛ tɛ fɛlɛ kurɔ́a ni, takɔ mɔ nɛ nɛ we da nɛ, sɔ́kɔ kɔ́ɔnɔ nɛ nɛ we ba nɛ, ma nɛ nɛ la nɛ, nɛ mɔ ĩ fala nɛ.

Nɛ galĩ, bi kurɔ́anɔ ni mɛ a numero 20, mɔ kɔ́bɔ dɛ nu nɛ. Mɔ 'dafa nu nɛ vɛ, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ da. Mɔ kɔ́bɔ kusinɔ, nɛ mɔ da 'dɔ̀ lì vɛ. Nɛ fala kɛ kɔ́ɔ ba, ya mɔ ĩ sɛ fala nɛ we mɔ zā tɛ tabi kombo ma mɔ ngɔ kulu nɛ, nɛ ma la nɛ, nɛ ma le lì... ma la, nɛ ma le lì, nɛ mɔ ĩ sɛ na, kɔ́ɔ ba. Nɛ mɔ kɔ́ wá nu kɔ́ɔ, nɛ mɔ mɔ ngɔ da nɛ do kɔ́ɔ ni. Kɔ́ɔnɔ ni mɛ a be kua kɔ́ɔnɔ, do kɔ́ɔnɔ kɛ wa a gā, nɛ nde mɔ da wa dɛ nza. Nɛ nde obi kɔ́ɔ wa sá saka gɔ. Nɛ kɛ 'da gā galĩ, mɔ kɔ́bɔ kusi nu nɛ, nɛ nde mɔ dɛ, nɛ mɔ kɔ́ ta tɛ nɛ. Mɔ da, nɛ mɔ nɛ, nɛ ma si lì si... kɛ na, mɔ fa do gā kɔ́ɔnɔ 'dɔ̀ lì i... li kɛ gā kɔ́ɔ boe, n'a we li ba ma, nɛ mɔ da.

– Nɛ kurɔ́a ma ɔ né? Kurɔ́a, kɛ mɔ sa li nɛ na kurɔ́a ni mɛ a ge?

Petro : Bon*, kurɔ́anɔ mɛ a pɛlɛnɔ kɛ wa tɛ tɛka, nɛ bɛnɔ wa hɛ, nɛ wa da do galĩ ni.

– Mɛ a fɛlɛ mɔ bolo, tabi ge?

Petro : Ɔ ð, mɛ a mɔ ndɛmbo.

– Nɛ mɔ yulu ma i do?

Petro : Bon*, mɔ hɛ do'do, nɛ mɔ 'bili te, nɛ mɔ ba pɛlɛ, ma a du, nɛ mɔ ba, nɛ mɔ da dɛ gbogbo lì 'di. Kɔ́ ma la do'do, nɛ mɔ kɔ́ dɛ i nga... da do i nga, nɛ mɔ da do kɔ́ɛ ni.

Tànggá

Petro : Tànggá, wa nɛ, nɛ wa zī lì vɛ do'do, nɛ wa nɛ, nɛ wa 'bili bàli, nɛ wa sanga nu nɛ, nɛ wa tɔ ma ni fai. Nɛ wa ba.. wa ba, nɛ wa yulu dɛ tɛ lí lì. Nɛ wa 'bili nwá, nɛ wa yulu ti nɛ. Kɔ́ kɔ́ɔ nɛ yolo ngɔ 'di we si gɔ́ɔ, n'a te kɔ́ tànggá. Kɔ́ fala sa, kɛ wa nɛ we zɔ ma, wa nɛ we gbɔ́ɔ tànggá, we kala nɛ, we zɔ nɛ, nɛ nde kɔ́ɛ tia kɔ́ nɛ. Nɛ wa ba, nɛ wa nɛ, nɛ wa sukpu nza 'di. Nɛ wa ba tànggá, nɛ wa yulu dɛ olo nɛ. Mosala 'da tànggá a ni.

– Ní a tànggá ni mɛ a te?

Petro : Mɛ a te gɔ, mɛ a bàlí, mɛ a bàli. Nɛ wa nɛ, nɛ wa 'bili, nɛ wa 'bili kòlò, nɛ wa tɔ ma dɛ tɛ nu nɛ ni fai, nɛ wa e go'do a a du. Nɛ wa ba, nɛ wa fi 'dɔ̀ lì i.

– Bàli mɛ a te gɔ?

Petro : Mɛ a te gɔ, mɛ a pɛlɛ. Bàlí gɛ mɛ a te gɔ, mɛ a pɛlɛ. Sɛ nɛ wa sini ma sini, nɛ wa sini ni gbaa sū, nɛ wa ba, nɛ wa yulu dɛ tɛ li te. Nɛ wa ba, wa zī 'dɔ̀ lì 'di ni, ɔ nɛ kɛ wa zī, wa dɛ do mɛ nɛ na ni. Nɛ wa e li nɛ, wa e li nɛ, wa e li nɛ.

Nɛ wa ba, nɛ wa yulu dɛ tɛ kɔ́ nɛ, nɛ wa yulu dɛ tɛ kɔ́ nɛ. Kɔ́ kɔ́ɔnɔ wa nɛ la nɛ, nɛ wa fa wala zāa, nɛ wa nɛ, nɛ wa le dɛ kɔ́ nɛ.

– Ne pɛɛɛ bàli wa kpa ma i do?

Petro : Wa kpa ma dɛ tɛ ti kɔla.

– Ní a mɛ a kɔa te, tabi..?

Petro : Mɛ a kɔa te gɔ. Mɛ a mɔ kɛ wa dī 'bɔ ma, nɛ wa fana do sanggi.

Gbándà

Simon : Do wala 'da gbándà, sɔki ma ɔ do kɛ we pi tɛ gā lì, mbe parfois*, nɛ nɛ zamɔ, nɛ nɛ ɔ wele talɛ ou nale, nɛ nɛ yɛnggɛ, nɛ nɛ zɛ lì zɛa. Ni gbaa, tati nɛ tɛ zɛ lì, tɛ gbɛ ogā kɔyɔɔ. Sɔki ma ɔ do be kɛ we ala nɛ, mosala nɛ ma zɔ de ni, ki ni mɔ pi tɛ nu génggédi, nɛ mɔ kɔ́ kulu lì gɔ. Nɛ mɔ pi, tabi ma ɔ talɛ nale, nɛ mɔ i tɛ genggedi. Nɛ fala sa, nɛ mɔ kala tɛ 'bɔ kɔyɔɔ kɛ wa wia do numero nɛ ni. Nɛ nde mosala 'da gbanda ma hã ni.

– Mɔ zɛ lì zɛa gulu ki ni na ge nde?

Simon : Mɔ zɛ lì fai we fa gā kɔyɔ?

– Wa zɛ ma ndenge nɛ né?

Petro : Wa ala gbanda zɛ do lì.

Simon : Wa ala ngbanda zɛ do lì mɛ a kɛ nai, numero nɛ ma gā.. 'banda gbanda kɛ ma gā, nɛ wa gbɛ do gā kɔyɔ ni.

– Ní a gbanda ma 'bɔ do numero boe?

Simon : Ma do numero boe.

– Gbanda mɛ a kɛ wa dɛ ma dɛa ni, tabi wa oso ma usa?

Simon : Kɛ wa dɛ dɛa ni, wi dɛ ma wi a okpasa winɔ. Bon*, wa dɛ ki ni, nɛ wa dɛ ma do ndenge kɛ, to mbe gbanda nɛ wa sa li nɛ na numero 2, do numero 3, do numero 4 ni. Bon*, kɛ 'da zɛ lì, mɛ a kɛ ma.. to kɔyɔ kɛ zu a ma gā, nɛ a le kɔ nɛ, n'a fi fia ni. Bon*, kɛ 'da zɛa li ma a ni. Nɛ kɛ be... Iɛ hɛ, nɛ Iɛ ala tɛ be lì né Kambia né ni, mɛ a kɛ numero 2.. "sukula nzungu". Wa sa li nɛ na "sukula nzungu". Bon*, mɔ nɛ hɛ do'do, nɛ mɔ 'bili sanga nɛ, ma hɔ mbé nɛ né talɛ, nɛ mɔ ala dɛ nu ngenggedi.

Mɔ pi, nɛ ma kɔ́ li kɔa gɔ. Ki ni mɔ zī, nɛ mɔ sa, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ zɔ. Mbe nɛ mɔ kpo ta tɛ'de. Mbe nɛ mɔ a gɛ a tɛ. Mɔ 'bili tɛ talɛ, nɛ mɔ a gbogbo nɛ, tabi mɔ 'bili nale, nɛ mɔ a gbogbo nɛ.

– Nɛ mɔ zɔa mbe kɛ okpasa winɔ wa dɛ ma dɛa ni?

Simon : Kɛ 'da kɔa winɔ wa dɛ 'bɔ ma dɛa ni, e zɔa.

– Nɛ wa dɛ ma do ge?

Simon : Wa dɛ 'bɔ do sɔa*, nilɔ*.

– Nɛ zé dati kɛ nilɔ* tɛ hɔ zi gɔ ni?

Simon : Wa dɛ zi do ngungge. Mbe pɛɛɛ 'da Iɛ zamɔ gɛ, wa sa li nɛ na ngungge.

– Wa fana ma, tabi..?

Simon : Wa 'bili.. wa ne, ne wa 'bili ngungge ni gbaa, ne wa gu ni gbaa, ne wa yele li wese. Ne ma ne kolo do'do, ne wa lifi lifi ni gbaa, ne ma dulu wena. Ne wa 'banda we 'dafa ne.. kpo li wolo ne.

Bon*, gā ki ni wena.. kpua ki ni wena, mɔ zɔ na, wa fa ge do sa'de nza, ne nde ke 'da kɔyɔ 'do li gɔ.

Ke 'da kpasa winɔ wa de zi ma ni. Wa hɔ te nu lu'du.. zɔ ke ma do lu'du ne ndenge zā zɔe da dɔ ni.. Ne wa yengge nu ne. Sɔki wa ne zɔ olo nyanga sa'de, ne wa zī nu zɔe gbaa, ma ne sɔkpɔ do'do, ne nde wa do tolonɔ 'da wa boe, ne wa a tolonɔ zamɔ 'di, ne tolonɔ wa 'banda ndi se wa di te li ne. Ne wa 'banda gbe wa.

Tabi ngbia, zambele, gbaguba. Mēme* ke ge ne ke 'da ngbia, a te, n'a fe 'bɔ, ne wa gbe a. Mosala 'da gbanda vɛ ma a ni.

– Ne gbanda ke wa fi 'do li, ke wa gbe do kɔyɔ, gā ke ngboo ni, ma 'da Ngbakanɔ 'bɔ boe.. ma zi 'da Ngbakanɔ boe?

Simon : Ma zi 'da Ngbakanɔ bina. Ne me a ke, wa zɔa, ke ombunzunɔ wa tea do ne, ne wa 'banda teka ne. Ne wa te zɔ mayele ne, ne mbe wanɔ ge wa ī zi ti kpo ke 'da zamɔ 'di ni kpua ni, wa he wá sɔwa* do zu ne, ne wa ne kpo te 'bɔ ke 'da kɔyɔnɔ 'do li, do ndenge numero ke wa hɛa te 'da mbunzu di ni.

Ngòlòmbàlà (tabi pànggá)

Simon : Ke 'da ngòlòmbàlà, me a ke obaa le wa mi dò, ne wa tɔ na, ma wia zeke 'da sambo, ne nde li ma lia, kɔyɔnɔ wa 'do li wena, ne le 'bili dò, ne le ne ne do ma, ne le a doe.

Bon*, kɔyɔnɔ wa do ngawi wena, ne ngòlòmbàlá ni... fala ke a gā, k'a ne kulu ngo, ne le da ngolombala, ne le ndɔlɔ do a, ne ma yala hàrr. Kɔ pala li 'duku, ne mɔ te, ne mɔ zolo li gbaa, ne mɔ ne, ne mɔ ba. Ne mɔ gbɔtɔ pele ngolombala, ne mɔ hɔ do ma, ne mɔ ba, ne mɔ fi a nza. Kɔ a ɔ hasā kɔyɔ nde, ne wuke ne, ne a ba gɔngge, ne a 'bolo a, n'a fi a nza i nga.

– Ngolombala ngboo ni ma ɔ né?

Simon : Me a mɔ bolo; wa de ma, le gba gàgá ne. Ne mɔ e li nzabele, ne mɔ ndɔlɔ kɔyɔ do'do, ne ma ne, ne ma na tɛ a i. Ya a bi 'bɔ li ne, a hó gɔ.

– Ma ɔ ne sele?

Simon : Me a be mɔ bolo ma ɔ ne sele ni, ne nde gàgá ne boe.

– Ne ne kpo fele te ne?

Simon : Le kpo pele te ne. Ne mɔ ndɔlɔ a, kɔ ma ne yala hàrr, ne nde pele de te ne, ne mɔ ne, ne mɔ ba, ne mɔ te do a, ne mɔ gbutu a nu nga nza i nga.

Lengge ngo dò

'Bobanga, Noel 1990

Ke 'da doe, me a ke mo wa fo a gā, ne mo mi. Ne mbe, ne mo ho, ne mo mi mbe te li fo 'da nya mo, mbe né ozalō* (jalon) fo tale.

Bon*, ma ne we ntango* ke nai, zeke 'da gazele tabi sambo, wa sa li ne na, mangbala. Ke 'da sabele 'bo boe, zeke 'da kpo zeke 'da boa 'bo boe. Bon* ke wa gbe do koyoko wena me a ke 'da mangbala. Ne ne né, ne ne ho i mo, ne kpa ngba ne wele tale, ne ne ne ho te 'do li 'di, ne ne 'bili te, ne ne zī vē. Ne ne sele nwá, ne ne kembe là ne vē, ne ne a li ne tale. Ne o wele tale, ne ne a li ne gazala. Wele kpo a do li tangga boa, wele kpo a do li tangga boa, wele kpo a do li tangga boa. Bon*, ne ne sini tangga, ne a li ne do'do, ne ne tombo mbe wele kpo le nga. N'a si, n'a sa mbula na: "Bindē wa ne ne dò di ni, te ngbaka..."

Bon*, we ne 'di mo, ne wele do wele n'a ba nyongomo, n'a ba tole ke a ne a doe ko ne ni gbaa, n'a ba gongge. Tabi a do gonggo bina, n'a ba sanggi.

Bon*, wa ne, ne wa ne ho 'di mo, ne wa o de nù. Ne mò ne sa titole belee, ne wilino wa 'bili te, ne wa 'bili sanga ne do do do né bútu, ne wa to te li go. Ne wa to ni gbaa, ma ne e do'do, ne wa élē mbe te wa sa li ne na 'bikò. To* te ni bina, ne wa 'bili bàlafa. Ne wa mba do ne.. nwá bàlafa, ne wa mba do ne.

Ne wa to ni gbaa, ma ne e do'do, ne wa kala de ko... wa zo mbe bulu be kpo, ne bulu be ni so wi a ε, — ke a ó ngu'du wuko gwe ni —, n'a so ni gbaa, ma e do'do, ne be ni a kpe dati. Ne wa ne, ko wa ne ho 'di mo, ne be ni a nyóngó se mo li go nga go. Wa ba te me nyongomo ke a nyongoko so ni. Wa ne ho te fala folo doe i, ne wa sa mo hā obe zāgbālā tabi 'bu nde, ne wa kala wa, ne wa a wa. Ne wa kala 'bo mbé doe. Wa ī na, koyoko wa le wena, ne wa kala 'bo mbé doe, ne wa ne ne gbaa, ne wa ho i sanga i mo, ne wa a ki ni nù. Ne wa folo ke i nga ni gbaa, ne ma e, ne wa folo... Ko be ni a folo kō a vē, n'a ba nyongome 'da a, n'a 'banda nyongoko ne.

Ne wa ne yu doe ni ndambo, ne beno wa folo so doe i nga ne, wa wele te wa, ne wa ne, ne wa folo ke i mo ni. We ke koyoko ni wena we tangga 'di. Ne wa kpa 'bo ke ná ni, wa folo ke 'do ne ni, wa ne, wa ne kpa 'bo tangga i mo, ya wa mboko ia. Ne wino wa 'banda gbe koyoko de wena.

Bon*, ne gbe wa te 'bo wena ia nde, wano ke wa o do wo we si ne, ne wa si. Ne wano ke wa kō we gulu koyoko 'da wa, ne wa o, ne wa gulu. Ne nde gulu 'da dò ma a ni. Ne nde kpasi 'da le i nga, le Ngbaka nga, wena mi zo na, mbe wena ma we do.

Wele doe ni, ma wia na, ne ne we gbe koyoko vē do'do, ne wa 'banda e mbe koyoko kō ne do gā ne. We ke wele do wele a kó se na, ε ba koye, ne ε hā hā wele doe 'diko go. We ke ε ba tole doe, we ke ε ba tole doe, ε te te 'bo do zele te wi 'de ε, ε há koyoko hā a go. Se ne wélé doe a yu, n'a tombo be gazala, tabi ne nde, wa gono li wala nga, we ba koyoko kpo kpo kpo kō wukono ke wa ba tole doe ni, we hā te 'bo hā wélé doe, n'a kpasa do ne, se ne li a sa, n'a 'banda de 'bo mbé kpale doe de. Ma a ni.

Lengge ngo sɔnggɔ

Petro Kpali

Ƙe 'da sɔnggɔ, mɔ wele ne zu mɔ kpo, ne mɔ do nya mɔ ne wele bɔa. Ne mɔ fa mbe mɔ né o'danga pipa ni, ne mɔ gba sanga ne, ne mɔ 'dene li ne ni gbaa, ne mɔ hɔɔ li ne, ní gbaa ne ma tɔ. Ne mɔ fa te, ne mɔ kasa de te ne. Ne mɔ fa ngòlò, ne mɔ a te ne vɛ, ne ma e.

Ma ne e do'do, ne ne zamɔ do nya mɔ, ne mɔ do be kpana 'da mɔ a dia. Ne ne hɔ i mɔ, ne a wi 'bili te hã mɔ, ne a wi fa fele hã mɔ. Ne mɔ kũ.. mɔ 'bana nù nga, ne mɔ sanga.. sanga, ma ne hɔ sanga, ne mɔ te gba ne gbaa, ma ne hɔ ngo 'di, ne a.. mɔ ne gba vɛ do'do, ne nde mɔ ia be nwá nù nga né, ne ma de te kɔ kpana, ne ma 'banda hulu de te kɔ kpana gbaa. Ki ni ne e ne, ne mɔ gɔɔ nwá, ne mɔ dili do li ne ní gbaa, ma hulu de kɔ kpana. Ma e, ne ne la de dati. Mbe ne ne de tũ bɔa te fa ne. Lì gã, ne ne de tũ bɔa te fa ne. Sɔki li be sī, ne ne de tũ kpo, ne ne a.

Bon*, ne fɔlɔ ki ni do'do, ne nde ne yú se ki ni né do gɔ. We ke ne gbe kɔyɔɔ do nga li ne. Kasi ki ni, gene kɔ mɔ ne ɔ, ke mɔ sa, ne nde kɔyɔɔ wa fia vɛ. Bon*, mɔ ne ne we ɔ tũ bɔa, ne nde wano wa fia, ne ne kpà wa gɔe ni, wa mà ngo, ne ne 'banda kala wa ni. Ne mbe tala ne, wa mbulu te me 'bɔ.

To ne de gúlù, ne ne gúlú wa ni gbaa. Ma ne ɔ tũ bɔa, tabi ne kɔ we fa mbé ne nde, ne ne fa mbé ne. Ne ne a fala bɔa tale, ne ne ma ngo, ne ne si. Gulu ke 'da sɔnggɔ ma a ni.

– Ne sɔnggɔ ni, wa ba wala ne, tabi liã ne, tabi nwá ne?

Petro : Me a te ne, gã gulu te ne. Ne wa gba te ne, ne tɔko ne ma mɔ ngo hɔ ne, ne wa kpo, ne wa a 'dɔ li. Sɔki ne gba ni gbaa, kɔ ne ingi na, kɔyɔɔ 'dɔ li wena, ne ne gbele gbàngbànà, ne mɔ gbele bòlónggòlò, ne wa mba ne. Ne wa gbele 'bɔ te ngòlò, ne wa mba do ne, ne wa fɔlɔ do sɔngge.

Ne kɔyɔ ke a nó sɔnggɔ gɔ, – we ke kɔyɔ ke a nó sɔnggɔ gɔe ni a boe. Gànà a nó sɔnggɔ gɔ, wílíkɔyɔ a nó sɔnggɔ gɔ – se ne wa fe te ne de. Kɔ mɔ dè ni gɔ, ne kɔyɔɔ bɔa ni wa nó se sɔngge 'da mɔ gɔ, ne mɔ gbe a gele kɔyɔ 'diko.

Lengge ngo ngòlò

Simon

– Mɔ sa sɔ 'bɔ li ngòlò?

Ƙɔ 'da ngòlò.. ke 'da ngòlò, mosala ne ma hɛ. Ne ɔ wele bɔa tabi tale nale. Ke ná ni wuko ɔ sanga ne boe. Bon* wukonɔ wa ne ne do wa ni, mɔ té ba wuko ke a do kanda*.. wuko gula gɔ. Mɔ ne do wuko gula, kɔ mɔ a ngòlò, gene kɔ ne fa gbaa, ma ne ngo li, ne nde ma nó se gɔ, ma nɔ se gɔ. De ne na, mɔ fa wuko ke sila a sa, se ne a do mālā bina, a lengge do dea sa dia dia ni.

Sɔki ne ɔ wili bɔa, sɔki wa ɔ 'bɔ wuko bɔa, ne ne ne, ne ne hɔ i mɔ, ne ne gɔmɔ ngòle do ngba soe ne ni, gbaa, ne te bi ne gbaa ma dunu... gɔnggɔ dunu zu wuko kpo, ma dunu 'bɔ zu wele ke kpo. We ke, ke 'da mɔ wili dunu, ke 'da nya mɔ dunu, ne ne te, ne ne a nù.

Mò sá, ne ne yɛngge 'bɔ. Ní gbaa, ma dunu ní fala bɔa, ne ne te, ne ne a nù. Sɔki ne ingi na, li gã gɔ, ne ne zã kɔ, ne ne 'bili te, ne ne 'banda to ne.

Bon*, ne to ní gbaa, ma e, ne fɔlɔ ne ni, wukonɔ bɔa wa kóló se ne gɔ. Bon*, fɔlɔ ne ni, ne bɔa ni, ne te wèlè 'bɔ we de ngo gɔ. Ne we kɔ ne hã ngba ne wia iko.

Nε νε fɔlɔ νε ni gbaa, ma νε e do'do, bon*, νε mɔ 'bili te, νε gba zu νε do kuruse*, νε mɔ zĩ de gbogbo li, fala mɔ fɔlɔ do ngɔlɔ ni. We ke mɔ dè ní gɔ, νε fala νε né tũ νε, νε né we yengge ngo ngɔle, νε nde giti mɔ wele ɔ νε wele 'do li, a gɔmɔ kɔyɔ ni. Ne nde zabulonɔ wa ha, wa gbe kɔyɔnɔ, νε nde kɔyɔ vɛ wa gbe wa ia ni. Mò sá, νε gbé se kɔyɔ gɔ. Mɔ de ni ia, wa hɔ νε, kɔ wa νε zɔ kurusi, ma ɔ νε nyɛa we ni, νε wa 'bana de 'di mɔ, νε wa yu 'diko. Gulu ke 'da ngɔlɔ ma a ni. Bon*, wuko a ɔ 'bɔ do letale* (retard), a kóló 'bɔ do νε we to νε gɔ.

– Ne ngɔlɔ me a ge?

Simon: Me a wala te. Me a wala te ma ti kola ge. Odafa, wa sa li wa otamba, wa nyɔngɔ me ge wena, νε nde ma há ngamɔ há wa gɔ, ma há te 'bɔ ngamɔ há okɔyɔ.

Lengge ngo gala li

Wi tɔa ma a Denambili, 24.12.1993

Ke 'da gala li, ke 'da le wukonɔ ge, me le νε do νε we gala li, wena me a gònggò. Sabele sa te 'bɔ né me né ge ni, νε le he gònggò, le he bi ye, νε le yolo, νε le νε do νε we gala li. Sɔe ge mɔ lengge we gala li nde, νε mɔ νε, νε mɔ tɔ we νε há ngba mɔ na: "Ne nè zi, νε zɔ li fala ni, νε nde kɔ νε yaka wena. Kɔ a do wala mosala* bina nde, νε le νε yénggé mbe gɔ nde?" Ne νε yolo te 'bɔ, νε 'dafa we νε gbaa, νε νε hɔ ngo wele tale nale nde, νε νε ma ngo.

Kɔ νε νε hɔ 'di mɔ, kɔ me a wènggé nde, me a gulu ti nde, νε νε le, νε νε ku'bu gulu ti ni gbaa, νε ma ɔ νε kɔ tɔa ni. Ne νε gala ni gbaaa.. νε νε yolo te 'bɔ, νε νε gbe kɔyɔnɔ kɔ νε ni gbaa, νε νε 'banda si νε.

Kɔ ma ɔ do bɔlɔ li, ma ɔ ɔsɔ, kɔ gbá kɔ νε boe ni, νε νε wengge.. νε gala.. νε kpe ngba'di gbá kɔ ke ni, νε νε wengge li naa li, νε νε pi ngenggele be hasá ké. Ne νε 'banda sala kɔ li ni gbaa, kɔ ma we te 'bɔ ke na, νε si si nde, νε νε si.

– Ne νε kpe li do ge?

Denambili: Le kpe li do 'bètɛ. Le νε, νε le 'bili... ma ɔ do gā li, naa li ke na, le senggele kpe li νε, kɔ gbá kɔ νε ke mbe li ma νε ia, νε mbe gba né, νε mbe gba né ni, νε ke ma hasá ni, νε νε wengge, νε νε fi ngenggele ki ni, νε li ndimili do ki ni, νε ki ni ma gɔnɔ, νε νε 'banda gala νε. Le kpe a nɔɔ.. le 'bili mbe te, li νε a sàlà, νε le e ti νε, νε le kala gbaa, νε le lo ki ni do nguma.

– Nguma me a ge?

Denambili: Nguma me a ke le 'bili langba. Ne le ba, νε le pi, νε ma νε gbaa, νε ma kɔ kulu νε. Ne le a osala ti νε, νε le kala otɛnɔ 'do li ni, te do νε ni gbaa, le wa ní gbaa, νε le lɔmbo nwá.. lɔmbo nwá vɛ, νε le 'banda kɔtɔ ka ('bètɛ) de 'do nwá ke le lɔmbo sɔ ni.. Ne wi li ka ni, a wele kpo a wélé we gɔ, n'a pi ka li nguma ní gbaa, há pala ke tala νε 'bana ndambo ni, νε a siki li a de ngo 'di, n'a lo, n'a kanga lí li, se νε le yolo te 'bɔ wala, νε le gala gbaa, νε le 'banda gbe do kɔyɔnɔ.

Le yolo, νε le gbe kɔyɔnɔ fai, ma νε... ma dunu gɔnggɔ, νε le gɔnɔ sanga νε ni gbaa, νε le si do νε. Wele do wele a si te 'bɔ do νε kɔ tɔa kɔ a. Kɔ a νε hɔ te 'bɔ 'da a nga, νε benɔ kɔ a wa 'banda yɔnggɔlɔ mɔ na : "Mɔ zɔ... mɔ si νε si." Ne mɔ si do, νε mɔ e tole ké nù, νε mɔ te, νε mɔ dungu nù. Ne wa na... νε wa to nù tua, νε wa tɔ há baa wa nza nga : "Mɔ zó,

mama gbea koyo, mama gbea koyo!". Ko a ne, ne a ne tō na: "Ko ke gbaa, wo ba lo ba. Ko ma goa na, mo gi mbe hā lo, hā lo nyongo e!".

Ne mo ne te 'bo, ne mo kala mbe ndambo, ne mo gi. Hā wa nyongo do'do, ne mo 'banda sō te 'bo di ni.. séá li 'bélé te panza, ne mo 'banda soko do ne ni gbaa, ma ne e do'do, ne tala ne 'bana, ne mò sá, ne mo a de ngenggele we ni. Ma ne kolo te 'bo do'do ni, ne mo sa te 'bo, ne ne la we yengge mbé ne.

Lengge ngo gu gē

Denambili, 24.12.1993

Denambili: Ke 'da gē ni, e gù me mbe ma go, kasi wi gu zi wi a naa mi. A he hea, a he ko owi wilino ke wa fana ni. N'a ba, n'a ne do ne. N'a zo ti te né okúkúno ni, ti te ke ma de ná kùkí, n'a ba, n'a pi te'de. Ne me a a ko gē ni, me a dō ngá koni do nzàmbú 'bete. N'a ba, n'a a ko gē, n'a gu do ne. A ndo 'do ne, ne ti ne ma nganda.

N'a si, n'a o tū boa, n'a zo. Mbe go, n'a kala olo do ozembe ko ne.

– Ne a kpe ma do ge?

Denambili: Wa we fala ho ne zāa, we tàfúlú ke wa de, ne wa e ko ne ni. Ne wa enze go'do ne. Ne wa bi de ko ne ni gbaa, ne wa fe. Ne mbe go, ne nde wa fè te 'bo go, ne wa 'bana do tunu li wa ni, n'a kala wano ni do tunu li wa. Ne wano ge wa fe belee ni, wa meka te 'bo we mbulu ne.

Ke a ne, a zo ni, k'a kpa koyono do'do ni nde, n'a ba 'bo mbe meno, n'a ne, ne a a ko ne ni, ná ka'danggano do onzàmbú 'beteno ni, do ongá konino ni. N'a a, n'a gese 'bo de olo ne.

– Wa gbe do koyono wena?

Denambili: Wa a ni, ne fala te ne unu, ne koyono wa 'banda le ne na, lo le we nyongo omeno ke ma ko gē ná ni nde, se ne wa fa fala ho 'bo nza zāa de.

– Ne koyono wa le wena me a lo do ge?

Denambili: Olò, do zembe, do olálá, do kálá, do koyono kili kili*, koyono vè 'do li ge.

– Ko wuko a nyóngó zembe go!

Denambili: Wuko nyóngó zembe go, kasi a te do ne, o ne ke a do wili a boe, ne ne wili a nyongo te 'bo, n'a nyongo 'da a nga a loe.

– Ne di da dō ni, mo nyongo zembe nyongo?

Denambili: Wi a mi? ..éé.. Mi nyongo zembe nyongo.

Entretien à 'Bodumbili II

*Les interlocuteurs étaient : Bandoma (ancien combattant),
Deletinu Lumanza et autres anciens du village (23.04.1994)*

Tànggá

Kpasa wí: Kε i mɔ ni (Kulu 'Dua), wa sa li ne na tànggá ni, ne nde ki ni me a te 'bo ke 'da wa i mɔ ni. Ne ke 'da le nga ni, le sa li ke 'da le nga yóli⁴⁴. ('Bowasē)

Ne Bon*, yóli ni, mɔ ne zī gē, ne mɔ zī gē gbaa, ne mɔ to li ne vē do'do, ne mɔ 'bili li ne ni, ne mɔ ba yóli, ne mɔ ba, ne mɔ yulu de ma, ne mɔ gifi nu ne de ngo. Ne mɔ 'bili nwá, ne mɔ na ka zā ne, mɔ kpe ka zā ne vē, ne ma nɔ.

Kɔyɔ ke a yolo ngo i we te ma, ne fala ke a la se ne ma bina. Ne ngele li ma ba a, ne ma isi a de kɔ ne. To né gǒ, to né mbáláwálá, sa'de vē, ne ngele li é ba se a, ne ma pi a kɔ ne ni.

Ne nde me a kpo, me a ngawi 'da li, ke ma te ma do ngele ne wena, do ngawi ne ni, ne ma isi a, ne pala ke a ho ne nza bina. Gulu pala ke wa sa li ne na tangga i mɔ hā ni. Ne nde ke 'da le nga a yóli.

– Ne wa fana ma do ge?

Kpasa: Wa fana do pélenzábélé.

– Ne bàli ke wa tō i mɔ ni?

Kpasa: We ke pelenzabele 'da wa i mɔ ngboo bina, ne nde ma 'da le nga wena.

Màsònggá (N : Tànggá)

Bandoma: Bàbá, mɔ zélé gulu we màsònggá. Màsònggá ge wa kpé gē 'da le nga go. Wa kpe ma te 'do 'Dua. Ne nde wi de ne, wa lé ia, nde wa ó ngu'du wuko go, gbaa ne wa ho do ma iko.

Kɔ wa sanga ma, ne wa yolo de kɔ ga, ne wa ba te, ne wa mi ki gbaa, ne ma le li, ne ma nɔ, ne wa a gē li ne. Kpakɔ wa a gā li, ne nde me a gba gbete gē, ne ma gā wena. Be ke a ɔ do sabelé ngbe'de'de a le kɔ ne, ne a bɔɔ tē a vē. Gē masongga ge a ni.

Ne nde kɔyɔ ma lé ma mba mba iko go. Kɔyɔ ne a le me a mbótó. We ke ngele li kala 'bo wa de te kɔ ne – wa sa li ma do ā Ngbaka na "Kpàkpóli" –, se ne wa le de. Wese kpo sɔe ge, ne wa a o'bu mboto mbe gazele kɔ masongga.

Ne nde masongga wa kpé ma 'do be li, ɔ ne ke le do ma te le ke le dungu ne te 'Bodumbili bɔa ge go. Kɔ masongga, gulu we 'da ma ge a ni, ne nde wa kpe wena te kɔ 'Dua. Ne nde le wè te 'bili bele te ne go, we ke ma le 'da le bina.

– Kɔ mɔ tōa na, wa fana ma. Mɔ ī ti ndenge ke wa fana do ma ni?

Bandoma: Mi ī ti ne ī. Wa fana masongga, ɔ ne ke i mɔ ni, ne wa zɔɔ pelenzabele, ne wa fa mɔ ke wa sa li ne na ngàlá. Wa ne gene ne nea, ne wa gba do gbàwú ne. Kɔ pala ke ma bina, ne wa ēlē mɔ mbònggò, to mɔ nzànggò, ne wa gba li gbawu ne gā. Ne wa to do mba'bi, ne ma fàbú fàbú, ne wa to ne gē. Gene kɔ ngbala ne ne walala, ne me ne le ne ge me a bi kɔyɔ go, me a gā kɔyɔ, ne nde wa h́ se go. Ne wa le ne masongga, ne wa kpa se wa iko.

– Ne tàfúlú ne boe?

⁴⁴ A propos des nasses tànggá et yóli, il semble y avoir une confusion. Voir la section "differentes sortes de nasses" p.136, aussi p.: 172.

Bandoma : Tàfúlú nɛ boe. Tàfúlú gē masɔngga ma boe.

– Ma kpo?

Bandoma : Ma bɔa, nɛ mbe nɛ wa e tale. We kɛ gē gā wena, nɛ ma dulu wena. We kɛ kɔyɔ wa wia we le 'bu wa gazele.. mboto.. li wese kpo. Wa sukpu wa, nɛ wa kala nɔ zā wa, nɛ wa a ma, mbè nɛ ma dunu damezane* bɔa, kɛ na wa kala wa dɛle wena ni. Nɛ wa gi nɔ wa do nwá ka'dangga, nɛ owele wa nyɔngɔ. Nɛ mbe wa nyɔngɔ do bō. Nɛ wa a 'bɔ tɛ nyɔngɔ mɔ, nɛ obe wa dɛ do sa.

Nɛ nde masɔngga mɛ a be solo gē gɔ, mɛ a tala naa gēnɔ vɛ, kɛ wa kpe ma kɔ gā li ni.

– Nɛ go'do nɛ ɔ nɛ?

Bandoma : Go'do gē masɔngga wa ngba'bala, nɛ wa e te go'do nɛ. Nɛ nde wa sángá go'do nɛ sanga gɔ. Nɛ wa ngba'bala, nɛ wa e te go'do nɛ. We kɛ fala kɛ na, wa yá lá sɛ fɛle tɛ nɛ yala ni bina. Nɛ wa nɛ yala fɛle tɛ te ni, nɛ wa sukpu kɔyɔ nɛ dɛ tɛ kɔ ga iko. Nɛ nde wa súkpú kɔyɔ tɛ bulu nù gɔ, we kɛ mɛ a bi solo kɔyɔ gɔ.

– Kɔ wa sukpu wa tɛ bulu nù, nɛ wa dɛ sɛ nɛ nɛ?

Bandoma : Nɛ nde, kɛ wa gā wena, nɛ mɔ dɔlɔ wa, ma wé sɛ gɔ. We kɛ mɛ a mboto, mɛ a gā kɔyɔ. Mbe wa gā ɔ nɛ be ni, nɛ gba gbɛle li wa gā wena. Wa ɔ nɛ kpàkálá ni, wa unu de wena.

– Nɛ okɔyɔ kɛ wa sukpu wa tɛ ngɔ digili ni?

Bandoma : Ní ki a ni, mɛ a kɔyɔ kɔ be lì, ɔ nɛ ndenge li kɛ 'da lɛ Ku'ba gɛ, nɛ wa sukpu wa dɛ kɔ koe iko. Mɔ zɔ gē kɛ ná ni. Sɔkɔ ma tɛ do ntango kɛ na wa le sɛ ni, nɛ mɔ zɔ gē nɛ do tū ta 'bɔ ni. Do kpo se kɔyɔnɔ wa nɛ le nɛ ni, nɛ mbe, nɛ mɔ zɔ pala tale, do tū ni kpɔkɔ pala sa ni. Nɛ mɔ sukpu sɛ dunu koe tɛ 'bɔ ni, ya ki a kɔyɔ kɔ be lì.

Kasi wa zɔ masɔngga do kpo se kpo do tutole iko. Wa fó kɔa nwá ngu'du nɛ gɔ. Nɛ nde wele kɛ a wi masɔngga ni, a ó ngu'du wuko gɔ gbaa na toe ia nɛ ni.

Mbè inanɔ wa dɛ we gbɛ do kɔyɔ

– Nɛ mi zila na, mbe nɛ wa gu gē, nɛ ngɔ digili ni, kɛ wa nɛ sukpu do kɔyɔnɔ ni, nɛ wa mi mbe te kpo dí ni... be te kpo kɛ ma sa mɔ hā okɔyɔnɔ na wa le gē, mɛ a te gɛ?

Bandoma : Mɛ a bɛlɛfanda. Nɛ nde ki ni mɛ a kɛ mɔ 'dafa do nú gbá gē 'da mɔ ta 'bɔ na, ɛ dɛa gē, hā gbagba nɛ ɛ ia do nwá nɛ do zu li kɛ gɛ, sɛ nɛ de. Nɛ nde ma vɛ ma wè kɔ gɔ.

– Mbe nɛ wa dɛ tɛ 'bɔ do gele ina?

Bandoma : Wele do wele a dɛ tɛ 'bɔ do ina 'da a, kɛ ɛ kpa sɛ do kɔyɔnɔ ni.

– Nɛ ina 'da mɔ boe? *Bandoma* : lī! (wa vɛ wa mɔmɔ)

– Kɛ 'da mɔ, mɔ tɔ ma sɛ. (A mɔmɔ tɛ 'bɔ wena, n'a na:)

Bandoma : Mbe ina kɛ wele a wia we gbɛ do kɔyɔ, mɛ a pùnzà, ma boe. Punza 'da te kɛ mɔ ĩ tɛ nɛ, kɛ wa bia hā mɔ na, mɔ dɛ nɛ, nɛ mɔ gbɛ sɛ do kɔyɔ ni, ki ni ma boe.

Nɛ mbe a kole. Kɛ na mɔ 'bili dɛ kɔ gē, ma boe. Nɛ mbe, mɔ 'bili dɛ 'dɔ lì, ma 'bɔ boe. Nɛ mbé nɛ, mɔ e dɛ ngu'du gē, dɛ 'do gbagba gē 'da mɔ ni, ki ni 'bɔ boe.

– Nɛ mbe oliã te 'bɔ boe?

Bandoma : Liã te 'bɔ boe. Kpo kpo liã te ni ma wia we de 'bɔ do punza ε tɔ we ne hã mɔ ni.
Ke 'da oyaa le ngboo ni.

Kpasa wi : Yali zamɔ, ma zòlò ina gɔ, mɔ olo yaa le. We ke mɔ kpe gē do ina, ne mɔ ndɔ bili do ina. Ne nde 'dã ne me a ke mɔ ba hi wele li ne, hi 'da Gale ngboo ni, nde ki dè gɔ! Kasi ke olo yaa mɔ ngboo ni, mɔ de se ma, kpakɔ ma pele mbe sa'de de ti mɔ, ki ni zòlò gɔ.

Katek : Wele ke a da galí do ina, do wele ke a dá do ina gɔ ni, wi wia we gbe kɔyɔ wena a wio nde?

Bandoma : Ma wia do ke na, wele ke a do ina ni, n'a gbe se kɔye ngboo ni. Ne nde ina, 'dã ne wena le bē, me a ke na, wele te fè te ne gɔ. Ki ni zòlò gɔ, ina zòlò le nu nga gɔ. Ina olo yaa le boe pii iko.

Galí tē

Dele : Wi a mi, Dɛletinu-Lumanza. Aa benɔ, zé olo yaa le ngboo, fo zé galí bana, ya kɔyɔ wa dunu 'dɔ li ge. Ne wa yengge, ne wa zɔ kɔyɔ 'dɔ li ge, ya fo mɔ gbe do kɔyɔ kɔ wa bana. Ya hã zã ma a 'dã gɔ. Ke wa tɔ hã ne na, ne dúngú do hã zã, do gulu ne hã ni. Be, mɔ dúngú, ne mɔ gé zala mɔ, ne mɔ zélé baa mɔ.

Kò'bòlíngótó ngótó.. mbe a tē zamɔ ge, wa sa li ne na kò'bòlíngótó. Ne wa yengge zé, ne wa ba ma. Wa ne we kpa ne, ne wa sele te ne vē. Ne wa si ne, ne wa fa kɔya, ne wa siki de gulu ne, ne wa ba ba ba ba ní fai, ma dele de kɔ a. N'a lifi pele kusa zamɔ ge, n'a kpo go'do ne, n'a ne, n'a da do kɔyɔ.

Ya mɔ gbe do kɔyɔ ma a mɔ ke nai, me a mɔ hã zã. Ma le zɔa de kɔ obaa le, ke zi dati wa bia hã le, ne le dea ma, ne le gbea do kɔyɔ faii, se a mbatinɔ wa hɔa, kɔ le kpa galí, hã le 'banda do ma.

Ya oyaa le wa ndua ngo dula fai, ne dungu, ne de dula ni ma sɔkpɔ, we ke ombatinɔ wa hɔa ni, kɔ wa da kɔ wa te ne, kɔ le 'banda he galí mbatí, kɔ le dá se di do kɔyɔ sɔe ge de.

Hã benɔ, ne zélé. Kò'bòlíngótó olo yaa le ge, me a mɔ oyaa le wa gbe zi do kɔyɔ, ma a ni.

Galí ke oyaa le wa dolo zé ma ni

Bandoma : Galí ke wa bá zé do kɔyɔ de nza ni, ne nde mɔ kɔ na, ε kpa galí, ne mɔ ne, ne mɔ gɔmɔ te, ne mɔ pi nù, ne mɔ dɔ do kálí. Wa sa de li ne na màkálà* do nu lingala ni. Ne mɔ ne, ne mɔ hã hã nwa dula, ne a dolo do galí hã mɔ.

Hã a dolo galí vē, se ne a tufu sa nu a te ne. Ne mɔ ne, kɔ mɔ ndɔ galí ni, to mɔ ne we da da, kɔ ma ba, kɔ mɔ 'dɔ kɔyɔ, kɔ mɔ si, ne mɔ te nyòngò kɔye ni dati gɔ. Ne mɔ te, ne mɔ hã hã wi de zi dula ni. Ne mɔ kpa 'bɔ mbé wèlè nù. Ne mɔ ne se, ne mɔ kpa se kɔyɔ 'do ki ni ma la ke zi mɔ nea zi ne hã a kpo ni.

Ne nde galí wa kpa zi ma te ti ngbengbe dula 'da kpasa wi. Ne mɔ gu nu ti a, ne mɔ ala nu mɔ hã a, se ne a dolo galí hã mɔ de.

– A dolo gā ke, n'a dolo be ke?

Bandoma : lí, n'a dolo gā ne. Ke mɔ kɔa na, ε ne da hã gā kɔyɔ, n'a dolo ne gā ne hã mɔ. Ne dati ke a ne dolo ne ni, n'a ó se ngu'du wuko gɔ. We ke a ɔ ngu'du wuko, hã a dolo we hã hã mɔ, ne fo galí ma gba ne. Kɔ mɔ ne ia, hã kɔyɔ ba, ne ma zafa, ne a la se ne. Ne nde wa dé zé galí ti da dula, né ke wa de do mbili ni.

Entretien à 'Bogbambe

*Les interlocuteurs étaient : le catéchiste Nzomba-Mayele
et quelques anciens du village : Mba, Nabana, Pàndéwà-Pèpè
et Yangge Léonie (femme mariée) (29.03.1994)*

Nzomba : Onyae, bale hã nê! -bale! Onya e, le zo na, le sœ ge do yangga wena te ko le 'Bogbambe. We ke le zoa na, Gale ke a do nganda vë, a tumba gã bà hã le, sango Marcel. Nê nde a hœa sœ ge ko le 'Bogbambe do kô zekê 'bu nê bœa ngo nê libœa, zekê 'da tale, 1994. Ní a le wia te sa iœnae hã Gale wena, we duzu nê gã dœa mœ a dœa hã le ko wese sœ ge.

Lengge ngo gala lì

Yangge Léonie

Wi a mi, Yangge Léonie, mi nê tœ gulu we yali ke le yengge do nê 'do lì, kpako le dala do beno 'da le, do kili te le pala nê kpo. We ke mœ wuko, mœ dungu ko tœa 'da mœ zu mœ kpo, do wili mœ, ko sabele sa ia ni, nê mœ 'dafa na, e nê nyœngo œ de, do beno 'de e ni, nê mœ de nê nê nde?

Mœ hœ yeke, nê mœ hœ gœnggò, nê mœ 'dáfá nu dugbu 'da mœ, nê mœ fá nyœngomœ ko fœ 'da mœ, nê mœ kulu ngo ko tœa 'da mœ ni, nê mœ yengge.

Tabi nê zu nê tale, tabi nê bœa, nê nê hœ i mœ, ko nê nê we œ œa nde, nê nê zo fala ke nê nê œ sœ do ma ni. Nê nê de be da, nê nê fa gua, nê nê 'dafa mbœko gùlù. Nê 'bili be te, nê nê zĩ sala, nê nê 'bili be bœo te, nê nê a ngo nê, nê nê sini ma.

Nê nê mœ ngo yengge nê, we kenggele li ke gã kùkú te nê ma œ dia ni. Nê mœ te ba 'da nê, we fa ma. Ní gbaa, mœ kpa dia nê, mœ ĩ na, kœyo wa ko nê ni, nê mœ sa mœ hã ngba mœ ni, nê nê kala te, nê nê pende te ni te zu nê gbaa. Nê te ni ma nê we do'do, nê nê fa nwá, nê nê lœmbœ 'do nê gbaa. Nê nwá ni ma nê e do'do, nê nê ndo di ni, nê nê kala gœnggœ de kô nê, do dugbu, nê nê kœto 'bêtê, nê nê tolo de te zu nê, nê nê te, nê nê a 'do nê gbaa, nê nê te nê.

Ma nê e vë, nê nê sí 'bœ go'do lì 'di, nê nê kpe 'bœ ma wala kpo œ nê ke nê dœa so 'bœ nu kolo lì i nga, zu nê i nga ni. Nê nê 'dáfá 'bœ ma ni, nê á 'bœ te vë, nê nê 'dafa 'bœ nwá vë. Nê nê kôtœ 'bêtê zamo ge, ma a tũ, nê nê né we na te nê sũ sũ. Nê fala ke nê nê yolo nu kolo nê, kpako nê gala do li ni, nê nê kœto dëlê. Wa sa li nê na dëlê, nê wa sa 'bœ mbe li nê na pembe*. Nê kœto ma, nê nê na 'do nê sũ, nê nê lœ gbaa, nê ma nganda. Nê nê gala ma nganda wena gbaa. Nê mœ nê nê we yamba kenœ ma 'du 'dui, ma gónœ gónœ de ko nê, nê nê fa te, nê nê pende 'bœ sanga nê ni. Nê nê a 'bœ nwá, nê nê kœto 'bœ de te nê.

Nê nê kala gœngge, nê nê a ti nê, nê nê so de ko nê, nê so kœyoœ ke wa 'bana, kpako wa ngeme li ngba wa ni. Nê nê so wa de ko gœngge, nê nê mœ ngo dœo wa de ko yeke faii. Ko ma nê œsœ nda'da nù, nê nê kala dugbi de kô nê, nê nê mœ ngo te gœmœ wano ge te 'bœ wa yengge do ngo 'bêtê ni. Nê wano ge wa yu, wa le ti kuki ni, nê te pi kô nê ko kô we kala wa de te nza. Kala wa de te nza, ní gbaa wa nê e do'do, nê nê fœo te wa sũ, nê nê gœno sanga nê. Nê nê fœo tè nê sũ, nê nê kala tole kœyoœ 'da nê de te zu nê, nê nê la te pala ke nê œ sœ do ma ni.

Kœ nê hœ 'di mœ, nê nê da we ti gùlù nê zĩ so ni, nê nê a kœyoœ ni ngo nê. Nê nê gulu wa ni gbaa, nê wa nê kolo do'do, nê fala sa, nê nê so ki ni, nê nê nê 'bœ gala mbé nê, ní do ní. Hã fala ke nyœngomœ 'da nê ma e nde, nê nê kala tole kœye 'da nê de te zu nê, nê nê mœ ngo si ma.

Nε κε μω νε νε si νε, νε nde koye κε μω 'dafa na, ε νε si νε, νε beno 'de ε, do wili ε wa de yangga ε ni, νε μω saka mbe κε ma a gā dia ni, νε μω gi sū, νε μω lu ka νε, νε μω εnzε, νε μω a de te ngenggele tole zu μω ni. Hā pala κε wili μω a gɔnɔ dati μω, kɔ a kpa μω nde, νε μω bá hā a, νε a nyɔngɔ. Hā be 'da μω a gɔnɔ dati μω, a kpa μω nde, νε μω bá hā a, νε a nyɔngɔ. Kɔ μω kpà wa sanga gɔ, kɔ μω si, μω νε hɔ nu tɔa, νε wa yu dati μω, νε wa μω ngo de yangga μω.

Nε μω e tole koyɔnɔ nù. Nε obenɔ wa zɔ ma, νε wa de yangga, we κε wa ingi na, naa lo yengge yali, νε nde lo kpa kpasi kɔ kili te, kpakɔ lo nyɔngɔ, lo kpa hēa ia. Nε wa te de yangga μω de wena. We κε ki ni wa do kōa zā de 'da μω, we κε μω dea dia μω we wa. Nε μω a ngo, νε fala sa, νε μω lu ka νε vē, νε μω sa μω hā okpasa wele, κε με a okpasa kefe μω, tabi kpasa wili μω ni, νε μω kē sanga νε. Nε μω hā κε 'da wilinɔ hā wa, νε wa nyɔngɔ, do nya wa.

Nε κε 'da μω wuke, μω mba te με 'bɔ do gula μω, νε beno 'da μω, né oboko beno, νε μω nyɔngɔ do wa. Nε bulu beno wa nyɔngɔ te 'bɔ do baa wa.

– Nε tala kyɔnɔ μω de do wa νε?

Léonie : Tala koye ni, μω ba ma, νε μω a kɔ yele, νε μω ba, νε μω e te ngo yinggili, κε μω de ma, νε μω da we de ti νε, do ma 'dángá gɔ. Kɔ fala κε μω yengge, μω si, νε μω kala ma, νε μω a zā sanggo, νε μω gi hā wa.

Kɔ μω zɔlɔ mbili nde, νε μω kala mbe, νε μω a li wala, te ngo ngbolomɔ a dia. Kɔ fala κε wele la, νε a he, νε μω ba makuta, νε μω he do tɔ do savɔ.

Gbándà

Nε κε 'da **gā gbándà**, κε με a 100 m ni, νε wa ba, νε wa ala, νε ma kpɔ kulu lì i, νε ma kpɔ kulu lì i, νε gbogbo νε ma la ndungbée de gɔtɔ i. Nε wa la do ga, ba 'da lì de ngo, do we de kɔ wa. Nε wa νε nyele wena, tabi né 100.. 200 metere* ni. Nε ombe wa tū we, νε mbe te lu ga, νε mbe te ze lì do tūi ni. Nε koyɔnɔ wa 'banda te yu te ngu'du νε i nga. Nε wa te ze νε ni gbaa, wa te, kɔ wa νε hɔ ngu'du νε i nga, νε nde koyɔnɔ wa dunu li gbanda ni. Wena koyɔnɔ wa sa li wa na màkò'bè, tabi osànggú, koyɔnɔ wa ba ma wena wa a ni.

Nε wa νε, νε wa ba kulu κε i, νε wa ba kulu κε i, νε wa mba, νε wa te gbaa, νε wa du'bulu ni gbaa, νε wa fi te kɔ ga. Kɔ wa νε kala wa do'do, kɔ wa kɔ we ze 'bɔ mbé νε, νε wa ze do tūi ni. 'Da fala kpo, νε wa wia te ze ni gbaa fala tale do tūi ni. Nε wa sa li ki ni na gā gbanda, ma a ni. We κε wa ba ki ni olo te νε vē 100 metere ni.

Nε **be gbanda** ni, με a κε wa νε, νε wa a nyanga lì, be li κε ma te te ngo gā li ni. Nε wa νε, νε wa zɔ nyanga νε, κε ma te te ngo gā li i nga ni, νε wa ala be gbanda de te nyanga νε ni. Nde ki ni, wa 'bɔ fai gbaa do sanga titole, se νε wa te, νε wa zɔ ma de. Wa sa li ki ni με a be gbanda. Wa ala nyanga be lì, κε ma te te ngo gā li ni.

Lengge ngo gē

Nabana

Wi a mi, Nabana, conseiller ke kpo te ko le 'Bogbambe ge. Mi ne tō we 'da dea to gē, ke okpasa baa le wa de zé.

Dati a de ma gbaa, ne wa ne, ne wa 'bili mbe pele kpo zamɔ ge, li ne a ngòlò. Ma do tē te ne boe. Ne wa gbele tē te ne ni gbaa, ne wa 'bili ma, ne wa si do ne, ne wa yele li wese. Hã ma ne kolo do'do, ne wa kpolo 'bɔ mbé te wa zamɔ i, ne wa 'bili mɔ nzanggo. Ne wa si do mɔ nzanggoe, ne wa gba sanga ne vē, ne wa a 'bɔ li wese. Hã ma ne kolo do'do, ne wa ba be kɔya, ne wa dī ti ngu'du mɔ nzanggoe ni vē. Ne wa gba sanga pele ngòlé ni, ne wa ma ngo fana do gē.

Wa fana do gē ni gbaa, ko ma e, ne wa le 'bɔ mbé ne zamɔ, ne wa 'bili 'bɔ mbé nyakā, wa sa li ma na kúsà, tabi ndìlibà. Wa si do ki ni, ne wa sa li ma na kólò kò gē. Ne wa de do ma ni vē do'do, ne wa fana mɔ, be ko ne ni, wa sa li ma na, tàfulù. Wa de be ke ge, ma do ko ne 'di. Ne gā ke, ma do nu ne nza nga. Ma ɔ ne 'bili ko tɔa ni. Hã 'da fala ke kɔyo le ia, n'a yolo ko ke gbogbo ni, se ne a zīlī 'bɔ, ne a le de ko ke ngu'du ne i mɔ de. Wa fana gē ni gbaa, ma e do'do, ne a ba gē, n'a ne do ne 'dɔ lī 'di. A ne ho nu lī 'di, a ne zo fala ni do'do, ne a ba gē, n'a e de ngo 'bētē. Ne a le 'dɔ lī 'di, ne a te tamba 'dɔ lī i do nyanga a ni gbaa, ke a ne kpa pala ke ma do dēlē, ma lo wena ni, ne a na, ní a ε kpa wala olo kɔyɔɔ ia.

Ne a ho nza, ne a 'bili 'bɔ langba, do sàlà. Ne a ne, ne a zī sala ni, ne a pi langba li ne. Ne a ho 'bɔ nza, ne a 'bili be ote sékéké, ne a ne, ne a zī vē. Ne a sele nwà, ne a kpe 'do ne vē, ne a ba gē, ne a gu, ne a la, ne a si. Hã ma ɔ tū bɔa, ne a ne. Ko a ho i mɔ, ko a ma ngo yala pele ngo gē ni, hã kɔyo ɔ ko ne boe, ne a ī pala ne na, so da dō ni, kɔyo ko gē ge boe. Ko a yala ni do'do, ne a ba gē. A ne ba ne, ma ɔ do kpàkálá, n'a kpa li farr.

A ne ho nza nga do'do, ne a ba, ne a yala go'do ne, ne a gbe kɔyɔɔ ni vē do'do, ne a na: "E, yangga wena, ke Gale hã kɔyo hã mi, kpako mi si do ne, le nyɔngɔ fala ne kpo do benɔ do wuko 'de ε". Ne a ba kɔye ni, ne a 'banda si ne. Ko a ne ho nu tɔa i, ne a kpa wuko 'da a, ne a na: "Zó, yangga wena, me ε dea ni. E nea ni, ne nde Gale a hã makabo* hē ε, hã kɔyo ko ne. Ma ke ε kpa, ε si do ne. Ko ε ne ba ke kpo ge, we te do ne dati hã wi dea to 'da Gale, katekisi, ko ε kpa wila nu ngo ne do'do, se ne ε si, ne ε fa tala ne, ko lo nyɔngɔ ma de". We ke okpasa winɔ wa de zi do gē, wa ndo nyanga ne ná me ná ni.

Lengge ngo da galí zèzègbè

Nzomba-Mayele

Mi zo na, wi ne wele we ge, wi a mi katekisi Nzomba-Mayele, te ko le 'Bogbambe. Ne nde ke mi ne tō ne ge me a lengge ke ma tō we si ngo we 'da galí ke wa sa li ma na "zèzègbè". Ne nde ɔ ne ke wa kua zi mi te ka zā gā li, te 'Dua, ne nde we duzu ne we 'da zèzègbè, dati ke na wele a de ma ni, ma do ogalí ne dɔ wena. Galí ne ngboo ni, me a galí ke wa sa li ma na, numero ke 'bu, tabi numero ke 'bu ngo ne bɔa.

Ko pala ke mɔ he galí ne do'do, ne mɔ he sɔwa*, mɔ kpo ma te ne vē do'do ni, ne mɔ le zamɔ i, ne mɔ 'bili te zamɔ ge, wa sa li ma na ngùnggé. Ko mɔ ne 'bili ma do'do ni, ne mɔ si ne, ne mɔ ēlē. Ko ma ne e ne ni, ne mɔ vū 'bɔ ma, ne mɔ a ma li wese.

Ko ma ne ne we e ne ni, ne mo kpa kō tū kpo, ne mo dungu nù, ne mo lifi ma de te ngo ku mo vè. Tabi mo lifi ma we duzu metere*, we duzu kō wele 'bu ne bɔa, tabi 'bu ngo ne molo, we do 'da zu galí, mo kpua ma ni.

Ko mo ne lifi ma vè do'do, ma ne ne e ne ni, ne mo ba galí 'da mo, ne mo la ne. Ko mo ho se te nu li i mo ni, ne nde ma wia 'bɔ na nde, mo fa kùsì. Ne okusinɔ ná ni, ne mo fa ne osɔa wa ge, ke wa sɔa wena ni; ne mo fa ogbà kùsì.

Ne mo ne ne we kpa wa ni, ne mo fá 'bɔ do gonggo 'bɔ kpo ke zā ne ni, ne mo yúlú 'bɔ mbe li, ne mo kálá ombe kɔyo 'dɔ li ge, wa sa li wa na, gbakata. Tabi be galí 'bɔ boe, ne mo dá 'bɔ mbe okua kɔyo, ne mo mbá ne, ne mo 'bilí sanga ne vè.

Ko ma ne e ne ni, ne mo ne wá, ne mo ba ga 'da mo, ne mo yala ma, mo yala do zezegbe ni vè, ne mo mo ngo kɔ' bɔ te nu ga kpo kpo kpo kpo. Ko ma ne e ne ni, ne mo e kusi nu ne, ne mo e gbakata te ke zā ki ni, ne mo e kua kɔye. Mo ili kpo, ne mo e ki ni, mo ili kpo, ne mo e ki ni. Ko ma ne e 'bɔ do'do ni, ne nde mo lifi 'bɔ mbe fele, wa sa li ma na, mo kpúlú. Pɛle mo kpúlí ni, ne nde mo sanga 'bɔ te ta. Ne ta ni, mo kpo mbee ne te ndɔti ne, ne mo kpo mbee ne 'bɔ te ndɔti ne.

Ne mo kpo fele ke wa sa li ma na fele kòmbò. Kombe ni na, fala ke kɔyo gɔnɔ galí ni nde, ne mo fa gbaa, ne mo kpa ma do wala 'da kombo iko.

Ko ma ne e vè do'do, ne mo ne, ne mo zo te ke ma mboko ni. Ne mo ba nu fele ngungge, ke mo lifi so do mo kpulí ni, ne mo kpo zu ne.

Mo ne kpo ni do'do, ne nde ko ga, ne se wele bɔa bɔa, kpako a ba go'do ga ni do dia ne, ne a mo ngo bɔɔ ne, ne ne mo ngo si de te gɔtɔ. Ne mo ba galí, ne mo mo ngo gese de 'dɔ li. Ne mo mo ngo gese ne, gese ne, gese ne gbaa we do ke na, tabi mo a gbali 'bólé tabi 'bu ne bɔa nde.

Ne ma ne ho te ndɔti ke, ne mo ba ta de ngo, ne mo pi 'dɔ li. Mo ne pi ne ni, ne nde kombe ngo ne boe, ne ma ne, ne ma dungu nù, ne kombe kulu ngo ngo li.

Ko pala ne sa do titole belee ni, ne nde ɔ ne ke me a zezegbe, wa sa li ma na 'bólé ni, ma wia na, mo ba kuta 'da mo de kō mo ni, ko titole mo ne ho te i mo ni, ne mo ndo do ndɔti ne, ne mo 'be te kombe ke mo pi ze 'dɔ li ni. Ne mo ba se ta, ne mo ne pi ko ga, ne mo mo ngo kala gbali galí, ne mo kɔ' bɔ te nu ga, ní do ní.

Ko fala ke gā kɔyo di ni boe, ne a to ne nganda wena, ne a ma ngo gbutu mo. Ne mo ma ngo tō hā wi go'do ga nga na: "Zó, gā kɔyo nu galí kō e ge boe". Ne mo de se a di a nga ni gbaa, mo ne zo a do tē a, ne mo to a do kuta, ne mo ba a, ne mo pi a ko ga.

Ne mo te ba 'da pɛle mo kpúlí ke mo pi ze ma 'dɔ li ni gbaa, mo ne ho te ndɔti ne, ne mo yala nu ke ná ni, ne mo ba, ne mo kasa ma vè, ne mo si ne.

Ne nde kpako na, mo si 'bɔ ni, ma wia na nde, mo lá galí ní go. We ke ma hɔa 'dɔ li i, ma wia na, mo enze ma vè, ne mo pi li wese, ne wese ma to we te ne, we do ke na, do de ko fele ma mbúlú dō go.

Ki ni me a dea to ngo zèzègbè, ke mi zòá ma, do ke mi de 'bɔ dea te nu gā li ke mo ne de te ne te 'Bombula ni, ma hā ni.

– Ko mo ne da galí zèzègbè ni, ne menɔ mo ne 'bɔ do ma me a ge nde?

Nzomba: Mi zɔa na, si ngo we 'da zezegbe, pala ke mo de do'do, hā mo lifi vè, ko dati ke na, mo kpo galí ni, ne nde mbe te kpo zamɔ ge, wa sa li ma na li ne gbílí. Ne mo ne se, ne mo 'bili ma, ne mo ba zō ngo nu tɔa ke owukonɔ wa gi do me ni.

Nε mο ba 'bο ēlē nyanga nε zamo γε, wa sa li a na kpògālā, to tabi kònggò ke a kala obe kolano ni, nε mο mba nε, nε mο kpo do galī ná ni, se nε mο nε we da 'dò lī i de. We do ke na, galī ná ni, ma bá se te 'bο kɔyɔɔ, nε ma kɔ'bɔ wa dō dō dō, ɔ nε ke konggo do kpogālā wa hɔ 'dò lī i, nε wa kɔ'bɔ kɔyɔɔ dō dō ni. Nε ma 'bɔ do dia linggamɔ na nde, dō galī ó yala go. Nε nde fala ke kɔyɔ hɔ nde, nε a ba a dō 'diko.

Ki ni mbe bi mο ke wa de si ngo ngenggele zezegbe, galī na, wa kpo do ma, nε ma lo wena γε ma a ni.

Mbe winɔ wa dé 'bɔ mο olo obaa le go

Mba

Mi tōa ke 'da mi né. Mi yengge zi do obaa mi, nε nde wa mο ngo kpe zi nyanga lī, nε 'bolo lī ma de gɔɔ ma dele wena. Nε nya a a nε de ke γε do'do, nε a kpe li wala nε, nε a kpe li wala olo kɔyɔɔ. Nε mbe nε a la 'do nε ni, nε a kpe li wala olo kɔyɔɔ ní do ní. Kɔ ke wa kpe li wala olo kɔyɔɔ ia, kɔ fala sa, kɔ wa nε nε ni, nε nde wa sí do wolo koe go.

Ma ke li wese sɔe γε, le mο ngo de nε, nε nde le dé mε olo obaa le, do oyaa le go. Nε nde le nε 'dò lī i, le sa li nε na Nguya, nε le na, kɔyɔ bina! Nε nde kɔyɔ wa boe.

Kɔ ke zi baa le wa de ni, kɔ le de ke zi obaa le do oyaa le wa de ni, nε nde li wese sɔe γε, le we do gbε kɔyɔɔ. Nε nde kɔyɔɔ wa 'dò lī γε boe. Nε we ke, wele ke γε dé ia, nε nde a kō na, mbé nya a dé te fala ni go. Ma di na, okɔyɔɔ wa gbili do'do, nε wa la, nε wa mο ngo si te 'bɔ de te pala ke fo gē bina ni.

Nε le de, nε le de te 'bɔ, nε le mο ngo a 'bɔ mbe masonggo ke zi wa de zi te 'bɔ, le zɔ zɔa ni, nε nde le te là li lī kpo go. Kɔ le la li lī kpo ia, nε nde kɔyɔɔ wa do sōa li wena, kɔyɔɔ wa mο ngo gbili di ni, wa mο ngo la te 'bɔ, nε wa mο ngo la nε né né, nε nde wa lé gē 'da le go. Nε le na, fo kɔyɔ 'dò lī bina. Nε nde kɔyɔɔ wa 'dò lī boe.

Nε nde dia ke zi obaa le wa dea zi, mε a ke wele a de de kpo, nε ngba a de kpo, nε a de kpo, nε ngba a de kpo, gbaa ma hɔ ndoti lī ia. Nε nde wa nε nde, wa sí do wolo kō wa go.

Ina gē

Nabana

Kpo kpo we 'da gē ni, ombe wi zī lino, wa nε, nε wa nε do kole nε, ina gē. Nε 'da fala ke wa zī li vé ma sɔkɔ do'do, nε wa zā kō di te 'dò lī, pala do kala ni, si te kɔ nε i nga né. Nε wa mi kole di te di ni.

Kole ni, ma ke ma sa mο hā kɔyɔɔ, nε wa mο ngo te we kole ni, se nε wa mο ngo le gē de.

We 'da conseiller Mba a tōa da dō ni, nε a ila ki ni do'do, ma a ni.

We 'da sɔnggà

Nabana

We 'da sɔngga, dati nε, we kpako wa a ma 'dò lī ni, wa nε, nε wa 'bili pele, nε wa 'bili te, nε wa sanga do sɔngga ni, wa sanga de te ngo. Nε wi nε ni, a do mο wa sa li nε na kòlòbà. Nε a yɔlɔ do sɔngga ni, a nε yɔlɔ do'do, nε a zīlī.

Nε wa ba mο, nε wa e ti nε i nga, kpasaa ɔ nε ke wa kpo do dō ni. Nε wa ba mο ɔ nε ngbonggolo, nε wa e ti nε, nε li sɔnggá ma mο ngo zīlī do 'da nε te kɔ ngbonggole ni. Nε wa la, nε wa nε, nε wa sanga 'bɔ mbé nε, nε wa kū.

Nε wa te de ní do ní gbaa, kɔ lī nε ma dele do'do, se nε wa ba, nε wa la do nε 'dò lī i. Hā wa nε hɔ 'dò lī i mο ni, — nde wa dea mο li nε na tukusu —, nε tukusi ni, wa ba ma.. — mε a zō

wa gɔɔɔ, nɛ wa lingi ma gbaa, ma nɛ 'bu do'do, nɛ wa nɛ do nɛ, nɛ wa dili do li gba kɛ wa gba do koloba ni. Wa sa li ki ni na, tukusu. – Hã wa nɛ ho 'do li 'di, nɛ wa 'bala ki ni dati dɛ tɛ 'do li vɛ do'do. Nɛ wa so 'bɛtɛ, nɛ wa mɔ ngo 'bala di 'do nɛ, 'do nɛ, 'do nɛ. Nɛ wa ba 'bo li kɛ kɔ ngbonggolo wa nɛ do nɛ ni, nɛ wa a, nɛ wa mɔ ngo dɛ buti ni.. 'bɛtɛ ni dɛ 'do nɛ. Nɛ 'bɛtɛ ni ma ba li songga ni, nɛ ma zĩĩ gbaa dɛ ti go'do li 'di, we kpa gã kɔɔɔ kɛ ti go'do li i ni, sɛ nɛ ma a li wa, nɛ wa fe de. Nɛ nde we 'da songga ma hã ni.

We 'da dò

Nabana

Bon*, mi nɛ tɔ we 'da dɛa to 'da dò, kɛ tɛ 'da le 'Bogbambe. Zé dati okpasa baa lɛ, do kpasa naa lɛ, wa mi zé dò dati gɛ. Hã pala kɛ doe ni ma gã do'do, hã wa kɔ na, lo dɔɔ ma, kɔ lo to, kɔ lo a, kɔ lo gbɛ kɔɔ nde, nɛ wa sa mbula do 'da le vɛ na: "Bindɛ, nɛ wele do wele vɛ, wa la bili fo 'da a 'di, kpako wa dɔɔ doe ni. Hã wa nɛ, wa to, wa a, wa gbɛ kɔɔ, kɔ lo si, lo nyɔngɔ do obenɔ."

Bon*, pala sa ia, nɛ wa nɛ, wa ho li fo 'di mɔ ia, nɛ wa dɔɔ 'da wele ki ni gbaa, ma e, nɛ wa kulu tɛ mbé fo, nɛ wa dɔɔ 'bo ki ni gbaa, ma e, nɛ wa mba vɛ do'do, nɛ wa kala dɛ zu wa, nɛ wa la do nɛ tɛ li go 'di.

Hã wa ho li go 'di mɔ ia, nɛ wa 'bili 'bo tɛ di ni, ɔ nɛ ndenge butu ni. Nɛ wa ma ngo to do doe ni di tɛ li go ni. Ní gbaa, ma e do'do, nɛ wa kɛ di tɛ kɔ gɔngɔɔ do yelenɔ, do sangginɔ zu wa ni vɛ, nɛ wa la do nɛ 'do li 'di.

Hã wa nɛ ho 'do li 'di ia, nɛ wa ba gɔnggɛ, nɛ wa so doe di kɔ nɛ, nɛ wa mɔ ngo 'bala nɛ di tɛ 'do li 'di. Nɛ wa mɔ ngo tɔ na: "Nó do ti li gɔ, nó do nza. Nó do ti li gɔ, nó do nza!"

Nɛ wa mɔ ngo 'bala doe ní ni gbaa ma e do'do, nɛ wa na: "Dɔ wele kpo lé 'bo 'do li 'di gɔ. Kɔ e ni, dɔ dɛ kɔ lɛ gbíní gɛlɛ doe ni do'do gɔ. Kɔ pala kɛ doe ni ma la ni gbaa gbaa, kɔ 'do nɛ nyɛlɛ do'do, hã ma tɛ li kɔɔɔ ia, sɛ nɛ wele wa mɔ ngo le 'do li de."

Kɔ dati kɛ mbe be kɔɔ ni nó, kɔ wa ba a do'do, nɛ wa he mɔ zu a gboo. Wa nɛ he mɔ zu a do'do ni, nde doe ma dia ia, sɛ nɛ wa 'banda le 'do li 'di, we yɛnggɛ we gbɛ kɔɔɔ ni. Wele do wele tɛ wele tɛ 'bo na, ɛ gɔmɔ kɔɔ, kɔ é si, é nyɔngó~ nde. Nɛ nde dɛa to 'da do ma hã ni.

– Nɛ wèlé fo ni, wa futa a gɔ?

Nabana : ɔ ɔ, wele wa futa a, mɛ a wele kɛ wa foɔ zu a 'do li 'di mɔ. Na wa ba be gɛ né, kɔ wa foɔ zu a. Kɔ fala kɛ zu a ɔ mbɔkɔ nde, nde doe ma nɔ wena ni.

Hã 'da pala kɛ wa foɔ zu a ní ia, nɛ 'da pala si mó wa ia, nɛ wa e mbe kɔɔ tɛ kɔ mɔ kpo kpo kpo, we duzu be kɛ wa foɔ zu a 'do li i mɔ né ni. Nɛ nde we wele foɔ, nɛ nde ma we duzu nɛ wa vɛ iko, nɛ nde wa sí olo nɛ hã wèlé fo si gɔ.

Galí (kpùlú) we gbɛ do zɛmbɛ

Pàndéwà-Pèpè

Wi a mi Pàndéwà-Pèpè. Mbe kɔɔ 'do li gɛ, wa gala li, nde wa kpa a 'do nɛ ngbo ngbo gɔ, li a zɛmbɛ.

Dɛa to 'da a, mɔ nɛ, nɛ mɔ he galí magazini 'di, nɛ mɔ si do galí ni. Nɛ mɔ he do pɛlɛ sɔwa*, nɛ mɔ si, nɛ mɔ a pɛlɛ sɔwa tɛ galí ni vɛ. Galí ɔ tabi kama do ngo nɛ boɔ nde, nɛ mɔ a tɛ nɛ vɛ.

Ne mɔ ne, ne mɔ hɔ zamɔ 'di, nde li hē ia, ma we do nu kɔ zembe. We ke zembe a a kɔɔ ke a ó gbàgbá li gɔ, a ɔ fai kɔ kɔ. Ne mɔ ne, ne mɔ se mɔ nzanggo, ne mɔ a te ne vē, ne mɔ pi kɔ mɔ kɔ kɔ 'di, do galí pala ne kpo. Mɔ fa mbakɔ kusinɔ ia, ne mɔ ne, ne mɔ pi kɔ kɔ 'di. Ne mɔ ne ne we pi kɔ mɔ, ne mɔ pi ki, ne mɔ la, mɔ pi ki, ne mɔ la, mɔ pi ki, ne mɔ la, ní gbaa ne galí kama do ngo ne bɔa ni ma e vē.

Ne mɔ ne kpolo di te mɔ, ne mɔ kpa zembe, kɔɔ kpo a ba galí ia, ne do a kasa te kɔ digili 'da a i mɔ né. Ne mɔ pi kɔ mɔ, kɔ mɔ pi kɔ mɔ dé gɔ, n'a nyɔngɔ zu kɔ mɔ. We ke gogo a ɔ ne gogo tolo ni. Mɔ a kɔɔ ke kpo a dè gɔ, a do sape li a bina.

Ne nde kɔɔ kpo 'da li ge, ke a í ti yengge li gbàgbá li ngbo ngbo gɔ, li a kɔɔ ke a zembe. Mɔ a kɔɔ kpo a dīlī wena, a kɔɔ kɔ digili, a hɔ nza dō dō gɔ. Kɔ mɔ da galí, se ne mɔ kpa panza, ne mɔ si, ne mɔ nyɔngɔ do benɔ 'da mɔ de. Ne nde a kɔɔ kpo ke a dīlī wena, li a zembe.

– Ne gulu ke wa bēa na, wuko nyóngó zembe gɔ, we ge nde?

Pandewa : Bon*, mɔ zi a mbula olo yaa le ke zi dati ni. Okpasa winɔ ke zi dati ni, gulu ke wa bēa zi belee, gulu ke ma 'bana do li wese sɔe ge, gulu ne hā ni.

We 'da à ngòlò ⁴⁵

Saolona-Ndambo

Mi ne tɔ di da dō ge mɔ a we 'da à ngòlò. Li mi a Saolona-Ndambo. Dati hā mɔ ne we a ngɔlɔ, mɔ ne hɔ zamɔ i ni, ne mbe li wala te zamɔ i, wa sali ne na ngòlò.

Ne ke mɔ ne ne hɔ i mɔ né ni, dati a ne ne, mɔ ne do kpenemɔ. Ne mɔ hɔ i mɔ né, ne mɔ gɔmɔ ngɔlɔ, mɔ pi nù. Mɔ ne pi nù, ne mɔ bi walano te ne vē. Ne mɔ ne, wese ne gē ne, ne mɔ to. Mɔ fa pala ke ma do li kolo, ma do usu te usu ni.

Ne mɔ ne to ne, ne manda'ba te, ne a hɔ ke te ne gɔ. Ne mɔ to vē.. dati hā to ne ni, ne mɔ kɔ mbu te kɔ mɔ, do te te mɔ vē, dɔ de kɔ te mɔ ófó gɔe ni.

Ne mɔ to.. to vē do'do ni, ne mɔ ne, ne mɔ a. Mɔ e dô, ne pala sa, ne mbe wele kpo, a hɔ ma dati dô, se ne a í ti sa ma winɔ, ne wa í ti yengge ngɔ ne de. Kɔ we 'da a a ngɔlɔ ma a ni.

⁴⁵ Ngòlò : *esp. d'arbuste à fruits venimeux, utilisés e.a. pour la pêche.*

Entretien à Yombo (RCA)

Avec des immigrants congolais en RCA.

Bofio-Katala-'Dā'bu pose les questions; Buba-Deddetemə, Məbina, Ngbangadia et Tanaka.répondent. Enregistré par Sylvie Grand'Eury (17.01.90)

We 'da da galí

Bofio : Buba ! Mi ne aka mə we ndo bili kəyɔ, tabi mə i ti ma nde? Wa ndo ma ndenge ne ne nde? Tabi ngbala ne ne nde ne mə tō, hā mi hā mi zele ma.

Buba : Bili kəyɔ ke ma ndo li mokili* ge, me a galí. Mə kō we ne we kpa kəyɔ, ne mə fa ne mbili, ne mə ne magasin*, ne mə oso galí. Ne ke mə usa galí ia ni, mə bá se 'dikita galí ne mə ne do ne 'do lì 'di gɔ. Mə 'bana ne di ni, ne mə ne, ne mə 'bili te, ne mə fa fəle, ne mə a te galí na ni vē, ne ma we do 'da ne tout*. Se ne mə ba, mə fa nyongomɔ, hā ma ne e do'do, ne mə kulu ngo, ne mə ne, ne mə zī.

Hā mə ho 'do lì 'di, hā mə kō we da galí kɔ kò, ne mə ba ne kpangbala kō mə ni, ne mə 'bili nu kōe, mə 'bili nu kōe. Ne nde mə fa kùsi ia, nyongome ke kəyɔɔ wa nyongɔ ni. We ke mə ba wila galí, hā mə yefe de kɔ kò 'di, ne nde kəyɔ bá se gɔ. Ne mə e kùsi nu galí, ne mə zī te ne, ne mə efe de kɔ kò 'di, mə e kùsi nu galí, ne mə zī te ne, ne mə efe de kɔ kò 'di ní fai gbaa, ma tabi 'bu ne ne nde, to 'bu ne mɔɔ, 'bu ne gazele nde o, hā ma ne e vē, ne mə ho te sɔkɔ ne. Ne mə 'banda kpolo te mə, ne mə 'banda se kala kəyɔɔ, kala kəyɔɔ, kala kəyɔɔ. Galí ki ni, le sa li ne na me a "kpúlú".

Le do mbe 'bo da galí ma bəe. Mə ne ne, ne mə fa te, ne mə a 'bo zu galí vē, ne nde te ni a du, du, du. Kí ni, mə da do tū, do we. Ke zī 'dati le da do tàndà, ne sɔe ge ɔ ne ke ofēa te wele wa hɔa ni, ne wa hā pétrole* hā le, wa hā mwinda, wa hā torche*, opile*. Mə ne do ne ia, kɔ mə zī ní, mə ne se, ne mə zī, zī, zī ni gbaa, do sele do wala lì ní gbaa, kɔ ma ne e do'do, ne mə 'bana di ni, mə kpua galí vē hā ma ia, ne mə 'banda a kùsi nu ne, kùsi nu ne, kùsi nu ne ni gbaa, hā ma ne a sɔkɔ ne, ne mə fi de 'do lì, fi de 'do lì, fi de 'do lì ní gbaa, ne kəyɔɔ wa kulu se ngo, we ke kəyɔ wa yengge do tū, do tū do 'do lì wena. Ne wa 'banda lo galí.

Wa te lo ne, ne mə ma ngo kala wa, kala wa, kala wa ní gbaa hā mə a suka ne, hā mə kpolo te mə ní gbaa mə a 'di nga, ne mə ne de te fala nganda 'da mə mə dea ni, ngo bálá 'da mə ni, ne mə dungu nù.

Ma we na mə 'bili mbe, hā mə gi, hā mə nyongɔ we we nde, ne mə 'bili mbe, ne mə gi. Ne mə nyongɔ ní ma, ne mə dungu ní gbaa, hā ma ne we do ngonga 'da mə ni, ne mə kulu ngo, ne mə la we ne we zɔ galí ni. Bili kəyɔ ke le ndo ma li mokili* ge a ni. Me a galí ni.

Bofio : Ma be ge na, galí ni wa da mbe ma do li wese ne wa dá mbe ma do tū gɔ nde? Bon*, ne ke wa da ma do tūi ni, wa sa li ne na ge?

Buba : Ke wa da do tūi ni, wa sa li ne na "recensement*". Ke ombunzɔ wa hɔa ta 'bo hā wa ia ni, ne le ba, ne ma 'bana ní. Wa sa ma recensement* we ke ma banga hɔrr gbaa a suka ne. Wa sa li ne ní, me a galí tū (**dà galí tū**).

Bofio : Do nu Ngbaka ngboo wa sa na ge? Recensement* ge me a nu mbunzɔ, do nu Ngbaka ngboo wa sa recensement* ge na ge nde?

Buba : Do nu Ngbaka ngboo ni a "**da galí tū**", we ke le wè do e 'bo mbé li olo ne ni gɔ.

Bofio : Ne mi zɔa na mbe winɔ wa de ne wa sa li ma na "**sángumá**". Sàngumá ge me a ge?

Buba : Sàngumá ge ma a ni be! kpasá wi boe!

Gbe koyo 'do gā li

Bofio : Mi zele mo de wena. Ne wa t̄a 'bo na mbe wa ndo galī, ne wa ndo ma o ne ke wa ndo do sa'de ni, se ne ma ba koye de. Bon*, wa ndo ki ni ndenge ne ne e? Mo ī mbe ti ndo ma nde?

Buba : Donc*, mo zo ni, li ma do tele t̄e ε. Bon*, li o ge o ne ebale ge ni ε, ne mo kō we da galī ko ne, ne nde mo h̄e se a be galī ke galī ne a sī 'diko ni go, mo he ne a ogā gbalī galī, gā gbalī galī, ne mo kpo ma te te a ge ni.

Bon*, mo wia do fa mo o ne **dālè**, soko ki ni mo kōa we gbe a ogbàzòlò, do ogba gbele ongbī. Bon*, ne mo kpo nu galī ni, ne mo fi 'do li, fi 'do li, fi 'do li la do ne. Ki ni mo ne gbe a ogā koyo a ni. Hā mo kō gbe koyo o ne ombótó, koyo o ne wano ke wa 'bana ta 'bo mbe sanga 'diko ni, ma we, ne mo da ne do ka, **ka gbālā kōni**. Mo 'bo, ne mo e nu galī ni, ne mo da, ne mo da ne do koyo ni. Mo 'bili **fila bō**, ne mo e nu galī ni, ne mo da ne do koyo ke wa sa li wa na mbótó ni.

We ke da galī dele wena. De ko ne ni, ombe wele wa yengge ta 'bo do ngo li ge, wa do gbalī galī 'da wa, wa a, ne wa sa li ne na m̄onyámá*. Kpa falā sa ta 'bo, se ne wa te, ne wa 'banda kala koyo ni ne de. Meno ni v̄e a meno we galī a ni.

Omeno wa a nu galī

Bofio : Mi aka mo mb̄e ne 'bo na, galī mo da ma ni, me mo a nu ne ngboo ni me a ge nde? Mo sa mbe li meno mo a nu ne, hā koyo wa zo, ne wa kala ma wena ni.

Buba : Nàá galī li mokili* ge kpo, me a **kúsi, ndà'bà**, mo da 'bo **kpo kpo koye** ni, ne mo 'bili, ne mo e nu galī, ne ngba a koyo a te se, ne a ba 'bo a, ne a nyongo. Mo da do galī a ni.

Koyo wa kala wa nu galī

Bofio : Gā galī ke mo da ma ni, okoyo ke mo kala wa nu ne wena wena ni a okoyo ge? Ke mbe li wa mo ī ti ne, ne mo kala wa wena ni a okoyo ge?

Buba : Do nu le 'da mi ke kulu li 'di ni, le sa li ne na "nzà'bè", ne wa sa mbe li ne na "wílíkòyó". Nu le 'da mi a ni. We ke ε sa olo li okp̄l̄ún̄o 'da mi 'di ni.

Bofio : Ne wílíkòyó ni, fala ke mo ba mbe a kpo, ne mo wia te teka mbe a kpo ni ne e?

Buba : Wílíkòyó ni fala ke mo ba ia, hā mo do de t̄oko, ne mo kpa falanga ngo a wena. Ke zi 'dati ge, hā mo kpa pátà m̄olo nde mo kpa falanga* wena.

Bon*, ngangga ge, mo wia do ba a, ne mo kpa mbe falanga a gā, tua ne ke wa gom̄o a do kpenemo. Zu a, wa gom̄o do kpenemo, se ne wa l̄enge sanga ne, ne ma ho de.

Kàlà

Bofio : l̄ōnae wena nya mi Buba, tua ke mi zele mo de wena. Eε! Baa mi Dieu, mi ne aka mo, mbe galī ke mo ī mbe ti ma 'da fala ke mo 'bana zi do be zagbālā ni, ne galī ke mo da mbe ma, mo ī ti ne, ke mo gbe do koyo ni me a ge nde? Mo t̄ō mbe tele te ne, hā mi zele.

Mobina : Ha ha! Li mi a M̄obina ε. Donc*, mbe galī ke wa ndo ndo do bili, wa sa li ne na kàlà. Kàlà me a mo olo yaa le. Wa 'bili gole, hā wa zo na li ma ndo we h̄e ma wena ni, ne wa 'bili gole, ne wa ne, ne wa zī gole ní, ne ma zī takpa, ne wa 'bili nu ne, o ne ke wa 'bili hā sa'deno ni. Hā wa 'bili nu ne do'do, ne wa a nyongome do ko ne 'di. Nyongome ne me a dale, né ke nya mi Buba t̄a de ni. Mo kpo fele nyanga dale, ne mo e a de ko kàlà ni. Kàlà ge me a mo gole hā wa zī zī.

Bofio : Ke mɔ 'dafa vɛ ni?

Mɔbina : Mɔ 'dafa ma vɛ ni. Hã mɔ e a 'di mɔ do'do, ne nde galĩ a kɔ a (kɔ dale ni). Bon*, fala ke kɔye yengge gbaa, a ne zo ke dale bũlũ de te ngo 'dúvwú 'dúvwú, 'dúvwú ni, gene kɔ me a gã kɔyo, ne a ne se we ba dale na ni, hã a ne ba dale, ne galĩ ba a. Ne a 'bana de kɔ mɔ 'di mɔ ni. A wè 'bɔ do yolo kɔ ne mɔ, hã a hɔ nza mbé ne go.

Bon*, a 'bana de 'di mɔ, ne fala te dale ma te unu a. Hã ma 'banda unu a, ne galĩ kpo ke ma ba gã kɔye "gbàzòlò", do nu Ngbaka 'da mi wa sa li ne ní, gbàzòlò. Gene kɔ zòlè, me 'bɔ a kɔyo kpo a gã wena, a de mulu wena. Kɔ a le de kɔ kala na ni ia, ne bi ke a bi kɔ ne 'di mɔ ni, ne tala onya a wa lengge na, zo dia nyɔngɔmɔ a de. Ne wa ne, hã wa ne ne nde, nu ne ma bi de te ngo sɪ. We ke me a bili ε, mɔ hã zã, mɔ olo yaa le.

Ne a ne, ne a ge'de gele a. A zo do ti ne 'di, a kò bina, a zo do 'di nga, a kò bina. Ne a ge'de gele a, hã a ne le de kɔ ne 'di, dɔndɛɛ a tia a... Mɔ 'bili ote ɔ ne nu kò mi ni, ne mɔ zĩ zĩ zĩ ní gbaa, ne ma kpo kulu ne. Mɔ é 'bɔ tala li lĩ go. Hã ma kpo kulu do'do, ne mɔ 'bili li ne, 'bili li ne, 'bili li ne, ne mɔ gú yóli. Li gu ne a ni, nu ne a né ɔ do mɔ televisio hã mɔ zo. Ne wa yulu kɔ ne vɛ do'do, mɔ ne e ma, ne mɔ siki nu ne de goɔ. Te siki de ngo, fala ke li fo do ma go. Kɔyɔkɔ wa yolo se te fa nyɔngɔme 'da wa, ne wa da danga. Hã wa te, hã wa le kɔ ne ia, wa wia do le 'bu wa bɔa, 'bu wa tale... me vɛ a ogã kɔyo. Me a dea toe, we ε tɔ hã mɔ ge.

Bofio : Ne gulu ke mɔ wè do siki nu ma si ngo go, ne mɔ siki nu ne fai si goɔ ni we ge nde?

Mɔbina : Gulu ne we ke kɔyo wa wè do yolo ngo, ne wa le gɛ si goɔ go. We ke wa yolo goɔ, se ne wa fa nyɔngɔmɔ si ngo de. Ni go a winɔ goɔ 'di wa kpá se kɔyo go. Ne wa kpá kɔyo go, we ke kɔyo yolo do goɔ, se ne a fa nyɔngɔmɔ si ngo. We ke a do mɔ tɛ a ni, ma ɔ ne moteur* – mɔ mbókó mi we tɔ nu mbunzi –, ma 'bili ngele si ngo, se ne a do yangga wena de.

Bofio : Me a me te wa ke ma hã wala hã wa na wa yengge do ma 'dɔ li 'di mɔ ni.

Mɔbina : Wa yengge do ma ni, ma a ti 'baka wa, ne mbe 'bɔ a dò wa. Do wa ma ɔ ne mɔ ke ma a kɔ masua.

Bofio : Ma 'bili 'bɔ sanga li 'bili?

Mɔbina : ε hã ε! Màngbókó. Bon*, me na ni ma te de ne, se ne wa ne, ne wa le kɔ gɛ. Zó gulu me wa sa li ne na galĩ, galĩ, galĩ, gulu ne ma a ni. Mɔbina nya mɔ a hã a tɔ we hã mɔ ge. ε lengge na sɔki mɔ do mbé aka we boe, nya le ke a dungu 'di mɔ ni, wa dɔnggo li a na Tanaka, a wia do i ti mɔ ke wa de do fala galĩ nde, hã we a nu a, ne a wia do tɔ 'bɔ ma.

Bofio : Bon*, Tanaka mi ne aka 'bɔ mɔ si ngo makambo ndɔa galĩ, ɔ ne ke Buba tɔa ma, ne nya le Dieu tɔa de ni. Mɔ, mɔ i ti galĩ ke wa ndɔ 'bɔ mbe ma ndɔa, ne wa gbɛ do okɔyo ni. Mbe ɔ ne bilinɔ ke wa ndɔ 'bɔ mbe hã wa, ne ma kala kɔyɔkɔ, ne winɔ wa gbɛ wa ni.

Tanaka : 'Da fala mbe ne wa ndɔ do savon*, ne mbe 'da fala mbe ne wa ndɔ do dàlè.

Bofio : Bon* mɔ Buba, mi kpula te mi 'da mɔ 'di nga, to mɔ wia 'bɔ mbe do tɔ 'bɔ ma nde?

Buba : Uũ! ε wia do tɔ hã mɔ a ke ge. Kɔyo mɔ zo wa ti li ge, mɔ fà wa dele wena. Gɛ, ma gbɛ kɔyo gbɛa. Galĩ, ma gbɛ kɔyo gbɛa. Mbe 'bɔ, ne wuko wa ne, ne wa kpe li, ne wa gala, ne wa gbɛ 'bɔ kɔyo gbɛa. Donc*, mɔ gbɛ kɔyo, me a 'dikita bili kɔyo kpo 'diko go. Mɔ dele de te kɔyo wena, ke wele fa na a gbɛ do kɔyo hã a nyɔngɔ ni.

Bon*, le do gã li, gã li, gã li, ebale*, 'Dua, ge nde ... kɔ mbe da galĩ kenɔ wa da ta 'bɔ 'di nga ge ma kpi. Mbe, ne wa se kòmbò, ne wa kpo galĩ de gbogbo ne, ne wa ba kɔyo, ne wa e a nu ne, ne wa ba, ne wa da de gbogbo li 'di.

Bon*, ma ne, hã ma ne hɔ gbogbo li mɔ, kɔ kɔye yolo 'di mɔ hã a ne zo ne, ne a lengge na, mbe ngba ε hã a fia 'diko, hã ε te we nyɔngɔ a na ndeo, hã a ne te we ba ne, ne mɔ ka mɔ

nde kòmbè ni ne 'do a né, né, né.. Wèlé ne ne zo ní, ne a ba ga, ne a lu, ne a ne ho 'di mo, ne a ba koye ni, ne a fi a ko ga, ne a ze zu a, ne a gbe a. Me ni 'bo vé a bili koye a ni.

Gàlà li

Bofio : Mò t̄sa so we de na mbe wukonò wa **gala li**, tabi mbe ne wa yulu li. Bon*, me wukonò wa gbe do koyonò ni me a mò ge nde? Mò wia te sa mbe lí ne nde?

Buba : Mbe me ke wukonò wa gbe do koyonò 'di mò ni wa sa li ne na "gònggò", ke wa yulu do li a ni. Ke wa gala do li ni, wa sa li ne na "yéle". Me ke wa gala do li ge a ni. Ne wa ne do okpangbala, we ke wa ne hã wa gala li a ma a ti kùkú, ne wa k̄sa na lo 'bili be liã teno ni hã lo zo fala ke koyonò wa o do ne ni, hã lo kala wa vé, hã lo si we nyonò wa.

Bofio : Mi zele mò de wena. 'Da fala mbe ne mi zila na mbe galĩnò wa da ma, me tabi a galĩ màlè ke wa dungu ma ngo kp̄ngilì tabi ngo hik̄ngì, ne wa da do ne ni. Mò ì tabi ti da galĩ ni nde? Wa dungu, ne wa da ma 'da fala mbe ne do li wese, to do t̄ui ni.

Bánzè'dé

Buba : lí, le sa li ne na "**Bánzè'dé**". Mò 'bili te ne, nde ma a du, ne fele ne 'bo a du. Bon*, ḡeã wese ne mò da 'bo da. Mò se kòmbò, ne mò e te fele na ni, hã mò k̄'ba kùsì nu ne ia, hã mò fi, hã ngba soe ke koye ne ne we toucher* nu galĩ 'di mò we kusi ni e, ne mò wèlé nè, mò bina, ngba mò de ka te mò, ne a ma ngo t̄o na, o ne nya mi Mòbina de ni e, ne a sa mò Buba! Buba! Kò e ne k̄o ma, ne a na : "Zó galĩ 'da mò go goma!" Ne nde kombe ni de bi 'dókè 'dókè 'dókè 'dókè ...

Ne allez*, mò te, hã mò ne ba de ngo né ni a, ne wa sa na tua ne. Mò ne ba de ngo ne ni e, ne mò ba koye. A a ḡã, ne mò wèle se te me ngba mò do a ní gbaa, nya mò ka te mò boe, ne a ne, ne a gala mò na, do de ni a koye ni kp̄sá go, ne ne fi a nza, ne ne si we nyonò a.

Bofio : Okoyonò ke ne da mbe wa do galĩ ke ne sa li ne na bánzè'dé ni a okoyò go nde? Sá mbe li wa talè to nalè mbe hã mi.

Buba : Koyonò le da wa te'de ni, bon* l̄ò 'bo, wa ko ne, de ko fua li, we ke mbe l̄ò wa o ko fua li 'bo boe? Ee ikò'bè, wa 'bo ko fua li 'bo boe. Ombe 'bo koyonò wa sa li wa na s̄onggò, wa 'bo ko fua li 'bo boe. Ogàlà, ongonggè, kp̄akàlà, kenò ni vé a ke wa da wa do galĩ ke e sa li ne na bánzè'dé ni a ni.

Zèzègbè

Bofio : Mbe galĩ wa da ma, wa sa li ma 'da fala mbe ne na **zèzègbè**, ke wa kpo fele te ne, ne wa kpo galĩ te'de gbaa, ne wa a kùsì nu ne, ne wa ma ngo gbe mbe do koyonò ni, me tabi a gbālã we, to mò ì tabi ti galĩ ni tabi nde?

Buba : Ki a mò k̄o mi, ke e dé ma dea ngboo go a ni. Zèzègbè ge, wa ndo nyanga de ma o ne me na ge : Ke zé 'dati, le te kp̄a of̄eã winò takò na wa be mò hã le ḡe ni e, mò ne, ne mò 'bilí kùsá, ne mò si do ne. Ne mò 'bo kùsá ni ní gbaa hã ma ne kolo ma, ne mò lifi, lifi, lifi gbaa ... Mò lifi ne 'dati a ḡã fele, ne ma dulu ngboo a du ngboo ni.

Bon*, mò lifi ki ni ia, ne mò ma ngo lifi 'bo fele kùsá ni do do ne, do ne, do ne ni gbaa, ma ne e do'do, ne mò ma ngo kpo galĩ. Mò kpo kùsá ni, be do kenò ni te ḡã fele ni, ne mò kpo galĩ do te'de ní gbaa, mbe 'bu ne m̄o, 'bu ne gazele, 'bu ne ngbe'de'de, mbe 'bu ne m̄o mbe nalè. Bon*, mò kasa do dia hã ne... kasa ma, ne mò kasa do de ne, we ke mò kasa kili kili 'diko ne nde mò kp̄a se li ne go. Ne mò kasa ní hã ma ne e do'do, ne mò ba, ne mò e ko gá 'da mò.

Wa da zèzègbè ge do ntango ke li hē, se ne wa da do ma de. Ne mo ba ne galí 'da mo, ne mo ne do ne, mbe go, ko fala ke okúsi bina, ne mo de onda'ba 'da leno wa sa li wa na nda'ba ngêlé. Ne mo ne, ne mo o wa ní vē, ne mo e wa nu galí ni, e wa nu galí ni gbaa... Nde zèzègbè ni ma do te, ne mo ne, ne mo zī 'di mo, ne mo te, ne mo kpo mbe te mbe te nza nga, ne mo e ní, ne mo si.

Bofio : Mo zī tabi do 'da li de ngo, to mo zī tabi ne ma 'bili sanga li 'bili?

Buba : Mbe tango* mosusu*, ne mo zī do ka te nu li, mbe ne mo zī, ne ma 'bili 'da li de ngo, soko li fó nganda wena go ni. We ke wa zī te li ke ma fo vùkù vùkù ni go, mo zī te ke li fo ne ge nde ni go.

Bofio : Wa zī te fala ke li yolo yula ni.

Buba : Ee! Aioo! Mo zó we a ni be ! Mo 'dafa galí 'da mo ni gbaa ma ia, kpa a fala sa hā mo ne se ni e, ne te ngo hēa li ni mo kpa ne okoyo: oikókò, osègbālā, búlúkù, ongbiá li...koyono ni a ni. Ngbíá li ge nu a o dò'bòò, a de wena. Bon*, ne mo kala ne koyono ni ní, do okóànggá... Kóànggá mo kala wa ni do okuli zā wa, ogā ne, be ne go. Ne mo kala koyono ni de ko ga, ko ga, ko ga ní gbaa ne mo si do wa. Ko ma we na mo fa do ndambo mbili, hā mo he do mo nde, ne mo fa ta 'bo, ne mo fa mbe ndambo ne, ne mo hā hā wuke ne a gi, ne mo nyongo.

Bofio : Bon*, Buba mi zèlè mò de wena, mi ī na, mo do hā zā boe si ngo mo galí. Mi zoa na mo da galí de wena, ne mo ī ti mo galí do wala olo ne... iōnae hā mo wena.

Mi ne kpolo te mi 'da baa mi Dieu 'di nga né, na a e 'bo mbe ngo ne soki fala a 'bana zi do be zagbālā na mi ge ni, ne galí ke a da zi ma ni, ne a tō 'bo mbe we ne hā le zele ma.

Mobina : E tōa hā mo fai na, li mi a Mobina. Ko e tō we galí hā mo, ne mo kō gene ne. Galí né ke nya mi Buba tōa de ni, we zèzègbè, me a galí kpo, mo kpa koyo nu ne do ngamo go. Ne dea ne ge ma do ngamo. Mba go, we ke e 'bàndà da galí de ko le 'da mi go, e 'banda da galí te kulu li 'di, we ke beno ke wa do kulu 'Dua, me a owele ke wa gā de ko da galí. We ke wa ba be, ne wa e a ko ga, ne baa a te da galí ne nde a boe gbaa, ne a ī ti da galí.

Bon*, zèzègbè, né ke a tōa de ni, mo kpo hā ma ho kulu li 'di ia, ne mo o do gá 'da mo dō dō. Mo a kusino nu ne, to mo a nda'ba nu ne, hā ma ne ho 'di, hā mo ne kpolo te mo, ne nde ma 'banda so kala koyono ia. We Buba tōa de ge ma hā e e nu mi ngo ne ni. Mo te kala koyono ni, ne mo te e kúsi, nyongome 'da wa nu ne do ti, do ti, do ti.

Bofio : Mo e ge a kúsi 'diko, mo é 'bo mbé gele mo go?

Mobina : Kusi boe! Mo kō ke na e da do kúsi, ne mo da do kúsi, mo kō we da do nda'ba ngele ke a sa so li ne de ni, ne mo da do ma. We ke ombe onya le, ke wa kua wa de gele fala wa ī ti mosala galí go. Nè ke le tō ge a ke le zoa, ne le nyongo 'bo mo olo ne ni, ma a e tō do ne hā mo ni. Ke 'da ko kō ge, le tōa so ki ni ia, hā ke le tō di ni da dō ni, me a galí ke wa kpo nu fele ke wa sa li ne na zèzègbè. Mo ba, hā mo ne, hā mo e 'di mo ia, ne mo te e kusi 'da mo nu ne, e kusi 'da mo nu ne, do gá 'da mo gbaa, hā ma ne ho 'di, hā mo ne kpolo te mo, hā me a li koyo, ne nde mo kala okoyo ia. Mobina a tō we hā mo ge.

Lengge ngo gè

Bofio do Mobina

Bofio : Mi zele wa na, mbe mo ke wa gbe do okoyo 'do li wa sa li ma na gē. Wa a ma ia, ne okoyo wa le ko ne. Ne nde meno wa kala ma ko ne ni, wa sa li wa na ogbàkàtā, do okala. Mo ī tí de ma, to mo zoa mbe kō wele, to mo gbea mbe koyo ne 'da fala kpo ko gā 'da mo nde?

Mɔbina : **Gē** mɛ a mɔ olo oyaa lɛ. Dɛ gē, nɛ wɛ zɔ gē, nɛ wɛ kpe li wɛ a gē, mɛnɔ ni vɛ a kɛ ɛ dɛa. Mɔ zɔ mi sɔɛ gɛ li mi fila, bi fɛa mbúi hɔa zu mi ni, ɛ tɔ gɛ a kɛ binde, soe mɔ, hã mbe Ngbaka nɛ zèlè ma, nɛ a na, ɛ zɔ wi gɛ a Ngbaka ngboo ni.

Mɔ dé gē vɛ, hã mɔ nɛ wɛ a a 'diko, nde wa sa lí lì ki ni na ndò. Tɛ Ngbaka 'da lɛ a ni, wa sa na ndò, wɛ kɛ gili Ngbaka ti kɔla gɛ dɛlɛ wena. Ndɔɛ ná ni do nu Pótóe wa sa ma lac*, wɛ kɛ ma fɔ gɔ. Bon*, mɔ nɛ, nɛ mɔ a do nú zɔ nɛ, nɛ mɔ usu mɔ ngo nɛ vɛ. Mɔ dɛ gē ná ni vɛ do'do, hã mɔ si, wɛ kɛ gili gē dɛlɛ wena. Mbe gē wena, nɛ mbe a obi kɛnɔ.

Bofio : Mɛ a kɛnɔ wa e 'bɔ dɛ nu kò 'bɔ iko.

Mɔbina : Wa e 'bɔ dɛ nu kò, kɛ na ni boe. Bon*, mɔ dɛ nzáfútú 'bete, sa'da 'bete, nɛ mɔ a, nɛ mɔ kpa sɛ ozèmbè. Bon*, mɔ dɛ gē ia, mɔ síní ma vɛ, nɛ mɔ e tàfulù nu nɛ, kɔ mɔ a 'di mɔ ia, fala tũ, nɛ fala nɛ ma 'banda unu nɛ ɛ, nɛ kɔyɔnɔ wa tɛ tɛ ma, kɔyɔnɔ wa tɛ tɛ nɛ. Bon*, sa'de ta 'bɔ a 'bɔ a chasseur*. We kɛ wélé 'bɔ a fa sa'de wɛ gbe sa'de, nɛ sa'de fa ta 'bɔ wɛ gbe 'bɔ ngbɛ ɛ sa'de. Kɔ mɔ hò dɔ gɔ ɛ, nɛ sa'de gba sanga gē ná ni. Kɛ wele wa kpa do kɔyɔ si fala gē gɛ, ma a ni.

Bofio : Bon*, mi zɔa na mɔ tɔ wɛ 'da gē dɛ wena, nɛ mɛ kɛ wa dɛ ma do gē, wɛ kɛ mi ì ti dɛ gē gɔ. Nɛ wa dɛ do mɔ gē nde, to wa dɛ ma ndenge nɛ nɛ nde sɛ nɛ wa nɛ, nɛ wa a 'do lì 'di mɔ ni. We kɛ mbe mɔ kɔ nɛ, mi zi zila na wa sa li nɛ na "tàfulù", tabi nde mɛnɔ wa a kɔ nɛ ni, mɛ a gɛ nde?

Mɔbina : Ee be ! Kɛ mɔ nɛ do gili mbólé gē! Mɔ dè dò gē, wa nɛ, nɛ wa gɔmɔ tòmbe ti kólá, nɛ mɔ tɛ, nɛ mɔ dī ti ngu'du tòmbe dúngú nù dúngù.... Mɔ né dè gē, nɛ ndambo nyɔngɔmɔ ɔ kazā mɔ, wɛ kɛ mɛ a dɛa to ... nú bí kòyà nɛ ... ɔ nɛ dɔa bú. Nú bí kòyá nɛ ma tɔ, nɛ mɔ dī gbālā nɛ gbaa, nɛ gili nɛ a dɛla, sɔki mɔ kɔ wɛ kpa gē ta 'bɔ a dɛla.

Bon*, nɛ fɛlɛ 'bɔ boe, ní a fɛlɛ nɛ wa dɛ do nɛ a ngòlò. Wa dɛ 'bɔ mbe do gbà félé, wa dɛ 'bɔ mbe do gele félé mosusu* kɛ ma ... ta zu ila ngo nɛ, wɛ kɛ lɛ yengge 'bɔ kɔ le mbùnzí gbaa, tɛ zu vī do'do. Bon*, gē na ni, mɔ síní ní gbáa do'do, nɛ mɔ e tàfulù nu nɛ. Soki gē a gā, nɛ mɔ e tafulu nɛ bɔa. Tafúli gē wa sa li nɛ do nú mbùnzí na tare*, wɛ kɛ mɛ a kpolò, Donc* fala kɛ kɔyɛ le ia,

Bofio : Nɛ a kɔá sɛ wala wɛ hɔ 'bɔ ma gɔ.

Mɔbina : A hɔ 'bɔ ma gɔ. Sɛ nɛ mɔ kala dɛ zu 'baka mɔ, 'dati 'di 'bu, nɛ 'do nɛ 'bu, nɛ mɔ ba dɛ nu ngbangbo. Mɔ nɛ do nɛ, nɛ mɔ a kúsi kɔ nɛ, nɛ mɔ a 'bɔ kpo ngba a kɔyɔ, nɛ mɔ a nyɔngɔmɛ kɛ wele wia do nyɔngɔ nɛ né kà'dàngà. Mɔ wia do gbè zèmbè, mɔ wia do gbè ngùmà, mɔ wia do gbè lɔ, mɔ wia do gbe sorte* okɔyɔnɔ kpi kpi kpi ...

Mɛ a mɔ kɛ ma dɛ tɛ ɛ fala 'da gē. Mɔ kɔá ki ni do pasi gɔ, dɛa nɛ gɛ mé do ngamɔ boe, hã mɔ kɔá ma do pasi gɔ. Bé nɛ, mɔ zó wɛ ɛ tɔ hã mɔ gɛ, mɛ a mɔ olo yaa lɛ ma a ɛ tɔ do nɛ hã mɔ gɛ.

Bofio : 'Da fala mbe nɛ, fala kɛ mi dɛ gē, hã mi nɛ, hã mi e, hã mɔ ɔ nɛ gō lia kɔ nɛ ni, nɛ mi nɛ dɛ do gbè a ndenge nɛ nɛ nde, baa mi?

Mɔbina : Gō, a a wí hà kili há wélé vɛ. Gō a hà zi kili hà oyaa lɛ ndɔti kɛ Gale dɛa zi do nùì.

Bon*, gō, gɛnɛ kɔ mɔ a nwà, mɔ kala ina wena, hã mɔ zó gō, nɛ mɔ búlú nɛ dɛ ngo. Gō a mɔ kili, gɛnɛ kɔ a fi fia, kɔ mɔ hɔa, hã mɔ zɔa tɛ a lɔ mɔ 'di ia, nɛ ma gɔa na mɔ yala go'do gē, nɛ ma 'bana ní. Mɔ tɛ zèlè mi?

Ma 'bana dɔnzà'dɔnzà do yala nɛ ní, hã a nɛ nɛ wɛ hɔ nza, nde tɔa nu mɛ 'da mɔ boe, hã a nɛ hɔ nza né, nɛ mɔ gɔmɔ a. Gɛnɛ mɛ 'bɔ a fia nɛ, nɛ wa tɔa na, wa yamba fia gō do gɛ? Do tɔa nu mɔ. Nɛ mɔ yamba a do'do sɛ nɛ de, tɛ tɔ na ɛ ba a do kɔ ɛ wɛ kɛ a fi fia gɔ.

Bofio : We ke mba go, mbe wino wa tōa na, 'da fala mo kpa gō ko gē nde, ne ma na, mo ba a do gē ni, ne mo e a ní, ne mo meka gomo a de ko ne 'di mo. Ne mbe wino 'da fala mbe ne wa ba, ne wa de kili, ne wa ba gē, ne wa si do li go, ne wa ze sanga ne na a fe se. Bon*, mi kpá, ne mi de ke 'da mi ndenge ne ne nde?

Mobina : Ki ni a wí kílí! Ke na ni a wi kílí. Mo a wi wili, gene a 'bana do tunu ne, ne nde a yu ni a fio, a nyóngó se mo go. Wele ke a ba si do ne li goe ni, a a wí kílí.

Wele ke a a wi wili, ne a yala nu gē, na gē 'da e 'bana a de ni, ne a yala. A si do ne nga nza, a yálá de 'do lí go! Ne a ba tōa nu me 'da a, hā a yala ní vē do'do, hā a ba tōa nu me, mo né nè we sùkpù ma né, ne allez*, mo gomo a do ti. Mo ta 'bo a wi wili e, mo né mé zamo 'di a bòlò go e! Fala gbè gō ko gē ma a ni. Attention*! Bà a do tunu ne hā mo fí ko mo go.

Bofio : Bon*, mi zélé wàná, mbe sa'de ke a nyongo koyo, ne a te, ne a nyongo 'bo zā gē ni, a 'bo boe. Sa'de ni wa sa li a na ge? Ke wa na mbe sa'de a te, ne a nyongo gē do'do, ne a le, ne a nyongo 'bo koyoko ko ne 'di mo ni. Bon*, sa'de ni wa sa li a na ge?

Mobina : Wa sa li a na "nzá", ne mbe 'bo a "tùúli". Wano ke wa gba sanga gē, wa a ni.

Bofio : Jean Pierre! Wi a mi Bofio Katala e ne aka né. E zoa likambo 'da dea gē ke a tōa di na, mo yolo 'da le, ne mo ne, ne mo 'bili mo tòmbe, ne mo si, ne mo dī ti ngu'du ne. Ko mo dī ti ngu'du ne ia, ne mo síní ma do 'da du ne ni nde? We ke mbe go, ne mo meka 'da du ne o ndenge ne ne nde, se ne mo de do gē ni a ge nde? To mo yolo tabi zamo 'di, hā mo si, ne mo de mo tòmbe ia, ne mo ba do 'da du ne né ke wa sanga do tōa ni, ne mo sini gbaa, ne mo ne, ne mo fi 'do lí 'di nde?

J.P. : Mo aka we ni de wena. Mo 'bili mo tòmbe ni, hā mo si ne ia, ne mo gba sanga ne, ne mo dī ti ngu'du ne vē, ne mo yamba ma. Wa sa li ne na metre*. Mo kō we de a gā gē, ne me a metre* kpo do 'bu ne molo, du ne a ni, ke mo kōa we de gē a gā ni. Ko mo kō we de ke ma 'bana sanga, ne me a metre* kpo.

Mbe wa sini 'dati ní 'diko, hā ma kpo nu ngba e, ne wa 'bili kòlò. Kòlò ne a zamo ge, ne wa te, ne wa e zā ne, hā ma tondo, ma ho ronde*, ma o ne zèkè ni. Se ne mo de tafuli, ne mo e de te nu te ni. Kòlé mo 'bili ni, mo e se 'bo mbe do zā ne, ne mo e mbe do nu ne, se ne ma tondo gē na ni, hā ma ho né tōa 'da koyoko de. Ne mo e tafulu nu ne ni de. Gē a ni.

Bofio : Mobina! E aka mo na, kolo ke mo tōa di we ne ni, kolo ke wa e ko gē ni, kolo gē o ne nde?

Mobina : Kolo gē, me a be bolò te, li te na ni ma boe, ne ta zu mi ila ngo ne bi sī. Mbe onya mi ke wa ī ti ne ī ni wa sa li ne hā mi!

Assemblée : Kòkólò

Mobina : Kòkólò! Li kòlé ni a ni, kòkólò. Mo 'bili kòkólò, ne mo si, ne mo é 'bo do du ne vē né ke mo 'bili zamo mo ni go. Ne mo we ke na ma we ta 'bo kō do nu gē ni, se ne mo sete nu ke, ne mo sete mbe ne, ne mo kasa, ne ma we kō do nu gē na ni. Ne mo enze 'dati, se ne mo e nu ne, hā mo enze 'bo do fele ni vē, se ne mo de tàfulù, hā mo e nu ne, ne mo kanga. Meno ni a dea to e! Ne mo kanga ma vē, ne nde mo e ke ko ne 'di ia.

Bon*, se ne mo kala ... mo ne di ni, ma kpo 'diko go, we ke mo ne do ne kpo hā mo kpá koyo go, ne mo si ne wònggòlò. Ma we ge na, mo de gē né 'bu, to 'bu ne bōa. Ne mo kala zùkpà, ne mo kpo nu te 'dati mo 'bili 'di mo ni, zùkpà mo kpo 'do nga. Ne mo ba, ne mo e zu 'baka mo. Allez*, mo ba li wala, ne mo ne gazala gazala gazala gbaa, mo ho 'di mo do'do, ne mo sambala, soki mo a wi kōa zā 'da Nzambe, ne mo sambala. Ko me a ke zi olo oyaa le, ne a gu nù, ne a de ndábà de nu lí ni, ne a a bi omeno 'da a ngo ne. Ki ni a ke zi 'da yaa le a ni.

Bon*, mɔ de ni vɛ do'do, ne mɔ zĩĩ de 'do li 'di, ne mɔ 'banda fà fala ke ma a dia, ne kɔyɔ fala ge boe ni, we ke gbali mɔ boe. Ne mɔ fa fala ni, ne mɔ e gɛ, ne mò á mò ngó nɛ, ne mɔ a mɔ ngo ne, ne mɔ a mɔ ngo ne, ní gbaa hã ma e, se ne mɔ hɔ nza, ne mɔ si de.

Bofio : Mi aka 'bɔ mɔ, binde do titole, ne mɔ wia te be mbe ã gɛnɔ ke mɔ a zi ni nde?

Mɔbina : Mɔ te dè sa gɔ, me ge me a gã mɔ, ma ne de to nganda wena. Soki mɔ tɔ na e be ã gɛ, ε we do ne 'bɔ de 'do li ke ε a zi ni, we ke wa á gɛ ngo nza gɔ. Wa a gɛ do 'do li. ε we do ne 'bɔ 'do li 'di, ne ε ba ãa gɛ, ne ε te do ne, ne ε be ne hã mɔ. Mème* ε we 'bɔ do nɛ nɛ, ne ε gɔmɔ 'bɔ mbé ne, ne ε si, ne ε be hã mɔ 'diko Bofio.

Bofio : Ní nɛ nde mɔ gbe mbe kɔyɔ ne te Yómbó ge gbea nde?

Mɔbina : Yómbó ge e hɔa, ne ma wè na e kala lí tonɔ vɛ gɔ. Mɔ zó e ne tɔ hã mɔ do ngongbo we, mi a chauffeur*, mi ba camion* ba. Bon*, wélé wè do kɔ ma gɔ. Mi ze ngumbe zɛa, mɔ wè do kɔ ma gɔ, we ke ε gbè sa'de ne hã mɔ nyóngó gɔ. Bon*, me ε lia zame gbaa ε hɔa we ne a tànggé. Li sa té 'bɔ de ngo tànggé 'di, we gɔmɔ a mbókó tànggé 'da mbenɔ ge. Bon*, e dè gɛ gɔ, ne nde e kò na e de gɛ gɔ, we ke wá kpua mi, mɔ zó bi mbúí hɔa tɛ ε ni, mi a kpassa wi ná mɔ. Mɔ ĩ ti menɔ ni.

Bofio : Ne li mɔ a zi gɛnɔ 'da mɔ 'do ne 'da le 'di ni, me a li ge? Lí li ne mbe ge a ge?

Mɔbina : Mɔ tɔ de wena. Le 'da mi a 'Bòtélá, te coté Libenge. Lí li ke e a zi gɛ te ne, wa sa lí ne na "Ndàláyànggò", wa sa lí ne na "Pàndé", wa sa lí mbè na "Bàù", wa sa lí mbe na "Ngbàndúkú". Lí lino ke ε a zi gɛ te'de, lí ne a ni.

Ndò bílí kòyó

Bofio : Mi zila sɔ dé wè, we ndóá bili kòyó, ne e ĩ gɔ, tabi wa ndɔ bili kɔyɔ né ke wa ndɔ do bili sa'de nza 'di nga ni nde?

Mɔbina : Ndò 'bɔ bili kɔyɔ ɔ ne ndò bílí sa'de boe, ne ε ĩ ti ke ná ni gɔ, hã mɔ aka gele we.

Bofio : ε aka mɔ Buba, we ke mɔ a gbɛɛ. Ogbɛɛnɔ wa ĩ ti ndɔ bili wena, hã mɔ ndɔ mbe bili gbɛɛ do kɔyɔnɔ ndɔa nde, ne mɔ tɔ mbe 'da ne, hã ε zele.

Buba : Wi tɔ we hã mɔ ge, wi a Buba Dɛdɛtɛmɔ Nakɔagelewi a ni. Me a gele wele gɔ. Aa bé, bílí kɔyɔ boe, le tɔɔ sɔ de lí bílí kɔyɔ hã mɔ vɛ. Le tɔa sɔ hã mɔ na galí, gɛ, menɔ ni vɛ, me a bílí kòyó. Wa wè do ndɔ bílí kòyó né ke wa ndó dò bílí sa'de ni gɔ. Bili sa'de kpi, ne bili kɔyɔ kpi. Mɔ a mɔ zele mi a dia a Bofio?

Bofio : Mi zele mɔ zila !

Buba : Bílí sa'de kpi, ne bílí kɔyɔ kpi. We ke kòyó a a mɔ 'do li, ne sa'de a a wi nza. Mɔ wè do ba mɔ 'do li, ne mɔ wé dò mɔ nzá gɔ. Bon*, mɔ ndɔ bílí sa'de, nde mɔ ndɔa ki ni zamɔ. Kɔ mɔ té we dà galí, nde mɔ tɛa 'do li we da galí.

Bofio : Mò wa gbé do kòyó 'do li ge kpo, me a galí, do bili ni, ma ia ni nde?

Buba : Mò gbè kòyó 'do li ge, wa gbé 'bɔ kòyó do sélé gbɛa. Wa sa lí ne na "Mbàlànggú". Mɔ do ga, hã do gɛ 'dá wese ke li yáká 'bɔ tɛ ε gɔ ni, hã mɔ yengge nu wòkòsónò ke ma nú li ni, mɔ a kɔ ga 'da mɔ, ne mɔ te lù ga gɛɔ, ne mɔ te e gbali mɔ, mɔ te e gbali mɔ, mɔ zó ne nde gulu wòkòsónò ni, ma 'banda yaka tɛ ε, nde gã kòyó a ni.

Ne mɔ bá mbàlànggúí ná ni, hã mɔ ne dà dí ni, ne mɔ to gã kɔyɔ, ki ni 'bɔ a be kɔyɔ gɔ, me a ogã kòyó. Mò gbè do kòyó ma a ni, sélé boe.

Mò 'bò wa sá lí nè na "Nzábéle" ma boe, wa gbe do kòyó. Lí me ke wa da wa gbe do a ni, wa e li nzábéle, we ke nzabele a te do fèlè. Ne me wa e lí ne, wa sa lí ne na "Pànggá". Do Ngbaka 'da mi wa sa li ne na "Pànggá". Wa dé né kpili ni, hã mọ zọa kọye te kulu ngo, ne mọ ne gọ, wa lú ga ne a nga gọ. Ne mọ né, hã mọ ne zò a né, ne mọ ndọ a, hã mọ né ndòlò a ia, ya pànggá, gā kpili ná ni boe, ne dō ne mọ ne, ne mọ ba a do fẹle ná ni. Mọ gbè kọyọ ma a ni.

Bofio : Ki ni 'bọ vè me a bílí 'dọ lí a ni gọ e?

Buba : Bílí 'dọ lí a ni.

Bofio : We ke mẹnọ ni vè mọ ndọ do'do se, to mọ ndọ bili ni we gbe kọyọ kpo ni a ni.

Buba : Ma a ni. Ma a e tō ni.

Lengge ngo dò

Bofio : Mbe mọ wa sa li ne na "dò", ke winọ wa a ma, mọ í ti ne? Le 'da ne 'di mọ ni, mọ gbe mbe kọyọ ne gbea fala kpo a Dieu?

Mòbina : Merci! E tō hã mọ fai na, Dieu wa dele kọ mokili* ge wena, ne nde mọ sa li mi na Mòbina, se ne ombe gele wi wa zele, se ne wa í na, zó wi a Mòbina hã tō we de.

"Dò" me a mọ olo yaa le. Wi de kenọ ni wena me a okpasa wi wili ọ ne mi ge. Dò, wa mi ma mi, me a ina. Wi nu mbunzunu wa sa li ne na poison* ke 'da okọyọ. Wa to, ne wa mba 'bọ do mbè gele omọ né kòlè, to odéà, ne wa ne do ne 'di mọ. Kpasa wi wa sa mbula, ne owele wa 'dafa nu selenu do dugbu 'da wa, owuko wa kala gònggò do yèlè. Ne wa ne, hã wa họ 'dọ lí 'di do'do, ne wa we fala ke wa ne ne we a do dòe ná ni.

Ne okpasa winọ wa ba kómbó te wa. Me a tango 'da oyaa le zi ni, ne wa ba kómbó te wa. Da dō ge, né ke me a tango 'da le, le kōa Nzambe, ma we na le bili zu le nù vè, ne le sambala Nzambe vè dó'dò, ne wa ba doe ni, ne wa te yaka de 'dọ lí ní, hã ma ne umela bi sī, ne wi à doe ni a gbe kuti kọye dó'dò, ne allez*, obe lenọ, né wi wili lenọ, né wuko lenọ ni vè, wa 'bana gbe kọye si do ne.

Bofio : Wa kala te me doe, ne wa ne ni gbaa, ne wa a te me do nwá ne ní 'diko nde? Wa de tabi do ne ndenge ne ne e?

Mòbina : Wa to doe, wa to doe tua ní gbaa, ne wa kípíí gọ. Wa to, ne wa a kọ yèlè, kọ sáγγì, mbe wa a kọ gòγγgọ. Wa a kọ mọ, ne nde wa tua nwá ne ní gbaa, ne wa ne do ne, ne wa yaka ne omenu ni de 'dọ lí 'di gbaa, ne wa a tala ne de 'di mọ. Ne ma 'banda nyọngọ do kọyọ.

Bofio : Mòbina Dieu, wi to ma tabi a owi wilinu mba do wukonu vè, tabi a owukonu hã wa to ma 'diko?

Mòbina : Wukonu wa dèlè gọ, ne owi wilinu wa mba do wa vè te to ne. We ke wa nea ni, wa nea bolo. Mò wa sa li ne na "chasse*", me a bolo, mọ wa sa li ne na "pêche*", me a bolo. Donc*, wi fa kọyọ do wi fa sa'de, bon*, ke 'da kọyọ ma hã le ngo ne, wa mba do wa vè, ne wa to ma, se ne wa a 'dọ lí de.

Bofio : Ma be na wele a wè do ne do gbándà 'da fala à dò, ne a họ 'di mọ ne a ala ma hã okọyọ ni 'bọ gọ.

Mòbina : Wi gbándà wa boe, ne nde wi gbanda ni a wi silà; hã wèlé doe kō gọ, nde wi gbanda ni é se gọ. We ke wi gbanda e ia, ne a kala ne kọyọ kō owi donọ ni vè. Nè 'di mọ ge, soki nwa doe, kpasa wi ke a ba nu doe ni, a do gbanda 'da a boe, ne a we do ne ne.

Wa de mbe 'bo mo le sa so li ne de na ... e sa so li me na ni wa de ne ma 'bili ngo li, ne á á ogēno 'da a li ne vē, hā doe ni no gbaa, ne ma ne, ne ma te de te nu ne ni. Ne wa 'banda gbe koyo wena wena wena de te le ni.

Bofio : Donc* , ke wa a ma ni, wa wá fo ne wa, to wa ne, ne wa kala ma zamó, ne wa a 'diko, tabi wa wa fo ne wa, se ne wa fa, ne wa to tabi ma de?

Mabina : Yoo! Wa wa fo ne wa. Mbe wa mi 'do tsa, mbe ta 'bo we ke me a mo ma hā nyongomó hā wele hā ni, ma na wa de kpale we ne. Wa mi ma mi, hā ma ho, ne ma gā, ma dendele. Attention* , ma gbe wele gbea. Ne 'banda gbe koyono ni ia, ne mo ke'ba na, li ne te tè ko nu mo go, we ke ma te ko nu mo, ne mo fe se. Bon* , wa wa fo ne wa né ke mo aka ni.

Lengge ngo songgá

Bofio : Mbe mo wa sa 'bò li ne na songga tabi ngòlò, wa a ne wa gbe koyo ni... Buba... mi a 'da mo 'di nga. Fala kpo mo à mbe ma go? To mo we do tó mbe ndenge ke mo a do songga tabi ngolo we gbe do koyo ni, mo tó mbe, hā e zele se!

Buba : Songga ...bé, wi ge a mi Dedeṣemó Nakōagelewi e! Mo zó le tó hā ne na, mo 'banda yambala mo do be, gbaa mo ne ho kpa sa wi né le ge, se ne mo í ti gulu mo de. Songga mo zo ni, sse ge hā wi ko le wa kōa na lo ne hā lo a li we gbe koyo... we ke meno ni vē, nu fele koyo a ni, we fa do koyo we gbe a a ni. Bon* , wa ne se, ne wa gba songga, wa gomó, gomó, gomó, ne wuko wa kala ma de ko gonggo dele wena. Ne wa ne do ma, ne wa ho 'do li 'di, ne wa gomó de 'do li, 'do li, 'do li... ki ni no ta 'bo ge, ne mo zo gbaa ne mo tó na, ke ge a ki nge nde!

Bofio : Songga ti kola tabi songga nza!

Buba : Songga ke ti kola, même* songga ke nza. Bon* , ma nza di ni ia, donc* wele do wele a fa na, e gbe koyo a gā, ta 'bo hā wa ongbó na e nganda wena. Ko mo í ti de kosala* go, ne nde mo gbé se koyono ngboo go. Hā mo í ti kosala* ngboo ni e, ne mo le se 'do li, ne mo ma ngo zo gā koyono, ko wele ki né ho de te ti mo né, ne mo gomó a, a né ho né, ne mo gomó a, a né ho né, ne mo efe gongge ti a. We ke ki ni, wuko 'bo bina, wi wili bina, wino vē wa égale* , wele do wele fa na, e kpa koyo, hā e si, hā e nyongó ma.

Bofio : Ne 'do li songga ke mo yengge ne ni, ma wè do tala te wele go, tabi ma tala te wele tala nde?

Buba : Ma tala te wele tala, ne nde kpa sa wino wa zi do hā wena. Meno wa né nè ma ni, ne nde wa a be no mó wa de ko be odaka mó wa gbaa, wa ho 'di mo, ko wa de kosala* ni gbaa ma ne e ma, ne ke osa'de...., – mbunzuno wa tea do ne de ngangga ge ma zi bina ni e – , ne wa folo te wa ní gbaa, ma né e ma, ne wa ko noe ni te wa ní gbaa, ne tala me ni ma e, ne nde ma tálá 'bo wa go

Bofio : Nse ni o mbe né no ge?

Buba : Me a no 'bete, fila no.

Bofio : Fila noe 'diko gae?

Buba : Fila no 'bete, mbe a no ndiká. Kpo kpo 'bete ni, ne wa o gbālā ne, ne wa kala gbālā ne ni, ne wa do ní gbaa, ne no ne ho a tū, ne wa sa li ne na "no ndiká". Ne wa zī ko molangi, ne wa ba 'dolo go'do gbàtà ne wa fi ko ne, ne wa ma ngo fele do te wa de. Ke wa de zi ta 'bo ge a ni. We ke fo zi yómbó na te wa unu ni bina, ma a ni.

Bofio : Nε toe 'da 'dɔɔ gbàtâ ke wa fi 'dɔ nɔe, se ne wa fele do te wa de ni a to ge?

Buba : Na ma unu te lo wena, se ne winɔ wa ĩ na ... wuko fele do tē ε wena, ne wa tō na a a wuko somi*, we ke a kōa na tē ε ɔ sembe sembe wena.

Lengge ngo ngòlò

Bofio : Nε ke 'da ngɔɔ, mɔ tō mbe ke 'da ngɔle wa a ma hā kɔyɔɔ ni, me tabi a bele nde mi ĩ ɔ.

Buba : Me a bele ɔ! Wa a ngòlò hā kɔyɔ a. Wa gbe gbela, ne wa to mbe 'bɔ tua. Nε wa mba de, ne ki ni wa á de te 'dɔ lɔ hàu né 'diko ɔ, wa ne, ne wa a de kɔ lɔ ke ma zĩ kolo kolo kolo ne ni, se ne ma nɔ, ne kɔyɔɔ wa yolo ti kùkù 'di, ne wa 'banda hɔ nza, ne wa ma ngo gbe wa de.

Bofio : Bon*, 'da fala ne gbe wa do'do, ne wele ke a sa mɔ na, ne né, hā ne gbe kɔyɔɔ ni, ne hā mbe hā a tabi hā, to a kpá ma ɔ?

Buba : A wia do kpa ne. Ma ɔ ne te le ke mi gā do ne ge, mɔ kálá gā kɔyɔ mɔɔ, ne mɔ ba mbe gā ne kpo hā a. Mɔ kálá wa tale, ne mɔ ba mbe gā ne kpo hā a. A a wele lɔ, ne a a ba nu lɔ 'da a, ma wia do ke na mɔ hā mbe hā a, kpakɔ zā a ɔ do yangga, hā a de se kosala* ne ní fai, kpakɔ wa kpasa do ne.

Lengge ngo "Gbàtū"

Bofio : Bon*, mi zɔa na, mbe mɔ, te coté* 'da le 'Bòkádà wa sa li ma na "gbàtū", ke wele a ba ma, to wuko a ba nde, 'da fala ke wi na tē a, a do zélé kónyò nde, ne a ba me ni, ne wa ne 'dɔ lɔ 'di, ne wa le, ne 'dɔ lɔ ma 'danga gbaa, ne wa 'banda gbe kɔyɔɔ. Wukonɔ wa le, ne wa ma ngo gbe kɔyɔɔ do ɔngɔ 'da wa ni. Kɔ mokili* 'da ne 'di ma dé mbe tē ε dea na me ni, to mɔ do linggamɔ si ngo ma boe nde?

Buba : Aa, e lengge na, e ĩ ti ne ngbo ngbo ni ɔ. We ke mɔ ĩ na nù ma do sorte*. Le mé ge a Ngbaka kpo kpàà, nde dea to te le kpi kpi kpi ɔ e? E lengge na ma a ni.

J.P. : Mi zɔa na coté* 'da le te mokili* 'Bòkádà, wa de mbe mɔ wa sa li ne na "gbà tū", 'da fala wa ba ia ia, ne wa ne 'dɔ lɔ 'di mɔ, ne wa hɔ 'di mɔ, ne wa le 'dɔ lɔ, ne wuke ke a sa mɔ 'da ne, to wi wili ni, ze le kōyē ba zi mbe wi na tē a 'dati ba ni, ne a fi kómbò ní gbaa, ne a le.

Bon*, 'da fala a ne le 'dɔ lɔ 'di mɔ do'do ni, ne a so lɔ ni, ne a fɔɔ do zu a. A ne fɔɔ zu a do'do, ne wa le 'dɔ lɔ ni, ne 'dɔ lɔ ma 'danga vē. Ma ne 'danga do'do, ne okɔyɔɔ wa 'banda di kulu di ngo. Ne wa 'banda gbe kɔyɔɔ wena ní ni gbaa.

Bon*, 'da fala ke wa ne hɔ we si ne ni, ne wele ke a ba "gbà tū" ni, a kala mbe wi wili tale, ne wa ne, ne wa yolo do li wala 'di, ne wa hɔ, ne wa 'banda hā mbe kɔyɔɔ ni bi sī, bi sī, bi sī hā a na me ni gbaa, kɔ zā a mbɔkɔ, hā do 'do se ne a ba mbé ne de.

Mi zɔa na mɔ ĩ ti ma ɔ, ne nde me a faute* 'da mɔ ɔ, we ke mɔ ma kesena ngo nù wena. Ma a mi tōa gulu ne hā mɔ ndambo ta 'bɔ ni. Wi a mi Ngbangadia Jean Pierre, ma a mi tōa gulu ma hā mɔ ni. We ke mi gā ma ni, ne mi te zɔ zɔa, we ke mi ne 'da fala mbe ne, ne mi ba 'bɔ be, ne wa te gbe kɔyɔ ne de gbali mi, ne ε gbe mbe 'bɔ kɔyɔ ma 'bɔ gbea 'bɔ. Ma a ε tō gulu ne hā mɔ ni.

Troisième partie

L'agriculture

Lɛnggɛ ngɔ dɛa to fɔ

Introduction ⁴⁶

L'agriculture forme l'activité principale des Ngbaka. Ceux-ci vivent des produits de leurs champs et cela depuis des temps immémoriaux. Les nombreux noms que portent les champs en sont les témoins (voir p.3).

A côté de l'agriculture, les Ngbaka pratiquent aussi la chasse, la pêche et la cueillette, mais là, il s'agit d'activités d'appoints qui servent à compléter leur ravitaillement et varier un peu leur menu quotidien. Nous en parlerons dans d'autres études.

Dans cette étude, nous présentons des notes sur l'agriculture, tirées d'entretiens que nous avons eus avec des paysans et paysannes de quelques villages. Ces entretiens datent des années 1989 à 1992. Vous trouverez des informations sur :

- I. Comment acquérir un nouveau champ
- II. Les noms de différents champs
- III. Les outils aratoires
- IV. Les produits des champs.

I. Tɛɛ tɛ kɛ wele kpa do mbé fɔ mó a ni

Comment acquérir un nouveau champ

Entretien à 'Bobazolo Ndonggo 1990

Tɛɛ tɛ kɛ 'da 'Bobazolo Ndonggo ni : l'exemple du village 'Bobazolo Ndonggo

Tigole : Wa a zi obaa lɛ tɛ Libago, nɛ do fala nɛ ni, wa a wa tɛ kpɛɛ wala, nɛ wa gba zi 'do tɔa hã wa. Nɛ wa dɛa tɔa ni, nɛ wele do wele a le zi zamɔ, we kɛ mɛ a kɔla wena. Nɛ a nɛ hɔ zi ma, nɛ fɔ kɛ ma sulu do kɔla a dia ni, n'a sɛɛ ma, ní a fala ni, mɛ a fɔ mó a, mɛ 'bɔ a mbé fɔ mó wele na, wele ia ma hã a ia gɔ.

– Nɛ we be na, mɛ a fɔ mó a ni, a dɛa mbe mɔ tɛ nɛ

Tigole : A mi be kpɛɛ kpo kpo do ti nɛ, tabi a zĩ a te li ngbala nɛ. A sɛ li te, n'a zĩ li ngbala nɛ, nɛ ma be na, fɔɛ gɛ mɛ a fɔɛ 'dɛ ɛ. Gã li te, a hɔ di, n'a sɛ te, a hɔ di, n'a sɛ te, nɛ ma be fala tɛ ɛ vɛ na, mɛ a fɔɛ 'da a.

– Sɔkɔ 'do nɛ Mbɛmbɛ⁴⁷ a hɔa, nɛ a dɛa nɛ ?

Tigole : 'Do nɛ, nɛ Mbɛmbɛ a kala lɛ tɛ Libago, n'a tɛ, n'a a le dɛ, n'a gba 'bɔ fala tɔa hã wele kpo kpo. N'a nɛ gba do'do, n'a gba fɔ kpo kpo do da zu wele. Ma kɛ sɔɛ gɛ lɛ dungu, kɔ le wa ma, wele do wele nɛ a wa olo baa a na, mɛ a fɔɛ 'dɛ ɛ, we kɛ baa ɛ bina.

– Fala kɛ mbe wele a yolo kɔ gele le, tabi Bogbaguma tabi 'Bo ge nde, n'a tɛ, n'a dɛ tɔa dɛ. Kɔ a do fɔ bina ni, nɛ takɔ a kpa fɔ, n'a dɛ sɛ nɛ nɛ?

Tigole : A wia sɛ we kpa mbe wele kɛ a a wi gɛa sila, n'a aka a, kɔ a kɔ, n'a gba, a e mbe fɔɛ hã a na, mɔ dé kɛ gɛ do mó mɔ seko.

– Fɔ kɛ mɔ kpa ni, ma sɛ a fɔɛ 'da mɔ fai nde?

Tigole : Fɔɛ a fɔ mó mɔ, nɛ mɔ wà ma, mɔ dò gɔ, mɔ m̀ kpɛɛ sɛ'de gɔ, nɛ fɔɛ ni ɔa gbaa, nɛ ma sulu 'do sabɛɛ talɛ, wele a wè do tɛ na, a wa ma gɔ. Wele tɛ, kɔ a wa, nɛ mɔ ḱ sɛ gɔ,

⁴⁶ Voir aussi : Maes V., *Les Ngbaka du centre de l'Ubangi*, p.97.

⁴⁷ Mbɛmbɛ : surnom de Jules Marchal, agent de l'administration qui, dans les années 1950, a installé les paysannats dans plusieurs villages du Sud-Ubangi.

we ke ma fai me a fɔɛ 'da mɔ. Gele wele iko a wè do tɛ, n'a a wa ma iko gɔ. A dɛ ni, ma be na, a zū ma zū.

Wuko wa fɔ mɔ a : *une femme peut cultiver son champ personnel*

– Wèlé fɔ a wio nde? Wuko a wia we wa 'bɔ ɔɔɔ fɔ mɔ a wèlé nde?

Zab : Ombe wukonɔ fala ke wili a a wa tɛ 'bɔ fɔɛ 'da a ia ni, nɛ kɛnɛ wili ni (tabi wuke) a wa tɛ 'bɔ fɔ 'da a. We duzu ke mbè gɔ, nɛ a tɔ na, kpale li fɔɛ ɛ teke ma nde, ɛ kpá mbili nɛ ngboo gɔ ni, ɛ wa tɛ 'bɔ fɔɛ 'dɛ ɛ, sɛ a ɛ kpa mbili olo kpale li fɔɛ ni de.

– Ɔ nɛ fɔ kɔni ?

Zab : ȳ, ɔ nɛ fɔ kɔni, tabi fɔ nzo.

– Ní a a teke kpaleɔ li nɛ ni, nɛ mbili ni, ma a mbili mɔ a?

Zab : ȳ, mɛ a mbili mɔ a. Nɛ mbe tɛ 'bɔ gɔ, n'a hã tɛ 'bɔ mbe hã wili a tɛ mɛ 'bɔ. Nɛ a gala tɛ 'bɔ do benɔ, do wili a, do kili tɛ a wuke tɛ mɛ 'bɔ.

– Ní a wuko ni a wa fɔ, nɛ 'do nɛ, sanga tɛ ngba a wi wili ni ma 'danga, nɛ a tɛ 'bɔ wuko a yula zi gele fala, n'a si kɔ le 'da a i, nɛ wèlé fɔɛ ke wuke a wa zi ma ni, wèlé nɛ a wio?

Zab : Wele nɛ a mɔ wi wili. We ke wili ni a kɔ sɛ 'bɔ na, a mi 'bɔ mbé kpale kɔ fɔɛ ni gɔ. We ke mobulu hɔa ia, k'a si kɔ le 'da wa ia.

– Nɛ kpale ke a mi zi ma ni, nɛ ma 'bana li fɔɛ ni, a wia we kala ma ?

Tigole : A kálá sɛ bɔ gɔ! Wili a a kɔ na, lo kɛ sanga nɛ do a kɛa. Tabi mɛ a ka'dangga, kɔ lo zã ma, k'a teke tɛ 'bɔ mbe ndambo, nɛ a la tɛ 'bɔ mbe nɛ hã ɛ nde, sɛ nɛ ma dɛ tɛ ɛ ná mɛ ni de. Kɔ wili a kɔ 'bɔ gɔ, nɛ nde wuke a wè li 'be tɛ kpale li fɔɛ ni 'bɔ gɔ.

Gele wi kɔ we dɛ fɔ kɔ le 'da nɛ : *un étranger veut acquérir un terrain pour faire un champ*

– Nɛ fala ke gele wele, tabi a gele nú, nɛ a hɔ kɔ le Ngbaka, nɛ a kɔa we dɛ fɔ di ni, gã fɔ, ɔ nɛ plantation kafe ni, nɛ we kpa fɔ ni, tua ke ma gã sɛ wena, nɛ a aka sɛ wio ?

Tigole : Sango, a aka sɛ kapita le, wi zɔ mɔ tɛ le. Sɛ nɛ kapita le a nɛ, n'a zɔ nga kɔla ke wele wà ma gɔ ni, nɛ a gba fɔɛ ni hã a. Nɛ a tɛ mɛ 'bɔ a hã nɛ makuta 'bɔ hã kapita le, sɛ nɛ kapita le a fi ndelu* ma hã a na, a wa sɛ tabi mɛtɛɛ né nde, tabi dekamɛtɛɛ né nde, tabi hectomɛtɛɛ né nde, sɛ nɛ a kɔmɔ ma sanga tɛ ngba wa bɔa ni de. Ke a tɛa 'da a nga, kɔ a gele nu, tabi a gele wele, kɔ fɔ mɔ a i nga bina, nɛ a dɛ sɛ ɔ nɛ mɛ ni.

– Ní a wi ni a futa sɛ hã wio ?

Tigole : A futa sɛ hã kapita le, we ke kapita le a a hã mɔ nɛ hã owino.

– Nɛ wi nyongɔ sɛ mbili nɛ wi a kapita le zu a kpo iko ?

Tigole : Kapita le a nyongɔ sɛ tɛ 'bɔ ndambo, n'a hã tɛ 'bɔ mbe hã kumunɔ, kumunɔ 'da a, ke wa zɔ mɔ tɛ le fala nɛ kpo do a ni.

II. Ngo gili fonɔ owele wa wa ma ni

Les noms des différents champs

Sáfò = mè à fàlá ké wélé wá, nè à mí dò kpálè : *nom par lequel on désigne un espace cultivé, un champ ouvert.*

Fó kólá (ou : ngá fò) = mè à fò ké wà wá mà kó kólá : *champ cultivé dans la forêt qu'on a défrichée et brûlée.*

Mbè wínò wà gónó sàngá fò kólá dò ngá fò : *certains distinguent entre 'fó kólá' et 'ngá fò'; selon eux, par le nom 'fó kólá' on entend un champ cultivé dans une forêt vierge, tandis que par le nom 'ngá fò' on entend un champ cultivé dans une forêt secondaire. On peut distinguer une forêt primaire d'une forêt secondaire aux arbres qui y poussent.*

Fó kólá me a kola ngboo ke le sa 'bo li ma na 'ngbóló' ni. Mo zo ma ne nde ma do ote kpi do kpi o ne kula, onngo, mbanggi, kító, kpáte, ndimbo, gbeakubu, ni do ni. Owele wa o zā ne o a we kala onda'ba, we ze ongumbe tabi da nzábélé, ki ni kutí kɔni wa mi te ne gbàà ni ma ngálá do wala olo ne go, ne zu ne gá 'bo go. Ne nde kpale ma de te fo kola wena me a: b̄, kumba, yónggò, kafé, nzànggò, do o'bulu sanggonɔ o ne oépínale, fásànggò, sɔle, sese, gbadē, ní dò ní.

Ngá fò me a bili ke ma o a gbaa ne 'dɔkɔɔ ne ma nyele wena o ne sabelɛ 15 wa wá go, ne ma sulu do okombo tabi óngbànggà, ótúlúkpalá do ótèsè ni do ni; wa kala 'bo onda'ba zā ne kala. Ma o ne kola ni, ne nde me a kola go. Ki ni mo wa ma, ko mo mi, ne zu kɔni ne dulu wena. We ke nú o a gbaa ne ma mbulu do oko a nwa tenɔ ma ala ni. Onga nyanga sa'de o ne ongbamu do odengbe, wa o zā ne 'bo o a. Kí ni wa sa li ne na 'ngá fò'.

Tífò (ou : fò fò) = mè à bòá lí zóló mì kpálè, má ndó dò zèkè 'dá sàmbò wé sòkpò dò zèkè 'dá kùsì : *litt. : champ de sorgho; nom par lequel on désigne le deuxième semis dans un climat tropical humide, qui va de juillet à septembre; saison propice à une deuxième récolte.*

Mbè wà sá 'bo lí fò fò na, fò dèlà, wé ké dò fàlá nè ni, ówíno wà kpá wé wéná ngó ngbala fónò ni : *on appelle aussi le champ du deuxième semis 'champ d'insultes', parce que lors du défrichement des champs, il y a souvent des disputes à propos des limites.*

Fó gágá (ou : fò lì, fò gbóká) : *culture en saison sèche en terrain marécageux.*

Wà sá 'bò lí fò gágá na, fò nzó'bè, wé ké fàlá wà wá dò fòè ni má gá gò, má ké wà wá mà nzó'bèé ikó : *on appelle ce champ aussi 'fò nzó'bè', parce que normalement on n'y cultive qu'un petit champ.*

Ombè wínò wà gónó 'bò sàngá fò gágá má bòà : gágá ngá nù do gágá ikó (fò lì) : *certaines gens distinguent encore entre 'gágá' de la terre ferme et celui en terrain marécageux.*

- Gágá ngá nù : me a kola ke ma kolo do nú fúa lì dō ne ma do onyaka do ote kpi do kpi. Wa wa ki ni v̄, ne wa gomɔ te ne de nù sū, ne wa do, ne wa kala onda'ba nyumu olo ne wena. Ko fala ke wa mi kɔni ia, ne wa mi te me 'bo ngbálí gbàfulúsà tí ne. Ko kɔni kolo, ko wa ne 'bēlē ma do'do, ne wa lo ti ngbali lua iko na ma ngala do dia ne. Ko ma sɔlo, ne wa 'bi, ya ma i ia, ne wa la ma de di, nde wa wá guba ki ni go, ne mo wa wia te mi 'bo ma me a onzanggo do ombonggo do 'bete. Ne nde wa mí ka'dangga tabi nzò te gágá ngá nù go.
- Gágá (fò lì) : me a fo ma sulu wena do okòkólò, hèlè, kàànggá, kanga. Ne me a fo ngo 'bètè. Kole ma si nù ia, nde ti ne v̄ a lì do lì, ne owi gu gēno wa wia we gu gē ti ne we gbe odànggá. Ko zolo sabelɛ, ne lì ɔsɔ ti ne 'bo do'do, se ne wa wa ma de. Wa ndo wa ma wena do zekɛ 'da 11 we ho zekɛ 'da 12 ya ma ia ia, ne wa do, ne wa mi do zekɛ 'da kpo we ho te zekɛ 'da tale ya ma fenge ia, ne wa nyongo 'bombo ne.

Fò gùbà = mè á bǎá súlú fò òlò ngá fò : *champ recultivé après la première récolte.*

Gùbà mε a kuti hēa fœ ké má hó òlò fòé ké wá mi zí kpálè sè'dé ni; kó wà wá gùbà ni, há wà mí mbé kpálè sè'dé ni, nè wà sá lí kí ni ná fò gùbà : *le nom gùbà désigne les mauvaises herbes qui poussent dans un champ cultivé pour la première fois. Si, après la récolte, le champ est défriché et recultivé la même année, on nomme ce nouveau champ : 'fò gùbà'.*

Wa mi kɔni gbàà, kɔ ma ba wi zā ngangala wi, ne wɔkɔsɔnɔ ke ma mɔ ngo hɔ ti ne ni wa sa li ma na guba. Ma na mɔ ma ngo wa ma do ti geɔ do geɔ, se a ma hɔa ngba soe kula kɔni kɔ mɔ 'bēlē kɔni de wula fala de, we ke ni go, kɔ ma hē fai, kɔ ma dí'bilí zu kɔni 'da mɔ ia, ne ma hā se ngamɔ hā mɔ wena te 'bēlē ma.

kúndú gùbà = mè á gùbà ké wá wá, nè tàlá nè 'bàná : *la partie d'un champ qui reste encore à défricher (voir kúndù).*

Fò ngènzò = mè á gùbà ke wá wà gò, nè má súlú 'bò mbé nè 'dò sábelè kpó. Má súlú wéná dò ndéllé, tèsè, fómólò, kòmbò, káànggá, dònúzámbélé, ní dò ní : *champ recultivé après qu'il ait été laissé en jachère pendant un an.*

Fala ke mɔ 'bè mbe te guba 'da mɔ be sí we wa ma go, ne mɔ 'bēlē kɔni do zā ne ni iko fai, kɔ mɔ la ma de di ni, ne ma mɔ ngo nōsō ne te kole, ne ma hē ni fai, ne fo 'bɔ wula fala na mɔ le zā ne bina. Fala ke ma la sabelé kpo ia, ne nde wa sá se 'bɔ lí ne na gùbà go, ne wa sa se li ne na 'ngènzò'. Osa'de wa wia te fi dolo mó wa do zā ne ni, ne wa wia te ndo 'bili osa'de zā ngènzò. (Fò ké wá wà 'bò gò 'dò sábelè bǎà tàlè ni mé á bilí)

Fò bilí = mè á fò ké wá wá mâ zǎ bilí : *champ pris dans une ancienne jachère.*

Bilí : fala ke ngenzœ ni ma ɔa fai ne wa wà go, kɔ ma la 'bɔ mbé sabelé kpó, ne nde mε 'bɔ a ngenzɔ go, ma hɔa di ni bilí ia. Ne ma di na, wa e ma gbaa, kɔ ma sulu ɔ dia, se ne wa wa ma de. Fala ke wa wεle wa ma wεle, kɔ wa do ma, hā wa mi do kɔni, ne wɔkɔsɔnɔ ma hò se ti kɔni wena.

Súlú fò (súlú) = mè á fò ké mó wá zí, nè má ò fàii sábelè nálé, mǎlò, wá wá 'bò gò, nè má hē 'bò, né ndé fò sílílí wǎkɔsò bíná, má hēá dò yòlò dò gbá kà'dànggá, dò kòmbò, ndéllé, ní dò ní. Kí ni wa tō se na, fòé gè súlú iá, nè mó wiá wé wá 'bò mâ : *champ ayant été en jachère pendant quatre - cinq ans et redevenu cultivable.*

wá é fò ná má súlú : *on met un champ en jachère.*

Vùlá fò (O : pùlá fò) = mè á fò ké wá kǎá wé wá mâ, né ndé má hē ngbóó gò; tàbì fò kólá ké wǎ wá, né ndé wá té gòmò tènò ngó né gò, nè ngó né hē 'bò dó'dò : *un champ qu'on veut défricher; or les herbes n'ont pas beaucoup poussé; ou un champ en forêt qui a été défriché, mais les grands arbres n'ont pas encore été abattus, or les herbes ont déjà repoussé.* mí nèá wé zè vùlá fòé 'dà mi, tàkó mì dó, kó mì mí mò : *je suis allé défricher mon champ où les herbes avaient repoussé, pour que je puisse le brûler et puis planter.*

Fò kánzá (ou : bélé fò, bélé kánzá, kánzálá fò, ká'dá fò) = mè á fò ké wǎ wá mâ gò, tàbì wá té wá gò, nè wé té tē nè, nè má bélé. Wá 'dénggè mâ, sé nè wá dó 'dǎ né wé mì dò mò dē : *nom par lequel on désigne un champ qui a pris feu avant qu'il n'ait été défriché.*

Kánzálá fò (ou : ká'dá fò, kánzá fò, bélé kánzálá) = mè á fò ké wǎ wá, né ndé má kòlò gò, nè wé té tē nè, nè má bélé, né ndé má bèlè dò díá nè gò. Kó wèsé tó, nè wá nyálá 'dǎ nè, nè wá túlú nú nè dé ngó ngbē, sé nè wá mí dē : *nom par lequel on désigne un champ défriché qui prend feu avant qu'il soit desséché; ou un champ qui a été brûlé, mais pas encore nettoyé; ou encore un champ qui a été défriché mais pas encore brûlé.*

'dènggè bélé kánzálá (ou : sèlè – ; ou : E bélé kánzà) = mè à 'bìlì sàngá ké má 'bàná dò dù dú né, nè wà ngbóló dé ngó ngbè, sè nè wà fí wè tǝ nè dè : *couper les hautes herbes qui ont brûlé, en vue de faire un champ.*

Kánzálá gòlè = mè à fò ké má sùlú vè dò gòlè : *jachère de fausses cannes à sucre.*

Fó ngèsè = mè à fò kólá (gàzà) ké mó wà mà, ndé wá wà zí kùtí nè gó : *nouveau champ en forêt, cultivé pour la première fois.*

kóni ngèsè = mè à mbé kóni ké wǎ kálá lí mbé fò kólá, nè má té kòlò ngbóló gó : *maïs frais d'un nouveau champ cultivé dans la forêt.*

kóni ngèsè má diá nèà ngó kóni bìlì : *le maïs frais provenant d'un nouveau champ cultivé en forêt est meilleur que le maïs provenant d'un champ cultivé dans une jachère.*

Ngóló fò (ou : NE wáká'dá fò) = fò ké wá wá mà iá, má kúlá, ndé wà té dò mà gó : *champ défriché mais pas encore brûlé.*

nwá kà'dànggá ngó ngóló fò má èfè wéná : *les feuilles de manioc d'un champ défriché non brûlé (préparées comme légumes) sont délicieuses.*

wè tiá té wáká'dá fò 'dà mi, nè má wáká dó'dò, wè ké mí lò ngó nè gó : *le feu est entré dans mon champ où les herbes avaient repoussé et, comme je n'avais pas coupé les herbes, il n'a pas brûlé comme il faut.*

wè tiá té ngóló fò 'dà mi, nè má wáká dó'dò, wè ké má té kòlò dò diá nè gó : *le feu est entré dans le champ que j'avais défriché, et il n'est qu'à moitié brûlé.*

mó wá fò, kó mó dò mà dǝ gó, kó ngó né hǝ, ndé wà sá 'bò lí né ná, ngóló fò gó, wǎ sà sè lí nè ná, wáká'dá fò : *un champ défriché mais où les herbes repoussent, parce qu'on ne l'a pas brûlé à temps, ne s'appelle pas "fò ngóló", mais il s'appellera "wáká'dá fò".*

Wáká fò = mè à fò ké wǎ wá, nè wǎ dǝ, né ndé má bèlè dò diá nè gó, wòkòsòndò bèlè vè gó, má kú kumbà : *champ où l'on a mis le feu, mais qui n'a pas brûlé comme il faut.*

wáká zǝ = mè à zǝ ké má bèlè dò diá nè gó, zǝ nè 'bàná dò tóló nè, má 'bàná ngbǝ ngbǝ : *savane à moitié brûlée, il reste des plaques vertes.*

Wáká'dá fò = mè à ngóló fò tàbì kánzálá fò, ké ngó nè hǝ 'bò dó'dò (má wáká'dá dǝ) : *champ qui a été défriché, mais où les herbes ont repoussé (on ne l'a pas brûlé à temps).*

fò wáká'dá dǝ = wǎ wá, né ndé wà té dò gó, nè ngó nè hǝ 'bò dó'dò (má kúlú 'bò dò wòkò-sò) : *on avait défriché le champ, mais pas encore brûlé, et les herbes ont repoussé.*

mó kǝ wè dò wáká'dá fò, nè mò ló ngó nè dàtì, sè nè dè : *si l'on veut mettre le feu à un champ où les herbes ont repoussé, il faudra d'abord défricher ce champ.*

réf: ká'dá fò, kánzá fò, bélé kánzà, kánzálá fò, ngóló fò.

Lɛnggɛ kɔ lɛ 'Bobazolo Ndonggo dɔ̀ 'Bokada Songbo

Entretiens à 'Bobazolo Ndonggo et à 'Bokada Songbo (vers 1990-92)

– Ngo gili fɔnɔ kɛ owinɔ wa wa ma ma nɛ ge nde?

Wele : Sango, lɛ do fɔ gàgà kɛ mɔ sa li nɛ ni. Lɛ do fɔ sabɛlɛ. Lɛ do fɔ kɛ 'da ngangga, wa sa li ma na: "tìfò". Ki ni a kɛ 'da ngangga, kɛ wese to mbe né fala bɔa iko, nɛ mɔ wɛlɛ, nɛ mɔ do ni. Sango, lɛ do fɔnɔ li nɛ dɔ wena, nɛ nde go a do Ngbaka nu lɛ nga ma kesena do kɛ 'da mbe winɔ wa sa ma hã mɔ ni. We kɛ lɛ wa mɛ i nga, do dia nɛ gba nɛ talɛ, gba nɛ talɛ.

– Ndenge nɛ nɛ e?

Wele : Lɛ wa kɛ 'da sabɛlɛ. Bon, we zu kɛ 'do nɛ ni bina lɛ tóló ki ni go. Ki ni a lɛ gbala 'da nu fɔ sabɛlɛ iko. Nííí... nɛ ma hɔ tɛ tifo, nɛ lɛ wa 'bɔ ki ni ɔ na kɛ di lɛ nɛ wa ma tɛ zɛkɛ 'da gazɛlɛ ni. Bon, mbe nɛ mɛ 'bɔ a kɛ 'da fɔ li kɛ mɔ sa di li ma na fɔ gágá ni.

– Nɛ mɔ sa sɔ 'bɔ gele li ?

Wele : Lɛ sa na "gbóká", mɛ a fɔ kɛ ma do deka li ni.

– Nɛ ki ni wa mi kɔni zɛkɛ 'da ge ?

Wele : Sango, lɛ wa ma ɔ nɛ zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ, nɛ ma nɛ hɔ zɛkɛ 'da 11 we hɔ zɛkɛ 'da 12, nɛ lɛ dɔ ki ni, sɛ a ma bɛlɛ de, tua kɛ mɛ a fɔ ma do 'dɔ li i. Wɔkɔsɔnɔ vɛ hɔa do zã 'betɛ do zã nù kɛ ma do li tɛ nɛ wena. Nɛ lɛ ndo do fala kɛ wese sofe* (chauffer) wena ni. Nɛ lɛ to ma dati, gene kɔ lɛ to do zɛkɛ 'da bɔa, nɛ nde go a ma 'dángá go, ma 'dángá go, nɛ ma gã iko, we kɛ mɛ a fɔ ma dɛ tɛ 'dɔ li.

We 'da wa ngenzo

Champ laissé en jachère pendant un an

Linganda, 'Bogosɛ Nubɛa, 28.02.1994

– Bon, kɛ wa tɔ na, wa wa ngenzo, gulu ki ni na ge?

Ling : Kɛ wa tɔ na, wa wa ngenzo ni, we kɛ wá wá dati a nga kɔla ni, nɛ wa mi kpale tɛ nɛ. Kɔ kɛ wa mi kpale tɛ fɔ nga kɔla ni ia ni, nɛ olo ki ni, kɔ fala kɛ wuko wele kɛ wa wa fɔɛ hã a ni, a ngàndà go, nɛ mbe, n'a 'bɛlɛ kɔni a kɛ olo kɔ wili a iko. N'a 'bɛlɛ kɛ olo kɔ wili a a wa nga kɔla ni iko, do zã wɔkɔsɔnɔ ni faii, kɔ fala kɛ ma nɛ nɛ we e nɛ do'do, nɛ nde wɔkɔsɛ ni ma hɛa dɔ.

Kɔ 'da fala ma nɛ nɛ we hɔ tɛ mbé sabɛlɛ kɛ 'do mɔ ni, ya ki ni, kɔ 'da fala wa mɔ ngo wa fɔɛ ni, wa sa li nɛ na, wa wa 'bɔ di ni a ngenzo. Ki ni a gùbà go. Mba go, we duzu kɛ wuko wele fɔ a wà zi ti kɔni do kɛ na wa tɔ na, a nɛ wa di a guba go.

'Da fala kɛ a wà ti kɔni goɛ ni, kɔ fala kɛ a 'bɛlɛ kɔni do zã wɔkɔsɛ iko ni, wa sa li ki na, wa wa 'bɔ di olo nɛ a ngenzo, tɛ kɔ sabɛlɛ kɛ 'do mɔ ni.

Kɔ 'da fala kɛ ma ɔ do wuko a ɔ a nga, kɔ wa wa kɔla hã a gbaa ma ia do'do, k'a mi tɛ 'bɔ kɔni kɔ nɛ, ma nɛa gbaa, ma nɛ we e nɛ, nɛ 'da fala kɔni mɔ ngo gã nɛ, n'a mɔ ngo wa ti kɔni. A wa ti kɔni do dia nɛ do dia nɛ ní fai gbaa, kɔ fala kɛ ti kɔni ma nɛ e tɛ mɛ 'bɔ vɛ, ya kɔni ma fɛngɛ di ia ni.

Kɔ 'do ki ni, nɛ a nɛ we 'bɛlɛ tɛ 'bɔ kɔni kɛ wili a wa zi ma hã a tɛ kɔ sabɛlɛ kɛ i mɔ ni do'do ni. Nɛ ki ni a nɛ nɛ we 'bɛlɛ kɔni do'do do zɛkɛ 'da sambo ni – we kɛ fala ni zɛkɛ 'da sambo, wena fala wa 'bɛlɛ do kɔni wena ni, we nɛ tɛ zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ – k'a 'bɛlɛ

kɔni fala ni ia, n'a mi 'bɔ mbé kɛ gɛ. We kɛ fala ni, nɛ nde gɔ a ti kɔni ma ɔ a sa ni. Sɛ nɛ a nɛ nɛ we 'bɛlɛ kɔni ni sũ, ma nɛ e do'do, nɛ wá mɛ kɛ a nɛ wa dɛ olo nɛ, we mi 'bɔ do mbé kɔni, wa sa li ki ni na, a wa di a gùbà.

Kɔ 'da fala kɛ a wà zi ti kɔni gɔ, k'a 'bɛlɛ dɛ zā wɔkɔsɛ iko, wa sa li ki ni na.. sabele 'do ki ni na, a nɛ wa ki ni a ngenzɔ. Mɔ zó gulu nɛ hā ni.

– Ní a gùbà mɛ a wá mɔ kɛ wa wa ma do zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ tabi kusi?

Ling: Ɛɛ, ma hā ni. Guba mɛ a wá mɛ kɛ wa wa do zɛkɛ 'da ngbɛ'dɛ'dɛ tabi kusi. We kɛ kinggili wá mɛ dɛ fala ni ma bɔa : mbé nɛ wa wia we tɔ na, wa wa a fɔ tífɔ. Nɛ nde gɔ wa wa a fɔ tifoɛ ni, nɛ mbé nɛ, a wia we nɛ nɛ, n'a zɔ 'bɔ ngenzɔ, nɛ a wa ma. A 'bɛlɛ kɛ zi dati wa là ma la ni, n'a nɛ, n'a zɔ 'bɔ ma, n'a wa 'bɔ. Nɛ wa sa 'bɔ li ki ni na ngenzɔ.

– Ní a ngenzɔ fai mɛ a kɛ wa wa ma dati, nɛ nde wa wà 'bɔ fɔ fo olo nɛ gɔ, nɛ wa la ma iko, nɛ ma hɔ 'bɔ tɛ mbé sabele 'do nɛ ni..

Ling: Ngenzɔ.. ngenzɔ, mbe ngenzɔ mɛ a ā gbɛle fɔ kɛ wa wa ma. Nɛ mbè, nɛ wa la 'bɔ ma do'do na, ma ɔ, kɔ nú mbɔkɔ sɛ. Kɔ 'do ki ni, kɔ wa nɛ we wa ma, nɛ nde gɔ a kɔla tɛ hɔ ngo gɛle ɛ gɔ, ma tɛ dè bìlì gɔ. Wa sa li ma na ngènzò. Ki ni a ni.

– Ní a fo wa mi ma fai olo ge?

Ling: Kɛ 'da fo, wa mi fo, we kɛ mbe 'da fala kpo kɛ zi mi zɔ zɔa ni, wa mi fo, nɛ nde a 'da fala ni, mbe wa mi zi ma, kɛ mi zɔa do nɛ ni, a kɛ zi olo ngòlònzá tùkíá. Nɛ olo ngòlònzá tùkíá ni wa dɛ 'bɔ ma né. 'Da fala wa zu'du ngolonza tukia sũ do zɛkɛ 'da kpo do bɔa, ní gbaa ma nɛ e do'do, nɛ wa mi kɔni.

Dati a kɔni. Nɛ wa mi kɔni ni do'do, ní gbaa kɔ fala kɛ ma nɛ hɔ do zɛkɛ 'da gazɛle, ya fala ni kɔni ma fɛngɛ ia ni. Kɔ wele kɛ a tua zi tɛ 'bɔ kɔni 'da a do zɛkɛ 'da talɛ, né mɛ ma le dɛ bindɛ gɛ nde, kɔ 'da fala kɔni ma mɔ ngo fɛngɛ nɛ, ya ti kɔni kɔ a ɔ a sa ni, do kɔ zɛkɛ 'da gazɛle ni, nɛ a mɔ ngo to foe 'da a do ti nɛ.

Wele kɛ kɔ a kanya tɛ 'bɔ do nɛ wena ni, n'a to foe 'da a do ti kɔni ni do zɛkɛ 'da gazɛle.. zɛkɛ 'da sambo. We kɛ gā nɛ wena wena wa mi ma do zɛkɛ 'da sambo.

Ma nɛ hɔ zɛkɛ 'da sambo, nɛ wa mɔ ngo mi ma, mi di fo wena. Ya fala ni, nɛ nde gɔ a, foe ni mɛ a mɔ kɛ na, wa mi dɛ tɛ olo kpale do ngbɛ ɛ, sɛ nɛ ma de de.

Kɔ mbe wanɔ wa lo zɔɛ iko, kɔ fala kɛ wa mi ma do de nɛ gɔ, wa sàlisà 'bɔ mbe ti nɛ ni gɔ, nɛ fala ni, nɛ foe ma 'danga di dɛ tɛ zā zɔɛ iko. Mɔ ka mɔ nɛ nde gɔ zu nɛ gá gɔ. Genɛ kɔ ma wia we hɔ ngo, kɔ 'da fala kɛ wa nɛ nɛ we 'bili nɛ, ya bé zu nɛ a sɛkɛke iko, ya ma gá gɔ. Gulu kɛ 'da fo ni, ma ili fai wa mi ma dɛ tɛ olo ngbɛ ɛ, olo kpale do ngbɛ ɛ, sɛ nɛ ma de de gɛ a ni.

Ngòlònzá tùkíá

*Champ de coton où, après la cueillette,
les tiges n'ont pas encore été enlevées*

– Nɛ ngolonza tukia ngboo nɛ mɛ a ge?

Ling: Ngolonza tukia? Kɛ zi wa sa na, ngolonza tukia ni, mɛ a kɛ wa mi zi tukia ia. ɔ nɛ kɛ wa ba zi mbula na, wa mi tukia wena do zɛkɛ 'da gazɛle, nɛ do zɛkɛ 'da sambo ní gbaa, kɔ fala kɛ zɛkɛnɔ ma e tɛ mɛ 'bɔ ia, zɛkɛ mi tukia i ia, nɛ wa 'banda wa ti tukia tɛ dala ma ni gbaa fai, kɔ ma nɛ nɛ e 'bɔ tɛ zɛkɛ 'da kpo, nɛ nde gɔ a, falanɔ ni wa tɛ kala tukia.

Nɛ wa kala fũ tukia kɛnɔ gɛ vɛ, kɔ ma nɛ nɛ we e do'do ni, nɛ 'do kɛ wa kala fũ tukia ia ni, ma we di we tɔ na, kɔngala tɛ kɛnɔ wa kala fũ tukia li nɛ ni, ma ɔ 'bɔ tɛ safɔ iko takɔ ma

'danga nui iko go. Ma wia na, wa zu'du ki ni vē, ke wa sa li ne na ngolonza tukia. Wa zu'du ngolonza tukia, me a kpangala te olo tukia ke wa kala ma ni. Gulu ne hã ni.

– Ní a we duzu tukia, ne wa tō na, kpángálá te tukia. Ne ke 'da kōni wa sa li ne na ge nde?

Ling : Ke 'da kōni wa sa li ma na ké'dé kòni.

– Ne ke 'da fo?

Ling : Ke 'da fo? Wa sa 'bo.. we ke gulu ne, do i 'da le nga né ge, wa sa te de na, ké'dé fò. Ne mbe ne wa sa 'bo na.. o do ke 'da kōni, ne wa sa 'bo na ke'de kōni. Bon do Ngbaka ke mi dungu zi te 'bo ne kulu 'Dua, ne wa sa ni na kú'bá fò, tabi kú'bá kòni. Ki a olo ngolonza kōni te 'bo ma hã ni.

Dǎ 'bòtò - dǎ bǎzò

Fête de la récolte

Après la récolte, on prend une quantité de sorgho et on en fait de la bière (dǎ fò). On la boit pour exprimer la joie pour le récolte et pour honorer les mânes des ancêtres. C'est pourquoi cette bière est appelée "dǎ bǎzò" (*bière des mânes*).⁴⁸

– Ne ke mɔ tō sɔ 'bo na, wa wa kú'bà tabi ge?

Ling : Kú'bà? Ke 'da kú'bà, me a te 'bo me a 'da fala ke na, wa 'bili foe do'do goi? We ke ma ne ni gbaa, wa mi foe do zεke 'da sambo. Kɔ ma nea ni gbaa, ma hɔa te zεke 'da 'bu ngo ne kpo, 'bu ngo ne bɔa gbaa we hɔ te zεke 'da kpo, ne nde go a, ki ni a foe ma fεnge wá vē ia. Ne wa ne ne we 'bili foe sū, ma ne ne we e do'do ni, ke wa 'bili ma dô ni, ma di na, kenɔ olo ne ni, te ki nɔ ni ma ne kolo ne goi? Ne ma kolo se di sū, ma ne ne we e do'do, ne fala ni, ya owi 'bili fonɔ, wele do wele wa de te 'bo yangga we kpale ke wa kala ma kɔ mbé sabelε ni. Ne wa de dǎ foe we duzu takɔ wa nɔ te 'bo ma. Ki ni a dǎ ki ni wa hé héà go. Wa de kuti ke dati, ne wa sa li ma na, ki ni a dǎ bǎzò. Wa de ni takɔ wa nɔ iko.

– Dǎ bǎzò?

Ling : lĩ, wa de ni we dɔngɔ do bǎzò winɔ 'da wa. Wa de ne, ne wa nɔ iko.

– Ne ma 'bo a dǎ 'bɔtɔ?

Ling : Ke wa sa na 'bɔtɔ ni, ne nde ki ni a li Ngbaka ne iko. Bon, kuti ke wa de ma dati, ne wa sa li ne dǎ bǎzò. Kɔ 'da fala wa dea ki ni wa nɔa kuti ke dati ni ia do'do, se ne 'do ne, ne wa mɔ ngo de te 'bo ke takɔ wa e ma fala gole ni.

Kɔ wa de ki ni sū ma e do'do, ya fala ni ne nde go a, zεke 'da mɔlɔ ma mɔ ngo kɔlɔ ne. Ma ne hɔ zεke 'da gazεle wa ndo wa olo foe ke zi wa 'bili ma li ne do'do ni. Ne wa wa olo ne vē, kɔ wa sa li ma na kú'bà. Kú'bá ge me a wa olo foe takɔ wa mi 'bo ki ni do kōni. Gulu ki ni a ni.

⁴⁸ Pas à confondre avec "dǎ bǎzò", c.-à-d. : un arbre raphia planté par une personne qui, par après, est décédée avant qu'il en a pu extraire le vin (voir p.333).

III. Omo dea tonɔ owele wa de do to fo

*Les outils aratoires et autres*⁴⁹

Dùgbú – Kpàngbòlà

Machette – couteau à débrousser

Dùgbú est le nom de l'ancien long couteau traditionnel. Le nom dùgbú est attribué actuellement à la machette dans la région ouest. A l'est on utilise le nom 'kpàngbòlà' ou 'kpàngbòlà' qui est d'origine lingala "likwangola".

Selon les anciens de 'Bodumbili, il y avait deux sortes de "dùgbú" chez les ancêtres :

- 1) Ngèèsè = mè à dó dùgbú, ní lí nè tàlè, tɔa nu ne kpo iko; ówúkónò wà wá zí dò gùbà : *machette courte à trois rainures sur le flanc, avec le tranchant d'un côté, utilisée par les femmes pour défricher et sarcler.*

Longueur du manche : environ 15 cm
la lame : environ 35 cm
Largeur de la lame : 6 à 7 cm

- 2) Mbènggò = dú dùgbú, fò zí ní nè bíná. Tɔa nu ne bɔa. Wí yènggè zí dò mbènggò à wí wíli, à wá zí dò ngá fò : *machette longue, moins large que la ngèèsè, sans rainures, à double tranchant, utilisée par les hommes pour couper un champ dans la forêt et pour autres travaux.*⁵⁰

Voici un dessin du mbènggò des ancêtres selon les anciens du village 'Boyademele'⁵¹.

Ce mbènggò traditionnel a été remplacé depuis longtemps par la machette importée. Le nom mbènggò par contre est attribué à la machette coupe-coupe

(voir ci-après).

Voici les différentes sortes de machettes utilisées actuellement :

ngbèngbè = mè à gbà gbélé wèlé ké má ó gàmbà gòmbò, wà gómó dò gòlè : *machette courte et large au sommet, utilisée surtout pour couper les fausses cannes à sucre.*

kpàngbòlà màzító = mè à kpàngbòlà má dùlù gó, né ndé má ó fà'bùù, nú nè tǝ wéná; mè à dùgbú 'dà ówúkónò, wà fá dò guá, nè wà gbésé dò tè ngó fò, nè wà 'bílí dò kúkú wé kàlà òkòyónò, ní dò ní : *machette large et courte, très aiguë, utilisée par les femmes pour toutes sortes de travaux.*

Wà sá 'bò lí kpàngbòlà màzító dò lénggè gbèlègbèsè ná : dǝyǝámboké, gùlú nè ná, mó gómó mbókó 'bètè dò kpàngbòlà màzító, nè má té fàlà kpó; wé ké wà tǝ dò gbà wè ná : "wí túnúmò nyóngò mbóké gè, kó má né tè dí tiá íkó", g.n.n. wí túnúmò nyóngò wélé iá, yá ǝ fiá iá : *on appelle parfois la machette "màzító" par le sobriquet "dǝyǝámboké", c.-à-d. : si on coupe une palme avec la machette "màzító", elle tombe d'un coup = si le mauvais esprit*

⁴⁹ Pour cette section, nous nous référons parfois à l'article de Yves Monino : *HISTOIRE D'HOUES, Instruments aratoires centrafricains*, Cah. ORSTOM, sér. Sci. Hum., vol. XX, n° 3-4, 198 : 585-595.

⁵⁰ Fig. 4 à la page 588 (Monino, o.c.) n'existait pas chez les Ngbaka. Actuellement, par le nom "mbènggò", on entend (surtout à l'est) le coupe-coupe importé.

⁵¹ Les couteaux à débrousser p.591 fig 12,13,14 (Monino, o.c.) ne sont pas connus chez les Ngbaka. Pour la fig. 12 seule, ils disent "gá kǝyá", grand couteau (de guerre).

mange une palme, elle tombe d'un coup, c.-a.-d. si le mauvais esprit mange une personne, on est sûr qu'elle mourra.

kpàngbólá gbàgbàlènggè = mè à kpàngbólà, má wiá kǎ dò kpàngbólà màzító, né ndè gbàgbàlènggè mè à ké wà dé mà dò ndè lí nè bǎà : *machette pareille à la "màzító", mais décorée de deux raies.*

mbènggà = mè à kòyá ké wà 'bílí dò lí dǎnò ni : wà bá gbúlú dùgbú, nè wà 'bílí zǔ nè, nè wà nzángbá tǔ nè, nè wà tó zǔ nè dò nú nè kúlú nè dò kúlú nè : *machette pour extraire le vin de raphia (on prend une machette usée, on en coupe la pointe, on en allonge le manche et on aiguisé les deux côtés et la pointe).*

mbènggò = mè à dùgbú, má ó yóéé, má gǎ bé gò, nè nú nè bí bíli : *nom par lequel on entend actuellement le coupe-coupe importé; inconnu du temps des ancêtres.*

Kpènèmò

Hache

Kpènèmò me a mo gomo do te. Gbálí ne á dǎ, ne nú nè tò wena. Gǎ kpènèmò boe; wa tò ngànggá nè, sè à ma nǎa te te de.

La hache traditionnelle est un fer épais pourvu d'un prolongement en pointe (gǎ kpènèmò⁵²) qui traverse le manche de part en part. La partie supérieure de ce prolongement en pointe est encochée, renflée, pour qu'elle soit bien fixée dans le manche. Les premières haches importées par les colonisateurs étaient fabriquées de la même façon.

Le manche auquel la hache est fixé est fait d'un bois dur, comme mbàlànggú, ndúngbé, tǎ dǎngbá, etc.

Kpènèmò est un mot probablement composé de "kpene" (couper) et "mò" (chose), mais le mot kpene n'existe pas en Ngbaka.

Té mbó

Batteur d'herbes

Jadis, les Ngbaka ne faisaient pas de champs dans la savane comme les Gbaya du nord de la R.C.A. Ils n'avaient pas besoin de batteur d'herbes et n'avaient donc pas un nom spécifique pour cet outil. Depuis les années '40-'50, la région au nord de la ligne Karawa-Gemena-Bwamanda a connu un déboisement progressif obligeant les habitants à faire des champs dans la savane.

Comment défricher un terrain dans la savane? Au lieu de couper les herbes, on les aplatit, de sorte qu'elles sèchent et puissent être brûlées.

Il y a deux méthodes pour aplatir les herbes :

- On utilise un morceau d'écorce d'environ un mètre sur trente cm qu'on pousse ou tire sur les herbes pour les aplatir. On choisit de préférence l'écorce de l'arbre gbàdò (gbòdò) car, une fois séchée, elle est légère. La grandeur de l'écorce dépend de la personne qui l'utilise, car elle doit être maniable. Il n'y a pas de nom spécifique pour cet instrument.

⁵² Gǎ signifie : *prolongement, protubérance à un corps comme p.ex.: gǎ wàlà, gǎ kpènèmò, gǎ kòyá = mè à 'bèlé nú mó tǎ gó'dó wàlà, kpènèmò tàbí kòyá ké wà fí dò tǎ nè, sè à wá 'biá nè dǎ, soie d'une houe; d'une hache, d'un couteau.* Le mot "gǎ" apparaît aussi dans : gǎ wélé : *verge*, et : nú gǎ dǎ = mè à sòtí zú lákpá ké má zúmú zú è dé kó kpáná í, nè lí dǎé húlú dò nú nè dé kó kpáná ni : *conduit formé par le bout de la feuille qu'on fixe autour de la surface qu'on a coupée pour extraire le vin de palme, et par lequel le vin coule dans le récipient.*

- Plus au nord, où les habitants ont déjà l'habitude de faire leurs champs dans la savane depuis de longues années, ils utilisent un instrument plus spécifique. Ils coupent un bâton d'environ un mètre à un mètre et demi, ils attachent une corde à chaque bout du bâton et, en tenant les cordes par les mains, ils poussent le bâton avec les pieds sur les herbes pour les écraser et les aplatir. Le bâton doit être assez lourd pour bien aplatir les herbes, mais pas trop lourd pour qu'il soit maniable.

On appelle cet instrument : "Tè mbó" ou "Tò mbó", nom moins connu par les Ngbaka du sud. On dit : "Wà ú zǎ dò mbó" : *on rabat les herbes à l'aide du bâton mbó.*"

Quelle est l'origine de ce nom? On dit : "Mbó mè á tò ké mó òló nè bíná : *mbó signifie un travail inutile, sans valeur, qui ne rapporte pas beaucoup, peine perdue.*" L'expression "tò mbó" veut dire : *faire un travail inutile, qui ne rapporte pas beaucoup.* Ainsi on dit de quelqu'un qui commence à défricher son champ trop tard dans la saison : "A tò mbó íkó", pour dire que son champ ne rapportera pas beaucoup, parce qu'il plante trop tard.

C'est pourquoi le batteur d'herbes reçoit le nom "tè mbó" ou "tò mbó". Car faire un travail dans la savane est considéré comme un travail "faute de mieux!", cela ne rapporte pas comme un champ fait dans la forêt ou dans les anciennes jachères.

Extrait de l'entretien à 'Bobazolo Ndongo

Zab : Mi ba zi li wala de te kulu 'Dua, ke te wala Bosobolo ni. Ne mi ho, ne mi zo zó, ne nde wa u ma u, zó ke ma tũ mbii, o'dolo otolofe ti ne wena ni. Ne wa u ma ni gbaa, ne mi aka na, wa u ma ní we ge nde? Ne wa tó na: "Wèlé ne a ne wa ma do fo kóni". Ne a u ma...

– Mò zóa ndenge ke wa u do ma ni?

Zab : Wa ba gá te ke ma a dí ni, n'a mọ ngo ndo nyanga u do ma. A 'de nù ia, ne wa zu wa bóa, wele ke si i, ne wele ke si i, ne wa u ma longbóo, ne ma nda'da nui. takó ma fe. N'a kala ma, n'a kpolo ti kó a, n'a gbutu, a kpolo ti kó a, n'a gbutu. Ní gbaa, ne ma e vè, nde gulu ne mbóka sũ.

Wàlà

Houe ou bêche

Wàlà mè á mó bólo ké wà dóló mà ó né páu ni, né ndé má gá ó né páu gó. Wà wá dò mò, tàbì wà tó dò kǎ, tàbì wà zǎ dò gbàsi, tàbì kǎ fiò : *houe ou bêche traditionnelle, utilisée pour défricher, déterrer, creuser, etc.*

Wàlà est l'instrument aratoire polyvalent. Il devient houe ou bêche selon qu'on y met un manche coudé ou un manche droit. Du temps des ancêtres, la houe et la bêche, comme beaucoup d'autres outils, n'étaient pas pourvus d'une douille, mais d'un prolongement à pointe (gà) sur lequel on fixait le manche (voir ci-avant, note 5).

Il y a donc deux formes de manche :

- 1) Par **wàlà** seul, on désigne une petite bêche, composée d'un fer large et tranchant (gbálí nè) adapté à un manche droit (tè wàlà ou tèkpá wàlà). On dit : "Tèkpá wàlà mè á dú té ké wà é wàlà lí nè, nè wà tó dò kǎ kóni tàbì nzò, tàbì wà zǎ dò gbàsi tàbì wà zǎ dò gèlé kǎ : *'tèkpá wàlà' est une perche à laquelle on fixe le fer 'wàlà' et qui est utilisée pour faire des poquets (tò kǎ), pour planter le maïs ou les arachides, pour déterrer des ignames (zǎ gbàsi) ou pour creuser des trous (zǎ kǎ), etc.*"

Le terme ‘tèkpá wàlà” (ou : tè wàlà) désigne donc le manche droit seul. Le mot ‘tèkpá’ apparaît uniquement avec ‘wàlà’; on ne le trouve nulle part ailleurs, sauf dans l’expression ‘tèkpá fiò’⁵³ qui signifie : bêche pour creuser une tombe.

Le manche droit est fabriqué à partir de n’importe quel bois, mais on utilise de préférence le bois dólò⁵⁴ qui est un bois léger (“Wà sáká tè ké má há há sà ni, o né tè dólò”).

La plupart des gens connaissent la différence entre la bêche avec un manche plus gros (environ 5 cm de diamètre) mais plus court (environ 150 cm), qu’on utilise pour creuser une fosse (tàlàsóé) ou une toilette (sàbélè), et la bêche avec un manche plus long (environ 2 m) mais plus mince qui est utilisée comme bêche pour creuser, planter, etc. (cfr supra). A ‘Boyademele, la première est appelée ‘tè ngòè wàlà’, la deuxième ‘tèkpá’. Ces noms ne sont pas connus partout.

Les gens ont l’habitude de toujours enlever le manche de la houe après le travail en rentrant à la maison et de garder le manche et le fer à part (voir aussi ngúmbá wàlà).

2) **Ngúmbá wàlà** (*litt. manche courbé*) : houe. On dit :

“Ngúmbá wàlà (*tabi* : ngúmbá tè wàlà *tabi* kùnggú tè wàlà) mē à kùnggú tè ké wà fí wàlà lí nè wē wà dò mò : ‘ngúmbá wàlà’ est un bâton crochu auquel on fixe le fer ‘wàlà’ et qui est utilisé pour sarcler et enlever les mauvaises herbes sous le maïs, les arachides etc.”

Du temps des ancêtres, le manche n’était pas crochu, mais on prenait un manche droit avec un trou dans lequel on enfonçait le prolongement à pointe à la lame de la houe. Ce n’est que plus tard qu’on a commencé à fabriquer des outils à douille et à utiliser les manches crochus.

manche droit

manche crochu

Le manche crochu (ngúmbá tè wàlà) est fabriqué en bois dur et fibreux, pour que le crochet ne déchire pas vite, comme “mbàlànggú, ndúngbé, tè dángbá”.

Ce manche est considéré comme une chose très précieuse. Il faut bien le soigner. Il n’est pas difficile de trouver un manche droit, parce qu’on peut utiliser n’importe quel bois. Mais pour trouver un manche crochu qui convienne à une houe est très difficile. C’est la raison pour laquelle on l’enlève après le travail et on le garde soigneusement, car un enfant pourrait le prendre pour jouer et l’abimer ou le perdre. On dit :

“Ngúmbá tè wàlà má dò dǐ wéná. Mó dé dò tò iá, nè mò fó wàlà lí nè, nè mò úsú, wē ké má yó kǐ mò, nè mò kpá sè ‘bò mbé nè ó né ké gè gò. Mó dé sè ‘bò tò sòè gè gò : un crochet de houe est très précieux. Après le travail, enlève-le de la lame, car s’il se perd, tu ne trouveras pas d’autre comme celui-ci. Et tu ne pourras pas travailler aujourd’hui.”

Un proverbe dit : “Ngúmbá yó kǐ mò, nè mò kpá dótóló” : si tu perds le manche de la houe, tu trouveras un manche de “dótóló” (dótóló : nom d’un bois de peu de valeur).

Le sens du proverbe est : “Prends soin de tes propriétés, car si tu perds une chose pré-

⁵³ Le manche de la petite bêche pour creuser une tombe sert uniquement à ce travail, tandis que les autres manches peuvent être utilisés pour tout autre travail. Le terme Tèkpáfíò (ou : Tèkpá) est donné comme nom personnel à un enfant mâle dont un ou plusieurs aînés sont décédés (voir aussi les noms “Báwàlà” (*litt. prend la bêche*), “Zákóè” (*creuse la tombe*), etc.

⁵⁴ dólò : arbuste à grandes fleurs blanches, fruits couverts d’épines (Flacourt. : *Caloncoba Welwithschii*).

cieuse, tu auras à la remplacer par une chose sans valeur”.

Se dit surtout à propos d’une épouse : “Prends soin de ton épouse, car, si elle te quitte, tu n’en trouveras pas une autre de pareille.”

Dans le village ‘Bòdùmbili, on cite encore deux autres sortes de houes :

- Kpòkà : houe plus petite et d’une autre forme, utilisée pour le sarclage
- Gòyànggè : houe plus courte mais plus large, utilisée pour les mêmes travaux que la houe ordinaire.

Pour désigner la houe importée, on utilise aussi le nom ‘kóngò’, venu des peuples bantous, voisins des Ngbaka.

Notes complémentaires sur la “wàlà”.

‘Boyademele (‘Bokonzala) 25.11.1988

A ‘Boyademele, on nous montrait une houe qui semblait être l’intermédiaire entre l’ancienne houe Ngbaka et celle qui est plus moderne. Il y aurait donc eu l’évolution suivante :

- 1) Wàlà : ancienne houe Ngbaka à lame ovale pourvue d’un prolongement à pointe pour l’adapter à un manche droit (bêche) ou à un manche courbé (houe).
- 2) Cette ancienne houe a été remplacée par la “wàlà Nzángélé”. Le prolongement à pointe de l’ancienne houe a été remplacé par une douille. Cette houe serait une imitation de la houe des Nzángélé, peuple Banda qui, jadis, était voisin des Ngbaka en RCA ⁵⁵. Cette houe était donc déjà connue par les Ngbaka avant leur immigration vers la RDC (1830-1840).
- 3) La houe plus moderne, imitation de la houe importée mais plus petite. Le “wàlà” qu’on trouve encore maintenant dans les villages du troisième type selon le dessin n°1.
La forme et la grandeur peuvent différer légèrement, mais il n’y a fondamentalement qu’un wala, qui est un instrument polyvalent (Voir Monino, o.c. p.589 1, de 1 à 4 à gauche).

Les trois houes peuvent être adaptées à un manche droit (bêche) ou un manche crochu (houe).

Autres instruments aratoires du temps des ancêtres

Gbà’bèlà : Nom du bâton utilisé par les ancêtres pour planter le maïs avant qu’ils ne connaissent la bêche “wàlà”. On choisissait du bois dur et on le coupait à environ deux mètres. Le bout n’était pas pointu, mais aplati.

Encore aujourd’hui, quand on manque d’une bêche, on emploie un bâton pour planter ou pour déterrer des tubercules d’igname, de manioc, etc. Comme c’est un outil provisoire, on le jette après le travail.

⁵⁵ Ce sont les Nzangele qui ont chassé les Ngbaka de leur ancien emplacement en RCA. Voir Maes V., *Les Ngbaka du centre de l’Ubangi*, p.37.

Le terme gbà'bèlǎ n'est pas uniquement agraire. Il désigne aussi, e. a., les bâtons pointus qu'on plantait parfois au fond des trappes pour grands animaux (kǎ siǎ – kǎ fǎlǎ). On dit : "Ombe wa se nu te, ɔ ne 'bɛlɛngga ni, ne wa zǐ kɔ kɔɛ siǎ, takɔ sa'de ne te ma ni, ne a te de li 'bɛlɛ tenɔ ni, n'a fe dɔ. Wa sa li ma na, gbà'bèlǎ." (Voir Chasse et Pêche p.24)

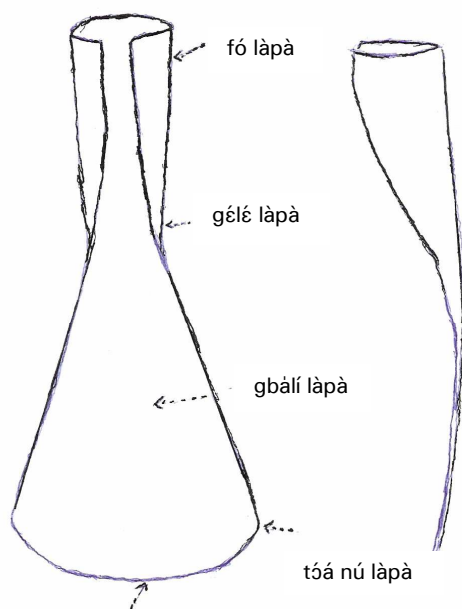
Nzàngbà : Instrument pour déterrer des ignames. On coupe un bâton de bois "dǎlǎ" (bois qui se fend facilement). On fend le bout en quatre. On prend deux petits bâtons que l'on introduit entre les quatre bouts pour qu'ils restent écartés. Puis on lie le tout avec une corde. Ainsi on obtient un outil pour creuser un puits étroit, surtout pour déterrer des ignames. On creuse d'abord avec une machette pour dépasser la couche dure, puis on introduit le "nzàngbà". La terre molle et humide reste entre les quatre bouts. On sort le nzàngbà pour déposer la terre à côté du puits et on le réintroduit, ainsi de suite jusqu'à ce qu'on arrive aux ignames.

Làpà ou Làfà Herminette

Nous ajoutons ici un mot sur l'herminette "làpà". A l'est, on dit "làfà" et au nord "ngǎà". Quant à sa forme, l'herminette ressemble à la houe, mais le fer est plus petit et plus étroit et elle n'est pas un instrument aratoire; elle est utilisée uniquement pour le travail du bois.

Normalement, le manche d'une herminette est coudé, mais pour certains travaux, on remplace le manche coudé par un manche droit. On utilise le même bois que pour le manche coudé d'une houe (ngúmbá wǎlà).

L'herminette à manche coudé est utilisé pour creuser (se) l'intérieur d'un tambour (kè'dènggú), d'une pirogue (gǎ), pour tailler (se) un mortier (kúngbà), un petit mortier (kpù), une assiette en bois (kòlóngò) ou pour faire une planche (sètè tè tè).

Le verbe utilisé est **se** : *sculpter, tailler, entailler à petits coups, creuser (pour du bois) ;*

sè kè'dènggú, sè gǎ, sè kúngbà : *creuser un tam-tam, une pirogue, un mortier ;*

sè nú tè : *tailler un bâton en pointe.*

Dans certains contextes, on utilise le verbe **sete** : *couper en rasant, détacher à petits coups ;* sètè tè tè : *raboter une planche.*

Le manche coudé est remplacé par un manche droit, pour e. a. creuser le petit trou au fond du mortier qu'on obture avec une cale (mbá kúngbà) pour le renforcer. Aussi pour creuser l'intérieur d'un tam-tam.

Le verbe utilisé est **'donggo** : *évider, creuser, excaver, tailler.*

'dònggò kè'dènggú : *litt. : excaver un tam-tam.*

IV. Okpalenọ lí fò

Les produits des champs

Gulu we wà fò kòni

La culture du maïs

Le maïs est la culture principale des Ngbaka. La boule de maïs (kà) est leur plat journalier et chaque case a son grenier de maïs (yànggá).

Noté à 'Bominenge dans les années 1950

Wélé lengge we wà fò kòni nẹ dati a nẹ, n'á yengge zā fala a nẹ wa sẹ ni. Fala a zọ kọla ke ma do dọlọ tólòfè wena, ya dia zāmo ha ni, tua ke a kpa sẹ kòni wena. Fala ni a dé mọ kpo gọ, n'á si. Kọ fala sa titole belé ni, n'á kala dugbu wa me de nza we tanda nu ma tekọ ma hāsā. Tanda e, n'á sulu 'bọ nu ma. A so li de kọ be kpana n'á a ma li ta do li dugbui, n'á mọ ngo họno nu ma nẹ ta fai, k'á zọ na ma lo a olo tanda ke ni, ya ma wia. N'á gẹ li ta do kpangbola de te we tekọ ma kolo, sẹ a a bẹnge nu ma tọa de. 'Dafa nu dugbui e, n'á fi ma ngo ga'ba tabi kọ koe kō a, n'á ba sele kō a, n'á la we ndo fọe.

Entretien à 'Bobazolo Ndongo, 1990

Dia nùì we mi do kòni : *la terre qui convient à la culture du maïs*

Kpal : Fò kòni, ke na le wa ma we kpa kòni ni, we ke mọ de kpale, kọ ma de, nẹ zā mọ ọ do yangga, ma de yangga wena. We ke fò kòni, ma mọ ma a hi wi 'da le kọ nẹ, ke le dungu we ma ni; wele mókó li a te nẹ gọ. Mọ zọ sẹ bìlì, ke ma sulu de wena, nẹ ma ì na, ẹ kpa nẹ kòni de, we ke ẹ la ma sabelẹ ngo mọlọ, nẹ ẹ wà gọ, nẹ te ngo nẹ gā. Ní a ẹ wa fọe gẹ, ẹ wa do dia nẹ, nẹ ẹ gọmọ sẹ te nẹ, ẹ gba zu nẹ vẹ dia, nẹ ma ọ nù. Nẹ wese to sẹ wena, n'ẹ dọ, nẹ ma bẹle nda'da nù, we do ke ẹ to, nẹ nde gọa, tẹ le nyanga ẹ gọ. Ẹ to sẹ vẹ a dia, nẹ ẹ wa ti nẹ vẹ a dia, we do ke kòni ni gā de ngo, ma te gā de zā wọkọsẹ gọ. We ke ma gā de zā wọkọsẹ, mọ wa, nẹ mọ dọ. Kọ mọ la ma, kọ wọkọsẹ họ te nẹ wena, kọ mọ wà gọ, mọ wà wọkọsẹ ti kòni gọ ... (Le tō sẹ ki ni 'do).

– Ní a fala ke le 'da nẹ ni, ngọnda, kọla 'bana wena ni, nẹ wa wá ki ni gọ?

Kpal : Wa wá ma wá.

– Ní a ki ni ma dè nẹ ngo bìlì gọ.

Kpal : Me a ke ma dia ngo ngbe ẹ, ke 'da kòni me a bìlì. We ke de nù kpa kòni te kọla boe. Nẹ kọla, kòni nẹ, zu nẹ gá gọ. Ma kpa de nù, sẹ nẹ zu kòni ma gā, nẹ ma de wena de. Ni gọ nẹ zu kòni ma ọ be sī sī iko.

– Kọla ma we wena do ge ?

Kpal : Kọla wia wena do bō. Nẹ 'do bō a yonggo, gbālā mọ.

– Nẹ 'do nẹ, sẹ nẹ wa mi kòni de?

Kpal : 'Do nẹ, nẹ wa fo ki ni do'do, ya nù mbọka, nẹ wa wa mbé bìlì nẹ olo nẹ, nẹ wa mi do kòni, nẹ kòni de, zu nẹ gā, nẹ ma de wena li fọe.

– Ní a kuti ke mọ wa kọla ngboo ni, nẹ mọ gọmọ te nẹ nẹ, nẹ mọ dọ, nẹ mọ mi do kòni do ti ni, nẹ ma dé ngboo gọ ?

Kpal : Mọ mi sẹ dati a bōe do'do, nẹ mọ mi kòni, nẹ ma dé sẹ ngboo gọ. Dia nẹ do kọ nẹ kọ nẹ, nẹ 'dā nẹ do kọ nẹ kọ nẹ, nde ma té sẹ li ngbe ẹ gọ. Nẹ mọ de sẹ wena a bōe!

– Ne mɔ mi kɔni do ti, ne ma dé se ngboo go ?

Zab : Ma dé se ngboo go. Mbé kola ngboo ke mɔ wa ma ni, ne nde nù ma 'bana do nga ne be sī be sī wena. Ne mɔ mi bɔ, ne zu bɔ ma gā ne wena. Ne 'do ne mɔ mi se 'bɔ yonggo do tòkò. Toko ma gā ne 'bɔ wena. Ne 'do ne, kɔ kpaleɔ, mɔ mɔ ngo kala ma ia, ne ma la olo ne né sabelɛ kpo, kɔ mɔ wa ma, kɔ mɔ mi do kɔni, ne nde nù mɔka vɛ, ne mɔ kpa kɔni, nde ki ni ma de wena, ne zu ne ma gā 'bɔ wena. Ya ki ni ma vɛ do dia ne.

– Ní a dia fala we mi do kɔni me a bili. *Zab* : Bili ke ma ɔa sabelɛ tale, nale to mɔlo.

– Ne bili do ngenzɔ ma la ngba do ge ?

Zab : Bili do ngenzɔ ma la ngba ɛ we duzu ke, ngenzɔ me a fɔ ke mɔ wa ma 'do ngbe ɛ 'do ngbe 'do ngbe. Kasi bili ma de mbe ngo sabelɛ tale, nale, mɔlo, se ne mɔ wa ma de.

– Ní a ngenzɔ ma te 'bɔ fɔ ke ma sulu ndambo? *Zab* : Ma sulu ndambo.

Ndò fɔ kɔni tabi Wà fɔ kɔni
Défricher un champ de maïs

'Bominenge 1950

Ma yolo de fala a ne wa ne me ni, ne a wa 'bana sanga, ma gā la li go. A ho de zā mɔ i, n'a seɛ nu te, n'a gālā koe do ndele kɔ a de di. N'a fa nga te ɔ ne mbalanggu, ngɔka tabi do gele nga te, n'a 'bili ne kungu we wa ne me. Kungu ma de mbèé ne h'a te wa mɔ na, dɔkɔ a bá gō te fala wa me k'a nyɔngɔ kō a go, dɔkɔ a bá tē kɔ ma le tambala kō a go, n'a kɔ'bo ma ne kungui, olo li ke so a ne 'be ne tambala kō a ni, n'a seɛ.

Te ndo nyanga wa me ni, k'a gɔmɔ tē a, tabi bilindi to a, y'a wá 'bɔ go, n'a si, tua ke ki ni ya 'dā kumbu. Ndua ne ia, n'a mɔ ngo wa ma, dati a wa da li ne fai kɔ ma zu fɔ i, n'a wa 'bɔ 'da do ne, zu ne do go'do ne, n'a wa 'bɔ i mbe 'bɔbɔ zā ne, n'a wa 'bɔ fai ho ngo, kundu ne gbo gbo. K'a wa n'a mbi de li wila wa ke olo a ni.

Te wa me ni, a wa tati a wɔkɔɔ do be tenɔ ɔ ne nu kɔ wi, gā kenɔ a la ma tekɔ a gɔmɔ de 'do ne. Ta 'do a safɔ i boe do dɔnɔ we 'dafa nu bole kō a. Fala ke tili ba li a, tabi a yala zu a dè go, n'a ngbi kpo soe ni. 'Da fala fai a kulu ngo ne titole, ya kene gi nyɔngɔ me h'a ia, n'a fɔlo li a, n' a enze nyɔngme, n'a fi kɔ ga'ba tē a a ne ne safɔ i. Fala ke wa ne e, n'a kpe tē a pɔɔ kpo, tekɔ ti ne kolo se n'a do nyanga gbese te ne de.

Gbese te fɔ tabi gɔmɔ te fɔ, 'da fala fai a zɔ tenɔ ma ngàlà go tabi nwā ne dò wena, n'a gɔmɔ kinɔ ni, n'a la gba ngala kenɔ. Kɔ fala ma nɔ ngbae wena, n'a saka sanga ne tekɔ ma de wolo, se a kpaleɔ dia de. We gɔmɔ ma, a la li be tenɔ dō, n'a gɔmɔ kpo a gā kinɔ ni de nù. Kɔ fala gulu te gā wena, ne wa kala mɔ nzangba te ne, se a ma hɔa te mɔe ke, n'a gɔmɔ, ne ma te dō.

Entretien à 'Bobazolo Ndongo

– Ní a dati wa fɔ, ne wèlé fɔe ni a de se ge nde?

Tigole : Kɔla ke zi obaa le wa wa ni. We ke mbe, a ne lengge we wa kɔla, n'a ne, n'a la zā kɔla ni gbaa, n'a kpa mbe, n'a zɔ sulu ke ma sulu wena ni, mbe ma sulu do óngò, tabi ovú'dà, be te ne gā wena ni, n'a wa kɔla ni. Ne a wa se kɔla ni di ni vɛ, n'a gɔmɔ te ne. Ya te bá se tē a wena go, we ke fala ni me wena a vu'da, ongo iko ni, ne a gba zu ne vɛ.

Ne fala ke wese ma wia do fala do fɔ, n'a do se fɔe ni, n'a mi kpale bɔ, tabi ndambo kɔni de te zā ne. Ne ndambo kɔni ni boe, nde kɔni ma se ndambo we dia ne, ne bɔe ma de se 'do ki ni, n'a mi yonggo. Ya a zɔa fɔe zɔa dati ke na, a wa ma ní. We ke a we do le ma, ne a soko fɔe do dia ne, se ne a wa ma de.

– Nε we gomo gā te?

Tigole : Wa gomo gā te, nε a a mo nzangbá te’de. Mo nzangba, wa ‘bili te, nε wa zī ma... zī ma sala bɔa. Nε wa ‘bili ke ‘bɔ bɔa, nε wa a ma te te, nε wa henze, nε wa toso nu nε te sala te ‘do nga ke a zī ma bɔa, toso zu ngbe ε né ni, se nε wa yolo de ngo nε, nε wa ‘banda gomo ma de. A gomo gbaa, ma nε e do, nε a siki ma, n’á yala, n’á siki ‘do nε, nε a henze ‘bɔ, a toso ‘bɔ te sala ni do bɔalo, n’á kũ de ngo ε, n’á sɔ ‘do nε, nε te te de.

– Nε ke we wa fɔε ni, dugbu zi boe?

Tigole : A wa do dugbu. A wa ke dati... kola do dugbu, se nε ‘do nε, n’á banda gomo te do kpenemo.

– Nε wuko ke a kɔ we wa fɔ mó a, a we se do ma nde?

Tigole : Wuko a saka se bili. Nε nde mbe wuko a a nga ni, nε mbe ‘bɔ, n’á wa kola, n’á gomo ‘bɔ te nε gomo né wi wili ni. Ki ni mi zo zɔa do gbali mi, Sango. A gomo, nε ma e.

– Kɔ fala ke mo nε wa fɔ, nε mo zu mo kpo iko, mo wa se zu mo kpo, tabi mo nda se mbe owele, tabi onya mo, nε nε wa do wa fala nε kpo?

Tigole : Sango, mo zo na, fɔε ma gā wena, nε mo wa se ma, nε mo zo na, kilo fɔε ma la ngo ε do’do, nε mo tɔ se hā kene mo: “A kene go nde, mo fa ndambo nyongomo, we ke ε nε nda onye ε, kɔ wa nε, wa hā mbe kɔ wa hē ε.” Nε a gi se nyongomo a dia, nε mo mbese wa vē, nε fala sa, nε wa nε, nε wa wa mo hā mo fala kpo, nε ma e iko.

– Nε mbe ‘da fala kpo, tabi nε a wele mɔlɔ, nε nε zele ngba nε, nε nε mba kpo, nε nε, nε nε wa fɔε ‘da wele kí ni. Kɔ ma e, nε nε wa ke ‘da wele ki ni... ní do ní gbaa, nε ma kpa zu nε vē ni, wa de ‘bɔ ki ni dea.

Tigole : Wa de dea, sango, we ke ki ni, ... me a fɔ nu fele kula. Wa mba kpo, nε sɔε ge wa na, sɔε ge le wa ke ‘da a ni. Nε wa nε, nε wa wa ke ‘da a li wese kpo gbaa, nε ma e. Nε ‘do nε, nε wa si, nε fala sa, nε wa nε, nε wa wa ke ‘da mbe nε. Kɔ wa wa ní fala bɔa, tabi tale, nε gulu ‘baka wa zele, nε wa kpe te wa. Wa ɔ wele mɔlɔ ni, nε wa silisa se fɔε do ‘da zu wa vē do’do se. Ma gɔa ‘bɔ na, wa gomo te nε nde, ma wia ‘bɔ na, wa mba kpo, nε wa ‘banda gomo te. Mbe nε wa silisa te ni vē, nε wa ‘banda ‘bɔ ‘da dɔa fɔ iko.

– Wa sa li ki ni na ge nde?

Tigole : Ki ni a, wa wa fɔ famille, fɔ nu fele kula.

Wa wa fɔ koni do zεke ‘da ge? : *dans quel mois défricher un champ de maïs?*

– Wa ndo wa fɔ ngboo do zεke ‘da ge? Ma ɔ do kola, nε wa ndo do zεke ‘da ge?

Zab : Ma ɔ do **kola** ngboo ni, nε mo ndo do zεke ‘da ‘bu ngo nε bɔa, nε ma nε ho zεke ‘da kpo, ya wa me ma ia. Nε zεke ‘da bɔa, ya mo te gomo te. Ní gbaa, te e do’do, nε dɔ nε ya zεke ‘da tale, kɔ zεke kpo. Nε nde ti nε vē ma kula, kɔ mo dɔ ma, nε ma vē dia. We ke mbe go mo kpa ‘bɔ onda’ba ti nε, ti kola ke mo dɔa fɔ ia ni, nε mo kala ‘bɔ wa. Nε mo kpa ‘bɔ ozula kɔ nε, do gɔ, ogā gɔ né okólò, nε a fe ‘bɔ. Okpā, de ti nε vē, nε mo kpa ‘bɔ wa.

– Nε ki ni mo lénggé se ‘bɔ do dɔa fɔ ngboo go, mo lengge se ta ti a do osa’deno iko.

Zab : Ke mo fi we do nu Ngbaka nε, nε ma te fai, ma nye fai, nε ma kpa ngbe ε, ma ngeme te gbogbo nε, nε fala ke na sa’de a yu, k’á ho nza ni bina. We ke a nε ho di ni, a we boe, a nε

hɔ di ni, we boe, n'a kpolo tɛ a tɛ fala kɛ ma 'bana do gɛ ni. Nɛ we tɛ gbaa, nɛ ma mba ngbɛ, n'a 'bana dɛ fala ni, n'a fe iko.

– Nɛ ma ɔ do **bili**, nɛ kɔ we wa bili, nɛ nɛ ndo sɛ wa ma do zɛkɛ 'da ge ?

Zab : Mɔ ndo wa bili... ɔ nɛ kɛ bili wena, mɔ wa ogole, nɛ mbe wa wa gole wena do zɛkɛ 'da bɔa. Nɛ ma nɛ dɛ tabi nɛ opɔɔ tale, nɛ lɛ dɔ ma iko, na dɔ ngo nɛ ma hɛ wena gɔ.

– Gene kɔ ma tɛ hɔ zɛkɛ 'da tale gɔ, nɛ mɔ do iko?

Zab : Nɛ mɔ dɔ ma iko. We kɛ, kɛ 'da gole ni, nui ma mbɔkɔ wena, ma do li wena, nɛ mɔ mi 'bɔ do falanɔ ni iko.

Wa fɔ kɔni tɛ li zɔ : *la culture du maïs dans la savane*

– Nɛ mɔ zila mbe winɔ kɛ, fo 'bɔ kɔla 'da wa bina, nɛ fo 'bɔ bili bina, ɔ nɛ kɛ kula 'Dua kɛ we nɛ Libenge ni, nɛ wa wa kɛ 'da wa li zɔ iko ni, mɔ zila mbe ma ?

Zab : Sango, kɛ tɛ li zɔ? Mi ba zi li wala dɛ tɛ kulu 'Dua, kɛ tɛ wala Bosobolo ni. Nɛ mi hɔ, nɛ mi zɔ zɔ, nɛ nde wa u ma u, zɔ kɛ ma tui mbii, o'dɔlɔ otɔlɔfɛ ti nɛ wena ni. Nɛ wa u ma ni gbaa, tabi nɛ... ɔ nɛ kɛ zã a kɔa ni.

Nɛ mi aka na, wa u ma ní we ge nde? Nɛ wa tɔ na: "Wèlé nɛ a nɛ wa ma do fɔ kɔni". Nɛ a u ma, ma ɔ ni gbaa, kɔ fala kɛ ngo nɛ mɔ ngo hɔ be kpo kpo kpo ni, n'a tɛ, n'a mɔ ngo ndo nyanga gbɔtɔ nɛ. A gbɔtɔ ma gbɔta, a zu zu'du.

– Kɛ a u sɔ ma dati ni?

Zab : Ɛɛ, kɛ a u ma, kɛ ma ɔa longbɔɔ ia ni, takɔ ma fe. A kala ma, n'a kpolo ti kɔ a, n'a gbutu, a kpolo ti kɔ a, n'a gbutu. Ní gbaa, nɛ ma e vɛ, nde gulu nɛ mbɔka sũ.

– Nɛ mɔ zɔa 'bɔ ndenge kɛ wa u do ma ni?

Zab : Sango, mɔ ba te, wa ba gã te kɛ ma a dī ni, n'a mɔ ngo ndo nyanga u do ma. A 'de nui ia, nɛ wa zu wa bɔa, wele kɛ si i, nɛ wele kɛ si i, nɛ wa u ma longbɔɔ, nɛ ma nda'da nui. Wa kpo fele tɛ nɛ.

– Wa sa li te kɛ wa u do ma ni nai ?

Zab : Sango, mɛ a te iko. Li nɛ boe, nɛ nde ma 'da wa wele ni, nɛ nde mi zèlè ma gɔ. Wa a wa sa li te, wi a wa.

– Wa sa li te ni na "mbɔ". Ma kɛ wa tɔ na : "Dɛa to kɛ mɔ dɛ ge ni, mɛ a to mbɔ iko." Wa tɔa gulu nɛ hã mi na : Mɔ mi mɔ li zɔ, nɛ nde mɔ kpa sɛ mɔ olo nɛ gã gɔ. Ma kɛ wa tɔ na, toe kɛ mɔ dɛ, kɔ mɔ kpá mɔ olo nɛ ngboo gɔ ni, mɛ a to mbɔ iko. Tabi ma ni nde? Mi ì gɔ.

Ní a mɔ mi kɔni tɛ li zɔ ɔ nɛ kɛ mɔ tɔa ni, nɛ ma dia ɔ nɛ kɛ mɔ mi i nga ni?

Zab : Sango, ɔ nɛ kɛ mɛ a fala 'dɔlɔ tɔlɔfɛnɔ ni, ki ni wena ni, kɔni ma dé 'bɔ wena. Zũ nɛ gã 'bɔ wena, nɛ wa mi 'bɔ bɔ tɛ nɛ, do màbènggɛ, nɛ ma de wena, do kafe 'bɔ. ɔ nɛ kɛ wa do kɔla bina ni, nɛ kɔla 'da wa ma tɛ 'bɔ tui zɔnɔ ni. Nzo 'da wa vɛ dɛ te'de, do ka'dangga, ma le de wena.

Kpal : Kɛ mɔ wa zi a bili, nɛ mɔ mi kɔni, nɛ mɔ mi ka'dangga. Nɛ mɔ fua kɔni, ya ka'dangga 'bana, nɛ mɔ kɔa na, ɛ wá mbé fɔɛ ni 'bɔ, ní a mɔ zɔa sulu nɛ ma dia tɛ mɔ ni, nɛ mɔ zu'du sɛ ka'dangga do'do, nɛ mɔ wa olo nɛ, wa sa li ma na **guba**, nɛ mɔ wa olo nɛ.

Nɛ olo guba ni, mɔ tulu, nɛ mɔ ngbolo nu nɛ ngbula, nɛ mɔ dɔ, we duzu tala be 'bulu kpale kɛ 'bana ni, dɔ ma bélé gɔ. Nɛ mɔ 'dafa tɛ kpaleɔ ni vɛ, nɛ mɔ ngbolo wɔkɔsɔ ngbula, sɛ

ne mɔ dɔ, ne mɔ so de nu Ngbaka. Ne ma e, ne mɔ to fala ni, ɔ ne ke ka'dangga 'bana ni, ne mɔ to a nzo. Ne mɔ to se nzoe do'do, ne mɔ to 'bɔ kɔni ngo ne, ne mɔ wa ti ne.

Nííí, ne ma e se, ne nzoe de, ne mɔ zu'du nzoe do'do, ne mɔ a sindi. Ne mɔ a sindi ia, ne mɔ wá se 'bɔ mbé ne gɔ. Mɔ kpa se wɔkɔsɔ, ne mɔ zu'du zu'du iko, gbaa na, sindi fila nde. Ne mɔ le zamɔ, ne mɔ 'bili te, ne mɔ zĩ do longga ne, ne mɔ enze langba te ne, ne mɔ enze nyanga sindi v̄e ke mɔ sɛla ni, ngo gili ne ni, ne mɔ enze nyanga ne v̄e, ne mɔ tã nyanga ne, ne mɔ yulu tã nyanga ne, ne mɔ yulu do longga ne v̄e de te te.

Ne 'do ki ni, ne wese to de te ne ni gbaa, ne ma kolo, ne gbālā me mɔ ngo ala ne. Ne mɔ te, ne mɔ zɔ, ne mɔ ba mbe kpo, ne mɔ yaka, nde ma wele wila. Ne mɔ ba 'da ne ni v̄e, ne ma kula v̄e dia, ne mɔ e kɔ tū, ne mɔ si. Ne ma ne hɔ kɔ tūi ni, ne mɔ ba yele 'da mɔ, ɔ a gā, ne mɔ ba ngbànzá 'da mɔ, tabi be te. Ne mɔ ba be te de kɔ mɔ, ne mɔ 'banda ze do sindi ni gbaa, ne mɔ e de kɔ yele ni, ne mɔ ze, ne mɔ e de kɔ yele ni, ne mɔ ze.

Ne nde ki ní a tala kpale ke di na, mɔ ne la do we fɔe ni, kpakɔ bili sulu se 'bɔ mbé ne de olo ne nganda se, ne mɔ wa ge, me a sindi ni.

– Ne b̄e ke ma 'bana di ni ?

Kpal: B̄e ke ma 'bana ni, ma s̄o, ne mɔ gɔmɔ iko, we fo ma iko.

– Kɔ ke mɔ ne de ma we mi do kɔni, tabi gele kpale ni, ne b̄e 'bana di ni, ma s̄o gɔ ni, ne mɔ de se ne ne ?

Kpal: Mɔ 'bili se te, ne mɔ e sala ti ke bili ni, ne mɔ wá gulu b̄e, ne mɔ tu tula v̄e, ne mɔ ngbolo wɔkɔse ni de gele fala. Mɔ zɔ gbogbo ke, mɔ zɔ gbogbo ke, ne mɔ ngbolo wɔkɔse de te ne na, dɔ ma á te nwá b̄e, kɔ ma 'danga ma gɔ, de kɔ ngbongbo gbālā b̄e ke e ne nyɔngɔ ni ma 'dángá gɔ.

Fó fó dò tífó : *nom Ngbaka de la saison B, saison propice à une deuxième récolte(juillet à septembre)*

– Ní a le t̄o wena we duzu fɔ ke ne wa ma do zɔɔ sabele, ne mbe 'da fala kpo, ne wa wa 'bɔ fɔ we mi 'bɔ do mbé kɔni, do zekɛ sambo, ngbe'de'de, kusi...

Kpal: Wa wa do zekɛ 'da kusi me a fɔ kɔla. Ke mɔ kɔ we wa gā wena, ne mɔ ndo do zekɛ 'da kusi.

– Kɔ kɔni ke ma fenge do zekɛ 'da 'bu ngo ne bɔa, dati gba engga Noe ni, ki ni mɔ mi zi ma 'da fala ki nge ?

Kpal: Me a ke mɔ wa te zekɛ 'da kusi h̄e ni. Ke mɔ wa belee, ne be ndambo wese we to kɔ zekɛ 'da ngbe'de'de ni, ne mɔ gulu do fala ni, ne mɔ to ki ni.

– Ne ki ni wa sa li ne na fɔ fo gɔ ?

Kpal: Wa sá ki ni na fɔ fo gɔ. Ki ni me a t̄i fò. Ke fɔ fo do t̄e e, ne tifo do t̄e e. Tifo do Ngbaka 'da yaa le ngboo ni me ke we duzu benɔ, kpakɔ mɔ mɔ ngo de gā ke ni, ne ki ni te gala benɔ.

– Ne fɔ fo ni me a ge ?

Kpal: Fɔ fo me a ke di le wa mɔ sabele ia, ne zekɛ 'da gazala ge di ne le ge, ne le te wa ma ni. We ke le di te w̄a ne, ne mɔ dɔ ndambo, ne mɔ to, mɔ dɔ ndambo, ne mɔ to ni.

– Ní fɔ fo do tifo ma la ngba?

Kpal : Fɔ fo do tifo mi zɔa na, ma là ngba ɔɔ, we ke do fala zeke 'da ngbe'de'de ke le to do kɔni, ke le wa do zeke 'da kusi ni, we wele dati ni, ne nde kɔ zeke 'da ngbe'de'de ni kolo boe ndambo ndambo, nde ma te gã wena ɔɔ. Ne kuti wena, ne ma mɔ ngo fenge ne.

Kɔni sà : *nom par lequel on désigne le maïs planté en saison sèche*

– Ne ke wa tɔ na, kɔni sa me a ge?

Kpal : Kɔni sa, me a kɔni sabele.

– Ne wa sa li ne na kɔni sa we ge? Gulu kɔni sa a ge nde?

Kpal : Gulu ne, we ke ɔ ne ke mbe baa le mosusu zi ni, we ke mi ò ti li wala fala ni do dia ne ɔɔ. Mba ɔɔ, we ke kɔni sa ma fenge zi, we ke me a mɔ kpale, okutu do ozele wena.

Bon, ma fenge ia, ne wa pi ma zu le pi. Wa de zi ndaba mó wa, ne wa e le ngo ne, ne wa wele hã Gale na: "Gale, dɔ de kɔ e nyɔngɔ me ge ke zã benɔ 'de e iko, kɔ ma sí zu wa, kɔ wa sɔ huli, kɔ wa kpa zele kɔ kili te wa ɔɔ. Kɔ Gale mɔ zɔ mɔ te wa."

Wa aka zi Gale ni, ne wa 'bɛlɛ gbãlã ne, ne wa nye nu le, ne wa da zamɔ, ne wa a ke kɔ le, ne wa na, le nyɔngó, ne le nyɔngɔ. Ni sũ, ne ma kpa zu le nu tɔa vɛ, se ne a kala le ngo ndaba de nù. Ne wa mɔ ngo ba te ke ngboo na, le dɔ, kɔ le nyɔngɔ ni de. Na dɔ de kɔ zele bá le kɔ kùtínɔ ni do sabele ni ɔɔ.

Tigole : Ma ɔ ne ke a tɔa ni. We duzu ke kɔni sa, **wa mi kɔni, ne wa to sa ti ne**. Ne 'da fala ke kɔni fenge, bon, sa boe, wa ne, ne wa pi kɔni pi, ne wa ne, wa wa fa 'bɔ sa ti kɔni ni, ne wa si, ne wa gi. Ne wa kpĩli li ne de zu 'baka le tur tur tur vɛ, se na wa gbini sa ti kɔni ni, ne wa hã hã ne, ne ne 'banda nyɔngɔ ma ni. Ya ki ni wa fi kɔni ia, ne 'do ne ne wa fi sa. Gulu ke wa sa li ma na, fɔ sa ni ma hã ni.

– Ní a wa mi kɔni...

Tigole : Wa ne mi kɔni do'do, ne wa mi sa ti ne.

– Sa me a ké?

Tigole : Ɛɛ, gã sano ni.

– Ngo gili sano ni ma ne e?

Tigole : Sa, ngo gili ne dele wena. Mbe me a sa ndele, do sekeke sa ge ke ma 'bana be sanga, kunu ne boe. Mbe ngo gili zóló ngo tale ɔɔ.

– Sa kala boe !

Tigole : Ma boe!

– Ne gã ne a ki nge?

Tigole : Gã sa wena, me sa ndele. Sa ndele, we ke ki ni gã wena, gã wala ne ɔ né. Wa gba sanga ne hɔ ngo nale.

– Ke wa zi to zi we zĩ do zu gazanɔ ni me a ge? Ke wa sa li ne na kuluzĩ.

Tigole : Ki ni a múnú. Munu ɔɔ, mbele, mbele, wa to a mbele. Ne munu 'bɔ ndenge ne kpo, wa to 'bɔ ne tua. Fala ke mbele bina, ne wa to muni do ma, ne wa zĩ do zu gaza.

We 'da dɔ fɔ
Brûler un champ

'Bominenge 1950

Tɛ 'do ɔmɔ te nɛ ma la zɛkɛ kpo ya ma kula do ti nɛ yerr, n'a 'bili kã gole, a o ma vɛ, n'a enzɛ lã sī sī, n'a a ma li soe tɛkɔ ma wanggala (ma kolo de). Kpo soe dɔ ma ni, a zɔ na wese to nɛ ge nde ni, kɔ ma hɔa gbogbo zu, n'a nɛ we dɔ ma. Dati nɛ ma ni, a nɔ li ɔ, sɛ a ma bɛla de. Tɛ fɔ mɔ ni a zɔ fala bui ma kala nɛ ni, n'a do nyanga nɛ nɛ 'biti ma, dɔkɔ galagula we si ngo a ɔ. N'a dɔ ma fai hɔ ngo, n'a si kɔ fala sa n'a tɛ we fa bɛlɛ nɛ. Bɛlɛ nɛ k'a be sa'denɔ wa bɛla ti fɛɛ ni, ɔ nɛ nda'ba, zula, ɔ.

Kpo soe ni, wuke a 'bɛlɛ kpala kɔni, n'a fi ma 'dɔ li, kɔ fala sa, n'a yulu ma dɛ kɔ yele, n'a na nwã ngo nɛ tɛkɔ nú ma gbala kɔ wa mi, ya 'da kálá sɔkɔ ma hɔ ɔ. Ma ɔ kɔ nɛ kpo tabi bɔa, nɛ wa nɛ we mi ma. Fala sa belée, nɛ wi wili a la dati do wala, a 'bili bɔlɔ te n'a sɛ nu ma n'a ngoe wala dɛ li ma, ki ni ya tɛkpa. N'a do nyanga to ma fai, kɔ wuke do benɔ wa nɛ tɛ we mi ma, ya 'dɔkɔlɔ wi wili ngɛlã do.

We 'da mi kɔni
Planter du maïs

'Bominenge 1950

We mi ma, wuke tɛ do ina ɔ nɛ kòlè, dɛ tabi 'búlù, n'a mi ma dɛ gbogbo fɔ ni, n'a ba yele do gbālã kɔni ni, n'a do ma dɛ ngo nɛ. A yéké ma ɔ, n'a so dɛ kɔ gele mɔ, sɛ nɛ a mɔ ngo mi ma de. A a kɔ kɛ nálé, móló. Ya dati kɛ wa dɔ fɛɛ do, kɔ fala sa ni, nɛ benɔ wa nɛ do te kɔni kpo we mi ma. Ya ma kóló do ngbaɛ ɔ, wa sa li kini na ndalafɔ. Ki ni ma fɛnge dati; gulu ki na, dɔkɔ tili mi kɔni bá li wa ɔ.

'Da fala kpo wa mi dati a sa. Ma hɔ, kɔ nwã nɛ mɔ ngo hɔ bɔa bɔa ni, sɛ nɛ wa to kɔni ma de. Fala kɛ mi kɔni, kɔ wa zɔ na, ma hɔ tɛ 'da ngbaɛ ɔ, nɛ wa dala 'da nɛ, sɛ a ma hɔa tia 'da li ngbaɛ de.

Dɛ 'do nɛ nɛ wa dɛ be dɔ kɔni sī kɔ kpana li kpo, ki ni ya dɔ fɔlɔ te tɛkpa to kɔni. Tɛ nɔ dɔɛ ni, wuke a gbɛ kɔla hã wili a olo fɛna a hɔa ma tɛ wa fɛɛ do ɔmɔ te nɛ ni.

Kɔ fala nɛnɔ wa ɔnɔ bɔlɔ kɔni ɔnɔ, nɛ wa 'bɔ ma ndɔti nɛ ma zālã, sɛ nɛ wa ɔmɔ tɛ 'bɔ ma. Ki ni na, wa wa ti nɛ we wɔkɔsɔnɔ hɔ ti nɛ ni. Tɛ fala ni, wa wia we mi kumba, yiki, ɔlɔ, konzo, bɔ do ka'danga, tua kɛ ma nɛ sɛ ngo kɔni ɔ. Fala kɛ kɔni ma mɔ ngo kɔ ma ni, nɛ wa do 'bɔ nyanga wa ti ma, tɛkɔ fala 'bɛlɛ ma, ya wɔkɔsɔ bina.

Entretien à 'Bobazolo Ndonggo 1990

– Wa wa fɔ ia, nɛ wa dɔa ia, nɛ **wi mi kɔni a wio?** : *qui plante le maïs?*

Tigole : Wi mi kɔni wi a wuko.

– Wili a gálá a tɛ nɛ ɔ.

Tigole : Wi wili a to tua, nɛ wukoe tɛ mi nɛ. A to tɛ 'bɔ gbaa, nɛ gulu 'baka a zɛlɛ, nɛ wukoe ba, nɛ wukoe to, nɛ wili a 'banda tɛ mi nɛ.

– **We to kɔni, nɛ wa dɛ nɛ nde?** : *comment planter le maïs?*

– Wa to do ge ? *Tigole* : Wa to do wàlà. Wa sɛ te vɛ nɛ wa pi wala li nɛ, nɛ wa 'banda to nɛ.

– Wa to kɔ kpo, nɛ wa a gbālã nɛ kɔ nɛ né?

Tigole : Wa to kōe gbaa, ne wa a gbālā kōni gazala gazala. We ke 'da fala ke wese wena, ne wa a gazala gazala. Mbe ne kpo fe ne gazala do molo ho. Mbe ne fe tabi bōa nde, ne ma ho nala. Ko kōe kpo ni, ne mbe ne ma ho molo de te ko kōe kpo ni.

– Ngbala kōe ni ma o né ?

Tigole : Ngbala ne gā gā : metere kpo. Wa to né, ne wa to dé né, ne wa to dé. Wa to né de ti a ni. Ngbala ne gā gā metere kpo kpo.

Kpal : Sango, wa to dé, nyanga ge, ne wa to dé, ne ma toso né kusi ni. Wa to né me ni sū, se ne ma ba gē de. Ma toso né kusi ke wukono wa mi ma toa ge, ne wa e do saso ngo ne, ne wa gi do mo ni. Wa to ngbala ne do desimete, o ne desimete 'bu. Wa to ngbala ne na, ne ma toso tusa, ne kōni gā de wena.

– Wa toso tusa gulu ki ni nai ?

Kpal : Wa toso o ne nyanga kusi toa ge, ke né, ne ke né... ngbala ke do ke we kō, né ngbala sala kusi ne.

– Fala ke mo mi ia ni, ne **kolo te 'bo go fai, ne ma o se ne nde?** : *que faire s'il ne pleut pas à temps?*

Kpal : Sango, kōni .. o ne ke wele fe, ne wa mi a, n'a mbulu, ne hi a ho nza ni, ne nde goa, ndonggo kōni ni ho se. We ke ti nu mo ni, ma di ni, ne be li si si boe, ne ndonggo ne ma ho se. Ne ma ho se de nza, se ne ma kpa kula ne do ngawi 'da wese de nza nga. Ni, gene ko ma ko nu kōe molo, ne ma fe se mbe di bōa, ne tale ma kpa se. Tabi doko, ne mbe kpo ko ne ni ma kpa se. We ke tala li te kino ni ma ne te ki ni, ne ma kpa se nu kōe kpo ni, ne tale ne ma 'danga ne.

Ko ma wia na, mo fo kono ma 'danga ni do'do, ne mo la ke kpo ni. Ko do 'do, ne mo kala mbe gbālā kōni, ne kolo tea ni, ne mo zā be kō de te ke zā ne ni, ne mo a mbé gba kōni, o ne tale. Ma ne ho de nza do fala kole do'do, ne ma bakisa* ke zi ni, ne ma ho nala, ma wia kpa se ia.

– Ne ki ni ma féngé se 'do go ?

Kpal : Ma féngé se 'do go, ma fenge se fala ne kpo iko. Ke fenge 'do ge, me a ke ma gā de ngo ne ia, ne ke mo to do ti ne ni, ki ni yale iko.

Zab : Sango a aka na, ke mo mi kōni ia, ne 'do ne kolo ma té 'bo go ni. Bon, fala ke mo mi kōni ia, ne kolo te fala kpo, ne ma ho. Ne 'do ne, ne mbé kolo ma té 'bo go, ne kōni ma gā se ndenge ne ne nde?

Kōni ma gā se do 'da fala ke kùtú titole, ma mo ngo de ma ni, ne ma la mbe te zu nwa... zu sala ma ni..., li bōe ma ba 'da ne de te nu i, se ne kōni ma mo ngo ndo nyanga gbo de ngo be si be si be si. Hā wese ne gē ne, ko mbòé ne de ma ni, ne ma te 'bo te nwá kōni, ma le 'bo te kpo ko ne ni, ne ma te 'bo te nu nga, te 'bo do 'da kole, te 'bo do 'do kole, ma te siki ne, siki ne ni gbaa, ne ma le ko ne. Ko mo ne ge zu mo te sala kōni, ne mo zo gbālā li te sala ne ni. Ma mo ngo kpa be li si si te 'bo 'da kole na, ma te.

Osa'de wa 'danga kōni, ne mo de se nê? : *comment protéger le maïs contre les animaux?*

– Ne fala ke mo mi kōni ia ni, ne ma te hò go ni, mo mi soe ge, ne mbe sa'deno ke wa wia we sala ma ni, tabi wa gomō ni wa boe ?

Zab : Mbé ne, me a ogbae, wa te ne wa sala ma olo mo vē. Do gbanu 'bo, wa sala ma olo mo sū.

– Kò wa boe ni, nɛ mɔ dɛ sɛ nɛ nɛ e?

Zab : Ma na mɔ ndɔ bili tɛ nu Ngbaka fɔ 'da mɔ kpo kpo, hã nɔɛnɔ ni.

– Nɛ bili ki ni wa sa li nɛ nai? Bili kɛ wa ndɔ hã nɔɛnɔ ni mɛ a ge?

Kpal : Mɛ a nɔɛnɔ kɛ wa do 'baka wa, wa bũ bũlũ dɛ ngo ni, nɛ wa ndɔ ma hã wa a bèlènù. Nɛ wa e li nɛ a papaye, do gbālā nzo, do gbālā kɔni.

– Kɔni ma mɔ ngo hɔ nɛ, ma 'bana be sī, ma hɔa né ni, nɛ mbe ogele sa'denɔ wa wia we 'danga 'bɔ ma.

Kpal : Sango, kɛ kɔni hɔa dɛ ngo ni, sa'denɔ wa 'bili ma 'bili. Wa 'bili dɛ gulu nɛ, nɛ ma tɛ, dɛ gulu nɛ ni.

– Sa'de ge ?

Kpal : Sa'de a ongà'di, ogba gbɛɛ nga'di, do ngòlò, tabi odole wa tɛ tɛ nɛ. Wa ɔ kɔ fɔɛ boe ni, nɛ wa 'banda 'bili ma dɛ nù.

– Nɛ ki ni mɔ wè tɛ dɛ mɔ kpo tɛ nɛ go ?

Kpal : Fala ni, sango, lɛ do ina we a gulu kɔni bina ni, ma di na, lɛ ka mɔ dɛ tɛ nɛ iko. Kɔ lɛ 'bɔ na, lɛ a mbé gbālā kɔni fala ni, kpakɔ ma ba fala olo ki ni. We kɛ sa'denɔ ni, lɛ kpá sɛ ina we a hã wa a na, wa tɛ, nɛ ma gbɛ wa ni go.

– Nɛ kɔni ma gā fai, nɛ ma hɔ kɛnggélɛ ni.

Kpal : Bon, kɔni hɔ kɛnggélɛ ia, nɛ sa'de 'dángá ki ni go. Ma hɔ kɛnggɛɛ ia, nɛ do nɛ ma fele né lɔsɔ ni, ya ma kua di ia. Bon, kɛ ma ko ni, nɛ sa'de 'danga ma, nɛ nde a mbili nɛ gā do'do, nde mɛ a be dɔkɔ, wa sa li wa na dókó bánzá. Wa a wa tɛ tɛ mili zu nɛ, tɛ 'bili nɛ ya ma a gā ni. Nɛ ombɛ be fila dɔkɔ di ni wa lɛ tɛ kɛ gbālā gbali 'bana tɛ a li nɛ ni. Bon, ma nɛ 'banda dɛ mɔ né kɛnggɛɛ kɛ zu nɛ tũ tũ, yu da soe ni, nɛ mɛ a ongòlò. Wa a wa tɛ, nɛ wa mɔ ngo gɔmɔ li ma. Wa gɔmɔ nwá nɛ fai, nɛ ma 'dɔlɔ dɛ tɛ gbali nɛ, nɛ wa mɔ ngo gɔmɔ gbali nɛ. Mɛ a ongolo.

– Ki ni mɔ dɛ sɛ nɛ né e?

Kpal : Kɛ fala ni, nɛ mi fa ndàkà. Mi fa ndàkà, nɛ mi gi ma vɛ dɛ kɔ ngbonggolo. Nɛ mi fi be tɛ 'dɔ nɛ, nɛ mi nɛ nɛ mi kɔ tɛ kɔni ni, we do kɛ, a tɛ, a dungu, nɛ nyanga a nālā dɛ tɛ nɛ, nɛ mi ba a, nɛ mi nyɔngɔ a, sɛ nɛ wa 'banda fe wena, nɛ wa yu de, nɛ kɔni fɛngɛ dia de.

– Nɛ benɔ wa nɛ sɛ we 'bɔ kɔni go nde?

Kpal : Benɔ wa 'bɔ sɛ. Fala kɛ benɔ, wa ɔ do be wa dɛ dā wena, nɛ mɔ wèlé nɛ, mɔ hɔ titole belee, fala mɔ ngo gɔnɔ durr ni, nɛ mɔ nɛ we yɛnggɛ ngo nɛ ní gbaa, wese to nganda ngo do'do, sɛ nɛ ma ba we tɛ nɔɛnɔ ni, nɛ wa yu sɛ dɛ zamɔ, sɛ nɛ mɔ si, nɛ mɔ kpe tɛ mɔ. Kɔ wese mɔkɔ né we hɔ 2 heures, nɛ mɔ kpolo mbé tɛ mɔ, ya wa nyɔngɔ mɔ vɛ ia, wa tɛ tɛ 'bɔ ma, nɛ mɔ tɛ we ndi wa gbaa tũ tũ mbii do'do, sɛ nɛ mɔ si de, sɛ nɛ kɔni ma kpasa di do dia nɛ de.

– Wa tombo benɔ we 'bɔ kɔni we nɛ go ?

Kpal : Wa tombo benɔ wena.

– Ma kɛ wa sa li mbe zɛkɛ kpo na, babena ...

Kpal : Lɛ sa tɛ 'bɔ li zɛkɛ ni do Ngbaka 'da lɛ na gabena

– O ò, Gábénà boe, ne Bábénà 'bò boe.

Zab : Gabena me a zeké 'da bóa. Fala ke wese to wena, wa sa 'bò li ne na "dònyángábétòlò".
Ki ni me a Gabena.

Ne Babena, ma o ne ke fala fenge kòni, ne me a be ke a kò 'bò we ba be hā naa a 'bò gò, kasi a fa di na, e te nè 'bò we fò i gò. We ke le zò na, 'da fala mi kòni, ne mbè beno wa mo ngo yu naa wa yu na, e bá be gò, ne ma wena 'da fala mi kòni. 'Da fala mi kòni n'a na, e bá be gò. Ne naa a ze a fai. Ma wa sa li ma na Babena.

Ne mbe wa tó 'bò na, bábénà me a 'da fala 'bò kòni...

– Ne mbe mi zila kò mbe nu wino na, 'da fala 'bò kòni, ne mo do be nu tóa 'da mo we 'bò kòni bina, ne mo ne 'da yamba mo, tabi kula mo, tabi ogele nu fèle kulano gele fala, ne mo ba be 'da wa kpo, ne mo si do a, tako a 'bò kòni 'da mo. Ma wa tó na : "Bá bé nà". Mo zila mbe ki ni.

Zab : ló sango, ne be ni a te we gbaka mo te 'bò kòni.

– Ne odafa wa nyóngó kòni gò ?

Kpal : Wa nyongo kòni wena. Dafa wa a wi zū. Ne 'da fala ke mo a kò fò ni, do titole ne nde dafa hó se gò. Dafa ho we nyongo kòni 'da mo 'da fala ke mo mo ngo sa ne ndurr ni, ne dafa ho do fala ni, n'a nyongo kòni 'da mo. Kò fala sa ia, mo tea, ne dafa yu. Bon, wese hoo ngo ia ma tua ngo ia, we fa midì, kò mo si ia, ne nde gò a, dafa ne zele di na, ngo fò gēa kpi kpi kpi, ne dafa á zīli se de nù, n'a te, n'a mo ngo nyongo kòni do fala ni, ya a yéké tē a gò, do hā zā zū.

– Ne mo de se ne ne e?

Kpal : Ma wia na, mo ī na, me nyongo me ge a dafa.

- * Ne mo fa kpili do nzabele, mo e pèle zu ne, ne mo te, ne mo usu de nu fò fala ke odafa wa nyongo kòni te nu Ngbaka fò fai ni, we da kpili hā a.
- * Ne mo dā 'bò we nu Ngbaka fòe 'bò. Sòkò mo ne we si ma, k'a te, ya fo mo bina, ne we kutu ne olo mo ni, n'a na, wele boe, se ne kili ba a, n'a yu de.
- * Mbè, ne mo de nwa mbeti, ne mo kpo te te de ngo. Ne būi mo ngo de ma, ne wa mo ngo yengge ne te pèle ni, ne a ne zò ma, n'a na, me a wele a de me ge, se ne kili ba a, n'a yu de.

– Ne mo ndó bili gò ?

Kpal : Mi ndo bili ndoa. We ndo bili dafa ke a te we 'danga kòni 'da mo, ne mo fa nu ngbaka ke a ho ne, ne a ē do kòni 'da mo ni, n'a yu ne fai ni, mo kpa se tia te, ke a ne, n'a kū ngo ne, n'a nyongo do kòni 'da mo ni, ne mo fa bàgèlè, ne mo ndo ngo tia te ni, ne mo ē mbe kòni ni, ne mo 'bèlè, ne mo e li ne hā a. Ne a ba ne.

Wa ti kòni

Sarcler le champ de maïs

Tigole : We wa ti kòni, me a wuko do wi wili. We ke wa mi kòni ia, kò wòkòso tea te ne, kò mo tó na, wuko zu a kpo a a wa, ma é se dō gò. Ma wia na, ne mba bóa, tabi be ne mo ní a gā gā, ne mba do wa, ne ne 'banda wa ti kòni ni, se ne ma e de.

– Ne gbaa ndoti ne a ke kòni fenge ne ni, mo wa se ti ne fala ne ge nde?

Tigole : Mó wa kutu ke dati ni, ne kòni é kulu se ngo, kò ma kulu ngo ia, ya wòkòso ma se do ti ne. Ne mo yengge se zā ne, we ke sele te kòni gā wena, 'bòlò te ba ma, kole te ba gele ne. Ne mo sele omòno de nù de nù, ne ma kolo vè, se ne kua kòni ma 'bete de gele fala do dia

ne. Ne gbete ke wakaso ma ne ne we kulu ngo, ne mo seke ki ni seke de nu de iko. Ne mo wa 'bo ki ni wa go, we ke koni ma kulu de ngo ve ia.

– Ko mi zo na, fala ke mo mi koni de li zo o ne ke wino i mo ni, ne mo wa se ti ne fala dele wena go nde?

Tigole : We ke ki ni wa zu'du se de nu zu'du o ne fala tale, se ne zoe ma sokpo de. Kuti ke dati ne wa zu'du, ne ke 'do ne, ne wa zu'du, ne 'do ne, ne wa zu'du 'bo, 'do ki ni ma ho 'bo ga go, ne ma sengbe.

– Wa wa ti koni do ge ?

Tigole : Wa wa do dugbu.

– Ne toe ke wa de ma do ngumba wala me a ge?

Tigole : Ngumba wala! Wa pi ngumba wala ma do mosala dele wena. Mbe 'da fala kpo ne wa wa 'bo do ti koni. Ne wa wa 'bo do ti nzo, to ti ka'dangga, ne mo wa 'bo ne ma. We ke me a mo ma do likebi* we kpale, mo zenge ma do te ne do, do ma kpa kpale go.

Zab : Koni ke do fo kola ke mo wa, mo da ia ni, ne mo mi do'do, ne mo wa ti ne fala kpo iko, we duzu ke ma do gele wakaso bina. Gele wakaso i mo a tabi 'da okole, 'da onyaka, ne mo 'bili gulu ne na, koni ma ba ge do dia ne, ko ma ko ve do dia ne. Ne mo wa ti ne fala kpo iko. Ne ngumba wala ke wa fi te li wala ni, mbe go ne mo ba do gole te ti koni ke mo wa zi do bili ni. Mo ba do gole, ne ki ni ma o ne ke mo dea do pau ni, ne ma de do ma wena. Fala ke ma o do ke 'da gole, ne mbe go, ne mo wa di fo 'da mo fala tale, na do gole ma gbé koni go.

* Dati mo fa na, bo bo koni ma ho nza dati ha gole, ne gole ma sa ti ne ve do dia ne.

* Fala ke 'do ne gole ho 'bo de ngo nde, ma ho kenggele, ne mo wa 'bo ke ni 'bo do'do.

* Tale ne 'da fala 'belé koni, na ti ne ve ma o do sa ne, mo 'bele ma nde, ne mo zo koni ve, do mo la koni go.

Ngọ gili okòni

Les différentes variétés de maïs

- **tú kòni** tabi **kòni pipili** tabi **kòni òlòdùà** : ma za zanga do tu ne do fe ne;
- **kòni ngbáyò** : ma a fila koni ;
- **kòni lúkúkú** : me a koni, ma o do, ne nde gbali ne delè te ne wena;
- **kòni zèkè bòa** : me a ke wa mi ma, ne ma o zeke bo, ne ma ngala wena go, ne ma ko, ne ma fenge iko;
- **kòni zèkè talè** : me a koni ke ma ngala wena, se ne ma ko do li gbala ngo. Le sa li ma ni, we ke ma ko 'do zèkè talè. Wa sa 'bo li ne na, koni ngbaka, we ke me a ke olo yaa le zi belee;
- **hàlànggálá** : me a koni ke ma ko, nde gbali ne ma nó ngbe go;
- **kòni gbènéwélé** (*ngbéléwélé?*) ;
- **kútú kòni** : me a ke li ne ma o a fe ni, ma o mboko. Wa hana ma, ko wa nyongo, ya ma mboko ne ge nde ni. Wa sa li ma do nu Ngbaka na kutu koni;
- **féá kòni**;
- **kòni ndòlòwényé**.

Tele te kua kɔni

Le processus de croissance du maïs

Monzabana J.P.

Kúá kòni : fala ke kɔni ma ngala, ma gbala kɛngɛɛ ia, ne ma ko be de ngu'du ne.

Ngbili kòni : kɔni kua ia, ne sa'da ke ko ne mo ni ma té gǎ do ke na ma hana ngbili be kɔni gɔe ni, ne wa tɔ na : "Ngbilí nɛ té gǎ gɔ": *les épis de maïs ne sont pas encore bien développés.*

Mílí zú kòni té tǔ gó : we ké mílí zú kɔni tǔ, se ne wa í na kɔni ma fɛngɛ de. Kɔ fala ke mílí zu ne ma 'bana do féá ne tabi filá ne iki ni, ne ma be na, kɔni 'bana sí, ma té wè li ke na wa fa gɔ.

Féngé kòni : fala ke mo ne safo i, ne mo zo na, ngbili kɔni ma gǎ, ne mo támbá mâ; ko mo í na, ti kɔ mo ma a nga ni, ne mo í wá na kɔni 'dè é ma fɛnga ia, se ne mo wia we fa ma.

Mbùlú (mbilí) kòni (ou : ngánggùá kòni) : mbè gɔ ko mo ma ngo fa 'bɔmbo kɔni we si do ma ni, ko mo yɔ kú mo, ne mo fa ke gbǎlá li ne té sǒ gɔe ni, ne mo lengge na ma fé fɛnga ni, ko mo ne 'bɛlɛ ma, nde ma te dè mo kpo gɔ, má té fɛngè é gó, lí nɛ 'báná tɔé tɔé, ne wa sa li ki ni na : mbùlú tabi mbilí kɔni : *jeune épis de maïs, dont les grains sont encore petits.*

Yílá kòni : fala ke kɔni 'da mo fɛngɛ, ko mo te fa ma ni, ne nde wese to te me 'bo de te ombee ne takɔ ma kolo. Ne nde dati ke na ma kolo ni, ne ma yí yílá gɔgɔ, se ne ma kolo de. Ma ke kɔa 'do ke ma ngo kolo gɔgɔ ni, ne le tɔ na : yílá kòni.

Kúlá kòni : kɔni kolo ia, ne nde fala nyɔngɔ 'bo ma nganda wena. Wa fa ma tati a we to do tula iko, ne wa sa li tula ni na ndò'bo. Wa fa ma safo i, ko wa si ne, ne wa 'bɛle ma vɛ, ne wa to iko; wa á 'do li â gɔ, ne tula ni ma 'bo.

Fágá'dá (fáká'dá) kòni (ou : sá'báká kòni) : ki ni wa fa safo i ko wa si ne, ko wa 'bɛlɛ ma vɛ, ne wa e ba we li, ne wa a ti ne. Ne ma ɔ tǔ kpo, se ne wa to de. Ne do fala ni, ne nde wa te 'bɛlɛ de ko yànggá.

Termes en rapport avec la maïs

faka'da (ou : faga'da) : voir "sa'baka", être bien sec, en parlant de maïs, sorgho et riz.

gó'dó kòni sáfò 'dí fáká'dá iá = sá'báká iá : *au champ, le maïs sur pied est bien sec.*

fáká'dá gó'dó kòni (ou : sá'báká gó'dó kòni) : *du maïs bien sec.*

ndò'bo = mé á kòni ké má 'báná lí fò, nè má té kòlò sá'báká gó, má kòlò nyòò íkó. Wà 'bélé mâ, nè wà sí nè, nè wà 'bélé gbǎlá nè, né ndé wà fí mâ 'dó li fí gó, wà fóló tɛ nè íkó, nè wà tó, nè wà lú dò kà, né ndé kǎ nè má èfè wéná : *du maïs mûr en voie de sécher, se trouvant encore au champ. Le maïs récolté et rentré dans le grenier ne s'appelle plus "ndò'bo".*

ngò'bo = mé á á gbélé kòni ké má óá kó yànggá sá'bélè vɛ, nè lí nè tǔ dó'dò, nè mbé nè hó 'bò, nè má kpá mâ dé kó yànggá ni : *maïs de l'année écoulée, qui se trouve encore dans le grenier lors de la récolte du nouveau maïs.*

'dá fálá ké mbé kòni hó, nè wà fó ngò'bo ké kó yànggá dó'dò, nè wà fí mâ dò gbálánzá : *avant de rentrer le nouveau maïs dans le grenier, on enlève l'ancien et l'on en prépare de la bière de maïs.*

wà kú wé tò ngò'bo kòni dò tǔlà, nè wà dóló tɛ nè sá, nè wà fí 'dó li, nè wà mbá dò kà'dànggá, sè nè wà tó dè : *si l'on veut piler le vieux maïs pour le préparer, il faut bien le nettoyer, le tremper dans l'eau et le mélanger avec du manioc.*

We 'da nyongɔ kuti kɔni ngboo

Manger le premier maïs frais ('bómbó kòni)

– Ne kuti kɔni ngboo ni wa nyongɔ sɛ ma do zɛkɛ 'da ge?

Zab : Kutu kɔni ngboo, fala kɛ mɔ mi zi ma tabi wena do kɔ zɛkɛ 15 zɛkɛ 'da talɛ ni nde, we kɛ kɔni ma dɛ zɛkɛ talɛ. Ní a mɔ nyongɔ sɛ ma tɛ 'bɔ wena do zɛkɛ 'da gazɛlɛ. Kɛ mbee nɛ mɔ yamba dati be yamba ndambo we duzu bɛnɔ ni.

– Ki ni mɔ á sɛ ngo yangga gɔ? *Zab* : Mɔ á sɛ ki ni ngo yangga gɔ.

– Ki ni mɔ dɔ ma dɔa ?

Zab : Dɔ ma dɔa, mbe gɔ nɛ wuke 'bɛlɛ ma dɛ zā nwa ka'dangga n'a gi do nyongɔmɔ hā bɛnɔ. Fala ni a mbé ka'dangga 'bɔ bina, nde we ba wena, nɛ bɛnɔ wa nyongɔ ki ni 'bɔ do 'da kɛ gā li fɔɛ kɛ mɔ wa ma ni.

We 'da nyongɔ kùtí sà do mbé kɔni

Rite des prémices des champs (citrouilles et maïs)

We nyongɔ kùlúsà (sango sa tabi nwā nɛ : *la citrouille ou les jeunes pousses*) : a dɔlɔ ma n'a si do nɛ, n'a gi ma do gē soe. Fala sa titole n'a lu ma, nɛ wa ngbolo bɛnɔ vɛ dɛ kpo fala. Nɛ wa kala ma dɛ ngo di 'da wi wili, a kɔtɔ kùlúsà, n'a zi ma do zu be n'a da zāmɔ; n'a kɔtɔ mbe nɛ, n'a fi nu a. A do nyanga nɛ do kuti be, ndɔti nɛ ya wele kɛ 'do, sɛ nɛ wa nyongɔ ma. Kɛ a da zāmɔ ni ha Gale tabi bɔzɔ winɔ, dɔkɔ zā wa bá mālā gɔ, kɔ wa nyongɔ ya wa ʒkú gɔ.

Kɛ 'da nyongɔ mbé kɔni, wa fi 'bɔ ma hā bɛnɔ. Dati, wa fa kɔni tabi mɔlɔ, nɛ wa si do ma. Nɛ fala sa titole, n'a ba mbe kpo, n'a kpo go'do ma, n'a gālā nu ngambe nu di 'da a ni. N'a do kɛ kpo tabi bɔa, n'a 'bɛlɛ mbe gbālā nɛ do tɔlɔ nɛ, n'a mbɔtɔ ma dɛ kɔ mbila n'a a li ti ma do be fū kula, n'a do 'bɔ ma nu bɛnɔ kpo kpo, nɛ wa nɔ ma. Dɛ 'do nɛ n'a 'bɛlɛ gbālā dɔa kɛ n'a zi do zu wa n'a da zō (ha Gale do bɔzɔ winɔ). N'a a kɛ nu wa, nɛ wa nyongɔ. Kikinakɛ wa wia we nyongɔ 'bɔmbɔ kɔni gele fala.

We nyongɔ ndo'bo (ka mbe kɔni) : fala kɛ wi wili ɔ nɛ wi yali zāmɔ, n'a ndɔ bili tabi do nzabele, kɔ fala gbɛ sa'de, sɛ nɛ wa fi nɛ ka mbe kɔni dɛ. Wuke a 'bɛlɛ kɔni ma we nu kungba kpo tabi bɔa, fala sa n'a to ma. Kɔ fala sa titole n'a hana ma, n'a do li ka nɛ dɛ kɔ kpana olo kɛ a hana nɛ ma ni, n'a lu nɛ ka do sango nɛ ya sa'de. Wa ngbolo 'bɔ bɛnɔ vɛ, nɛ wa fi nu wa nɛ kɛ zi wa dɛa tɛ kulusa do mbe kɔni ni. (voir aussi : *Croyances & Rites*, p.80)

We 'da 'bɛlɛ kɔni

La récolte du maïs

'Bominɛngɛ 1950

Wa 'bɛlɛ kɛ ma kula sa'baka ia. Kɔ wuke nɛ 'bɛlɛ ma ni, dati a so kɛnzɛ, a dɔlɔ nwā dɛ tabi gele ina, n'a 'bala dɛ kɔ ua bila n'a kpā ma nɛ li fɔ ni vɛ (kini ya lua nɛ) n'a tulu mbe fala n'a mi 'bɔ mbe ina dɛ di. A 'bɛlɛ n'a ngɛmɛ gili nɛ dɛ ngo ma ni sɛ n'a mɔ ngo kala ma dɛ le we a kɔ yangga dɛ.

We a ma kɔ yangga, wa mīlī ndi kɛnɔ zi dati ni dɛ nu vɛ, wa a 'bɔ mbe nwà, nɛ wi wili h'a kū dɛ kɔ yangga i, nɛ a efɛ ma h'a n'a a. Dati wa ɛnzɛ mbe kɔni do kɔa nɛ, wa mba ma do kɔa tana, nwá gɔɛba do ta, nɛ wa ɛnzɛ do fɛlɛ badɛngbɛ. Nɛ wa do ma dɛ gbogbo yangga ni, nɛ wa do nyanga a kɔni dɛ ngo ma. Gulu nɛ na, dɔkɔ ma é dō gɔ, nɛ wi a ma kɔ yangga ni a kú 'bɔ fala kpo gɔ. Ma e, nɛ ngba wukonɔ wa dɛa mbe nɛ h'a tɛ 'bɛlɛ kɔni do yongɔ ma dɛ le nga ni, wa kpa sangi kpo kpo. Ni gɔ, nɛ a dɛ mbe nɛ ha wa tɛ kɛ 'da wa.

1) 'Bēlē kōni safō : récolter le maïs au champ

- Nē takō kōni ma fēngē ngboo, nē ma kolo ni, na mō kala ma safō 'da mō i, nē mō 'bēlē kōni safō ni, ma sē 'do zēkē nē ε ?

Zab : Sango, ma kolo ia nē ma dē zēkē kpo iko, takō ma sa'baka. Ma sa'baka, nē mō 'bēlē dē tōa nga. Mbe nē ma dē tabi 'do nē zēkē kpo tabi na pōsō talē, ya ma kula vē ia, nē mō mō ngo 'bēlē ma dē tōa nga. Nē dia nē na mō 'bēlē ma, nē be tōlō nē 'bana be tē nē sī sī sī, kō fala kē wa a ngo yangga, kō fala kē 'do nē kō fala kē wa 'bēlē ma na wa to do tula nde, kō wa a 'do lī, nē ma susu wena.

- Ní a ma tē kòlò la li gō ?

Zab : Ma tē kòlò wena gō, ma susu wena. Ata wuke a kala kō be bōlō sanggi, k'a nē a ma, nē ma wia li hō ti gēlē sanggi do ngo.

- 'Bēlē kōni safō i ni ma zōa wena a wio ?

Zab : Ma zōa wena a wuko, nē mbe tē mē 'bō gō, nē mō nē we gbaka tē mē 'bō a tē nē. Tua kē mō 'bēlē gbaa nē ti ēlē kō mō ma dē dani dēa. Mō sē be tē, kō mō yulu tē'de, nē mō kē sanga nē dō.

- Ní a mō dē nēe?

Zab : Mō sē be 'bēlē tē, nē mō yulu tē zu kōni, nē mō ē sanga nē dō, nē mō kpōlō ki ni li nē do'do. Nē mō yulu tē mbe nē, nē mō ē sanga ki ni, nē mō kpōlō ki ni li nē do'do. Ní gō mō 'bēlē do kō mō 'bēlā fai, nē 'do ēlē kō mō dē dani, nē ma gbini sū.

- Mō yulu ma zu kōni ngboo ?

Zab : lī, mō yulu ma tē zu kōni né... si ngo, nē ma ēlē pāsū dē ngo, nē mō ē dē tē nù nga, nē tē kōni hō dē tē nza, nē mō gbini ma kō nē do'do, nē mō fi dē kō mē, tabi mō da ma dē nù ni. Kō ní gō nde, mō dē ni fai, kō fōe e do ma, nē ēlē kō mō dē dani dēa.

2) Yōnggō kōni dē le nga : ramener le maïs au village

- Nē dati kē na wuko a yōnggō ma, a 'bēlē vē do'do, sē nē a 'banda yōnggō dē le gē de?

Zab : Mbe gō, nē wa dē dā tē safō i, sango. Nē wa 'bēlē dē tē ti dā. Fala kē fo wi zū bina ni, nē wa 'bēlē dē tē ti dā ni gbaa, kō fala wa zō na gili nē dōa do'do, n'a si n'a nda onya a, tabi o na kē a kōa ta 'bō gēnē wa, tabi owele tabi zu wa né nde, nē wa nē, nē wa kala mbe di né sanggi tabi zu wa 'bu nde, nē wa kala ki dē le nga do'do. Nē wa nē nyanga wa fala bōa, kō ma e do'do nde, n'a kpe tē a ndambo, n'a mō ngo ndo nyanga 'bēlē 'bō mbe nē. K'a zō na, ma hāsā ia nde, sē n'a mō ngo ndo nyanga si do tala nē kpo kpo de.

- Nē a hō nu tōa ni do sanggi kōni kpo, n'a a ki ngo yangga fala kpo, tabi a 'bō, n'a a ma tē dēlē tōa ni ?

Kpal : A 'bēlē, n'a si, n'a a nù.

3) A kōni ngo yangga : stocker le maïs au grenier

Zab : lī, a 'bēlē, n'a si, nē a a nù. We kē mbe, nē wa nē nē we a kōni tē ngo yangga i ia, nē wa dē 'bō mō olo oyaa wa tē nē dēa.

Kpal : Wa 'bili nwa 'bete.

Zab : 'Bili nwa 'bete ī, ne wa e 'bo ta te ngo ne, ti ne...

– Mō, mō tō mbe ki ni se! Ní a a yolo safō i, ne a a ma i do?

Kpal : Sango, ke a 'bēlē safō mō ni, k'a si ne dō, ya a te fō kō yangga we ā gbēle ke zi ni, we fo gbālā ne de nù gōe ni. We ke wa yaka gbālā yangga dati yaka, se ne wa a mbé ke de.

Bon, a si ne ia, n'a a ma nù, a yonggo ma de nù ge gbaa, ne ma dō. Ne 'da fala ngbasoe kpo ne a dungu de gba wese ge, n'a kū, a 'bili mō 'bete vē, n'a kū, n'a ba ngbanza, n'a fo gbālā kōni, ā gbēle ké ge de te nù vē do'do hā beno na, wa dolo. Bon, a mili kō yangga vē do'do, n'a nā nwa 'bete ni kō yangga vē, n'a ba zī te kōni o ne ta, o ne be ina olo oyaa le, n'a enze vē, n'a e ma, se ne a ī ti a kōni ni de te ngo ne de.

– Kōa tana 'bo boe ?

Wele : Kōa tana boe.

– Wala kpā... wa sa li ne na ge ?

Wele : Le sa li ma na, bomane. Ne do Ngbaka a: "Wala gbálákòni". Te ne li ne a gbálákòni ke ma wala, wa ndo do kpāno ni. Wa de afe ne, ne wa de, ne wa e kō yangga i.

– Do mbe gele inano o ne gōeba ?

Wele : Iñ. Ne wa enze ma.

Gele ne : Wa ba kōa nda'ba nyumu.

– Ne wa de ni ... dō de kō kōni ma ...?

Wele : Dō de kō kōni 'da a é kō yangga dō go, dō ma é dō go, ne dō de kō 'dā hi wele té, ne a pí kō a te ne, ne a mō ngo kala kōni 'da a do tū go.

– Ní a a yonggo ma de le nga vē, ma e do'do, se ne a 'banda a ma ngo yangga de ?

Wele : Sango, ke a kala ni ma dunu tōa ia, ma dōa ia, y'a kala ní ni, we 'bo 'da me a te dē gōe ni. Kō fala ke a dea me ni ia, ma wè na kōni ni 'bana 'bo de nù ge, kō kolano wa nyonggo go, dō duano wa le wa nyóngó go, ma na a kala de ngo yangga do'do.

– A kala zu a kpo, tabi wi gala a te ne a wio ?

Wele : A do beno boe. Sokō be bina, ne mō wi wili... wuke a kū yangga, ne mō wi wili mō kala de kō sanggi tabi yele, ne mō efe ma hā a, n'a ba, n'a a, n'a ba hā mō, ne mō te efe hā a ni gbaa na kōni nu ni ia nde. Ne a 'dafa vē ia, se n'a zīlī, n'a ba ngbanza, n'a mō ngo ngeme li gbālā ké ge, we so we pēpē te ne, tak'a to 'bo do mbe tula de.

Tele te ke wa nyonggo do kōni

Comment préparer le maïs

– Tonō vē ma ia ni, ne kōni me a mō ke ne nyonggo ma nyonga ni? Ní a mi aka ne : obe Ngbakano wa nyonggo ma do ndenge ne nee? Wa lu do ka ?

Wele : Sango, le nyonggo ma né: Ke di 'dati ni, kōni fēnga o ne kōni sabelē ge ni, ne mō fa kō ne ni mbe bōa do talē, kuti ke zā ne fēnga ni, ne mō si ne, ne mō e tōa Nzambe*, ne Molakisi* aka Nzambe ngo ne do'do, ke mō dea zi kō tōa nu mō, ne te mō zele wena, Nzambe a a gala mō do ngawi, hā mō kpa me ni. Ne a wele nu a ngo ne hā mō do'do, ne a ba mbe kpo, n'a nyonggo. Ne a zo mbe okpasa wele ke wa wè 'bo do de to go, ná ke zi wa dala le ni, ne wa be to hā le ni, n'a hā hā wa ná olo kō be 'da mi a ni, a tēa do ma hā me ge, kō ne nyonggo ma, ne wa nyonggo. Ne 'do ki ni, se ne mi wi wa fōe mi fa, ne mi si ne, mi nyonggo, ne mi e kō beno 'da mi. Se ne le mba do beno na wuke ne le mō ngo fa ma.

Nε 'do ki ni, ke le nyongɔ di kpa nu le ia ni, ne ke kolo kula ni, ne le te kɔ̃ na ma e vɛ do'do go. Ne ki ni kolo, ne wuke ne, n'a fa, n'a 'bɛlɛ ma, n'a si, n'a to ma, le sa li ne na **ndò'bò**⁵⁶. Ne wa hunu dati 'bo do bangga, n'a ngbolo benɔ vɛ, n'a aka Gale na : "Mε a ndo'bo fo sabɛle hã ni, ko ne no, ne te ne ɔ gã nga." N'a no, n'a a benɔ nu ne, a wila nu a te wa ia. Ne benɔ wa no ma vɛ, we huli, do ma té zu benɔ go, do wa ho nu gele tɔa, ko wa nyongɔ ka ne i mo né, ko ma bá zɛlɛmo hã wa go. Se ne 'do ne, ne wa mo ngo to gele tula ke na le nyongɔ iko ni de.

- Wa lu ka ni, wa to tula ni, ne mbe ne wa ba fũ kɔni, fũ tula ε? ... ne wa mba do fũ ka'dangga go ?

Wele : Ke ma hɔa di fala kɔni ia ni, ne nde goa wa zã ka'dangga, ne wa goɔma ma, ne wa yele ne ma kolo, ne wa folɔ vɛ, ne ma sa, ne wa mba ne ndambo, ya wa tó 'bo do ma gã wena na ke zi ni go. We ke fala ke zi wa to ka'dangga gã wena ni, tua do ke fo kɔni zi bina. Bon, ne wa a ka'dangga ndambo iko, do de ko kɔni ma nyúlú go, fũ kɔni nyúlú go, ne ka'dangga kpālã ma.

- Ní a ka'dangga ma ɔ te ne ndambo fai ? *Wele* : Iì, ma ɔ te ne ndambo fai.

- Mo tó kɔni iko ne mo lu do ka iko go ?

Wele : Go, iko go. Gene ko kɔni wena, ne nde ma fai na kili ka'dangga kpo ne mo a de ti ne ya fũi kpala wena. Ne ka'dangga bé se tɛ ε go, ne me se vɛ a kɔni iko, ke wa sa ma ka gbālã kɔni ni a ni.

- Iì, ko kɔni 'banda zɔɔ ne, se ne mo to wena a ka'dangga ?

Wele : Ne mo to wena a ka'dangga de.

- Ke ne kɔ̃ ma wena ni me a ki nge ?

Wele : Ke le kɔ̃a wena, me a ka'dangga we ke kɔni a te né gene, ne ka'dangga a do mosala wena we gala le. Fala wo, fala hɛa vɛ, ya a te gala le. Ne nde go a, a nea ngo kɔni nea, we ke kɔni si ko yangga ia, ne nde fala nyongɔ kula li ne ko yangga i ba te le wena. Le kala, ne le 'bɛlɛ, ne le folɔ te ne vɛ, ne le a ko saso, ne le gi gi do koso, se ne ma mbɔko, ne le nyongɔ ma de. Wa a 'do li, ne ma mbɔko, ne wa to do tula, se ne le nyongɔ de. Kasi ka'dangga, nwá ne wa gbini, ne wa gi, ne le nyongɔ.

- Ko wa lu ka, ne ka ke ma do kɔni wena, ne ka'dangga ma be sī, tabi ka ke ka'dangga wena ne kɔni te ne ngboo bina ni, ke ma dia nu mo ni ngboo ni me a ge ?

Wele : Sango, do fala ke kɔni boe ni, ne nde ka kɔni de wena we la ka'dangga. We ke kɔni ho ia, ne nde ka ka'dangga ma 'danga nu le ia. Ne le kɔ̃ we nyongɔ 'dikita ka'dangga wena go. Hã fala kɔni e do'do, ne le nyongɔ se tula ka'dangga do 'do ngbe ε, ne ma mesena se do le, we ke ma mbɔko 'bo zã wele wena. Ne nde a, me a mbula olo oyaa le, le wè te bɛ ma go. We ke wa goɔma zi 'dikita ma, wa sa na lombo, mbe wa wɔnggo wɔngga vɛ, ne wa to, ne le nyongɔ ná mɔteke ni iko.

Wele : Bon, me ke mi kɔ̃a we tɔ̃ ma bi sī 'do lengge ke kɔ̃asa wi ti mi Tigole André a tɔ̃a ni. We 'da ke yaa le wa ba zi dugbu, ne wa ne, ne wa a ma ti baa wa, ti ndaba, ne baa wa tabi yaa wa a wele nu a te ma vɛ, se ne wa ba ma, ne wa ne we wa do fo de.

⁵⁶ Ndò'bò : nom par lequel on désigne du maïs mûr en voie de sécher, se trouvant encore au champ. (Le maïs récolté et rentré dans le grenier ne s'appelle plus "ndò'bò".)

Gulu we 'da fò

La culture du sorgho

Le sorgho (Gramin. Sorghum caudatum) est cultivé au nord de la région Ngbaka, pour le grain et pour la préparation de la bière.

Le texte suivant provient d'un entretien avec Ngamɔ Célestin (enseignant) et Linganda-Hoalo André (catéchiste) à 'Bokada-Songbo (1991).

Linganda André

Fò me a mɔ ɔ ne gòlè ni. Ma wa wala, ne gbālā ne ɔ sékéké. Wa mi ma mi te safo tabi 'do tɔa. Wa kpa ma wena te Kulu 'Dua, ne nde ma 'bɔ kɔ ogele le Ngbakanò bina :

Fò me a nyɔngɔmɔ :

- Mbèé ne wa to do tɔlā, ne wa lu do ka, ne wa nyɔngɔ.
- Ne wa de mbèé ne do dɔ. Wa ze gbālā ne, ne wa fi 'do lì, ne ma ɔ tū boa, ne wa ba de nza. Ne wa e 'bɔ 'do tū boa, ne wa to, ne wa zanga fũ ne, ne fala sa, ne wa lu. Ne fala sa 'do ki ni, ne wa 'bala, ne wa kala mbe kpo kpo ke wa dea do gbálánzá ne ni, ne wa to, ne wa a li ne. Ne ma ɔ, kɔ do sanga ze, ne wa sa, se ne wa nɔ dê. Wa sa li ne na "pèsèngù'dù".
- Wa de 'bɔ mbe do dɔ ke wa sa li ne na "mbùà". Wa 'bálá ki ni 'bala gɔ. Wa de ɔ ne ke wa hunu do bánggá ni iko. Ki ni èfè wena.

Mi fo safo 'di

Planter le sorgho

Ngamɔ Célestin

– Wa mi fo do zεke 'da ge?

Ngamɔ : Wa mi fo do zεke 'da gazεε mbe kpo, zεke 'da sambo.

– Ne we mi ma, ne wa de ne ne nde?

Ngamɔ : Dati mi ma, ne wa ze gbālā ne, ne wa pi 'bɔ 'do lì. Hã fala ke nu ne hɔ do'do ni, se ne wa fa mbe te zamɔ ge, wa sa li ma na gbangbana, ne wa gbεε te ni, ne wa zanga do mɔ. Ne wa e ma, fala ke mi ne hɔa bi sī nde, se ne wa ne we mi ma safo 'di.

– Ne te ke mɔ tɔa na, wa zanga do ma ni, wa ba a nwá te ne tabi a ge?

Ngamɔ : Me a afe te, ne wa gbε gbεε, ne wa zanga do ma.

– Ne gulu ne ngboo ni a ge?

Ngamɔ : Wa zanga do ma na, ma panga. Kɔ do fala ke onɔenɔ wa yamba ma nde, ne da de kɔ wa gómó se foe ni gɔ. We ke gbangbana me a te ke ma panga wena.

– Ne fala ke foe ni mɔ ngo hɔ ne, ne ma unu se gɔ nde?

Ngamɔ : lĩ, unu ne ma 'bana de se'de, takɔ ma ndaka onɔenɔ de se'de do'do.

– We mi ma, ne wa to kɔ?

Ngamɔ : Wa to kɔ ne ɔ ne ke wa to do kɔ kɔni ni.

– Ne wa a gbālā ne né?

Ngamɔ : Wa tóló gbālā ne tóló gɔ, we ke ma ɔ sεkεε ni. Wa so bi do zu kɔ wa, ne wa a kɔ kɔε, ne wa fo nu de ngo ne.

– 'Do ne ma mo ngo ho ne, ne wa wa 'bo ti ne?

Ngamɔ : Wa wa 'bo ti ne kpasaa ɔ ne ke wa wá do ti kɔni ni. Ne obeno wa 'bo 'bo ma we duzu onɔeno.

– Onɔeno wa nyongo ma wena? *Ngamɔ* : Onɔeno wa nyongo bolɔ ne wena.

– Onɔeno wa nyongo ma wena a onɔeno ge? *Ngamɔ* : Me a ongolo do onyɔla.

– Ne tako foe ma fenge ni, ne ma de zekɛ ne nde?

Ngamɔ : Ma de wena zekɛ nale, se ne ma fenge de. Ne dati ke ne ma 'banda fenge ne ni, ne obeno wa 'bo 'bo ma wena. We ke wa 'bó 'bo ma go, ne nɔeno wa nyongo 'bo wala ke ma fenge gbàà ni wena.

– Ne ke 'da fo, oyaa ne wa de zé 'bo ɔ ne ke wa de do kuti kɔni ni nde? Dati ke na wa nyongo kuti kɔni ni, ne kpasá wi a..

Ngamɔ : Dati ke na, wa kala ma de tɔa nga ia ni, ne nde wa de dati dɔ ne ni, ne wa sa li ne na "Dǔ zǐ". Ne wa dɔnggo do obɔɔ olo yaa wa. Wa téké go. Ne wa sa mo há owi na te nu fele wa vé, ne wa no ki ni iko. Tabi wa to do tula, há wa nyongo ni de.

– Ne do fala ne ni wa de zi ndaba we ne dea?

Ngamɔ : Wa de zi be ndaba we ne dea, ne wa fa zi be sanggo zamɔ, ná kɔɔ, ná sa'de, ne wa e ke zā ke wa dea dati ni. Ne onu fele kulano wa nyongo, we dɔnggo do obɔɔ yaa wa, do lengge ngamɔ wa kpa te wǎ ne te kɔ sabele ni.

– Ne ke 'da kɔni, ma wia kɔ do ke 'da fo?

Ngamɔ : Ke 'da kɔni, wa ba, ne wa pi ki ni zu benɔ dati. Wa ngbolo obeno vé, ne wa gbele mbe gbālā ne de kɔ bula, ne wa e nu wa vé. Ne wa da ki ni zamɔ do'do, se ne benɔ wa nyongo de. Kpasá wi a nyongo dati do'do, se ne benɔ wa nyongo de. Ne ke 'da fo, me a ke wa de do dɔ ne 'diko. We ke wa do dɔa go, há wa nyongo 'bo do gi ne go.

– Ne wi no kuti dɔe ni ngboo ni a wio?

Ngamɔ : Wi a kpasá wi, se ne benɔ wa no de.

Ling : Ma de 'bo ni, ne wa a mbe kɔ bila, ne wa a de ngo ndaba nza nga, tabi nyanga tɔa nza nga, há obɔɔ yaa wa.

– Ne ndaba ni ma ɔ zi né?

Ngamɔ : Ndaba ni, ma ɔ zi sanga 'diko. Wa de be ke 'bana sanga ni olo li altare ke zi dati ni. Wa de zi ma do te ngbòkǎ, ne wa 'bili 'bo be sekeke te ngbòkǎ, ne wa a 'bo ngo ne.

Kala foe safɔ í do a ngo yangga

La récolte et le stockage du sorgho

Linganda André

Ne nde we duzu gulu we 'da fo, ke ma safɔ mo ni, le ne ndo ma dɔ do ke ma fenge ni. 'Da fala ke wa mi fo, kɔ ma ɔa gbaa, kɔ ma fenge safɔ i mo ni, kɔ ma fenge ia ni, ne wa ne, ne wa wa nù. Wa wa ma de nù ni gbaa, ne ma ɔ de nù ni.

Ne ma ne we kolo de te nù ni, ne wa ba be kɔya, ne wa ne, ne wa mo ngo 'bili ma te li te ne. Ne wa 'bili ma ni gbaa, kɔ fala ke ma ia vé do'do, ya me ni wa dea 'bo be gbagala de te safɔ ni, wa sa li ne na yálá fò. Ne wa a foe ke wa 'bili ni de te kɔ yala foe ni, ne ma ɔ de safɔ mo.

'Do ndambo tū, do 'da ke wa te lengela te 'bɔ yangga le nga, takɔ wa kala ma de te kɔ ne ni, kɔ wa 'dafa yangga le nga, ma wia do'do ni, ne wa ne, ne wa mɔ ngo sembe foe ni. Wa sembe ma, ma do nganza ne, ma do gbālā ne gɔ.

Wa sembe ma do nganza ne, ne wa si do ne. Kɔ wa hɔa le nga ia ni, ne wa kala me, ne wa a ngo yangga. Wa a ma do nganza ne de te ngo yangga i mɔ ni.

'Da fala ke wa mɔ ngo a ma ngo yangga mɔ ni, kɔ fala ke yangga ma ɔ a gā, ne wa gɔnɔ sanga yangga bɔa. Mbee ne we duzu we a do kɔni, ne mbee ne we duzu we a do foe. Kɔ 'da fala ke yangga ma gā te 'bɔ gɔ, ne wa a kɔni dati, ne wa a foe de te ngo gele ne.

Dɔ zī - Dɔ 'bɔtɔ

La fête de la récolte

Bwazu-Kpɔtɔ – 'Bogosē-Nubēa

Gulu dɔ 'bɔtɔ ma ke mi zila de nu okpasa winɔ na, dea to 'da lo ma e do'do, wá me 'da le ma e do'do, do ngamɛnɔ 'da toe ni, ma ke le mba li ngba le, wa sa li ne na dɔ 'bɔtɔ. Wa hē hēa gɔ. Mɔ a yale, ne mɔ nɔ se ma iko. Mɔ nɔ ma iko, wa ósó ma usa gɔ. Wi la wala, n'a nɔ ma iko.

Ne nde do wala 'da dɔ 'bɔtɔ, e zila de nu okpasa winɔ na, sabele ke le dea do toe 'da le ma a dia ni, ne le kpe te lo, ne lo nɔ dɔe ni, ma ke e zila de nu owinɔ ni na, dɔ 'bɔtɔ, me a dɔ kpe te wele olo ngame ke lo zɔa kɔ sabele vē. Kɔ lo kpe te lo, ne lo nɔ mbe dɔe ná ge, wa sa li ne na dɔ 'bɔtɔ ni. Mi zila de nu kpasa winɔ ná me na ge.

– Ne dɔ ngboo ke wa nɔa do fala ni, me a dɔ fo?

Bwazu : Me a dɔ fo! Dɔ 'bɔtɔ mi zila na me a dɔ fo.

(Voir aussi p.8)

Wa de fo do tula takɔ wa lu do ka

Préparer la boule de sorgho

Wi tōa ma a maître Ngamɔ Célestin

We 'da fo ke wa de do tula, takɔ wa lu do ka, ka wa nyɔngɔ ni, ne wa a 'bɔ ma dati de li wese ɔ ne ke katekisi tōa sɔ do ma ni. Ma ɔ li wese, ma kanya 'bɔ, ne wuko wele tɔa ni, a ze ma do te, ne a pɛpɛ te'de gbaa te'de sa ia, ne a ne 'bɔ do ma, ne a pi 'dɔ li 'di. Ma ɔ 'bɔ tū bɔa, ne nde mbala te'de ma mbɔka. Ne a ne, ne a fɔlɔ se'de vē, mbala kinɔ ni sa ia nde.

A kɔ we mba do gbālā kɔni, ne a si, ne a pi 'bɔ gbālā kɔni wala kpo 'dɔ li 'di mɔ. Hā fala ke a si do ma bɔa ne ni, n'a mba do gbālā kɔni ni fala ne kpo, ne a to. Ha fala ke fo gbālā kɔni kɔ a bina nde, ne a mba do ka'dangga, ne a to do ma, se a fū ne ma ɔ a nga de.

Kɔ do fala ke wa to tati a fo 'diko, we lu do ka, ne nde ka ne ma ngándá gɔ, ne ma fai a mbɔkɔ 'diko. Ne nde kpakɔ na, wa de fo do ka, kɔ a ɔ nganda ni, ne ma wia na, wa to a fala ne kpo do gbālā kɔni do ka'dangga, se ne wa lu, ne ka ne ma ɔ se dia de. Ne nde wa to fo 'diko, ya ka a ngándá gɔ.

Gulu we 'da sindi

Le sésame

Le sésame est une plante herbacée cultivée pour ses graines oléagineuses (Pedal.: Sesamum indicum). On sème le sésame au mois d'avril, après la récolte des arachides.

Zagbalafio-Gbamboko:

Sìndi mε a kpale, ma ɔ nε dàm̀bù ni, nε nde ma ngálá nεa ngo dàm̀bù. Ma kpa dia nù, nε ma gulu zu lε. Nε nde nwá nε ma bá go. Gbālā nε ɔ be sékéké ɔ nε gbālā pásànggò ni. Ma wala tε li gbili t̃ε nε.

Wa pε sindi pεa, wa pε ma safɔ tabi 'da le. Ma hɔ do zεkε 'da talε 'da fala kε wa mi do nzoe ni, kɔ wa mi nzoe ni, nε wa pε te 'bɔ sindi dε olo nzoe ni. Kɔ sindi nε ɔ te 'bɔ zεkε talε, nε wa 'banda ta 'bɔ se lε sindi. Ya sindi, gεnε mε a olo kɔla, nε wa pε ma, gεnε kɔ li z̃ nε wa pε sindi iko, ma sàkà fala saka go.

Sìndi, wa hana gbālā nε, nε wa to ma, nε wa a tε sanggo. Nε mbè, wa hana do t̃, nε wa nyɔngɔ 'bɔ ma nyɔngɔ iko. Mε a mɔ olo oyaa lε zé dati, nε lε 'bana nyɔngɔ 'bɔ ti a do sɔε gε.

Extrait de l'entretien à 'Bobazolo Ndonggo (voir p.19)

Mɔ zu'du nzoe do'do, nε mɔ a sindi. Nε mɔ a sindi ia, nε mɔ wá sε 'bɔ mbé nε go. Mɔ kpa sε wɔkɔsɔ, nε mɔ zu'du zu'du iko, gbaa na, sindi fila nde. Nε mɔ le zamɔ, nε mɔ 'bili te, nε mɔ z̃ do longga nε, nε mɔ enze langba te nε, nε mɔ enze nyanga sindi ṽ kε mɔ sela ni, ngo gili nε ni, nε mɔ enze nyanga nε ṽ, nε mɔ t̃ nyanga nε, nε mɔ yulu t̃ nyanga nε, nε mɔ yulu do longga nε ṽ de te te.

Nε 'do ki ni, nε wese to dε tε nε ni gbaa, nε ma kolo, nε gbālā mε mɔ ngo ala nε. Nε mɔ tε, nε mɔ zɔ, nε mɔ ba mbe kpo, nε mɔ yaka, nde ma wele wila. Nε mɔ ba 'da nε ni ṽ, nε ma kula ṽ dia, nε mɔ e k̃ t̃, nε mɔ si. Nε ma nε hɔ k̃ t̃ ni, nε mɔ ba ye lε 'da mɔ, ɔ a gā, nε mɔ ba ngbànzá 'da mɔ, tabi be te. Nε mɔ ba be te dε k̃ mɔ, nε mɔ 'banda zε do sindi ni gbaa, nε mɔ e dε kɔ ye lε ni, nε mɔ zε, nε mɔ e dε kɔ ye lε ni, nε mɔ zε.

Nε nde ki ní a tala kpale kε di na, mɔ nε la do we fɔε ni, kpakɔ bili sulu sε 'bɔ mbé nε dε olo nε nganda sε, nε mɔ wa gε, mε a sindi ni.

Vocabulaire : sèlè sindi : *moissonner le sésame.*

ngbò sindi : *égrenier le sésame (en battant les épis contre les parois du panier).*

Lengge ngo nzò

Les arachides

Nzò mɛ a kpale wa mi ma safɔ, gbālā nɛ ma ɔ be a fila lógbózógbóó. Kɔ mɔ mi, kɔ ma hɔ, nɛ ma ɔ nɛ wɔkɔsɔ iko ni, nɛ nde fùmbá nɛ ngálá de ngo 'bu cm tale, nɛ ma gbésé de nù gbèsé gbèsé. Nɛ ma fi kɔ ɛ nù vɛ, takɔ ma a sala mbílí ɛ, ma wala do ti nù, nɛ wala nɛ ni ma ɔ nɛ gbālā zu kɔ wi ge, sɛ nɛ wa o ma we nyɔngɔ gbālā kɔ zā nɛ dɛ.

Wa mi nzò do zɛkɛ 'da bɔa tabi zɛkɛ 'da tale, nɛ ma ɔ zɛkɛ tale, sɛ nɛ nwá nɛ álá, nɛ wa zu'du ma dɛ.

Zugia Dako Angeline ('Bominenge)

We mi nzo : *planter les arachides*

We mi nzo, wa saka fala nɛ saka. Mɔ wè tɛ gɔmɔ ngɔnda sɔɛ ge, nɛ mɔ mi do nzo gɔ. Wa saka fala mi nzo saka. Mɔ wia tɛ wa gole; fala gole ma de wena we mi nzo. Mɔ wa gole, nɛ ɔ nɛ ke nzo ma wè tɛ ɔ do fala ke oliā tɛ wena gɔ, sɛ nɛ mɔ zu'du de. Mɔ wa sū, ma e, ɔ nɛ gole ni, nɛ ma kolo, nɛ mɔ dɔ. Mɔ nɛ dɔ dô, nɛ mɔ tulu... fo wɔkɔsɔni ni, mɔ tulu sū, kɔ kole nɛ tɛ nɛ, nɛ mɔ 'banda to nzoe 'da mɔ de.

Mɔ to nzoe ni, mi zɔ dia nɛ wena na, fɔɛ gā wena na, mɔ tɛ tò sū 'do kɔ tū kpo gɔ. Mɔ tó, nɛ mɔ ngbí, kɔ kole nɛ tɛ mbé nɛ, nɛ mɔ to. Gɔ, mɔ to vɛ do kɔ tū kpo, nɛ ma mba, sɛ nɛ ma waka vɛ do kɔ tū kpo.

Nɛ zu'du ma mɛ a to ma nganda wena ni. Kɔ ma waka vɛ, mbe mɔ zu'du sɛ gbaa we hɔ tɛ fala ke ma tɛ wàkà gɔ ni, a kenɔ ma hɔa de ti nù i ia. Ní a ma na, mɔ mi, nɛ mɔ ngbi sanga nɛ ngbi. Mɔ mi sɛ di sū, ma ɔ do fala ke na, onɔɛ wa boe nde, nɛ mɔ mɔ ngo tɛ ngo nɛ wena na, dɔ onɔɛni wa ángá ma, kɔ wa nyóngó kɔ kɔ nɛ gɔ. Tabi fala ma mɔ ngo hɔ nɛ ni, dɔ de kɔ ogbáléni wa sálá ma gɔ. Ní a mɔ tɛ tɛ we zɔ mɔ tɛ nɛ ni, ní gbaa na ma hɔ..

– Mɔ to ma do ge?

Dako : Mɔ to do wàlà.

– Nɛ mɔ to kpo, nɛ mɔ a gbālā nɛ kɔ nɛ nɛ nde?

Dako : Mi fi gbālā nɛ kɔ nɛ kpo, nɛ sanga nɛ nyélé né mɛ sanga kòni gɔ. Ma kɔlɔ mbe do ngbe ɛ. We wa ti nzoe ma hɔa ia ni, nɛ ma di ni na, mɔ mɔ ngo zɔ mɔ tɛ nɛ wena na, 'do nɛ wɔkɔsɔ hɔ ni, nɛ mɔ wá wɔkɔsɔ ɔ nɛ wa wa tɛ ti kɔni iko gɔ. Mɔ wá, nɛ mɔ kálá ma, nɛ mɔ kala de nu ngbaka nɛ. Tabi mɔ nge ngɛma, mɔ wa ti nzo, nɛ mɔ wa, nɛ mɔ nge ngɛma, sɛ nɛ nzoe fi kɔ ɛ de. Mbe mɔ wia tɛ wa fala ma ɔ do dia nù, nɛ mɔ wa ti nɛ fala kpo, kɔ bɔa kɛ, nde wɔkɔsɔni délé 'bɔ ngboo gɔ. Kɔ ma ɔ do 'da fala ke wɔkɔsɔni wena ni, sɛ nɛ mɔ wa fala bɔa de. Ki ni ma hā ngamɔ hā mɔ wena.

We zu'du nzoe, nɛ wàkà nɛ ni – wàkà nɛ a ke na, gbālā nɛ ti nɛ i, mɔ zɔa na, ma sɔa ni –, nɛ mɔ 'banda zu'du nɛ. Fala ke ma ò do fala ke na, owi ɔna wa wena gɔ, mɔ wia tɛ zu'du de nù, nɛ ma ɔ de di ni. Mɔ zú'dú, nɛ mɔ á de di ni. Kɔ ma ɔ tɛ 'bɔ tɛ fala 'da wi ɔnɔni, nɛ mɔ zu'du.. mbe nɛ mɔ zu'du gbaa, wese nɛ hɔ nɛ ni, nɛ mɔ dungu nù. Nɛ mɔ ngɛmɛ, nɛ mɔ 'banda gɔni nɛ, ní do ní gbaa na, nzoe é nɛ.

Nɛ le nga, ma wé sɛ 'bɔ we ɔ de kɔ tɔa ná otū bɔa gɔ. Ma na mɔ zu'du nde, nɛ mɔ yélé 'bɔ ma le nga. We ke ma ɔ de nù nga, nɛ ma hɔ sɛ iko, we ke mɛ a kpale ke 'da kálá sɔkɔ ma hɔ

ḡḡ. Kḡ ḡḡ ḡḡḡ, kḡ ḡḡ kḡḡ, sḡ nḡ ḡḡ ḡ fala, tabi ḡḡ ḡ kḡ saki, tabi ḡḡ ḡ kḡ fā, fala ḡḡ kḡḡ ḡḡ 'de nḡ ni.

– Nḡ ḡḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ kḡḡ 'do tḡ nḡ nde?

Dako : ḡḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡḡ sḡ ḡḡḡḡ nḡ ḡḡḡḡ. ḡḡ kḡḡ, nḡ ḡḡ ḡ sḡ na, ḡḡ kḡḡ. ḡḡḡ ḡḡ ḡḡḡ sḡ, li nza dḡ ḡḡ, nḡ ḡ ḡḡ ḡḡ tḡḡ kḡ tḡ nḡ tḡḡ ḡḡ. ḡḡḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡḡḡ di, ḡḡ kḡḡ de ḡḡ ḡḡ tḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ 'bḡ do'do. Nḡ ḡ kḡ tḡ takḡ ḡḡ kḡḡ nḡ ni, ḡḡ tḡḡḡ ḡḡ.

We nyongḡ nzo : *comment préparer les arachides?*

– Nḡ kḡ 'da nḡ ni, ḡḡ nyongḡ ḡḡ ni, ḡḡḡ ḡḡ nyongḡ ḡḡ ndenge nḡ nḡ nde?

Dako : ḡḡ nyongḡ ḡḡ, fala ḡḡ 'bana do tḡḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ kḡḡ do tḡḡ nḡ nḡ. Sḡki kḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ kḡḡ ḡḡ nyongḡ tḡḡ kḡ ḡḡ, na ḡ nyongḡ, nḡ ḡ ḡḡ sḡ zā, nḡ ḡḡḡ, nḡ ḡ fḡḡ ḡḡ nḡ, n'a ḡḡ ḡḡ, n'a nyongḡ. Tabi ḡḡ ḡḡ ḡḡḡḡḡ, nḡ ḡḡ nyongḡ, fala kḡ ḡḡ 'bana do tḡḡ nḡ ni ni. Kḡ ḡḡ kḡḡḡ ia, ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡ ḡḡ do ḡḡḡḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡḡ ḡḡ ni, nḡ ḡḡ nyongḡ. Tabi ḡḡ kḡḡ ḡḡḡḡ do ti, nḡ ḡḡ ḡ ḡḡḡḡ nḡ sḡ, nḡ ḡḡ nyongḡ iko. Nḡ ḡ ḡḡ zḡḡ kḡ ḡḡḡ ḡḡ nyongḡ do ḡḡ ni.

– Nḡ ḡḡḡ ḡḡ to 'bḡ ḡḡ tua ḡḡ ḡḡ 'da ḡḡḡ nyongḡḡḡ?

Dako : lḡ, ḡḡ ḡ ḡḡ kḡ ḡḡ 'dafa nyongḡ ḡḡ ḡḡḡ. ḡḡ ḡḡ ḡḡ do nyongḡḡḡ, ḡḡ 'dafa nyongḡḡḡ ḡḡḡ.

– Nḡ dati ḡḡ to ḡḡ?

Dako : lḡ, ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ nḡ bḡḡ. ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ ḡ ḡḡ sḡ, nḡ ḡḡ to, nḡ ḡḡ fḡḡ.. sḡki ḡḡ kḡḡ ḡḡ ḡḡ dia nyongḡḡḡ ni, nḡ ḡḡ fḡ fḡḡ, nḡ ḡḡ ba ḡ lḡ nḡ ni, ḡḡ ḡḡ sḡ do nyongḡḡḡ, nḡ ḡḡ de ḡḡḡ.

– Lḡ nḡ?

Dako : lḡ, ḡḡ tḡkḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡ do nyongḡḡḡ ḡḡ de ḡḡḡ. Tabi ḡḡ ḡ ḡḡ sḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ to fḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ ḡ ḡḡ nyongḡḡḡ, ḡḡ de ḡḡḡ.

Mbuamḡ Cathérine ('Bominengge)

ḡḡ nyongḡ nzo do ḡḡḡ nḡ tale.

- Dati, ḡḡ ḡ ḡḡḡḡ nḡ, nḡ ḡḡ nyongḡ do tḡḡ nḡ iko.
- Bḡḡ nḡ, ḡḡ ḡ kḡ ḡḡḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ, tabi ḡḡ do dḡḡ, nḡ ḡḡ nyongḡ.
- Tale nḡ, ḡḡ fḡḡ ḡḡ nḡ sḡ, ḡḡ ḡ kḡ saso, nḡ ḡḡ ḡ lḡ tḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ. ḡḡ ḡḡḡḡ, nḡ ḡḡ nyongḡ ḡḡ. ḡḡ ḡḡ fḡḡ kḡḡḡḡ ḡḡ kḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡḡ.

ḡḡḡ, ḡḡ ḡ ḡḡḡḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ to ḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ fḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡ do sangḡḡ, ḡḡ nḡ sàḡḡḡḡ, káàngḡḡ, tḡḡ kḡḡḡ, lḡ tḡ na sangḡḡ ḡḡ iko.

ḡḡḡ nḡ 'bḡ, ḡḡ ḡḡḡḡḡ nzoḡ sḡ, nḡ ḡḡ ḡ ḡḡ kḡḡḡḡ, nḡ ḡḡ to ḡḡ fai, nḡ ḡḡ de nḡ. Nḡ ḡḡ kḡḡḡḡ ḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ, nḡ lḡ nḡ nḡ ḡḡ ḡḡḡḡḡḡ ḡḡ nḡ lḡ kḡḡḡḡ ni. Nḡ ḡḡ fḡḡ do ḡḡ ḡḡ, tabi ḡḡ be nzo bḡḡ, na do ḡḡ ḡḡ ḡḡ do katolo ḡḡ. Nḡ ḡḡḡ nḡ ḡḡ ḡḡ do nyongḡḡḡ, tabi ḡḡ nyongḡ do bḡ tabi kḡ'dangḡ.

Nḡ tḡ nzoḡ ni, kḡ ḡḡ ḡḡḡ ḡḡ nḡ ia ni, ḡḡ ḡḡḡḡ ḡḡ, nḡ ḡḡ do ḡḡ, nḡ ḡḡ ḡḡḡ bḡ nḡ, nḡ ḡḡ ḡḡ ḡḡ, nḡ ḡḡ ḡ lḡ nḡ ḡḡḡ, nḡ ḡḡ de do savḡ, ḡḡ sa li nḡ na "longola"*, nḡ ḡḡ fḡḡ do ḡḡ ḡḡ tabi do tulu 'bḡ.

Gbànzò

Plante cultivée pour ses graines, commune (Papilion. : Voadzea subterranea). 'Gbànzò' est le nom des haricots terrestres, connus par les Ngbaka depuis les anciens temps. Plus tard, ils furent remplacés de plus en plus par des arachides importées.

Centre Nadonye

Gbanzo ma fala ne kpo do nzo, ne me a gā ke. Kɔ ma ne ho ne, ne be tē ne gā be go, ne nde ma sanza nu kǎ ne kpo délé wena. Nwá ne gā be go, ne nde ma dendele wena, ne ma 'bo ngbè ngbí ngbí ngbí. Kɔ ma ɔ ni gbaa, kɔ nwá ne mo ngo kolo ne ni, ya wala ne ti nù i ni, ma sōa ia. Ne wa anga ma de nza, ne wa kala wala ne ti nù i ni, ne nde ma gā wena, ma ɔ ne gbà'bití zu kō wi ge, ne ma ɔ kilì. Ya gbālā ne kɔ ne kpo, ne mbee ne kɔ ne boa. Ombèé gbālā ne ɔ fila yèè (orange), mbèé gbālā ne ɔ 'bo tū.

Ngbóngbó gbànzò ngboo olo yaa le Ngbaka, me a ke wa mi ma mi. Mbè, wa mi do nzo fala ne kpo. Ne nde wa zu'du nzo dati hā ma, we ke gbànzò ɔ wena ɔ ne zeké nale, molo. Ne wa zú'dú ma zu'dù go, wa zā ma zā do dugbu, ne wa mo ngo anga ma ti nù i.

Gbànzò me a nyongomɔ :

- Wa zā ma, ne wa si ne, ne wa folo te ne sū, ne wa a kɔ saso, ne wa a li ti ne, ne wa gi ma, ɔ ne ke wa gi gele nzonɔ ni. Kɔ ma mboko ia, ne wa o ma, ne wa nyongɔ gbālā ne nyongɔ. Kɔ ne nyongɔ ma, ya ma te fū ne ge nde ni, ya ma de wena. Ne nde wa nyóngó gbànzò do tolo ne go.
- Ne mbèé ne wa yele ma, ne ma kolo, ne wa o gbālā ne, ne wa hana ma, ne wa to fū ne, ne wa gi do nyongomɔ. Gbālā ne ma ɔ né tele te madesu ni, kɔ mo nyongɔ ya ma de wena!

gbànzò mbàtì : *arbre importé par les colonisateurs et planté dans les villages; les fruits ressemblent aux arachides et sont comestibles.*

Mbuamɔ Cath.

Gbànzò me a te ke ombunzuno wa tea zi do kpáléno ni. Me a be tē, kɔ ma de ngùmù, ne ma gā wena yě yě. Ma ngala de ngo ɔ ne metre tale tabi molo, se ne ma gba kō ε. Nwá ne ma dèlè wena, ma ɔ yólá yólá, ne te nwá ne ma ɔ filà yèè. Ma dó, ne dúá ne ɔ fēa túsèè ni. Ne ma wa wala, nde wala ne ma ɔ yónggóló yónggóló. Fala ke ma ś ia, ne ma fū, ne ma ala de ti ne, wa 'bí mâ 'bí go. Ne wa o ma, ya gbālā kɔ zā ne ma gā be go, ma ɔ fē, ne ma ɔ ne gbālā nzoe ke le nyongɔ ma ge, ne le nyongɔ 'bo ma nyongɔ.

Wa mi gbànzò fai 'da le.

Fala ke wala ne ala ia, ne benɔ wa kala ma, ne wa o ma, ne wa nyongɔ. Wa a li we, kɔ ma te fū, se ne wa nyongɔ de.

Les cucurbitacées

Gbàsà : Plante herbacée à vrilles (*Cucurbita sp.*); le fruit plus grand que la citrouille "sà", est mangé cuit.

Centre Nadonye

Me a sa ke kpala ne ma yula gèlé fala. Winc wena wa sa li ma na "sà Bàngí". Wa mi wena te safono vè ke le wa ni, tabi fo kólá tabi fò zō tabi fo gole, tabi 'do tɔa. Wa mi ma, ne ma fo nyele wena, ne li nwá ne gā 'bo wena. Ne wala ne gā wena nea ngo owala sano vè ke le mi ma ni. Ne gbālā ko ne ma dō wena go, ne nde mulu ne ma gā wena, ne kóá 'do ne bina.

Wa gi wálá ne, ne le nyongɔ ɔ ne ke wa gi do gele sano ne wa nyongɔ ni, ne nde wa mba do kɔa 'do ne vè.

Wa nyongɔ 'bo nwá ne nyongɔ. Nè mbè wa dolo 'bo ma, ne wa to, ne wa enze do gba zele zu ma zele zu wele wena. Ne nde fala mo dolo nwá ne wena, ne wala ne ala vè, we ke me a sa kpo ma de senemo wena. Ni a fala ke mo kō na ma wala wena, ne wala ne gā 'bo wena ni, ne mo te dólò nwá ne go.

Dàkà : Herbe à vrilles (*Cucurb. : Lagenaria vulgaris*) cultivée pour les fruits dont on fait des réipients.

Zagbalafio-Gbamboko

Dàkà me a mo wa mi ma safɔ tabi 'da le. Ma ɔ ne sa ni, ne nde ma la ngbe do sa ni. Nwá ne ɔ ne nwá sa ni, 'do ne a fê, ne ma unu wena, wa nyóngó ma go. Fele ne boe, ne ma wa wala, ne wala ne gā wena. Gbālā ko ne ma ɔ ne gbālā ko múnú ni, ne nde wa nyóngó gbālā ko ne go.

Dàkà de to wena :

- Zé 'da oyaa le ni, me a mo so do li. Wa kombo nú ne, ne wa e ma gbaa, ko kō ne mbulu, ne wa sukpu gbālā ne ko ne gbaa, ma ne e do'do, ne wa so do li, ne wa no. Tabi wa a 'bo dō ko ne. Damuzane 'da tū winc ta 'bo a daka.
- Ne fala ke ma do kō a wena, n'a gba 'bo mbè sanga ne, ne kpo ma ni ne ɔ 'bo, ne wa de ma do mo no do li, ne wa sa li ma na bila, ne wa a 'bo dōe 'da wa ko ne, ne wa no 'bo ne.
- Ne kpo kpo ma ni, wa gba sanga ne, ne wa fi do kà olo li sèmbè, we nyongɔ ma. Ne mbe wa 'bala gbóngò de ko ne, ne wa folo do wele.

Múnú : Herbe à vrilles rampantes (*Cucurb.: cucumeropsis sp.*); cultivée pour ses graines oléagineuses.

Mbuamɔ Catharina

Múnú me a kpale ke ma nu fele kpale 'da yonggo, gbālā mo, tabi mbélè, tabi síndò. Ma fu fua né nyaka ni, ne nwá ne ma ɔ kòrr, ne nú ne ma nzéngé nzéngé tale tabi nale. Ne ma wa wala, ne nde wala ne ma ɔ ne wala sà ni, ne nde zā ne gā la li go. Ne gbālā ko ne gā be gā nea ngo ke 'da yónggò, ne ma ɔ kpasaa ne gbālā ndaka ni. Wa nyongɔ ma nyongɔ.

Wa mi munu mí, wa mi ma safɔ tabi do 'do tɔa. To wa de ma do múnú ni ma ke :

- Fala ke ma wala, ko ma ɔ fai, ko tá ne ma kolo ia ni, ne wa ngeme ma ɔ ne tele te ke wa ngeme do mbele do yongge ni, ne wa ze ma zea sū, ne ma ɔ, ne ma mbulu, ne wa koto ma, ne wa folo 'do li í, ne wa yele ma ɔ ne gbālā mo ni. Ma ne kolo ne ní, ne wa 'bélè ma 'bélā, ne wa hana ma, ne wa to, ne wa a te sanggo, tabi wa 'bélè, ne wa to do ngbese, ne wa nyongɔ. Ma dea no nea ngo yonggo.
- Ne kpasaa winc wa a zí ma ko daka we 'bo do 'da ogazano 'da wa, we de do zí te mbu'da mo gaza. Tua ma a ã gbele gbālā me 'da oyaa le zi ni, ma nyélé te ne go, zí te ne ma do ma.

- Ne mbee ne, wa dolo nwá ne, ne wa a 'do li, ne wa mba do gele nwánc o ne nwá kòkòlò, do nwá ngbìndì, ní do ní, ne wa folo do be zele kálà, wele ke a nyongu nu a ne ge nde ni.

Mbélè (N : fèlè) : *Herbe à vrilles rampantes (Cucurb.: Citrullus sp.); cultivée pour ses fruits, courges à graines oléagineuses.*

Mbuamɔ Catharina

Mbélè me a nyaka, ma fu fua o ne tele te 'da yonggo ni. Ne ma wa wala, wala ne ma o be dudu yónggóló yónggóló. Tele te ke ma wala dati ngboo ni, ma o ne ke tele te nwá ka'dangga ni, o ne tolo nwá. Ko fala ke ma gá, ne tele te ne ma o ne ke fila kɔa ndimo ni. Ne gbālā ko ne mo ni ma o silili, ne nde kɔa 'do ne ma a nga, ne ma a filà yèè (jaune). Nwá ne o ne nwá síndò, ma gba sanga te ngbe síkpí síkpí ni.

Wa mi mbélè mî, wa mi safɔ tabi nu toa 'da le.

Ma wala, ko fala ke wa zo na, wálá ne fila na wa wia te kala ma, kpako wa ze ma ni, ne wa ngeme ma de ngo gili ne, ne wa ze sanga ne, ze sanga ne gbaa, ne wa mbolo ma mbola, mbola de ngo ngbe e. Ne ma o tũ tale tabi tũ nale, ya ma mbulu, ne wa folo ma 'do li í do yèlè, ne wɔkɔsɔnc te ne ni fo tē e sũ, ne wa yele ma. Wa mĩlĩ nui, ne ma sa, ne wa yele ma, ne ma kolo. Ne oyaa le wa a zé ma ko be mo o ne saki, ne wa ze ma, ze ma do te, se a kɔa ne ma fua tē e de, tua ke ma silili, we 'bélè ma 'bélè ma é dō go. Ne wa mba ma do yónggò, ne wa to ma do ngbese, ne wa nyongu, ma de wena.

– Wa de do ina go ?

Cath : Wa de do ina dea. Mbee ne ma 'bana ko ombe wino, ne ma ò ne ke 'da kɔasa wino zi wa dé ma do wena ni go. Ne nde a gbālā mbele ma do ina boe.

- Wa to ma do mbú'dá mè 'da gazanc, we a nu wa ni.
- Ne mbee ne, fala ke be yu zā e wena o ne mo zame ni, zele gúlì. Ne wa na, mo sílì dé gúlì, tabi gèlè liā te ke ma wia do zele gúlì ni, ne mo fa gbālā mbele, ne mo hana ma, ne mo to, ne mo a te li ina ke mo sili ni, ko mo de do ngbotō, ne be nyongu, ne a 'banda te sō ne.
- Fala ke wele sila a zele wena, ne wa dolo nwá mbele, ne wa mba do nwá zō. Ne wa sutu ma, ne wa a li ti ne, ne wa fi kālì we 'do ne, n'a nc, ne ma gē.
- Kpo kpo nwá ne ni, fala ke be a te kálà, ne wa dolo nwá ne, ne wa a ma ko góásà, ne wa folo do nyanga be tũ kpo kpo, takɔ nyanga a hasā o ne nwá mbélè ni.

Marie : Mè á gbálá mò ó né yónggò, má gá ó né yónggò gó. Ma á filà, ne kɔa 'do ne ma a mbòkò. Wa 'bélè 'bo ma, ne wa hana, ne wa to, ne wa a te sanggo tabi te ina.

Ndokpo : *espèce d'herbe à vrilles, cultivée pour les fruits.*

Ndokpo 'bo ma o ne daka ni. Me a be ne bi sī ne ma o dudu yónggóbónggójó. Mbee ne, wa e gbaa, ko ma sō, ne wa fo wala ko ne vē, ne wa de, ne wa e nú me.

Wa nyongu wala ne nyonga.

Ne nde 'da oyaa le wa de zé ma do nzàngá (*xylophone ou balafon*), ne ma dōlō de ne gele mo ni. Me a ndokpo, ne me 'bo a daka.

Sa ngbaka : *'Citrouille', herbe à vrilles (Cucurbita sp.), cultivée pour le fruit dont la chair est mangée cuite.*

Zagbalafio Vedast

Sà mè a kpálè, ma o ne nyaka ni. Wà mí gbālā ne, ne ma ho, ne ma fo do nù nyele wena. Nyaka ne ma o ne gbālā zu kō wi ge, ne te ne o kè kè kè. Li nwá nè á gā, ma o fúlá fúlá, ma o kòrr, ne ma gba be kō e. Ma wa wala, wálá ne o ne wala daka ni, ne ma o kilì.

Wa mi gbālā sà safɔ tabi 'da le, ɔ ne ngo zùbù.

Ngó gílí sà má tàlè : *il y a trois variétés de citrouilles* :

- **sá ngbàkà** (sá kàlà): ki ni be wala ne ɔ ne nu kō wi ge, ma ɔ be kílingbíndíí iko. Ne nde kɔa 'do ne ma nganda wena. Wa ze ma, ne wa ngeme ma, ne wa fɔlɔ gbālā ne, ne wa gbɛle ma gbɛle, ne wa yele, kɔ ma kolo, ne wa to do ngbesɛ. Ne nde gbālā zā ne ma ɔ a do, ne te ne ma a tū : *les graines sont utilisées pour faire des galettes*.

Gbālā sa ke ma de ina wena ni a gbālā sa ngbaka. Ne nde tala ne ma dé ina ngboo go.

- **sá gànggàlà** (sá káli): ma ɔ ne kali ni, ne nde gbālā zā ne ma a du, ne te ne ma a fēa.
- **sà ndèlé** : me a sa ma a du, ne nde gbālā zā ne ma ɔ 'bɔ na ke 'da sa kali ni.

Ne nde ngo gili sanɔ tale ke le tolo ni, wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ; wa gi, ne wa nyɔngɔ. Ne wa nyɔngɔ 'bɔ nwá sà nyɔngɔ, wa sa li nwá ké na, kùlúsà. *Les feuilles, appelées "kùlúsà", sont consommées comme légumes*.

Gbālā sá ngbàkà, wa zonggo do ina. Kɔ mɔ ne zonggo do ina, ne mɔ dé né : mɔ ba gbàlà ngbàkà, ne mɔ e li we, ne mɔ kálá gbàlà sá ngbaka bɔa, ne ɔ ne ke le 'da le sɔe ge ni ma do bolo, ne mɔ zonggo na : "Fala bole ge de gbaa, ne nui ge 'danga ne nde? Mi a mɔ, gbàlà sá ngbàkà ge ne ma ngutu bɔa ne. Kɔ nui 'dángá se go nde, ne ma fū, ne ma te nza." Ne mɔ á ma kɔ gbala mɔ ia ngo we ni. Kɔ fala nui ma 'danga ne ni, ne ma ngutu do bɔa ne. Kɔ ni go, kɔ ma fū kpo, ma te nza, kɔ tala ne kpo ngutu, ne nde ma kōa tō na, bole ni ma sɔkɔ se te ngbala wi ngawinɔ bɔa ni iko, ya nui 'dángá se go. Kɔ fala ma fū, kɔ ma ala bɔa ne ni, ne nde ma be na, 'do bole ma nyélé se go, ne owele wa fé se wena go".

Denambili Leonide - Bobanga, 24.12.1993.

Mɔ ne fɔ 'di, dati ne mɔ ba gbānā ne, ne mɔ ne do ne, ne mɔ to kō ne. Ní gbaa, ne ma e, ne ma hɔ. Ma ɔ gbaa tū tale, ne ma hɔ.

Sa ni, ma ne hɔ do'do ni, ne mɔ ne, ne mɔ gbini ti ne. Mɔ gbini ti ne vē, ne ma 'banda fo ne. Ní gbaa, ma ne ɔ zekɛ kpo, ne ma 'banda dō ne. Ní gbaa, ne ma wala. Ma wala, ní go ma hɔ te 'bɔ zɔlɔ sabelɛ, zekɛ 'da kusi, ne mɔ 'banda ngeme ne.

Mɔ ngeme vē ia nde, ne mɔ gɔmɔ. Mɔ gɔmɔ, kɔ fala ke mɔ ne gɔmɔ ne, ne mɔ gɔmɔ na, ɛ gɔmɔ bi sī bi sī 'diko, ne ma mbúlú dō go. Mɔ gɔmɔ, ne ma kpa mulu kɔ ne, se ne ma mbulu de. We ke kɔa 'do ne ma nganda wena. Ne mɔ anga, ne ma ɔ tū bɔa, ne mɔ fɔlɔ, ne mɔ yele, ne mɔ si do ne. Mɔ yele ne mɔ si do ne. Ne mɔ si do ne, ne mɔ 'banda fefɛ te ne ɔ ne ke zi mɔ kpa do mi ni. Ne nde sa ni, me a sa olo yaa le, wa dea kpale ne wi a wa.

Sa ni ma do mbula de te ne dele wena. Fala ke wa ne gi ina nde, ne ma fa ge a gbānā me ná ni. Wa na, me a mɔ olo yaa le, wa ba, wa gi do oliā te hā obe.

To be kpa dani bolo wena nde, ne wa ba, ne wa gi do liā te hā a. To wele a ne gaza nde, kɔ we gi liā te hā a nde, ne wa fa ge a gbānā mɔ sa ni, se ne wa gi do liā te hā a de.

Gulu ke le be te 'bɔ kɔsɔ ne gbaa... onaa le wa be te 'bɔ kɔsɔ ne hā le, ma kpa le be zā wa gulu ne hā ni.

– Ne di dō ni, ke mɔ dea ze ma ni, mɔ ne de do ge?

Den : E né tò do ngbesɛ.

– Mɔ to do ngbese, ne mɔ fi kɔ ne a ge?

Den : E mbá do kɔyɔ. E to gbaa, ne e yaka vē, ne e a kɔyɔ 'da ne, se ne ma í ne dia de.

– Ne ina ke wa de do gbālā sa ngbaka ni a ge?

Den : E zele ta 'bo zi, e zò do gbali mi go. Ne me a ke naa le wa 'be koso ne gbaa, ne wa te tó do gulu ne gbaa, e yebana* do ne ni.

Fala ke ko nu pele kula, ko wele a kpa dani wena nde, ne wele ke a kpa dani ni, ne wa pi a ko wili toa, ne wa ba gbālā sa ngbaka ná ni, ne wa gi do ina hā a. We ke sa ge, gbālā me ná ge, a dea mo tē a na, wele ke a kpa dani te de, n'a ba, n'a e do te de ne ni. Wa gomɔ, ko fala ke ma kpà muli go, ya a mbùlù go. Ko mo gomɔ gbālā sa nga, se n'a kpa muli, se n'a mbulu de. We ke oyaa le wa zɔa ni gbaa, ne wa na, a we do ke na, wa gi do ina wi wili ke na, mo... sa'de ne gbanga mo, ne mo ngbi, ne mo la do ne ni, we ke wa gi do ina ge hā a ni.

– Ne mo i 'bo ti gele ina wa de do ma ni?

Den : Ke 'da ina ni, e ì ti ne go... ĩ... e ì ti ne go. Ne me a ke oyaa le ngboo, do onaa le wa 'be koso ne gbaa le zɔ, se ne do ne ni ε, le 'be te 'bo te ne ni. Wa go me ge kō mi ná ke mi dungu de de ni, wa go kō mi, wa na, e hā hā lo, lo ne gi do ina, ne nde lo ì ti ina ne go.

Gele wele : Ke wele a te 'bo a wi yengge zamɔ, n'a fa liā te ni gbaa, n'a kala nu ko zā sa'de, nu ko..., nu zala sa'de, do lefe sa'de, do nu zō a, n'a mba do ina ne ni gbaa, ne wa gi ni gbaa, ne mo ɔ ngo kusi ɔa. Ne mo sa ne sa ne, ne wa to gbālā me ni gbaa, ne wa a 'do ne, ne wa kē sanga ne, ne wa 'banda nyongo ne. Ne nde wa dea mo wi wili ne vē : wa gba ko gole do ko pondo, ne wa le ko ne, ne wa gese do zu wa, ne wa zifi kpili do zu wa, ne... gbaa, ne wa da zamɔ, ne wa zifi duki do zu wa, ne gbaa, ne wa da zamɔ. Mo ngo gele ne hā ni. Wa ndo tē a, wa ndo tē a vē, ne wa ba a, ne wa zī a ko kpongolo gele, ne wa ne do a 'da le ne gbaa... ne wa ho do a i mo ni, ne wa kpolo te wa do a gbaa, se ne wa te, ne wa e a olo ne de.

– Ne ke wa 'bo tū tale, se ne wa mi a de, mo zila mbe ki ni?

Wi ni : Ke 'da tūi tale ni, mi zèlè mbe ki ni go. Ke tūi tale ni, mi zèlè mbe ki ni go. Mi zele me ge ke wa e a ngo gba, ne wa e a ngo gele, se ne wa yengge do a gbaa, ne wa te, ne wa mi a de ni, ke wa zele mbe...

– Yenggele fio? *Wi ni* : ĩ, ki ni a yenggele fio, ma me ge a ni!

Síndò : *Herbe grêle à vrilles (Cucurb.: Cucumis melo).*

Mbuamɔ Catharina:

Síndò me a kpale, wa mi ma, ma do nyaka ne boe, ma fo do nù ɔ ne yonggo. Be nyaka ne ma ɔ ndélé ndélé iko, ma kpa te, ne ma ba 'da ne. Nwá ne ɔ síkpí síkpí ɔ ne nwá mbèlè ni. Ma wa wala, wala ne ma ɔ be dùdù yóngbée, ne tē ne geze do fē ne do tɔɔ nwá. Ko fala ke ma fele, ne ma ɔ filà yèè : *les fruits, espèce de concombre sont un peu plus grand qu'un oeuf de poule; les jeunes fruits sont mangés crus.*

Wa gɔɔ sanga síndò bɔa: éfē síndò do fá síndò (tabi 'dá síndò). Wa mi éfē síndò mi, wa mi ma safɔ, dia ne na, safɔ li zō, tabi 'da le : *il y a deux variétés : le síndò doux et le síndo amer. Le síndo est cultivé.*

Wa nyongo wala síndò nyongo :

- Fala ke le mi ma, ko ma wala, ne le nyongo do tɔɔ ne.
- Ko fala ke ma féle ia ni, ne le ngeme ma, ne le gomɔ sanga ne, ko ma mbulu, ne le kɔɔ ma ɔ ne ke le kɔɔ do yongge ni, ne le fɔɔ ma 'do li i, ne le yele ma, ko ma kolo, ne le a ma ko mò, ɔ ne kùlìá, ne le ze ma do be te, ne le pepe tē ne, ne le to ma do ngbese.
- Tabi wa a 'bo nu kungba, ne wa sɔkpɔ ma sɔkpɔ, ne kɔa tē ne fo tē ε, ne wa to ma do ngbese, tabi wa gi ma do nyongomɔ, wa a te sanggo.

Yònggò : *plante herbacée à vrilles rampantes (Cucurb.: Cucurbitacea sp.); espèce de citrouille cultivée pour les graines oléagineuses.*

Mbuamɔ Cathérine ('Bominnggɛ)

Yonggo mɛ a mɔ wa mi ma mî, ma ɔ nɛ nyaka ni, ma fo do nù gɛ, nɛ ma ba 'da tia te de ngo, do zu zugbulu te. Nyaka nɛ ma ɔ nɛ nyaka káànggá ni, ma gâ wena gɔ, nɛ ma ngàndà 'bo gɔ, ma gɔɔɔ dɔ̄ iko. Nwá nɛ ma gā be gā, ɔ nɛ nwá múnú ni, nɛ tɛ nwá yonggo ɔ fɛ̄. Ma wala 'bo wala, ma wala do ngbala nyaka nɛ do nwá nɛ. Wálá nɛ ma gâ wena, ɔ nɛ pamplemousse ni, nɛ tɛ̄ nɛ lɔa 'dúlúú. Ma s̄, nɛ tɛ̄ nɛ ɔ yèè.

Wa mi yònggò wena tɛ fo kɔla kɛ wa gɔmɔ tenɔ ni, do mbe bilinɔ kɛ wa sa li ma na ngènzò ni. Nɛ nde wa mi ma wena tɛ olo kɔni, ndo do zɛkɛ 'da sambo tabi ngbɛ'dɛ'dɛ. Wa mi ma do fala ni, nɛ ma mɔ ngo ba 'da zugbulu kɔni tabi zugbulu tenɔ kɛ zi mɔ gɔmɔ, ma dɛ tɛ nù ni, tabi ogbáɔ kɛ ma bèlè zi gɔɛ ni, nɛ ma mɔ ngo ba 'da nɛ, nɛ ma mɔ ngo wala do tɛ 'da nɛ do ngo i.

Fala kɛ yonggo s̄ do'do, nɛ nu ma mɔ ngo kolo nɛ, nu tã nɛ ma mɔ ngo kolo nɛ, nɛ mɔ í na yongge 'dɛ ɛ ma s̄a ia. Nɛ mɔ ndó nyanga ngemɛ ma, ngemɛ ma, ngemɛ ma ni gbaa, ngo gili nɛ ma dɔ do'do, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ zɛ, zɛ fai, nɛ mɔ ngemɛ gili ki ni, nɛ mɔ zɛ mbee nɛ, nɛ mɔ mɛ ngo gili ki ni nɛ, nɛ mɔ ná nwá ngo nɛ s̄, nɛ mɔ á tɛ ngo nɛ, do ma yú tɛ b̄i gɔ.

Nɛ ma nɛ ɔ tũ talɛ tabi pɔɔ kpo, ya ma mbulu ia, nɛ mɔ ángá ma kɔ kɔa nɛ, anga ma dɛ kɔ sanggi v̄ɛ, nɛ mɔ sí do ma. Nɛ ma ɔ tũ kpo takɔ lí nɛ ma hulu. Nɛ fala sa titole belee, nɛ mɔ lá we foɔ ma, ki ni ma dé 'bo d̄nd̄ wena gɔ.

Kɔ mɔ fólɔ ma ia, nɛ mɔ yélé ma, kɔ ma kolo, nɛ ma ndó 'bɛlɛ gbālā nɛ. Kɔ ma dɔ ia ni, nɛ mɔ yélé 'bo ma li wese tabi ngo yínggilí, nɛ ma kolo ngboo, sɛ nɛ mɔ tó, nɛ mɔ yáká fū nɛ, nɛ mɔ á t̄ t̄ nɛ dɛ nu kungba, nɛ mɔ é be kɔɔ dɛ 'da nɛ, tabi mɔ á t̄ndá 'da nɛ, nɛ mɔ z̄i be bawe li tɛ nɛ, nɛ mɔ 'banda 'bo ngo kili nɛ, kili nɛ, kili nɛ. Kɔ mɔ 'bó ma ia ni, nɛ mɔ e li li we, kɔ li ma ngo anga zàlà zàlà ni, nɛ mɔ kala ma dɛ 'do nɛ do ti, nɛ ma si ti go'do li gɔ, ma kulu dɛ ngo, nɛ mɔ í na, ngbɛɛ 'dɛ ɛ ma dia ia, ma 'bó sɛ gɔ. Nɛ ma n̄l̄ gbaa, kɔ lí nɛ ãs̄ be s̄, nɛ mɔ a t̄ t̄ nɛ, nɛ ma ba, nɛ mɔ e ma nù.

Nɛ mɔ ɛ̄ yiki dɛ 'do li, nɛ mɔ e li we, nɛ ma ba we mbòò, nɛ mɔ e nu. Nɛ mɔ 'bálá ma gbaa, kɔ ma ba, nɛ mɔ yúlú sa'da nɛ 'do nɛ do'do, nɛ mɔ a li yiki, ti ngbɛɛ, nɛ mɔ yúfú ma, nɛ t̄ɛ ba t̄ɛ nɛ, nɛ mɔ e dɛ di ni. Nɛ mɔ dɔ li ka, nɛ mɔ lú, mɔ lú ka s̄, kɔ ma ḡɛ be s̄, nɛ mɔ gbala ngbɛɛ dɛ kɔ sani, nɛ mɔ nyɔngɔ do ka, ya ma éf̄é ndírr.

Nɛ nde yonggo, mbè, wa to ma, nɛ wa yaka fū nɛ, nɛ wa hu do tɔɔ kɔɔ, do pɔɔɛ. Nɛ wa a 'bo fū nɛ tɛ sanggo mɔ sɔkpā kɛ wa gi ni, do nwá sanggonɔ. Nɛ mbee nɛ wa hana gbālā yonggo, nɛ wa to ma, nɛ wa a t̄ tɛ nɛ tɛ nu kungba, nɛ wa nyɔngɔ do kpannga tabi b̄. Ya mɛ a kpo yali ngba múnú do mbélé.

Zugia-Dako Ang.(1986)

We wa fo yonggo, dati nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ wa wɔkɔɔ s̄, kɔ ma nɛ e nɛ ni, nɛ mɔ do ma. Tabi genɛ kɔ mɔ d̄ 'bo ma gɔ, we kɛ mɔ wa sɛ nga wɔkɔɔ gɔ ni, nɛ mɔ la ni iko, nɛ mɔ 'banda to k̄ɛ. Mɔ nɛ to k̄ɛ s̄, nɛ mɔ 'banda mi yonggoe.

Wa a yonggo kɔ k̄ talɛ tabi nalɛ. Wa mi ma, sanga tɛ ngba nɛ nyɛɛ nɛ mɛ wa mi do kɔni, we kɛ mɛ a wɔkɔɔ kɛ ma fo fua. Mɔ to 'bo da d̄, mbe ma fo sɛ d̄, nɛ ma kpo nu ngbɛ ɛ, ya ma wálá sɛ ngboo gɔ. Mɔ to 'bo nyɛɛ wena, mbe ma fo sɛ fai we kpo ngbɛ ɛ ni, ya ma kpó sɛ ngbɛ do dia nɛ gɔ, we kɛ ombe nɛ ma fe nɛ.

Nɛ mɔ nɛ mi sɛ ni, we kɛ wa mi yonggo olo kolo, sɛ nɛ ma hɔ d̄ de. Ma nɛ ma ngo h̄ nɛ ni, nɛ mɔ ma tɛ 'bo ngo wa ti nɛ né mɛ wa wa ti kɔni ni. Kɔ fala ma fo, ma 'banda kpo ngbɛ ɛ ia, ya mɔ tɛ lè 'bo z̄a nɛ gɔ. We kɛ mɔ le di, nɛ mɔ gɔɔ sɛ kɛɔ ma kpo ngbɛ ɛ ia ni.

'Do nɛ ni, fala ma nɛ ma ngo d̄ nɛ, nɛ oḡl̄ɔɔ wa 'banda tɛ dɛ tɛ nɛ wena wena wena. Ki ni mɔ tɛ lè 'bo z̄a nɛ gɔ, we kɛ mbe mɔ le, nɛ ḡl̄ɔɔ ni wa yu sɛ d̄, nɛ nde ma wálá sɛ

ngboo go. Ma de ni, ne ma 'banda lo ne, wala ne 'banda ho te ne, ni do ni gbaa, ne ma mo ngo ga ne. Ko mo zo di, nwano zi 'bwa ne ge nde ni, ma mo ngo kolo ne. Nde nu ta ne 'banda kolo ne ni, ne mo i na, ma mo ngo sa ma ni.

Mo i na, ma kula dele ia, ne tu kpo, ne mo ne, ne mo 'banda wa ma. Mo wa se, mo kpa ne na, nu ta ne kula ia ni, ne mo da ki ni do 'do mo. Ke ma te kolò go ni, ya mo te gonò go, ne mo la de di gbaa. Mo da se ni su, ma ne e do'do, ya ki ni mo mboko te 'bo ni, ne mo ngeme ma gili ne su kpo. Ne mo ba sanggi, ne mo yengge do olo mo so mo wa me ni te ngeme ne. Mo ngeme se ti golò, se ne mo dungu we ze ne, tako dani ho te ne, se ko za ne i mbulu de.

Mo de ni su, ne mo wa fala, ne mo na nwà nù, ne mo a ke mo zwa ni su de ngo nwà, ne mo te à nwà ngo ne go, se wese ma tua de te ne, da do ma mbulu de. Mo ho se di fala gili ne o zi de ngo, mo zo se, nde ma mo ngo zilí de nu ni, ne mo i na, ma mbulu ia.

Ne ko tu kpo, ne mo te, ne mo ma ngo anga ne. Anga yonggo me a dea to ke ma zele te wi wena. Ke ti elé ko mo, mbe ne ma de se dani te anga ko mo ne, te fo ne, fala ke mbe ne ma mbulu do dia ne go ni. Ne mo anga ni su, ma do odoko te ne wena, mo ko za ne ma 'bo wena. Ne mo anga su, ne mo la de di ni, we ke mo kala do ti, mbe ne ma mo se ngo fo de te mo, ne te mo tala ne wena. Ne mo la, fala sa ni, ne mo te do sani. Dia ne wena a sani, we ke sanggi, ne li ne ma fo se de te mo wena. Mo so de ko ne su, ne mo ne do yekese. Mo ne ho 'do li i ni, ne mo a ko ne, ne mo mo ngo folo ne. Kenò né kulu ngo ni, ki ni a foko 'do ne. Ne mo fo ki no ni de nu do ombe wakosoko.

Mo mo ngo ge yekese, ne kenò ho de ngo ni ma 'banda la ne de 'do li i gbaa, ne ma la tati a gbala me. Ma sa se ve do fala kpo go. Na ma sa, ne mbé ndi te ne bina ni, mbe okwa ne 'bana se za ne, ne odokoko wa 'bana se 'bo te ne, ne mo a ki ni, mbe ma se do ndi la li go. Ne mo ne si ne ni, ne mo mili nuí ve, ne mo ye. Fala 'da kala be si, ne mo ne, ne mo mo ngo kifi ti ne, ni do ni, ni do ni gbaa. We i na, ma kula ni, mo ba se, ne mo o iko.

Ma ne kolo do'do ni, ne mo hóló ma, ne mo é fala mo ne e ne ni. Tabi mo kōa we e ko saki, tabi mo kōa we a ko sanggi, we e nu yangga, ne mo a. Mo ko we to do ngbèsè, ne mo ne, ne mo so kula ké, ne mo kpā li te ne, ma 'bo, ne mo 'belé su, ne mo to do ngbese. Dea to 'da yonggo a ni!

Bobazolo Ndonggo

– Bon, ma 'bana di aka we kpo ke 'da yonggo, ne nde yonggo wa tōa zi mbe we ne. Ko yonggo, wa mi 'bo ma wena i do ?

Zabusu : Wa mi yonggo 'dati ngboo te fo kola. – I. Ti gele kpale ?

Zabusu : Ee, 'da fala mi yonggo, mo kala kpala yonggo, ne wuke a a li te ne, n'a henze, n'a do ma. Ma ne de tabi tu bwa tale to nale, ne nde nu ne ma ho sa kpátá sa kpátá sa kpátá ve. A ne we mi ma te safu i, a to ko ne, ne a a ko ne bwa bwa i? A ko ne bwa bwa.

Ne nde a mi ma wena te olo koni, ndo do zeké 'da sambo tabi ngbe'de'de. Ne wa mi ma do fala ni, ne ma mo ngo ba 'da zugbulu koni tabi zugbulu teno ke zi mo gom, ma de te nu ni, tabi ogbano ke ma belé zi goe ni, ne ma mo ngo ba 'da ne, ne ma mo ngo wala do te 'da ne do ngo i. Gbaa fala ke ma so do'do, ne nu ma mo ngo ndo nyanga kolo ne, nu ta ne ma mo ngo ndo nyanga kolo ne, ne mo i na yongge 'de e ma sa ia. Ne mo 'banda te ngeme ma, ngeme ma, ngeme ma ni gbaa, ngo gili ne ma do do'do, ne mo ne ne mo ze, ze fai, ne mo ngeme me gili ki ni, ne mo ze mbe ne ne mo me gili ke ni ne ne mo na nwà ngo ne su, ne mo a mo ngo ne. Ne ma ne de ndambo poso tabi ko tu, ne nde ma mbulu, ma mbulu, ne mo te ne mo anga ma, anga ma de ko sani ve, ne mo la ne 'do li...

Les plantes à tubercules comestibles

Kà'dànggà

Manioc (Euphorb.: Manihot esculenta)

Mbuamɔ Cathérine

Kà'dànggà mɛ a kpale kɛ wa mi safɔ i ni. Be tɛ nɛ ma ɔ nɛ gbà'bítí zu kɔ wi ge, nɛ mbee nɛ ma gā 'bɔ ngo ma, nɛ li kpolo nɛ boe. Ma ngala de ngo olo li metre kpo do do nɛ, nɛ mɔ gbini zu nɛ, nɛ ma gba kɔ ɛ. Nɛ nwá ma de de tɛ tɛ nɛ iko, ma ɔ nɛ nwá ndɛmbo ni, ma gba kɔ ɛ yólá yólá. Ma wa wala, wala nɛ ho de gulu nwá nɛ. Wala nɛ ɔ be fɛ̃, nɛ ma ɔ vɛ kilì ɔ nɛ wala pāsanggo ni, nɛ nde gbóngbó nɛ boe. Wa gɔnɔ sanga kà'dànggà do gili nɛ bɔa : ɛ̃fɛ̃ kà'dànggà do fá kà'dànggà.

Wa mi kà'dànggà safɔ tabi 'do tɔa. Wa mi do zɛkɛ 'da bɔa, tabi talɛ. Wa mi do zɔɔ kolo, nɛ nde liã nɛ sɛ do li wena. Ma kɛ wa mi dati, sɛ nɛ kolo tɛ de ngo nɛ dɛ. Nɛ 'do zɛkɛ kpo tabi bɔa, ya ma gā ia, nɛ wa ndo dɔɔ nwá nɛ. Nɛ ma ɔ zɛkɛ gazala, sɛ nɛ wa zã liã nɛ dɛ. Ki ni nɛ nde ma sɔa ngboo.

Ngɔ gili kà'dànggàa ma bɔa : ɛ̃fɛ̃ kà'dànggà do fá kà'dànggà.

A. ɛ̃fɛ̃ kà'dànggà : *manioc doux*

Mɛ a ka'dangga kɛ ma a ɛ̃fɛ̃. Wa wia we nyɔngɔ liã nɛ do tɔɔ nɛ, tabi wa gi, tabi wa do dɔa. Nɛ nde ngo gili ɛ̃fɛ̃ ka'dangga ma dɛlɛ 'bò wena :

- Tú kà'dànggà tabi dàlàbégùlà : nwá nɛ tú kóló kóló, nɛ li ngélé nɛ ɔ kété kété. Liã nɛ ɔ be dɔ. Wa mi ma, nɛ nde 'dà kálá líá nɛ gɔ, nɛ ma le wena. Kɔ mɔ mi, ya mɔ 'bɔ sɛ gbáá gɔ, mɔ nyɔngɔ sɛ dɔ iko. Gulu kɛ wa sa li nɛ na dàlàbégùlà ge a ni. Mɛ a ɛ̃fɛ̃ ka'dangga ma ɛ̃fɛ̃ wena. Nɛ nde mbe winɔ wa ia 'bɔ li dea sa na kà'dànggà kálá tabi gbíníngúrr tabi bilizumànù, we kɛ mɔ ma ngo nyɔngɔ do tɔɔ nɛ ia, nɛ giti nɛ wele ngor ngor ɔ nɛ kɛ mɔ nyɔngɔ ta 'bɔ kálá, nɛ giti a wele ni.
- Kà'dànggà gbàsà : tɛ te nɛ ɔ fɛ̃, nɛ nwá nɛ ɔ 'bɔ fɛ̃. Liã nɛ dùlù wena, fala kɛ mɔ zã ma, kɔ mɔ 'bɛlɛ kɔa 'do nɛ do'do, nɛ nde kɔ zã nɛ ni ma ɔ yòò ɔ nɛ fū zã kuli kɔla tabi kɔ zã sà ni. Owino wa kò ma wena, ma ɛ̃fɛ̃ 'bò wena.
- Kà'dànggà gbìlìwízú : mɛ a ɛ̃fɛ̃ ka'dangga, nɛ nde nwá nɛ a fila né nwá fá kà'dànggà ni. Líá nɛ dulu 'bɔ wena, nɛ ma gā 'bɔ ɔ nɛ gélé líá ɛ̃fɛ̃ ka'dangga ni. Nɛ nde ma la ngba we duzu nwá nɛ. Wi zū ho, kɔ a zɔ ma, nɛ a lengge na, ki ni a fā ka'dangga iko, ma kɛ wa ia li ma na gbìlì wí zū ni.
Mbè li nɛ 'bɔ a kà'dànggà kòmbò, we kɛ ma le gá wena, nɛ 'dà kálá mɔkɔ nɛ gɔ, ɔ nɛ te kombo ma mɔkɔ wena ni. Ombe Ngbakano Gemena i wa sa li nɛ na "kingɔmbe".
- Kà'dànggà kòáli : te nɛ ɔ fɛ̃, nɛ ma ngala de ngo ɔ nɛ metre nale. Nwá nɛ 'bónzóló 'búnzùlà. Nɛ nde ma lé dɔ gɔ, mɔ mi ma la sabele kpo, sɛ nɛ ma le de. Liã nɛ dulu wena, nɛ nde ma gá ngboo gɔ. Nɛ nde ma ɛ̃fɛ̃ né "màsikàsì'bòyéle".
- Màsikàsì'bòyéle : mɛ a ɛ̃fɛ̃ kà'dànggà, tɛ nɛ a fɛ̃ né te ɛ̃fɛ̃ kà'dànggàni ni, nɛ nwá nɛ 'bɔ fɛ̃, nɛ nde ngbènzé nwá nɛ ma a filà. Líá nɛ gā wena, nɛ ma bóló 'bɔ wena. Kɔ mɔ gi tabi mɔ dɔ, nɛ 'da kálá tia fū nɛ gɔ. Mɛ ka'dangga ma ɛ̃fɛ̃ wena.
Mɛ a kpo kɛ oyaa le wa sa 'bɔ li nɛ na bègénélo'dòmó, we kɛ mɔ nyɔngɔ ma, kɔ mɔ zì do ɛ̃fɛ̃ nɛ gbaa ya tɛ mɔ ele ngo kili te mɔ do'do, nɛ mɔ da li mɔ de zamɔ, nɛ mbè nɛ lo'do mɔ ɔ de nza iko. Ma kɛ wa ia li ma na bègenelo'domɔ.
- gùlùkúbiá : te nɛ ɔ fɛ̃a do nwá nɛ, nɛ tɛ liã nɛ ɔ 'bɔ a fɛ̃a. Ma le, nɛ nde 'da kálá gɔ, ya ma mùlù ia. Wa nyɔ nyɔngɔ. Nɛ nde mɔ kpo, mɔ kɔ na ma ɛ̃fɛ̃ nde, nɛ mɔ mí do titole. Gɔ a mɔ mi do gba wese, nɛ ma fanga, ya mɔ nyóngó sɛ gɔ.

- 'Bàákàlà : me a ɛ̄fɛ ka'dangga. Ki ni le wena, ne gā liā ne gā wena. Ne dudu ne wia we ɔ ne 'bu cm gazala.

B. Fá kà'dànggà : *manioc amer*

Fā ka'dangga me a ke ma fanga wena, mo nyongɔ ma iko, ne ma ba mo ba, ne ma gbe mo, ne mo fe. Ní a wa nyóngó ma do tɔlɔ ne, tabi do gi ne 'bo go. Mo ne nyongɔ ma, ne mo zā, ne mo a 'do li, ne ma ɔ 'do li i tū boa tabi tale, ne mo kala de nza, ne ma ɔ 'bo de ko sanggi tū boa, tako fā ke hulu de nù, ya ngawi tɛ ne ma mbɔko. Ne wa to ma, ne wa enze do kpangga, se ne mo nyongɔ de. Tabi mo a ko saso do kili ne iko, ne mo a li ti ne, ne mo gi ma. Ko ma moko, ne ma te fū ɔ ne tɔlɔ kà'dànggà ni, ne mo nyongɔ ma. Wa sa li ki ne do lingala na "tùkà".

Ngo gili fā ka'dangga ma dele 'bo wena. Le wia mbe we to tólò iko :

- gbèduà : liā ne ma dúlú wena go, ma te do ne, ne zā ne gā wena. Ne nde 'da kala lia ne go, ma ɔ zeke gazele ya ma lia ia. Ma ne gbaa ho ngo zeke ngbe'de'de, ne ma 'banda mbulu ne. Ma 'bana do bóló ne, se ne wa 'banda nyongɔ ne de. Wa ia li ma na gbèduà, we ke, 'da fala ke wa zā, ko wa wɔnggo ma, ko wa kpɪlí lí ne, ko dua nɔ́a ma ia, ne a fe do ti.
- tólèlé (tòlòlò) : me a ka'dangga, nwá ne ɔ fɛ̄, ne te tɛ ne ɔ 'bo fɛ̄. Ma le wanggala wanggala, liā ne dèlè wena, ne ma dùlú 'bo wena. Ndàlá 'do ne ke ma lɔa kpélélé ni, ma 'bili ngèlélé tũ, ne mbèé ne á fɛ̄. Ko mo ɛ̄lɛ kɔa 'do ne, ne kɔa ke kɔ ne i, ma ɔ filà ngbèè ni. Wa de do zeke gbàkókàkà'dànggà. Wa 'bélɛ, ne wa kala kɔa ne, ne wa yeke ma li wese, ko ma kolo, ne mo do ma do mbito, ne mo hoɔ do zā wi zeke gbàkókàkà'dànggà.
- pòtò : tɛ ne ɔ fɛ̄, ne nwá ne ɔ 'bo fɛ̄. Ma 'bó, ya gbogbo zũ ne ɔ filà zèè. Liā ne ma ɔ 'bo fɛ̄, ya ma dùlú la li go, dudu ne ɔ ne 15 cm, ne nde 'da kálá lia ne go. Wa ia li ne na kà'dànggà pòtò, we ke ma do feke zā ne bina, ne ma te fū wena, ne ma de do pòtò wena. Wi mi zi ma wena a Obuza.
- m̀̀gbùgùlú : tɛ ne ɔ fɛ̄, ne nwá ne ma ɔ be filà yèè. Ne kɔa te liā ne ma ɔ filà ngbèè, ma le yóngbé yóngbé yóngbé, ne ma 'bo de te ngbe, ma dùlú wena go. Wi mi ma wena Ongombe do Ongbándí do Ombànzá. Wa a ma 'do li tū tale, ne wa a ko sanggi, ne lí ne hulu, ne wa gi ma, wa sa li ma na "tùkà". Wa nyongɔ ma do sanggo.
- màbú'dùnggú : me a fā ka'dangga, ma le dulu wena, ne ma gā wena. Ne nde me a ka'dangga, wa mi ma, ne ma ɔ sabelɛ kpo, se ne wa ndo nyongɔ ne dè, ya ki ya ma lia ta 'bo de, ma lé dō go.

Ke 'da fā ka'dangga, ma wia 'da fala fai na, wa to do tula, se ne wa nyongɔ tati a ka ne iko.

Tabi wa a ma 'do li, we de do f̄a li mótèké, se ne wa wia we nyongɔ ma de. Ne nde we duzu nwá ka'dangga wa sáká go. Nwá ne v̄e wa fa ma fa. Ma ɔ do fala sabelɛ, ko mo gi ma do wala olo ne go, se ne ma fanga de.

Gòlò

Dioscorea sp. : igname cultivée

Gòlò me a kpasá wi ti gbasi, we ke tele te ma v̄e a gbàsi. Wa mi ma mí, ma do nyaka ne boe ɔ ne nyaka gbasi ni, la ngba wi ma bina. Ne nde 'bálí mo kpo, nyaka goɔ ma gā nea ngo nyaka gbasi, ne ma dèdède 'bo wena nea ngo gbasi. Fala ke ma le ngboo, ko mo ka mo, ya ma mulu nùí mulu. Owukonɔ wa zā ma ia ne ma wia we dunu sangi tati a gulu gòlò kpo. Ne nde nyaka gbasi do goɔ ma do tɛ te ne boe, ma ɔ nzéngé nzèngè nzéngé, ma kpolo mo, ne ma de dani wena. Ngo gíí gòlò ke wa mí mí ni ma ke :

- Gòlò kúlà : lí ma á filà.
- Gòlò 'bù : me a goɔ ma gā wena, ma ɔ gèlèlèe, ma ke wa sa li ma na goɔ 'bu. Ya ma ɔ fɛ̄, wa gi ma, wa se ma, ya li ma ɔ fɛ̄.

- Gòlò kónzò : wa mi ma, ne ma le, ne ma sanza ɔ ne nu kǎ wi ni, ne sòtí ne ma ɔ ne zu kǎ wi ni. Ma nea we we kǎ do gòlò kà, ne nde ma té fù ngbóó go. Wa nyonggo ma nyonggo, ma únú dé wena.
- Gòlò kùngbà : me a 'bɔ a kpo gole wa sa li ma na gole 'bu ni we ke ma gelele, ma ke wa ia li ma na kungba ni iko : *igname à très grosse racine com., parfois cultivée.*
- Gòlò kà : wa mi ma, ne ma lé, ya liã ne ma ɔ 'bàtà fàmbá'dá fàmbá'dá. Kɔ ma kpá dia nù ni, ne wa wia te zã ma, ne ma dunu kɔ sangi kpo. Li liã ne ɔ fê, kɔ fala ke mɔ gi ma ni, ne mɔ te à lí ne dó wena go. Fala ke mɔ a lí dó wena, ne ma 'bɔ se hèóó né kà ni. Gulu ne hã wa sa li ma na gòlò kà.

'Bobazolo Ndonggo

Tigolo : Sango, gulu we 'da gole, we ke mbe kpala gole ma de wena wa gi ma, ya ma te fũ wena. Mɔ zã ma ia, ne mɔ 'bili zu ne, ne do fala ke na wa wa mɔ kɔ wa mi kɔni, kɔ kɔni 'banda.. bɔle kɔni 'banda ho ma, ne wa kala zu ne ni, ne wa ne, ne wa zã kǎ ne, ne wa mi ma. Ne mɔ mi ni, ne mɔ te nge'de ma nge'da ni gbaa mɔ ne zo ne nde bɔle ne hɔa.

– Mi de tí kɔni ?

Tigolo : Iɛ, mi de tí kɔni. Ne mɔ mi ma, kɔ bɔle ne ne ho do'do, ne mɔ 'bili te, ne mɔ zĩ te'de, zĩ te ma, ne nyaka ne.. hɔa ke ma hɔa ni, ma ba 'da te ni, ne mɔ ngo ba de ngo ni gbaa fai ne ndu'bu ne dele de ngo mɔ. Ne ma ɔ ni gbaa we duzu sabele kpo, ne nde ma lia, ma kutu do dia ne. Se ne wuke ne, n'a zã ma, n'a mbi ma kpù'dúkpù'dú, n'a si ne, n'a e li we, ne wa gi ma vɛ, ne wa kɛ ma hã ne do obenɔ, ne ne nyonggo ma, ne nɔ lí 'da ne, ne ne kpa hɛa do dia ne wena.

– I nga wa mi ma wena ?

Tigolo : Wa mi mi! Wa gi ma nde, ya mɔ nyonggo de, ya me ge ma ɔ fɛa kpuyɛɛ ma te fũ de wena.

– Ne wa mi 'bɔ nwá ne ?

Tigolo : Wa mi g'a zu ne, wa nyóngó nwá ne go.

– Ne liã ne, gã ne ɔ ne e ?

Tigolo : Mbe wa mbi ma, ne gã ne ɔ né, ne wa gba sanga ne gba. Ma la 'bɔ ké ge... we ke wa zã ma, ne ma le tui tui tui tui, ne wa mbi ta 'bɔ ɔ na ke wa mbi do gbasi ni.

– Ne kpo ke kulu 'Dua i ni, ke ... mbe ne ma ɔ na ke ge ... zu kǎ wele ni ?

Tigolo : ɔ á, ke ge ma nea we ɔ ne gbasi ni.

– Ne ke kulu 'Dua i ni, ke wa mi ma ni, me a ge ? Wa sa li ki ni na ge ?

Tigolo : Kɔ we ke mbe ne wa sa li ne na: gole wánzànggé. Tabi gole wanzangge ya ki ni we ke ki ni zu ma ɔ ne zu kǎ wi ni.

– Mbe ne ma gã ɔ ne ...

Tigolo : Iɛ. Gã wena, mbe ne wa mbi ma kpùkí. Ní a gulu we 'da gole ma hã ni.

Denambili Léonide (Bobanga Noel 1994)

– Gole **kúlà** ma ɔ ne nde?

Den : Gole kula ma a fila, ne 'da kálá mboko ne go. Ma le, ya ma gã wena. Ma ɔ, fala ke ma ne gbaa, kɔ ma ho te zeke 'da 'bu ngo ne kpo, ne ma 'banda we gã ne ti nù i, ne ma ne de ngo,

ne wa ne gala nùí de ngo gèle ne gbaa, kò ma hò te 'bò zèkè 'da 'bu ngo ne bóa, nde tã ne kula, ne wa zã, nde ma tũ di ni vè i ia.

– Ne gòlò **sàlá**?

Den : Gòlò sala, wa mi a do zèkè 'da bóa. Wa mi a do zèkè 'da bóa, ne wa bimisa* 'bò a na ke wa ba do gòlò kula ni. Ne we ke wa gi a, ne wa nyóngò a do we ne. Kò fala ke a gè gèa nde, a nganda wena. Gòlò sala hã ni!

– Ne wa sa li ne na gòlò sala we duzu ke....

Den : We ke tẽ a ma hò do sala ne kili kili ni. Mò ne zã ia, nde sala tẽ a ɔ na sala te gbasi ni. Le sa te 'bò li a na, gòlò sala, ne gòlò kula, we ke a ni a a fila, a fila kpangbangba ni ná li kula ta 'bò ni. Le ia li a na, gòlò kula ni.

– Ne gòlò **'bù**

Den : Gòlò 'bù, 'da kálá mbòkò ne gò. Fo sala tẽ a bina, a lóngbòò ni ni. K'a le ia, ne a lé do 'da du du ne gò, n'a le herr né go'do kungba ni. Gòlò 'bù hã ni!

– Ne wa mi 'bò a do kpo zèkè ni?

Den : lĩ, mi a do zèkè 'da bóa zèkè 'da talè mi, nale, ne wa mi, kò mólò, nde ma le, nde a ma gã ngboo gò.

– Gòlò... **dèkò'dè**?

Den : lĩ wa mi 'bò gòlò dèkò'dè do zèkè 'da talè, do zèkè 'da bóa 'bò, ná ke wa mi do wanò ni vè ni.

– Ne ma ɔ ne e?

Den : Ma le ia, ne ma ɔ bòlò né ka'dangga ni, ma le tũi tũi de te ti nù i, ne nde ma bòlò né ka'dangga ni. Fala ke mò nye a do we, ya a mbòkò ia, nde kò a mbòkò né ndenge 'da 'bù ni.

– Ne a gã ɔ ne ke gòlò kula gò?

Den : A gã wena!

– Gã wena ne nde?

Den : A gã wena, kò fala ke mò zã a ia, ne nu a ni zu kò wele ne ni, ma gba sala tẽ e, ne ma bòlò né. Kò mò zã gbaa we ti nù i gò, ne ma gbini gbini. Gòlò dèkò'dè hĩ.

– Ne **gòlò gbasi**?

Den : Gòlò gbasi wa mi a ni, ne ma ɔ sabele bóa, kò fala ke wa zã a ia, nde ne tantôt* n'a dunu sanggi.

– Ne gòlò gbasi ma gã wena?

Den : Ma gã wena! Ma dunu sanggi ma ɔ sabele bóa ti zunu, fala ke wa zã kò ne gã wena. Ne ma ɔ sabele bóa ti zunu, ne ma ye yele, yele do ti nù yele. Kò fala ke mò ne ne we zã ne ia, nde ne i.. ma dunu sanggi kpo.

– Ma dunu sanggi kpo, nde ma vè kili ne do kili ne?

Den : lĩ, a ye yele, ne zu a kpo, ne wa ne gbini zu a do'do, ne wa 'banda we fo i.. yele 'da a ni, a yele ne ti nù i né gbasinò ni. Ma hã le e ta 'bò li a na "gòlò gbasi", we ke dea mò tẽ a wia kò do gòlò gbasi.

Le sa li ma na, golo. Bon, dati mĩ ne... – wele ke a mi zi dati ni –, k'a zã ma, we kpako wa gi hã wa nyongɔ ni, ne wa 'bili zu ne – ke ma kunu de nza nga do fele ne ni – ne wa 'bili zu ne, ne wa ba zu ki ni, se ne wa mi ma de. Se ne yolo de te ki ni, ne mbé ne mɔ ngo le ti nù mɔ. Ki ni mbulu dô, zu ke mɔ mi zi ni, ma mbulu do'do, ne mbé ne 'banda... 'banda mbé ne we le ti nù ni. Ní a ma wia te sanza ma do ti nù i. Mbe ne ma nã ngbe ε dõ wena.

Ne ke le sa li ne na gole le mi ma ni, ma ne ngo gbasi zamɔ wena. We ke mɔ mi ma, ko ma le de wena ne, mɔ zã se ma, ne ma dunu sanggi, gulu ne kpo nga iko, ne ma dunu sanggi, tabi ma dunu gba sani. Wa sa li ki ni na, golo ka. Ma le wena, ne ma de wena. Ní a le mi ma do zeke 'da i.. sabelɛ, zeke le mi do kɔni ni. Ní a me se a wena a zeke 'da nale, ɔ na ke wa mi do kɔnino do nzono ni.

Ne mɔ kɔ na, ma le wena, mɔ mi ma te fo kola, fala wa mi do kɔni ni... fo kola. Ne ma ɔ ta 'bo ni fai, ko ma ho te sabelɛ ke 'do mɔ ni, wa mɔ ngo wa fo mi do kɔnino ni, ko mɔ zã ta me 'bo ma, ya ma ɔa sabelɛ kpo. Ko mɔ zã ma, ma le se wena. Mbe mɔ zã se, ne mɔ kala ndambo, ne mɔ la tala ne. Ne 'do ne 'bo, ne mɔ zã 'bo ma. We ke ma ɔ 'do zeke iko, ndambo zeke iko, ne mɔ zã, ya mɔ kpá se lĩa ne do dia ne go. Ma na, ma ɔ ta 'bo sabelɛ kpo, ne mɔ zã se ma, ne mɔ kpa lĩa ne ko ne wena.

Konzò

*Igname trifoliée, vénéneuse (Diosc.: Dioscorea trifoliata);
certaines variétés sont comestibles, p.294.*

Mbuamɔ Cathérine

Konzo me a nyaka, ma fo do nù ge iko, ma do tá ne boe, ne tẽ tẽ ne boe. Ne nwá ne ma toso tale tale. Ma a kpo nu fele gbasi. Ma wala do ti nu kpasaa ɔ ne ogolo do gbasi. Gã ne ma ɔ ne nu kɔ wi ni, ma le de ti nu i, ne ma sanza sékéké ɔ ne zu kɔ wi ni, ne te ma geze fê ne do tũ ne. Ne nde wala ne ma únú sirr, wa gi ma, ne ma unu ta 'bo te golo do tẽ ε.

Ma do gɔno sanga ne boa :

éfé konzò : wa mi ma mi, wa mi ma safɔ, tabi ke zã tɔa ke ma a dia ni. Ma kpa te, ne ma ba 'da te, ne ma dó te te ngo i, ko fala ke wa zo na, ma dua, ne ma wala, ne wa ĩ na, ma lia ia, ne wa mɔ ngo zã ma. Wa zã ma, ne wa gi, ne wa nyongɔ ɔ ne wa nyongɔ gele gbasi ni. Ne nde mɔ gi ma, ne mɔ é ma, ko ma gẽ, ne mɔ nyongɔ de. Tabi mɔ gi do tũ, ne fala sa titole ma gẽ, ne mɔ nyongɔ. We ke, mɔ nyongɔ do bawě ne, ya ma a dia go.

fá konzò : wa mí ma go, ma ho íkó. Ne wa nyóngó 'bo ma go, ma gbe wi gbea. Ne ma 'dángá 'bo okpalenɔ li fɔ wena. Ma sanga gélé kònì, tabi gele bɔ, ne ma gbini nzò'dí ne do'do, ne ma 'danga sũ.

Pour les plantes à tubercules comestibles sauvages voir p. 308.

Quelques cultures accessoires

Ombè gèlé kpálénò wà mí 'bò mâ ní

Lengge ngo b̂

Bananier

Il y a deux sortes de bananiers :

Ngá b̂ : *bananier plantain à fruit non sucré (Famille Musaciés : Musa sp.); plusieurs variétés sont cultivées. (voir : La Faune et la Flore, p.165).*

B̂ndè, bùlé (tà'bè) : *bananier à fruits sucrés (Musa paradisiaca); peu cultivé, et seulement près des centres; il en existe plusieurs variétés.*

Zagbalafio Vedast

Ngá b̂ : *bananier plantain*

B̂ me a tè, ne nde ko kili te t̂e ne v̂e a li iko. Li nwá ne ɔ dudu, nde ma ɔ yòlá yòlá ni. Wa gɔɔ sanga ne b̂a : nga b̂, do b̂ ta'be tabi bùlé.

Wa mi ma mi. Wa mi ma kpo, ko ma ho, ko ma ngala, ne mbé kó tòkó ne ma sanza 'bo de ke ẑa ki ni b̂a tabi nale tabi gazala.

a) B̂ ma do to wena :

- Ma ko, ko ma ŝ, ne wa gɔɔ, ne wa 'b̂l̂e koa 'do ne ni, ne wa gi gb̂l̂a ko ẑa ne ni, tabi wa do ma, tabi wa hana ma, ne wa nyɔngɔ. Tabi ma fele de wena, ne wa li ma, tabi wa de do mukate.
- Wa 'bala 'bo mbe fila ke de 'do li, ne ma ɔ t̂u kpo tabi b̂a, ne wa tekpe ma, ma n̂l̂ ɔ ne d̂o ni. Ne wa e ma li we, ne ma n̂l̂ bi ŝ iko (5 min.), ma te àngà wena go, ne wa a ma ko be kpana, tabi kɔɔ tabi mbilika, ne wa e ma ĝe fala. Ko ma ĝe, ne wa no ma, ma a èf̂e, ne ma fanga 'bo fanga be ŝ. Wa sa li ma na, d̂ b̂, tabi d̂ k̂l̂i.
- Wa kala okoa kin̂ ni, ne wa da ngo t̂a, ko ma kolo, ne wa do, ne ma de b̂ t̂. Ne wa a ko b̂k̂, ne wa a li ti ne, ne wa ili do gb̂enẑek̂el̂e, ne wa a te sanggo na ma mboko d̂.
- Wa èl̂ k̂à'bó ne, ne wa de do kòb̂a, tabi oyaa le wa 'bo ẑe ma do k̂amb̂a, ne wa ba do be.
- Le èl̂ 'bo kpo kpo k̂à'bó ne, ne le e li wese, ko ma kolo, ne le gba ma síl̂l̂i, ne ma de fele, we enze do kp̂ngĝa, do ĝel̂e be l̂ánò kpi do kpi, ke ma wia do ma ni. Kpo kpo k̂à'bó b̂e ni, le èl̂ ma ɔ ĝa, ne le enze do gua, ní do ní.
- Wa gónó wòkó (wàkó) ne, nè wà 'bó do k̂ali, tabi wa de do ndòkó nu b̂t̂u, tabi nu t̂a 'da obe dà, tabi te nu nĝel̂e yàngĝa, d̂ wukono wa k̂u yangga, ko wa kpá dani go. Kpo kpo wàkó b̂é ni, wa 'bo do k̂ali, ne wa e ti kòl̂a, ke a kua kuli ni, tako ma gala kola na a hɔɔ kuli a dia, ko ma pese go.
- Nwá ne, wa henze do kpangga tabi ĝel̂e mò, tabi wa hu do sanggo, ɔ ne ke nwá k̂à'dàngĝa, koyó, gb̂l̂a mò, fala ke saso bina ni. Mbè, ne wa de 'bo nwa ne do d̂a saf̂o, tabi wa gú zu wa, we tua wese, tabi tea kolo.

'Bobazolo Ndongo

Sango, we duzu b̂ we mi ma, wa wa fo kola. Ne fala ke wa ne gɔɔ te ne do'do, ne wa do, wa ne do ma i ia ni, ne wa ne mi k̂oni, ne wa 'banda ĥo kpala b̂e, ne wa mi ma do te ko ne ni kpo kpo kpo v̂e. Ne ke ma kulu ngo di ia ni, ne ma 'banda we duzu ĝa ne, gbaa fala ke ma ko, ko zu ne ĝa wena, ma wia na, wa 'bil̂i te, ne wa e tí ne, wa t̂o na "sala". Wa ke mbe zu b̂e ĝa wena. Mbe go, mo è sala go, ne b̂i ya de se, ne ma te, ne ma 'danga iko. Mo 'bil̂i sala, ne mo a ti ne, a ti ne v̂e ndoti ne a ma ɔ gbaa, ko ma ŝ ngboo ni, se ne mo í ti gɔɔ ma de.

– Kutu ki ni wa sa li ki ni na e?

Mbe ne : Wa sa li ma na: “sélé tókó bǎ”. We ke ko mɔ kuti ma hã ni.

– Wa sa li ki ni na e, mɔ tǔ ‘bɔ kɔ ne se ?

Wele : Wa sa li ma na “sele tókó bǎ”. Iǎ, kuti ke ngboo ma ko ni hã ni. Bon.

– Wa mi ta ‘bɔ ma wena do zeké ‘da ge ?

Wele : Wa mi ma do zeké ‘da mi kɔni, iǎ, se ne wa do kɔ ne ni de. Bon, ma de ia, ne mɔ gɔmɔ, ne mɔ si ne.

– Kɔ ma sǔ se do zeké ‘da ge?

Wele : Ma sǔ do zeké ... Sango mi tǔlò zeké ne gɔ... Ma de zeké gazele, mbe sambo. Bon fala ke mɔ gɔmɔ... We ke me a kuti mbe fɔ. Ne ɔ ne ke tɔa sambala boe, ne mɔ te ne te kɔ tɔa sambala nga, ma kpa wila nu do’do, se ne do ‘do ne, ne mɔ i ti gɔmɔ ke ‘da mɔ, takɔ na mɔ nyɔngɔ ma de.

– Ne zi dati ‘da oyaa ne, fo tɔa sambala zi bina ni, ne wa de zi ndenge ne ne e?

Wele : Wa zɔ mbe kɔasa wi ‘da ne kɔo, ke a kɔasa wi ni, ne mɔ ba, ne mɔ ne ne hã a, ne mɔ tǔ ‘da ne na : “Kuti sele tókó bǎe ‘de e, ma ke ma kua ge, kɔ e tɔa ne hã mɔ na, mɔ nyɔngɔ ma,” g’a ni nde. Ne a ba, ne a e ngo gba ndaba i ... Iǎ, ne a de ta ‘bɔ, wele nu a te ma vǔ do’do, se ne ke ‘do ni, se ne mɔ i ti nyɔngɔ ma de. Iǎ

– Ne ombe wa mi ‘bɔ bǎ de ‘do tɔa ‘da wa iko ? Ki ni ma de ‘bɔ dia ?

Wele : Wa mi ‘bɔ de ‘do tɔa ne ma de ‘bɔ dia. Iǎ

– Ne ke mɔ gɔmɔ ma ni, ne mbe ke ma ... *Wele* : Ko toko ke. – Iǎ

Wele : Mɔ gɔmɔ ki ni ia, ne mɔ gɔmɔ de gulu ne do’do, ne ko toko ke ma ‘banda ‘bɔ we duzu ne sanza ne de ngo. Iǎ, ne ma mɔ ngo ko ne.

– Mbe lengge ‘bɔ mbe ne ngo bǎ boe ? Wa nyɔngɔ ma ndenge ne ne e? ke ‘da ne ge i nga ni, obe Ngbakanɔ ni?

Wele : Ma do mosala te ne ne:

- Ke wa gɔmɔ, ne wa si ne we nyɔngɔ ne ni, mbee ne wa dɔ dɔa, dɔa ke boe, ne mbe ne wa gi ‘bɔ gi, se ne wa nyɔngɔ de.
- Ne ombee ne ɔ na ke okɔasa winɔ wa ‘bana zi ni, wa de ma do dǔ wa sa li ma na: “kǎlǎ”. Ma fele, ne wa si ne, wa ne hɔ tɔa nga, ne wa kesɛ ma yerr, ne wa ‘bala, ne wa gu mɔ zu ne. Ne ma ne ɔ tǔ bɔa, ya ma nǔlǎ, ne wa ‘bala ma vǔ, ne wa gi né ke wa gi do dǔ ngbako ni. Ne wa gi ma ni gbaa, ma ne e ne, ne wa ba, ne wa a kɔ kɔana, ne wa kala nga kɔni, ne wa dɔ fɔi, ne wa a ‘da ne, ne wa enze nu ne, ne ma ɔ pɔsɔ kɔo, ya ma fanga ia. Ne wa kala kɔni ni ‘dɔ ne do’do, se ne wa nɔ. Tekpe ma, tekpe vǔ, se ne wa i ti nɔ ma de.
- Ne mbee ne, wa e ‘bɔ ma ma fele, ne wa ‘bǎlǎ vǔ, ne wa to, wa de ‘bɔ ma do mikate, ne ...

– Wa de ma wena wa te teka ?

Wele : Wa te teka, ne wa nyɔngɔ ‘bɔ nyɔnga. Ma hã ni.

Golĕa (ou : ndúbà, bàbòlò)

'Patate douce', plante herbacée rampante

Gòlĕnyà mĕ a wòkòsò, nĕ nde mĕ 'bò a nyongomò. Ma do nyaka nĕ boe, nĕ liā nĕ ma ò be yóngbĕé, ma gà ò nĕ liā ka'dangga gò. Wa mi gòlĕnyà safò í tabi 'da le, ma tà gò.

Ngò gili nĕ nale :

gòlĕnyà sà : kǒ nĕ ma ò filà;

gòlĕnyà gbà tũ : kǒ nĕ ma ò mbii;

gòlĕnyà súkpúlúzá : kǒ nĕ ma ò fĕà, nĕ nu nĕ ò be nzólé; ma le de kpo fala délé wena;

tĕmbĕlĕ'bánggĕ (mátĕmbĕlĕ*) : mò zó tĕmbĕlĕ'bánggĕ.

Wa mi ma we nyongò liā nĕ, kĕ ma le ni :

- Wa gí liā nĕ ni vĕ, kò ma mbòkò, nĕ wa fòlò kò 'do nĕ ni vĕ, nĕ mò nyongò do nò. Ma de wena, ma ò ěfĕ
- Tabi mò sé kò tĕ nĕ do tòlò nĕ, nĕ mò fóló tĕ nĕ, nĕ mò á lì tí nĕ, nĕ mò á tǒ tĕ nĕ. 'Do nĕ, nĕ mò dó nòe li we, kò ma ba we, nĕ mò á 'dǒ nĕ, nĕ mò háná ma gbaa, nĕ mò kálá 'do nòe de nza, kò ma gé, nĕ mò nyóngó.
- Mbee nĕ, kĕ wa sa li ma na mátĕmbĕlĕ ni, kĕ nwá nĕ ma ò yólá yólá ni, wa dólò ma, nĕ wa kĕsĕ be kpér kpér vĕ, nĕ wa gí do sanggò ò nĕ kula sa'de, kòyò, dòkò, tòlò nda'ba tabi kula nĕ.
- Wa hú nwá nĕ, nĕ wa mba do nò, nĕ wa hóló do zā wele, we zĕle ga'bomò.
- Wa hú nwá nĕ, nĕ wa mba do tóló kà'dànggà, nĕ wa gòmò de 'da nĕ, nĕ wa so lí nĕ, nĕ wa fòlò do bele wuko kĕ a kua, nde li bĕlé a ma tĕ gò ni.

Wa sa li ma na "bàbòlò", we kĕ wa gí, nĕ nde 'dà kálá mbókó nĕ gó. Fala wa nyongò, nĕ ma gĕ mbe sila wa tĕ we, we 'bò 'da gi nyongomò kĕ wa tĕ gí nĕ ni : "má bá bòlò wò".

'Bobazolo Ndonggo

Wele : Golĕa mĕ a mò ma mbòkò wena. Ma kǒ nga gala wena gò na, mò mi ma fala nga nu wena gò. Golĕa mĕ a mò kpo ma dia, ma do tòkò, do nò, ma la mò wena. Vitamini 'da ma gà wena, de wena. Golĕa a do mòsala tĕ a né.

– Kò wa mi ma i do? Kĕ mò tǒa ma ia ni ?

Wele : Wa mi golĕa kò fò, nĕ wa mí zamò gò, á kò wòkòsò gò.

– Wa mi ma **ndenge nĕ nĕ e** ? *comment planter les patates douces?*

Wele : Golĕa, mò gòmò nù de ngò vĕ, nĕ mò ba golĕa, nĕ mò ba fala nyang'a ni kĕ wa sa na liā nĕ ni, nĕ mò yulu ma ti nù ni kĕ mò gòma de ngò ia ni, nĕ mò fo nù de tĕ ngò nĕ, nĕ mò la nwá golĕa do zu ma de tĕ nza. Nĕ mò 'dafa fala nyang'a kĕ mò yulu de ti nù ni de wena. Nĕ golĕa a ò wi kĕ mĕ a fala lì kolo nĕ mò nge'de a nge'da. Wòkòsò nĕ hò tĕ kò nwá a, nĕ mò tĕ, nĕ mò gbòtò do'do. Kò mĕ a fala sabele, nĕ mò so lí, nĕ mò tĕ, nĕ mò a fala gulu nĕ ni. Nĕ mò kpā tĕ nwá nĕ kpā iko, nĕ mò a tĕ gulu nĕ ni sī sī sī, ní do ní, kpakò na ma kpa tĕ ε do dia nĕ, we kĕ mĕ a fala sabele, nò nù òsā òsā. Bon, mò mò ngò zī do ma nganda wena na, kĕ nwá nĕ nĕ fe fia ni, nĕ mò ba mbee nĕ, nĕ mò tĕ, nĕ mò kpolo do ki ni, na dǒ de kò kpala golĕa 'de ε ma kúmú gò.

– Mò mi ma wena **do zĕkĕ 'da ge** ? *en quel mois plante-t-on les patates douces?*

Wele : Gólĕa, dia mi gólĕa wena me a zekĕ 'da nale, we ho zekĕ 'da molo. We ke fala ni a fala kolo, we do ke gólĕa, liā ne ma pe tē ε ne ma le do dia ne, gbaa zekĕ 'da gazele. Fala ne o ne ya nwá ne ma 'banda tó'bo ne ia.

– Ne mo wia we **zā ma do zekĕ 'da ge** ? *en quel mois peut-on déterrer les patates douces?*

Wele : Gólĕa o zekĕ nale, ya ma lia ia, ko zekĕ molo, ya ma wia na mo zā ma.

– Ne wa nyongo 'bo nwá ne nyonga ?

Wele : Gólĕa, gili ne bɔa : Mbee ne wa nyongo nwá ne nyonga, ne mbee ne wa nyóngó nwá ne go. Me a gólĕa ngbaka 'da le, ke zi nwá ne a fotókóló, fótókóló, o fila ni. Ne nde go a, le nyóngó nwá ne go. Ne ke le nyongo nwá ne a ke nwá ne sikpi sikpi sikpi o ne nwá sindi ni. Le nyongo nwá ki ni nyonga, ĩ.

– Wa sa li ne na e ?

Wele : Mátĕmbélĕ bánggè!

– Ki ni me a Ngbaka ?

Wele : Matĕmbele bangge me a Ngbaka go. Bon do ke zi mi zila ko le mbunzi, ma mi sa ni. Ne nde do Ngbaka, mi ĩ ti ma do nu yaa le go, ne we ke yaa le wa ĩ zi ti ki ni go.

– Ne wa **nyongo ma ndenge ne ne e**? *Wele* : Nwá ké ge ? *Marc* : Dati a nwá ké.

Wele : Nwá matĕmbele, wa le ma lea vĕ, né ke wa le do nwá ka'dangga ni. Ne wa ba be 'do ne te fele tū mɔno te ne ni, ne wa ba 'do ne de nù vĕ do'do, ne wa kesĕ ma kesĕ. Wa kesĕ ma kesĕ vĕ, ne wa a ma 'do li, ne wa folo ma. Ou* wa a 'do we li, ne wa sulu ma vĕ, ne wa a 'do gĕa li nù nga, ne wa a no ko saso. Ne wa e li we, ne wa folo 'do gĕa li ni 'do ne, ne wa kalingga vĕ, ne wa mba do gele sanggo we gi ma, kpakɔ ma ěfĕ de.

– Ne liā ne ?

Wele : Liā matĕmbele, le nyo nyonga, ne mbe liā ne, wa gi 'bo tolo ke ge, wena liā matĕmbele, le gí ma gi. Ne tolo ke ge na, le se, ne le nyongo né gele babolo iko ni. Mi nyóngó liā ne na mi se sea, ne mi nyongo ni go.

– I nga, wa 'bana mi ma wena ?

Wele : Matĕmbele ma le ge boe, ne nde ma dò wena go.

Mbuamɔ Cathérine

– Ne gólĕā, wa mi ma wena i do?

Cath : Wa mi ma wena te fo ngonda. Tua ki ni nù ma 'bana do dia no so. Mo mi te ngonda, ne ma le wena! O ne di ni zi do tū kosala molo, ma te zando ge wena, i. Wa mi zā ngonda, ne ma le wena, tua ke ki ni nù ni ma 'bana do potasse*. We ke mabengge ni ma kō potasse* wena, ma kpo do ka'dangga go e? Ma kō kola wena, we ke tō 'bana zā nù ni, ne ma wena ! Te Basoko wa mi wena te ko ngonda 'da wa.

– Ne mbe gele falano wa sa li gólĕā na ge nde.

Cath : Babolo! Li ne ge a mabengge, do gólĕā, do babolo, do nduba.

Kumba

*Canne à sucre (Saccharum officinarum),
cultivée pour en mâcher le jus sucré; plusieurs variétés*

Mbuamɔ Cathérine

Kùmbà mɛ a kpale, wa mi ma mi. Wa mi ma safɔ tabi 'da le nga tɛ fala kɛ nù do nɔ wena ni. Gã kílí nɛ ɔ nɛ nu kɔ wi gɛ, nɛ li ngèlé nɛ ɔ ngélé ngélé. Ma ngala dɛ ngo ɔ nɛ olo li mɛtrɛ bɔa tabi tale, sɛ nɛ ma dó dɛ. Dó nɛ ɔ fɛ̀ túsɛ̀ɛ̀. Nɛ nwá nɛ ma ɔ yólá yólá ɔ nɛ nwá gòlé ni. Nɛ nde li nwá nɛ ma gà be gâ nɛa ngo nwá gòlé. Nɛ tɛ nwá nɛ ɔ kè kè kè, ma tálá tɛ wi wena.

Ngó gílí kùmbà tàlè :

kùmbà (kùmbà mɔnggò) : *canne à sucre commune.*

kùmbà gòlé : mɛ a be sɛkɛkɛ kɛ ma gà gɔɛ ni, be tɛ nɛ ɔ nɛ tɛlɛ tɛ gole, nɛ nde ma ɛfɛ wena.

Wa nyɔngɔ 'bɔ ma kpasaa né mɛ wa nyɔngɔ do gã ki ni : *canne à sucre ressemblant à l'herbe à éléphants (Saccharum sp.).*

kùmbà bù : ma gã wena, nɛ zā nɛ ɔ pòfò'dòfò, tɛ ndalá tɛ nɛ ɔ nɛ bù ni. Ma ɛ̀fɛ̀ ngbóó go : *variété de canne à sucre plus grande, peu sucrée.*

Kumba mɛ a nyɔngɔmɔ, ma ɛ̀fɛ̀ wena, nɛ ma 'bɔ a ìnà :

- Wa 'bɛ̀lɛ̀ kɔa nɛ, nɛ mɔ nyɔngɔ mulu kɔ zā nɛ. Mɔ nzo'bo lí nɛ, nɛ mɔ fulu sà'dá nɛ dɛ nù. Sà'dá nɛ ma ɔ fɛ̀ ɔ nɛ dó zǔ nɛ ni.
- Ombe winɔ wa dɛ ma do dɔ. Wa 'bili kumba, nɛ wa sɛ tɛ nɛ, nɛ wa 'bili sanga nɛ dɛ nu kùngbá, nɛ wa wɔnggɔ ma. Kɔ ma 'bu, nɛ wa kpílí lí nɛ, kɔ ma dunu saso, nɛ wa e li we. Kɔ ma nɔlɔ, kɔ ma dɛ fúlù ni, nɛ wa e ma nù, kɔ ma ɔ tū kpo, ya ma gɛa, nɛ wa nɔ ma. Wa sa li nɛ na "dǔ kùmbà".
- 'Da fala kɛ zɛlɛ ga'bomɔ tɛ ngo sila mɔ, kɛ wa sa li ma na gbá'buá ni, nɛ wa sɛ kumba, nɛ wa to ma, nɛ wa kpílí lí nɛ, nɛ wa mba do gèlé ina, ɔ nɛ liá kò'bòkɛ'dé (kò'bolíngótò), nɛ wa mba do li kumba, nɛ mɔ nɔ.
- 'Da fala kɛ mbɔɔ ba mɔ, nɛ mɔ nyɔngɔ kumba, nɛ ma gala mɔ tɛ mbɔlɛ ni.
- Wa zā 'bɔ liá kumba, nɛ wa fɔɔ tɛ nɛ, nɛ wa sili ma sili, kɔ ma gbala, nɛ wa tɛnɛ lí nɛ, nɛ wa nɔ ma tɛ zɛlɛ 'dangba.

Zabusu André

Zabusu : Kumba, lɛ mi tɛ safɔ. Nɛ mi kumba, lɛ ... 'bili, lɛ mi wena a zu nɛ, zu kumba. Lɛ 'bili ma, nɛ lɛ siki fala kpolo kɛ dɛ tɛ zā nù i, nɛ mbe kpolo kɛ 'bana dɛ tɛ i ngo nga. Nɛ fala kɛ ma nɛ nɛ we kunu nɛ ni, nɛ nwá kɛ hɔ do ngo fala kpolo kɛ dɛ tɛ ngo.

Nɛ lɛ mi wena do gulu ote, lɛ mi wena do gulu te, gulu te, gulu te vɛ. Nɛ kumba, we kɛ lɛ mi ma le nga, lɛ mi kumba le, ya ma ó go, we kɛ benɔ wa nyɔngɔ ma le nga wena. Gbaa nɛ ma sɔ safɔ i, nɛ mɔ 'bili 'bɔ ma, nɛ mɔ si, nɛ mɔ tɛka 'bɔ ma tɛka.

– Nɛ wa mi 'bɔ ma do kpo ... ?

Zabusu : Kpo 'da fala kpalɛnɔ kɛ da dɔ lɛ tɛ mi ma ni.

– Nɛ wa mi ma do zɛkɛ 'da tale ni ?

Zabusuu : Do zɛkɛ 'da tale ni, ñ.

– Nɛ ma sɔ do

Zabusu : Ma dɛ zɛkɛ bɔa, tale, nale, nɛ nde ma sɔa vɛ ia. We kɛ 'da fala kɛ lɛ ndo nyanga wa fɔnɔ ia ni, nɛ lɛ mi kpalɛnɔ vɛ iko. Kumba, nɛ mɔ mi, fāsanggoe, nɛ mɔ pɛ ma, sà, nɛ mɔ mi 'bɔ ma, ní do ní, we kɛ 'da falanɔ ni a 'da fala mi kpalɛnɔ vɛ.

Wele : Kɔ ma dulu, kɔ búi nɛ dɛ ma takɔ ma tɛ ni, nɛ mɔ kpo fɛlɛ 'do nɛ, nɛ mɔ kpo 'do tɛ.

Zabusu : Kpo 'do ... ĩ zugbulu te ni, ne ma 'bana de gulu ne ni, ne ma yolo do nyanga e de te ngo, ne ma ala de te nu i go.

– Ne we nyonggo ne, wa nyonggo do tolo ne ne igo ?

Zabusu : li, mo 'bili ma, ne mo 'bili zu ne, ne mo e nu. Ne mo ba tabi do koya tabi do dugbu li ne a sa nde, ne mo se ne ve, ne mo gba sanga li ngele ne nale, ne mo nyonggo. Fala ke mo do dugbu bina nde, ne mo e kpa te ne do gogo mo iko, ne mo gbini te nyonggo ne. Ni gbaa, ko fala ke gogo mo ma zele ta 'bo do' do nde, se ne mo la te 'bo fala ne de.

– Ki ni wa gi mbe ma fala kpo go ?

Zabusu : Wa gi ma go, wa de me ge doo ne dea.

– Ki ni mi zila we ne. I nga wa de 'bo ma dea ?

Zabusu : Sango, mbe... ne fala ke a mi fo ne wena, n'a de.

– N'a de ma ndenge ne ne e ?

Zabusu : Sango, wa 'bili kumba do' do, ne wa se ma, se mboko ne foiii, ne ma do. Ma ne do do' do ni, ne a a nu kungba ee? N'a to, a to foi ne ma ku li, ma de li ve, ne a anga ma de te ko sanggi.

Wele : Ko sani.

Zabusu : Ko sani, n'a a li ti ne, n'a 'bala ma... 'bala ma ve, ne a a ko kpana li, n'a henze, ziba nu ne. Ne ma ne de tu kpo, baa, tale, ya ma fanga ia, n'a tekpe ma su, ne mo mo ngo no ne. Ne nca ne, ne nde do ne ma ba ba, ne nde ma o na be no golo ni, ne ma de wena.

– Mi nca mbe ma fala kpo 'da owi 'do li, te ngo ebale. We ke mi nca zi Makanza, i mo wa de ma wena.

Lio (ngá'bò)

*'Aubergine', plante herbacée (Solan.: Solanum melongena),
cultivée pour ses fruits, commune.*

Mbuamó Cathérine

Lio me a kpale, wa mi ma mi. Ma ngala wena go, dudu ne ma wia te ho mbe metre kpo, ne ma gba ko e, ne ma dendele wena. Li nwa ne o be du du yola o ne olo li cm 'bu, ne nde ma pese be de 'do si. Wala ne ma o be sekeke ni, ma wia ko do wala pasanggo. Ma wala ngboo ne ma o tolo nwa, ko ma nganda do' do, ne ma o fila, ne wa we te nyonggo 'bo ma go.

Wa mi lio mi, wa mi ma safo ne wa mi 'bo 'da le nga mi, ne nde wa kpa ma zamgo go.

Ngoo gili ne baa. Mbee ne a lio mbati, ke wa sa li ne na "aubergine", wala ne ga wena. Ne mbée ne a lio ngbaka, ke le to we ne ge. Wa mi we nyonggo owala ne.

a) Lio ngbaka : *aubergine traditionnelle.*

Ke 'da lio ngbaka, wa nyonggo nwa ne go. Ma wala, ne wa 'bi, ne wa nyonggo ma do tolo ne. Ma mo ngo fele ne, ne wa we 'bo we nyonggo ne go. Ne mbé, ne wa 'bi 'bo tolo ke, ne wa gi, ne wa gba sanga ne baa baa, ne wa a ko saso, ne wa a li ti ne, ne wa a to te ne, ne wa e li we, ne ma noli, ko li ne so, ko gbala mo boe nde, ne mo a te ne, ne mo nyonggo do ka.

– Ogbayano wa no do do koni do do fo.

Cath : Ke wa no do koni do do foe do ma ni, we ke do koni do do fo ma fanga o ne gele dno go. Ne nde lili dea mena 'da wa te 'bo, we kpa ko za wa ma ba zele go, ne de 'danga ko za

wa gɔɛ ni, ne onaa wa, wa 'bi líé 'da wa, ne wa gi ma sū, ne ma mɔkɔ, ne wa a kɔ sani, ne wa do. Kɔ fala ke wa a tɛ 'bɔ dɔɛ, ne wa nɔ dɔɛ ni, kɔ wa e bula 'da wa nù ni, ne wele ki ni a kala tɛ 'bɔ líé ni, ne a a ma, ne a nyɔngɔ, kpakɔ kɔ nu a fanga. Ne ma mba ngbe do ɛfɛ dɔ fo do dɔ kɔni kɔ zā a mɔ ni, ne ma de to a dia, dɔ de kɔ zā wa zélé gɔ.

– Wa gi ma tele te ne ne nde?

Cath : Wa 'bi ma, ne wa folɔ te ne sū, ne wa gba sanga ne bɔa bɔa bɔa sū, ne wa gi kpakɔ tɔɛ lé tɛ 'bɔ kɔ ne ni. Ne lì ti ne ɔsɔ kpár, lì supu ti ne bina, ne wa a kɔ sani, tabi wa a kɔ sembe 'da wa. Ne wele ke a nɔ tɛ 'bɔ dɔɛ, k'a e bula nù, n'a ba ta 'bɔ líé, n'a nyɔngɔ tɛ 'bɔ ma, ɔ ne me ogele winɔ wa nyɔngɔ tɛ 'bɔ me 'da wa, ɔ ne ke le nɔ kafe do hana bɔɛ ni.

– Líó ngbàkà ma de 'bɔ zeɛ dea nde?

Cath : lì, wa dɔɔ nwá líò, líó ngbaka ngboo ni, ne wa to, ne wa enze do hɛa mɔ, ke ma hɛ zu kɔ winɔ ni, wa sa li ma na fútàlà, ne ma hili.

Zagb : Wa de nwá ne, ne wa to, kɔ ma 'bu, ne wa ku'bu do wi zeɛ yòlè.

b) Líó mbàtì : aubergine importée.

Ke 'da líó mbàtì, tɛlɛ tɛ tɛ ne ma wia kɔ do tɛlɛ tɛ líó ngbàkà. Tɛ tɛ ne ɔ fɛ, ne be tɛ tɛ ne ɔ nzéngé nzéngé. Ne nwá ne ma gá nea ngo nwá líó ngbaka, ma ɔ gàfú gàfú ɔ ne nwá nàa gbìníkésé. Wala ne ma ɔ dùdú yòèè ɔ ne wala papaye ke ma wala gbàa ni. Ne tɛ ne ɔ tũ mbii (gris foncé). Owele wa mi ma 'da le.

Wa nyóngó líó mbàtì do tɔɔ ne gɔ. Fala ke ma ngáká ia, ma ɔ filà yèè né fila papaye ni, ya wa nyóngó 'bɔ gɔ. We nyɔngɔ ma, ne wa 'bi wala ke ma tɛ fèlè gɔɛ ni, ne mɔ ba be kɔya, ne mɔ se kɔa tɛ ne sū, ne mɔ gba sanga ne nale, ne mɔ kese ma sílílí, ne mɔ folɔ tɛ ne, ne mɔ a ma 'dɔ nɔ, ne mɔ hana ma fai. Kɔ ma fe yòóó, ne mɔ a lì ti ne, ne mɔ a tɔ tɛ ne, be kɔyɔ boe, ne mɔ a 'da ne, be sa'de boe, ne mɔ a 'da ne, be kúlá dɔkɔ boe, ne mɔ a 'da ne, be fū nzo boe, ne ma a tɛ ne, ne mɔ e nù, ne mɔ lu kà, ne mɔ nyɔngɔ ne, tabi bɔ, tabi kpánggà, tabi lósò, tabi gi kà'dànggà, ne mɔ nyɔngɔ ne. Ne nde ma ɛfɛ wena, ti geɛ ne bina, ma ò ne líó ngbaka gɔ, we ke líó ngbàkà ma fàngà wena.

Ngbàli

*Plante herbacée robuste de 1 à 2 m ht. (Abelmoschus esculentus),
les fruits verts sont consommés comme légumes*

Ngó gílí ngbàli tàlè : *les trois variétés de ngbàli qui sont cultivées* :

- 1) ngbàlí lé : wa mi ma, ne 'dɔ zeke 2 tabi 3, ne mɔ 'bi ma; wa sa 'bɔ li ne na "módómikpá", gulu ne na, mó dó mi kpá, mí mĩ ne íkó.
- 2) ngbàlí gbàfúlúsà: wa mi ma do safo (fo kɔla), ne ma ɔ zeke 6 tabi 7, se ne wa 'bi de. Ma ɔ á dó, ne nde ma gá wena, ne tɛ ne ɔ fɛà.
- 3) ngbàlí tükíà : wa mi ma mi, wena 'da le. Nwá ne ɔ ne nwá tükíà ni, nde nwá ne a tũ. Kɔ mɔ wala, ne tɛ wala ne ma ɔ 'bɔ né tɛ nwá ne ni.

To 'da ngbàli ma ke : *ce qu'on fait avec la plante ngbàli* :

- Wa 'bi wala ne, wa kese ma, ne wa gi, ne wa nyɔngɔ do ka, ma ba bâ, ma á dònndò.
- Wa to dó ke ma wala ni, ne wa gi do nyɔngɔmɔ, ɔ ne olo li dambui ni, we ke ma ba bâ.
- Wa de feɛ ne, ne wa lifi ma, ne wa fi 'de tili be, ke wa de ndaba tɛ a ni, we ke ma á dònndò mɔ. Takɔ zeɛ ma tɛ 'bɔ ni, ne ma zolo tɛ a zóéé ni.
- Wa de 'bɔ nwá ne, ne wa enze do hɛa me ke ma hɛa zu kɔ wi, wa sa li ma na fútàlá ni.

Ngbàlì mè a sanggo ke wa mi ma mí. Ma ngala de ngo ɔ ne olo li metre kpo do do ne. Ne li gbala te ne boe, ma ɔ ne ke li gbala te 'dɔ'dɔko ni. Ne nwá ne gā wena, ne ma gba kɔ ε gbā. Ne nde ma tala 'bo te wele k'a kpete go.

Ngbàlì me te 'bo a te ma wia kɔ do gbolo iko, we ke ma ba wena. Ne ma kesena, we ke le mí ma né ndenge ke le mi do gbole ni go. Le pe gbolo pea, kasi ngbali le mi ma mi, le to kɔ ne tua, ne le a ma de ti nù i. Ne le hala ma hala, le hala gbālā ne hala. Le kala gbālā ne, le wia we kala gbālā ngbali boe, ne le a ko kɔε, ne mo mi, ne mo to i, ne mo a boe, ní do ní, se ne ma ho, ne ma ho.

Bolo ne ho, ne ma ɔ ne tukia ni. Ne ma gā ni fai... ma wia we ɔ 'do zeke boe, zeke tale, ya ma dua ia. Ma do ma... ma ne ngala do'do, ne ma 'bana de, ne ma de fulele, ne ma ne de fulele, ne mo i na, di da dɔ ngbali ma dua ia ni, ma ne wala di wala. Ne 'do dua ke ma dua ni, ne dó ké ne ala do'do, ne ma ndo nyanga wala ne. Ní a ma wala né 'do opɔɔ tale, ɔ ne ke mi tɔa ni... né zeke, we la de i mo ni, ne nde ne ngo nyongo iko.

(Ko ma gā ia, ne ma dó, ne ma mo ngo wálá ne. Ne ma ko kpo, ne ma ko te me te solo ne ni. Ko fala ke wala ne mo ngo dulu de ngo, ne wa tɔ na, ngbálí sola ia. We ke fala ke ma kua so dati ni, ne ma kó se 'bo di ni go. Ma ma se ngo ne te me ni gbaa, takɔ ma sokpo. Wala ne ɔ be dudu yóngbéé, ma wia we ho ngo cm 'bu ngo ne tɛ ne, ma zo dia nù.)

Wa mi ngbàlì í do?

Mo wia we mi ma 'bo 'da le nga, ne mo wia we mi ma safɔ i. Gene ko ti kɔni, ne wa mi. Kasi ti kɔni ma kɔ ngbe ε do ma ngboo go. Kɔni ma ngala ia, ma ne ngo ne ia, ne ngbali ma sekpe dô, ma gá do dia ne go. Gulu n'a wa wia we wa fo ngbali do ke zā ne, ke zā nu fɔe do tɛ ε, ne wa mi ta 'bo kɔni do tɛ ε. Wa wè we mi ma ngo kɔni go, wa wè we mi ma ngo nzo go, tua fo nzo do kɔni ma 'danga se ma do'do, we ke ma kpale ke ma kɔ ɔ de ti gɔlɔ ngbe go, i.

Ne ke ma dua, ma wala ia ni, ne tele te gi ma ?

Le 'bi ma fala ma solo ia ni, ne le zo na dudu ne ɔ né, do ma ngáká go. Ne mo meka, meka do'bolo nu ne ni, meka ma, ko fala ma gbini, ya ma 'bana do dia ne. Ko mo gbini zu ne zāa, ne mo i na, ki ni ma ngaka ia, ne mo e ki ni do kpala ne. Ne mo gbini ma, gbini ma sū, ne mo te, ne mo ba be kɔya ne mo 'bili kɔni ni, 'bili ki ni sū, ne mo 'bili sanga ne, 'bili sanga ne, 'bili sanga ne sū. Ne mo gi do gēa li iko, ne ma ba se wena.

Ne mo 'bili sanga ne vɛ ia ni, ne mo ba sasoe mo ne gi ne ni, ne mo a li, i. Mo a li ko ne, ne mo e ma dati li we, ne ma anga, ma nɔlɔ, ne ma mo ngo a anga, ne mo kala de 'do ne, kala de 'do ne, ne ma nɔlɔ dɔ. Ne ke so ma ne ba ba gèndéé ni, ma gɔɔ. Tua mo a de 'do gē li iko, mo ne e li we, ne ma mba se do gē li na, ma ɔ fai, ma nɔlɔ ni, ne ma mo ngo ba ba né ndenge tele te 'da gbolo ni.

Ne mbe ne 'bo gili gi ne hɛ : Mo kɔ na, ε gi do we li go, ne mo 'bili sū ia, ne mo do nɔε li we, ne ma ho kambili. Ne ma ne ho kambili dô, ne mo kala de 'do ne, kala de 'do ne, kala de 'do ne, ne mo kalinga ma sū vɛ. Ko mo zo na, ma de, ne ma ku kula ni, ne mo a tɔε, ne mo a li, ki ni ya ma bá se né ndenge 'da gbolo go.

– Ne wa nyongo ma do ... ?

Cath : Wa nyongo ma do i ... ka, ne wa wia 'bo we nyongo ma do bɔ. Tua ke ma bá se go. Mo gi ma do dia ne do wala olo ke mi tɔa ni, ya ma ba se na ke 'da gbolo go. I.

Ní a tele te gi ngbali ma a ni.

Les plantes potagères cultivées

Wé 'da ónwá sánggónò ké wà mí tabì wà pé mâ ní

Dàmbù

*Légume à feuilles mucilagineuses (Ceracotheca sesamoides-pedaliaeia),
qui sont utilisées pour faire de la sauce.*

Zagbalafio-Gbamboko Vedast

Dàmbù mē a wòkòsò, wa pē ma péà, wa pē ma 'da le tabi safò. Ma ngálá dē ngo wena gò, nē ma gbá k' é d'ó wena, nē ma wa wala. Wala nē ò nē wala sìndì nì. Nē nwá nē ma ò sékéké, ma ò be y'ólá y'ólá. Kì nì a dàmbù le.

Toe 'da dàmbù lè ma kē :

- Wa d'òlò nwá nē, nē wa yelē, kò ma kolo, nē wa to, nē wa 'dì, nē wa e fū nē, nē wa a te sanggo, ò nē ndà'bà, kúlá k'òy'ò, k'òlá, p'ósé, nì do nì, nē nde wa á tē nwá sanggo gò. Kò wa a tē nē, kò wa gi ma, wa dē nē sū, kò wa e nù, sē nē m'ò ny'òngò dē, ya ma dē wena, ma unu sìrr nì.
- 'Da fala kē tē wele zelē nganda wena, kò nú a kanga, kò ma ò nē kē a nē fe fia nì, nē wa zā liā dambu, nē wa zī li a. Kò fala kē nē zī li a, kò a fé sē gò, nē ma ngbenzē li a, nē a bi ; kò fala kē a fe sē, nē nē zī li a, nde a bí gò.
- Wa dē 'bò nwá nē, nē wa zī li be we zelē ngbala wì.

Mbuamò Cathérine

Dambu ma wia k'ò do yiki, m'òl'òngē* 'da yiki. We kē mē a nwá, lē pē ma pēa, gbālā nē ma ò sìlìlì, ma nēa we ò nē gbālā sìndì nì. Nē wa pē ma pēa, nē ma h'ò, b'òlò nē né b'òlò sìndì nì. Bon, ma h'ò ia, nē ma ngala, nē ma ngala ò né, nē ma dē fulēlē*. Ma m'ò ngo dē fulēlē, nē m'ò ì na, d'ì da d'ò nì ma wia do i... kpakò ē zú'du ma, kò ē gi do ny'òng'òm'ò.

Ní a ma ng'òng'a mì dambu bina, wa mì ma ng'òng'àng'ò* v'ē né ndenge kē 'da yiki iko. Mò wia we pē ma 'do t'òa, mò wia we pē ma safò. Kasi* wena a safò i gò, mì z'ò ma wena a 'da le ì.

Nē t'elē tē ny'òng'ò ma : ò nē kē mì t'òa s'ò na, ma dē fulēlē ia, nē m'ò ì na ma dia, nwá nē ma ngaka, nē m'ò zú'du ma. Tabi mò zù'dù gò, nē mò gbini ma do'do, ē? Mò gbini ma do'do, nē mò tē, nē mò yulu ma kē zā yangga. Nē ma ò dē kē zā yangga nì tabi né tū b'òa. Tua kē mò dā we t'òa i wena nì, nē ma ò tū b'òa tabi talē, nē mò ba ma, nē mò h'úi ma tē tē nē, h'úi nwá nē nì ma kula nì, tē tē nē sū, nē mò a nu kungba, nē mò to ma. To ma, kò mò k'ò na, d'ò dē kò 'bala nē ó tē nē wena gò, kò ma nē 'bu do'do, nē mò ba kayingelē*, nē mò yaka ma, yaka fū nē sū. Be ngbongbolo mó mò boe, tabi be daka mó mò boe, nē mò a fū nē dē kò nē nì.

Kò fala kē mò k'ò we gi ny'òng'òm'ò do ma nì, nē mò gi ny'òng'òm'ò sū, tabi be mò né... wa gi wena do nda'ba. Kò fala kē mò gi nda'ba, mò sulu nda'ba, mò 'd'ò sū, kò mò f'òlò tē wa sū, kò mò gi wa, mò a t'ò tē nē do'do, mò a fū nzoe do'do nì, nē mò ba dambui, nē mò m'ùl'ù ma ngo nē, nē mò yufu do ma. D'ì da d'ò nì nē ma ba, ma ba. Mbe 'da fala k'ò dambui ma ba dē wena, nē ma we k'ò do bá yiki.

Ní a t'elē tē 'da ny'òng'ò dambu ma kesena do t'elē tē 'da yiki, we kē lē 'bala yiki 'bala, kasi dambu le 'bálá ma gò. Lē do ma... lē yelē ma, nē ma kolo, sē nē lē to ma, to tua, to fū nē, nē mò yaka. Mò gi sanggoe v'ē, nē mò e sanggoe nù... mò a dē li we ia, ya ma bá gò. Mò e sanggoe nù, kò ma g'ē ndambo, nē mò to ma, nē mò a tē nē, nē mò yaka nē, nē ma ba iko.

Nē fala kē kolo ma ma nza ia, nē mò yèlè kē zā yangga né kē mì t'òa nì gò, mò yelē ngo t'òa ngo, hā kole ma ma ia, kò mò gi, ya ma bá gò, we kē kole ma f'òlò bá kē tē nē do'do. Ní a t'elē tē ny'òng'ò dambu ma a nì.

– Ne gulu ke wa tō na : “Mbisa gene nyóngó dambu go”, wa tō ki ni we?

Cath : Mbisa gene nyóngó gbālā, nyóngó gbālā dambu go. I! We ke dambu ge me a..., we ke mo, mo lèngèlā te mo go. Tabi wo ba mo wena, ne mo wia we... o ne be gbālā nda’ba bōa, ne mo tō na : “E! ε fà sanggo sɔε ge go, ε de ne ne nde? ε de dambui ni, ko ε do gbālā nda’ba né bōa ge, ko ε a dambu te ne, se a ma ngbōa be de ‘do, ne beno wa dī li ne, ne ε ‘bili be sī sī hā wa...” Ní a, gi nyongomo dambu ma gā be go. Ko ke mo ī di na, gene mo ε ne te tea ni, ma wia na, mo fa se ngbongbo nyongomo, ne mo gi ngbongbo nyongomo ngboo te? O ne sa’de, ne mo gi do yiki, ne ma gā gā te? Ne gene nyongo, ne zā a hē. Ko ke ‘da be dambu mo gbala dambu mo de se be sī de ko mo né iko, ne gene, zā a hē se go.

– Ní a dambu me a ngbongbo nyongomo go ?

Cath : I!, me a ngbongbo nyongomo go. Ma ke wa tō na : “Mbisa gene nyóngó gbālā dambu go.” Mo zo ni, mi de se bi sī kótókótó iko te, k’a nyongo, nde zā a hē se go.

Deux variétés de dàmbú comestibles :

dàmbúdózàlà p.177 : *variété de dàmbú dont les feuilles sont plus grandes.*

Zagbalafio

Me a mbè tɛlɛ tɛ dàmbú, ke nwá ne ma gā nea ngo dambu ke so ni, ne ma o dú kótófóló kótófóló, gulu ne hā wa sa li ne na, dàmbú dó zàlà.

Wa pe te ‘bo ma o ne ke wa pe ke ‘da dàmbú le ni. Nè wà a ma te sanggo, ne nde ma bá bā nea ngo ke so ni.

dàmbúkólá p.177: *dàmbú de la forêt (voir p.301).*

Élékóndiò

*Plante suffrutescente (Capparid. : Gynamdropsis gynandra);
cultivée pour ses feuilles légumineuses; les feuilles digitées sont comme des serres,
d’où le nom “griffes de l’oiseau de proie ‘ndiò”.*

Mbuamo Cath.

Élékóndiò me a woko, ma ‘bo de wena do nù ge iko, ma ngálá wena go. Ma dó do gbogbo zu ne, dó ne o fɛ. Li nwá ne o sékéké. Ma wa wala, ne wala ne o yónggóló yónggóló, ne gbālā ko zā ne o sílílí né gbālā sésé ni. Wa pe ma péà.

Ma ho wena te ‘da le, tabi ke zā dà te safo, do falano ke wa mi zi do mâ ni. Mbe wino wa pe ma nu tano ‘da wa wena, we ke ma do ina te ne wena.

Élékóndiò me a sanggo, le nyongo ma nyongo. Ne nde ma unu ngándá wena. Wa gí ‘bo ma do wala olo ne go, ne mo wè te nyongo ne go, ma ó ‘bo fá. Ní a we nyòngò ma, ne mo sulu ma dati, ko ma fe, ne mo e nù, ne mo a gé li ti ne, ne mo kpīlī ma sū, se ne ma a ‘do no, ne mo gi ma de. Ki ni fá ne se ‘bo bina.

Ne de ko ne ni, ma ‘bo a ina :

- Goali nyongo li mo wena, ne mo dóló nwa élékóndiò, ne mo zí tē a, ne a yú.
- Mbee ne ‘bo, fala ke sa’de tí gulu wi ni, ‘dángbá a nyongo zā wi wena, ne wa dolo nwá élékóndiò, ne wa to ma, ne wa a ‘bo dé ngo ne, ne wa enze do ma. Ne nde dati enze ne, ne wa ko no te fala wa ne enze ne ni, we ke ma ngbénzé wena.
- Wa to ‘bo nwá ne, ko ma ‘bu, ne wa henze do ngusu, ne wa fe vɛ.

Fásáγγò (O : pásáγγò)
Espèce de solanacée cultivée;
les feuilles servent de légumes; amarante amère

Mbuamɔ Cathérine

Fásáγγo mɛ a be tɛ, tɛ nɛ ma ɔ nɛ tɛlɛ tɛ tɛ sɛsɛ, kilɛ tɛ tɛ nɛ ɔ nɛ gbālā zu kō lɛ gɛ. Ma ngala dɛ ngo olo li metrɛ kpo, nɛ ma gba kō ɛ sílílí. Nwá nɛ ma ɔ be yólá yólá, nɛ li nɛ tata de 'do tata. Nɛ tɛ tɛ nɛ ma ɔ fɛ́, nɛ nwá nɛ ɔ 'bɔ́ fɛ́. Ma wala 'bɔ́ wala, wala nɛ gǎ be gɔ, ma ɔ nɛ zu kō wi gɛ, nɛ gbālā kɔ zā nɛ ɔ sílílí ɔ nɛ gbālā sìndì, nɛ ma ɔ fɛ́. Kɔ ma fele, nɛ ma fele kálálá.

Wà pé fásáγγò òlò dèlé tǎ, ngó zùbù, kó fò, tabi òlò zùgbúlú tɛ. Wa pɛ ngo nga nù iko, nde ma dé ngboo gɔ.

Fásáγγo mɛ a nyɔγγomɔ, nɛ ma 'bɔ́ do ina tɛ nɛ.

- Wa nyóngó wala nɛ gɔ, wa nyɔγγo ya nwá nɛ, mɛ a dia sanggo we duzu nɛ lɛ. Wà gí nwá nɛ, nɛ mó nyóngó, nɛ ndé má ó fá.
- Ombe wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa kɛsɛ, nɛ wa a gbɛ̀nɛ̀kɛ̀lè tɛ nɛ, nɛ wa pi yìkì tɛ nɛ, nɛ wa nyɔγγo do kà. Tabi wa dɔlɔ, nɛ wa késé gɔ, wa gi do nwá nɛ iko, nɛ wa a kula kɔyɔ 'da nɛ, tabi kula sa'de, tabi kula dòkò, nɛ wa lingi nɛ, nɛ wa nyɔγγo do bɔ́, tabi kpángà, tabi kà'dànggà, ni do ni.
- We kɛ ma a fā ni, hā mbɔlɔ ba mɔ wena, nɛ wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa fɔlɔ tɛ nɛ, nɛ wa a kɔ saso, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa a tɔ́ tɛ nɛ bi sī, nɛ nde wa á nɔ gɔ. Nɛ ma nɔlɔ, kɔ ma fe, nɛ mɔ é nù, nɛ mɔ tɛnɛ li ti nɛ, kɔ ma mbòò, nɛ mɔ nɔ ma kɔ gɛlɛ mɔ, nɛ ma 'bili mbe kua mbɔlɛ kɔ gɛlɛ mɔ, nɛ mɔ nyɔγγo 'bɔ́ nwá kɛ olo nɛ. Tabi zu mɔ zɛlɛ wena, nɛ wa dɔlɔ nwá fásáγγo, nɛ wa lingi, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa zī li mɔ.
- Wa dɛ 'bɔ́ nwá nɛ do zéle yòlè. Wa dɔlɔ ma, nɛ wa gbɛ ma, nɛ wa mba do nwá yòlò, do 'bulu yòlè, nɛ wa ku'bu do a, takɔ ma le, nɛ ma gɛ́.

Zabusu André ('Bobazolo Ndonggo)

Pāsáγγo mɛ a sanggo ma de wena. Nɛ kɛ ma de wena ni, nɛ nde wa gi ma do nɔ, ya ma dè do nɔ wena wena gɔ, ma wia ta 'bɔ́ wena do yiki. Ma wia do yiki, nɛ mɔ a gbala nzo tɛ pāsáγγo, nɛ mɔ mba do yiki, kɔ wa gi ma, gɛnɛ kɔ pāsáγγo ma fānga wena, nɛ yiki ma gbɛ nga pāsáγγoe ni be sī, nɛ mɔ nyɔγγo ma vɛ a dia iko, ya ma mbɔkɔ zā mɔ vɛ. Nɛ pāsáγγo, fala kɛ wɔ ba mɔ wena, nɛ mɔ hu mbe nɛ hu, dɔlɔ ma vɛ, nɛ mɔ a kɔ nwá bɔ́, nɛ mɔ ɛnzɛ ma sū, nɛ mɔ a tɔ́ tɛ nɛ, nɛ mɔ hu ma. Ma nɛ dɛ minutes mɔlɔ to 'bu, nɛ nde ma fia ia, nɛ mɔ yala, nɛ mɔ nyɔγγo 'bɔ́ ma do ka sū, nɛ zā mɔ hɛ́ 'bɔ́... lǎ.

– Nɛ wa sa li nɛ na pāsáγγo we gɛ, ma fanga wena ?

Zabusu : lǎ, we kɛ ma ɔ fā.

– ɔ́ fā ?

Zabusu : lǎ, nɛ nde ngo gili fā nɛ bɔ́a: mbe nɛ fānga wena, nɛ mbee nɛ ɔ́ ɛ́fɛ́, nɛ nde ma fángá ngboo gɔ.

– Nɛ wa mi ma i do ?

Zabusu : Wa pɛ ma tɛ ngo zubu, nɛ mbe nɛ wa pɛ ma tɛ fala tū nù safɔ i. Mɔ gɔmɔ nù vɛ nɛ mɔ pɛ fala ni. Tabi nyanga mbi tɛ kɛ ma mbulu nɛ ma tɛ ni, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ pɛ ma dɛ olo nɛ ni. To mɔ wa 'bɔ́ fɔɛ 'da mɔ sū, kɔ tɛnɔ kɛ ma mbulu ni, nɛ mɔ pɛ do olo tɛ ni vɛ, nɛ ma hɔ do falanɔ ni sū.

– Tε kɔ ɡɔtɔ kɔnɔ ?

Zabusu : Tε kɔ ɡɔtɔ kɔnɔ.

– Nε mɔ pε ma ndenge nε nεe ?

Zabusu : Mɔ nε, nε mɔ ɡɔmɔ n̄i dε ngo ngo ngo v̄ε, ma nε e v̄ε do'do ni, nε mɔ kala gbālā pāsanggo ni, nε mɔ kpā, kpā kpā ma sū, nε mɔ fo n̄i dε ngo nε bi sī bi sī bi sī, nε mɔ la ma dε di ni, nε mɔ si. 'Do nε mɔ hɔ sε, nε nde bɔlɔ nε ma hɔa, ma ɔ mbii. Ma nε hɔ dε ngo ndambo do'do, nε mɔ fo kɔ nε kpo kpo kpo, nε ma ba be wula fala, takɔ nwá ki ni li nwá nε ma gā wena... l̄i.

– Ní a wa pε ma wena 'bɔ do zεkε 'da ... ?

Zabusu : Do 'da fala mi do kpale 'bɔ nε kenɔ ɡε iko. Di dɔ wa pε ma wena. Wa tε tεkε 'bɔ ma dε tε nu tɔa ɡε tεka īi.

– Nε ma dε safɔ i ... zεkε nε nde?

Zabusu : Ma dε safɔ i do 'da fala kpale kε wa mi... mbe ma dε zεkε kpo do ndambo tabi zεkε bɔa, ya nwá nε ma gā v̄ε ia, we kε 'da kálá ma ɡɔ. Nwá nε hɔ nza, 'dati a fenge kɔni ya ma hɔa nza ia.

Gázákòlá p.199 : *variété de la plante fásánggò, non identifiée.*

Timbisa

Mε a mbe ngo gili pāsanggo. Nε nde nwa nε si t̄ε ε do gele pāsanggonɔ, we kε nwá nε gba sanga tε ngbe ɔ nε sala nyanga kɔla ni. Nε nwá nε a tū.

Wa mi ma mi ɔ nε ogele pāsanggo ni, nε wa nyɔngɔ 'bɔ nyɔngɔ ɔ nε gele pāsanggo ni.

Gbàli (*voir* silígbàli)

*Plante rampante (Papil. Vigna unguiculata),
cultivée pour ses jeunes pousses, fruits verts et graines*

Monzabana J.P. ('Bokuda)

Gbàli mε a sanggo wa kpa ma 'da le tabi safɔ. Mbè nε ma hɔ iko, nε mbe wa mí ma m̄i. Ma hɔ, nε ma gba k̄ɔ ε gba ɔ nε kúndè ni, nε ma d̄end̄εle wena, nε ma ɔ yèè. Li nwá nε á gā, nε ma sasala tale tabi mɔlɔ. Wala nε ma ɔ be 'bata, ma ó nε wala kunde, nε nde gbālā kɔ zā nε sεkεke, ma ɔ fila.

Gbàli mε a sanggo de wena, oyaa lε wa k̄ɔ zé ma wena.

- Wa dɔlɔ nwá nε, nε wa kesε ma v̄ε de wena, nε wa gi ma, nε wa zī gbenzεkεle t̄ε nε, nε wa a fū nzo tabi fū gbālā mɔ tabi fū m̄un̄u, nε wa lingi do ma, nε wa nyɔngɔ, nε nde ma de wena. Wa sa li nwá nε na "silígbàli".
- Ma wala, kɔ ma s̄ɔ, nε wa 'bi wala nε ni v̄ε, nε wa gi ma do kɔa nε, kɔ ma nε m̄okɔ nε, nε wa e n̄u, nε wele do wele a ma ngo 'b̄él̄ε kε 'da a dε nu a.
- Owino wala Bosobolo wa gi nwá nε ni v̄ε, nε wa nɔ ma do pèsèngù'dù.
- *Zagb* : Fala wala nε ma 'bana do 'bòtɔ nε, nε obenɔ wa 'bi ma, nε wa fi li we, kɔ ma b̄élé, nε wa nyɔngɔ gbālā kɔ zā nε.
- Wa lingi nwá nε gbaa, nε wa zī li wele we zεlε zu.

Zagbalafio : Gbàli do silí wa a nya wi. Oyaa lε wa t̄ɔ zé do gba we na : "Wà ɡónó sàngá silí dò gbàli ɡó", tabi "Wà ɡónó sàngá gbàli dò z̄ò ɡó", gulu nε na, wá wè tε ɡɔnɔ sanga owino kε owi kɔ wa kpo ni ɡɔ.

Gbòlò

*Petit arbre d'environ un mètre de hauteur;
les feuilles sont consommées comme légumes*

Mbuamò Cath.

Gbòlò mē a nwá sanggo, ma hɔ, nē ma ngala dē ngo ɔ nē olo li mētrē kpo ni, nē ma gba kō ε délé wena sílílí. Gā kili tē tē nē ɔ nē gba'biti zu kō wi gē. Nē nwá nē ma ɔ be yólá yólá ɔ nē nwá gbànyàmà ni. Ma wa wala, wala nē ɔ yónggóló yónggóló, ma ɔ dùdù, nē gā nē ma ɔ nē te kiliyō gē iko. Gbālā ko zā nē ɔ be sílílí iko.

– **Wa mí ma i do ?**

Wa mí gbòlò mi go, wa pē ma pēa ɔ nē kē mɔ pē do sēsē ni. Lē wia we pē 'bɔ ma safɔ i tabi tē 'da le nga. Fala kē mɔ ɔ do be fala mó mɔ, be nē... ɔ nē be fɔ sanggo ni, nē mɔ na, e pē tē 'bɔ mbe safɔ i, nē ε pē mbe le nga, kɔ 'da fala kē kolo tē tēa, kɔ ε nē safɔ i zēlē go, nē mɔ dɔlɔ ki ni iko.

Wa pē ma wena do zēkē 'da talē tabi nalē, fala lē mi do kɔni do nzonɔ ni. Mɔ to sē kɔni, tabi mɔ mi nzoe 'da mɔ, kɔ mɔ kpa be dia fala mi do sanggo mó mó, ɔ nē mbulu te, tabi do gɔtɔ kōnɔ, nē mɔ pé ma dē di ni iko, ya ma dé mɔ go.

Nē ma hɔ, kɔ fala kē ma hɔ dɔ wena, nē mɔ zu'du zā nē, zu'du zā nē, kpakɔ ma kpa wila fala, takɔ ma gā do dia nē. Mbe ma wia we ɔ pɔsɔ talē, ya ma ngala ia, ma ɔ pɔsɔ nalē, mbe go zēkē kpo, nē mɔ dɔ dɔla iko.

– Nē kē safɔ i, wa pē ti kɔni go?

Wa pē, lī wa pē ti kɔni sɔ! Tua kē mɔ to sē kɔni sū, nē fala ma ɔ be nē i mbulu te, i ? Mɔ kpa ta 'bɔ be fala, ɔ nē mbulu te do ba gɔtɔ né dē ti kɔni, kɔ mɔ ī, na ε pē sē di, nē ma de wena ni, dia nùì gē wia do be nwá sanggo mó ε ni, nē mɔ pē ma dē di dē ti kɔni dē di, ī, ma ki ya ma dé mɔ go. Nē mɔ zu'du sanga nē, nē ma nyelē.

– Nē ma gā 'do ... ?

Cath : O ! Mē a sanggo, ma wè we la ozēkē go. Mbe ma wia we ɔ nē o ... opɔsɔ talē, ya ma ngala ia, ma ɔ pɔsɔ nalē, mbe go zēkē kpo, nē mɔ dɔ dɔla iko.

– Aa! dɔlɔ nwá nē ? *Cath* : lī, dɔlɔ nwá nē.

– **Wa gi gbòlò né nde ?**

Telē tē gi gbòlɔ ma né : lē dɔlɔ nwá nē, gbini ma gbini, gbini zu nē gbini, gbini ma sū, nē mɔ si do ma, nē mɔ ba be kɔya nē mɔ kēsē ma kesa sū dē kɔ sani. Nē mɔ a lī ti nē, nē mɔ fɔlɔ tē nē. Kē mɔ fɔlɔ tē nē ia ni, nē mɔ ba sasoe mɔ nē gi nē ni, nē mɔ fɔlɔ tē nē, nē mɔ a kɔ saso, nē mɔ zī be lī ti nē be sī, nē mɔ zī lī gbēnzēkēlē tē nē, nē mɔ a tōē tē nē, nē mɔ e ma li we, ya mɔ tē kpè nu nē go. Kɔ ma mɔ ngo nōlō nē, ma mɔ ngo dē fúlù, nē mɔ ba tiki tabi pàpà, nē mɔ yufu do ma, ní do ní, na dɔ ma sí dē nù go. Kɔ ma fé ia ni, ya dā tō gbēnzēkēlē ma mɔkɔ ia, nē mɔ ɔmɔ tē yufu ma do'do. Be kɔyɔ boe, nē mɔ fóló dē 'da nē, tabi kula dɔkɔ, tabi kula sa'de, nē mɔ a 'da nē. Lē á sē tɔlɔ kɔyɔ go, tɔlɔ sa'de go, tɔlɔ dɔkɔ go, we kē mē a sanggo kē ma ba bâ. Ma wia we gi do kula mɔ. Kɔ ma nōlō ni fai, kɔ ma òsɔ, nē mɔ e ma nù. Be fū nzoe boe, nē mɔ a ngo nē. Nē mɔ lu kà, nē nē nyɔngɔ do ma.

– Ma ba wena?

Ma ba wena! Kē mɔ gi ma sū, kɔ mɔ mɔ ngo nyɔngɔ nē ni, ma wè na, mɔ nyóngó do kele go. Mɔ gi sē a ka, nē mɔ kɔtɔ dē zu nē, ɔ nē kē 'da yiki ni, nē mɔ dē, mɔ kɔ'bo ma né, sē nē mɔ

nyongɔ de. Mɔ kótó ma ɔ ne mɔ kɔtɔ sabinda iko gɔ, mɔ kótó né ne mɔ kɔ'bo ma kɔ'bo, né ke le kɔ'bo do yiki ni, se ne mɔ nyongɔ ma de. Ní a tɛle tɛ nyongɔ gbɔlɔ ma a ni.

We ke kpa a mɔ nyongɔ do dia ne, mɔ ba se i ... bŭi, bŭ tŕ... ke wa sa li ma na bŭ tŕ, ke wa ili ma ili, ŕ. Mɔ ba be ua sani ke ma do holo go'do ne boe, ne mɔ a bŭ tŕe ni... ɔ ne mɔ do mɔ 'bete ni, wa de ɔ ne wa de do mɔkpakpa ni, ne mɔ so bŭ mɔ 'bete mɔ dɔa ni de kɔ 'dɔlɔ go'do sani ni, ne mɔ a lì ngo ne, ne mɔ e ma de tɛ nu gele sani, ne ma hulu, ne ma ɔ na tŕ ni.

– Wa ili ma ili ?

Cath : lì, wa ili ma ili.

– Ne wa sa 'bo li ne na gbènzèkèlè ?

Cath : lì, gbènzèkèlè, ŕ. Wa ili ma sŭ. Ne mɔ fóló tɛ gbɔle... ne mɔ tɛ è ma li we gɔ, mɔ fɔlɔ de kɔ sasoe ia, ne mɔ ba lì tŕe ni, gbɛnzekɛle ni, ne mɔ a ma ngo ne sŭ, ne mɔ zī lì tɛ ne ndambo, ne mɔ e... We ke mɔ fɔlɔ tɛ ne ni, li tɛ nwá sanggoe ni boe, ma mɔkɔ se ne... ne mɔ e ma li we. Dì da dŕ ni, ne ma 'banda nŕlŕ fala ne kpo do gbɛnzekɛle ni, ne gbɛnzekɛle ma ne 'bili sanga ne... ke mɔ 'bili sɔ do be kɔya, ne li ne gā gā ni, ma nŕlɔ ne, kɔ ma ne mɔkɔ ne, ma 'bili ma vŕ, ma ɔ ne ke mɔ tu tua ni.

Bon, ma nŕlɔ fai, kɔ mɔ zɔ na, ma mɔ ngo de mŭlu de ngo, ma mɔ ngo de fú fú fú ni, ne mɔ luku ma... bá tiki, ne mɔ luku ma we zɔ na, ma mɔ ngo ngutu go'do ne i nde ma gɔa na, ma mbɔkɔ ia, ne mɔ e nŭ. Se ne mɔ lu ka, ne mɔ nyongɔ do ma.

Ma ndenge ne kpo ma wia kŕ do yiki, we ke gbɔlɔ ge ma wè 'bo na, mɔ nyongɔ do bŕ 'bo gɔ, mɔ nyongɔ do i ... do kpanga gɔ, ma ili tati ne do ka. Gulu ne na, le tŕ ne...

Mbùli

*Composite faisant des rosettes de feuilles,
puis plante érigée à fleurs blanches, très commune (Composita sp.)*

Mbuamɔ Cath.

Mbùli me a nwá sánggò. Tɛle tɛ ne ma ngala ɔ ne ke 'da 'dòlò'dólà ni. Nwá ne ma ɔ ne nwá sèsè ni, tŕ ne ɔ lù lù lù ni. Ma dó dò gbogbo zu ne, dó ne fila yèè (jaune), ne be gbālā de zā dó ne boe. Ne nde wa kpá mbùli kpa gɔ, wa mi ma mi. We kpa iko, dati fala ke wa wa fɔ kɔla ni, ma ɔ ne ke nɔɛnɔ wa mesena tɛ lì wala tenɔ wena ni, ne wa tɛ sŕ ma zā wɔkɔse ni, ne mbuli ma hɔ di ni. Ne ke winɔ wa kŕ we nyongɔ ma wena ni, se ne wa gbini kpala ne, gbogbo zu ne ma ɔ yèè ni, ne ma do be wala ne kɔ ne boe, ne wa pɛ ma pɛa, ɔ ne ke wa pɛ do tɛle tɛ pāsanggo, do sɛse. Se ne wa dɔlɔ ma, ne wa nyongɔ.

Ní a we nyongɔ nwá mbùli de wena, ne wa mba li ne do gele nwá sanggonɔ ɔ ne kúlúsà, tabi pásánggò, tabi sèsè, tabi lípàpá, se ne wa gi de. Ne mbùli ma fàngà gɔ, kɔ wa mba li ne do pásanggo, ne ma we kŕ, ne ma gbɛ mbe ngawi 'da pásanggo, ne ma mbókó. We ke pásanggo ma fàngà wena.

Sèsè

*Fèves; nom de plusieurs espèces d'herbes annuelles
dont les feuilles sont consommées comme légumes*

Sèsè me a nwá sanggo wa pɛ ma pɛa. Gbālā ne ma ɔ be sɛkɛkɛ, ne nde ma ɔ tŭ. Wa pɛ, kɔ ma la tŭ bɔa, ne ma mɔ ngo hɔ ne. Ma hɔ gbàà nde tɛ bɔlɔ ne ɔ fila, kɔ ma la pɔsɔ kpo, ne ma mɔ ngo fɛngɛ ne. Li nwá ne ɔ a dudu yólá yólá. Ne ma dó do gbogbo zŭ ne, ne nde gbālā kɔ zā ne, ma ɔ be sílílí, ne ma ɔ be tŭ.

Wa pe sèsè te safo, tabi te olo zubu, tabi te olo dèle tɔa, tabi olo zugbulu te ke ma mbulu ni :
on sème les fèves aux champs, derrière les maisons, sur les dépotoirs, etc.

Mbuamɔ Cathérine

Sèsè mɛ a nwá sanggo wa pe ma pɛa. Gbālā nɛ ma ɔ be sɛkɛkɛ, nɛ nde ma ɔ tū. Ma te 'bo do ngonga pe ma boe, tua le pe do gele ngongano vɛ, ya ma wé se go. Ndakisa : ɔ na ke le mi kɔni do zɛkɛ 'da nale, do nzonɔ ni, mɔ wia we pe sɛsɛ do ngonga ni. ɔ na ke di dɔ ni ma te zandoe wena, we duzu ke wa i ti elaka* nɛ wa mi nɛ ni, wa mi do zɛkɛ 'da nale. Ma ho te 'bo di do zɛkɛ 'da gazala goe? Mɔ nɛ di zando i, ya mɔ kpa ma wena, we ke wa mi zi ma te safo mɔ, 'da fala wa mi do kɔni ni, nɛ di da dɔ ni wa wia te dɔlo ma. Ma ɔa ta 'bo safo mɔ nɛ? Zɛkɛ tale, zɛkɛ nale goe? Ma gā de ngo. Ma 'bana...

Le pe ma pɛa, le mí mi go, le pe pɛa né ndenge ke le pe do gbɔle ni. Nɛ ma mɔ ngo, ma ho ta 'bo ia, nɛ mɔ zu'du zā nɛ. Yolo do pɔsɔ tale, pɔsɔ nale, ya ma mɔ ngo de nwá nɛ, ma mɔ ngo ngala nɛ. Kɔ ma nɛ ho ta 'bo zɛkɛ tale, zɛkɛ nale de i mɔ, ní a ma ngala do dia nɛ, nɛ mɔ dɔlo ma, nɛ mɔ wia we nyɔngo ma.

Ní a ma a kpale ke le mi ma do elaka* ɔ nɛ ke mi tɔa ni. Le mi ma do 'da fala nu fɛ mi kɔni, do nu fɛ mi nzo, nɛ le kpa sɛsɛ wena de. Kɔ gele zā zekɛnɔ iko, ya ma bina.

– Nɛ **wa pe ma wena i do?** Wa pe 'bo mbe 'do tɔa ..?

'Do tɔa nga tabi safo i. Bon, ke safo i ni, nɛ mɔ ke'ba na, dɔ kɔni ó ngo nɛ go. Kɔni ɔ ngo nɛ, nɛ nwá nɛ nganda sū, ya nwá nɛ dé do dia nɛ go. Mɔ pe ta 'bo ma, nɛ ngo nɛ ɔ iko. Tua ke mɛ a nwá sanggo ke ma kɔa ta 'bo wese, ma kò ti gɔlɔ ngbɛ e kpale go.

– Nɛ **we nyɔngo sèsè**, wa nyɔngo ma nê?

Tɛle te nyɔngo sɛsɛ ma ke :

- Le dɔlo ta 'bo ma safo i, nɛ le si do ma. Nɛ le kɛsɛ ma silili do be kɔya de kɔ sani sū, nɛ le fɔlo te nɛ. Nɛ ke le fɔlo te nɛ ia ni, le wia we a kɔ sasoe, nɛ le e ma li we, le a li ti nɛ, nɛ le gbɛ ma, nɛ ma fe.
- Kɔ tabi mɔ kɔ na, e nɛ gi do fila nɔ, nɛ mɔ a fila nɔ ngo nɛ, nɛ mɔ do li we. Kɔ mɔ kɔ na, e nɛ gi do kambili, nɛ mɔ fɔlo te nɛ, nɛ ma e, nɛ mɔ ba sasoe mɔ nɛ gi nɛ ni, nɛ mɔ a nɔe kɔ nɛ, nɛ mɔ e li we. Ma ho kambili do, nɛ mɔ mɔ ngo so ma de 'do nɛ, nɛ mɔ mɔ ngo hana ma fai, nɛ ma fe sū, nɛ mɔ a li ngo nɛ, nɛ mɔ a tɔɛ, nɛ mɔ kpe nu nɛ.
- Fala ke mɔ ɔ do be ndambo kɔɔ we a 'da nɛ boe, nɛ mɔ a 'da nɛ. Tabi be fū nzo boe we a ngo nɛ, nɛ mɔ a te nɛ. Ní a tɛle te gi sɛsɛ ma a ni.
- Nɛ mɔ nyɔngo do ka, mɔ nyɔngo do bɔ, mɔ nyɔngo do kɔngga. Ki ni sū, tua ke sɛsɛ ma bá go. Ma ɔ nɛ tɛle te sabinda ni, tua ma kɔa mɛnɔ vɛ. Ka bina, nɛ mɔ nyɔngo se do bɔ, bɔ bina, nɛ mɔ nyɔngo se do kɔngga, kɔngga bina, nɛ mɔ to se mutɛkɛ, nɛ mɔ lu, nɛ mɔ nyɔngo nɛ (fufu).

'Bobazolo Ndonggo

Sèsè mɛ a sanggo ke ma de wena, mɔ gi nɛ ma ũnu sī ni. Nɛ 'dati kpa ma, mɔ gɔmɔ nù de ngo, ɔ na jardin, nɛ mɔ labourer* ma vɛ. Nɛ mɔ ba kpala sɛsɛ, nɛ mɔ ya yaka do ngo nɛ né né né... kpā nɛ vɛ, nɛ ma e. Nɛ mɔ labourer* 'bo mbe ma, na dɔ sa'de te, k'a nyóngó gbālā nɛ, kɔ ma 'danga go.

Nɛ ma ɔ ni, nɛ kolo te ngo nɛ, nɛ sɛsɛ ni ho, nɛ mɔ zo se 'bɔlo nɛ, nde ma de wena. Nɛ 'dati takɔ ma ho wele ni, nɛ wa zu'du zā nɛ kpo kpo kpo vɛ do'do, nɛ sanga nɛ de wula, takɔ ma gā. Bon mɔ si, nɛ mɔ 'bili nyanga nɛ, ki ni wa ké kɛsa go, we ke ma 'bana do be, ma a mbɔko iko, ma do li wena. Mɛ a sanggo ke ma do nɔ wena.

Nε mɔ fɔlɔ tɛ nɛ v̄ɛ do'do, nɛ mɔ a kɔ saso, nɛ mɔ gi ma ni, nɛ ma mbɔkɔ, nɛ mɔ a nɔ, fila nɔ tɛ nɛ. Ki ni wa kálíngá ma do kambili go, nɛ fila nɔɛ ya de ma. Nde mɛ a sanggo ma de wena, ma ɛf̄ɛ wena, ma do lì wena, ma do tɔkɔ t̄ɛ a de wena.

– Nε ma de 'bɔ zɛɛ dea ?

Wi ni: Mɛ de zɛɛ mɛ a wala nɛ, nɛ nde a gili nɛ bɔa. We kɛ sɛsɛ kɛ wa de do zɛɛ ni mɛ a fila nɛ. Zɛɛ nɛ ma tɛ mbe zɛɛ kɛ z̄ɛ mi t̄ɔa we nɛ h̄a mɔ : zɛɛ gbalitɔkɔ kɛ ma de wele, kɛ z̄a a h̄ana wena, nɛ a fɛ fɛngá ni, do ti gbali a v̄ɛ ɔ nɛ nɔ 'bete ni. Sɛ nɛ wa de wala.. nwá kɛ fila ni, nɛ wa de ma do ina nɛ, ina gbalitɔkɔ⁵⁷ ni.

Wa mba ma do te zamɔ ge li ma tètòkò⁵⁸. Te tɔkɔ, tɔkɔ nɛ ɔ fila, wa gi 'bɔ do nyɔngɔmɔ ntango kɛ wele do zɛɛ nɛ tɔkɔ ma t̄ɛ a bina, tɔkɛ 'da a yu do'do, nɛ a 'bana wena do lì iko ni. Nɛ wa hunu ma do bangga, nɛ wa a sucre tɛ nɛ ndambo, n'a nɔ we do kɛ tɔkɛ gese t̄ɛ ɛ da d̄ɔ. Lɛ sa li ma na, te tɔkɔ.

Sòlè

*Plante herbacée, fruits noirs (Solan.: Solanum sp.),
cultivée pour ses feuilles consommées comme légumes*

Mbuamɔ Cathérine

Sòlè mɛ a sanggo, ma ngala de ngo ɔ nɛ f̄asanggo ni, olo li mètrɛ kpo, fala kɛ ma kpa dia nù ni. Be t̄ɛ nɛ ɔ be sílílí, nɛ nwá ɔ be yólá yólá, nɛ ma ɔ t̄ú. Ma wala do gbogbo zu nɛ, nɛ wala nɛ ɔ be sílílí, ma ḡà ɔ nɛ wala p̄asanggo go. Nɛ nde gbālā kɔ z̄a nɛ ma wia k̄ɔ do gbālā p̄asanggo ni, ma ɔ be f̄ê búútútú. Nɛ nde wa nyóngó wala nɛ go, wa nyongo ìta nɛ a nwá nɛ, nɛ nde ma fanga nɛa ngo f̄asanggo.

Wa pɛ ma safɔ, ngo zubu, olo dèlè t̄à, zugbulu te kɛ ma mbulu ni, ní do ní. Kɔ fala kɛ ma hɔ zamɔ i ni, nɛ nde mɛ a onɔɛnɔ kɛ wa li wala nɛ, nɛ wa s̄ɔ ma ni.

Nɛ nde ngo sɔɛ, wa de do to nde?

- Wa nyongo nwá nɛ nyonga, ma fanga nɛa ngo f̄asanggo.
- Wa to 'bɔ nwá nɛ, li lí nɛ ɔ mbii, nɛ wa a 'dɔ lì, nɛ wa tekpe, nɛ wa a do z̄a wi tɛ zɛɛ 'dangba kɔ z̄a a.
- Wa dɔlɔ 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa lingi ma, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa z̄í lì tɛ nɛ, nɛ wa z̄í li be, we zɛɛ ngbala wi.
- Nɛ nde liā sɔɛ, wa mba ma do liā bànggànzà, nɛ wa fɔlɔ t̄ɛ nɛ, nɛ wa n̄l̄ú ma, nɛ wa a lì t̄ɛ nɛ, nɛ wa z̄í ma li wele we zɛɛ dinzo.
- *Yombo* : 'Da fala zɛɛ wa sa li ma na nda'ba h̄ɛ kɔ geɛ wi ni, kɔ ma ba mɔ, nɛ wa nɛ, nɛ wa dɔlɔ nwá sɔɛ, nɛ wa hu ma, nɛ mɔ nyongo, nɛ ma e zɛɛ ma.
- Wa ndɔ ma do bili gbale, we kɛ ogbale wa k̄ɔ wala sɔɛ wena.

'Bobazolo Ndonggo

Sɔɛ ma a p̄a, nɛ wa mi ma mi. Nɛ kɛ wa mi ni, nɛ ma nɛ hɔ nɛ, nɛ ma p̄a ɔ na p̄asanggo ni 'bɔ, ndenge nɛ ma fala nɛ kpo do p̄asanggo. Nɛ wa mi ma, nɛ ma ɔ ní, ma nɛ ḡa nɛ, nɛ wa nɛ, nɛ wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa si nɛ, nɛ wa a, fɔlɔ tɛ nɛ v̄ɛ, nɛ wa a ma kɔ saso. Wa nɛ a kɔ saso do'do, nɛ wa gi ma, ma nɛ mbɔkɔ nɛ, nɛ wa a nɔ tɛ nɛ, nɛ wa ba, nɛ wa do nù, nɛ wa lu ka nɛ, nɛ nde nɛ nyongo, ma ɛf̄ɛ de wena. Nde ti geɛ nɛ a p̄a né kɛ 'da p̄asanggo ni 'bɔ.

– Nɛ wa mi ma ndenge nɛe?

⁵⁷ Gbàlitòkò : *nom d'une maladie : oedème généralisé, insuffisance cardiaque.*

⁵⁸ Tètòkò : *petit arbre à sève rouge sang, en sol humide, bois léger (Gutt. : Harungana Madagascarensis).*

Wa yolo, ne wa gɔmɔ nù de ngo né ke 'da pāsanggo ni, ne wa pi ma de te ngenggele ne... gbàlà ne ni ngenggele ne vɛ, ne wa yese ma. Ne wa ne yese ma, ne ma ne ho olo ne ni, kolo ne te olo ne ni, ne ma ho ma vɛ de nza de wena, ɔ na pāsanggo ni 'bo.

Tòkò

*'Taro', colocase (Arac.: Colocasia esculenta),
cultivée pour les tubercules comestibles et les feuilles consommées comme légumes*

Mbuamɔ Cath

Tòkò me a kpale, wa mi ma mî, ne ma sanza nu kɔ ne délé wena, ne ma ngala be sî, fala ke nù dé wena ni, ne ngàlá ne de ngo wia we ho metre kpo. Li nwá ne gá wena ɔ ne li nwá gbàzàlà ni. Ne te tɛ ne ma ɔ 'bo ne te te gbàzàlà ni, ne nde tɛ tɛ ne bina. Ne líá ne ma le yónggóló yónggóló, ma be dùdù ɔ ne liā gǎlɛnyà, ne nde te ne ni be kpolo boe. Tòkò hó iko gɔ, wa mi ma mî. Wa mi safɔ tabi 'do tɔa.

Ngɔ gili toko ma nale : fílá tòkò, do fɛ̀ tòkò, do tòkò ngbaka ke ma ɔ kpùyyèè ni, do tòkò dānggá. 'Da le nga wa nyɔngɔ wena a gili ne boa : fɛ̀a toko do fila toko.

- **fila toko** : wa gi nwá ne, ne wa nyɔngɔ, tabi wa gi liā ne, ne wa nyɔngɔ.
 - * Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa kɛse ma sū, ne wa fɔlɔ tɛ ne, ne wa a 'do nɔ, ne wa hana ma fai kɔ ma fe, ne mɔ á li ti ne, ne mɔ a tɔ tɛ ne, fala ke kula kɔyɔ tabi kula sa'de boe, ne mɔ é sanga ne de 'da ne, tabi dɔkɔ boe, ne mɔ á 'da ne. Kɔ ma mbɔkɔ, ne mɔ é nù. Kɔ fala ke fū nzo boe, ne mɔ á te ne, ne mɔ e nù, ne mɔ nyɔngɔ do kà tabi bɔ́ tabi kpánggà, tabi liā toké 'bo, tabi gí kà'dānggà, ya ma dè wena.
 - * Wa zā liā ne, ne wa fɔlɔ te ne, ne mɔ á kɔ saso, ne mɔ a li ti ne, ne mɔ e li we. Ne ma nɔlɔ, kɔ fala ke kɔa te ne dókó de ngo, ne mɔ í na, ma mbɔkɔ ia, ne mɔ é ma nù, ne mɔ tene li ti ne, ne mɔ so gɛ̀á li de kɔ sani, ne mɔ ba ma, ne mɔ fɔlɔ tɛ ne kpo kpo vɛ, ne mɔ a kɔ sani. Fala ke fo sanggo bina, ne mɔ tene nɔ, ne ne dí do ma, ne ne nyóngó, tabi nɔ 'bo bina, ne ne nyɔngɔ iko, ne ne nɔ li ngo ne.
- **fɛ̀ toko** : le nyóngó nwá ne gɔ, we ke, mɔ nyɔngɔ nwá ne, ne ma tala nu mɔ wena. Le nyɔngɔ tati ne a liā ne. Tɛ̀lé te nyɔngɔ liā ne ma wia kɔ do fila toko.
- **gbàtòkò** tabi **tòkò ngbàkà** : wa nyóngó nwá ne gɔ, ne wa nyóngó líá ne gɔ.
- **tòkò dānggá** tabi **tòkò gbálángándá** : me a mbè ngo gili gbàtòkò. Ki ni wa nyɔngɔ liā ne nyɔngɔ. Liā ne gá be gɔ, ma a be wɔr wɔr wɔr, ma dùlù gɔ, ma be dó. Kɔ liā ne ɔ be fɛ̀, kɔ mɔ gi ma, ya ma té fū ngboo gɔ, kɔ mɔ fɔlɔ tɛ ne, ya ma dé dɔndò wena, ne ma ba bâ. Ne fala ke mɔ nyɔngɔ ma, ne ma de dɔndò kɔ nu mɔ ɔ ne dàmbù ni. Ma ke di dɔ ni, odele winɔ wa kɔ 'bo gene mi ma ɔ ne ke 'da oyaa le zi dati gɔ, wa la fala ne dô.

Bobazolo Ndongo

Toko, ma we duzu mi ma safɔ. Ne wa mi mbè 'do tɔa. Mba gɔ, we duzu ke mɔ mi 'do tɔa nga, mbe toko wa dɔlɔ nwá ne, ne wa gi gi. Gi nwá ne, ne wa nyɔngɔ, lu ka de te ne, ne wa nyɔngɔ. Ke a nè safɔ we fa sanggo gɔ ni, kɔ a lengge we gi nyɔngɔmɔ dɔ hā obeno takɔ na, ne nyɔngɔ te we ma ba ne ni, n'a dɔlɔ nwá ne, nzo'dí ne, ke ma kunu 'da kálá gɔe ni, n'a dɔlɔ ma, n'a kɛse vɛ we gi ma, ne ne nyɔngɔ.

Gili toko boa : mbe a fɛ̀a ni, ne mbe a tū ne. Fɛ̀ ke wa nyɔngɔ nwá ne gɔ. Ke wa nyɔngɔ a tū ké. Ne liā ne vɛ ge wa mba, ne wa nyo nyɔngɔ. Ma le wena. Nde tū ke lé dɔ gɔ. Ne me le dɔ dɔ a fɛ̀a ke. Kɔ wa zā ma, kɔ wa gi ma vɛ, kɔ ma ne mbɔkɔ ne, ne wa do nù, ne wa fɔlɔ te ne,

ne wa kē de kō ne vē, ne ne nyɔngɔ, ne zā ne hē, ne ne dungu nù, se ne naa be mɔ ngo fa gele sanggo, tako a gi ma de.

– Kɔ wa gi ma gi ?

Ì, wa gí ma gi, wa nyóngó do tɔlɔ ne gɔ

– Wa tó gɔ?

Wa tó liā ne gɔ, wa gi do kili ne.

– Wa fo kɔa 'do ne ?

Wa se 'do ne vē, ne wa do li we, ne wa gi ma do nguakasa, ne wa ba ma, ne mɔ nyɔngɔ ki ni, we ke ki ni ma de wena. Ne mbe wa gí, ne wa fɔlɔ te ne iko, ne wa hā ma, ne mɔ nyɔngɔ, nde ma de wena. Gulu we 'da toko le kōa we mi ne wena, mbe do 'do tɔa ne mbe 'bɔ safɔ i. Mɔ né, ne mɔ zā 'bɔ, ne mɔ a li we, ne ma ne we beɛ ne, ne mɔ gbɛɛ te ne vē, ne mɔ nyɔngɔ vē, ne mɔ nɔ li 'do ne, ne mɔ ne we wa mɛ. Ní a ma de wena. Nde wa nyóngó ma do tɔlɔ ne gɔ.

– Ke safɔ i ne wa mi ma ti kɔni tabi ti gele kpale ?

Sango, falanɔ vē : ti kɔni, zā nzo, falanɔ vē wa mi ma ne wa kō. Wa mí 'do lí gɔ, wa mi te fala ke ma do nga nù ni. Ma póná* gɔ.

– Wa mi ma wena do zeke 'da ge ?

Ma pònà* zeke gɔ. Zeke 'da gazeɛ, ne wa mi mi, zeke 'da mɔlɔ ne wa mi mi, zeke 'da tale ne wa mi mi, ma pònà* tū gɔ.

– Ne wa mi ma sɔe ge ɔ na ke zeke 'da tale ni, ne mɔ zā se 'do zeke ne e ?

Ì, le tóló zeke ne gɔ. Mɔ ĩ na, ma kua, mɔ mi, kɔ ma sanza wena ia, ya ma lia ia.

– Kasi ma kua tabi...

'Do ne wena ni...

– Mɔ mi sɔe ge, ne ma kua 'do tabi zeke kpo tabi ?

Zeke kpo ya ma kó gɔ, ma wia li ɔ zeke bɔa, tale, ma 'bana ko ne ia, nale ne nde ma kua di nyɛɛ ia. Kɔ ma ne hɔ te mɔlɔ do gazeɛ do sambo ni, mɔ zā ma, ya liā ne gā ia.

Wena wa zā ma do 'da fala sabelɛ... ĩ... 'Do ki ni ma de wena do 'da fala sabelɛ ya li ne de wena.

– Wena mɔ mi ma do zeke 'da tale, nale, mɔlɔ, se ne fala sabelɛ ne mɔ ...

Ne mɔ ma ngo 'banda zā ne. Gbaa, ma ne hɔ ntango* sabelɛ, ne ma kolo vē, ne mɔ kpá 'bɔ nwá ne nza gɔ. Ne mɔ lengge na, ma kumu, ya ma kùmù gɔ. Ma ne hɔ te zeke 'da tale, mɔ ne hɔ ngenggeɛ ne, ne ma kunu vē de olo ne iko. Ya ma fé ti nù gɔ. Gulu we 'da toko hā ni.

Tòkò'dò (O : tògò'dò)

Plante légumineuse, ressemblant à "fásánggò"; non identifiée. p.351.

Mbuamɔ Catharina

Me a nwá sanggo, ma kpa dia nù ne ma ngala de ngo ɔ ne olo li metɛ kpo. Ne nde teɛ te ne wia kō do fásanggo, ne nde 'bali mɔ kpo li nwá ne gā nea ngo nwá fásanggo, ne ma ɔ tū

mbiì. Ne te tẽ ne do nwá ne ma ɔ kè kè kè. Wala ne boe, ma ɔ ne wala fāsanggo, ne nde ma gā nea ngo ne, ma ɔ ne gbà'bítí zu nyanga wi. Ne gbālā kɔ zā ne ɔ sílílí, ɔ ne gbālā fāsanggo ni.

Wa pe ma pea, safo tabi 'da le olo dele tɔa. Ne nde wa pé 'bɔ ma wena wena go.

Wa nyɔngɔ nwá ne nyɔngɔ. Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa kesɛ ma, ne wa gi ma tele te ke wa gi do fāsanggo ni. 'Bali mɔ kpo, ya ma mókó de wena ɔ ne ke 'da fāsanggo go. Gulu ne hā mbe winɔ wa kò ma ngboo we nyɔngɔ ne go. Dia fẽ na, wa gi ma do dia sanggo ɔ ne mɔ sòkpá, ne wa te kèsè ma dele wena go.

Yìkì (O : dàli)

*Herbe suffrutescente, plante à fibres (Conchorus olitorius);
les feuilles et l'écorce sont consommées comme légumes mucilagineux*

Mbuamɔ Catharina

Yìkì me a te, ma ngálá wena go, ma dɛndɛle do nù ge, ne nwá ne dele wena, ne te ne lo de wena, ne lí gbala ne ɔ boe. Ne wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, me a nyɔngɔmɔ.

Wa mi ma 'do tɔa tabi safo. Ne nde ngo gili ne bɔa. Mbèé ne, mɔ 'bala, ne ma ɔ fě̀à, me a fě̀ yìkì. Ne mbèé ne, mɔ 'bálá, ne ma ɔ fila ɔ ne kúlà ni, me a yìkì kúlà.

Wa sa 'bɔ li yìkì kúlà na, dɔ̀ndɔ̀lɔ̀ndó (tábì : dɔ̀ndɔ̀lɔ̀nggó) (*liane glabre (Hippocr. : Simirestis Tisserantii)*). Ma gá nea ngo fě̀ yìkì. Né ndé wa nyɔngɔ ma v̄e ɔ ne yìkì iko. Ní à lí yìkì ma tàlè : 'do Gemena wa sa li ma na : dɔ̀ndɔ̀longgo tabi dali, ne wi Karawa i wa sa li ma na, yìkì.

We nyɔngɔ ma nyɔngɔ ni

Le gbini tẽ ne, ne le 'dene ma be sī be sī, ne le do ma dɔa, ne le fɔlɔ tẽ ne. Ne mɔ élé kɔa tẽ ne de kɔ sani, ne mɔ do li li we, kɔ ma ba we mbòò, ne mɔ á ti ne, ne mɔ 'bala ma fai, kɔ ma ba, ne mɔ yulu sa'da ne 'do lí ne do'do, ne mɔ ba lí ne ni, ne mɔ a ma te ti sanggo ke mɔ gi sɔ ni, tabi kɔyɔ, tabi sa'de, tabi ngbesɛ, tabi gbànzíkó'dò, pāsanggo, ní dò ní. 'Bali sanggo ke wa gí do yìkì go me a sanggonɔ ke ma ba bâ ni.

Yìkì de 'bɔ zɛle dɛa

- Fala ke wuko nàá zā, kɔ fala ke zā a ma 'da 'danga, ne wa dɔlɔ nwá yìkì, ne wa 'bala ma de 'do lí, ne ma ba bâ, ne wa a do zā a, takɔ ma gẽ go'do zā a yílílí, te ke ma 'bili we 'danga ne ni. Tabi fala ke nwá ne bina, ne wa gbini te ne, ne wa ze ma sū, ne wa 'bala ma, ɔ ne ke le 'bala we gi we nyɔngɔ ne ni, ne a nɔ, tabi a a 'bɔ do zā a.
- Ne te ne ni, wa dɔ 'bɔ do mbítò, ne wa hɔlɔ do tí gulu wí nàá zā ke a na musta ma zɛle tí gulu a ne ni.
- *Timb* : Fala ke wele a nɔa 'dā ina, ne wa 'bala yìkì, ne wa e nu a, ne a nɔ, ne a ɔlɔ gbòngbóó, ne ngo sila a sa.
- Wa de 'bɔ do zɛle ku'ba.

We mi ma

Le gbini ya 'banzi zu ne, ne mɔ zā kɔ, ne mɔ mi ma. Wena we mi de wula fala iko ni, ma wè ngboo go, wena wa mi ma de gulu zugbulu te. Ne mɔ zī be ma do nyanga ne, wa zá kɔe gā gā go, wa zī do nyanga ne, ne ma le tẽ ɛ do zugbulu te ni. Ne be nwá ke zu ne ni, ma kolo, ne ma ala sū, se ne te ne ni ma mɔ ngo gbala mbé ne. Mi lingga na, mɔ wia we mi ne ma ɔ 'do zɛke né tale do nale, ya ki ni ya ma ndua nyanga sanza ma. Ma sanza dele wena, wena, wena.

– Ne mɔ mi wena do zɛke ge ?

Ma sàkà zéke go. Ne ma mɔ ngo sanza ma né 'do zéke tale, ne ma gba kɔ́e do wena. Ne ma te wè di fala nyɔngɔ ne go, we ke fala do ke mɔ 'bala ma, kɔ ma ba do dia ne ni, ma wia na, nwá te ne ni ma ala sū, ne te te ne ma ɔ be ɔ ne te i ... fɛlɛ lɛ enze do gua lɛ sa li ma na ngungge ni. Ma dulu ta 'bɔ, ne li gbala ne ɔ ni, sɛ a mɔ gbini ma, ne mɔ 'bala, ne ma ba de.

We ke ma 'bana do bɔtɔ ne kɔ ma sanza, ya ma te d̀l̀l̀ go, kɔ ma ɔ be né do nwá te ne. Ne mɔ gbini, ne mɔ 'dɛngge nwá ne 'dɛngga, kɔ mɔ 'bala ma, ma bá do dia ne go. Mɔ gi ma ia, tabi mɔ e te we na ma ba we ba ni, ne ma gɔnɔ v̄e, ne ma ɔ ne mɔ gi do dambu iko ni. Tua ke ba ke 'da dambu do yiki ma kesena.

Ní a yiki ma s̄ ɔ ne 'do zéke mɔlɔ do 'do zéke gazala, ma ɔ wá sabɛlɛ mobimba* ni. Ki ni mɔ gbini ma, ma dulu wena. Ne wa wia te 'bala ma, kɔ mɔ gi do'do, ne mɔ do 'bɔ sa'da ne ngo. Ne 'do ne 'bɔ, mɔ ne gi mbé nyɔngɔmɔ, ne mɔ ba sa'da ki ni, ne mɔ 'bala ma. Ki ni we ke ma ɔa fai, ne ma s̄a ngboo, ma ngbongbo yiki ngboo, bɔlɔ ne dulu wena.

– Ní a ke 'do zéke tale ni, mɔ wè te nyɔngɔ ma go?

Mɔ wia te gbini ne, we nyɔngɔ ne, fala ke mɔ zɔlɔ ma ni. Kasi* ki ni ma te dè ngboo go. Mɔ 'bala sɛ ma, ma ɔ f̄e'a 'b̀s̀è̀è̀è̀ iko. Ne ma ndí do dia ne go.

Ní a wa mi ma do i... ma sàkà go. Mi yiki ma sàkà na do zéke tabi do kɔ tū ké né go. Mɔ kpa te mɛ 'bɔ ma, ne mɔ mi ma iko, tua ma a kpale ke ma do elaka* ne bina. Mɔ mí ma wena te safɔ i, ne mbe fala ke mɔ ī na safɔe nyɛlɛ wena ne mɔ mi 'bɔ mbe de 'do tɔa nga, kɔ wa kpa nyɔngɔ mɔ, ne wa gbini ma d̄ ne wa gi ma. Ní a tɛlɛ te, tɛlɛ te yiki, mi ne h̄a i.

Ne we gi ma

Mɔ gbini ma ia ni, ne mɔ ... mɔ gbini sanga ne hɔ tabi na 'bili ne tale, ne mɔ i ... mɔ ba tiki, tabi be te, be do te ke ɔ dudu, ne mɔ e ma ngo te, ne mɔ ze ma, ze ma, ze ma, ze ma sū, kpako ma mbɔkɔ te te ne. Ne mɔ ne ze ma ni kpa te ne ia, ne mɔ do ma li we i dɔa, do ma de li we i sū, ne ma fe hio hio hio do'do.

Ne mɔ so l̄i, ne mɔ e li we, ne ma ba we, ne mɔ fɔlɔ te ne, te ndi ke z̄e we mɔ dɔa ni do'do, ne mɔ fɔlɔ te ne sū, ne mɔ a l̄i ti ne. Ne mɔ a be l̄i ke mɔ ne 'bala do ma ni, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ e li we, ne ma te bà we wena go, ma wu wuka. Ne mɔ 'banda ē ma te te ne, ē ma te te ne mɔ zɛa sɔ ni de 'do l̄i sū, ne mɔ da te ne n̄. Ne mɔ 'banda 'bala ma nganda wena, 'bala ma ni fai, ne ma ba ɔ na ke ma wia te 'bɔ ni. Mɔ ne ba kɔ sani de ngo né ni, ne mɔ ī na, di da d̄ ni ma ba ia, ne mɔ yulu sa'da ke sɔ kɔ ne ni, mɔ yulu sa'da ke sɔ mɔ ēa de 'do l̄i ni, yulu ma 'do ne v̄e, ne mɔ la 'dikita tati ne a l̄i ne.

Ki ni ya mɔ gi sɔ sanggo 'da mɔ dati, ma mbɔkɔ ia, ne be li t̄ɛ ti ne be s̄i ni, ne mɔ ba ma ti sanggoe, ne mɔ tɛne l̄i ti t̄ɛ ni de 'da yiki mɔ 'bala ni, ne mɔ ze do ma, ze do ma ne nga, kpako t̄ɛ ni ma le de z̄a yiki ni sū. Ne mɔ ba, ne mɔ a de ngo sanggoe, ne mɔ yufu ma tabi do kele nde, tabi do kpo mbe te te ke mɔ gbini ni, ne mɔ yufu do ma di da d̄ ni v̄e. Di d̄ ni ma hɔa nyɔngɔmɔ ia. Sɛ ne mɔ lu ka, sɛ ne mɔ mɔ ngo nyɔngɔ ne de.

Ní a yiki ma wè we nyɔngɔ do b̄ go, do kɔngga go, tati n'a do ka. Ní a tɛlɛ te gi yiki ma h̄a ni.

Zabusu André ('Bobazolo Ndonggo)

Yiki, wa mi ma te safɔ. Ne wa mi mbee ne 'bɔ te 'do tɔa te le nga. H̄a 'da fala ke wala fɔe ma ɔ du nde, ne ke 'do tɔa ni, fala ke nwá ne ḡa, kɔ ma s̄a ia, ne wuke a gbini ki ni d̄, n'a te do ma, n'a gulu ma do we do'do, n'a fɔlɔ te ne do we l̄i sū, n'a 'bala ma. A 'bala ma, n'a a te dia sanggo ke ma ɔ dia ni, tabi kula sanggo, tabi mɔ sɔkp̄a ɔ na sa'de, tabi zembe tabi kɔyɔ, ne ne nyɔngɔ ma.

Ne kpo kpo yiki, wa a 'bo ma do zā wi 'bo a. Ne mbe ne, mo no 'bo mbe ne nɔa. 'Da fala ke mo nyɔngɔ mo, ko fala ke m̀ ɔ tabi na olo li be gbālā ma ba tabi gele mo nde, ne mo no yiki, ne mbe go, ne yiki ma gboto ma de te ko zā mo i, ko mo ne ɔlɔ ne, ne mo ɔlɔ ma de nza nga, ne ma gē.

– We no ma ni ne mo ... ne mo de se do ma ne e ?

Zabusu : Mo no se ke wa 'bala ma ia ni, ke wa 'bala ma we a te sanggoe ni.

– Wa 'bala 'do li ?

Zabusu : Ii, 'do li, be li, ne ma meka* we ba we ba mbòò, ne wa 'bala ma ni gbaa, ne ma ko(ma bá), ko mo ba de ngo, mo fi ko mo, ne mo ba de ngo ne ... de ko sani v̄e, ne mo no. Ko mo no ma ia, ne mo gulu ma de ko zā mo, ko mo ne ɔlɔ ne, ne mo ɔlɔ gbālā ke ma ba gele mo ni de nù nga, do yiki v̄e.

– Ní a ma fai ya nwá ne ?

Zabusu : Me a te ne, wa ɛlɛ te ne, wa ɛ te ne ɔ na ke wa ɛ te fele ngungge ni, ne wa ma ngo ndo nyanga 'bala ma de te 'do li de. Dati a ze ma zea.

– Te ne ngboo ?

Zabusu : Ii, te ne ngboo, a gbini do'do, n'a ne, n'a gulu do we do'do, ne 'do ne, ya a gulu do we ia, ne a te ne, a ngbolo be kpé kpé kpé, ne kɔa te ne ni ma doko te te ne de ngo be s̄i, n'a ɛ d̄o d̄o, n'a a ma de te 'do bawe li ma ba be we mbòò ni.

– Me a te ne tabi .. kɔa 'do ne ?

Zabusu : Me a kɔa 'do ne. N'a 'bala, 'bala ma v̄e 'da kala, ma kua ia, n'a a ma te sanggoe.

– Ne te ne ngboo ? *Zabusu* : Ne te ne ngboo, n'a da te ne de nù. Ii

– Ne liā ne ma dé to ge ? *Zabusu* : Liā ne ma dé to go.

– Ne nwá ne ma 'bo ni ? *Zabusu* : Nwa ne ma dé to go. Ii.

Dòndòlòndó (dòndòlònggò) p.187 : *liane glabre, ressemblant à 'yiki' (Hippocr. : Simirestis Tisserantii).*

Zagbalafio:

Ma wia k̄o do yiki (dáli), ne nde ma ḡa nɛa ngo yiki. Wa sa 'bo li ne na "yiki kúlà".

Wa mi ma m̄i. Wa nyɔngɔ ma v̄e ɔ ne yiki iko.

Zímá

*Suffratex; 1,5-2 m de ht. (Malv.: Hibiscus sabdifera);
parfois planté pour les feuilles consommées comme légumes*

Mbuamo Cath.

Zímá me a be te, kili te ne ḡa go, ma ɔ ne gbà'bítí zu k̄o wi ge iko. Wa ɛ fele ne ɛa. Ma ngala de ngo we metre kpo do do ne. Ma gba k̄o ɛ dó wena. Nwá ne ɔ bé yólá, ne ma p̄ese be de 'do. Ne ma wa wala, ma wala do ngbala t̄e ne do nwá ne, ne te wala ne ɔ hàrkàkàà.

Wa pe zímá p̄ea, wa pe ma 'da le do safo, tabi zamɔ te fala tɔa zi boe.

Zímá me à nyɔngɔmɔ : Wa 'bí wala ne ni, ne wa ɛ kɔa 'do ne, ne be wala ne ko ne be boe, le nyóngó ki ni go. Ne wa ɛ a ke 'do ne, kɔa ki ni, ne wa yele ma, ne ma kolo, ne wa to ma, ne wa 'dí ma, ne wa a te nyɔngɔmɔ ne wa nyɔngɔ, ma kpàlā wena.

Ne mbee ne, wa de kpo fũ ne ni, ne wa a te kuluzĩ 'da ogazano, se nde dani 'da wa ma ěa de ni. Wa gi ma do be kpana, t̄ɛ ba te ne wena, wa sa li ma na kuluzĩ ni. Wa nyongɔ ma, se a wa ini, ko ma tia li dani gaza 'da wa, ne ma ěa d̄ɔ de.

Ne nde zímá ma 'bɔ do gele to wena, mo zó "La Faune et la Flore de l'Ubangi", p.365.

Quelques plantes cultivées pour les fruits

ěfě kòlè : variété de kòlè dont les bulbes sont comestibles.

Mbuamɔ Cath.

Ěfě kòlè me a kole ke owele wa wia we nyongɔ ma, ma ke wa sa li ma na "ěfě kole" ni. Wa mi ma wena te safɔ, tabi ke zā tɔa. Tɛɛ te ne ma wia k̄ɔ do ke 'da fā kole, ne ma la ngbe tati a we ke wa nyóngó fā ke gɔe ni iko. Ke owinɔ wa ī ti ne wena wa sa li ma na kólè gbálídùà, do kólè yèlè. Ngo gílí kólè gbálídùà ma bɔa, mbèé ɔ fě, ne mbèé ne ɔ tũ kpírr. Tɛɛ te nyongɔ ne wia k̄ɔ. Ne kólè yèlè ěfě wena, ne ma hā ngawi wena. Mo mo ngo wa me, ne mo 'be de k̄ɔ mo, ne mo nyongɔ, ne mo ī ti de mo wena. Ěfě kole bɔa ke mi ī ti ne hā ni.

Ne nde wa dé ěfě kòlè do ina gɔ, ma tati a we nyo nyonga iko. Ne nde we nyongɔ ne, ne wa gí ma fai, ne ma mbɔko, ne kɔa 'do ne ma doko, ne ma te fũ, ne mo nyongɔ.

Kàkàwà p.234 : 'cacao', petit arbre, 5-10 m ht., plante de grande culture (Stercul. : *Theobroma cacao*).

Ló'dòdùà p.164 : 1) petit arbre importé, planté pour les fruits (mapela); 2) petite liane ligneuse; fruits comestibles (Rub. : *Amaralia* sp.).

Mbuamɔ Cath.

Ngo gili lò'dòdùà bɔa : lò'dòdùá 'da le, do lò'dòdùà zamɔ.

* **lò'dòdùà 'dà lé** (mápélà*) : me a be tè, wa mi ma 'da le. Gā zā ne ɔ ne nu k̄ɔ wi, tabi ngangala wi. Ma ngala de ngo olo li metre bɔa, ne ma gba k̄ɔ e yèé yèé.

Ma wa wala. Wala ne ma ɔ ne wala lio ni, ne nde ma gā nea ngo wálá líò, ma ɔ ne nu k̄ɔ wi ge, ne ma ɔ be dudu. Fala ke ma wala ngboo ni, ne ma ɔ tɔlɔ nwá, ko ma fele ia, ne ma ɔ yèè ɔ ne fila papaye. Ne fala ke le gba sanga ne ia, ne gbālā ko ne i, ma ɔ sílílí ɔ ne gbālā yòlò ni. Wa nyongɔ wala ne nyongɔ, ma ěfě wena.

* **lò'dòdùà zámò** : me a nyaka, wa kpa ma wena te zā vuda. Ma ba do 'da be tè, ne ma fo dúlú wena de ngo i. Nyaka ne ma gā bé gɔ, ma ɔ ne te kiliyō iko, ne nde ma ngàndà wena. Ne ma wala 'bɔ wala, wala ne ma ɔ be dùdù, ne nu ne ɔ be nzéngé nzéngé. Ma wala gbàà, ne nde te wala ne ɔ tóló nwá, ko ma fele, ne te ne ɔ yèè ɔ ne fílá papaye ni. Ko mo gba sanga ne, ne nde wala ko ne ma 'bia ngbe ɔ ne wala yòlò ni. Ne mo nzo'bo ma, ne ma ɔ kpā nzá'dí nzá'dí, ma kpàlà wena. Wa sa li ne do lingala na "mapela ya zamba".

Mádámé p.267 : arbre importé, planté pour ses fruits dont les graines sont consommées.

Timbisa

Me a te, ma gá ia, nè má ɔ ne te mànggá ni. Ma dó, ne ma wala, ne te wala ne a tũ, ne ma a ngá. Wa kpa ma fai 'da le, wa mi ma mi. Wa o wala ne, ne wa nyongɔ gbālā k̄ɔ ne.

Màfúkù p.267 : *arbre à pain, espèce asiatique, importé pour ses gros fruits comestibles; ils sont consommés cuits; commun (Mor.: Artocarpus incisa).*

Mbuamɔ Cath.

Màfúkù mɛ a te, wa mi ma 'da le, tabi te safo ke owele wa ɔ te ne ɔa ni. Ma ngálá de ngo olo li metre tabi ngbɛ'dɛ'dɛ, nɛ ma gba kɔ ɛ, nɛ ma ngala 'bɔ gbáá tabi olo li 'bu metre bɔa ngo nɛ mɔɔ.

Ma wa wala, te wala lɔa kpílíó kpílíó. Wala nɛ sɔ̄, nɛ wa 'bi ma, nɛ wa dɔ mbèé nɛ dɔa, nɛ wa nyɔngɔ. Nɛ mbèé nɛ, wa 'bi ma, nɛ wa sɛ te nɛ, nɛ wa gba sanga nɛ, nɛ wa fo ndɔnggɔ zā nɛ, nɛ wa fɔɔ tɛ nɛ, nɛ wa a kɔ saso, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ mɔ a be tɔ̄ be sɪ tɛ nɛ, nɛ wa gi ma gbáá, kɔ ma mbɔkɔ, nɛ wa e nù, kɔ ma gɛ̄, nɛ wa nyɔngɔ do nɔ, tabi do gi sáγγò.

Wa wia 'bɔ te gi ma gi vɛ̄, kɔ ma nɛ te fū, nɛ wa kala ma de nu kungba, nɛ wa to ɔ nɛ ke wa to do bɔ̄ ni. Tabi wa mba ma do gi ka'dangga tabi gi bɔ̄, nɛ wa to 'bɔ ma vɛ̄, nɛ wa 'bili sanga nɛ ɔ nɛ ke wa 'bili do sanga tua bɔ̄ ni, nɛ wa a te sanggo ke wa gi ma de wena ni, nɛ wele a nyɔngɔ. Nɛ mbè, wa gi 'bɔ ma do ngúkásà, nɛ wa kesɛ be onwá sanggo ɔ nɛ sɔɔɛ, pāsanggo, gbànyàmà tabi odɔkɔ, kula kɔyɔ ní do ní, nɛ wa to fū nzo tabi gbālā mɔ tabi sɪndi, nɛ wa a tɛ nɛ, nɛ ma ndi, nɛ wele a nyɔngɔ 'bɔ ma.

Mànggɛ p.271 : *'manguier', arbre fruitier importé (Anac.: Mangifera indica).*

Mbuamɔ Cath.

Mɛ a te, ma a gâ. Li nwá nɛ ɔ yóláá ni, nɛ nde ma wa wala. Wa kpa ma iko gɔ, wa mi mî. Wa kpa ma 'da le, tabi olo tɔa. Mɔ kpa ma zamɔ, nɛ mɔ ī na, le zi di boe.

Mangge mɛ a wala te, wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ. Odafa do odùγγù wa kɔ̄ 'bɔ ma wena.

Mbòmàlòkó (kásɔ̄ 'dà lè) p.280 : *arbre, feuilles comme l'arbre à pain; les graines grillées sont comestibles, goût de châtaigne (Morac.: Artocarpus sp.).*

Mɔnzabana J.P.

Mbòmàlòkó mɛ a te, wa mi ma mi; kɔ gbālā nɛ álá, nɛ ma hɔ iko. Te ni mɛ a nu fele màfúkù, we ke te te nɛ wia kɔ̄ do te mafuku, nɛ wala nɛ wia 'bɔ kɔ̄. 'Bali mɔ kpo te wala mafuku ma do tɛ̄ bina, nɛ nde ke 'da mbomaloko ma be do tɛ̄ nzéγγé nzéγγé. Ma ɔ gbaa kɔ ma fele lí ngo í, nɛ ma kpɔ̄lɔ̄ 'dɔkɛ, nɛ ma te. Kɔ ma te, nde gbālā kɔ zā nɛ ma ɔ be a kilì, ɔ nɛ gba'biti zu nyanga wi gɛ. Wa sa li ma na mbòmàlòkó, we ke ombunzɪnɔ te Lòkó wa tɛa nɛ hā le.

Mbuamɔ Cath.

Fala ke wala mbòmàlòkó fele ia, nɛ ma yolo, nɛ ma kpɔ̄lɔ̄ do nu fele nɛ 'dòké nɛ ma te kpì, nɛ ma gɔnɔ sanga te ngbè mbàlí. Ma nɛ te mbàlí, nɛ mɔ kpa gbàlá nɛ kpo kpo kpo, ɔ nɛ ke gbālā 'bete ni, nɛ 'do nɛ ma ɔ nɛ 'do wala dúgùlù ni. Nɛ mɔ 'bɛ̄lɛ ma 'bɛ̄lā ni, nɛ mɔ sɔtɔ ma kɔ kɔa nɛ sū, nɛ mɔ a kɔ gbala, nɛ mɔ hana ma gbaa, kɔ kɔa 'do nɛ ngenzɛ, nɛ ma ɔ nɛ tɛ̄lɛ te nùni ni, ma tū tū. 'Do nɛ ma de be né ngu ngutu ni, nɛ ma fū kpū. Nɛ mɔ ba ma, kɔ mɔ nɛ 'bɛ̄lɛ ma, ya kɔ nɛ, ma ɔ nɛ ke kà'dànggà ni, ma fe fenga ɔ nɛ ka'dangga ni, ɔ nɛ nwá mbeti ni, nɛ mɔ nyɔngɔ ma. Fala ke ma fū gɔ, ya ma te bèlè gɔ.

Kɔ fala ke mɔ nyɔngɔ ke ma bèlè gɔ ni, ma wia we hā zɛɛ ti gele ɛ, wa sa li ma kɔ liteya animateur de santé na, mɛ a *goitre*. Ma de ti gele mɔ ɔ nɛ ke mɔ nyɔngɔ tɔɔ ka'dangga wena, nɛ mɔ nyɔngɔ te 'bɔ tɔɔ mbomalako wena, nɛ ma bèlè gɔ, nɛ ma de *goitre* ti gele mɔ. Ti gele mɔ ma ha hana, le sa li ma do Ngbaka na "málù'dé".

Mbòmbì p.282: *cœur-de-bœuf cultivé*.

Mbuamɔ Cath.

Mbòmbì mé á wálá tɛ̀, ngo gili ne bɔa : mbòmbì zámò : *voir* mbò'bò do mbòmbì 'dá lé. Mbòmbì 'da le me a te, wa mi ma mí, wa mi ma 'da le, te safɔ te nu dānɔ ni. Tě né ngàlà la li gɔ, ne ma gba kɔ̃ ε. Ma wa wala, ne te wala ne ɔ be do tɛ̃ ɔ nzéngé nzéngé nzéngé, ne tɛ̀lé te ne ɔ ne tɔlɔ nwá. Fala ke wala ne félé, ne wa 'bí, ne wa li ma, ma ɛ̀fɛ̀ wena.

Wa dɔlɔ 'bɔ nwá mbòmbì do líá nɛ̀, ne wa de do ina, mɔ zó : La Faune et la Flore p.282.

Ndíma p.292 : *'oranger', arbre fruitier importé (Rutac. : Citrus)*.

Zagbalafio Gbamboko

Ndíma me a tɛ̀, wa mi mâ we nyɔngɔ wala ne, wena wena wa mi ma do 'da le. Gā zā tɛ̀ nɛɛ ma là kili te wele gɔ. Ma gba kɔ̃ ε wena, ne tɛ̃ tɛ̃ ne boe. Li nwá ne ɔ be a kòrr ni, ne dó ne ɔ féà. Nwá ne unu kà kà kà, ne ma wala dele wena. Ngo gili ne mɔlɔ : ndíma, gbà ndíma (pòkòpókò, pòpókò, pamplemousse) sékéké kpá ndíma, gbà kpá ndíma (be màlálà do gbà malala), do màndèlénì.

Wa nyɔngɔ wala ne. Fala ke ma fele ngboo do dia ne, kɔ mɔ lí wala ne, ne mɔ kɔ̃ gene ne. Kɔ fala ke ma te fèlè gɔ, kɔ mɔ nyɔngɔ iko nde, ma se kɔ nu mɔ a kpā.

Ne nde te ndíma ma 'bɔ do gele to boe, mɔ zó : La Faune et la Flore, p.293.

Ngéà (kò) p.303 : *'rônier', palmier borassus, uniquement au nord de l'Ubangi (Borassus flabelliferus). Les néophytes de la gàzà kólá utilisent les feuilles pour faire des couvre-chefs spéciaux.*

Tanda

Me a mɔ ɔ ne 'bete ni, ne ma wa wala. Wala ne ɔ ne wala kokoti ni. Wa kpa ma wena 'da owiɔ ngo i, wala Zɔnggɔ, tabi Mobay do Yakoma.

Wa li wala ne li. Wa lo wala ne nù fai, tabi wa ze ma do te, we nyɔngɔ ke kɔ ne.

Pápáyè (pápálè) p.326 : *papayer, appelé aussi arbre à melon.*

Mbuamɔ Cath.

Papaye me a te, ma ngala de ngo ɔ ne olo li mɛ̀tre 'bu ni, ne ma gba kɔ̃ ε, bɔa tale iko. Tě ne ma mɔkɔ wena, ma do holo kɔ̃ ne. Ma dó do sala tɛ̀ ne do nwá ne, se ne ma wala dé. Gbālā kɔ wala ne ɔ tû.

Wa mi wena do 'da le nga. Kɔ onɔɛnɔ wa nyɔngɔ gbālā ne, ne wa sɔ̃ zamɔ, se ne ma ho i mɔ dé.

Papaye, le nyɔngɔ wala ne, né ndé ma 'bò dò inà wéná.

Quatrième partie

Le ramassage et la cueillette

Onyngameno ke owele wa fa ma zamo 'di

Introduction

A côté de l'agriculture, les Ngbaka pratiquent le ramassage et la cueillette. Ils ramassent des animaux invertébrés comestibles comme chenilles, limaçons, termites, etc., et font la cueillette de certains végétaux sauvages comestibles.

Quoique le ramassage et la cueillette n'aient plus l'importance qu'ils avaient autrefois, ils apportent encore aujourd'hui un complément appréciable et une variation bienvenue dans la nourriture quotidienne.

Comme pour l'agriculture, les notes que nous présentons ici sont tirées d'entretiens avec des villageois, qui datent des années 1990. Beaucoup de ces notes ont déjà été reprises dans le recueil : "La Faune et la Flore de l'Ubangi"⁵⁹. Nous nous y référons régulièrement.⁶⁰

Voici le sommaire de cette quatrième partie :

Dans un premier chapitre nous traiterons du ramassage d'invertébrés comestibles.

- Le ramassage de chenilles, de limaçons et de termites est de loin le plus important.
- Le ramassage de sauterelles, grillons, coléoptères comestibles, etc. est devenu très rare.
- Nous ajouterons encore un mot sur quelques animaux qui sont ramassés et consommés occasionnellement, comme la tortue, le pangolin géant et autres.
- Enfin encore un mot sur la récolte du miel.

Dans le deuxième chapitre, il s'agira de la cueillette des plantes sauvages, c.-à.d. : les champignons, les plantes potagères sauvages, les arbres dont on consomme les fruits, quelques plantes utilisées comme condiment ou stimulant, etc.

N.B. : le numéro de page qui suit éventuellement un nom renvoie au recueil : "La Faune et la Flore de l'Ubangi."

⁵⁹ *La Faune et la Flore de l'Ubangi*, voir : < www.ngbaka.ugent.be >

⁶⁰ Voir aussi : Maes V., *Les Ngbaka du centre de l'Ubangi*, p.116.

Chapitre I. Le ramassage des invertébrés comestibles

We 'da fà óbé sà'dè nyò nyóngò ní

I. Les chenilles, les limaçons et les termites

1) Les chenilles comestibles : *odòkòkò ké le nyóngò wa ní*

A partir du sixième mois commence la saison des **chenilles** (zóló fà dòkò) qui dure jusqu'au huitième mois. Les chenilles se développent en mangeant les feuilles des arbres⁶¹ et, une fois atteinte leur maturité, elles descendent de l'arbre et se répandent en grouillant sur le sol. C'est le moment de les ramasser avant leur disparition sous les feuilles mortes. Plus de vingt espèces de chenilles comestibles ont été notées et décrites. Les plus connues sont les "tambàlà, bùnzi, gbàdò, bálànggá, gáàgá et sòé". Les Ngbaka sont friands de chenilles; d'autre part, ils en font aussi un commerce. Pendant la saison des chenilles, on en trouve partout sur les marchés. Même à l'aéroport de Gemena, on voit arriver des sacs pleins de chenilles séchées pour être embarqués dans les avions à destination de Kinshasa. Il s'agit de certaines espèces comme les "bùnzi" et les "sòé" qui se conservent le mieux.

Voici les noms des chenilles comestibles :

bàlàgò : *voir aussi* : mùnggù.

bálànggá : *chenille comestible qui se développe sur les arbres "dó, ngbi, mòkùnggù, kpákáló et gbàlà yànggá".*

bálànggázègò'dò : *chenille comestible qui se développe sur les arbres 'kpákáló' et 'dó'.*

bàlàzá : *voir* gégèlé.

bùnzi : *se développe sur les arbres "sùlí, kpǎtè et abù". Deux variétés : "gbà tú bùnzi" et "bùnzi ngbiá".*

dòkòmbé (pòsò, pòsè*) : *larve du coléoptère 'ngánzò' des palmiers raphia, se trouve dans les tiges mortes à moitié pourries.*

dòkònzòbè : *se développe sur les arbres "bisé et zòmòzúngòndà".*

dòkòtèàmbàli (té'di?) : *se développe sur les arbres "kpǎtè et abù", ensemble avec les bunzi.*

fòkò, pòkò : *ressemble à la chenille gbàdò, mais se développe uniquement sur l'arbre "fòkò".*

gáàgá (yáàyú) : *"kátágú".*

gégèlé *tabi* bàlàzá : *se développe sur l'arbre "tambàlà". (selon d'autres : l'arbre "kpákàlà")*

gònggò : *se développe sur n'importe quel arbre.*

gbàdò, gbòdò : *se développe sur l'arbre "gbòdò".*

gbàliàtínù : *se développe sur l'arbre "bùlù".*

gbòdònggù (gbòdòlì) : *se développe près des rivières, p.ex. sur des buissons près de la rivière Mbànggá ou sur l'arbre "gbùdù" près de la rivière Mbàrà.*

kòkòlòkòé : *se développe sur l'arbre "dàngbá".*

kpáàmbú : *se développe sur l'arbre "bùlù".*

mùnggù *tabi* bàlàgò : *se développe sur l'arbre "kpákàlà" ou l'arbre 'gbangmana'.*

ngúlá : *se développe sur l'arbre "tèngúlá".*

nzànggàlà : *voir* sùnggbà.

pòkò : *voir* fòkò.

sùnggbà : *longue chenille comestible qui se développe sur l'arbre "bándáéá".*

⁶¹ Les gens connaissent les arbres qui, à telle époque, sont mangés par telle ou telle chenille. Les Ngbaka disent le contraire: "tel arbre mange telle chenille".

sòè : *grande chenille qui se développe sur les arbres "tambala et abu".*

sùkpùtù : *ver blanc-noir comestible; se développe dans le tronc pourri d'un palmier.*

tàmbàlà : *grande chenille rougeâtre très recherchée.*

wàikpùkùlù : *se développe sur les arbres tombés et pourris.*

yàáyú : *voir gáàgá.*

On cite encore les chenilles comestibles : kpázínà et mètúnggèlè.

Entretien avec Zabusu André à 'Bobazolo- Ndonggo

Zabusu : Mbe osa'de kpo wa sa li wa na : **Wàisùkpùtù.**

– Tó 'bò mbe ne se.

Zabusu : Wa sa li wa na : owaisukputu. Ne waisukputu wa ɔ wena te ti mbulu te tabi gulu te ke ma mbulu ia ni. Kɔ fala ke mɔ anga ti mbulu te ni, kɔ mɔ kpa mbe 'dɔl'a di ni ia, ya wa di ni boe. Ne mɔ anga ma de nza de nza, ne mɔ ndo se nyanga kpa ogba gbɛɛ ne wa fila kālālā 'banda zu wa we suka gbogbo zā wa, ne 'banda gbogbo zā wa we te de te go'do wa nù nga, me a nù, ke wa nyɔngɔ ma ni, ne mɔ kala ne wa do wena. Mɔ si do wa, ne mɔ 'bili go'do wa vɛ, ne mɔ kpīlī zā wa, mɔ kpīlī zā wa de nù vɛ, ne mɔ fɔɔ te wa sū, ne mɔ nyɔngɔ wa do dia ne. Ne nde mɔ nusu tɔ kɔ zā wa kpo kpo kpa 'da zu wa vɛ, tabi mɔ mba do fū nzo tabi tandala de kɔ zā wa vɛ, ne mɔ kalinga wa do nɔ, ne wa ngɛnzɛ, ne mɔ nyɔngɔ wa do ka, ya wa de wena. Wa sa li wa na owaisukputu. Ne ombee ne 'bɔ wa de 'bɔ te ... te nzanggo. Ne wa nyɔngɔ mbɔnggo nzanggoe ni vɛ, ne nzanggoe ma de lɛkpɛɛ do'do. Kɔ mɔ hɔ 'bɔ te wanɔ ni ia, ne mɔ gɔmɔ wa, ne wa te nù, ne mɔ kala 'bɔ wanɔ ni. Kɔ fala ke mɔ hɔ te wa dɔ go, ne wa de 'bokole, ne wa bīlū. Kɔ wa ne bīlū ma ia, ne wa sa li wa na, ongà'bàkòsò, wa sa li wa na ngba'bakɔsɔ. Ne wa hɔ wena do zɛke 'da sambo, zɛke 'da ngbɛ'dɛ'dɛ. Mɔ ba wili wele ke, ne nde zamba zu a bɔa, ma 'bɔmɔ kɔ mɔ 'bɔma, ne ma zɛɛ wena do 'do gɛɛ a fala gɛ. Ne wili wanɔ gɛ boe, ne naa wanɔ gɛ boe. Ne wa dɛa mīlū wena sī te gbala ngu'du wa, ne nde kɔa 'do wa ma nganda wena. Me a osa'de ke le nyɔngɔ wa nyɔngɔ.

Pour une description détaillée des chenilles comestibles, voir *La Faune et la Flore de l'Ubangi*, p.134 (entretien avec Mbuamɔ Cathérina à 'Bobadi).

Voir aussi l'entretien sur les chenilles à Yombo (RCA).

2) La récolte des limaçons : we 'da fa ndà'bà

Ndà'bà (p.117) est le nom générique des limaçons. Seuls les grands limaçons de la forêt⁶² "yòlò" et "nyùmù" sont comestibles⁶³. Ce dernier est moins apprécié et interdit aux femmes qui souffrent de la maladie appelée "zélé gùlì"⁶⁴. Le grand limaçon "ndùlè" qui fait entendre un sifflement plaintif est comestible, mais peu de gens le mangent à cause de son aspect peu appétissant. Certains anciens en font un médicament pour traiter les ulcères. D'autres en font un objet magique qui leur donne le pouvoir de se métamorphoser en animal ou en un objet (*iná kifi*). Le limaçon sàmbè qui est plus petit est comestible, mais moins apprécié à cause de son goût amer.

⁶² Il s'agit des limaçons de la forêt (ongà ndà'bà), car les limaçons aquatiques se trouvent pendant toute l'année.

⁶³ Les limaçons non comestibles sont : ndà'bà gālè, ndà'bà dīlī et ndà'bà ngélé ou ndà'bà káànggá. Pour plus de détails, voir : *La Faune et la Flore de l'ubangi*, p.118.

⁶⁴ Zélé gùlì est le nom d'une maladie de femme qui cause des fausses couches. Selon la croyances des ancêtres, la maladie est causée par un ensorcellement. Les médecins pensent qu'elle est due à la malnutrition.

Les œufs des limaçons éclosent au troisième mois un peu avant les premières pluies. Dès la fin du quatrième mois, ils auront atteint leur maturité et sont prêts à être consommés. C'est alors que commence la saison de ramassage des **limaçons** (zóló fà ndà'bà) qui dure jusqu'au sixième mois.

Nda'ba ke wa nyongwa wa do 'do ngbe dia iko ni, me a ke le fa wa zā ngonda, le sa li wa na ngá ndà'bà. Wa ɔ tū, ne le kpa wa zā ngonda iko. Lí ndà'bànò lè nyóngó wa ni ma ke :

ndà'bà yòlò p.117: *grand limaçon comestible; se trouve surtout dans les anciennes jachères :*

Wa ɔ wena zā bili ke ma sulu do yòlò do zàzò ni. Dā tē a bina, tē a ɔ ngbèngbèlèngbèè ni, ne nu kɔa a ɔ fila zàyòò. A 'bɔ ngá ndà'bà, ne nde a la do wele ke zamɔ we duzu kɔa tē a iko.

ndà'bà nyúmú p.117 : *grand limaçon comestible; se trouve dans les galeries forestières :*

Me a nda'ba kpo a gā wena, gba gbɛɛ wele ke a ɔ ne tɔa kō wi ge. Kɔa tē a ma ɔ beze beze tū ne do fē ne. A ɔ fai zamɔ ke nu ngbáká lì. Mɔ nyongwa gba gbɛɛ wele ke kpo, ne zā mɔ hē. Mbe winɔ wa kō wa ngboo gɔ, ne mbee ne wa bē wa we zeɛ gùlì, we ke wa de lì wena.

ndà'bà ndúlè p.118 : *grand limaçon; il fait entendre un sifflement plaintif :*

Me a gba gbɛɛ nda'ba, nde a ɔ dó, ne a ɔ tū. A ɔ wena do 'do tɔa do ti kpalɛnɔ wa mi 'da le, ɔ ne kafe, do ogolɛnya ke ma na nù na ni, ne wa yengge do tí ne. A he mɔ fai "húúú húúú" ɔ ne wa dama do fālì. Ne nde hia me ma dōlō ni, me a kɔa 'do a ke a hɔ kō ne de nzā ni. Kɔ fala ke a mɔ ngo te de olo a, ne ma he mɔ "húúú" ni.

Owi nyongwa a wa dèlè gɔ, we ke mɔ zo tē a, ne wɔ tē a bá mɔ gɔ, ne a nì 'bɔ wena.

ndà'bà sàmbè ou : **ndà'bà kúlà** p.118 : *limaçon moyen, à goût amer :*

A gā la li gɔ, ne tē a ɔ ngòò ɔ ne zē we ni. A ɔ wena zā gàzà. Wa nyongwa a nyongwa, ne nde a fanga wena.

kàvwú p.111 + 121: *huître.*

Me a nda'ba tí lì, à ɔ tū, ne a ɔ dó, ne tē a a tū. Nyongwomɔ nú wa a 'bètē. Owele wa 'bala wa zā 'bètē ti lì i, tabi wa yulu wa do yèkèsè, ne wa nyongwa wa.

We nyongwa wa, ne wa kala wa 'do lì í sū, ne wa hɔ dō wa. Wa súlú wa sulu ɔ ne ogèlé ndabano gɔ, wa o sanga wa do tɔlɔ ne vē, ne wa fɔlɔ te wa vē we duzu okɔa te wa ke ma 'bana ni. Ne wa gi wa tabi wa hu wa do nzò, múnú tabi gbālā mɔ. Tabi ɔ 'bɔ ne soya, ne ma wia na, wa a tandala te wa, tua ke me a ondà'bà wa èfè wena.

Ogā wa ge ngboo ni, oyaa le wa fó zé mbá nú wa, ne wa de do kèlè, we nò dò kō, tabi wé nyongwa do gèlé mɔ.

kèlè p.112 : *moule (lingala : mbàmbà).*

Me a kpo nu feɛ 'da kàvwú. Wa ɔ ti lì, fala ne kpo do kàvwú, ne wa nyongwa te me 'bɔ 'bètē iko. Owele wa nyongwa wa nyongwa. Wa kala wa, ne wa sulu wa ɔ ne wa sulu do kavwuno ni. Ne kɔa te wa ni ma 'ba, ne wa kala sa'de wa kɔ ne, ne wa hu ma do nzo tabi gbālā mɔ, tabi gbālā sìnɔ, ne mɔ nyongwa do kà tabi bō tabi kpánggà.

Ne kɔa wa ni, ke wa 'bana sanga ni, oyaa le wa kala ma we gbɛɛ do kɔ kpanano wa 'bo ni, takɔ ma ló. Ne kóá gā wa ge ni, wa ke'de do nɔ.

Pour d'autres informations sur les limaçons, voir l'entretien avec les anciens à 'Bobazolo-Ndongo dans le recueil : *La Faune et la Flore de l'Ubangi*, p.119.

Mbè tonɔ wa de ma do nda'ba ni : *autres usages des limaçons* p.119

Fa nda'ba do nyongwa wa : *comment récolter et préparer les limaçons* p.119

Zekeno ke wa fa do nda'bano ni : *la saison des limaçons*. p.119-120

3) La récolte des termites : *we 'da fúá dólè*

Le début de la saison des pluies, au milieu du troisième mois, est la saison des **termites ailés** (zóló fúá dólè). Ils essaient la nuit après la première pluie. Comme leur sortie coïncide avec la période où les vrilles des citrouilles se sont déjà développées, ces termites sont appelés "dólè tí tǎ kúlúsà". Les jeunes connaissent le moment où les termites vont essaimer et, au premier chant du coq, ils sortent, munis d'une torche et d'un petit bassin rempli d'eau et se rendent près des termitières pour y ramasser les termites qui fourmillent sur le sol. On les grille et on les mange avec la boule de maïs ou le pain de manioc.

Voir : *La Faune et la Flore de l'Ubangi*, extrait d'un entretien avec Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 19/6/94) p. 105

We siki dólè : *comment extraire les termites de leur termitière*, p.105 ;

We fúá dólè : *les termites essaient*. p.105 ;

We nyòngò fúá dólè : *comment préparer les termites*, p. 106.

4) Les grands termites noirs de la forêt : *lengge ngo tinda*

Les termitières des grands termites noirs ressemblent à celles des termites ordinaires ailés, mais sont normalement plus hautes et ont la surface lisse. On ne les trouve pas dans les plaines ou dans les villages, seulement en forêt et aux champs. Souvent elles sortent au pied d'un grand arbre.

Pour récolter les grands termites, on fait un trou dans la termitière et, au moyen d'une baguette "yà", on y introduit des racines de la liane "ngàngbá". Puis on met du feu à un épi de maïs vide et on souffle la fumée dans le trou. Attirés par l'odeur de la liane "ngàngbá", les termites viennent s'accrocher aux racines.

Les grands termites noirs sont mangés grillés comme les autres termites ou on les prépare dans les galettes de graines de courges (ngbèsè).

Pour plus de détails sur les grands termites de la forêt (tindá), voir : *La Faune et la Flore de l'Ubangi*, extrait d'un entretien avec Mbuamɔ Catharina ('Bobadi 19/6/94), p.127-129.

II. Ramassage de sauterelles, grillons et coléoptères comestibles, etc.

Nólò p.117 : *la sauterelle comestible ordinaire. Elles apparaissent dans les champs et dans la plaine herbeuse au début de la saison sèche.*

Wa a nu fɛɛ ongà'di do osòlázù. Nɛ nde mɛ a sa'de wa de wena we nyɔngɔ wa. Wa hɔ wena do zɛkɛ 'da 'bu ngo nɛ kpo, tɛ gbà kùtú sábéɛ (ndo nyanga sabelɛ). Wa te wena li zò do ngo obuluku. Wa te ia, nɛ winɔ wa mɔ ngo zɛ wa do mìlìmɔ, ngbànzá, gísá nwá, tɛ kala wa. Wa fo sala 'baka wa, nɛ wa sɔ wa nu gbālā ngbànzá. Wa dɔ wa dɔa, nɛ wa hana 'bɔ wa hana, do tɔɛ, nɛ wa kolo kpárr, nɛ wa nyɔngɔ do kà. Wa dé nɔ wena.

Dólá p.107 : *grande sauterelle, ou criquet migrateur; rare dans la région.*

Wa 'bɔ a nu fɛɛ 'da ongà'di ɔ nɛ onólɔ ni. Sala 'baka wa boe, nɛ dā tɛ wa ɔ fila ngòò (kaki). Wa ɔ ko ta, nɛ wa hɔ wena do 'da fala sabelɛ. Nɛ nde wa té dɔ dɔ dɔ gɔ. Mbè ma la sabelɛ dɛɛ wena, sɛ nɛ wa te de. Ko fala kɛ wa te, nɛ nde wa te do wena, 'da le vɛ kutu kpùù. Nɛ okpasa winɔ do obenɔ wa kala ongbanzá, nɛ wa mɔ ngo zɛ wa, nɛ wa sɔ wa dɛ nu fanza, ní do ní gbáá, ko wese to ni, nɛ wa ɔmɔ tɛ te bolo, nɛ wa yu dɛ zamɔ i vɛ. Nɛ wa si zu nwá kɔnɔ, nɛ wa nyɔngɔ ma, do zu nwá sanggɔnɔ ɔ nɛ sabinda, pāsanggonɔ, sèsè, sòlè, ní do ní, nɛ wa nyɔngɔ nwá nɛ sū vɛ, nɛ ma ɔ gbànzàkàlā vɛ.

Gbininyángánàáwi p.110 : *sauterelle comestible.*

Díngó p.103 : *grand grillon ordinaire, comestible. Ils apparaissent pendant la saison sèche. On les trouve dans les champs et aux villages. Ils vivent dans un trou sous terre et montent à l'orifice de leur trou pour y émettre leur cri strident. Les enfants essaient de le localiser et, munis d'une machette, ils se précipitent vers l'endroit avant que la bête ne se taise. Ils le déterrent, lui enlèvent les ailes et les pattes et le grillent au feu. C'est un morceau gras et succulent.*

Díngó mè á be sa'de, wa ɔ ne ngánzó ni, ne nde a wa gā nea ngo nganzo. Wa la ngba wa do ngánzó, we ke wa a sa'de ke wa 'donggo kō, ne wa ɔ ko ne. Wa yengge fai do tū, ne wa he mo tēéé. Ko fala ke mo kolo do wa ni, ne hia mo 'da wa ma la zala mo ndéé. Díngó do díngó a he mo de nu kōe 'da a. Wa ho wena do ndo nyanga sabelé. Wa 'donggo kōe 'da wa safo i do 'da le nga. Obenɔ wa kala wa, ne wa do wa doa, wa dè no wena.

Ngó gili díngó tale :

- díngó là ngó : wano ni wa 'dónggó kō go, a he mo, ne a la iko.
- gbàmbálà : sala 'baka a ma be do mbálà, ma ke wa sa li a na gbàmbálà. A he mo nganda wena, ɔ ne ke a te tela ni. Ko mo ne kolo do a, ne a le kō, se ne mo zā ne mo ba a de.
- díngó lètèlè, wí kúli : me a naa ne, a hé mo go. Sala li 'do a ma lè wénà, má ke wa sa li a na lètèlè. A 'donggo kōe, ne a mūlū nù dé ngó sùkéké, ne li wolo ma kpe, mo zó 'bo ma go. Ne mo fo mūlū nui ni do'do, ne mo kpa fila nù, ne mo zā do 'da ne, ne mo kpa a.

Dínyé p.104 : *cigale (grillon des arbres).*

A ɔ ne ke gòlò ni, ne nde ǎ gǎ wena, ne sala 'baka a ma ɔ fê. Wa ɔ do ke te li te do ngo, te zā kola. A mo ngo he mo, n'a tata sala 'baka a, ne sala 'baka a ma mo ngo dólò ne tēéé tēéé. Wa he te me mo do gba wese fai 'bo 'da tū iko. Gulu ke wa sa li a na dínyé sòè. Okpasa winɔ wa kálá zé wa ke zā li te, ne wa gbe wa, ne wa hā wa hā benɔ, ne wa nyongɔ wa. Wa hā wa wena hā obenɔ, wa ke wa ko wa, ya wa ì ti wele we ngboo go ni. Wa do wa, ne wa nyongɔ tako nu wa sa te wele we.

Dinya p.104 : *fourmis rouges logeant dans les feuilles enroulées; on les trouve dans les arbres.*

Wa ɔ ne ngbànzà ni, ne nde wa te zu onwá tenɔ ɔ ne kafé, ndima, mangge, avoka, do zā nwá yòlò. Ngó gílí odinya bɔa : filá dinya do gba tū dinya.

Ofila dinya, te wa ɔ fila ngòdò. Le nyongɔ wa nyongɔ. Le ba wa, ne le mba wa do kulí wa vè, ne le gí wa, ne le 'bala yìki, ne le fi te ne, ne le nyongɔ do kà. Ma ɔ be kpá, ma ke le fi yìki te ne, we ke wa kpàlà wena.

Ne mbèé ne 'bo, fala ke kula kɔyɔ bina, ne le to wa do ngbesè, ne le nyongɔ. Wuko olo kula, wa nyongɔ ma, ne ma fo tɔko ko zā wa de nù, we ke ma kpàlà wena.

Dàkánó p.103 : *coléoptère vivant dans l'eau.*

A a be sa'de, tele tē ɔ ne tèle te ngánzó ni. Sala 'baka a boe, ne kɔa 'do a ke ma ngo sala 'baka ni ma ngàndà wena. Wa ɔ 'do lì, te ti kɔa nwá do nu ngbaka lì. Obenɔ wa kala wa, ne wa fo kɔa 'do wa, ne wa do wa, ne wa nyongɔ wa ɔ ne wa nyongɔ ongánzónò ni.

Gòváyélè p.109 : *grand coléoptère des bananiers.*

Me a sa'de, a ɔ ne ngánzó ni, ne nde a gā nea ngo ngánzó. Wa ɔ wena de sala bō, te nyongɔ nzóló bōe, te no li ko ne, ne bōe kolo olo wa do'do.

Wa nyongɔ wa nyongɔ. Wa kala wa, ne wa ēlè kɔa te wa, ne wa do, ne wa nyongɔ wa ɔ ne ke wa nyongɔ do nganzoe ni.

Ombe wi wilinɔ wa gi do ina kifi, ne wa ho gòví. Kɔ 'da fala bolo tabi gele ngamɔ nde, ne wa kifi gòví, ne wa bŭlŭ, ne wa ho nza ko ngame ni. Ma hã wa tɔ do gba Ngbaka na : "E hɔa ti mɔ do gòví, ma ke mɔ kpà mi gɔe ni".

Gòvíyéle sùkpùtù p.109 : *la larve du "gòvíyéle", vivant dans les racines des bananes.*

Me a dòkò, gã wa ɔ ne gba'biti zu kɔ wi ge. A ɔ fê. A ɔ ko mbulu te, owinɔ wa gba wa, ne wa nyɔngɔ wa. Kɔ wa gbà wa go, ne wa ɔ ní fai, ne wa de 'bòkólè, ne wa kifi gòví, ne wa bŭlŭ. Ma ke wa sa li wa na gòví sùkpùtù.

Gbòtè (O : 'dòkòlòkùngbà) p.110 : *espèce de coléoptère : perce-bois.*

Mbuamɔ Cath :

Me a be sa'de, ă gã be go, ne a ɔ kilì. Kɔa tẽ a boe, do sala tẽ a, ne a ɔ tũ. A ɔ zã kula tè, a gbo tè fai ne a ɔ de ko ne. Nyɔngomɔ nu a me a mbònggò zã te iko.

Owele wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Wa gba sanga te, ne wa fa wa zã ne, ne wa fo kɔa 'do wa do sala 'baka wa, ne wa dɔ wa, ne wa nyɔngɔ wa iko. Fala ke wa dó wena, ne wa a wa ko saso, ne wa a li ti wa be sī, ne wa a tɔ te wa, ne wa hana wa, ko wa kolo, se ne wa nyɔngɔ wa de.

kítànggélé (ou línggè, nyòngòlím̀b̀l̀úk̀k̀ǹi) p.112 : *coléoptère vert luisant comestible, sur les hautes graminées; on les récolte en octobre et novembre.*

Me a be sa'de a ɔ ne be ngánzò ni. A ɔ tũ, li 'do a ma yo yola. A do sala 'baka a boe, a bŭ bŭlŭ. Wa kpa wa wena te li zɔ, te ngo dó golenɔ tabi hi pèà, ne wa no li fulelenɔ ke ma dó ni. Wa ho 'bo ngo dó zu kɔni, se ne wa yolo ne wa zili te kua k̀ǹi we nyɔngɔ gbalí ko ni ke ma te fèngè ngboo go. Ma ke wa sa 'bò li wà nyòngòlím̀b̀l̀úk̀k̀ǹi.

Owele wa nyɔngɔ wa nyɔngɔ; wa dɔ wa ɔ ne ke wa dɔ do ngánzónɔ ni.

ngánzò p.123 : *coléoptère des palmiers raphia. Le nom de sa larve est dókombé ou pòsè. Elle se développe dans les troncs morts et à demi pourris des palmiers raphia.*

Mè à be sà'dè ɔ ne gòví ni, ne nde gòví gã nea ngo a.. A ɔ tũ, ne dā 'do a yolo do fila ne do tũ ne. Kɔa 'do a ma ngàndà wena, ne sala 'baka do ti ne. A bú bŭlŭ.

Le kpa wa wena lí dɔ nzànggò do lí dɔ 'bete, ke ma nyɔngɔ do dɔkɔmbenɔ ni. Ne dɔkɔmbe wa nyɔngɔ olo dɔ ke ma ãsɔ ia ni, ko wa ɔ fai, ne wa de 'bokole, ne wa kifi nganzo, ne wa bŭlŭ. Owele wa nyɔngɔ nganzo nyɔngɔ. Wa ãlè kɔa 'do wa do'do, ne wa dɔ wa, ne wa nyɔngɔ wa do kà, ní do ní.

III. Ramassage de tortue, pangolin géant et autres

We 'da táná do gbàtáná do mbè ósá'dé 'dɔ li ké owélé wà nyóngó wà ni

Comme nous l'avons dit plus haut, le ramassage et la consommation des animaux cités dans cette section sont plutôt occasionnelles. On ne fait pas la chasse pour les attraper, c'est par hasard qu'on les trouve et qu'on peut les capturer. Parfois on les trouve dans un piège tendu pour d'autres animaux ou dans une nasse.

We 'da táná : *la tortue (Cynyxis sp. sp.).*

La chair de la tortue est très recherchée. Elle est un animal très difficile à trouver, car elle ressemble aux feuilles mortes autour d'elle. Celui qui la trouve est un chanceux. On dit à un chasseur : "Si *Gàlè* de la chasse est avec toi, tu trouveras une tortue. Mais si *Gàlè* de la chasse n'est pas avec toi, tu ne trouveras pas de tortue". L'expression "tu trouveras une tortue" signifie "tu auras du succès".

Pour plus de détails sur la tortue, voir : *La Faune et la Flore de l'Ubangi*, p.84 (extrait d'un entretien avec Mbuamo Catharina à 'Bobadi 1994).

Gbàtáná : 1) *A l'ouest, le nom désigne : pangolin géant terrestre (Manis gigantea) (voir : La Faune et la Flore de l'Ubangi p.13).*

Il s'agit d'un pangolin qui vit en forêt et creuse son terrier loin sous terre. Il est rare et très difficile à capturer. On l'appelle aussi kúkúmàkú.

2) *A l'est, le nom désigne : la tortue géante (voir : La Faune et la Flore, p.81).*

Il s'agit d'une tortue très grande qui vit dans les grandes rivières. Elle se nourrit de vase et de petits poissons qui s'y trouvent. La nuit, elle sort de l'eau pour chercher des insectes. Les pêcheurs tressent des nasses pour la capturer et les chasseurs tendent un piège sur la piste où elle sort la nuit.

Bàkòà (ngbèlè?) p.79 : *petit crocodile des forêts marécageuses (Osteolaemus tetrapsis).*

Me a sa'de ɔ ne féle ni, ne nde a dũlũ né fele ɔ. Wa kpa a wena te 'dɔ li, tabi ti kola ke ma kola dɔɔ do li. Wa ndɔ bili a ndɔa. Wa ndɔ li dolo olo a. Ne mbè, a le 'bɔ kɔ gẽ, wa fana gẽ 'da a do tẽ ε. Owino vẽ wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Wuko bẽ, nde a a wi naa zã.

Gbele p.81 : *esp. de varan ressemblant au varan du Nil mbáláwálá.*

Gbele a ɔ ne mbáláwálá. Fo dã te wa bina, ma ɔ gákàlàkà iko. Lefe a ma sa sala bɔa.

Mbèè ne wa ɔ fila, a ɔ kɔ tɔ dole, ne mbèè ne a ɔ tũ, a ɔ ti kusukola. A nyɔngɔ koali, laka.

Wa nyóngó à nyóngò, né ndé wà nyóngó kala zã a ɔ, tua we koalino.

Mbáláwálá p.83 : *varan du Nil, rayé de noir sur jaune verdâtre (Varanus niloticus)*

Me a sa'de ke a ɔ ne bàkòà ni, ne nde bakɔa gã nea ngo a. Wa kpa a wena do ti kola, tabi zã bili 'bete, tabi nu li ngo nga nzã. A do tɔa mó a bina, a ɔ fai ngo te ɔ ne kada ni. A nyɔngɔ wena a ondà'bà, do gele obe sa'deno ɔ ne okɔano do zulano ke wa ɔ do ngo te ni. A a nãwílí sa'de, wuko nyɔngɔ à ɔ.

Màbèmbà (ou : màbàmbà, mòbàmbà, mbètè'bé, hàù, màhù) p.82 : *grenouille aquatique.*

Mbémbété p.83 : *grenouille de couleur foncée à pattes largement palmées, vivant dans l'eau, comestible (Xenopus sp.).*

A cette liste on pourrait encore ajouter un grand nombre de serpents comestibles, comme: gó 'bètè (ou : gó libindu) p.72; gó fòlò (ou : gó gbàlà) p.73, gó gbàmbúlútè p.74, gó kánggè p.74, gó kúmà p.75, gó pètò (pòtò) p.77, gó tólónwá (ou : gó dàmbù) p.78, yúnggú p.79, etc.

IV. Wè 'dá nó gòlò

La récolte du miel

Les Ngbaka ne pratiquent pas l'apiculture, ils récoltent le miel sauvage en forêt. Les abeilles font leur nid dans des trous d'arbres, souvent bien haut dans l'arbre. Pour enlever le miel on s'approche du nid avec du feu et une bonne quantité de feuilles de manioc pilées et préparées. On enfume les abeilles et l'on ferme le trou avec la pâte de feuilles de manioc. Vers le soir, les abeilles sont complètement étourdies par la fumée et le manque d'air; alors on peut introduire la main dans le trou sans danger d'être piqué.

(voir : *La Faune et la Flore de l'Ubangi* p.109)

Chapitre II. Les plantes sauvages comestibles

Owókoso de otenc zamo

I. Les champignons comestibles

Li o'buano ke owele wa nyongo wa ni

Les Ngbaka connaissent plus de cinquante espèces de champignons comestibles. Ces champignons ne poussent pas n'importe où et n'importe quand. Les gens qui ont l'habitude de les cueillir connaissent les endroits et les périodes où certaines espèces poussent régulièrement. Le moment venu, ils ne manqueront pas de s'y rendre, parfois seul, parfois à deux ou trois. Ils s'y rendent en secret et rentrent parfois le panier bien rempli.

Voici les trois entretiens.

Entretien avec Mbuamo Catharina - 'Bobadi 7.10.95

'Búa bíz' (*we ke ma wia kō do obe zīno ke wa dungu nū ni : car ils ressemblent à de nombreuses petites mouches qui se sont posées sur le sol*)

Ma ɔ ne 'bua húlùlù ni, ne nde ki ni ma ɔ fě, ma hɔ do wena. Mbè ne wa zu'du ma, ne ma dunu sanggi. Ma fěa ma bututu, ma ɛfě wena.

Ma hɔ zamo; ma hɔa zi de 'do tɔa kelasi 'da le 'Bobadi ge, de 'da le ge iko, fala ta 'bɔ ma lili do ma ni, ne ma hɔ iko; ma sáká fala go.

Marc : Ne wa nyongo ma nyonga?

Cath : lí, wa nyɔ nyongo, ma ɛfě wena, ma ɔ fě.

'Búa bǎndè (*wé ké má ɛfě ɔ né bǎndè : car ils ont un goût sucré comme les bananes bǎndè*)

Ma hɔ 'bɔ te tia 'bete, tabi nzango, ne ma hɔ 'bɔ te kpakalo, do te manggumbe, kenɔ wa goɔɔ ma safɔ i ni. Kɔ fala ke zugbulu ne 'bana te ke ma 'bana ne ni, ne fala ke gulu ne mbulu ni, ne ma hɔ te ne. Wa nyongo ma nyongo, ma ɛfě wena.

'Búa 'bètè (*we ke ma hɔ te tia 'bete : car ils croissent sur les palmiers tombés*)

Wa goɔɔ 'bete we de do makpanza ni, kɔ ma ɔ fai, kɔ ma mbulu, ne ma ndo te me 'bɔ te hɔ te ne. Ma hɔ tū kpo kpo fai we la mbe zeke kpo tabi bɔa. Ma ɔ ne be gezele zu kō wi ge. Kɔ ma hɔ, kɔ ne zù'dù ma go, kɔ wese ne gē ne, ya ma mbulu ia, ne mbe ne hɔ te me iko. Ma te de nū ni, wa na, ma ɛfě wena. Li ne a 'bua 'bete, ne mbe li ne 'bɔ a 'bua gbembolo.

– 'Búa ge? *Cath* : Gbembolo.

– Ne ma ɔ ne nde? Tɛle te ne ma ɔ nee?

Cath : Tɛle te ne ma ɔ ne 'bete ni. Ne ma ɔ be silili, ne ma gǎ go, ne ma hɔ do wena. Mɔ wia te zu'du ne, ne ma dunu be saani. Ma ɛfě wena.

'Búa dǎmbú (*we ke ma ba bá ɔ ne dambu ni : car ils sont gluants comme les légumes dǎmbú*)

'Búa dambu, benɔ wa zu'du di zu'du, wa zu'du ma te sala gole; ma ɔ fě. Ne mɔ zu'du ma ia, ne ma ɔ lɔngbò. Ne wa gi ma, ma ɛfě wena. Le nea zi safɔ i do tū kosala nale, ne Blandine wa zu'du ma. Ma ɛfě wena, wa nyongo ma nyongo. Wa sa li ma na, 'bua dambu.

'Búa dèdè (*wé ké má mbòkò wéná, nè má yáká dè dè dè ní : car il est très mince et bouge continuellement*)

Tàbì : **'Búa zàlǎwì** : (*wé ké má kpásáá ɔ né zàlǎ wì ni : car il ressemble à une oreille humaine*).

Ma mbòkò wena. Ma hɔ te tenɔ sū iko, ɔ ne manggumbe, kpakalo, te ɛlě na.. : tenɔ ke wa goɔɔ ma, ma te te safɔ ni, ma hɔ te ne sū iko. Wa nyongo ma nyongo. Kɔ de nyongo ne

wena na, wa de kula ne dea, tua ma mboko wena. Ma we na, wi naa za nyongo go, ma o yeletè'bèè.

'Búa dènggá (*tua ke wa gbini ma, ne li toko ne ni ma o fe ne li toko dengga ke wa gomɔ ma ni : car la sève de ces champignons est blanche comme la sève de l'arbre dènggá*)

Ma ho te me 'bo fala ne kpo do 'bua nguluma, te teno li ne a nguluma ni. Mo zu'du ma, ne ma gbi gbini, ma gbini kese kese, ne li toko ne ma o fe. Ko wa gi ma, ya ma efè wena.

– Ne wa sa li ne na dengga we?

Cath : Dengga, tua ke wa gbini ma, ne li toko ne ni ma o fe ne li toko dengga ke wa gomɔ ma ni. Gulu ne a wa ia te 'bo li ma na, 'bua dengga ni. Ne nde ma ho me ge te te dengga go, ma ho fala ne kpo do 'bua nguluma.

– Ne wa nyongo ma nyongo?

Cath : Wa nyongo ma nyongo, ma efè wena.

– Do ke 'da nguluma 'bo?

Cath : Ke 'da nguluma 'bo, ma de wena.

'Búa dèngbè (*we ke zu ne ma a tu o ne te dengbe ni, ne nyanga ne o 'bo sangalanga ne nyanga dengbe, ma o be ndééé o ne nyanga dengbe ni*)

Ki ni ma wia ko ngboo do 'bua kola, ne ma ho do wena, ne ma silili. Ko mo zo ma, fala ke mo i ti gono sanga 'bua kola go, ne mo lengge na, me a 'bua kola. Ne ma la ngbe e do 'bua kola, we ke ma silili, ne 'bua kola ma ga ga. Wa nyongo ma nyongo, ma efè wena.

'Búa dinya

'Búa dinya ma wia ko do 'bua hulule, ma ho do wena. Wa kpa ma za ngonda, ma ho te nui, te ngo to ne, to ne boe. Wa nyongo ma nyongo, ma de wena.

'Búa 'dolofole (*we ke ma ho ngo 'dolo fole : car ils croissent sur les excréments d'éléphant*)

li, ke ma ho ta 'bo ngo 'dolo fole. Ma ho falano ve go, ma ho ta 'bo fala folono wa ho ne ni, fala ke fole so te 'bo de di ni. Ne me 'bua 'dolo ngombe ni.

– Ne i nga wa kpa ma go?

Cath : U u le kpa ma go. Wa kpa ma te fala folono boe ni.

– Mo zaa ma?

Cath : Mi zo ma go. Ne mi zaa g'a ke 'da 'bua 'dolo ngombe, ni a 'bua 'dolo fole ni ma ho te 'bo de ngo 'dolo fole, ne ke me ke 'da ngombono wa so, ne 'dolo olo ne, ne 'bua mo ngo ho ne. Mi zu'du me ke 'da ngombono zi zu'du. Kasi ke 'da fole, mi zo ma go. Ko mi lengge na, ma o tele te ne o ni.

'Búa felenzabéle (*we ke ma ho te felenzabele : car ils croissent entre les lianes felenzabéle*)

Ma o fe. Wa zu'du ma ta 'bo te sala felenzabele, me wa 'bili ma, ne wa fana do sanggi, ne wa sa li ne na felenzabele ni.

Ne 'bua ho ta 'bo te fala felenzabele ni, ne wa sa ta 'bo li ma na 'bua felenzabele, we ke ma ho te felenzabele. Ne wa nyongo ma, ma efè wena

'Búa folo (*wé ké má gâ wéná, má ó k'bil'bi ní, má há wà sá lí né ní*)

Ombe wino wa nyongo te me 'bo ma nyongo, ne nde mi ge mi ko ma go, tua mo kpo te ne efè 'bo go. Wa zu'du ma, ne ma o te me ni, ma o kparamalaaa, wa e ma, ne nde nganda ne ge nde ni. Ne wa gi ma, wa gi do no go, wa gi fai do yiki. Ne kpa wino wa ko zi te me 'bo we nyongo ne, mi i go, ma o ne ndambu ni. Wa e ma ka ka, ne wa gi ma. Ko mo nyongo, ne mo nzo'bo to te ne ni su, ne mo wia te fi nu, o ne mi ge ni. Ni a ma do gulu ne bina, ma efè go, ma de go. O do mi ne mi na, me a 'da 'bua.

'Bùá fù (*we ke mɔ 'be te ne ia, ne ma ɔ ne ma 'bia te fū ni*)

Ki ni ma hɔ wena te te wa sa li ma na 'bafū ni. Ma hɔ, a ma ɔ fē, ne zu 'bo be 'bua. Ne ma ɔ be né be ndasa ni. Ne nde nyanga ne dùlù be go; wa zu'du nyanga ne, ne ma dólō be kē. Ne mɔ zu'du ma, ne kō mɔ ɔ ne mɔ sua fū ni. Gulu ne a wa ia li ne na, 'bua fū ni. Wa gi ma, ne wa nyɔ nyɔngɔ, ma ēfē wena.

'Bùá gèè (*wé ké má hɔ dò zóló gèè*)

Oo! Ki ēfē wena! Wa kpa ma te te. Ke di gēe mɔ ngo ba ne ge ni, kɔ zeke 'da 'bu ge, wa zu'du se ma, ne ma hɔ do wena, ma hɔ te te. Ma yolo de, ne ma hɔ te tia te ne fai de i mɔ ni. Ndakisa : ɔ ne ke manggumbe ni do mbe gele tenɔ kenɔ ma dia, ma te, ma mbu mbulu ni, ne ma hɔ te ne.

Ne ma tū wena, mɔ zo ma na me a 'dā 'bua ni, mba do nyanga ne do zala ne vē ma tū wena, ne nde ī na, ma ēfā g'a bete go. Mbè winɔ wa zu'du, ne ma dunu sanggi, ne wa teka. Ma a dia 'bua de wena.

– Tete te ne ɔ ne e?

Cath : Tete te ne ma ɔ ne 'bua dīa do 'bua húlùlè ni. Tua ma hɔ do wena, ne zala ne gā be go, ne ma ɔ be ne go. Ke 'da 'bua húlùlù, zala ne a fila, ne ke 'da 'bua gēe ma tū wena, do nyanga ne sū. Ma ēfē wena.

'Bùá gò (*we ke te ne ma wia kɔ de te gò*)

'Bùá gò ma wia kɔ do 'bua gbanu. Ma hɔ, nde ma hɔ dele wena go. Ma hɔ, ne ombee ne gbālā ne ɔ tale tabi nale, mɔlo, ne ma ngala wena, te ne ɔ geze geze ta 'bo ɔ ne te gòe ni. Ne wa nyɔngɔ ma, ne nde dati nyɔngɔ ne, ne mɔ ēlē te ne sū, ēlē, ēlē zu zala ne sū, do nyanga ne sū, se ne ne gi ma do dia ne. Wa gi ma do dia ne go, ne ma ba wi ba. Ne mbè winɔ wa lénggé ngo nyɔngɔ ma ngboo go.

'Bùá gbàgá (*we ke me 'bua gā wele*)

Ma hɔ te tenɔ ke ma mbulu zamɔ i ia ni. Wa nyóngó ma go. Mɔ 'bi ma, mɔ zu'du ma ta 'bo, ne mɔ o ma, ne ma de do lì iko, ma de 'dègè 'dègè. Ne mɔ ne o ma, ne ma hulu do lì gbùyá. me a 'bua gba gā.

Me a ke zi, le de gbaa, ne le ne safɔ i ni, kɔ le kpa ma ia, ne le o ma, ne le mɔ ngo to'do lí ne de zu le, de te le sū na, le gā do dia ne

Wa nyóngó ma go, ki a 'dā 'bua iko.

'Bùá gbágbá'dùgbá

Ke ge ma hɔ te li wala. ɔ ne ke wa wa fɔnɔ, ne wa de do plantation, ne wa mi kafeno tabi ge nde? Ne ti kpaleno ni, ɔ ne ti lɔso, do ti kafe ni, tabi do ti kɔni ke wa wa gā wena ni, ne ma hɔ de ti ne ni. Ma be silili, ne ma do wena. Ma ɔ be fila, ne nyanga ne ɔ tū. Ne benɔ wa zu'du ma, wa gi ma, ya ma ēfē wena. Wa sa li ma na 'bua gbágbá'dùgbá.

'Bùá gbálánzá (*we ke ma hɔ sàkpátá sàkpátá ɔ ne gbalanza ni*)

Ma hɔ zā ngɔnda, ma hɔ do wena. Mɔ yengge, ne mɔ kpa ma. Mbè fala kpo ma 'bo de ne, ne mbee ne ma 'bo 'bo de te te. Ne ma ɔ be ne gbā te ni, ɔ silili, nde ma ɔ sakpata sakpata, gulu n'a wa dua li ne na, 'bua gbalanza ni. Wa nyóngó ma go, me a 'dā 'bua.

'Bùá gbànù (*we ke te ne ɔ bèzè bèzè ɔ ne te gbanu ni*)

Ma hɔ wena te ti 'bete, ne nyanga ne dulu wena, ne zu zala ma ma ɔ geze geze, ma geze do fē ne, do langi nù.

Ne wa nyóngó ma ngboo go: ombe winɔ wena wa nyɔngɔ ma, ne nde mbe winɔ wa nyóngó ma ngboo go, we ke ma ba wi ba.

Ne we nyongɔ ma tabi nde, ma wia na, mɔ zu'du ma ia, ne mɔ ɛlɛ te ne ɛlā, ɛlɛ kenɔ ni vɛ, gene nyanga ne. Ne mɔ ɛlɛ, ne ma 'bana a fɛa ne, se ne mɔ gi ma de. Kasi doa winɔ wena wa nyóngó ma gɔ. (Wa nyongɔ zala ne nyonga, ne nde wa nyongɔ nyanga ne gɔ.)

'Búa gbàtè : Mi ì ti ki ni gɔ.

'Búa hùhùlè (*we ke mɔ la ngo dī ne ia, ne giti ne wele hùlè hùlè*)

Ma hɔ dele wena. Ne nde nyanga ne dùlù be gɔ, ne zala ne ma gà 'bɔ gɔ, ma ɔ silili, ne ma ɔ fila yòò. Ne nyanga ne ma nī wena, ne ma ɛfɛ 'bua wena. Wa nyongɔ ma nyongɔ. Wa kpa ma zā ngɔnda, wena wena do nu lì. Kɔ mɔ hɔ ngo dī ne, ne giti ne wele hùlè hùlè, ɔ ne ke mɔ la ngo zùlúnálè (journal) ni.

'Búa kátalá (*wé ké má ɔ kátalátáá, má ngàndà wéná*)

'Búa kátalá ma hɔ wena te tia túlúkpalá, do te te ɔ ne manggumbe, tabi kata, tabi kpakalo, tabi 'bafū, onga te kenɔ wa gɔmɔ ma ngo kɔla, ne wa a nù ni.

– Wa a nù, ne ma mbulu ndambo, tabi ma kolo, se ne ma hɔ de?

Cath : Ke ma kolo ni, se ne ma hɔ de. ɔ ne di da dō ni, winɔ wa zu'du ma zu'du.

'Búa kàzò :

'Búa kazo ma ɔ 'bɔ ne tele te ke sɔ mi tōa dati ni. Ma hɔ be, ma ɔ solololo, ne kɔ ne boe, be kɔ ne boe, ne langi ne ma ɔ ne.. mi ì ti li ne gɔ. Wa sa te 'bɔ li ma na ge?.. gris!

– Fɛa ke do gris do rouge?

Cath : lī, ne 'be ma, ya ma ɔ kakawayaa, ya ma nganda wena. Kɔ fala ke wa ge wa kōa we nyongɔ ne ni, mɔ zo a, dele winɔ wa nyóngó ma ngboo gɔ. Tua mi di ni, mi te nyòngò ma gɔ. Ne mbe winɔ wa zu'du ma, ne wa nyo nyonga. Ne wa zu'du ma we nyongɔ ne, ne wa gí iko gɔ. Wa to ma tua, tua ke ma nganda wena, ma kakawayaa, se ne wa gi, ne wa nyongɔ de.

– Ní a ma bá wi gɔ, ne nde ma nganda wena?

Cath : Ma nganda wena, ne ombɛ winɔ wa kò we nyongɔ ne ngboo gɔ, we ke ma dè ngboo gɔ.

'Búa kò

Wa kpa ma zā ngɔnda, ma hɔ wena gulu te. Ma ɔ 'bɔ ne 'bua kɔla ni, ne dā te zu zala ne boe, ma yɔlɔ te zu zala ne, ne ma yɔlɔ do be fɛ mɔ. Ma wia kō do 'bua mbòkò, do 'bua kɔla. Nyanga ne ma ɔ du du. Wa nyongɔ ma nyongɔ.

'Búa kòàli (*we ke ma ka kasa ɔ ne kasa kòàli ni*)

Ma ɔ tū, ne ma hɔ te te, ne ma ko'bolo, ma ko'bolo ku'bula. Wa zu'du ma, kɔ wa gbini, ne ma dōlɔ keke keke keke. Ma 'bu 'bua. Gulu ne a wa dua li ne na 'bua kɔali ni, we ke ma 'bu 'bua né ni. Wa nyongɔ ma, ma ɛfɛ wena. Dele 'buano fala ge vɛ dia ne iko.

'Búa kólá (*we ke ma hɔ ti kólá*)

Wa kpa ma zā ngɔnda do zā bilì te ngo dī ne. Ma hɔ ia, ne nyanga ne dulu wena, ne zala ne tata gā gā ndambo. Zu zala ne ɔ tū, ne wa nyongɔ ma nyonga.

'Búa kòzalakadá (*wé ké má ɔ né zálá kàdá ní, má ɔ kèrr ní, né ndé má ngbèè gó*)

'Búa kòzalakada ma hɔ be sololo te te ke ma zā ngɔnda. Ne ma ɔ be né be kenì ni, kɔ ne boe. Kole te ia, ne lī ne ma yolo kɔ ne. Ma hɔ do wena.

– Ma hɔ te te ge?

Cath : Ma hɔ te te vɛ iko, ke ma ɔ te zā ngɔnda ni. Te ke kɔa te ne ma huka vɛ, kɔ ma hɔ kpòlɔsɔ ni, ne ma hɔ te ne.

'Búa kúlúkòlá (*we ke ma wia kō do gi kulí kɔla*)

Wa kpa ma wena te li zō. Ma hɔ, ya ma ɔ gbùu, ne kɔa 'do ne ɔ ter ter né kɔa 'do kuli kɔla ni. Ne ɛlɛ ma do'do, ne kɔ ne i ni, ma ɔ fɛ kpusɛɛ. Ne wa gi ma, ma ɛfɛ wena. Kasi wa gi ma, tɔ bá te ne ɔ.

'Búa kútú lí kpákúlú : Mi nyòngò ki ni ɔ, mi zò 'bɔ ma ɔ.

'Búa kpákpálákpa (*wé ké má hó wéná dò zóló sábélè, ké línò kúlá kpárr ni*)

'Búa kpakpalakpa ma hɔ zā ngɔnda do zā bili 'bɔ. Ne nde 'bali mɔ kpo, ma hó de te bulu nù ɔ, ma hɔ te li tɔ, ne ma ɔ fɛ. Wa zu'du ma ia, ne nyanga ne ma gbini de zā nù ni sūu. Zu zala ne ɔ fɛ, do nyanga ne vɛ ma ɔ fɛ. Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, ma ɛfɛ wena.

'Búa kpòngbò : Mi zò ma ɔ.

'Búa lò

Ma hɔ te te, ne li lí ne ma ɔ ne lí li nù ni, ne ma nganda wena. Bon, we nyɔngɔ ma, wa to ma tua, wa wɔngɔ ma wɔngɔ, me a dia 'bua.

'Búa lòlò (*tabi 'búa sàsà*) : (*wé ké má ó fɛà, ndé má sà wéná*)

Ma hɔ te te.. ndakisa* ɔ ne te mi sa so li ne na, manggumbe, do okpakalo, do onguluma 'bɔ, ke wa ɔmɔ ma, ne wa fi nù te safɔɛ ni. Tenɔ ke wa ɔmɔ safɔ i ni, ne ma hɔ te ne iko. Ma hɔ wena do 'da fala gɛ ma ngo hɔ ne, ɔ ne zekɛ 'da 'bu ngo ne bɔa ni. Ma hɔ, ne ma ɔ fɛ, hɔ de te te, ma ɔ fɛ. Kɔ fala ke ne hò we zu'du ma dɔ ɔ, ne ma ngaka do'do, kɔ mɔ 'be ma, ne mɔ ɛ sanga ne, ɔ ne mūlū sa'de ni.

Kɔ mɔ kɔ na e nyɔngɔ do dia ne, ne mɔ kala ma, kala ma, ne mɔ a kɔ nwá, ne mɔ henze ma tū kpo tū bɔa, ne mɔ 'bili ma, ne mɔ gi, ne mɔ nyɔngɔ, ma ɛfɛ wena.

'Búa matiti (*wé ké má hó ngó matiti*)

lí, ki ni ma hɔ ngo matiti, ya ma ɔ ta 'bɔ be fɛ. Ma hɔ zi 'bɔ dati wena, ne mi zó 'bɔ di ma ɔ. Kɔ le zu'du zi 'Bominengge i : ngo matiti.

– Ma gā ɔ?

Cath : Ma gā ɔ, ma be silili, ɔ ne telɛ te 'bua bizi

– Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ?

Cath : Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ.

'Búa mbàlà

Ma hɔ de bulu nù ɔ iko, ɔ ne kenɔ ma hɔ te ndimo ɔ ni. Ma hɔ falanɔ vɛ iko. Ne ombe winɔ wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, ne nde ombe winɔ wa nyóngó ma ɔ. Ma ba wi ba. Mi lengge na, me a 'dā 'bua.

'Búa mbòkò ('bua mbò) (*wé ké dā te ne ma ɔngɔ né dā te sa'de ké wa sa li a na, mbo ('Bowasɛ) tabi mboko (Kulu 'Dua-Vindu) ni*)

Ma hɔ zā ngɔnda, do nu lí. Ma hó do ɔ. Ma hɔ gbālā ne bɔa tabi tale tabi mɔbɔ, ne zala ne ma gā wena. Telɛ te ne nea we we kɔ do 'bua kɔla, nyanga ne dulu wena. Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ.

'Búa mbù'dè (mbi'da)

Ma hɔ te 'bete tabi te nzanggoe ke wa nɔ ia, kɔ wa ɔmɔ, kɔ wa fi nù ni. Ma hó te gele te ɔ. Ma hɔ, ya ma ɔ ne ke ma kɔ fulu ni. Ma ɔ kili, ne ma mɔ ngo gā ne ni, ne 'bua do kɔ ne. Ne kɔa 'do ne ni ma ɛ do'do, ne ma hɔ de nza, ne ma gā be gā ndambo. Ma ɛfɛ wena!

'Búa nódɔnà (*wé ké wi nò dɔ wè té nyɔngɔ ma ɔ*)

Ma hɔ, ne ma wia kɔ do 'bua mbala, ke so mi tɔa dati ni. Ne nde wa nyóngó ma ɔ, we ke mɔ nyɔngɔ, ne ma ba ne mɔ, we ke wele vɛ wi nɔ dɔ, ma a wa ia li ne na, 'bua nɔ dɔ ná. Ní

a gulu ne na, wi nyongɔ a wele ke a nɔ dɔ ɔɛ ni ɔɔ, winɔ vɛ wa nɔ dɔ nɔa. Ne ma a 'bua ke mɔ nyongɔ, ne ma ba mɔ ba. Gene mɔ gi mɔko ne ma ba mɔ iko. Ní a winɔ wa nyóngó ma ɔɔ, me a 'dā 'bua.

'Búa ndà'bà

Ma hɔ te te, kasi mi zɔ na, ma hɔ te tenɔ vɛ iko. Ma hɔ, ne ma de be né be nwà ni. Ne ma nā de te ne, ma ɔ be fila ne do be fɛa ne. Mɔ zu'du ma, ne 'do ne ɔ be fɛ, ɛlɛ ma te te, ne 'do ne ɔ be fɛ.

Wa nyongɔ ma nyonga, ma ɛfɛ wena. Ne nde ma hɔ dɔ dɔ ɔɔ, wa kpá ma dɔ dɔ ɔɔ.

'Búa ngàkà (ngakanu'dɔ?) :

Ma wia kɔ do 'bua lò. Ma hɔ te te, ne lí lí ne ma ɔ ne lí lí nù ni. Ne we nyongɔ 'bɔ ma, ma wia na, mɔ 'bílí te bi do be kɔya, 'bili ma, keɛɛ ma.

Marc : Tua ma nganda wena?

Cath : lí ma nganda wena. Tabi wa to ma tua. Ne nde wa gí iko ɔɔ, wa gi do yiki, ne wa nyongɔ ma nyongɔ. Me a dia 'bua, ne nde, 'bali mɔ kpo, ma nganda wena.

'Búa ngázù

Ki a 'bua 'da wi gelanɔ. Wa zu'du ma... ma de de te te ma ko'bolo'boo, ne nde wa nyóngó ma ngboo ɔɔ, wa de do ina 'da wa iko. Wa do de gbogbo zu wa, ne wa hunu do kɔɛ, ne wa nɔ ma olo wili wa na, wa dungu do nga te wa, wa te bà zele ɔɔ.

Ne nde ki ni wa nyóngó ma ɔɔ, wa de do ina iko. Me a 'bua 'da owi gela.

'Búa ngúlumá (we ke ma hɔ fai ti nguluma)

Wa kpa ma te 'bɔ te zā tenɔ, ti tenɔ lí ma a nguluma ni. Ma hɔ, ne nde mbee ne ma ɔ fila, ne mbee ne ma ɔ yòò. Ne wa zu'du ma, ne wa nyongɔ, ma ɛfɛ wena. Wa kpá tati ne a zā ngonda iko ɔɔ, wa kpa ma te zā mɔ ke ma do tenɔ, ma a nguluma ni.

'Búa ngbàtàtà : Mi ì ti ki ni ɔɔ.

'Búa nzànggó (we ke ma hɔ fai te tia nzanggo)

'Búa nzanggo ma hɔ te tia nzanggo. Ma ɔ be silili, ma ɔ be fɛ, ne wa nyongɔ ma nyongɔ, ma ɛfɛ wena.

— Ma la ngbe ɛ do ke wa sa sɔ lí ne na 'bua 'bete?

Cath : lí, ma la ngbe ɛ do ma. Ki ni, nyanga ne ɔ be silili, ne ma ɔ be fɛ. Ma hɔ do be koto ne ɔɔ, ma hɔ a fɛ ne, ma ɔ bututu, ma fenge wena. Ne fala zu'du ne, ne mɔ da tili zamɔ, tua mɔ zu'du ma be sī, ne mɔ nɔnɔ nyanga ne, zu'du, ne mɔ nɔnɔ nyanga ne. Le ne fɔ i, ne le zu'du wena.

'Búa ɔlā : 'Búa ɔlā, mi ì ti ne ɔɔ.

'Búa sà (we ke ma ɔ ne fila kɔ zā sa ni)

Ma hɔ te tenɔ vɛ iko, tabi te 'bete, tabi te te kenɔ safɔ i ni, ne ma hɔ te tenɔ ni. Ne ma ɔ fila, ma fele wena, te ne ɔ ne fila kɔ zā kuli kɔla ni (orange).

Ne mɔ ì ti gi ma ɔɔ, ne wa nyongɔ, ne ma ba wi ba. Ne mbe yaa le wa kɔ we nyongɔ do tɔlɔ ne ɔɔ, wa zu'du ma ia, ne wa si ne, ne wa gi ma de. Ya ki ni ma bá wi ɔɔ. Kɔ fala mɔ gi do tɔlɔ ne, kɔ mɔ gbè ma dati ɔɔ, hā mɔ lengge na, ma fia ia, kɔ mɔ gi, kɔ ne nyongɔ, ne ma ba ne.

Ma a 'bua wa gí ma a 'dɔkɔlɔ ne nyɛle ɔɔ, kɔ wa nyongɔ, ne ma ba wi ba. Ne mbe winɔ wena wa kɔa na, wa de kula ne, se ne wa nyongɔ de.

'Bùá sá'dá kàfé

Ma hɔ tɛ 'bɔ tɛ sa'da kafe, sa 'da kafe kɛ wa 'bili ma vɛ ia, nɛ wa a ma nù ni. Ma ɔ fai, kɔ ma mbulu, nɛ 'bua ndo hɔ ngɔ nɛ. Nɛ wa zu'du ma, ya ma ɔ fɛa vwòkpòtòò ɔ nɛ 'bua mbu'da ni. Ma hɔ wena do zɛkɛ 'da nale we hɔ zɛkɛ 'da sambo. Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, ma ɛfɛ wena.

'Bùá sùlɛ́ (we kɛ ma hɔ fai tɛ tia sùlɛ́)

Ma hɔ tɛ te li ma a sùlɛ́, ma hɔ tɛ gele tɛ go. Nɛ ma ɔ be silili, tɛle tɛ nɛ wia kɔ do tɛle tɛ 'bua 'bete, ma ɛfɛ wena.

'Bùá sùlú

Ki ni wa kpa, ma ɔ nɛ fu'da te ni. Ma ɔ kili, nɛ wa 'dɔ ma zā mɔ i, nɛ wa si, nɛ wa mi ma le nga, nɛ 'bua hɔ tɛ nɛ. Nɛ nde ma hɔ, nɛ ma ɔ nɛ kenɛ ni, kɔ nɛ 'bo 'bua né. Nɛ mɔ zu'du ma, nɛ mɔ ɛ, ya be kɛ zu nɛ ngɔ nga ni, mɛ a kɛ mɔ wia we gi ma ni hā ni, nɛ mɔ fi nyanga nɛ nù. Nyanga nɛ gā wena, nɛ ma ɔ né... nde nyanga nɛ nī wena, wa nyóngó nyanga nɛ go. Ma ɛfɛ 'bua wena, nɛ nde 'bali mɔ kpo, wa kpá ma dɔ dɔ go.

'Bùá támbálákùbàlà (we kɛ zàlá nɛ má ɔ nɛ támbálá kɔ bálà ni)

Mɛ 'bɔ a 'bua fala kpa ma ma nganda wena. Nɛ nde wa kpa ma wena tɛ tia tɛ kɛ ti kola ma mbi zɛ belee, nɛ ma ɔa fai, nɛ ma kolo ni. Kɔ mɔ nɛ kpa ma nde tɛ nɛ kutu wena, nɛ mɔ Ì na, ki ni ngaka ia. Nɛ kɛ ma ngàkà gɔɛ ni, tɛ nɛ 'bana tɛ tɔ'bo nɛ, nɛ mɔ zu'du. Kɔ mɔ si, nɛ nde mɔ mbɔlɔ ma kɔ nwá nɛ gbangbɔa tū kpo kpo tabi bɔa, sɛ nɛ mɔ gi de. Tɛ nɛ ma ɔ bɛzɛ bɛzɛ ɔ nɛ tɛ kóló ni.

Monzabana J.P. 12.12.97: Ma hɔ tɛ tenɔ vɛ iko, tabi tɛ 'bete, tabi tɛ tɛ kenɔ safo i ni, nɛ ma hɔ tɛ tenɔ ni. Nɛ ma ɔ fila, ma fele wena, tɛ nɛ ɔ nɛ fila kɔ zā kuli kola ni (orange).

Nɛ mɔ Ì ti gi ma go, nɛ wa nyɔngɔ, nɛ ma ba wi ba. Nɛ mbe yaa lɛ wa kɔ we nyɔngɔ do tɔlɔ nɛ go, wa zu'du ma ia, nɛ wa si nɛ, nɛ wa gi ma de, ya ki ni ma bá wi go. Kɔ fala mɔ gi do tɔlɔ nɛ, kɔ mɔ gbè ma dati go, hā mɔ lengge na, ma fia ia, kɔ mɔ gi, kɔ nɛ nyɔngɔ, nɛ ma ba nɛ. Ma a 'bua wa gí ma a 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛle go, kɔ wa nyɔngɔ, nɛ ma ba wi ba. Nɛ mbe winɔ wena wa kɔa na, wa dɛ kula nɛ, sɛ nɛ wa nyɔngɔ de.

Mɛ a 'bua fala kpa ma nganda wena. Nɛ nde wa kpa ma wena tɛ tia tɛ ti kola ma mbi zɛ belee, nɛ ma ɔa fai, nɛ ma kolo ni. Kɔ mɔ nɛ kpa ma nde, ya tɛ nɛ kutu wena, nɛ mɔ Ì na, ki ni ngaka ia. Nɛ kɛ ma ngàkà gɔɛ ni, tɛ nɛ 'bana tɛ tɔ'bo nɛ, nɛ mɔ zu'du. Kɔ mɔ si nɛ nde, nɛ mɔ mbɔlɔ ma kɔ nwá gbangbɔa tū kpo tabi bɔa, sɛ nɛ mɔ gi de. Tɛ nɛ ma ɔ bèzè bèzè ɔ nɛ tɛ kóló ni.

'Bùá tɛ

Mbee nɛ ma hɔ tɛ te, ma ɔ kò'bòlò'bòò. Wa nyóngó ma go, ki ni mɛ a 'dā 'bua. Yaa mi ɛlɛ zi ma tɛ te, n'a do, kɔ ma kolo, n'a dɔ ma do mbito, n'a hɔlɔ do mɛ wa sa li nɛ na ga'bome kɛ dɛ zā wi ni.

N'a dɔ ma zi sū, n'a mbutu mbito nɛ vɛ, n'a ba do nu nɛ na, nú nɛ yu. Ní a 'bua tɛ, wa nyóngó ma go, wa dɛ do ina ga'bomo iko, ba nú nɛ, ba do nú zā lɛ.

'Bùá tìndá (we kɛ ma hɔ tɛ tɔ́ tìndá)

Ma hɔ gele fala iko go, ma hɔ ta 'bɔ fala tɔ tinda nɛ ni. Ma ɔ silili ɔ nɛ ndenge tɛ 'dai.. húhùlù ni. Ma ɛfɛ bua wena. Mi nyɔngɔ ki ni.

'Bùá tòzɛ́ (we kɛ do tūi, nɛ ma nyɛ ɔ nɛ tòzɛ́ ni)

'Bùá tozɛ ma 'bɔ a fɛ, nɛ ma hɔ dɔ wena. Wa kpa ma zā ngɔnda. Ma ɛfɛ wena, wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ.

'Búa t̄s̄ d̄olè (*we ke ma h̄o te t̄s̄ dole*)

Ma h̄o ta 'b̄o de te t̄s̄ dole. Ne ma wia na, li m̄o nganda, ma ba wi ba. We gi ma, ne m̄o de z̄i se, ní ḡo, ne ma ba m̄o. Ní a mbè win̄o wa k̄s̄ we nȳonḡo ma ngboo ḡo.

'Búa t̄oá làkà (*we ke ma ó né tíá t̄oá làkà ké ókòlànò wà yú k̄s̄ né ní*)

Mi nȳngò ki ní ḡo, ne mi z̄ò 'b̄o ḡo, sango. Ne nde wia me ge te o ne, kasi* mi z̄ò ma ḡo.

'Búa t̄ub̄ul̄uwè (*we ke ma h̄o olo b̄el̄e we*)

O ne ke wa wa me, ne wa d̄o f̄o ni, ne kole ne te ne, ne 'bua h̄o olo we, olo we ni. Wa sa li ma na 'bua tubuluwe, ma ãf̄ã wena. Ma wia k̄o do 'bua gbagba'dugba, ma be fila. Ne zala ne ḡã be ḡo, ma a 'bua ma be silili iko.

'Búa t̄uk̄iá : Mi ã ti ki ḡo!

'Búa t̄um̄ul̄uyélé

Me a mbe 'bua kpo, ma h̄o te me 'b̄o, ne zu zala ne o t̄u, ne ma kala k̄o e né... ma ko'bolo né. Ne ma h̄o te 'b̄o be d̄o d̄o de bulu n̄i. Wa na, li ma a 'bua t̄um̄ul̄uyélé. Wa nȳonḡo ma nȳonga, ma ãf̄ã wena.

'Búa z̄èkè : (*we ke ma lá z̄èkè kp̄ó, sé nè mbé né hó d̄ê*)

Oo! Ki a gba dia 'bua ngboo! Me a dia 'bua de wena, fala z̄eke h̄o mbúú ni, ne wa zu'du ma, ma h̄o d̄o wena. K̄o z̄eke k̄o 'b̄o do fio, ne wa zu'du.

Ma hó falano v̄e ḡo, ne nde ma de ngo d̄i ne. Z̄eke h̄o ngboo ni, ne m̄o ne de fala d̄i ne do ma ni, ne m̄o zu'du se ma. Wa zu'du, ne ma dunu sanggi. Fala ke ma h̄o ia, k̄o m̄o z̄u'du d̄o ḡo, ne gba gb̄el̄e zala ne ma ḡã wena. M̄o wia we ba zala ne b̄o, gulu ne b̄o, ne m̄o gi, ne ne nȳonḡo, ne ma kpa nu ne iko.

Ma ḡã wena, ne m̄o zu'du ma do mbé h̄o z̄eke. Ya z̄eke ne ta 'b̄o we fe ne ni, ne m̄o ne 'b̄o, ne m̄o z̄o, ne m̄o zu'du, ne ma s̄okpo. Ma h̄o wena 'da fala h̄o z̄eke, do ndoti z̄eke.

Ma de 'bua wena. Ne m̄o z̄o ma, ne m̄o lengge na, me a 'bua kpakpalakpa, tua ma fenge wena. Ne nyanga ne gbini 'b̄o né nyanga kpakpalakpa ni. Ma de wena. Mi nȳonḡo ma ngboo!

'Búa z̄et̄ul̄uz̄ufiò :

Wa kpa ma te z̄ã nḡonda. Ma t̄u wena, zu zala ne t̄u kolo kolo. Ne wa zu'du ma, nyanga ne d̄ul̄u ḡo. Wa nȳonḡo ma nȳonḡo, ma ãf̄ã wena.

– Ne wa sa li ne ni we?

Cath : Z̄etuluzufio? We ke ma t̄u wena, t̄u kolo kolo, ma o né.

– Ne m̄o ã mbe ti 'bua ke wa sa mbe li ne ḡo ni?

Cath : Mi lengge na, wa t̄o s̄u, ke mi ã ti ne ni, mi lengge na, ma s̄u de. Ke má z̄o ni mi ã ma ngboo ḡo. Tabi te mi ila nde, mi ã ḡo.

Entretien au village 'Bobazolo Ndongo, 1994

Mokua : Sango, 'bua me a nȳonḡom̄o ke Nzambe h̄ã h̄ã le do zam̄o. Ma o do ti n̄u, t̄oá 'da ma do ti n̄u.

Mbe kpo li ma a : **"'búa k̄ol̄á"**. Ma h̄o wena do z̄eke 'da ngb̄e'de'de we kpa z̄eke 'da lib̄o* .

Do fala t̄e 'da kolo, ne kolo o d̄ã nganda wena, se ne ma h̄o do ngawi, ma mangga n̄u mangga, se ne mangga n̄i ni, ma h̄ã li wala na, ma h̄o ne, ne ma h̄o. Ne nde ḡo a, ma h̄o ni, ma do be d̄ok̄o te ti zala ne. Od̄ok̄o ne ni wa o be silili, ne nde a wa be a fila.

Ne fala ke m̄o kpa 'búa ni, ne m̄o zu'du se ma, ne m̄o si ne, ne m̄o 'bili nyanga ne v̄e, ne m̄o gbini zala ne de 'd̄o li. Ne m̄o gb̄el̄e fila n̄i te nyanga ne ni do'do, ne m̄o 'bili sanga nyanga

ne 'bili be sī be sī be sī vē, ne mɔ fɔlɔ ma fɔla we dɔkɔnɔ ni, na dɔ de kɔ ma bá zɛlɛmɔ hā wele gɔ. Ne mɔ fɔlɔ sa vē, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ a lɪ ti ne, we gi ma. Mɛ a 'bua ma wia wena do fila nɔ. Wa gi do kambili gi, ne nde gɔ a, dia ne wena, ma wia do fila nɔ.

Mbee ne 'bɔ: **“bùá kpákàlákà”**. Ma hɔ 'bɔ ndenge* kpo ne ndenge 'bua kɔla ni, ma do sa'de te ne 'bɔ boe. Dɛ te ma vē kpakɔ wa nyɔngɔ ni ma ɔ na 'bua kɔla.

Mbe 'bua 'bɔ ma hɔ te te wa sa li ma na, **“kátálá”**. Katala ma hɔ te te do ntango i ... zekɛ 'da libɔa, ɔ na kɛ lɛ ne de te ne ni. Do fala kɛ na, wa wa nga fɔ, ne wa gɔmɔ te ne ni, ne kole 'banda te ne ni, sɛ ne katala ma mɔ ngo hɔ ta 'bɔ te te, nde ma hɔ de nù gɔ. Ne mɔ zu'du ma, ne mɔ 'bili nyanga ne fala kɛ ma do be 'bala tenɔ ni de nù vē, ne mɔ a 'dɔ li. Kɔ mɔ ne ba de nza, ne zala ne kɛ ma kó'bolo de ngo ngbɛ ɛ ni, ma yala de 'do. Wa sã na: “bulu zala ne”. Ne ma yala de 'do, ne mɔ fɔlɔ vē, - we kɛ ma 'bɔ do be dɔkɔ ti zala ne - sɛ ne wa gi ma de.

Sango, dati gi ne, ne wa to tua. Wa gí zala ne iko gɔ, tua mɛ a 'bua ma nganda wena. Wa to ma vē, sɛ ne wa anga de 'dɔ lɪ, ne wa gi ma.

Mbee ne wa to vē, ne wa a kɔ nwá, ne wa a t̄ɔ te ne do nɔ te ne, ne wa zanga vē, ne wa e te we. Li ne a : hu ne. Ne wa hu ma hu, sɛ ne wa nyɔngɔ ma de.

– Ne katala ma de 'bɔ to kɔ gaza gɔ ? gaza wili ?

Mokua : Kátálá, ma de to kɔ gaza. Ne nde gɔ a, do kɛ zi 'dati 'da oyaa lɛ wa 'bana zi ku'bu gaza, ne wa 'bana zi te a gaza ngbaka do inanɔ ni, sɛ ne wa to zi ma, ne wa ku'bu do gaza de. Ne nde di 'da lɛ, lɛ dé ma gɔ, we kɛ lɛ de kɛ 'da lɛ di da d̄ɔ do ina mbunzu iko.

Tigole : Sango, mbe li 'bua kpo li ne a: **“bùá mbòkò”**. Zala ne gā wena, ne ma hɔ wena. Bon mɔ zu'du ne gā nyanga ne ɔ na gba 'biti zu nyanga wi ni, ne zala ne gā la lɪ. Ne wa si do ma we gi ma, ne wa gbɛlɛ 'bɔ te nyanga ne gbɛla ná mɛ a t̄ɔa ni. Ne wa gbini sanga, ɛ sanga zala ne ɛa dɛlɛ wena gbaa, sɛ ne wa mba do nyanga ne, ne wa e li we, ne wa gi ma. Wa pi 'bɔ yiki te'de, to gbālā nzo, wa a, ne wa pi yiki, ya ma dia 'bɔ ne mba mɔ ni. Wa a ti ne, ne ne nyɔngɔ

Mbe 'bɔ li 'bua li ma a **“bùá sàsà”**. Ma hɔ 'bɔ te te do date* na kɛ a t̄ɔa di ni. Wa zu'du ma, ma f̄ɛa. Ma 'bana do koto ne, mɔ nyɔngɔ, ya ma ɛf̄ɛ wena. Ne wa si, ne wa 'bili nyanga ne sū, ne wa gi ma, ne wa a gbālā mɔ te'de, zī nɔ te'de, ne mɔ nyɔngɔ 'bɔ ma, ma de wena. Ki ni a 'bua kɛ ma hɔ do zamɔ.

– Ne 'bua ma saka te saka tabi ma hɔ te te ne ? *Tigole* : Ma hɔ te te kɛ ma pɔ pɔna.

– l̄ɪ ? ɔ na te ... 'bua mboko wa kpa ma te te ge? *Tigole* : 'Bua mboko ma hɔ zā nù.

– Zā nù ? *Wi ni* : l̄ɪ

– Ne 'bùá **sasa** ?

Tigole : 'Bua sasa ma hɔ te ... te, mbe ma hɔ te te kɛ ma mbɔkɔ ndakisa ɔ na ɛ ndúlú to ... kpákáló, sɛ ne ma hɔ te'de de.

– Ne mbe gele kɛ wa sa sɔ li ne ni ma hɔ te te ni mɛ a ge? *Vɛ* : Katala, katala hɔ 'bɔ te te.

– Te ge ? *Tigole* : Ma hɔ te kàtà.

– Ne kpákàlákà ma hɔ te te gɔ ?

Tigole : Kpákàlákà ma hɔ zā nù. Kole o dā, sɛ ne ma m̄lū ne ma hɔ de nza de.

– Ne 'bua kɔla ma hɔ do ?

Tigole : 'Bua kɔla ma hɔ za nù, ma hɔ 'bɔ zā nù.

Begɔ : Sango, mbe 'bua zamɔ ɛ kpo, wa sa li ma na: **“búa fóló”**. Gba gbɛɛ nɛ ma gā wena. Dati nɛ ma mǔlǔ do ti nǔi dɛ nza nga, nɛ ma mǔlǔ sukɛɛ. Nɛ mɔ nɛ nɛ we kpa ma, nɛ nde ɔ a, ma gā ma yèbè yèbè yèbè.

Nɛ 'bua fólɔ ɛ, mɔ ba ma, ma ɔ tǔ tale, mɔ nɛ, kɔ mɔ nɛ hɔ ma, nɛ mɔ ba sangi, to sanggi bɔa. Nɛ mɔ gba gba sanga nɛ dɛ gbogbo, nɛ mɔ kala zala nɛ dɛ tɛ kɔ sanggi ni to sanggi bɔa, nɛ mɔ si do ma. Mɔ nɛ hɔ le nga, nɛ mɔ gba sanga nɛ sékélíí, nɛ mɔ yɛɛ li wese, kɔ ma ɔ, kɔ ma nɛ fe fia ni, sɛ nɛ wa gi ma, nɛ wa nyɔngɔ ma de.

Gbalumba : Ma hɔ do tɛ nù, dǐ nɛ boe, li ma a: **“búa sǔlǔ”**. Nɛ ma ɔ tɛ 'bɔ ni, nɛ ma hɔ dɛɛ nɛ ge nde ni. Bon, sɛ nɛ wa nɛ, nɛ wa 'bili nyanga nɛ dɛ tɛ ngo ɛɛ dǐ nɛ ni, - wa zú zu'du ɔ -, nɛ wa 'bili nyanga nɛ dɛ ngo dǐ nɛ ni vɛ, nɛ wa si nɛ. Nɛ wa nɛ hɔ tɛ le nga, ma wia tǔ na, wa gbɛɛ nyanga nɛ ni yerr, nɛ wa a, kɛɛ ma vɛ dɛ tɛ 'dɔ li, nɛ wa fólɔ tɛ'de yerr do'do, sɛ nɛ wa gi ma de. ɛɛ kɔ fo nɔ bana, ma wia tǔ na, mɔ to gbālā mɔ, mɔ a tɛ'de, tabi dambu, nɛ mɔ a tɛ'de, nɛ mɔ nyɔngɔ, ya ma de wena ni. Li ma a **“búa sǔlǔ”**. Dǐ nɛ boe.

Gbalumba : Mbe 'bua 'bɔ kpo li ma **“bua bóndè”**. Ma hɔ tɛ tɛ, tɛ nɛ a **“sǔlǔ”**. Sǔlǔ ma tɛ ia, kɔ ma mbulu do'do, mɔ hɔ sɛ ngo nɛ, mɔ tɛ zu zu'du faii dɛ tɛ dǐ ni. Nɛ mɔ si nɛ, nɛ mɔ fólɔ tɛ nɛ vɛ. Ma tɛ ò tǔ dɛɛ wena ɔ, we kɛ 'da kálá mbulu nɛ ɔ. Mɔ si, nɛ mɔ hɔa ia tabi ɛɛ kɔ tǔ nde, fala sa, nɛ mɔ fólɔ tɛ nɛ vɛ do'do, nɛ mɔ gi, nɛ mɔ nyɔngɔ. 'Do nɛ a la sɛ tǔ nɛ nde, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ kpa mbe koto nɛ, ya ma hɔa tɛ mɛ dɛ tɛ tɛ nɛ iko. Li ma a: **“búa bóndè”**.

Soke : Sango, mbe 'bua zamɔ ɛ wa sa li nɛ na: **“búa mbàlà”**. Ma hɔ do zā bili do gulu ote. Mɔ zu'du ma, ya ma gbini kisi kisi kisi, ma hɔ dɔ wena! Nɛ mɔ zu'du ni gbaa, nɛ mɔ yɛɛ ma li wese, ma nɛ fe do'do, nɛ wa fólɔ tɛ nɛ, nɛ nde li nɛ tǔ mbì. Wa gi ma, nɛ li tǔ wena, nɛ ma 'bɔ kɔ mɛ vɛ. Kɔ wa a yiki tɛ nɛ, kɔ mɔ nyɔngɔ, nde ma ɛfɛ wena.

Nɛ mbe 'bɔ 'bua kpo wa sa li nɛ nɛ ... wa sa li nɛ na ...: **“búa dèdè”**. Ma hɔ tɛ tɛ, tɛ nɛ mɛ a tɛ ngǔlǔ. Ma hɔ tɛ nɛ dɔ wena. Nɛ wa zu'du ma, zala nɛ ma gā wena, mbe gā wena, nɛ mbe a tǔ, nɛ mbe a fɛ. Nɛ wa si nɛ, nɛ wa nɛ hɔ le nga, nɛ wa ɛ sanga nɛ vɛ, nɛ wa gi, ya ma de wena. ɛɛ wa a 'bɔ zā sanggo, sabinda, tabi ge nde, wa mba do sanggonɔ vɛ, nɛ wa gi ma, ya ma de wena. Ma ɔ nɛ mǔlǔ sa'de ni.

Mokua : Mbe 'bana. Mbe nɛ mɛ a **“búa gbèzè”**. 'Bua gbɛɛ ma hɔ le 'da le ɛ wena ɔ, ma hɔa zi dɛ fala bɔa iko, nɛ nde ma wena do Bokada Dangga. Mɛ a 'bua ma do di ɛ boe, nɛ fala kɛ sa'denɔ li wa a gbɛɛ ni wa ɔ kɔ le wena, sɛ nɛ ma hɔ kɔ le ni ta 'bɔ wena de. Pala kɛ mɔ dɛ tɔa, kɔ gbɛɛ wa a kɔ nɛ, nɛ 'bua ni ma hɔ ngu'du dɛɛ kɔ tɔa 'da mɔ ni. Ma hɔ kpo, nɛ nyanga nɛ ɔ na ngangala wi ɛ, nɛ zala nɛ gā dɛ 'do wena ɔ na ndasa ni. Mɔ zu'du kpo, nɛ mɔ mba nyanga nɛ do zala nɛ, nɛ ma dunu gā sanggi kpo. Mɛ a 'bua ma gā wena, zala nɛ gā wena, nɛ nyanga nɛ gā wena.

Dati nyɔngɔ nɛ, nɛ mɔ gbɛɛ tɛ nyanga nɛ vɛ, nɛ mɔ ɛ 'do zala nɛ dɛ tɛ nù vɛ, tǔ mɛ 'do nɛ ni dɛ tɛ nù vɛ, nɛ mɔ sulu ma sulu vɛ, nɛ mɔ ba lí nɛ, nɛ mɔ nɛ, mɔ a zamɔ.

Fala kɛ mɔ a zame ni, nɛ do 'da fala nɛ, kɔ tǔ nɛ, nɛ mɔ nɛ sɛ, nɛ nde li zi mɔ a ni, 'bua ni hɔa 'bɔ mbe nɛ di ni.

Nɛ nde mɛ a 'bua kɛ wa nyɔ nyɔngɔ, nɛ ma do ngawi wena, ma unu nganda wena. Nɛ wa su sulu, wa a li ngawi 'da ma ni nù do'do, sɛ nɛ ma mbɔkɔ, nɛ wa gi ma de.

Wa fa ogbālā nzo dɛ tɛ nɛ, gbālā mɔ kpo do kpo. Nɔ, sɛ nɛ ma mbɔkɔ ngawi 'da ma, nɛ nde wa nyɔ nyɔngɔ. Sanggo, ma li we, kɔ wa yamba ma ia, nɛ wa hɔ 'bɔ tɛ fala dǐ nɛ ni 'bɔ ɔ. Sabɛɛ do sabɛɛ ya ma kulu tɔa di ni ia. Wa gi, ya wa yámbá tǔ nɛ li we ɔ, gbaa wa e nù do'do, sɛ nɛ wa yamba ma de.

Mbe ne 'bo: **“búa húhùlè”**. Ki ni me a 'bua, sango, ma ho do zamọ ge iko : ti kola ne ma ho hɔa, ko bìli ne ma ho hɔa. Ma yolo de, ne ma ho do wena ɔ na nu tɔa losambo i mọ ni. Ne sango, me a 'bua ma gâ be gọ, ma ɔ silili do nù ge iko. Mọ zu'du ma vĕ, ne mọ 'bili nyanga ne fala ke ma yolo ne ti nù mọ ni de nù vĕ do'do, ne mọ sulu ma vĕ, se ne mọ kpĩĩ, ne mọ a ko saso we gi ma de. 'Buano ke le nyo nyonga ma ni.

Mbee ne: **“búa gbá tè”**. Ki ni ma ho wena do ke zā lì, zā deka lì. Sango, me a 'bua ma de wena. Mọ zu'du, ne mọ 'bili nyanga ne na me ni, saletenɔ* nyanga ne, ne mọ fɔlo ma vĕ, we ke 'bua zòlò doko gọ, ma fai do doko ti zal'ε. Ne dati gi ma fɔi ma na, wa fɔlo, ne te ne sa, se ne wa ĩ ti gi ma de. Gulu ne na dǒ ma bá zele mọ ko zā wele gọ. Ma suka*.

Soke : Mbe 'bo 'bua te zamọ ge ma ho 'do lì, te te, wa sa li ne na: **“búa tòzé”**. Ma ke kolo te, ma 'bana de te ho ne de 'do lì ge ia. Ne mọ ne, mọ ho, ne nde ma hɔa te te gbaa dɔa na ge nde ni. Ne mọ zu'du, mọ mọ ngo zu'du ne nyanga ne ma do tūi, ya nyanga ne ɔ nu tɔa, ma do tūi, ne ma de né sɔla ni, nyanga ne a ni. Wa sa li ne na: **“búa tòzé”**.

– Wa nyo nyongọ ?

Soke : ĩ, wa nyongọ ma wena, ne wa si ne, ne wa fɔlo te ne vĕ, ne wa a ko saso, ne wa gi ma. Ne wa ne gi ma ni, ne ma ɔ lɔngbòò ne wa a yiki te ne ni. Ne wa ne a gbālā mọ te ne, ne ma meka we gɔnɔ ne si. Ko mọ nyongọ, ya ma ɛfĕ wena, ne mọ na : “E nyongọ fɔi, ma te è gọ iko”. Ní a, tua wa gi ma, ne do benɔ do wena ni, se ne ma ĩ ti e ma de. Ne nde me a 'bua ma ho do 'do lì.

– Mbe ne boe ?

Gbalumba : ĩ, mbe ne boe. Sango, mbe 'bua li ne hĕ: wa sa li ne na: **“búa nǒ dǒǒ ná”**. Fala ke mọ yengge, mọ kpa ma ia, ma ho do nù, ma dele wena ɔ na 'bua mbala ni, ne zala ne ma gā. Ne mọ zu'du ma gbaa, mọ si, ko mọ ne ho te le nga, ne mọ kpĩĩ... fɔlo ma vĕ, ne mọ kpĩĩ. Ko mọ gi, ko mọ nyongọ ia, ma wia na, ma la pɔsɔ kpo mọ te nò dǒɔ gọ. Ko ne de te pɔsɔ bɔa, se ne mọ nɔ dǒɔ de. Ma la 'do tū ndambo, ko mọ nɔ dǒɔ ia, ne ma ba mọ fai, wa ĩ ti 'biti ne gọ ne, ma gbɛ mọ gbɛa. Li ne a 'bua nɔ dǒɔ na. Ma boe, ma ho do nù.

Wele : Ne mbe winɔ wa nyóngó ngbongbo gọ, ne mbe winɔ wa nyongọ me ge nyonga, ne nde wa kò ma gọ.

Gbalumba : Mbe 'bua 'bo kpo wa sa li ma na: **“búa sà”**. Ma ho te te.

– Te ge ?

Gbalumba : Ma ho te ... sùĩ, mbe ne ho te ... kpákáló. Ne we ke gili ne bɔa, gili 'bua sa bɔa: Mbee ne ke mọ zu'du ma da dǒ ni, ne mọ si ne, ne mọ a li wese, ma ne fe ne, ne mọ a 'do li, ne mọ fɔlo, we ke 'bua fai ma do doko tĕ ε boe. Mọ fɔlo ma vĕ do'do, gɛne ko gele sanggo boe, ne mọ mba ne, ne mọ gi, gele sanggo bina, ne mọ gi ma iko. Mọ a tǔe te'de, ne gbālā mọ boe, ne mọ a te ne. Ma mboko de wena, ne mọ nyongọ.

Ne mbe mosusu* ke dè gɔe ni, ma wia na, mọ e li wese fala bɔa, ko ma fe vĕ do dia ne, we gbɛ ngawi 'da ma ni. Ki ni nganda wena, se ne mọ ĩ ti gi ma de. Ní gọ, ko mọ tǒ na, ε gi da dǒ, ko ε nyongọ iko, ko mọ à gbɛnzekele te'de gọ, ne ma ba mọ ba! Ma hā ni.

Mbe 'bua 'bo boe, wa sa li ma na **“búa tɛ ngùlù”**. Ne le sa li ma na: 'búa màtúnggùlù. Mọ zu'du ma, ya ma unu ge a matunggulu.

– Ne ma ho i do ?

Gbalumba : Hò tɛ tɛ, hò tɛ tɛ, tɛ̀ ngùlù. Nɛ mɔ̀ zú'du, kɔ̀ mɔ̀ nɛ̀ si nɛ̀ ni, nɛ̀ mɔ̀ 'bili nyanga nɛ̀ vɛ̀ do'do, nɛ̀ mɔ̀ fɔ̀lɔ̀ tɛ̀ nɛ̀, wɛ̀ kɛ̀ fai 'bua ma do dɔ̀kɔ̀ wena ni, nɛ̀ mɔ̀ fɔ̀lɔ̀ tɛ̀ nɛ̀ yerr, mɔ̀ nɛ̀ kpílí do'do, bon, sɛ̀ nɛ̀ mɔ̀ a kɔ̀ saso, nɛ̀ mɔ̀ í ti gi ma wɛ̀ duzu takɔ̀ ma mbɔ̀kɔ̀, kɔ̀ mɔ̀ nyɔ̀ngɔ̀ de. Ma unu ɔ̀ na kɛ̀ mɔ̀ kɛ̀sɛ̀ di matunggulu dɛ̀ 'da nɛ̀ ni. Wa sa li ma na: "'bua matunggulu". Nɛ̀ ma unu a tɛ̀ ngulu kɛ̀ ma hò tɛ̀ nɛ̀ ni.

Wele : Sango, mbe 'bua zamɔ̀ gɛ̀ ma hò dɛ̀ tɛ̀ nù, wa sa na: "'búa dèngbè". Ma hò nɛ̀ ma do wena! Nɛ̀ wa zú'du, nɛ̀ zu nɛ̀ 'bɛ̀lɛ̀ wena, ma a tũ. Nɛ̀ wa zú'du ma, nɛ̀ liã nɛ̀ hò nɛ̀ 'bua kɔ̀la ni. Nɛ̀ wa si nɛ̀, nɛ̀ wa hò le nga, nɛ̀ wa 'banda nɛ̀, wa gbɛ̀lɛ̀ nyanga nɛ̀ tɛ̀ nù ni vɛ̀ dɛ̀ tɛ̀ nù. Nɛ̀ wa yolo, nɛ̀ wa 'bili nyanga nɛ̀ vɛ̀ ma nɛ̀ e nɛ̀, nɛ̀ wa fɔ̀lɔ̀ tɛ̀ nɛ̀ yerr, nɛ̀ wa a ma tɛ̀ kɔ̀ saso, nɛ̀ wa a lì ti nɛ̀. Nɛ̀ wa nɛ̀ gi ma vɛ̀, mɔ̀ kɔ̀ wɛ̀ gi do nɔ̀, nɛ̀ mɔ̀ gi, mɔ̀ kɔ̀ wɛ̀ gi do gbālã mɔ̀, nɛ̀ mɔ̀ gi, mɔ̀ kɔ̀ wɛ̀ gi do yiki, nɛ̀ mɔ̀ gi, ma ɛ̀fɛ̀ wena, sango! Mɔ̀ nyɔ̀ngɔ̀, ya ma ɛ̀fɛ̀ wena, de wena.

Tigole : Sango, mbe 'bɔ̀ li 'bua li nɛ̀ a "'búa gbálánzá". Ma hò tɛ̀ tɛ̀ zamɔ̀, nɛ̀ ma hò, nde ma ɔ̀ korr; kolo tɛ̀, nɛ̀ ma hulu tɛ̀ gbogbo nɛ̀, nɛ̀ ma yu yula ɔ̀ nɛ̀ kazo mɛ̀ winɔ̀ wa dɛ̀ zi do mɔ̀ sɔ̀nɔ̀ 'da wa ni. Nɛ̀ kolo yolo kɔ̀ nɛ̀ yula. Wa zú'du ma, nɛ̀ wa si, nɛ̀ wa gi. Wa zú'du, nɛ̀ wa si, nɛ̀ wa tu tua, nɛ̀ wa gi vɛ̀, nɛ̀ wa pi yiki tɛ̀'de, wa a gbālã nzo to gbālã yonggo, nɛ̀ wa lu ka dɛ̀ tɛ̀'de. Nɛ̀ nyɔ̀ngɔ̀, ya ma ɛ̀fɛ̀ wena.

– Wa sa 'bɔ̀ li nɛ̀ na ge nde? *Wi ni* : "'Bua gbalanza"

– Gbalanza ? *Wi ni* : lĩ, 'bua gbalanza ... ma bia koro koro koro...

Gele : Zɔ̀ mbe 'bɔ̀ 'bua zamɔ̀ gɛ̀ wa nyɔ̀ngɔ̀ ma nyɔ̀nga, wa sa li ma na: "'búa félé nzábélé". Ma hò, ya nyanga nɛ̀ ɔ̀ be ndéngbélé, ndéngbélé, ndéngbélé.

– Ma hò tɛ̀ i do ?

Wi ni : Ma hò foi tɛ̀ zamɔ̀ ... tɛ̀ dí pélé nzábélé. Ma 'bɔ̀ tɛ̀ 'bɔ̀ dɛ̀ tɛ̀ dí ni dɛ̀lɛ̀ nɛ̀ ge nde ni, nɛ̀ nyanga nɛ̀ ngala bi dɛ̀ ngo. Nɛ̀ mɔ̀ zú'du ma gbaa, ya ma dɛ̀lɛ̀ wena, kɔ̀ mɔ̀ nɛ̀ si nɛ̀ ni, nɛ̀ mɔ̀ kɛ̀sɛ̀, fo nyanga kɛ̀ ma gbini ni dɛ̀ tɛ̀ nù yerr do'do, nɛ̀ mɔ̀ fɔ̀lɔ̀ ma foi, kɔ̀ ma nɛ̀ e do'do, sɛ̀ nɛ̀ mɔ̀ a kɔ̀ saso, nɛ̀ mɔ̀ gi, wɛ̀ duzu nyɔ̀ngɔ̀ nɛ̀. Sɔ̀kɔ̀ nɔ̀ boe nde, nɛ̀ mɔ̀ a 'bɔ̀ nɔ̀. Nɔ̀e 'bana, ma wia na, mɔ̀ a gbālã mɔ̀ tɛ̀'de, tabi dambu, nɛ̀ ma de wena, ma mbɔ̀kɔ̀ dia na ge nde ni. Li ma "'búa féle nzabele".

Tigole : Sango, mbe 'bɔ̀ li 'bua li ma: "'búa bù". Ma fɛ̀nggɛ̀ wena ɔ̀ turr, nɛ̀ mɛ̀ a 'bua ma ɛ̀fɛ̀ wena. Wa si do ma, nɛ̀ wa 'bili nyanga nɛ̀, nɛ̀ wa gi ma, nɛ̀ wa a nɔ̀ tɛ̀'de. Wa a nɔ̀ nɛ̀ ma dala 'da ɛ̀fɛ̀ ki ni dɛ̀ dati wena. Kasi wena mbe wa gi ma do gbālã mɔ̀, nɛ̀ wa a dambu tɛ̀'de. Mɔ̀ nyɔ̀ngɔ̀, ya ma ɛ̀fɛ̀ nɛ̀ mba mɔ̀ ni, mɛ̀ a suka 'bua, ma ɛ̀fɛ̀ wena.

Gele : Sango, mbe 'bua, li ma a : "'búa kúlí kòlá". Ma hò tɛ̀ mbulu tɛ̀. Tɛ̀ ɔ̀ nɛ̀ sùlí kɛ̀ wa gɔ̀mɔ̀ ma, nɛ̀ ma mbulu ni. Nɛ̀ ma hò tɛ̀ nɛ̀, ya ma fɛ̀ngga turr nɛ̀ kuli kɔ̀la ni, nɛ̀ 'do zala nɛ̀ dɛ̀ be né tale ni. Sango, wa zú'du nɛ̀ wa 'bili nyanga nɛ̀ ni kɛ̀ ma yolo kɔ̀ mbulu tɛ̀ ni do'do, nɛ̀ wa ɛ̀ be tɛ̀ zu zala nɛ̀ ni ɛ̀a vɛ̀, nɛ̀ wa gi, nɛ̀ ma 'bɔ̀ 'bɔ̀a hɛ̀ó, nɛ̀ ma de wena. Zĩ tɛ̀ nɛ̀ gi nɛ̀ foi gbālã mɔ̀, sɔ̀ki nzo do nɔ̀, ya ma de wena.

Mbe nɛ̀ 'bɔ̀ zamɔ̀ gɛ̀ mɛ̀ a "'búa dèngbè", ma ngala dɛ̀ ngo nzángálá nzángálá ni.

Gele : Sango, mbe li 'bua kpo hɛ̀e, kɛ̀ wa nyɔ̀ngɔ̀ ma nyɔ̀nga ni, li ma: "'búa tàndàlà". Ma hò tɛ̀ tɛ̀, ma nɛ̀ fila.

– Tɛ̀ ge ?

Wi ni: Te ne ta zu mi ila ngo ne do'do. Ne ma ho te te, ma fila, ma dele wena. Ne mo zu'du, ko mo si, ne mo gbe ma gbea, we ke ma ngbenze nu wi ngbenza ne tandala ni. Ne mo gbe ma gbea do'do, se ne mo kpili ma ve, ne mo i ti gi ne we nyongo ne de. Ma ne fila ma de wena.

'Da 'bua me a **'bua sele**. Mo gi ma, ko mo nyongo ia, ne ma ba mo gbaa, suka mo ya fio iko. Li 'bua sele li ne bo: 'bua sele, ne mbe 'bo **'bua gbànu**, mbe 'bo li ne a 'bua gbanu.

Gele: Gulu ke 'bua wia do ha likambo* ha wele do fala nyongo ne ni. 'Bua wia we ha likambo* ha owele fala nyongo ne ni, gulu ne ma yula ngo de to te ne. Tua moko ve me a mo gbe wi, ne me a mo kpasawu. Ne mo o do hazama, ne nde go a, ma gbe se mo go.

Gulu ne mba go, we ke mbe 'buano ke le tola ni, mo gi ma do li wala ne dia go, ne ma gbe mo. Ke na, wa nyongo 'bo nyonga ni, ne ma gbe mo. Gulu ke oyaa le wa bia zi ha le na:

"Dati de me ge, ne tako le nyongo, ne le de mosala te ne ne, se ne le nyongo, ne ma o ko za le dia de. Ne nde go a, ma ha se likambo ha le go ni." Ma ha ni.

Ne nde go a, 'buano ke le tola ni 'bua gbe wi ko ne boe. Ne we gi ma do dia mbula a dia, ma ke ma gbe le go ni.

Entretien avec les immigrants Ngbaka au village Yombo en RCA

– Mbe li nwá 'buano ve ma hee, ko mo sa li ne? Me a 'bu. Mo i ti 'bua ni i nde?

Bon, i, mi i mbè ti li 'buano ndambo ndambo bi si me a 'bua ma ho, ne nyanga ne ma nganda gba'da gba'da ya ma dulu wena, kasi mo nyongó nyanga ne go.

– Ne wa nyongo ge a kili te ne?

- Ii, nzabele, **'bua fele nzabele**: nyanga ne nganda wena, ne wa nyongo ma nyonga, ma de wena. Ma ho, ne zu ne o ne ma meka do te te ne ve, ma o na te nyanga ne ve ma a fila ni. wa nyongo ma nyonga.
- Kola? Mi nyongò **'bua kulukola** fala kpo go. Wa nyongó go, me a mo ma de gbaa ne ko ne a kpusèe? Ii, wa nyongó go! Mi nyongò kutu ma fala kpo go.
- 'Bua ka wi gbele? **'Bua kawigbele** me a i...'da 'bua, wa nyongó ma go.
- Huhulu? Me a dia 'bua de wena, wa nyongo ma nyonga, **'bua huhulu**. Wa kpa ma za kola.
- **Kpakpalakpa**: Me a 'bua ho do ngangga. Ne me a 'bua ma de wena. Ne mo zu'du ma, ko ma e do'do, ko gene mo si, mo o pso kpo, ko mo ne 'bo, ya ma ho ni, ne mo zu'du. Ne ma ho wena, mbe 'da fala kpo ne mo zu'du, ne ma dunu sanggi.
'Bua kpakpalakpa ya me a **'bua sola**. Wa nyongo 'bua sola nyonga. Ya ma ho, ne ma a fe.
Bon, zala ne 'bana sanga ne ne ne...
- Mi nyongò kuti **'bua gbazu** go.
- Ke mi zaa ma me a **'bua tana**. Me a 'bua ma ho, ne ma a sekeke. 'Da fala, ne le kpa tana de te nyongo ma wena. Tana ko ma wena. Bon, 'bua ke tana nyongo ma nyonga ni, wele nyongo ma, ya wi fe go.
- ... **bizi**: - Ii, me a 'bua ma ho te to dole. Di ma boe, ne ma ho, ya ma fe, ne ma butututu! Ne ma fe wena. Ne ozi wa ko ma wena. Ma ho do tutole, ko wese ne ge ne, ya ozi wa nyongo ma ve ia.
- **'Bua zeke**? Zeke wa nyongo ma nyonga. Me a ga 'bua, 'bua ma ga, wa nyongo ma nyonga, me a 'bua zeke ma...te n'a fe.

- **'Bua 'bete** : 'Bua 'bete ma hɔ, ya tɛ n'a tũ. Bon, wa gɔmɔ ta 'bɔ 'bete, kɔ 'bete mbulu, tɛ 'bete mbulu, sɛ nɛ ma hɔ tɛ nɛ de.
- **'Bua sa** : 'Bua sa mɛ a 'bua ma a fila, wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, mɛ a fele 'bua.
- **'Bua mbala?** 'Bua mbala mɛ a 'bua ma a tũ. Bon, kɛ ma tũi ni, mɛ a 'bua ɛfɛ wena, kasi wa 'bala ma hã wele a zũ mɔ ɔ nɛ dɔ ni, kɔ wa 'bala ma dɛ tɛ 'dɔ dɔ, kɔ a nɔ do tɔɔ nɛ, nɛ ma gbɛ a iko. 'Bua mbala hã ni.. ozĩnɔ wa nyo nyɔngɔ.
- **'Bua kɔla?** 'Bua kɔla, gã zala nɛ ɔ nɛ... Bon, mɛ a de 'bua ma de wena. Zu nɛ ma ɔ ma a tũ. Wa nyɔngɔ ma do gaza ma vɛ.
- **'Bua gbate?** 'Bua gbate, mi ï ti 'bua gbate gɔ. **'Bua gbagbalugba**, mi ï ti nɛ gɔ,
- **'Bua gbalanza**, mi ï ti 'bua gbalanza. 'Bua gbalanza ma hɔ ya ma a sakpata sakpata, ya ma 'bo ngbɛɛ ngbi ngbi ngbi. Ya ma fɛ, mɔ zɔ ma, nɛ ma ɔ nɛ ma ku kutu ni, kasi wa nɛ nyɔngɔ nɛ, nɛ wa tu tua gbaa, nɛ wa hu ma hu, sɛ nɛ wa nyɔngɔ ma de. Zala nɛ bina? ũ ũ ma do zala nɛ bina. Ma ɔ bunza bunza iko? ï, ma do zala nɛ bina.
- **'Bua tuze?** Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ. 'Bua toze de wena, ma hɔ dɛ tɛ te... te mbulu do'do, nɛ ma hɔ dɛ tɛ nɛ. Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, ma de wena, 'bua tozɛ. Nɛ ndenge ma ɔ kpasaa nɛ ndenge...ma dɛ mɔ nɛ ndenge tozɛ ni.
- **'Bua mapaka** : Ma hɔ ti gbini mapaka kɛ ma ku kula ni. Nɛ ma a fɛ, nɛ wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ. Ma do 'dɔ li.
- **'Bua gbɛzɛ** : Mɛ a suka dia 'bua de wena. Wa gi ma, nɛ mɔ ba, ma nɛ ɔ nɛ mɔ ba mũlũ sa'de ni. Ya zala nɛ gã wena, mbè 'da fala nɛ gã zala nɛ ɔ nɛ... ma gã wena. Nɛ nyanga nɛ ɔ nɛ...
Ma hɔ do i do? - ï, ma hɔ zamɔ hɔa, nɛ ma hɔ 'bɔ 'da le hɔa, hɔ 'bɔ kɔ tɔa hɔa. Mɔ dɛ tɔa dɛ tɛ ngo dɪ, nɛ nɛ ma hɔ, hɔ dɛ kɔ tɔa ni. Mème* nu gɛ ma hɔa dɛ kɔ tɔa 'da mi! Oyaa lɛ wa tɔ na, mɛ a 'bua kpòò kɔla, ma unu de wena.
- **Katala** : Ma hɔ tɛ te. Nɛ kɛ ma hɔ tɛ te ni, mɛ a 'bua ma nganda wena. Mɔ 'be ma, ma nganda gba'da gba'da. Bon, wa dɔɔ ma, nɛ wa si, nɛ nɛ wa a 'dɔ li. Kɔ ma nɛ mbɔkɔ sũ, nɛ wa nɛ kpili ma sũ, nɛ wa a nu kungba, nɛ wa to gbaa, nɛ wa dɛ do gbālã nzo, wa zanga do gbālã nzo vɛ, nɛ wa ɛnzɛ, nɛ wa e ka zã we. Bon, ma ɔ ni kɔ ma 'be ngbɛɛ do nzoe do'do, kɔ mɔ nyɔngɔ, nɛ mɔ na, sanggo mɔ sɔkpã ma 'do. Ya ma de wena!
- **'Bua sɛlɛ** : Wa nyɔngɔ gɔ.
- **'Bua gbanu** : wa nyɔngɔ gɔ! Wa nyo nyɔngɔ, kasi nyɔngɔ nɛ zu nɛ ni. Mɔ dɛ ma, nɛ mɔ fo zu nɛ ni vɛ, we kɛ mɛ ba wi wena a kɛ zu nɛ ɔ tũi ni. Nɛ mɔ gbɛ ma gbɛa dɔ, sɛ nɛ mɔ nyɔngɔ de. Kɔ mɔ mba do mɛ ni sũ, kɔ mɔ nyɔngɔ, nɛ ma ba mɔ iko. Ma ba wele 'bɔ wena.
- Wa sa li mbe 'bua na, **'bua dengbɛ**. Ma ɔ nɛ 'bua kɔla ni ya 'bua kɔla gã nɛa ngo nɛ. Li ki a 'bua dengbɛ.
- **'Bua kalakuma** : Ma hɔ dɛ, nɛ ma hɔ dɛ, ki ni wa nyɔngɔ.
- **'Bua gɔ** : Mɛ a 'bua wa nyɔngɔ 'bɔ ma nyɔngɔ.
- 'Bua wa sa li ma na **'bua gba'dakɔla**. Mɔ yengge gbaa kɔ mɔ kpa, ma hɔ bɔa gɔ, hɔ kpo nga! Kɔ mɔ kpa ma ní ia, ya mɔ yengge 'bɔ 'da kɔla, ya mɔ kpá sɛ 'bɔ mbé mɔ gɔ, ma na, mɔ la kɔ mɔ si. Ki ni ma hɔ kpo nga, wa sa li ma na gba'dakɔla.

- **'Bua fele:** Ma hɔ nɛ ma ɔ be fi'di fi'di nɛ ma do li zɔ, ma do safɔ nɛ ma fila. Kasi mɛ a 'bua sa go ma ... 'bua sa gā nɛa ngo nɛ, ki a 'bua fele, ma hɔ do safɔ. Wa sa li ma na, 'bua.. 'bia kumu yele. Ma hɔ ... kɛ 'da lɛ i ma hɔ nɛ ma 'bana sanga 'bana sanga. Bon, kɛ 'da winɔ kulu 'Dua gɛ, ma hɔ, nɛ ma hɔ wo wo, ma gā wena. Ki ni ta 'bɔ a 'da winɔ kulu 'Dɛkɛlɛ g'a ni. 'Bua kumu yele
- **'Bua ndolo :** Ma hɔ ti zɔ, ma a bututu. Mbè nɛ wa zu'du ma, nɛ ma dunu gā sani. 'Da fala ma mɔ ngo hɔ nɛ ni, nɛ ombè wa zu'du do gā sani, mbè wa zu'du do o'du yele. Wa sa li ma na 'bua ndolo.
Mi í ti tɔmbɔɔ gulu nɛ we ge nde? Mɛ a mɔ ma 'dɔ li, ma dɛ tɛ 'dɔ li ni, ma ku kua, nɛ ma a mbíí, ma ɔ verte. Bon, kɛ ma verte ni 'da fala .. ma ɔ nɛ tɔɔ nwa ni. Kɔ fala kɛ dani, dani we kpa mɔ, nɛ wa nɛ, nɛ wa kala ma, kala ma, nɛ wa tɛ, nɛ wa kɔ li dani ni, kɔ li dani tɛ we ma kpa do mɔ ni. Mbè gā ... 'da lɛ tū winɔ.

Liste alphabétique des champignons comestibles

Li ó'búánò kɛ owele wa nyɔngɔ wa ni

'bùà bízi	- kàzò	- ngázù
- b́índè	- kátalá	- ngúlúmá
- 'bètè	- kò	- ngbàtàtà
- dàmbù	- kòàli	- nzànggó
- dèdè	- kólá	- ólá
- dènggá	- kózalákadá	- sà
- dèngbè	- kúlúkòlà	- sá'dà kàfé
- dīnyà	- kútú lí	- sùlǐ
- 'dólófòlò	- kpákùlú	- sùlú
- félénzábélé	- kpákpàlákpa	- támbálákóbàlà
- fòlò	- kpòngbò	- tè
- fù	- lò	- tòzé
- gèè	- lòlò	- t́dòlè
- gò	- màtítì	- t́óà làkà
- gbàgâ	- mbàlà	- túbúlúwè
- gbágbá'dùgbá	- mbòkò	- tükíá
- gbálánzá	- mbù'dè (mbi'da)	- tùmúlúyéle
- gbàtè	- nódǎná	- zèkè
- gbànù	- ndà'bà	- zètúlúzúfìò
- húhùlè	- ngàkà (ngakanu'dɔ?)	

II. Les plantes potagères sauvages

Onwa sáànggónò zámọ ke le nyóngọ wa ni

Bàkàkpàngbá (ndòmbò) p.154 : *plante herbacée, non identifiée.*

Me a wọkọsọ, ma ọ ne nyaka káànggá ni. Ne nde li nwá ne nea ngo káànggá, ne nwá ne ma tū nea ngo nwa kaangga.

Ma ho iko, ma ho wena safo do zā bìlì, ne ma fo do ngo ogbánò. Ke ma ho gbàà ni, mo zú'dú ma zú'dù, ne mo lé, ne mo hénzè, ne mo hú né kaangga ni, ne mo nyongo.

Bèndè (E aussi : gāwígbèlè) p.161 : *plante herbacée, feuilles légumineuses (Talinum triangulare).*

Bèndè me a nwá sanggo, ma ọ ne épinard ni. Te ne mbòkò wena, ne nwá ne mbòkò 'bò wena, ma be a du, ma ba bà bi sī né nwá yiki ni. Te nwá ne ma a fēa, ne te nwá ne lò wena, ne bé dó zu ne ma boe, ma be a fila. Mbe wala ne ma bi a kili. Fala ke ma fū, ne be gbālā ne, ma ọ be sílílí, ọ tū ọ ne gbālā sésè ni.

Wa kpa ma safo, 'da le, tabi olo gùbà. Ma ho do zā wọkọsẹ iko, tabi ma ho te fala sabele, ne ma kolo. Fala ke ma ho olo bela fo, ne ma ngálá de wena.

Wa sa 'bọ li ne na "gāwigbele". Mo nyongo ma, ne toko te ne wena, mo nyongo, ne ma gā mo de wena. We ke wa yula zi Mbaya i, ne ke wa tea we de Bominenge nga ni, ne sanggo nyongo ne bina. Gulu ke na, wa ia li ma na gāwigbele ni, we ke zi dati te Mbaya i wa nyongo zi ma i mo nyonga, ne wa e li ma na "gāwiMbaya". Ne ke wa ne yolo te Mbaya, we te we de Misyō Bominenge, ne wa e li ma na Gbele. Ne ma ne ho i nga we duzu de fala ni, ne ma ho 'bọ, ne wa mo ngo gi te nyongo ne, ne wa e li ma na, "gāwigbele". (Gbele = misyō Bominenge)

'Bòlò p.171 : *espèce de liane vénéneuse non identifiée.*

Me a nyaka, ma fo nyele wena. Gā zā ne ó ne nu gele kō wi ge íkó. Ne nde 'bòlò ke le tō we ne ni, ngo gili ma bọa : ke le sa li ma na "dàlìkókólè", ne mbee na ma 'bọ a kilì iko, ya ma a fēa, wa sa li ne na "fēá 'bòlò".

Ma ho wena zā bili tabi zā kọla, do 'dọ lì. Ma 'bana do be ne, ne wa nyongo. Ne nde má gá ià, nè wa nyóngó 'bọ mà go, wè ké mē à 'dā nyaka, ma wia te gbẹ wele.

Dàmbúkólá p.177: *dàmbú de la forêt; petit arbre dont les feuilles sont plus mucilagineuses que la dàmbú.*

Me a te, ne nde ma gā wena go. Ma gba kǎ ε wena. Li nwá ne á gā, ne nde ma dùdù yólá yólá ni. Dambukola ma bá bà nea ngo dambu le.

Wa kpa ma fai ti kọla tabi zā bìlì, tabi zā kọla nu lì. Wa gbini nwá ne, ne wa yele, ne wa to ma, ne wa 'di ma, ne wa kala dia ke, ne wa a te sáànggò. Ne nde ki ni ma bà nea ngo tàlá dàmbúnò vē, ne ma únú sirr ni.

'Détiligò : *plante ligneuse; les feuilles sont consommées comme légumes.*

'Détiligò me a nyaka sanggo zámọ ge, fala kpa ne nganda wena. Kọ mo kpa ia, ne mo gbótó ma ọ ne nyaka kaangga ni, ne mo lé ma vē, ne mo á ma li wese. Mo kǎ we a li wese na 'dọkọlọ ne nyele go, ne mo á kọ igbala.. mo késé ma vē, ne mo á kọ igbala.

Mo ne gbẹ ma do'do, ne mo só lì, ne mo á 'dọ ne. Ne mo kpílí ma vē do'do, ne mo bá nọe, ne mo á kọ sasoe, ne mo á ma te'de, ne mo gí, se ne wa nyongo de, ma dia ne ge nde ni.

Gbàngbà p.213 : *plante du genre érigéron, à très grandes feuilles; les jeunes pousses sont consommées (Sarcophrynium macrostachum).*

Me a wàkàso. Wa kpa ma ti kòla, zā bili, tabi kò vúdà. Li nwá ne ɔ gàfùù ni, te tē ne lò wena. Ma ho de kpo fala dèlé wena.

Wa zú'dú nzò'dí ke ma kúnú ngànggà ni, ne wa késé, ne wa gí, ne wà nyóngó.

Gbànzíkò (gbànzíkò'dò ou gbànzúkò'dò) p.216 : *petit arbre; les feuilles sont un légume recherché. Est utilisé dans la médecine traditionnelle.*

Gbànzíkò me a sanggo, tē ne ma ɔ ne gbālā zu kō wi ni, kò ma kpa dia nù ne gā tē ne ɔ ne nu kō wi ni. Ngálá ne dé ngo wia we ho mètre nale. Ma gba kō ε wena, ne nwá ne ma ɔ be yóláá, ne nu ne 'bē 'bēlē, ne lí ne gā be gā, ne ma ɔ tū, ne nde ma tū kóló kóló go. Wala ne boe, ma ɔ be kílì lókpó lókpó, ma gā be go, ne tē ne ɔ tóló nwa. Ma fele ia, ne wa nyóngó 'bo ma go. Onɔenɔ wa nyongo fílá ke.

Wa mí má mī go, wa kpa ma te zamɔ i, wena wa kpa ma safɔ, tabi zā guba, tabi zā bili olo ke a wá wá kólá ia ni. Ne ma ho te mbe falanɔ, olo ke nɔenɔ wa li gbālā ne ni, ne ma te te fɔε.

Gbànzíkò me a sanggo, wa nyongo ma nyongo. Mɔ hūi nwá ne, ne mɔ kese ma, tabi mɔ sa'ba ma, ne mɔ a kò saso, ne mɔ a lì ti ne, ne mɔ zī gbènzèkèlè tē ne, ne mɔ a tō be sī tē ne, ne mɔ a nɔ tē ne, ne mɔ a 'bo fū nzo tē ne, ne mɔ lingi do ma, ne lí ne òsɔ, ne mɔ lu kà, ne mɔ nyongo ne, ne nde ma de wena.

'Bobazolo Ndonggo

Mbe 'bo nwá sanggoe me a ngbanzuko'do, ke wa mí ma mī go, ne ma ho do kò bili iko, ma hó zā kòla go. Ke ho zā kòla ni, wa nyóngó ma go. Wa nyongo ke ma ho kò bili ni, we ke ma ēfē.

– Ne wa fa ma yolo do zεke 'da kpo gbaa zεke 'da 'bu ngo ne boa ?

Wi ni : Sango, ma do date bina, ma fai iko. Gene kò wa gbini zu ne do'do, ne zugbulu ne nù ni ma kunu iko. Gene kò sabelε ne nde a ma boe, lì kolo ne nde a ma boe.

– Ne wa nyongo ma ndenge ne ne e?

Wi ni : Sango, wa kese ma kesa. Ma 'bana do bɔlo ne, ne wa hūi nwá ne si te nzò'di ne ngo. Ne wa fɔlo te ne dati vē, we be dɔko te ne, we ke be otala dɔko 'do onwá ne boe. Ne wa fɔlo ma vē do'do, ne wa a kò saso, ne ma fe, ne ma mbɔko wena. Hā fala ke ma de ā do'do na nwá ne ma ngaka ni, ne wa kese ma kesa, ne wa a kò saso.. fɔlo tē ne vē, ne wa a kò saso, ne wa de gbènzεkεle, ne wa zī tē ne, tōε 'da oyaa le zi ni, ne wa zī tē ne na ma 'bili sanga ne na ma mbɔko, se ne wa nyongo ma hā dia de.

Gbàzàlà p.220 : *plante de marais ouvert, à grandes feuilles sagittées employées pour faire du sel (Aracée commun : Cyrtosperma senegalensis).*

Me a wàkàso, ma do 'do lì. Nwá ne gā wena, ma kpásáá ɔ ne nwá tòkò ni, ma ɔ fúlá fúlá. Ne ma la ngbe do toko tati a we tē tē ne ni.

Wa hu nwá ne do sáγγò ɔ ne tɔlo kɔyo, ní do ní.

Ogele núnò wa dɔlo nzò'dí ne, ne wa gi do kɔyo tabi sa'de, ne wa nyongo. Ma ɔ ne gele sanggo iko.

Káànggá p.231: *herbe grêle à vrilles (Cucurb.: Momordica sp.); feuilles odorantes recherchées comme légumes; plante à usage multiple.*

Káànggá me a sanggo, ma ɔ ne nyaka ni. Mɔ wia te kpa ma do safɔ tabi zā bili. Wa mí ma mī go, ma ho iko, ne ma fo do ngo omɔnɔ ɔ ne nyaka ni. Be fεle ne gā go, ne nwá ne dεle de te

ne wena, ma gba be kō ε, ma toso tale tale. Ma wa wala, ne wala ne ɔ be sílílí, ma ɔ yónggóló yónggóló, ne 'do ne ma fi fila. Ma fū ia, ne ko ne ma do gbālā ne, ma ɔ ne toko ni.

Oyaa le wa zo zé sanggoe ni ɔ ne nyɔngɔmɔ mó kpasa wi, ne wa e zi ko ngba wa. Le gbutu ma do nyaka ne, ne le si ne, ne le dolo nwá ne tē ne, ne le hana do nɔ, ne le nyɔngɔ. Tabi wa núlú kààngá dò nzò, nè wà nyóngó dò kà.

Tigole ('Bobazolo Ndonggo)

Kààngá me a nwá ke na wa mí ma mi go, mɔ ho ya zamɔ. Bon*, wuko wa yengge gbaa, ne wa ho ma, ne wa ngmana, ma ya ma do zu te, ma ba do zu te. Ne wa ngmānā fɔi ma dele, ne wa si do ma. Wa ne ho le nga, ne wa gí ma iko go, ne wa le 'bo lea ni gbaa, ma e te nyaka ne, be nyaka ne, ne nde ma gā be go. Ne ma ne e te nyaka do'do, se ne a folo te'de vē, n'a e li we, n'a gí ma, tabi a a nɔ te'de, n'a to fū nzo, n'a a te'de, n'a lu ka, n'a a ti owi wili do wuko do obeno na, wa nyɔngɔ ma. Ya me a nwá ke sanggo ke na wa mi ma mi go. Me a kààngá.

– Ne wa kpa ma 'da fala fai ... ?

Tigolo : lɪ, wa wia we kpa ma fai iko. Fala sabelɛ nde, ma kolo, ne wa kpa ne ndambo.

Kǎzùgbànù p.242 : *petit arbuste à grandes fleurs bleues (Acanth.: Thumberghia laurifolia).*

Me a be te, ngalá ne dé ngo hò ngo metre kpo go. Ma gba kō ε gbâ, ne nde li nwá ma bé sīi. Ma wa wala. Wa kpa ma 'da le tabi safɔ, tabi zā bilì.

Wa dolo nwá ne, ne wa gi, ko ma mboko, ne wa a tō te ne, ne wa nyɔngɔ.

Lísìnggò* (Likimi) (nyákàkòni) p.264 : *plante grimpante, 7 m ht., à rhizomes (Phytol.: Phytolacca dodecandra).*

Lísìnggò me a sanggo zamɔ, ma ɔ ne nyaka ni. Ma fo, ne ma de yē yē iko. Nwá ne ma ɔ ne nwá líò ni. Mɔ dolo nwá ne do tolo ne, ne ma tálá te wi wena. Ma dó do ngbala nwá ne do nyaka ne, ne dó ne ɔ fē. Wa sa 'bo li ne na "épinard zamɔ". Wa kpa ma wena te zā bilì tabi zā gùbà tabi ti bili 'bete. Mbè, wa 'bili nyaka ne, ne wa mi ma le nga.

Wa nyɔngɔ nwá lísìnggò nyɔngɔ. Dǎ ma tálá nu mɔ go ni, ko mɔ nyɔngɔ ma do dia ne, ne mɔ dóló nwá ne, ne mɔ á ko saso, ne mɔ á lì tí ne bí sī, ne mɔ é ma li we. Ko ma fé yòóó, ne mɔ é ma nù, ne mɔ tene lì tí ne, ne mɔ a gǎá lì ti ne, ne mɔ kpīlī ma, ne nde li ke ma tala te wi tala ni, ma ia tē ne ia. Ne mɔ á ma 'do nɔ, ne mɔ háná ma do nɔe, be kula kɔyɔ, tabi dǎkò, tabi kula ndà'bà boe nde, ne mɔ á 'da ne, tabi nzo boe, ne mɔ a tē ne, ne mɔ nyɔngɔ do kà, tabi bǎ, tabi kpánggà, tabi lósò, ní do ní. Ko fala ke mɔ gi ma, ko mɔ kpīlī dati go, ne ma tala nu mɔ hùrr.

'Bobazolo Ndonggo

Mbe sanggo zame li ne hē : 'Lisinggo'. Ma ɔ na epinale nza nga ke wa mi mi ni, ne nde ma ho do zamɔ. Bon*, fala ke mɔ kpa ma ia, nwá ne kpasaa ya pinale nza nga. Ne mɔ dolo ma vē, mɔ ne si ne, ne mɔ ho le nga, ne mɔ folo tē ne vē, ma sa do'do, ne mɔ kese, mɔ ne kese ma vē do'do, ne mɔ gbe ma gbea, we ke ma dā. Mɔ gbe ma we duzu ngawi te'de ni, ma ɔ hāuu ni. Ko mɔ ne gbe ma do'do, ne mɔ a 'do lì, ne mɔ kpīlī ma vē. Mɔ ne kpīlī do'do, nɔe boe nde, bon*, se ne mɔ a ko saso, ne mɔ gi do ma, ma mboko dia. Sokɔ mɔ kō we a 'bo gbenzekete, ne mɔ a, mɔ kō we a gbenzekete go nde, ne gbālā mɔ boe nde, ne mɔ to, ne mɔ a te'de. Mɔ gi se ma ne mɔ nyɔngɔ, ma de wena. Tabi ma ɔ do nda'ba, tabi ɔ na ɔ do kɔyɔ, ne mɔ a zā ne.

Mbàmbàlífólò (mbàmbàlàfólò) : *espèce d'ortie peu urticante (Urtic.: Fleurya aestuans); feuilles légumineuses.*

Mbuamɔ Cath.

Mbàmbàlífólò mɛ a sanggo, wa kpa ma wena ko gùbà sáfò i, tabi 'do tɔa le nga.. Ma ngala de ngo ɔ ne sésé ni, ma wia we ho metre kpo do do ne. Tě ne ɔ ne gbālā zu kō wi ge, ne ma a mbòkò. Li nwá ne ma ɔ ne ke 'da pāsanggo ni, li ne gá be gâ, ne nde te nwá ne mbà do te tě ne ma ɔ kè kè kè ɔ ne te mbàmbàli ni. Ma dó do gbogbo zǔ ne ɔ ne tɛlɛ te ke 'da sésé ni, ne 'do ne ɔ lù lù lù, do sálá de tě ne vê. Nwá ne 'bana do tɔlɔ ne, ne ma tala te wele tala, ne nde ma tala wena ɔ ne mbàmbàli go.

Mbàmbàlàfólò mɛ a sanggo, le nyongo ma nyongo.

- Wa dolo nwá ne, ne wa gi, ne wa lingi do gbālā mɔ, tabi nzo, ne li tí ne ǎsǎ, ne wa nyongo. Ma mbòko wena, gulu ne hā wa a li be sī iko, do ma 'bó go. Ma de dɔndɔ dea ɔ ne dambú ni.
- Mbè ne wa mba do gele sanggo ɔ ne kulusa tabi pāsanggo, tabi gbànzikó'dò, tabi sésé tabi solɛ, tabi gele sanggo ke ma ɔ ngá, se ne wa gí ma de.
- Fala ke zu mɔ gba wena, ne mɔ zú'dú te mbàmbàlàfólò, ne mɔ do ngo yinggili, ko ma kolo, ne mɔ dó ma do mbito, ne mɔ gbá ma nzí'í nzí'í ke zā zu mɔ, ne zu mɔ gǎ.

Zabusu André

Mbe sanggo kpo te zamɔ ge wa sa li ma na: "Mbambalafolo". Ma de wena, ne li nwá ne ɔ sèlèké sèlèké, nde a be te ne a gā. Ne mɔ gbini nzo'di ne do ke de 'do ne ni, ne mɔ gi ma, ne nde 'da kálá mbòko ne go. Ne ma e 'bo ga'bomɔ zā wele wena. Fala ke mɔ nyongo do 'do ngbe do 'do ngbe ni, ne ma sɛngele 'bo ma zā mɔ 'bo dō wena. Wa gi do gbālā nzo ya ma ɛfɛ wena !

Ndèndè p.291: *nom générique pour fougères; comestibles, utilisées aussi pour protéger le vin de palme contre les abeilles.*

Gboma Camille + Mbuamɔ Cath :

Ndèndè ma do ngo gili ne tale :

1. **ndèndè li zɔ**, wa sa 'bo li ne na **gbàzú'dómbàtì** tabi **mànggèmbú** tabi **'gò'bé'**.

Ki ni a ke li zɔ ni. Ma ho li zɔ, tabi safo, tabi zā bili, ma ho wena te fɛa nù. Tɛle te ne, ma ho kpo de ngo, ne ma bi bili. Ma ho gbàà, ne nwá ne te hò go, ne ma bi bili ɔ ne gálí ni. Ne nwá ne ɔ síkpí síkpí. Ma 'bana do bòtò ne, ko mɔ 'be tě ne, ne ma o de kō mɔ, ne ma de dɔndɔndɔndò ɔ ne yiki ni.

Ne nde mɛ a wɔkɔɔ wa nyongo ma nyonga : wa dolo ke ma kunu 'da kàlà go ni, ne wa 'dɛnge te ne, ne wa kesɛ ma gbaa, ne wa gi, ne wa nyongo.

2. **ndèndè nú li** ke ma ho nu ngbaka li.
3. **ndèndè tí 'bete** : ma de de te ka zā li 'bètè.

Sènzóló p.335 : *herbe à vrilles, consommée comme légume (Curbat. Momordica sp.).*

Sòlèngòndà p.338 : *arbre, à feuilles légumineuses très amères; on les prépare de préférence avec les légumes gluants "yiki" (Solan.: Solanum sp.).*

Mbuamɔ Cathérine

Mè à sòlè, né ndé nwá nè dò tě nè tú kóló kóló. Wa kpa ma ti kɔla. Wà nyóngó mà nyóngò, né ndé díá nè ná, wà gí dò yìkì, wé ké má fàngà wéná.

Sùmbà p.341 : *plante suffrutescente (Phytol.: Hillaria latifolia); feuilles consommées comme légumes.*

Mbuamɔ Cathérine

Sùmbà mɛ a mbe sanggo zamɔ gɛ, wa mí ma mi gɔ. Wa kpa ma wena safɔ olo kɔla, tabi ke zā wala ke ma dè bilì ngboo gɔ ni. Ma hɔ, nɛ bóló nɛ ma dɔ wena de kpo fala, ma ɔ fɛɔɔ. Nɛ ma dɛndɛle wena, ma dɛndɛle de nù gɛ iko. Nwá nɛ ɔ be yólá yólá, nɛ ma ɔ tũ ɔ nɛ nwá sòlè ni.

Wa nyɔngɔ nwa sùmbà : wa dɔlɔ ma sũ, nɛ wa si do ma, nɛ wa kɛsɛ ma sũ, nɛ wa gi, nɛ wa a gbālā mɔ tɛ nɛ. Nɛ wa lu ka nɛ, nɛ wa nyɔngɔ ma. Tabi wa nyɔngɔ do bõ tabi kpangga. Ma unu de wena.

Wa de 'bɔ sùmbà do zɛle, mɔ zó : La Faune et la Flore p.341

'Bobazolo Ndonggo

Mbe sanggo zamɔ gɛ wa mí ma mi gɔ, li ma a 'sùmbà'. Nɛ ma hɔ, nɛ ma bɔlɔ nɛ a fɛɔɔ. Nɛ wa dɔlɔ ma sũ, nɛ wa si do ma, nɛ wa kɛsɛ ma sũ, nɛ wa gi. Wa a gbala mɔ te'de, wa gi ma, nɛ wa a gbālā mɔ te'de. Nɛ gbālā mɛ wa a tɛ nɛ ni, wa lu ka nɛ, nɛ wa nyɔngɔ ma.

Nɛ mɛ wuko ko nɛ sɔɛ gɛ, nɛ wa nɛ sɛ, nɛ wa dɔlɔ ma zamɔ i, nɛ wa si do ma, nɛ wa gi ma sũ, nɛ wa a ikpakpa te'de, nɛ wa hā hā wuke ni. Na ke wuke kua ni, dǔ tɔkɔ ma sí zā gɔ, nɛ zā wuke vɛ tout malamú* iko, nɛ a ma ngɔ yɛnggɛ nɛ. Ma hā ni.

Quelques plantes potagères sauvages dont les tubercules sont consommés

Dàzù p.178 : *plante herbacée; les racines sont comestibles. Se trouve dans les anciennes jachères; aussi cultivée (Labiatae : Coleus dazú).*

Mɛ a be te, ma ɔ nɛ zu kō wi gɛ iko, nɛ ma ngálá ngboo gɔ. Nwá zu nɛ ɔ be sɛkɛkɛ, nɛ liā nɛ ma ɔ nɛ gbasi ni, nɛ nde ma gā la li wena gɔ, ma ɔ nɛ zu kō lɛ gɛ iko, ma ɔ be a fɛa.

Wa kpa wena kɔ bili fɔnɔ ke wa wa, nɛ wa la fala nɛ sabelɛ dɔ wena ni, sɛ nɛ wa kpa dazù de. Nɛ mbe, wa mi 'bɔ ma kɔ fɔ. Wa nyɔngɔ liā nɛ nyɔngɔ, ma unu de wena.

Gòlòngbià p.203 : *(litt. igname/phacochère) : plante grimpante; espèce d'igname non cultivée mais comestible.*

Mbuamɔ Cath.

Gòlòngbià mɛ a nyaka, tā nɛ ɔ kpùyèè ɔ nɛ bú wè ni. Tɛ tǎ nɛ ma lò wena, ma ba 'da te de ngɔ. Nɛ nde tá gòlòngbià ma gā wena. Nwá nɛ ma ɔ 'bɔ fɛ̃ né nwá kòlè ni. Liā nɛ ma ɔ nɛ líā gbàsì ke wa sa li ma na gòlòkà ni.

Mɛ a gòlò zā ngɔnda, wa mi ma mí gɔ. ɔ nɛ ke oyaa lɛ wa yu zi bolonɔ ɔ nɛ ke di dõ gɛ ni, nɛ wa kpa zi ma zā ngá kɔla i, nɛ wa zā zi ma, nɛ wa yamba ma, ya ma dè mɔ do wa gɔ. Nɛ di dõ ni wa ĩ ti nɛ na mɛ a nyɔngɔmɔ. Nɛ ɔ nɛ ke wa yɛnggɛ zi zamɔ, nɛ wa kpa zi olo ngbiánò ke wa fi mbata nɛ tɛ nyɔngɔ ma, nɛ wa mɔ ngɔ kala tala nɛ olo wa, nɛ wa nyɔngɔ de zamɔ i, 'da fala ke wa yu zi bolonɔ ni. Ma ke wa sa li ma na, gòlòngbià. Kɔ fala ke lɛ kpa ma di dõ ni 'da le, ya ma yolo 'da oyàá lɛ wa kpa zi ma zamɔ ni.

Gbàsì zámò p.218 : *Dioscorea sp. : igname en forêt, pl. liane à grosse racine allongée com.*

Entretien avec Mbuamɔ Cath.

Ní a gbasi zamɔ, ma kesena* do gɔlɔ. We ke lɛ zā ma ia, ya lɛ mí 'bɔ mi gɔ. Mɔ kpa ma ia, nɛ mɔ sɛle tā nɛ do'do, nɛ mɔ zā, zā tɛ mɛ 'bɔ fai, kɔ ma 'du, nɛ mɔ gbini, nɛ mɔ zɔ, tabi ma de wena nde. Ma dè gɔ, nɛ mɔ la. Mɔ ĩ fala nɛ na, ma de wena ni, fala mbe nɛ mɔ zɔ, ya li nɛ ɔ fɛ̃ ni, nɛ mɔ na "é! gbasi ke de wena", sɛ nɛ mɔ zā fai, nɛ mbe, nɛ mɔ nɛ kpa nɛ, ma sanza

bɔa, ma sanza bɔa. Ne mɔ zā ní fai, ne mɔ kala fai, ne mɔ ne hɔ suka ne, ma sanza ɔ na zu kɔ wi ni. Ya ki ni, ya mɔ hɔa suka ne, bata ne, ne mɔ ba ma. Ní a gbasi zamɔ do gɔle ma la ngbe.

– Ne gbasi ... ma lé ngboo gɔ ?

Cath : Ma lé ngboo gɔ, ma lé ɔ na ke 'da gɔle gɔ. Mbe, ne ma le yɔe né kpo iko, né ngangala wi ge. Ne mɔ zā fai, ne ma suka ni. Ne mbe ne, se ne ma sanza bɔa. Kasi ke 'da gɔle ma sanza dɔ wena, 'banda de te dé, ne mɔ wia we zā nùì gā wena, we ke ma sanza se né né né... ne mbe ne ma ɔ du du, ne mbee ne ma ɔ né, ma nā ngbe ε dele wena. Gulu ne na winɔ wa kɔ we mi ma wena, ne mbe winɔ wa kɔ we mi gbasi zame ngboo gɔ, ne wa ge..

– Ne wa kpa gbasi wena i do?

Cath : Zā ngɔnda. Ke wa wa me ia ni, ne 'do ne ne ma hɔ bili, zā bili ke fala ke wa ne wa ma, ko fala ke bɔa, áká we gbasi gɔ. Se ne wa mɔ ngo zā ma de.

– Ne mbe ne wa kɔ we nyɔngɔ ma gɔ we?

Cath : We ke ma nganda wena, mɔ gi ma, ne ma i... ɔ ne mɔ gi di ma di, ko 'da kala ko wese gē, mɔ ne nyɔngɔ ne, nde ma nganda ia. Ne gɔle ò ni gɔ, mɔ gi gɔle ne ma ɔ ngo, ya ma mbɔko de wena. Gulu ne na, winɔ wa kɔ wena a mi ke. Ne wa ge ta 'bɔ do mi ke bina, ne wa yengge ta 'bɔ we fa ke zame we zā ne.

– Ne wa mi ma i nga wena? *Cath* : Wa mi wena gɔ.

– Mi nyɔngɔ wena kulu 'Dua i! *Cath* : Mi ĩ sɔ fala ne, ya mɔ nyɔngɔ sɔ ia. 'Do ge mɔ te i nga, ne mi fa se, mi zā mbe, hā mɔ nyɔngɔ.

III. Plantes utilisées comme condiment ou stimulant

Okpálénò wa fa ma we 'dàfà dò nyóngóménò

Bàtè p.159 : *plante grimpante, s'accroche aux troncs d'arbres (Piper guineense); les grains ont le goût, moins prononcé, du poivre.*

Mbuamɔ Cath

Mè a nyàkà, wa kpa ma wena ti kɔla, ti bili 'bete, do 'do tɔà fala ke ma ɔ do bili. Má bá 'da ogā tenɔ de ngo. Fala ma hɔ gulu te ki ni, ne ma ba 'da ne iko. Nwá ne ma ɔ be a dó. Ma wala 'bɔ wala, nè wálá nè ó sékéké, ne 'do ne, ne ma fi fila. Wa 'bi ma, ne wa yele ma, ne wa to ma, ne wa gi do nyɔngɔmɔ, ma ɔ ne ke tandala ni. Wa mba mâ do wala papaye we duzu sekeke 'dangba tabi ga'bomɔ.

Bàtè ma de 'bɔ zele dea (Mɔ zó "La Fauna et la Flora", p.159)

Ndónggá p.296 : *plante du genre érigéron, fruit court, jaune (Zing.: Afromomum sp.); les graines s'emploient comme condiment poivré ou comme stimulant.*

Mbuamɔ Cath.

Ndónggá me a mɔ, mɔ nyɔngɔ, ne ma de ko nu mɔ ɔ ne tandala ni. Ne nde ngo gili ne bɔa :

1) **Ndónggá kólá** ma hɔ wena ti kɔla, do zā vúdà, kɔla ke wa wa ma ni. Tele te ne wia kɔ do gele yolonɔ; ma wala ɔ ne yolo ke wa lí lí ni, ne nde kɔa ne fèlè gɔ, ma ɔ ne tɔlo nwá iko. Le nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Wala ne sɔ, ne mɔ 'bí ma, ne mɔ yele, ne ma kolo, ne mɔ o ma, ne mɔ kpa gbālā ne ko ne. Gbālā nè ma ɔ be sílílí ɔ ne gbālā yolo ni, ne nde fo lì te ne bina, ma ɔ wáyáwáyá, ko mɔ ne nyɔngɔ ma, ma ɔ ne tandala ni.

Kpasa wino wa kōa gene ne wena, we ke ma gala zele ko zā wi 'dangba. Tí kolo, ko a dúngú do dia ne go, ne a ba ndongga, n'a o ma, n'a nyonggo gbālā ne, n'a no mangga ngo ne, ne ma gala a ko zā a na, do ko zā a ma hé mo 'bùurr go.

– Ní a ma gala 'bo te gēε te wi?

Cath : Mi tō zi ni goε, na fala ti kole, gēε wena ni, ne a nyonggo ndongga, ne tē a kanya.

2) **Ndónggá 'da le** : Wa mi ma mi fai 'da le. Nwá ne o ne nwá ngónggò ni, ne nde nwá ne ngala de ngo we 'bu cm tale iko. Ma wálá go, wa nyonggo a liā ne.

Timb : Wa zú'du liā ne, ne wa yeε, ko fala ma kolo, ne wa a tɔa. Ko 'da fala ko zā mo zeε, tabi gēε ba wena, ne mo wia we ba ne, ne mo nyonggo. Ne 'da kala sī, ne ko zā mo ke ma zeε so wena ni, ma gē, tabi gēε ke ma ba so mo ni, ne te mo ba we, ne gēε ni ma fo tē ε te mo. Ko fo tandala bina, ne mo to 'bo kpo kpo ma, ne mo a fū ne te sanggo, ne ma o se kpasa ne mo gi do tandala ni. Wa sa li ne do lingala na "tàngàwisi" (*gingembre*).

Kpasa wino wa kō nyonggo ma wena te zeε ko zā wa, tabi wa nyonggo 'bo te gēε; mako bina, ne wa nyonggo ndongga.

Ngbi p.311 : *grand arbre à bois dur et lourd; peut atteindre 40 m de ht. (Irv.: Klainedoxa gabonensis); le fruit sert de condiment.*

Mbuamo Cath.

Me a te wa kpa ma zā ngòndà, tabi zā bìli fala ke wa gòmò zí ma de nù go ni. Te ni ma gā geo do geo fai, ne dungu, ne ma ho ngùmù dô. Ma ngala de ngo kpíndí kpíndí, ma gú go, ne ma gba kō ε dó wena. Ma 'bana do be ne, ne nde tē te ne boe o be nzéngé nzéngé, ne li nwá ne ma o be dó, ma o kpùyéε o ne bù ni. Mo 'be do zu kō mo, ne ma lè wena.

Me a te ma wa wala, ne wala ne ma o ne nu kō wi ge, ma o 'bata. Wa nyonggo wala ne nyonggo. Wa kala wala ke ma ala do ì tē ε ni, ne wa kala ma, ne wa fɔlo, ne wa to ma do tolo ne wùkú wùkú vε, ne wa anga de 'do li, ne wa yulu sa'da ke 'dǎ ne do'do, ne wa a lí ne ni te sanggo. Fo no bina, ne mo to ma sū, ne mo fi te sabinda, ne mo nyonggo. Wa gi wénà dò kúlá kòyó, kúlá sà'dè, dò tóló ndà'bà, dò ngbèsè, dò gbànzíkó'dó, tabi wa a 'bo te gbòlò, wena wena wa a te kula zεmbe, ní do ní. Sanggo kenǎ ni, ne le fi te ne ni, ne le nyonggo ma. Ne nde wà á ngbi tē tóló kòyó tabi tóló sà'dè gó.

Ngbi, ma dé 'bo do gele to dea (Mo zó "La Fauna et la Flora", p.311)

Tàndàlà p.344 : *suffrutex ou arbre (Solan. : Capsicum Fructicosum); le fruit rouge est le piment servant de condiment; plusieurs variétés.*

Mbuamo Cath.

Me a be te, ma ngala de ngo we metre bɔa tabi tale, ne ma gba kō ε wena. Li nwá ne o séké-ké. Ma wala, ne wálá o be yónggóló yónggóló. Ngo gili ne bòà : sékéké tàndàlà do gba tandala.

1) **sékéké tàndàlà** tabi **tàndàlà kánzà** me a be ke, wa kpa ma zā kola. Ma dālā wena, mi zo na, ma dālā nea ngo ke 'da ombunzuno do'do. Wa sa 'bo li ne na, tàndàlà kánzà, we ke ma hɔa olo beε we. Gene wa do mo zā kola, ko ma beε gbaa, ne ma ho olo ne iko.

Wa sa 'bo mbè li sekeke tandala na tàndàlà kànggò : má ó bé yónggóló, má gā nèà ngó bé sékéké tàndàlà bé sí, né ndé má dālā nú wi wénà.

2) **gbà tàndàlà**, wa mi ma safɔ tabi 'da le. Wa gɔno 'bo sanga gbà tàndàlà bɔa :

– ke te ne o yòò ni, ma dālā wena, wa sa li ki ni na tandala kambili.

– do ke te ne ma o tū mbii o ne tolo nwá, se ne ma fele de ni. Ki ni ma dālā ngbóó go. Wa teke ma zando wena.

Tàndàlà me a nyongomɔ. Wa o wálá ne, ne wa a ma te nyongomɔ, ko mo nyongɔ, ne ma do nu mo wena. Le nyóngó ma iko go, le a ma te nyongomɔ, se ne ma 'dafa nyongomɔ de. Wa a te mo sokpã, ne wa a te nwá ka'dangga, ne wa a te nwá sanggo kenɔ ke wa gi ma gi ni, ne ma 'dafa ma hã le. Ne mbè wa dolɔ 'bo nwá tàndàlà, ne wa gi, ne wa nyongɔ.

Gbà tàndàlà, wa nyongɔ 'bo ma nyongɔ iko, ne nde sékéké tàndàlà wa de 'bo do ina : Mo zó p.344.

IV. Les plantes sauvages dont les fruits sont consommés

Ombè ténò zamo ké wà nyóngó ówálá né

Bàmbú (ngòlò'bò) p.155 : *grand arbre; bois de charpenterie; le fruit ovoïde rouge à latex est comestible, a un goût acide.*

Zagbalafio V. + Mbuamɔ Cath.

Bàmbú (tabi ngòlò'bò) me a te zamo ge, ma gã wena. Te kɔafe ne ma yolo de nù ndinini ndinini, lí gbóngbó ne boe. Ma unu ne sù'di ni, te ma te sù'di. Li nwá ne ma gã 'bana sanga.

Wa kpa ma wena zã gázà. Ko fala ke mo wa gázà ni, ko mo gòmò te ni go, ko fɔe de bili, se ne wa kpa ma zã bili dê.

Cath : Bambu mé a te ma wa wala. Wálá nè má ó filà kálálá, wa ládá ma ládà. Mbèé nè má á kpá, nè mbèé nè má 'bò á éfè. Mo 'ba ma, ko mo nyóngó, nè tókó ne ma ó fè, nè ma nálá nú mó nzà'bí nzà'bí. Lí lí tókó ne ma ɔ fè. Ma do ina ngo ne bina, me a mo nyo nyongɔ iko. Obénò wà kálá líá tèngùlù, nè wà lí mâ dò ngòlò'bò, bàmbúí ké má ó filà, wà kpííí nè ni. Wa sa li bàmbú do nu le Ngbaka na ngòlò'bò.

Wa gba 'bò te bàmbú do ma'baya gba, ne wa 'dafa 'bo do mo nu toa, tabi wa 'dafa do meza, wa 'dafa do kiti, wa 'dafa do mo vè 'dafa, ya ma bolɔ de wena, ne ma yu de wena.

Bànúànggàlà p.155 : *arbre moyen à gros fruits sphériques verts, comestibles.*

Mbuamɔ Cath.

Bànúànggàlà me a te kpo ma gã gã. Nwá ne ma be a dù ɔ ne nwá kàfé, ne nde nu kunu nwá ne ma be a dù 'baná sàngà, ma só sókpà nzórr. Ma wa wala, ne wala ne ma ɔ ne wala bàmbú ni. Wa kpa bànúànggàlà wena te ti kola. Ko fala ke mo wa kola ni, ko mo gòmò te ni go, ko fɔe de bili, se ne wa kpa ma zã bili dê.

Wa lí wala b bànúànggàlà lí. Ma wala gbàà, ma te fèlè go, ne ma ɔ ne langi tolo nwá, ko ma fele ia ne ma ɔ filà yèè (jaune). Ne gbālā ne ko ne ma ɔ ne gbālā te le sa li ma na mà'bòtò, ke wa lí lí ni, tua gbālā ne ma ɔ 'bata. Ma ɔ ko ne nale, wa lí 'bo ma lí, ma ɔ éfè.

Wala bànúànggàlà ma de 'bo zele dea, mo zó "La Faune et la Flore", p.155-156.

Bìli p.163 : *arbre de terrain marécageux (Verbenaceae : Vitex sp.); fruit noir, comestible, utilisé aussi par les femmes pour se noircir.*

Zagbalafio V. + Mbuamɔ Cath.

Bìli me a te, ma gà la li go, ne ma ngálá 'bo wena go. Ma wala wena, nde wala ne ɔ kilì, ne ma tũ 'bo kóló kóló. Ma gã go, ma ɔ ne gbà 'bítí zu nyanga wi ikó. Ma do mbáká ne ɔ ne ke gbá ndimo ni, mo zo ma, ne nde ma yo yola ni. Wa kpa ma ti kola do ti kola lí. Fala ke wa wa zi kola, ko wa gòmò ma go, ne le wia we kpa ma zã bìli.

Owele wa nyongɔ wala bìli nyongɔ, ma éfè wena, ma yóló wi liyɔɔ. Kpasa winɔ wa kò ma ngboo go, we ke wi zã 'dangba nyongɔ, ne 'dangba gɔnɔ a do ti, we ke ma éfè wena.

Ne wala ne wa 'dafa do ogázà wukonɔ, ne owukonɔ wa de do mo zonga 'da wa. Mo zó "La Faune et la Flore", p.163.

Bilíngòmbè (bàngòmbè) p.164: *arbre de 18 m ht., fruit comestible : 'nsafu'.*

Zagbalafio Vedast :

Bilíngòmbè me a gǎ tɛ. Ma wa wala, ne wala ne ɔ yónggóló yónggóló. Ma mɔ ngo wala ne, ne ma ɔ fila, kɔ ma sǎ ia, ne ma ɔ mbii. Mbe wálá ne ma ɔ sékéké, ne mbéé á gǎ, ma zɔ te 'bo te ne. Wa kpa ma wena zǎ kólá ke wa wa kùtí ne go. Obàlà wa nyɔngo wena, wa nyɔngo, ne wa sǎ gbālǎ ne gele fala, ne ma ho. Owele wá mi te 'bo ma le nga wena, wa sa li ma na "bilíngòmbè mbàtì", ne nde ki ni, wala ne gǎ nea ngo ke zamɔ i ni.

Wa nyɔngo wala ne nyɔngo. Wa a ma zǎ bǔ, kɔ ma ne fe hió ni, ne wa ɛlɛ kóá 'do ne do'do, ne wa da de kɔ nu wa í, ɔ ne ke 'da dɔa 'bete ni, ne wa ma ngo nyɔngo mulu 'do ne vɛ, ne wa fǐlǔ gbālǎ kɔ zǎ ne. Tabi mɔ e li lí wè, kɔ ma ángá, ne mɔ e nù, ne mɔ kala bilíngòmbè, ne mɔ á 'do ne, ne mɔ kpe mɔ nu ne. Kɔ ma fe hió tɛlɛ te ke mɔ a zǎ bǔi ni, ne mɔ kala de nzâ, ne mɔ nyɔngo ɔ ne ke le tǔa so dati ni. Mɔ wia we nyɔngo ma do sucre tabi tǔ, ne ombè wa nyɔngo né iko.

Me a wala te ma ɔ be a kpǎ nzó'dó'dó. Kɔ mɔ nyɔngo do'do, ne kɔ nu mɔ de olo ne wena. Kpangga boe, ne ne nyɔngo ne, bǔ boe ne ne nyɔngo ne, ka'dangga boe, ne ne nyɔngo ne, ma do no wena.

Dúgùlù p.187 : *petit arbre palmiforme, fruit sur le tronc, comestible.*

Mbuamɔ Cath.

Me a be te, wa kpa ma te ti kɔla, do zǎ bìli, do zǎ kólá nú li. Ma ngálá wena go, gǎ tɛ ne ɔ ne ngánggálá wi ni. Nwá ne ma ɔ be dùdú yóláá. Ma dó do 'bóló zǎ tɛ ne, ne ma bili de nù, de gulu ne. Ne 'da dó ke ma bili ni, ma wala tale tabi nale. Tɛle te wala ne ma ɔ ne wala bìli ke wa goɔ do dǎ ni, ma gǎ be go, ne ma ɔ tóló nwá (vert). Ne fala ke ma fele, ne ndalá tɛ ne ɔ yèè (orange).

We nyɔngo wálá né nyɔngo. We nyɔngo ma wa de ne me ge :

- Wálá ne gǎ, kɔ ma fele, ne le 'bi ma. Kɔ mɔ 'bi ma, ne zǎ ne mbókó tú tú, ne mɔ 'bala ma, ne gbālǎ ne ho te zǎ mulu ne sǔ. ne mɔ kala ma, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ a li ti ne, ne mɔ gi ma gbáá, fala ke ma mbokɔ, ne tɛ ne ma fǔ fǔ, ne ki ni mɔ i na ma mókó ia, ne mɔ e ma nù. Kɔ ma gɛ, ne mɔ 'bélɛ kɔa tɛ ne, ne mɔ nyɔngo ma iko, ma té fǔ wena ɔ ne gbànzòé 'da oyaa le ni.
- Kɔ fala ke mɔ kè we gi ma go ni, ne mɔ a ma zǎ bǔ ke ma 'bana do bawe ne ni, ne mɔ fo bǔi de ngo ma sǔ, ne ma ɔ de di ni gbáá, kɔ fala ke bǔi ma gé, ne mɔ sala ma de nza. Ki ni ma fǔ se fǔ, ma be na, ma bèlá ia. Ne mɔ 'bélɛ kɔa tɛ ne, ne mɔ nyɔngo ma. Ma tɛ se 'bo fǔ wena ɔ ne háná nzo ni.
- *Marlion* : Ne benɔ wa ne 'do li, ne wa 'ba ma, ne wa mɔ ngo nzo'bo tɛ ne, - benɔ 'da mi ge wa lí ma wena - Wa nzo'bo mulu ne ke ma be fɛ ni te gbālǎ ne, ne wa fi gbālǎ ke nù, wa 'bé se'de go, wa nzo'bo tɛ ne sǔ, ne wa fi te 'bo ma nù iko.

Bé dúgùlù p.188: *arbre, 15 m ht., grappes de fruits en bas du tronc.*

Tanda

Me a te, wa kpa ma zǎ kɔla tabi nu li. Ma gǎ la li go, ma wia we ho metɛ 'bu ngo ne mɔlo. Nwá ne ɔ yólá yólá. Ma wa wala, ne nde ma wala de gulu te ne, tabi 'da te ne de ngo.

Wa gi wala ne, ne wa nyɔngo ma.

Gbànggábílá p.213 : *plante ligneuse, grimpante, non identifiée; fruits comestibles.*

Centre Nadonye

Gbànggábílá me a te, wa kpa ma wena zǎ kɔla, tabi ngu'du li. Ma do nyaka, ne ma danga do 'da te te 'bo de ngo, se ne ma wala de'de, ne nde wala ne ne gǎ wena né ke 'da vwundu go, nde ma wala k'a pete go.

Wa lí wala ne lí. Wala me ma ɔ fila, ko mo ne gba ko ne, ne fila ne ma la 'bo li ma ɔ 'bo kpangbangba. Ne nde mi zò te 'bo na wa de do ina ni go.

Káná p.236 : *arbre de 0,4 à 1 m diam, bas branchu, (Pand.: Pande oleosa); assez commun en forêt secondaire ; l'amande de noix sphérique dure est comestible.*

Mbuamɔ Cath.

Káná me a gā te, wa kpa ma zā ngá ngòndà. Gā zā ne wia we ɔ metre kpo. Ma ngala de ngo we metre 15 tabi 20. Ma gba kɔ ɛ dó wena. Nwá ne ɔ ne nwá ndímò ni. Ma wa wala, ne wala ne nea we ɔ ne nu kɔ le ge. Ko fala ke ma sɔ́ ni, ne ma ala de ti ne, ne kɔa 'do ne fo tɛ ɛ sū, ne gbālā ko ne, te ne ma lò go, ma ɔ sèrké sèrké. Ne nde a, gbóngbó ne boe. Wa ba wala ne, ne wa gba sanga ne do kpangbòlà, ne gbālā ko ne ma ɔ fɛ, ne ma gu be gú olo li gbálá ne ni. Ma ɔ ko ne tale iko. Wa nyɔngɔ ma, ne ma ɔ ne tolo nzo ni. Wa sa li ma na gbinigógóngbià, we ke ngbiánò wa ho ti ne, ne wa nyɔngɔ ma wena. Ne nde ma ngàndà wena.

Wa nyɔngɔ gbālā zā ne nyɔngɔ. Wa o gbālā ko ne, ya ma a fɛa, ne wa nyɔngɔ ma ɔ ne wa nyɔngɔ do gbālā 'bete ni. Ne wa de 'bo kpo kpo gbālā ko ne ni do no ne we gi do sanggo.

Ne nde gbālā kana ma de 'bo gele to wena. Mo zó "La Faune et la Flore", p.236.

Kásɔ́ p.239: *liane ligneuse (Tetracarpidium conophorum); noix grillées comestibles.*

Mbuamɔ Cath.

Kásɔ́ me a nyaka le kpa ma zā ngònda, do zā kɔla nú lì. Ma hó zā bìli go, we ke wa do fɛe, ne nyaka ne beɛ sū, ne ma kúnú 'bo go.

Nyaka ne ma fu fua, gā zā ne wia te ɔ ne gélé zugolo wi ge. Ma ba 'da te de ngo nyélé wena, ne ma dí'bílí do zu te ngo i. Li nwá ne ɔ dó, ma ɔ ne nwá ndimɔ ni, ne nde ma mòkò wena. Ma wa wala, ne wala ne ɔ ne wala ndembó ni. Ma do konggolo nu ne boe, ne ma ɔ ne zala wi ni. Gbālā ne ɔ ko ne tale, tabi nale, ne ma do gbóngbó ne boe. Te wala ne ma ɔ tóló nwà. Ko fala ke ma sɔ́ ia, ne tɛ ne ɔ yèè. Ne ma ala de gulu ne nù nga, ko winɔ wa ho ti ne, ne wa kala ma. Obenɔ wa kú 'da nyaka ne, ne wa 'bi ma dê. Ko fala ke wila fala we kú 'da ne bina, ne wa gbɛle gulu nyaka ne nù ngà, ne ma la tū boa tabi tū tale, ne nu tã ne mboko, ne wala ne ala sū.

Wa nyɔngɔ wala kásɔ́ nyɔngɔ : wa gba sanga ne, ne wa kala gbālā ko zā ne, ne kɔa 'do gbālā ne ni, te ne ɔ yèè ma nganda wena, ne mo o do gogo mo wókó wókó sū, ne mo a ma de zā bù, ne mo fo bùi de ngo ne. Ne ma ɔ de di fai, ko ma beɛ, ne wa fo de nza, ya kɔa ke so ni, ma mo ngo 'bɛlɛ tɛ ne do'do, ne mo da ko nu mo, ne mo nyɔngɔ. Ma te fū wena ɔ ne gbànzò ni. Ne mbèé ne, mo kala gbālā ne, ne mo a ko saso, ne mo a li ti ne, ne mo gi ma gbaa, ko ma mòko, ne mo e nù, ne mo téné li tí ne, ne mo ba, ne mo o ma, ne mo da de ko nu mo, ne mo nyɔngɔ. Ma ɔ 'bo kpasaa ɔ ne ke mo do dɔa ni.

Fala ke mo do, ko ma bèlè go, tabi fala ke mo gi, ko ma mòkò go, ko mo nyɔngɔ ma, ne ma ba mo bâ, ne mo òlɔ́.

Kpálé (E : tálé) p.258 : *liane à fruits comestibles.*

Mbuamɔ Cath.

Kpálé me a nyaka wa kpa ma zā kɔla, tabi zā vúdà, tabi zā kɔla lì. Ma ba 'da te de ngo nyélé wena. Kili te nyaka ne ma gā gâ, mbèé ne ma wia we ɔ ne gele nu kɔ mi ge.

Ma wa wala, wala ne ɔ kili, ma ɔ ne wala ndimɔ ni, ma ɔ tolo nwá, ko fala ke ma fele ia, ne ma a filà yèè (orange). Kɔa 'do ne ma dílì wena, ne ma ngàndà wena, mo 'bili do be kɔya, se ne ma ho de. Ne gbālā ne ko ne i ma ɔ be sílílí, ne ma de dòndò dea. Mo la'da mulu tɛ ne, ne mo fi gbālā ne nù, ma èfè wena.

Ma wala wena do zeke 'da gazala do sambo. Owinɔ wa 'bi ma, ne wa li gbālā ko ne. Ko ma do wena, tabi ma dunu sanggi tabi gba sani, ne wa teke ma. Wa teke ma zando 'do le ge wena. Me a wala te kpo ma de wena, winɔ wa kō gene ne wena. 'Da le nga wa sa 'bo li ma na talé.

Ló'dòdùà zámò p.164 : *petite liane ligneuse; fruits comestibles (Rub. : Amaralia sp.).*

Voir plus haut **lò'dòdùà** : ngo gili lò'dòdùà bɔa : lò'dòdùà 'da le, do lò'dòdùà zamɔ p.275 : 1) *petit arbre importé; 2) petite liane ligneuse.*

Mà'bòtò (mò'bòtò) p. 267 : *abricotier d'Afrique, grand arbre, bois pour menuiserie, fruits comestibles recherchés (Gutt.: Mammea africana).*

Mbuamɔ Cath.

Me a te, wa kpa ma zā ngɔnda, zā kòlā. Ma ngala de ngo metre tale tabi nale, ne ma gba kō ε, ne ma kū de ngo i dê. Gā zā tē ne wia we ho 'bu cm bɔa tabi tale, ɔ ne tele te 'da bànúànggàlā. Tē tē ne ɔ fē, ne nwá ne wia 'bo kō do nwá bànúànggàlā.

Ma wa wala. Wala ne ma ɔ 'bo ne ke bànúànggala ni, ma ɔ ne kili ndimɔ ni, ne gbālā ko zā ne boe, ma fai bɔa. Wa lí wala ne li, ma ēfē wena. Ma fele, ne ma ala, ne wa kala ma, ya zā ne moko wena. Ne mɔ gba sanga ne do kō mɔ iko, ne mɔ lí gbālā ko zā ne, mɔ nzó'bó, ne mɔ fi gbālā ko zā ne nù.

Màkó p.268 : *arbre à noix de cola, 10 à 20 m ht. (Sterc.: Cola acuminata - Cola balayi); la noix de cola est comestible et utilisée dans la médecine traditionnelle.*

Mbuamɔ Cath.

Màkó me a te, wa kpa ma zā ngɔnda tabi te safɔ, we ke wa wa fɔ, ko wa kpa te ni, ya wa gómó ma go. Te ni ma ngala de ngo olo li metre 'bu, ne ma gba kō ε dó wena, ne ma ngala 'bo de dati. Ma wa wala, ne nde wala ne ma toso ngbe nu tá ne tale tabi mɔlɔ, tabi ngbe'de'de, ne ma zúkpúlú de nù. Dúdú ne wia la cm 'bu ngo ne mɔlɔ, ne ma ɔ yònggóló yònggóló. Ne ko fulu ne kpo ni, ne mɔ wia we kpa gazala, kulu ne tale, ne kulu ne tale, tabi 'bu ní do ní, ma zɔa gā kili te makoe.

Mɔnzabana J.P.

Wala mako me a nyɔngɔmɔ. Wala ne ɔ ni gbaa ko ma sɔ, ne ma fū, ne ma ala. Ne wa kala ma, se ne wa ī di dō ni na, màkóé gè ma sɔ ia dê. Ne wa 'bó 'da fū ne go, ne wa 'bili gba dudu te, ne wa sanga 'da tē ne, ne wa kū, ne wa saka kili makoe ke ma sɔ sɔa ni, se ne wa 'bi ma dê. Wa nge'de ma ní do ní na ma ia ngo ne nde? We ke fala wa kù kù de ngo i go, ya wa 'bi se bòtò ke iko, ne nde ki ni ma dè ngboo we nyɔngɔ ma go, ma do lì wena.

Ne nde we nyɔngɔ ma, ne wa ba kili mako, ne wa gba sanga ne do be kɔya, ne mɔ ba gbālā ko zā ne ke 'do ne ɔ fē ni, ne mɔ 'bēlē fē ke 'do ne do'do, ne mɔ kpa gbālā ke ngboo we nyɔngɔ ma ni. Ne nde tē ne ɔ filà kálálá (pourpre), ne ma nā de te ngbe nā, be li wala sanga ne boe, ne mɔ gba sanga ne li gbálá ne, mbèé ne ma ɔ gbá ne nale, tabi tale. Ne mɔ kē sanga ne de kō ngba ne, ne ne nyɔngɔ ma. Wa gulu lí ne, ne wa fulu sa'da ne, ne nde ma fanga wena, ko mɔ nɔ lì olo ne, ne ko nu mɔ ēfē ndírr. Mako me a nyɔngɔmɔ 'da kpàsá winɔ.

Mùnggá p.275 : *petit arbre à fruit sucré comestible.*

Mbuamɔ Cath.

Mùnggá me a te, le kpa ma nu lì, ne ma ɔ 'bo zā kola ɔa. Gā zā ne wia te ɔ ne 'bu cm tale, ne ma ngala de ngo we ho metre 'bu. Ma gba kō ε wena, ne nwá ne ma ɔ yólá yólá ɔ ne nwá kpákáló ni, ne 'do nwá ne ɔ filà yòdò.

Ma wa wala, ma wala do 'da fala le mi do nzoe ni. Ma wala dati ngboo, ne te wala ne o tolo nwà, ko ma félé ia, ne ndalá tē ne ma wé kō do nwá ne. Gã wala ne o ne gbà'bítí zu kō wi ge iko.

Le li wala ne lí, ma èfè wena. Ma ala, ne mo kálá mâ, ne mo 'dó nu ne, ne mo kpílí zā ne, ne mó nzó'bó, ne gbālā ne ho ko nu mo, ne mo nzó'bó tē ne, ne mo fúlú, ní do ní na, lí ne e kō ne, ne mo fí kōa ne nù.

Líá mùnggá do kōafe ne wa dé 'bo dò inà, mo zó : La Faune et la Flore p.275

Mùnggá gbá p.276 : *petit arbre à feuilles satinées en dessous, fruit comestible.*

Mbuamō Cath.

Me a sèkèkè mùnggá, wala ne 'bana te 'bo sanga, ne nde ma gā o ne ke 'da mùnggá go. Wa nyonggo 'bo ma nyonggo.

Wa de 'bò mbèlè do ina, mo zó : La Faune et la Flore p.278

Mbò'bò (*ou mbòmbi zámò*) p.280 : *arbre, 15-30 m ht., cœur-de-bœuf sauvage, gros fruit à pulpe comestible (Annon.: Ammonidium Mannii).*

Mbuamō Cath.

Mbo'bo ma gā wena, te ne ma dulu wena, ma wia te ho metele bōa tale nale de mo, se ne ma gba kō ε, ne ma ngala 'bo de ngo i dē. Mbe, ma wia we ho 'bu metre tale, ma zōa tele te 'da nui ke ma de te ne ni. Ne ngo te ne, dó ne ma o ne ke wálá gbakōnda, ma ka kasa. Ne dó ne né àlà do'do, se ne wala mbo'bo ma ho de olo ne ni, ya wala ne ma o dudu yòé yòé, ma bili de nù nga. Ne fala ke ma wala dō ni, ma o bòtòlòtò, ko ma fele ia ni, ne li gbala te ne o ne tele te 'da kōa ndimo ke ma fi fila ni, o yòò.

Wa nyonggo wala ne nyonggo. Fala ke le nyonggo ma nyonggo ma o be kpā. Ne mbè, fala ke ma fele wena, ne ma ē èfè be sī. Ne lí ma ia, ya ko ne i ma èfè wena, ne mbe tele te ne ma kpālā wena. Ne we li kpā ke do dia ne, ne mo a tō ko sani, ne mo fo de 'da ne, ne mo nzakata ne, tabi mo a sucre te ne, ne mo la'da ma. Ki ni le sa li ma na mbombi zamō. Fala ke wala ne te, ne mo wia we nyonggo mulu ne. Ne nde mo nyonggo zu mo kpo, ma é se go, we ke ma gā wena.

Wa de 'bo mbò'bò do ina, mo zó : La Faune et la Flore p.293.

Ndà'bòà p.285 : *liane hirsute, tubercules comestibles; les fruits sont très sucrés, se développent en grappes (Menisp.: Yateorhiza macrantha).*

Mbuamō Cath.

Ndà'bòà me a nyaka, ma ho wena zā bili, do zā vú'dá ke wa wa zi dati wa ni. Ma fo dúlú go, ne ma ba 'da te de ngo. Nyaka ne gā be go, ma o ne fele yàndí íko, ne te ne o lù lù lù o ne te kusa ni, ne te nwá ne o 'bo ni. Ma wa wala, ne wala ne ma o ne be nyaka ni, ma zúkpúlú de nù zùtùlú dele wena.

Wa li wala ne lí, ma èfè wena. Mo kpólō wala ne kpo, ko mo fi ko nu mo ia, ko mo ne ngete sanga ne, ne ma yolo mo líú, ne ma ba bâ, ma de ko nu mo o ne yìkì ni. Obenō wa kō ma wena, ne nde wena wena a oboko benō, ne nde kpasa wi ngboo go.

Wílí ndà'bòà p.285 : *liane subligneeuse à fruit sucré et tubercules comestibles, comme des grappes de raisins (Menisp.: Dioscorreophyllum cumminsii).*

Tanda Noel

Wílí ndà'bòà me a be nyaka, wa kpa ma zā bili do nu lì. Ma wa wala. Wala ne fele, ne wa li ma, ma èfè wena. Wa de 'bo ma nu bele we yu do be.

Ndèà p.290 : *petit arbre en forêt périodiquement inondée; les fruits, petites pommes à goût agréable, sont comestibles (Rub.: Sarcocephalus xanthoxylon).*

Timbisa

Ndèà mε a te, wa kpa ma wena zā dēká li. Gá zā ne wia we hɔ 'bu cm tale, ma ngala de ngo we duzu ne mεtre 'bu we hɔ 'bu ngo ne mɔɔ. Ma gba kō ε gba, ne nwá ne ɔ ne nwá kito ni. Ne ma wa wala, te wala ne ɔ sé'déké sé'déké ni.

Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Mɔ fo kɔa 'do ne ni vĕ, ne mɔ mɔ ngo nyɔngɔ ma, ma unu de wena. Mbè ma unu sīi ɔ ne wala tabe ni.

Ndísìò p.293 : *liane sciaphile robuste; les fruits, à l'aspect de raisins, sont comestibles (Vit.: Ampelocissus bombycina).*

Zagbalafio Gbamboko

Mε a nyaka, wa kpa ma zā bìli tabi 'do tɔa. Ma ba do 'da te de ngo, ne mbe ma fo do nù ge iko. Nwá ne wia kō do nwá síndò. Ma wa wala.

Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Ne wa de 'bɔ nwá ne, ne wa hu ma, kɔ ma mbɔkɔ, ne wa mba do ɔ, ne wa hɔɔ do li sila wi we zεε ga'bomɔ.

Ngákòyá p.300 : *arbre, 20 m ht., 0,45 m diam., fruits triangulaires acidulés comestibles (Sapin.: Pancovia Laurentii).*

Mbuamɔ Cath.

Mε a te, wa kpa ma te zā ngɔnda, do fo ke wa wa ma fala kpo ni, ɔ ne vúdà. Ma ngálá wena, ne ma ngàndà wena. Ma ngala, ne ma gba kō ε do wena. Nwá ne ma ɔ síkpí síkpí, ne ma wa wala, ne wala ne ma do tùlú ne tale, ma ɔ ne pàkàpàkà ni, ne gbālā kɔ ne ta 'bɔ tale. Ne fala ma wala, kɔ ma fele, ne te te ne ɔ ne tɔɔ nwá ni. Ma wala do fala sabelε, ɔ ne di dō ni, kɔ zεε le do ma ge.

Wala ne fele ia, ne ma ɔ filà yòò, ne ma a ala, wa 'bí 'bí go. Ne ne ba ma ia, kɔ ne gba sanga ne, ne mɔ nzɔ'bo, ya gbālā kɔ ne ma ɔ be silili, ma gā go, ma tale, ne mɔ lí ma. Mulu ne te ne boe, ne mɔ nzɔ'bo mulu ke te ne, ne mɔ fi gbālā ne nù. Ne ma ɔ be kpā.

Ngákòyá ma 'bɔ do ina wena, mɔ zó : La Faune et la Flore, p.300.

Ngáyòká p.303 : *plante herbacée, commune, variétés à feuilles vertes ou pourpres, baies rouges comestibles (Melast.: Tristema sp.).*

Ngáyòká mε a wɔkɔsɔ, ma wa wala. Wala ne fele, ne wa nyɔngɔ ma.

Nzòkólá p.323: *petit arbre; les petites noix ont une amande comestible.*

Mbuamɔ Cath.

Nzòkólá mε a be te, wa kpa ma wena zā ngɔnda, do zā bili ke wa wa fala kpo iko ni. Be tē né ma ɔ ne gbālā zu kō wi ge, kɔ fala ke 'dɔkɔɔ ne nyεε, ne te ne ɔ ne nu kō wi ni. Ma ngala mbe ndéngélé ɔ ne mbàlàngú ni, ne ma gba kō ε be sílílí bɔa bɔa tabi tale tale, ne ma ndendεε. Nwá ne ma ɔ be yólá yólá, ne ma ɔ tū né te tē ne ni. Ne ngo nwá ne ni, li gbili ne ni ma do, ne dó ne ɔ yòò. Ne be wala ne ma ɔ sílílí, ne ndala te ne ɔ fĕ, kɔ mɔ fo ndálá te ne, ne mɔ kpa gbālā kɔ zā ne, ma tū kóló kóló. Ne mɔ da de kɔ nu mɔ, ya ma nganda wena, ne mɔ o ma do gogo mɔ, ne gbālā kɔ ne ɔ fĕ, ne mɔ nyɔngɔ ma, ya ma ěfĕ ndirr ɔ ne nzo ni.

Nzòkólá mε 'bɔ a ina hĕa mɔ; mɔ zó "La Faune et la Flore", p.323.

Vwùndù (ùlùndù) p.355 : *grande liane à latex, gros fruits jaunes comestibles.*

Mbuamɔ Cath.

Vwùndù mɛ a nyaka, ma ɔ zā ngɔnda, do nu li. Ma fo do nù, nɛ ma ba 'da te de ngo nyélé wena. Mbè nyaka nɛ ɔ nɛ nu kō wi ge, nɛ ma gba kō ε wena, nɛ ma dɛndɛɛ do zu te ngo i.

Ma wala te nyaka nɛ do ngo, nɛ ma fele do zɔɔ kala dɔkɔ. 'Do wala nɛ ɔ nɛ fila ta'be ni, mbèè nɛ gā ɔ nɛ kili pamplemousse ni, nɛ mbèè 'bana te 'bɔ sanga. Kɔa 'do nɛ ngàndà wena.

Wele do odafa wa nyɔngɔ wala nɛ nyɔngɔ. Kɔ mɔ kō we nyɔngɔ ma, nɛ mɔ bá, nɛ mɔ gbá sanga nɛ do be kɔya, nɛ mɔ kpa gbālā kō nɛ, nɛ mɔ la'da, nɛ mɔ gulu li kɔ nɛ, nɛ mɔ fi gbālā nɛ nù. Ma kpālā wena. Nɛ tɔkɔ nɛ ma gbala fē ɔ nɛ li bele ni, nɛ ma ba nú wele ba ɔ nɛ ngòló'bò ni.

Yèlègbé p.358 : *arbre sarmenteux ou érigé, fruit rouge velouté comestible, très commun.*

Mbuamɔ Cath.

Yèlègbé mɛ a nyaka, ɔ wena zā bìli, do zā be ngá m̀. Ma fo, nɛ ma ba 'da te de ngo, nɛ ma dɛndɛɛ wena do ngo i. Nɛ te nyaka nɛ vè ma do sala lù lù lù ni. Li ngele nɛ ɔ ngélé ngélé ngélé. Nwá nɛ gba kō ε ɔ nɛ nwá dó ni, 'do nwá nɛ ɔ be fē.

Ma wa wala, ma wala do zā tē nɛ. Wala nɛ ɔ be sílílí ɔ nɛ gbālā épinalɛ* ni, ma fele, nɛ ma ɔ kálálá. Wa li wala nɛ li, ma ɔ kpá! Wa 'bi 'bɔ wala nɛ, nɛ wele kɔ'do wena, nɛ a nɔ mâ.

Nɛ nde wa de 'bɔ wálá nɛ do ina, mɔ zó "La Faune et la Flore", p.358.

Yòlò (yòló nù) p.359 : *plante du genre érigéron, fleur mauve et fruit rouge, à même le sol, commune à la lisière de la forêt, très commune (Zing.: Afromomum Thonneri).*

Mbuamɔ Cath.

Mɛ a be te; ngo gílí d̀ wéná. Mbèè nɛ wa nyɔngɔ wálá nɛ nyɔngɔ, ma bé á kpā. Nè mbèè nɛ wà nyóngó g̀.

Yòlò lí z̀ p. 360 : *plante érigée, espèce de savane (Zing.: Afromomum sp.).*

Timbisa

Mɛ a yolo ɔ nɛ gele oyolo ni, nɛ nde ki ni ma li z̀. Nɛ wala nɛ gā la ngo yòló bili. Ma nɛa we we kō do wala yòló ndɔngga.

Ma hɔ fai li z̀. Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, ma unu ngutu kpana.

Zévalú p.364 : *petit arbre, fruit à poils roux irritants, comestible (Eben.: Diospyros Mannii).*

Mbuamɔ Cath.

Zévalú mɛ a te, gā zā nɛ wia we hɔ 'bu cm nalɛ. Nɛ ma ngala de ngo ɔ nɛ mɛtrɛ 'bu ngo nɛ mɔɔ, nɛ ma gba kō ε. Tē nɛ ngàndà wena. Nwá nɛ ɔ kótófóló kótófóló, nɛ 'do nɛ ɔ fē.

Ma wa wala, tɛɛ tɛ wala nɛ ɔ nɛ tɛɛ tɛ wala banuanga ni, ma fele, nɛ 'do kɔa nɛ ɔ yèè. Lɛ li wala nɛ li. Mɔ gba sanga nɛ do kō mɔ iko, ma m̀k̀k̀ wena. Nɛ mɔ kpa gbālā nɛ kɔ nɛ bɔa, nɛ mɔ nzo'bo ma, ma èfè wena ɔ nɛ sucre* ni.

Zímánzélé (zímándélè, zímád̀d̀) p.364 : *arbuste de 1,5-4 m ht.; les fruits sont comestibles, ainsi que les jeunes feuilles qui sont consommées comme légumes (Sterc.: Cola urceolata).*

Mbuamɔ Cath.

Zímánzélé mɛ a be te, le kpa ma zā ngɔnda, nɛ le kpa 'bɔ ma nu li, 'do li, 'do deka li, tabi kɔ bili 'bete. Ma ngala dénggè dénggè, ma ɔ nɛ zufa ni, kili tɛ nɛ gā be go, ma ɔ nɛ gbà'bítí zu nyanga wi ge iko. Li nwá nɛ ma ɔ kótófóló kótófóló.

Ma wala dati ngboo, ne wala ne ma ɔ ne tɔlɔ nwá, ɔ ne nwá ka'dangga ni. Kɔ ma fele ia, ne kɔa ne ma ɔ fila kálálá. Ne nde gbālā kɔ ne ma ɔ fēa, ne ma ēfē wena. Le gba sanga ne, ne le li gbālā kɔ ne ma ɔ fēa ni, ne gbālā kɔ ne ke ma ɔ tũ kóló kóló ni, le fi ki ni nù.

Ne nde, nwá zímánzélé do tē ne ma de 'bɔ to wena, mɔ zó La Faune et la Flore, p.365

Wílí zímánzélé p.365 : *petit arbre, 5 m ht. (Sterc.: Octolobus spectabilis).*

Zagbalafio Gbamboko

Wili zímánzélé me a be te ma ɔ zā kɔla, ti 'bete, tabi kɔ bili, do zamɛnɔ 'do le. Gā ne ɔ ne gbālā zu kō wi ge iko, ne ngala ne de ngo wia we hɔ metre bɔa tabi tale.

Ma wa wala, wala ne ma a dudu yónggóló ni. Wala ne fele, ne wa li ma, ma ēfē wena.

Zùlì p.367 : *petit arbre au bord de l'eau, non identifié; porte beaucoup de fruits. Les branches penchent sur l'eau et quand les fruits sont mûrs, ils tombent dans la rivière où les enfants les ramassent et les mangent.*

Mbuamɔ Cath.

Zùlì me a wala te, wa kpa ma 'dɔ lì, ma le zā tenɔ 'dɔ lì i, ne ma bili de ngo lì. Tē ne ma ɔ be yóláá, ma ɔ ténngé ténngé, ma gā wena go. Be nwá ne ɔ be yólá yólá. Ne ma wa wala, wala ne ɔ be sílílí, ma ɔ be yónggóló yónggóló, ne zā ne gā be sí iko. Benɔ wa 'be ma, ne zā ne ma de né ke éponge* ni. Ne lí ne mɔ ngo fo ne, ma ɔ fila.

Ma wala, ne ma mɔ ngo ala de 'dɔ lì, ne benɔ wa í fala ne, ne wa na : "E! Wala zùlì ma ala ngo ge". Ne wa mɔ ngo kala ne, te lì ma.

Zùsàlà (ou : zùmóásàlà) p.367 : *petit arbuste, fleur à deux collerettes, fruits sucrés comestibles (Lecyth.: Napoleona sp.).*

Mbuamɔ Cath.

Me a be te, wa kpa ma zā kɔla, do zā vúdà, ke wa wa zi kɔla dati ni. Gā ne ma ɔ ne gba'biti zu nyanga wi ge, ne ngala ne ma kɔlɔ do metre bɔa, ne ma gba kō ε sílílí. Nwá ne ma ɔ be dudu, ma ɔ ne nwá ndimɔ ni. Wa sa 'bɔ li ne na zùmóásàlà.

Wa lí wala ne, ma ēfē wena. Né ndé me ma de to wena a líá ne, mɔ zó "La Faune et la Flore", p.367.

Cinquième partie

Quelques techniques d'acquisition accessoires

Chapitre I. Les boissons alcoolisées

Ngɔ gili dǎ̀nò kɛ owele wa nɔ ma ni

I. La bière de sorgho ou de maïs

Dǎ́ fó tábì dǎ́ kòni

Le nom générique pour les boissons alcoolisées en Ngbaka est **dǎ́** (au nord on dit dǎ́kǎ́). Anciennement, les Ngbaka n'avaient comme boisson alcoolisée que la bière de sorgho (dǎ́ fó) et de maïs (dǎ́ kòni)⁶⁵.

La fabrication de la bière de sorgho est limitée aux villages Ngbaka où la culture du sorgho est encore pratiquée, c.-à-d. dans les villages au nord de la rivière 'Dua Vindo et dans les villages au nord-est de la région Ngbaka (secteur 'Bokalawa-nord). Dans les autres villages Ngbaka, on fabrique de la bière de maïs.

Actuellement, la fabrication de la bière de sorgho ou de maïs a fortement diminué et tend à disparaître au profit du vin de palme (voir plus loin).

We 'da de dǎ́ kòni

La fabrication de la bière de maïs

Noté à 'Bominεngge dans les années 1950

Dati wa fi gbalanza nε. Gbalanza gè mè à gbālā kòni wa fi 'dò li nε ma ɔ kō nε bɔa, nε wa yulu, nε wa si nε, nε wa na nwā ngɔ ma, nε ma ɔ ni kō nε bɔa, tale ya ma hɔa. Nε wa yele ma li wese, ma kolo nε wa usu ma, kɔ ma kutu. Nε wa 'bēlē wá gbala kòni wa de nε dōε ni. Wa sɔkpɔ nε wa pεpe te ma, nε wa fi 'dò li. Nε ma ɔ kō nε bɔa, nε wa yulu ma nε wa to. Kɔ wa yáká fū nε yele gɔ, wa yaka nε yekεε. Wa hana ma gɔ, kɔ pala sa, nε wa na nwā bō kɔ sangi, nε wa zanga ma de kɔ nε. Wa a li de 'da nε, ya zanga nε hā ni. Wa na 'bɔ mbe nwa ngɔ ma, ma ɔ ni pɔsɔ kpo tabi bɔa ya ma hulu rɔ ma. Nε wa kɔtɔ, nε wa lu ma nε ke wa lu do ka ni, nε wa na 'bɔ nwā bō nù, nε wa hupu de ngɔ ma. Kɔ pala ma gē yilili, nε wa a li kɔ kpana li, do kpana gbini dō, nε wa 'bala de 'dò ma. Ki ni dō ha ni. N'a kala gbalanza a fi gi ma k'a usu ni, n'a to ma, y'a yáká ma gɔ, n'a a de 'dò nε. Ma ɔ do nε ni, kɔ 'dɔkɔlɔ nε nyēlē ni, ya ma nōlō, sε nε wa kpīlī ma de. We kpīlī ma wa kpīlī do yekεε, nε wa tekpe 'da nε de kɔ kpana li nɔ do kpana gbini dō. Wa do kɔ ma fanga sε nε de. Kε te pala kpīlī ma wa kpala wala kenɔ, wa sã li nε na wawa nε. Owukonɔ wa kō ki wena.

We 'da de dǎ́ fó

La fabrication de la bière de sorgho

Raconté par Linganda-Hɔalo André au village 'Bokada-Songbo dans les années 1990.

* **Zè fó wé fò gbàlà kǎ nε** : *égrener le sorgho.*

Wa a foe de te ngɔ yangga ia ni, kɔ 'da fala wa kōa we duzu we de do 'bɔtɔ do foe nde, tabi wa kō we duzu we de do dō, ma wia na, wuko wele tɔa a kū sε, nε a kala foe de te nù. A zɔ kε na, li nza a dia, wese to sɔε gε wena ni, n'a kala foe 'da a de te nù nga vē, n'a mili fala. A mili fala vē, kε na, mε a fala lɔ nu ni, ma na, mε a nù gbālā ta gɔε ni, nε a a foe de te nε ni.

Nε wese to de te te nε gbaa, ma nε nε we kaya nε, nε a ba te, nε a mɔ ngɔ zε do nε. Mbe wa zε ma do te kε wa sa li ma na mbèláfó, ma ɔ nε tiki ni. Nε wa zε do nε ní gbaa, kɔ fala kε

⁶⁵ Voir : Gaud F., *Les Mandja*, Albert De Wit, Bruxelles, 1911, p.142.

sa'da ki ni, gbālā foe ma hɔa tɛ nɛ vɛ̄, ma ia do'do, nɛ wa fo sa'da kɛ ngo gɛɛ nɛ ni, nɛ wa a zamɔ.

Kɔ wa nɛ nɛ we a ki ni zamɔ do'do ni, nɛ wa 'banda pɛpɛ tɛ foe ni, wa sa li nɛ na, wa ɛɛ ma ɛɛa. A so dɛ kɔ yɛɛ dɛ tɛ ngo nga. Nɛ a nɛ nɛ we a nɛ, do 'da kɛ b̄ui nɛ we dɛ nɛ ni, nɛ ma mɔ ngo kala sa'da kɛ tɛ gbālā ki ni do'do, nɛ gbālā kɛ mɔ ngo ala dɛ tɛ kɔ yɛɛ nga.

Nɛ ma ala dɛ tɛ kɔ yɛɛ ni gbaa fai, kɔ tɛ nɛ nɛ nɛ we sa do'do ni, nɛ a ba wá di ma, nɛ a nɛ we fi 'dɔ̀ l̄i. K'a fi 'dɔ̀ l̄i mɔ ni, ma ɔ 'dɔ̀ l̄i mɔ t̄u bɔa, nɛ nde ma mbɔkɔ. Nɛ kɛ ma nɛ we ɔ 'dɔ̀ l̄i t̄u bɔa ni, nɛ fala sa titole, nɛ a nɛ we duzu we folɔ nɛ.

A hɔ i mɔ ni, dati kɛ na takɔ a folɔ ma ni, nɛ a so, nɛ a a tɛ kɔ yɛɛ kɛ a nɛa do nɛ ni, tabi mɛ a sanggi nde, nɛ a a kɔ sanggi ni, n'a ma do nyanga a. N'a ma ma ni gbaa ni, nɛ kɔa kɛ ma 'bana zi tɛ nu gbālā s̄i s̄i ni, kɔa kɔa ni ma mbɔkɔ vɛ ia ni, ma mɔ ngo fo t̄ɛ ɛ tɛ kɔ foe, tɛ kɔ gbālā kɛ gɛ.

Ní gbaa, kɔ a nɛ nɛ we ɔ na, ma sa tɛ nɛ vɛ̄ do'do, nɛ a folɔ wá ma vɛ̄, nɛ kɛnɔ ma nɛ kulu ngo ngo li ni, nɛ a tofo kɔa ni vɛ̄ dɛ tɛ n̄u. Nɛ 'dikita gbālā foe ni, a kala ma, a so ma dɛ tɛ kɔ sanggi ni s̄u. Ma nɛ nɛ we e tɛ nɛ do'do, nɛ nde a ba wá dɛ zu a, n'a si do nɛ.

*** Wuke nɛ we dɛ d̄ɔ fo :** *la femme va préparer de la bière de sorgho.*

K'a nɛ si do nɛ le nga, k'a k̄ɔa we dɛ do d̄ɔ foe ngboo ni, n'a si do nɛ, n'a mbɔɔ ma dɛ kɔ sanggi 'bɔ. Nɛ ma ɔ dɛ tɛ kɔ sanggi ni, níí 'do t̄u bɔa, nɛ nde nu nɛ ma hɔa ku ku ku vɛ̄ do'do.

Kɔ nu nɛ nɛ nɛ we hɔ do'do ni, nɛ a kala 'bɔ ma, nɛ a yɛɛ dɛ tɛ ngo gɛɛ bunggu, dɛ tɛ n̄u gɛ. N'a yɛɛ ma dɛ ngo bunggi ni vɛ̄ do'do, n'a gɔnɔ 'bɔ mbe gɛɛ nwá, mbe nɛ a nwá b̄ɔ, — we kɛ wa na ngo nɛ wena a nwá b̄ɔ, do nwá mɔ gole — n'a 'bili ma, n'a na ngo nɛ vɛ̄.

Nɛ ma ɔ 'bɔ dɛ tɛ n̄u ni 'do t̄u bɔa, nɛ nde gɔ a ma hɔa. Nu nɛ mɛka* hɔ nɛ, nɛ onwá kɛ na, ma mɛka we dɛ be nwá s̄i s̄i ni ma hɔa tɛ nɛ vɛ̄ ia.

*** A gɔnɔ sanga d̄ɔɛ 'da a :** *elle prélève une partie de la pâte qui servira de ferment.*

Nɛ nde, ma nɛ nɛ we hɔ tɛ nɛ do'do, nɛ sɔɛ gɛ, nɛ wa sa li nɛ na: "A gɔnɔ sanga d̄ɔɛ 'da a". Gɔnɔ sanga d̄ɔɛ na, a e kɛ gɛ, we duzu we dɛ do gbalanza, nɛ a e ma do t̄ɛ ɛ, nɛ a e kɛ gɛ takɔ a to tua ngboo we duzu we kp̄il̄i do d̄ɔɛ ni, ki ni wa e tɛ 'bɔ ki ni do t̄ɛ ɛ. A gɔnɔ sanga nɛ sɔɛ gɛ ia ni, ya wa só do ti gɔ. Nɛ ki ni ma ɔ di t̄u kpo, nɛ fala nɛ nɛ we sa nɛ ni, nɛ nde mɛ a lí ngba soe to d̄ɔɛ 'da a h̄a ni.

*** A zanga d̄ɔɛ 'da a :** *elle mélange de l'eau à la pâte de sorgho.*

Kɔ a tua ma ni gbaa, ma nɛ nɛ we e do'do, nɛ ḡɛ 'da wese ni, nɛ wa sa li nɛ na: "A zanga d̄ɔɛ 'da a", tɛ kɛ wa a l̄i tɛ nɛ. A a l̄i tɛ nɛ, nɛ a zanga dɛ tɛ kɔ ḡa yɛɛ a mbɔɔ sɔ do f̄ui d̄ɔɛ 'da a. Nɛ a a l̄i tɛ nɛ, n'a zanga ma ni gbaa, nɛ a e do mbɔkɔ nɛ. Nɛ ma ɔ ni, nɛ ma hulu.

*** A lu d̄ɔɛ 'da a :** *elle remue le liquide de sorgho en y ajoutant le ferment.*

Fala nɛ nɛ we sa nɛ, nɛ ma wia di we t̄ɔ na, a nɛ nɛ we lu d̄ɔɛ 'da a h̄a ni. Kɔ fala sa ni ma na, a k̄ɔa na, ɛ nɛ nɛ we duzu we 'bala ma do ḡɛ 'da wese gɛ, nɛ a lu sɛ do titole. Nɛ a k̄ɔ na, fala sa sɛ, nɛ ɛ 'bala ma de nde, n'a lu do ḡɛ 'da wese. Kɔ fala kɛ a k̄ɔ we duzu we lu do titole ni, nɛ nde gɔ a, ma di ni na, fala sa sɛ, nɛ nde li d̄ɔɛ 'da a nɛ tɛ nɛ h̄a ni. A lu do titole, nɛ ma nɛ nɛ we hɔ ḡɛ 'da wese, ya ka nɛ ma ḡɛa, n'a 'bala ma.

Nɛ a nɛ nɛ we 'bala ma s̄u, ma nɛ nɛ we e do'do ni, nɛ a tɛ to gbalanza. A to gbalanza ni, ma nɛ nɛ we e nɛ ni, nɛ ma ɔ ni, kɔ 'do t̄u nɛ nde, ma mɛka* we nɛ nyɛɛ 'do nɛ ndambo, nɛ a a gbalanza tɛkɔ a 'bala ma ni.

Nɛ a a gbalanza li nɛ, nɛ ma ɔ ni gbaa, ma nɛ we kɔɔ do sanga zɛ ni, nɛ nde gɔ a ma mɔ ngo n̄ól̄ɔ nɛ. K'a tɛ ngɛ'dɛ ma, ngɛ'dɛ ma ni gbaa, k'a ɔa na, ma mɔ ngo n̄ól̄ɔ nɛ ia, nɛ nde di

ni, ne wa tū wá we hā a. We ke ki ni wa de fai do ko tɔa ngbaka, se a ma ɔ a we. We ke wa de ma do ko tɔa ke ma do gē wena, ya ma fángá ngboo go. Kasi wa de ma do ko tɔa ma do we wena, se ne ma fanga do dia ne de.

* **A sa dɔɛ 'da a** : *elle filtre la bière de sorgho.*

Ko a zɔa na, ma nɔlɔ ia ni, ne wa tū we hā a, ne a 'banda wá di ne te sa dɔɛ 'da a. N'a te sa ne ni gbaa, ma gā te 'bo wena, ne mbe, ne ma we kpana bɔa tabi tale. Ma gā te 'bo go, ne ma we kpana kpo, tabi do ndambo. A sa ma ni gbaa, fala ne ne we sa ma di vɛ, ne nde goa a, sa ne ma i ia. Ne a a mbɔko lí ne de te ko kpananɔ ni, tabi me de 'da fala ge ma te 'bo wena a onzungunɔ ni; ne a sa de te ko nzungunɔ ni vɛ, ne a e mbɔko lí ne né me ni.

* **A teka dɔɛ 'da a tabi a e ma hā owi wa fo hā ɛ** : *elle met la bière de sorgho en vente ou elle l'utilise pour payer les gens qu'elle a embauchés pour défricher son champ.*

Fala ne ne we sa sū, ne a ne ne we fɔlɔ kɔ a olo ne ni vɛ. K'a kɔ we duzu we te teka* na, ɛ teka we fa do mbili ni, ne fala ne ne sa te 'bo vɛ do'do ni, ne nde wa ba gā kpana ke wa ne ne we a ko ne ni, ne wa teka do ne, ne wa zā kɔ nza nga, ne wa e go'do ne de te ko ne ni, ne a mo ngo yɔnggo li dɔɛ ko tɔa mo ni de te ko gā kpana ni. Ma we tabi kpana tale nde, ne wa kala kpananɔ ne tale ne, ne wa a nza nga do ti. Gbaa ke ge ne ne we e ko ne do'do, ne wa so ke ge de te olo ne ní gbaa fai. Ne wa te teka ne ní gbaa, ma ne ne we e te me 'bo do'do, ya kosala* dɔɛ 'da a ma ia wá di do fala ni vɛ hā ni.

Ko fala ke na, ɛ ne ne we duzu we wa do mo nde, we ke mbe 'da fala kpo, ne wá me ma ne ngo gele a, ne a na, ɛ ne de dɔ, takɔ owele wa ne, ko wa gala ɛ te wa fɔɛ 'da ɛ, ne winɔ wa nɔ mbe dɔɛ olo ne g'a ni nde. K'a kɔ we duzu de do kosala wá mo, mo kɔ di we tɔ na, fala sa titole, ne a kala te 'bo kpananɔ de zu a, n'a la safɔ i. Ko winɔ wa wa me ni gbaa, ko ma ne ne we e te 'bo do'do ni, ne wa dungu nù, ne a mo ngo so te 'bo hā wa na wa nɔ.

Mbe 'da fala kpo, ko dɔɛ 'da a ma ɔ a gā, ko wa wa me ni gbaa, ko wa nɔa ki ni, ma i ia ni, ne wa aka a na, mbé we nu a boe nde? Ne a tɔ ne mbe di ni na: "Bon, mbe ndambo ne.. zālā ne ma boe, ko ma wia na, ne kulu ngo, ko ne wa mbe zālā dɔɛ se", g'a ni nde. We ke ki ni a gbini be zā a do tala dɔɛ kɔ a 'bana sɔ ko tɔa mo ni. Ne wa kulu ngo di ni. Wa ne ne we zele te 'bo ni, ne wa kpa yangga, we ke wa lengge na, ke le wa 'bo di ni, ko le ho le nga, ne le nɔ se 'bo tala ke ma 'bana ko tɔa nga ni.

Bon, ke fala ni wa kulu ngo, ko wa ne ne wa ki ni, ma ne ne we e wá do'do, ne nde wa kala ngba wa, ne wa mo ngo si ne. Wa si, ne wa ne ne ho le nga, ne wa fɔlɔ te wa dati vɛ sū, ma ne e do'do, ne nde wa te wá, ne wa dungu nù.

Ne wele tɔa a le wá te me 'bo, n'a sa mo hā wi ke a ne ne we de gbɛɛ tala dɔɛ kɔ a ni. Ne wi ne le wá te me 'bo, n'a zɔ dɔɛ sū, n'a gɔnɔ sanga ne : ke ge ke 'da wilinɔ hɛ, ke ge ke 'da wukonɔ hɛ. Wa gɔnɔ te 'bo sanga ne, ne wa hā hā wa. Wa nɔ te 'bo ni gbaa, ma ne ne we e ne.

Ne nde kosala dɔɛ 'da a ma sɔkpo wá de fala ni vɛ ia. Mbé to ne 'bo olo ki ni bina. Ne nde go a, gulu we 'da fo vɛ ma hā ni.

– Ke wa tɔ na, a sa dɔɛ, gulu ki ni na ge nde?

Ling : A sa dɔɛ ni? Me a tekpe ke ge a ni. Tekpe ke ge wa sa li ne na, a sa dɔɛ ni. Wa sa do mɔ ne, wa a do mo né ke ge. Wa fana mo ɔ ne ye le ni, ne ma ɔ du du, ne wa sa li ne na **sá**. Ne a so de ko ne. A a, ko ma dunu de ko ne do'do, n'a fi kɔ a ko ne, n'a mo ngo kpílí ne, kpílí ne, kpílí ne. Ne ma mo ngo hulu ne do sala ne de te nù, na do sa'da ke lé de ko ne goe ni.

– N'a a ma ko ge?

Ling : A a ma de te ko kpana ke a ia go'do ne de te ko ne ni. Dɛa to ne hã ni. Ne nde sa ne ke wa tɔ do ne ge me a ki ni. Ne wa sa te 'bo li mo sekpe do ne ni na "sà". Me ke wa tekpe do dɔe ni wa li ne ma sã, lua hẽ !

Quelques termes en rapport avec la bière de sorgho ou de maïs

'bàlà dɔ̃ = wà á ká dɔ̃ 'dò lí kò mò, nè wà 'bálá mà nà má ndí : *pétrir dans l'eau la pâte de maïs, pour qu'elle soit bien mélangée.*

dɔ̃ 'bòtò ou : dɔ̃ zɪ : *la fête de la récolte, voir p.237.*

kpáná gbìnì dò dɔ̃ = mè à gá zã kpáná ké zálá nè bíná, nè wà gbínì dò dɔ̃ kòní dò dɔ̃ fò, má dítí nèà ngó kpáná lí : *réipient en terre sans rebord, pour préparer la bière de maïs ou de sorgho.*

mbèláfò (ou : mbèléfò) = mè à tè ké wà zé dò fóé tàkó gbàlá nè kpólí tè gánzá nè : *sorte de batte pour égrener le sorgho.*

nò dɔ̃ fò dò líò = mbè wino wa no dɔ̃ kɔni do dɔ̃ foe do líò, we ke dɔ̃ kɔni do dɔ̃ fo ma fàngà o ne gele dɔ̃no go. Ne we kpako ko zã wa ma bá zeɛ go, ne dɔ̃é 'dángá kó zã wa goe ni, ne onaa wa, wa 'bi líé 'da wa, ne wa gi ma sũ, ne ma moko, ne wa a ko sani, ne wa do. Ko fala ke wa a te 'bo dɔ̃e, ne wa no dɔ̃e ni, ko wa e bula 'da wa nù ni, ne wele ki ni a kala te 'bo líé ni, ne a a ma, ne a nyongo, kpako ko nu a fanga. Ne ma mba ngbe do ɛfɛ dɔ̃ fo do dɔ̃ kɔni ko zã a mo ni, ne ma de to a dia, do de ko zã wa zélé go : *certaines gens aiment à boire de la bière de sorgho avec un repas d'aubergine.*

sà (ou : kósà) = mè à mó ké wà fáná wé sà dò dɔ̃ fò. Wà fáná dò mbá'bì tàbì gèlé ngá fèlé : *panier mince et long dans lequel on malaxe la pâte de sorgho ou de maïs pour faire de la bière (surtout connu au nord de la région Ngbaka).*

II. Les palmiers

Le palmier à huile n'était pas connu dans l'ancien habitat des Ngbaka. Ce n'est que lors de leur immigration en Ubangi qu'ils ont trouvé des palmeraies dans les villages abandonnés des Ngombe⁶⁶. Au début, ils se limitaient à ramasser les fruits mûrs tombés des arbres et à les griller dans les cendres. Plus tard, grâce à leur voisins bantous, ils ont appris à extraire l'huile des fruits et à extraire le vin de palme de l'arbre.

Dans l'Ubangi, ils trouvaient aussi les palmiers raphia (nzàngó). Ceux-ci donnent bien plus de vin que le palmier à huile ('bètè).

Dans ce qui suit, nous parlerons d'abord du palmier à huile, puis du palmier raphia.

1) Le palmier à huile ('bètè)

Arbre spontané en forêt secondaire; arbre de grande culture (Elaeis guineense)

Pour extraire le vin de palme, on monte sur l'arbre, on fait une incision du pédoncule des fleurs naissantes et on y attache un récipient pour recueillir le vin.. Les grands buveurs, par contre, préfèrent abattre l'arbre et faire une rainure dans le cœur blanc du sommet de l'arbre d'où coule le vin. Ainsi ils obtiennent chaque jour plus d'une jarre de vin. Le vin est appelé **dǔ 'bètè**, ou par des sobriquets : **màkpànzà** ou **gúgè**.

Le palmier à huile est un arbre très utile. Pour une description de l'arbre, voir : Timbisa et Mbuamɔ Cathérina : La Faune et la Flore, p.170.

Voici encore une description du palmier à huile sous forme de poème, par Gigba-Gite.

'Bètè, mò á nwá tè, mò á kpási, mò á fiò.

'Bètè, mò á nwá tè, túá ké :

gbàlà mò má há nó gi mò há lè,
gbàlà mò má há nó fèlè tè wi há lè,
sà'dà mò má há mò dà wè há lè.

'Bètè, mò á nwá tè, túá ké :

gbákó mò mè á ngbànzà mìlì wòkòsò
gbákó mò mè á mò sàngà dò mò
gbákó mò mè á guá.

'Bètè, mò á nwá tè, túá ké :

mò há nyóngómò há lè dò wálá 'dá 'bùà,
mò há dǔ há lè dò wálá 'dá gúgè,
mò há kpási há lè, mà á kpási kpáá.

'Bètè, mò á nwá tè, túá ké :

nwá mò mè á tǔá òì
nwá mò á dá yànggá
nwá mò á dá fiò.

'Bètè, mò á nwá tè, mò á kpási, mò á fiò :

líá mò dé zélé tè wélé, nè á kpásá,
tè mò má dé kè'dènggú,
nè wà zé, nà wà yó yòlá nè.
Kúlá mò húa sámbá mò, wà dó,
nè wà ílí dò gbènzèkèlè,
nè wà á tè sánggò.

'Bètè, tu es le chef des arbres; tu es la vie, tu es la mort.

'Bètè, tu es le chef des arbres :

tes noix nous donnent l'huile pour faire la cuisine
ou pour nous enduire le corps,
tes déchets nous aident à faire du feu.

'Bètè, tu es le chef des arbres :

tes rameaux nous servent de balai,
ou pour tresser des nattes
et quand ils sont secs, ils alimentent nos feux.

'Bètè, tu es le chef des arbres :

sur ton tronc se développent les champignons
et ton cœur nous donne le vin pour boire;
tu es vraiment une source de vie.

'Bètè, tu es le chef des arbres :

tes feuilles sont une chambre à coucher,
un hangar pour nous divertir,
un abri pour déposer nos morts.

'Bètè, tu es le chef des arbres, tu es la vie, tu es la mort :

tes racines nous aident à guérir les malades
de ton tronc nous fabriquons un tam-tam;
nous le frappons et nous dansons.
Et quand tes rameaux auront séché,
on les brûle et, des cendres, on extrait le sel
pour saler nos aliments.

⁶⁶ Pour en savoir plus sur les migrations du peuple Ngbaka, voir Maes V., *Les Ngbaka du Centre de l'Ubangi*, Kinshasa.

2) Les palmiers raphia

Le palmier raphia ne fleurit qu'une fois. Ceux qui en ont l'habitude reconnaissent le moment où l'arbre est prêt pour en extraire le vin. Avant que la panicule des fleurs ne s'ouvre, ils coupent le pédoncule et ils font un conduit pour que la sève coule dans le récipient. Chaque matin ils récoltent une jarre pleine, et cela plus d'un mois durant. La teneur en alcool est à peu près la même que celle de la bière européenne plus ou moins forte.

Les Ngbaka exploitent trois espèces de palmiers raphia.

Le "**mbònggò**" (à l'est, on dit mbònggò) : *palmier raphia à feuilles grêles et à tronc long. Il pousse dans les rivières et en forêt inondée.*

Timbisa : Mbonggo me a te, ma nea we o ne nzanggo ni. Ne nde gulu te ne ma ga ngboo go, ga za ne ma o ne 'bu cm tale iko. Ne ma ngala de ngo we metre 'bu ngo ne boa, ne ma la 'bo ngo ki ni. Mbókó ne ga la li go, ne nwá ne wia kó do nwá nzanggo, ne nde li nwá ne o be yóla yóla o ne nwá 'bète ni. Te te ne sũ do ngia, ne li ngia ne ga nea ngo ngia nzanggo.

Mbonggo ma ho wena do 'do li. Mbèé ne wa mi mâ mi, ne mbèé ne ma ho iko. O ne 'da le te 'do Mbali; mo ho te Mbali, ne nde mbonggo tia 'da li si goto, ko mo ho de ti kola ne, ne nde ma vwáí ba 'da ti laka nea iko, nde wa mí ma mí go.

'Da fala ma fe, ko wa gòmò zũ ne go nde, ne ma nganda o ne nzanggo ni. Ne nde gbālā nganda ma 'bana sanga iko, ma ga o ne nganda nzanggo do gba'baka go, ne ma yónggóló yónggóló ni.

Le **gbà'bàkà** : *palmier raphia à très longues feuilles et à tronc court, pousse en marais.*

Timbisa : Gbà'bàkà me 'bo a kpo nu fele nzanggo ni. Gulu te ne ga wena o ne 'bu cum molo ni, ne ma ngala de ngo we metre gazala tabi ngbe'de'de. Mbókó ne o kili, ne ma ga nea ngo mbókó ngbongbo nzanggo do mbonggo. Nwá ne ma a gâ, ne ma 'bo a yóla yóla, ne te te ne vè a ngia, ne li ngia ne ma pese nea ngo tala ongiang vè, ne nu ne ma tĩ wena.

Gba'baka ma ho fai do 'do li, wa mí ma mí go. Ma wena 'do lino te Nguya gbaa de kulu 'Dua i.

Fala ma ho kpo ia nde, ne ombé ko toko ne ma gbaa de gulu ne o ne bõ ni. Ko gene kó ga ki ni ma fe, tabi ma má nganda nde, ne mbé ne sanza de olo ki ni te me sanza fai iko, ne nde ma kúmú go.

Le **nzànggò** (ou : dómò, fàndè) : *palmier raphia cultivé aux villages. On en voit parfois des bosquets de plusieurs pieds derrière les maisons.*⁶⁷

Timbisa : Me a te, wa mi ma mi. Ma nea we o ne 'bete ni. Ne nde ma si te do 'bete, mba go, mboko 'bete do te te ne boe, ne ma o 'bata, ne nde nzanggo fo te te mboko ne bina. Ne gbongbo ko mboko ne boe. Ne nwá ne a dudu kpòla kpòla né nwá 'bete ni. Ne nde ngòngónzò 'do nwá ne do konggolo nu nwá ne vè do te. Ne kili te te nzanggo vè do ngià. Wa mi ma mi, ne ma o sabele gazele, ne ma fe, ne wa gbini ma. Ma wia 'bo we o gbaa, se ne ma fe de.

Wa mi nzànggò wena do 'da le.

Pour plus de détails sur les trois espèces de raphia, voir : La Faune et La Flore de l'Ubangi, p.280 (mbònggò), p.205 (gbà'bàkà) et p.319 (nzànggò).

⁶⁷ Ombè wínò si 'bití gbá wèsè wà sá 'bò lí tè nzànggò ná, fàndè. Né ndè fàndè ngboo ni mè à nzò'dí òmbókónò ké má 'bàná dò bòtò nè. Má mbá ngbè vè kpó, nè má h́ dò zú ngàndá. Fàlá ké nzò'dí òmbókónò má h́ dé nzà nálè tabi mólò, nè wà í ná, dǒé ni fià, nè dà dǒ ni wá wia wé gòmò zũ nè; wá wá fàndénò dé nù, sè nè wá 'dónggò dè : *les gens de l'est utilisent le nom "fàndé" pour l'arbre nzànggò, mais le nom fàndé désigne les jeunes pousses qui formeront les rameaux du raphia (p.193).*

Quelques informations de plus sur le vin de raphia

*Lengge ngo dɔ̀ nzànggó (dómó)*⁶⁸

Gá 'dá nzànggó : *processus de croissance du raphia nzànggó*

Nzànggó hó iko ɔ̀ nɛ gele wɔ̀kɔ̀sɔ̀ ɔ̀. Dati nɛ gbālā nɛ kɛ wa sa li nɛ na gbālā nganda ni ma sɔ̀, kɔ̀ ma fele, nɛ ma kpɔ̀lɔ̀ we hɔ̀ gazele, nɛ nu nɛ ma fū nɛ ndɔ̀nggó zā nɛ ma hɔ̀. Ma hɔ̀ gbàa nde ma nganda wena, mɔ̀ wia we zu'du ma do gbālā nɛ dɛ tɛ nɛ vɛ́, nɛ mɔ̀ mi 'bɔ̀ ma gele fala, we kɛ ma hɔ̀ ia, nɛ ma ɔ̀ sùkìlì dɛ kpo fala kpo dɛle wena tɛ mɛ 'bɔ̀ do 'da kɛ gbālā nɛ ma ala nɛ ni, sɛ nɛ mɔ̀ wele nɛ mɔ̀ zu'du we kɛ ma kpo kpo dɛ gele fala dɛ.

Kɔ̀ dati zu'du ma we mi gele fala ni, nɛ mɔ̀ dɛ zī do gbālā kɛ, ma wia na mɔ̀ zu'du ma do gbālā kɛ dɛ tɛ li go'do nɛ ni sɛ nɛ mɔ̀ mi do ma dɛ, ni ɔ̀ kɔ̀ gbālā kɛ kpɔ̀lɔ̀ tɛ līa kɛ ia kɔ̀ mɔ̀ mi iko ya ma kpásá sɛ ɔ̀. Fala kɛ mɔ̀ mi ia, nɛ ma mɔ̀ ngo gā nɛ ɔ̀ nɛ gā 'da bɔ̀lɔ̀ 'bete ni. Fala kɛ ma gā ni gbaa 'do sabele kpo we hɔ̀ bɔ̀a ia, nɛ mboko nɛ ma ngo be tɛ ɛ do nwa nɛ do obe tɛnɔ̀ kɛ ma hɔ̀ tɛ nɛ ni. Fala kɛ ma dɛa sabele tale we hɔ̀ nale ia, ki ni wa wia we 'bili tɛ mboko nɛ, nɛ wa dɛ ma do kómbɔ̀ we mili do mɔ̀, nɛ wa wia 'bɔ̀ we gbutu ngiá nɛ we damālā do we. Ki ni nɛ nde ngala nɛ dɛ li ngo ma hɔ̀a mbe di ni ɔ̀ nɛ mɛtɛle bɔ̀a tabi tale do dɔ̀ nɛ.

'Do ki ni, nɛ yolo tɛ sabele nale we hɔ̀ mɔ̀lɔ̀, nde mboko nɛ gā ia, wa wia we 'bili ma nɛ wa da do zangga tabi be tànggé dungu; nɛ wa wia 'bɔ̀ we dumu (fulu) nwa nɛ ni do ndɛlɛ́ we dɛ do tɔ̀a. Nɛ nde do ngba soe 'bili ma ni wa dɛ ma do zī, we kɛ ki ni nde wa ī na ma 'bana sabele tabi bɔ̀a we hɔ̀ tale iko takɔ̀ ma fe ni. Nɛ nde ma we na wa 'bílí ma 'do ngbɛɛ do 'do ngbɛɛ ɔ̀, we kɛ ni ɔ̀ kɔ̀ wa 'bili mboko nɛ dɛle wena kɔ̀ ma hɔ̀ ngba soe kɛ dɔ̀ɛ nɛ fe nɛ ni kɔ̀ mboko nɛ 'bànà dɛle ɔ̀ ia, nɛ nde dɔ̀ɛ ni húlú sɛ tɛ mɛ 'bɔ̀ 'do nɛ nyɛle ɔ̀ nɛ ma ɔ̀nɔ̀ iko. Tabi mbe ɔ̀ kɔ̀ ma hulu, nde lí nɛ ma sɛ do wala olo nɛ ɔ̀ (gbàwiyà), we kɛ li dɔ̀ ngboo ni ma yolo kɔ̀ mboko nɛ, nɛ ma hulu nɛ 'do ma nyɛle, we duzu kɛ mboko nɛ dɛle wena ni.

Tɛle tɛ kɛ wa 'bili dɔ̀ li nzànggó gbáá ná má ʒsʒ ni : *comment extraire le vin de raphia*

Première version

Wà gómó zú dɔ̀ gbàa dɔ̀ fàndé. 'Dɔ̀ nɛ nɛ wà kpá ngándá kɛ ma tɛ zàfà nza ɔ̀, ma 'bana a mboko ni. Kɔ̀ fala kɛ 'bili dɔ̀ɛ hɔ̀a ngo nganda, nɛ li dɔ̀ɛ fanga wena, ma ɔ̀ káá káá.

Nɛ 'dɔ̀ ngándá ni, nɛ wà kpá bɔ̀lɔ̀nggó tàbì gbàmbá. Kɔ̀ ma hɔ̀ ngo bɔ̀lɔ̀nggó, nɛ li dɔ̀ɛ hulu wena, ma dunu kpana tū kpo kpo.

Nɛ 'do bɔ̀lɔ̀nggó nɛ ma hɔ̀ tɛ sù'bà, kɔ̀ wa 'bili 'bɔ̀ ma, nɛ mbɛngga ma tili ngo nɛ tili iko, nɛ dɔ̀ɛ hulu, nɛ nde ma dúnú 'bɔ̀ kpana dunu ɔ̀, nɛ mbè ma hulu do kanggatele. Ki ni ma be na dɔ̀ɛ ma ɔ̀ ɔ̀sa, nɛ wa fo kpana ti nɛ.

Version plus détaillée

Nzànggó nɛ fe ma, nɛ mɔ̀ ká sɛ mɔ̀, nɛ nde ngbala gele ma ma 'bo ngbɛ 'bua, nɛ nzɔ̀lɔ̀ nɛ ma ngo ɔ̀kɔ̀ sī sī. Fala kɛ ma 'bo ngbɛɛ nale, kɔ̀ mɔ̀ zɔ̀ na zu nale kɛ wa sa li nɛ na gbombe ni ma dulu ɔ̀ nɛ dm bɔ̀a ni, nɛ mɔ̀ ɔ̀mɔ̀ zu nɛ, nɛ 'da fala ni, nɛ mɔ̀ kpa sɛ zu mɔ̀le. Fala kɛ mɔ̀ kpa zu mɔ̀le ɔ̀ nɛ dm tale we hɔ̀ tɛ dm mɔ̀lɔ̀, nɛ mɔ̀ ī na dɔ̀ɛ 'da mɔ̀ ni ma fia ngboo; wa nɔ̀ li nɛ, nɛ wa

⁶⁸ Lenggé ngo dɔ̀ mbònggó : *quelques particularités pour le palmier raphia 'mbònggó'*

1. Fàlā gbālā ngándá mbònggó má tɛ nù, nɛ má hò sɛ dí ni á òbóló mbònggó bɔ̀a. Má ndó dɔ̀ sábelè 'bú wè là dé 'dàti, sɛ nɛ má fé dɛ.
2. Wà gómó zú mbònggó dɔ̀ fàlā kɛ má hòá dé nzà gázèlè (ngándá).
3. Wà ná lí nɛ á ònwá wɔ̀lɔ̀, sɔ̀é, ngíná tàbì nwá sàlá 'dɔ̀ li (fómóló).
4. Fàlā kɛ má húlú ɔ̀, má wíá ná wà sɛtɛ gúlú nɛ nɛ wà 'dònggó 'bò gúlú nɛ, nɛ wà kú'bú mà dɔ̀ tɛ kátákpú.

gɔmɔ zu wa. Mɔ gɔmɔ zu nɛ ia, mɔ wia we kombo ma kpo se (soe) tabi 'do tũ tale, ma vɛ ma zɔa mɔ iko.

Fala kɛ mɔ kumba ia, nɛ mɔ ma ngo isi zu nɛ, fala kɛ ma ɔ do kpala hulu dɔ ngboo, nde mɔ ísɪ zu nɛ hò ngo pɔsɔ kpo gɔ, nɛ mɔ kɔ'bo ma iko. Fala kɛ ma tofo kɔ ma gbɔlɔ, nɛ mɔ wia we kɔ'bo ma, nɛ mɔ mɔ ngo zā gbala nɛ dɛ kɔ kpana (isi zu nɛ dɛ kɔ kpana) iko. 'Do kɔ tũ ɔ nɛ tale, nale ya ma fanga ia. Ki ni nɛ wa tɔ na ma 'bana ngo fande, fande 'bana lí gɔlɔ nɛ. Ki ni a 1ère étape 'da bili dɔ hā ni.

'Do ki ni kɔ fande ia li gɔlɔ nɛ ia, nɛ wa kpa nganda kɛ wa sa li ma na nganda mbùlú kɔni ni; ma ɔ be sɛkɛkɛ ɔ nɛ gbālā li mbùlú kɔni ni. Gɛɔ do gɛɔ nɛ wa hɔ tɛ zɔ wòlò. Ki ni nɛ nde li hɔlɔ gbala ngandano ròò (hóé hòé); nɛ ngba soe nɛ ni, nɛ nde li dɔɛ fanga wena; nɛ dɔɛ húlú 'bo gā gɔ gbaa na wa zā gbala nganda ni dɛ nù do'do sɛ nɛ de. Ki ni di a 2ème étape 'da 'bili dɔ.

'Do kɛ wa zā gbala nganda dɛ nù ia ni, nɛ wa hɔ ngo sambo. Ki ni nɛ nde mɛ tati a mboko do mboko, fo 'bo fande bina, fo 'bo nganda bina nɛ dɔɛ hulu 'bo 'da fala ni zòó.

'Do ki ni nɛ wa ma ngo hɔ 'bo ngo mbé gbálà takɔ wa hɔ sɔkpo mbokonɔ ni, nɛ hulu dɔɛ yolo 'bo nù do'do, ma húlú 'bo 'da fala ni gā gɔ, nɛ lí nɛ ma dālā wena. Gɛɔ do gɛɔ gbaa kɔ wa nɛ zā gbala ni dɛ nù vɛ do'do, nɛ wa hɔ ngo bɔ̀lònggò tabi gbàmbà nɛ. 'Da fala ni nde dɔɛ hulu wena, ma wia we dunu kpana tũ kpo kpo. Ki ni wa wia we 'bili ma, nɛ wa nisi ma nisi gbaa, kɔ ma mɔ ngo òsɔ nɛ, nɛ wa hɔ ngo kɛ wa sa li ma na sù'bà ni. Ma ɔ do kpala hulu dɔ, nɛ ma hulu tɛ mɛ bèvwé bèvwé iko fai, ma gónó gɔ; nɛ mbe gɔ, nɛ wele nɛ fo kpana ti ma do nga nɛ iko we kɛ ki ni nde lí nɛ ma ó 'bo ngboo ɔ nɛ kɛ zi dati nɛ gɔ.

N.B. : Nɛ nde kɛ 'da gbālā nganda, fala kɛ mɔ wele dɔɛ mɔ ngé'dé ma dɔ dɔ gɔ, nɛ ma fe, nɛ ma mā do nganda, gulu nɛ na wala nganda hɔa dɛ nza vɛ, nɛ ma bili dɛ nù zòkɔ́ó. Ki ni fala kɛ ma fele, kɔ ma kpɔlɔ, nɛ ma te, nɛ owi nyongɔ nɛ wa kala ma, nɛ wa dɔ, nɛ wa nyongɔ mulu 'do nɛ, tɛ 'dangbanɔ kɔ zā wa. Nɛ gbālā kɛ kɔ nɛ ni, ma fū, nɛ ma hɔ 'bo do mbé bɔlɔ nzanggo.

Troisième version; raconté par un homme du village 'Bowagboko 1 (juillet 1990).

Zɔgɔ : Nya e, mɔ wia we tɔ mbe tɛtɛ tɛ kɛ wa pi do dɔ, ndo ngo fia nɛ gbaa we hɔ sɔkpo nɛ hā lɛ, kɔ lɛ zele mbe de.

Wèlé lé : Bon*, animateur, e zɔa na, mɔ aka de wena. Dɔ ngboo kɛ lɛ pi do ma zamɔ gɛ, mi zɔa ma, mi yolo tɛ ma, mɔ 'bo wi dɛ ma ni. Ma a mi nɛ nɛ we tɔ nɛ ni.

Dɔ mɔ hò sɛ dɛ tɛ nɛ, nɛ mɔ pí iko gɔ. Dati mɔ kɛnggɛlɛ sɛ tɛ dɔɛ 'da mɔ na, e mi zi dɔ dɛ ni, kɔ e nɛ, kɔ e soko ma nde, dɔɛ 'dɛ ɛ ma gā, nɛ gā nɛ zi boe ni, kɔ ma fia tabi nde. Mɔ hɔ nɛ, nɛ mɔ yolo, nɛ mɔ 'du li mɔ dɛ ngo, nɛ mɔ soko ngbala gɛlɛ ngo i. Nɛ mɔ na : "A! dɔɛ gɛ, ɔ nɛ kɛ ma kunu, kɔ be kɛ gɛ ɔa nɛ gɛ ni, e gɔmɔ zu nɛ, nɛ e kpa nɛ mbé be nɛ tɛ tala kũ mɛ ni."

Mɔ kũ nɛ ni, nɛ mɔ e tɛ tɛ nɛ, nɛ mɔ gɔmɔ zu dɔɛ 'da mɔ nù vɛ, nɛ ma suka. Nɛ mɔ na : "Wa bá mbɛngga hɛ ɛ!" Mɔ ba mbɛngga, nɛ mɔ kombo ni vɛ, nɛ mɔ na : "Ee, a mbanɔ gɛ, nɛ nde dɔɛ 'dɛ ɛ, e kala ma dɛ nza do mɔlɔ." Bon*, kɛ na, mɔ kala dɛ nza mɛ a fia dɔ, ma fia de wena ni. Nɛ 'banda dɛ di ni, nɛ nde tili tɛ ki ni ma bá sɛ li mɔ gɔ. Mɔ dɛ nɛ ki ni dɔ dɔ iko, 'do tũ bɔa, tale gɛ iko. Sɔkɔ ma ɔ do dia kpala dɔ, nɛ mɔ e sɛ mɔ ti nɛ.

Nɛ nde kɛ mɔ gɔmɔ zu nɛ, mɔ kombo nɛ ni dati kɛ na, mɔ kombo do'do ni, mɔ fa nɛ nwá papaye do nwá toko. We kɛ nwá papaye kɔ mɔ, nɛ mɔ ná. Mɔ ĩ na, e gɔmɔ zu dɔ, nɛ e nā li nɛ piiii a papaye ni, nɛ mɔ nā sɛ nwá papaye. Kɔ mɔ ĩ na, e gɔmɔ tɛ 'bo dɔɛ ni, nɛ e nā li na tɛ 'bo piiii a nwá toko ni, nɛ mɔ nā sɛ tɛ 'bo piiii a nwá toko ni. Nɛ nde kɛ 'da mi, e tɔ do nɛ gɛ ni, e nā tɛ 'bo kɛ 'da mi tɛ 'bo piiii tɛ kombo dɔɛ ni mɛ a nwá papaye.

Kɔ mɔ nā li nɛ nwá papaye, ma nɛ la tũ bɔa tale, nɛ mbè gɔ, nɛ mɔ kɔ'bo nɛ dɔɛ iko. Fala mɔ nɛ nɛ we kɔ'bo dɔa ni, nɛ mɔ kala onwá dɛ tɛ nɛ, we kɛ dɔ gɛ ma lili tɛ 'bo mɛ a mɔ

ma sɛngela pii, ma ɔ nɛ... tɛ nɛ ɔ a we, ma ba we, ba we, ba we, we kɛ ma ngo. Mɔ kɔ'bo nɛ, mɔ 'bo kpana, nɛ mɔ kɔ'bo, nɛ mɔ bɛlɛ olakpa nɛ vɛ, nɛ mɔ usu zu 'baka lakpa nɛ ni, na da dɛ kɔ dɛ yóló tɛ li ɔɔɔ nɛ ni, kɔ ma ba 'bo do kɛ zā li nɛ dɛ tɛ nù ɔ. We kɛ ma dɛ gɛ na nde a mɛ a nɔa mɔ ɔi? Ma ɔa na, mɔ usu zu 'baka nɛ, nɛ mɔ kɔ kanggateɛ kɛ zā li nɛ vɛ, nɛ ma tɛ kpuu dɛ tɛ kɔ kpana nù nga ni iko.

Mɔ dɛ ni do'do, nɛ mɔ kala onwá ndɛndɛnɔ ni, we yulu dɛ kɛ zā li kpana nɛ ni, we kpɔkɔ ma pekisa* ogólɔnɔ na, dǎ wa lé kɔ nɛ ɔ. Mi zɔ na, mbe ntango mosusu, mɔ dɛ ni, nɛ fala sa mɔ hɔ, nɛ mɔ tɔ nɛ na : "Ee! Aa mbanɔ ɔ nde, e zɔa mɛ i ia, kɔ kpana gɛ ndɛɛ." Ma ɔ do ā gbɛɛ kpana, ɔ nɛ sɔ dɛ directeur tɔa ni, nɛ nɛ e meka nɛ, e pi bula kɔ nɛ do ti iko. Nɛ ki ni ma a 'dā ɔ, mɛ a de kpala dɛ hā ni.

Nɛ we duzu kɛ na nde, mɛ nwa li dɔ ni, ma dɛɛ wena, lɛ tɔɔ ki ni, nɛ nde ma é sɛ ia ɔ, we kɛ ma dɛɛ wena, nɛ nwá li dɔ gɛ ma kɔa wele do wele na, mɔ mɛkɛ tabi mɛka. Fala kɛ ma wè do li dɛ 'da mɔ ɔ nde, nɛ mɔ tika ki ni. Hā fala kɛ na nde, mɔ mɛka, ma kpa kɛ na nde, ma wia do li dɛ nde, nɛ mɔ nā sɛ ki ni, nɛ ma 'bana pii dɛ tɛ li dɛ 'da mɔ ni gbaa, nɛ mbè ɔ, nɛ ma ɔnɔ nɛ.

Hā lɛ dɛ ni gbaa, nɛ lɛ hɔ tɛ mbe mɔ di ni wa sa li nɛ na, "nganda" Nɛ nde kɛ 'da nganda ni, mbè ntango mosusu ma dɛ mɔ do nganda, wa sa li nɛ na "Nganda mbulu kɔ" ni. Nɛ dɛ hulu 'bo tɛ ki ni de wena. Kɔ ma ɔ do gba gbɛɛ ongandanɔ kekerekere ni, mɔ kpa nɛ 'bo gua zamɔ i, nɛ mɔ dǎ 'bo we gulu nɛ... dā we gulu nɛ... Ngo gbálá mbulu kɔ ni, sɔki ma dɛ mɔ do dia nɛ na, mɛ a gba mbulu kɔ ni, we kɛ ki ni ma bɛ sɛ iko, mɔ 'bílí ki ni tū bɔa iko, nɛ ma e. Ma ɔ do gā ngandanɔ, ma gā kerekere ni, nɛ ki ni tɛ mɔ zɛɛ nɛ tɛ dɛ wena.

Lɛ nɛ 'bo do ki ni gbaa, nɛ lɛ kpa 'bo mbe mɔ di ni tɛ li gbili kɛ ɔ nɛ li gbili zu kɔ winɔ né ni, ki ni dɛ tɛ wá 'bo di ni, ma hɔ fala ni, ki ni mɛ dɛ nganda kɛ kɛ, ma ɔa di na, mɔ fa nɛ gua, nɛ mɔ dā 'bo we ti nɛ. We kɛ zɛɛ tɛ dɛ 'da mɔ ni; tɛ wele zɛɛ ia, nɛ wa dɛ zɛɛ tɛ a di ni dɛa, sɛ nɛ a tɛ ti kɔa nɛ di ɔi? Ma ɔa na, mɔ dɛ zɛɛ tɛ dɛ 'da mɔ. Mɔ dā nɛ we di ni tɛ nɛ gbaa, we dɛ kɛ na, mɔ bili li gbili mɛ ná gɛ gbaa na, ma tili mbe fala gɛ dɛ tɛ nù nga bɛ sɛ ni, nɛ mɔ kpa nɛ li li dɔ di ni kɔ ki ni.

Nɛ mɔ nɛ 'bo gbaa, wa sa li ki ni na gbálà ni. Mɔ dɛ 'bo mbe 'do ki ni 'do ndambo tūi wá di ni do'do, nɛ 'da kala, nɛ li ɔɔɔ nɛ we kɔ vɛ. We kɛ ngboko nɛ zi mɔ ɔmɔ ngo mɔ ni, mɔ bili gbaa ma hɔa nù nga nɛ ni, nɛ nde ngboko nɛ ia wá vɛ ia, nɛ kpa di ni vɛ a tā nga zā tɛ dɛ iko ni, wa sa li ki ni na sakpata. We kɛ fo 'bo mbé ngboko 'bo di ni kɔ li ɔɔɔ li dɛ 'bo bina. Ma di vɛ ita nga zā boke kɛ wa pɔsɛnɔ wa nyɔngo, nɛ lɛ ɔmɔ, nɛ lɛ pi nù, nɛ lɛ ba ma ni.

Ki ni nɛ nde dɛ 'da mɔ ma nɛ wá di ni we ɔnɔ nɛ a ni. Ndoti nɛ a ni iko. Mi zɔ na, lɛ nɛ gbaa, lɛ suka dɛ tɛ fala sɔkpa ni. Sɔki ma do de dɔ ɔ ni, nɛ nde mɔ ɔmɔ 'bo da zu nɛ 'bo ɔ, tabi mɔ dɛ 'bo mbé zɛɛ tɛ nɛ ɔ, suka wa dɛ fala ni iko. Nɛ mɔ kpólɔ kpana 'da mɔ ni, nɛ mɔ e nù, we ba dɛ zu 'baka mɔ, we nɛ we fa mbé gele nɛ.

– Dɛ ma hulu ni, wena ma hulu 'do tū nɛ nde?

Bow: Dɛ? Dia dɛ ma dɛ zɛkɛ bɔa, ou zɛkɛ talɛ.

– Wena dia dɔ ma dɛ zɛkɛ talɛ.

Bow: Kɔ mɛ a nzanggo, ma ɔ do dia nzanggo kɛ e tɔ ni a... baa mi fi zi dɛ dɔ, e yolo sɔ 'bo di ni tɛ 'dafa nɛ olo a ni, ma dɛa kɔ zɛkɛ talɛ. Mɛ a tɛ nzanggo tɛ nɛ kɔ, nɛ ma dɛ di zɛkɛ talɛ. A dǎ we tɛ nɛ ɔ, nɛ ma tǎ zi 'bo gbálà ɔ, ma tǎ zi 'bo nganda ɔ, nɛ ma dɛa zɛkɛ talɛ.

– Nɛ mbe mi zɔa na, ma mɔ ngo ɔnɔ nɛ, nɛ wa dǎ we gulu nɛ ni.

Bow: Wa dǎ we tɛ nɛ na nde, ndambo tala li kɛ ma 'bana kɔ nɛ ni ma kū dɛ tɛ ngo dɔ dɔ, kpɔkɔ ma nɛ nɛ we ɔnɔ nɛ ni, nɛ nde ma hɔ sɔ fala kɔ iko.

Les étapes de l'extraction du vin de raphia

1. Wè kpà bóló dǎ : *comment obtenir un jeune palmier raphia*
Fàlà gbálá ngándá dǎ mà sǎà, kó mà félé, kó mà té nù, nè mà ó 'dò délé ozèkè, sè nè mà hó dò bóló nzànggó dè. Nè mà gá, nè mà ngálá 'dò sàbèlè sàmbò wè là dé dǎti, sè nè mà fé dè.
Mà ó dò mbònggò tàbí gbà'bàkà, ne mà dé sàbèlè 'bu wè là dé dǎti, sè nè mà fé dè.
2. Dǎti fiá dǎ nzànggó : *avant que le raphia ne soit prêt pour en extraire le vin*
 - Dǎti ké nà dǎ mà fé ni, nè mà zè sè ngbèè fàlà kpó tàbí bòa tàbí tàlè, sè nè mà fé dè.
 - Fàlà mò zó nzó'di dǎé (kúnú kè) lá hó dé nzà bòa, nè mò í nà, mà té zè ngbèè, mà fá dí ni à wálá fě nè íkó.
3. Wè ì tí fiá dǎ : *comment reconnaître le moment où le raphia est prêt pour l'extraction du vin*
Fàlà mò zó né ndé kúnú nzóló kè mà hòà tàlè dé tè ngbèè, nè kpàsá pàndé mà ó kpó dé 'dǎ nè ni, mà bé dí ni nà mà hòà nzà nálè, sè nè mò kú wè gòmò zǔ nè dè.
4. Gòmò zú dǎ : *couper les pédoncules des fleurs*
'Dǎti mà wiá nà, mò gómó dà zú dǎé tàlè nè sè. Mbè kpó ngó ngáwílí kǎ, mbè kpó ngó gálè, nè mbè kpó sǐ 'dò tǎà dǎé (kǎlǎ 'dǎ nè). 'Dǎ nè, nè mò 'bílí kénò nálè ni vè dé nù dè. Mò wiá tè 'bílí zǔ nè (gòmò mà) dé ngó wè sètímètèlè 'bù tàbí 'bù nè tàlè. 'Dò gòmò zú dǎé, mà wiá nà mò zé tí nè, sè nè mò kómbó dè.
5. Kòmbò dǎ : *nettoyer la surface entaillée pour faire couler le vin de raphia.*
Wè kòmbò dǎ, mà wiá nà, mò zó ndǎtí fàlà mò gòmó dò zú dǎé ni (yòlò tè dà lǔ nè) nè mò tílí dé nù wè sàtèmètèlè 'bu ngó nè mǎlǎ tàbí 'bù nè bòa sè nè mò kómbó dè.
Wè kòmbò mà, nè mò dé zǐ nà dò á dé ni kó mò mbá dò dà zú dǎé ké 'dò tǎà nè gó.
Wà sá 'bò lí kòmbò dǎ ná : bòè lí dǎ (ou : isì zú dǎ) = tǎ lí dǎ, nè à ná nwá lí nè nà mà fókó.
tǎ lí dǎ tàbí 'bílí lí dǎ = wà é mbènggà lí góló dǎ, nè wà zé gó'dó nè dò tǎmbálá kǎ wi : *entailler la surface coupée en martelant la machette de la paume de la main.*
6. Bà kúnú dǎ : *enlever les nouvelles pousses et l'encroûtement sur la surface saignante.*
Wà kómbó dǎ iá, nè fàlà sá dò 'dò midí (gǎá wèsè) nè mò né, nè mò 'bílí kúnú ké ké mà kúnú ni mbá dò tǎlà lí góló dǎé vè nà, mà ló dò díá nè, sè nè mò nà nwá lí nè, sè nè mò sǐ dè. Mò wiá tè nà nwá à délè, sè à mà ndúmbúlá lí góló dǎé nà mà tófó dǎ dè.
Fàlà sá, nè mò isì lǔ nè (bílí lí nè) fàlà bòa, tútòlè dò gǎá wèsè.
Mbè onwánò ké wá wiá tè nà lí isì zú dǎ à :
 - nwa fǎá tòkò: nà mà mbókó lí góló dǎé ;
 - nwa pàpàlè; nà kà tè lí góló dǎé ;
 - nwa tǔlǔfū: nà fū tè lí góló dǎé.
7. Túfá dǎ ou fókó dǎ = mè à dǎé ké wǎ kùmbà mà iá, nè mà mó ngó hùlú nè, nè mà tófó dé nù, né ndé wà tè è kpánà tí nè gó : *première montée du vin de palme après qu'on ait coupé les pédoncules des fleurs. C'est le moment où le tireur de vin y attache une jarre pour recueillir le vin.*
Fàlà mò zó nà ndé lí mà mbá dò fū tàbí dò kà lí dǎé, kó mà fó dé nù, nè mà 'bó ngú'dú dǎé vè nè mò í nà dǎé túfá (fúkà) dè wéná iá, mà wiá dí ni nà, mò fá kpánà kó mò kó'bó dò mà.
Dǎé gè fòkò wéná = tí ngú'dú nè 'bóà dò fū tàbí dò kà : *ce vin de palme coule abondamment.*
Réf: les verbes 'foko' et 'tofo' sont utilisés dans le même sens pour parler de la montée du vin.
8. Kó'bò dǎ : *attacher la jarre au bord de la surface entaillée de l'arbre pour recueillir le vin.*
Dǎti kò'bò dǎ, mà wiá nà, wà é fulá gǎlà dò tǎkó kpánà. Nè wà kpó dú félé ndòmbè (zímí) tè mbè kpó sǎngá dà zú dǎé ké sǐ ngó gálè tàbí ngó ngá wílí kǎ, nè wà kpó kpáná dé nù nè, sè nè wà gbótó mà dé ngó wè kò'bò dò dǎé dè. Fala mà hòà ngó í iá, nè wà bá kpánà, nè wà gálá mà tè fàlà ké wà 'dafa wè tǎkó kpáná ni, sè nè mà yóló dò díá nè dè.

'Dò gǎlǎ kpánâ, má wiá ná wà gbá tí dǎé. Kó má è, nè wà bá lákpá dǎé, nè wà é dé ngó fálá gbá tí dǎé ni. Nè wà sé mo gbàgbá ké má á mbòkò ni, nè wà é mà dé ngó lákpá ni, nè wà lá gbálá, nè wà é, nè wà bélé kpó dò kpó gbáá ná ndé má iá v̄, nè wà kó kànggàtèlè ngó nè, kó má é, nè wà ndó 'bilí lí dǎé dè.

'Dò 'bilí lí dǎé, nè mò ná nwá lí góló dǎé dò ngó lákpá v̄, nè mò bá gbálá ngú'dú zàmbéíé, nè mò yúlú mà tè tókó kpánánò bòà né (mò yúlú tè mbè 'bàkà kè, nè má hó tè mbè ké s̄i ngó galè tabi ngáwíí k̄) (má wiá tè ó b̄ca tabi tàlè), nè mò fá wòkó b̄b̄ tabi ndèndè, nè mò yúlú mà tè ti tákó kpáná ni, ná dò á dé ní kó ògòlò wà lé kó kpáná gó tabi dò á dé ni kó ḡèè lé kó kpáná gó.

'Dǎ nè, nè mò bá zálá f̄l̄b̄è nè mò gú nù kpánâ, nè mò bá 'bò s̄és̄é nù dǎé, nè mò ná mà dé ngó zálá f̄l̄é ni, sé nè mò ndó hènzè nù nè dè

9. Dè dá zù dǎ : *faire un petit toit au-dessus de la surface saignante et de la jarre pour protéger l'extraction du vin contre la pluie*

Mò fúlú ndèlè tabi mò 'bilí mbè mò gbákó nzàngge, nè mo é ma dé ngó dá zù dǎénò ni, nè mò bá fèlè, nè mò hènzè mà dé tè dá zù dǎé nó, ná dò á dé ni, kólò mà tè, kó má húlú dè kó kpáná gó.

10. Tòlò lí góló dǎ : *compter les surfaces entaillées au sommet du raphia.*

Fálá wà gómó zù dǎ dò nálè, nè 'dǎ nè wá kpà s̄é dí ni a mòlò. 'Dǎ nè ḡàzele, 'dǎ nè mé à sàmbò, nè 'dǎ nè mé à gbálá nyángá mbété mbété pàndè, 'dǎ nè nè wà kpá kpálá mòlè, 'dǎ nè à gbálá nálè, 'dǎ nè gbálá nyángá kpàsá pàndè (bòà), 'dǎ nè mé à gbálá ȳ dǎé, 'dǎ nè mé à gbálá nyángá wòkó dǎé (dá zù dǎé ké s̄i 'dò t̄àà nè). Kí ní lí góló nè v̄ à gbàmba ikò (lí gòkò nè ó nè lí zèkè ni). 'Dǎ nè nè wà hó ngó sàkpàtà (lí góló nè mà ú dò sàlá l̄ngbò l̄ngbò ní).

Kó fálá wá gómó zù dǎ dò ḡàzele, nè wá kpà s̄é dí ni a sàmbòè, 'dǎ nè, nè wà kpá mbété mbété pàndè fálá nè kpo dò oz̄ò hólò ngándánò. 'Dǎ nè pàndè fálá nè kpo dò oz̄ò hólò ngándánò; 'dǎ nè, nè wa kpá fókó zù ngándá; 'dǎ nè nè wà kpá ndòtí mbété mbété pàndè fàlà nè kpó dò ògbálá ngándánò tàlè; 'dǎ nè à gbálá nyángá ngándá, se nè wà kpá tàlá ògbáláno kpó dò kpó ná ké só dàti ni dè.

Dè z̄élè tè dǎ : *que faire si le vin ne coule pas comme il faut?*

Fala mò fi dǎ, kó mó kó'bó mà, kó má húlú gó, nè mo wia te fa ina we nè. Inano ni ma kè : *si le vin ne coule pas comme on peut faire ceci :*

- Wà fá onwánò ké má wiá tè húlú dǎé ni nè wà ná dé lí nè. Li mbè nwánò ni má kè : nwá gbàdàgbúdú (káfólókàlì), nwá gbógólónyángádùà, nwá kásià, nwá bàtè; nwá ngèlèmbànggú (ngínà), nwá t̄ul̄f̄ū, nwá kpàlàkpàsà, nwá tèsè, kóló nwá ngòzè, nwá wíí nda'bòà, kóló nwá wólò, ní dò ni : *on cherche des feuilles qui ont la faculté d'activer le découlement du vin.*
- Wà ná 'bò nwá kòmbò tabi nwá kùsà lí dǎ ná má ndáká kànggàtèlè. Tabi wa gbélè 'bo tè mbò'bó nè wà ná lí dǎ ná má ndáká kànggàtèlè.
- Wà gbèlè tè tèsè nè wà ná lí ís̄i zù dǎ ná má tófó.
- Wà 'bilí tè kàngà, nè wà éíé kóá 'dǎ nè nè wà 'déné ma dè lí dǎé ná má ndáká kànggàtèlè.
- Wà 'dónggò (kómbó) gúlú dǎé ná kànggàtèlè má sí dò fálá n̄i dè nù kó dǎé mà húlú.
- Fálá ké lí góló dǎ má húa mòlò, ḡàzèlè tabi sàmbò wè là dé 'dàti kó fálá ké má húlú gó, nè má wiá ná; wà dá wè dé gúlú nè sé à má húlú dè.
NB: Fálá ké mò dá wè tè dǎ gbáá kó má húlú gó, nè mò gómó mà, nè mò fí nù, nè mò kálá gélé nè nè mò é kpáná tí nè, nè má ndò sé húlú nè.
- Gbà zù dǎ
 - fálá dǎ húa ngó ngándá tabi ògbálá, kó má húlú gó, nè mò gómó mbè mbókónò dé nù (ké s̄i 'dò t̄àà dǎé tabi ké s̄i tè ké z̄á lí nè)
 - fàlà má kó mó k̄s̄à, nè 'dò t̄ù kpó tabi bòà tabi tàlè nè má ndò sé húlú nè
 - fálá ké gbà zù dǎ k̄s̄ò mó gó, kó mó gbà zu mé iá nè fàlà sá nè dǎé má gònò sé dò tí
- Dǎ bòzò : (voir ci-après p.333)
- Fálá ké wá è kóni ngb̄yòé dò tàndálá gó, nè wà fá wálá s̄àf̄l̄ò, nè wà yúlú mà dé zù b̄é tè ngbòkà, nè wà zi mà dé fálá 'dò'dókòé ni. Wélè à nyóngó dùà tabi mbalawála, kó à kú dǎ, nè má gónó.

Wè yàlà zí òménò ni ma wià ná : *pour délier la puissance des plantes utilisées, on fait ceci :*

- Wélé à nyóngó dùà, kó à ndó kù dǎé, ñe à ndó hè mò "bě 'bě 'bě" gbáá ná ndé á hòà ngó í sè;
- Tabi à bá nwá k'àdànggà, nè à 'bómó dé nú à, nè à ndó kù dò dǎé;
- Tábì à sélé nwá gòlè, nè à yúlú dé tè mbókó dǎé dò gùlú nè nú ngà.
- Fálà wélé à nyóngó mbáláwálà, kó à kú dǎ mó mó ià, má wià ná, mò fá kà'bélè, nè mò gbé à, nè mò bá fiá à, nè mò kú, nè mò é mà dé fálà dà zú dǎé ni, ná dà dé kó dǎé má gónó dò tí gó.
Té Bombìlì, wélé à gǎ, gbàzùlà, dùà tabi mbáláwálà ñe nde à wè tè kù dǎ tabi wè yòlò nú félé dǎ wè yàpà mà há owélé gó, tábì à félé únú savon 'bò ni.

Quelques termes en rapport avec les boissons alcoolisées

1) Termes en rapport avec l'extraction de vin de raphia

fàndé (O : pàndé) = mè à nzò'dí òmbókónò ké má 'bàná dò bótó nè, má mbá ngbè vê kpó, nè má hó dò zú ngándá. Fálà ké nzò'dí òmbókónò má hó dé nzà nálè tábì mǎlò, nè wà í ná, dǎé ni fiá, nè dà dǎ ni wá wià wè gòmò zú nè; wà wá fàndénò dé nù, sè nè wà 'dónggó dé: *les jeunes pousses qui formeront les palmes du raphia.*

gbòmbè dǎ = mè à tálà fàndé dǎnò ké má kúnú dé ngu'dú mbé nè, nè má bé ná dǎé fiá : *dernier bourgeon du raphia qui sort au sommet et qui montre que l'arbre est prêt pour l'extraction du vin.*
wà í tí fiá dǎ wè fàndé nè *ou* : wà í tí fiá dǎ wè gbòmbè nè : *on reconnaît le raphia prêt à extraire au dernier bourgeon qui sort au sommet.*

ngándá = mè à dó nzànggó ké má hó dàti 'bèáá dé kó kóá nè, kó má hó sókpó nè ià, nè má bílí dé nù lèkpéé, nzànggó kpó wià wè kò fókó ngándá dé nzà nálè tábì mǎlò. Kó 'dò ké dó nzànggóé bili dé nù vê ià ni, nè má mó ngó èfè sálá mbílí è dé nzà kèlò kèlò, nè wálá nè má ngó bè tè è nzà. Má wálá ià, nè tè wálá nè ó né kóá tè kókólòkó ni, nè wà sá lí kí ni ná gbálá ngándá. Fálà ké má ó ngó í gbáá kó má sǎ, nè má kpǎlǎ, nè má álá vê dé nù ngà, nè má mágá'dá 'bò mbé bóló nzànggó délé wéná. Mbè 'dà fálà kpó, nè kilí nè kpó má ndá'dá ngbè bòa tábì tàlè : *fleur de raphia.*

gbálá ngándá = mè à wálá nzànggóé ké má hòá ngándá, nè wǎ tà wè nò má gó ni, nè wálá nè má álá, nè wà mí mà dé dàti : *fruit de raphia (des fruits tombés poussent de nouveaux arbres raphia).*

Mè à dǎ ké má fiá, nè wá gòmò zú nè gó, nè dó nè má hó dé nzà, nè má bílí ó né bàtí fòlò ni. Nè gbálá nè má hó dé tè nè délé wéná, nè má sǎ, nè má félé, nè má álá, nè má ó ní gbáá, nè má hó dò òmbé bóló dǎ délé wéná (Zagb) : *fruit du raphia (des fruits tombés poussent des nouveaux arbres).*

Wà nyóngó gbálá nzànggó wè dùzú ó'dángbà; má fàngà wéná : *on mange les fruits mûrs du raphia contre les vers intestinaux; ils sont très amers.*

Dǎé hòá ngó ngándá = dǎé kpá zú ngándá; má hòá ngó dó nzànggó ké má 'bàná dò bótó nè kó zǎ tè nè í : *on a extrait le vin de palme et on est arrivé sur la partie germinative du raphia.*

lí dǎ ngándá ó ngáú, má fàngà nèà ngó lí dǎ fàndé : *le vin qu'on extrait du nœud du raphia est plus fort que le vin des autres parties du raphia.*

Nzànggóé má mà ngándá dò *ou* : — má hòá ngándá dó'dò = mè à nzànggó ké má fiá, nè wá í fálá fiá nè dǎ gó, nè fókó ngándá hòá dé nzà vê ià, nè kí ni wá wè 'bò wè dè dò dǎ gó : *le raphia a déjà fleuri, on ne peut plus extraire le vin.*

gbálá : lí gbálá mò = mè à fálá nú mò bòa má kpá ngbè : *articulation, jointure, couture.*

1) **gbálá nzànggó** = lí gbílí nzànggó = lí ngélé nzànggó : *nœud d'un palmier raphia*

dǎé hòá ngó gbálá = wà tè 'bilí dǎé, nè má hó lí ngélé ké, né má húlú 'bò gá gó, nè lí nè dálá wéná; wà hó ngó nè, nè wà dé á ngá ná, 'dò tú bòa tàlè, né ndé gbálá ni fuà tè è, sè nè wà kpá lí dǎ kó kpáná dé : *en extrayant le vin de raphia, on arrive sur le nœud de l'arbre; il donne moins de vin, mais du vin plus fort; le coupeur de vin continue à couper et, après deux ou trois jours, le nœud disparaît et l'extraction continue normalement.*

2) **gbálá ngándá** = mɛ̀ à zùgbúlú gó'dó ngándá ké wà zǎ mà dé nù, sɛ̀ nɛ̀ wà hó ngó gbàmbá ké, nɛ̀ lí dǎ́é kpá wálá wè hùlú dé kó kpáná í dè : *nœud du raphia qui contient l'embryon du fruit "ngándá" (ébauche d'une pousse de raphia).*

bòlònggò (ou : gbà bǒlò dǎ́) = mɛ̀ à gbàmbá dǎ́ ké 'bílí dǎ́é hó fàlá ni, nɛ̀ ndé má húlú wéná. Wà 'bílí dǎ́, nɛ̀ má hó ngó ngándá, nɛ̀ 'dò ngándá ni, nɛ̀ wà kpá bòlònggò tàbì gbàmbá, kó má hó ngó bòlònggò, nɛ̀ lí dǎ́é húlú wéná, má dúnú kpáná tǔ kpó kpó, nɛ̀ 'dò bòlònggò, nɛ̀ má hó tɛ̀ sù'bà (ou : sàkpàtà): *partie du cœur du palmier raphia qui donne beaucoup de vin avant de s'épuiser.*
(Résumé) : Fàndé é, nɛ̀ ngándá é, nɛ̀ wà hó ngó bòlònggò; nɛ̀ 'dò bòlònggò, nɛ̀ má hó tɛ̀ sù'bà.

góló lí dǎ́ = mɛ̀ à búlá lí dǎ́ ké wà 'dònggò ni, nɛ̀ dǎ́é má hó dò lí nɛ̀, sɛ̀ nɛ̀ má húlú dé nù tàbì kó kpáná í dè : *surface entaillée au sommet d'un arbre raphia. De cette surface suinte le vin qui s'écoule par terre ou dans un récipient qu'on y a attaché.*
lí góló dǎ́ mbúlú, nɛ̀ má lá à mùlú kó zǎ nɛ̀, ké má ó sùkpùtùkpù : *quand le raphia s'est épuisé, il laisse une surface fibreuse.*

gbálá dǎ́ = mɛ̀ à tɛ̀ tàbì gbákó sánzá tɛ̀, ó nɛ̀ tɛ̀ gàyà tàbì sǎ́é; wà 'bílí mà, nɛ̀ wà sé, nɛ̀ gó'dó nɛ̀ ó 'bàtà, nɛ̀ nú nɛ̀ 'bélé nzérr, sɛ̀ nɛ̀ wà bélé dò lákpá dǎ́é dé tɛ̀ ngó gbá tí ké ná, lí dǎ́é yóló lí góló nɛ̀ í, nɛ̀ má zílí dò ngó nɛ̀ ni dé kó kpáná dè; wà bélé mà ní nálé tàbì mǎlò, nɛ̀ wà ló kànggàtèlè gúlú gbàlǎ kpó kpó : *épinés ou petits bâtons pointus qu'on utilise pour fixer la feuille (lákpa) autour de la surface entaillée (góló lí dǎ́) pour extraire le vin de palme (voir ci-après : lákpa).*
dǎ́é ná ngó gbàlǎ = lí góló dǎ́é ná mbéé = dǎ́é hòà ngó gbá tí nɛ̀; wà 'dó gbàlǎnò vɛ̀, nɛ̀ wà gbá 'bò mbé tí nɛ̀, sɛ̀ nɛ̀ wà bélé 'bò gbàlǎ dé òlò nɛ̀ bɛ̀lè mbè dè : *en taillant la surface pour extraire le vin, on est arrivé sur les épines ou sur les petits bâtons qui gardent la feuille à sa place.*

lákpa = mɛ̀ à nwá gbàngbà ké wà bélé mà dé tɛ̀ gbá tí dǎ́é ná, dǎ́é húlú dò ngó nɛ̀ dé kó kpáná í : wà kálá nwá gbàngbà bǎà, nɛ̀ wà ná dé ngó ngbè, nɛ̀ wà sé bé mò gbàngbá, nɛ̀ wà fúlú nú nɛ̀ ké sí fàlá ngá tɛ̀ nɛ̀ ni, nɛ̀ nú nɛ̀ ó á 'bélé, sɛ̀ nɛ̀ wà bá, nɛ̀ wà bélé dé tɛ̀ gbá tí dǎ́é dè; wà sáká wéná à nwá gbàngbà : *nom par lequel on désigne la feuille de la plante "gbàngbà" qu'on fixe autour de la surface entaillée d'où suinte le vin de palme (le vin s'écoule sur cette feuille).*

nú gá dǎ́ = mɛ̀ à sòtí zù lákpá ké má zúmú zù é dé kó kpáná í, nɛ̀ lí dǎ́é húlú dò nú nɛ̀ dé kó kpáná ni : *conduit formé par le bout de la feuille qu'on fixe autour de la surface qu'on a coupée pour extraire le vin de raphia, et par lequel le vin coule dans le récipient.*
wà lómbó nwá kátágú ngó dǎ́ ná, dǎ́ gólòndò wà bá nú gá dǎ́é gó : *la partie de l'arbre raphia d'où suinte le vin est couverte d'une feuille kátágú, de peur que les abeilles ne se mettent sur la feuille qui forme le conduit du vin (l'odeur de "kátágú" chasse les abeilles).*

ùvwù dǎ́ = mɛ̀ à dǎ́é ké wá fí, nɛ̀ wà kó'bo, nɛ̀ má húlú nɛ̀ wà nó lí nɛ̀, nɛ̀ ndé 'dò nɛ̀ nyèlè gó, nɛ̀ à lá fàlá nɛ̀, wè ké má fè ngbóó gó, tàbì wè tili. Nɛ̀ 'dò nɛ̀, nɛ̀ má ó gbáá, nɛ̀ ma kúnú, nɛ̀ à nɛ̀ wè kòmbò 'bò mbé nɛ̀. Wa sa lí ki ni ná ùvwù dǎ́ : *refaire les entailles dans l'arbre raphia pour en extraire le vin. Le tireur de vin avait commencé à extraire le vin de l'arbre, mais après quelques jours il l'avait délaissé.*
A nɛ̀à wè ùvwù nzànggóé 'dà à : *il est allé refaire les entailles dans son arbre raphia.*

àsóló = mɛ̀ à lí dǎ́é ké má húlú òlò ké wǎ ùvwù mà ni. Tàkó ná dǎ́ má húlú, má wià 'bò ná wà fó òmbó-kónò gúlú nɛ̀ ni zí tàkpá, nɛ̀ wà sɛ̀tɛ̀ gúlú nɛ̀, nɛ̀ wèsé tó dé zǎ nɛ̀, sɛ̀ nɛ̀ má ndó húlú nɛ̀ dè: *àsóló est le nom par lequel on désigne le vin qui coule après qu'on ait refait les entailles sur l'arbre raphia.*

dǎ́ bǒzò = mɛ̀ à dǎ́ ké wèlé nɛ̀ á mi zí, nɛ̀ à fé dó 'dò ni. Fàlá wà gbíní mà, kó má húlú gó, má wià ná wà sɛ̀tɛ̀ gúlú nɛ̀, nɛ̀ wà dé bí ndábà dé gúlú nɛ̀, nɛ̀ wà kásá gélé 'dò'dòkò. Zí gúlú nɛ̀ tàkpá, nɛ̀ wà 'bílí bé bǒlò tɛ̀ ngbòká, nɛ̀ wà bá kóni ngbǎ yò nɛ̀ wà sǎ́ mà dé nú tɛ̀ ni, nɛ̀ wà yúlú mà dé fàlá wá kásà dò 'dò'dòkò nɛ̀, nɛ̀ wà gbíní tɛ̀ tǎndàlǎ ké wálá nɛ̀ fi filá ni nɛ̀ wà zí 'bò mà dé ké zà bé tɛ̀ ké kóni zǔ nɛ̀ ni : *arbre raphia planté par une personne qui est décédée avant que l'arbre ne soit prêt à saigner. Si, ensuite, on veut le saigner, il faut un rituel.*

kù'bù dǔ = mɛ̀ á 'dònggò gúlú dǔé, nè wà gbélé tɛ̀ ké wá nè dè dò zélé tɛ̀ nè ní nè wá á mà dé kó 'dónggò gúlú kí nì. Nè wà kótó 'bè̀tè̀, nè wá ló mà 'dǔ nè, nè mà ndó ndòmbòlò mà dǔ nè mò, sɛ̀ nè dǔé ndó húlú nè dè.

lisi : *différer, laisser pour plus tard, entasser pour prendre plus tard, etc.*

lisi dǔ (ou : nìsì dǔ, ou : nyè 'bílí dǔ) = dǔ ké mà húlú wéná nì, wà 'bílí lí nè vè̀ gò, wà 'bílí í ngbà'dí nè, nè wá lá tálá kí nì, kó wèsé gè, sɛ̀ nè wá mbá vè̀, nè wá 'bílí dè, wé ké ní gò, ndé dǔé nì mà dè sɛ̀ gbàwà : *extraire le vin de palme en entaillant seulement la moitié de la surface, de peur qu'il ne coule démesurément au point de perdre son bon goût; puis le soir, on entaille toute la surface.*

lisi dǔ dé ngó ngbè = là dǔ kó kpánà dǔ gèá wèsé nà, fàlà sá, yá mà húlú dé ngó nè dèlè : *laisser une quantité de vin de raphia dans le récipient le soir, pour en avoir une grande quantité le lendemain.*

2. Termes qui concernent les boissons en général

'dòlò dǔ : 1) *lie de vin de palme (voir aussi : gbètè dǔ, gbùtú dǔ, etc.);*

2) mɛ̀ 'bò á ká ké wá lú mà ní, tàbì wá 'bálá, nè wá á gbálánzá lí nè, nè wá é lí wè, tàkó wá gí dǔ wè : *pâte de maïs et de manioc préparée pour distiller de l'alcool.*

féá lí dǔ : *vin de raphia.*

gbálánzá :

1. gbálánzá dǔ : mɛ̀ á bé tálá nǔá mò ké wá dǔa ngó ná fàlà sá títòlè, nè wá nó mà : *reste de boisson de la veille, consommée le lendemain matin.*

mò há mbè tálá gó'dó gbálánzá dǔé ké zè gè há mì, kó mì nó = fé dǔ ké mó là zè kó kpáná nì : *s'il te plaît, donne-moi le reste du vin de palme d'hier, pour que je le boive (vin de palme ou de raphia qu'on a laissé dans le pot).*

mò há mbè tálá gbálánzá ngbákò ké mó gí zè gè, há mì nó : *s'il te plaît, donne-moi le reste de l'alcool que tu as distillé hier, pour que je le boive.*

2. gbálánzá kòní tàbì gbálánzá fò = mɛ̀ á gbálá kòní tàbì fò ké wá á mà 'dò lí kó kpáná tàbì kó pípá dé kó tǔ, kó mà ó tǔ tǔlè, nè wá yúlú mà dé nzá, nè wá á mà nù ná mà kútú; 'dǔ nè, nè wá é mà fàlà kúlá fàlà, kó mà né kànyá nè, nè wá tó, nè wá á lí dǔ kòní tàbì dǔ fò tàbì dǔ ngbákò : *partie du maïs ou du sorgho qu'on laisse fermenter pour fabriquer la bière de maïs (ou de l'alcool).*

'bòlò gbálánzá tí lí dè nzá = yùlù gbálánzá (O : yùfù gbálánzá)⁶⁹ : *retirer de l'eau le maïs fermenté qui est destiné à faire la bière de maïs.*

3. gbálánzá fé dǔ = mɛ̀ á tálá féá dǔ ké wá là mà dé kó kpáná dǔ gèá wèsé nà, mbé nè húlú dé ngó nè, kó fàlà sá yá mà dèlè, nè mà 'bò á fǎ : *restant de vin de raphia qu'on laisse dans le pot; le nouveau vin qu'on laisse couler dessus se mélange avec celui de la veille pour que le tout ait un goût aigre.*

4. ngó gbálánzá = mɛ̀ á tálá dǔ wè mà 'bàná gó'dó pípá; wá tɛ̀kpé mà tàkó wá é lí wè; kó wá tɛ̀kpé dó'dò, nè tálá 'búlú gbálánzá nì, wá sá lí mà ná kèlènggèá dǔ. Wá yélé 'bò mà, kó mà kóló, nè wá mbá dǔ mbé gèlè gbálánzá, nè wá tó 'bò 'dǎ nè, wé à lí mbé dǔ, tɛ̀ mé ní dǔ ní fàì : *reste du maïs ou du sorgho fermenté qu'on a distillé la veille et qu'on a laissé dans le fût; on l'expose pour qu'il sèche, puis on le mélange à du nouveau maïs fermenté, on le plie davantage, pour distiller du nouvel alcool, ainsi de suite. (réf : kèlènggèà)*

mí là tálá ngó gbálánzá 'dà mì lí wè : *j'ai mis le reste de la boisson au feu.*

gbìnì dǔ = gòmò zù dǔ, nè wá kómbó mà, tàkó wá é kpáná tí nè, kó mà húlú : *faire les préparatifs pour l'extraction du vin de palme.*

gbìnì lí dǔ = mbà lí dǔ : *mélanger de l'alcool de différentes sortes.*

⁶⁹ yùlù gbálánzá (O : yùfù gbálánzá) = mɛ̀ á ké wá á mà 'dò lí kó kpáná tàbì kó pípá dé kó tǔ, mà ó tǔ tǔlè, nè mò yúlú kǔ mò tí nè, nè mò á kó sáγγgì; kó ké mó á zì kó sáγγgì dé 'dǔ lí í, nè mò yúlú sɛ̀ mà yúlú gò, mò bà sɛ̀ mà dǔ sáγγgì dé nzá, nè lí húlú zǎ nè dé nù, nè mò sí nè íkó (kí ní mà zǎ dǔ kòní tàbì ngbákò).

gbètè dǎ ou : **gbùtú dǎ** ou : **mbótó* dǎ** = bé tálà dǎ ké má 'bàná gó'dó kpánà tàbì bílá gbèkèè; má ó, sè nè mò nó dè : *lie de vin de palme (comparer avec : 'dóló dǎ)*.
dǎ dèà gbùtú dǎ = má fá wè è nè, má 'bàná à gbètè nè íkó : *le vin est presque épuisé, il ne reste que la lie.*

ká dǎ = mè à ká ké wà 'bálá mâ wè dè dǎ : *pâte préparée pour faire de l'alcool.*

ká lí dǎ = mè à lí dǎ ké má kpà ngbè dé lí góló dǎ, nè má ngó ó nè kòkó'dò ni; má ó fè, nè má nálá dé tè lí góló dǎ dǎ tè nwá ké wá ná lí dǎ ni : *désigne la couche de lie du vin de palme qui s'est formée entre la surface entaillée du raphia et la feuille qui est mise dessus. C'est le vin de palme qui s'épuise, s'épaissit et s'y dépose.*

kèlènggèá dǎ = mè à sǐnggílí gbálánzá ké wà túá zí wè gi dǎ, nè ndé má 'bù gó. Mbè nè wà yélé 'dǎ nè fàlá bǎ, kó má kóló, nè wà tó dǎ gbálánzá wè 'bàlá dǎ mbé dǎ, tàbì wà tó 'bò mâ dǎ mbúlú kà'dà-nggà, wè lù dǎ mbé dǎ : *résidu après le malaxage de la pâte de maïs ou de sorgho (on peut le laisser sécher au soleil, le fermenter et l'utiliser pour un nouveau brassage de bière).*

kó'dónggó dǎ = mè à fèá dǎ ké wǎ nǎ, nè má gáná wà dǎ, nè wà é tálá nè ngó ná fàlá sá, sè nè wà nó dè : *restant du vin de palme ou de raphia de la veille, qu'on boit le lendemain.*
mò há mbè kó'dónggó fè dǎ ké zè gè há mi, kó mi nó : *s'il te plaît, donne-moi le reste du vin de palme (ou raphia) que vous avez bu hier, pour que je le boive.*
kó'dónggó dǎ 'bàná dé tè à gè = á nǎ zè dǎ, nè má bá à, nè fàlá sá titòlè ma 'bàná dé tè à : *il est encore éméché, dans les brouillards, gris, suite à la quantité de boisson qu'il a bue la veille.*

mbóló dǎ = 1) mè à fèá lí dǎ ké wǎ lá mâ kó kpánà, nè mbé nè húlú dé ngó nè : *quantité de vin de palme qu'on laisse dans le pot et sur lequel le nouveau vin coule lors de l'extraction;*
2) mè 'bò à kòni tàbì fò, ké wà á mâ 'dǎ lí, nè má ó tú kpó, nè wà yúlú mâ 'dǎ lí dé nzà, nè wà tó, nè wà yáká, nè wà lú mâ dǎ kà, nè wà 'bálá mâ, nè wà énzé nú nè, nè má ó tú tálè, sè nè wà gí dǎ dǎ dè : *maïs ou sorgho trempé dans l'eau pendant une journée pour en faire de la bière ou de l'alcool;*
3) mè 'bò à dǎ ké wǎ ngémè mâ dé ngó ngbè wè dǎ gbàlímó dǎ, má wiá wè ò ngó tú kpó, nè wà á 'bò mbé nè ngó nè wè kè há ówínò : *boisson accumulée pour la consommation, p.ex. lors d'une fête, etc. (On commence à acheter de la boisson la veille de la fête pour être sûr d'en avoir assez).*

sàngmàlá = mè à bé kóá áfé tè ké wà fí mâ gó'dó kpáná kò'bò dǎ nà, sè à má húlú dé ngó nè, nè má fángá dǎ dè : *morceau d'écorce qu'on met au fond du pot dans lequel on recueille le vin, pour le rendre plus fort.*

zùmù búlá dǎ dé nù : *faire descendre un gobelet de vin du haut du raphia à l'aide d'une ficelle.*

zùmú (ou : ndòmbe) = mè à kílí ngá félé ké wà kpó mâ tè mbókó dá zù dǎ tàkó wà zùmú dǎ kó dákà tàbì wílá kpáná dé nù (má lá ngbè dǎ félé 'dǎ dǎ ké wà dá dǎ dǎ ni) : *corde résistante utilisée pour descendre unealebasse de vin de palme ou une jarre vide.*

3. Termes en rapport avec la qualité du vin ou de la bière

bùnggú dǎ : 1) 'dǎ dǎ = mè à dǎ ké fò fá nè bíná; wà tǎ mâ wéná wè dùzú dǎ kòni tàbì dǎ fò. Wá nǎ ngá lí dǎ vè iá, nè tálá gó'dó ké 'bàná ni, sè nè wà á lí tí nè, nè wà kpílí, nè wà nó dè : *boisson diluée, sans saveur;*

2) *du verbe bonggo, s'agiter, clapoter (en parlant d'un liquide) : dǎ gè bùnggá dǎ dǎ = dǎ nè lá dǎ dǎ : cette boisson a été trop secouée, elle n'est plus forte.*

dàmú = mè à dǎ mó óbé, má éfé wéná. Wà gómó 'bètè dǎ gúlú nè, kó má té, nè wà 'bílí mbókó nè dé nù vè gbáá ná, wà hó ngó nzòlò nè, nè wà kómbó ngó zǎ nè òlò lí cm 30 tàbì 35 dǎ 'dǎ dùdú nè. Nè fàlá sá, kó wà nè tè mâ, yá lí nè dúnú tóó. Nè datí sò dé kó súpá tàbì dáká ni, nè wà língí gòzò vè, nè wà fí má kó kòlònggò, nè wà tékpé dǎ mâ. Okpàsá wínò wá kǎ wè nò mâ ngbóó gó : *vin du palmier à huile ('bètè) très sucré, fait et bu par les enfants.*

gbálí dǔ = ngá lí dǔ : *boisson de première qualité.*

gbàwìà = mè à dǔ nzànggò, mbonggo tàbì gúgè ké má húlú gǎ wénà, nè ndé lí nè á díá gò, má ó wùyàà : *vin de raphia qui coule beaucoup, mais n'a plus de goût; aussi dit pour toute boisson qui n'a pas bon goût.*

dǔé dèà gbàwìà : *le vin n'est plus bon.*

kósó dǔ = mè à lí dǔ ké má 'bó ngbè 'búa ó nè gbálá tǔ ni, nè ndé má á mbòkò íkó : *du vin de palme coagulé et devenu granuleux.*

kpálá dǔ : *vin aigre.*

ngáú dǔ : *vin très aigre.*

lí dǔé gè dèà ngáú : *ce vin est très aigre.*

dǔ mbànggà (ou : mbànggà dǔ, ou : dǔ fàndé) = mè à mbé húlú dǔ ké wǎ kó'bó 'dà kàlà gò, kó fàndé 'bàná lí nè, nè má 'bàná dò èfè nè : *le premier vin de palme qui coule d'un raphia nouvellement entamé. Ce premier vin est encore sucré.*

wà kó'bó gúgè lá tǔ kpó, nè mbànggà nè èfè líóó : *du vin de palme "gúgè" tiré fraîchement est très sucré.*

sàpàlá dǔ = mè à ngbákò ké fò ngáwì tǔ nè bíná ni, nè má wè tǔ bà wélé gò : *une boisson alcoolique éventée.*

sù'bà dǔ (ou : sàwàgà dǔ) = mè à fèá lí dǔ ké wǎ fi mà, nè má húlú gbáá, nè má hó tǔ ndòtí gbàmbá ké, nè dǔé má húlú 'bò wénà, má húlú sùù, nè ndé èfè nè tàbì fá nè ià tǔ nè dò, lí nè ó nè lí íkó ni, wélé nó, nè má bá 'bò à gò. Wà sá lí kí ni ná sù'bà dǔ, mbè nè wà fó kpáná tí nè dò ngá nè íkó : *vin de raphia du dernier stade de l'extraction; il coule encore en grande quantité, mais est très peu alcoolisé.*

wà 'bílí dǔ, nè má hó ngò ngándá, nè 'dò ngándá ni, nè wà kpá bòlònggò tàbì gbàmbá, yá kí ni lí dǔé hulu wena, ma dunu kpana tũ kpo kpo; nè 'do bòlònggò nè ma ho te sù'bà

dǔé mó há há mi gè mè à sù'bà íkó : *la boisson que tu m'as donnée n'est pas assez forte.*

zálá dǔ = mè à ké wà gí ngbákò, nè wà kálá ngá lí ké vè dó'dò, nè ké 'dó nè ni má ngándá 'bò gò, má zálá dó'dò : *l'alcool qui sort encore après que l'alcool de première qualité ait été enlevé.*

Quelques expressions de plus :

lí dǔé gè ó gbèngbèsùàà = má ó gùyàà ou wùyàà : *ce vin n'a pas bon goût.*

lí nzànggò ké gè ó gbòlí gbòlí : *ce vin de raphia est trop sucré.*

lí dǔé gè má ó làkpàtàkpàà = má fàngà gò, má á ngá gò : *ce vin est fade.*

dǔé ké gè ó pòsèè íkó : *ce vin est fade.*

dǔé gè à mbilìwìlì, má wè dò wúkò gò : *ce vin est très fort, ce n'est pas une boisson de femme.*

dǔé gè únú kǎ kǎ kǎ ó nè nàwìlì ni : *le goût de cette boisson ressemble à celui de la viande réservée aux hommes (dans ce cas-ci : le serpent "mbilìwìlì" qui a une mauvaise odeur).*

mbě ni à ó yàmbàsùmbàà tǔ nǎ dǔ : *cet homme s'est ruiné à cause de la boisson.*

tǔ à dé yèè òlò bá ké zè gè : *il est encore éméché, dans les brouillards, gris, suite à la quantité de boisson qu'il a bue la veille.*

dǔé zàngalá zù à dō (ou : dǔé pí zù à dō) : *la boisson lui a fait perdre la tête.*

Un dicton : *dit par le tireur de vin de palme pour se vanter de son vin de raphia ou pour donner un conseil aux paresseux :*

© mó pí gò, nè mó nó gé'dé tùlà = mó pí dǔ gò, yá fò sè gèlè mò ná mó nó nóá bíná, g.n.na : mó dè tò gò, yá mó nyóngó sè tǎ 'bò díá nyóngómò gò (wí 'bílí dǔé tǔ 'bò mà wè dè wàlí dǔé 'dá à) : *si tu n'extrait pas le vin de palme, tu boiras de l'eau de maïs = si tu ne travailles pas, tu devras te contenter de n'importe quoi pour vivre.*

Autres boissons

Gì ngbákò : *distiller de l'alcool*

Le nom Ngbaka pour alcool est **dǎ wè** (litt. : boisson alcoolisé - feu). Mais les Ngbaka disent couramment **ngbákò**, nom utilisé partout en Ubangi et en RCA. Parfois on entend **hélégè**, nom d'origine Ngbandi. Les expatriés utilisent le nom d'origine arabe **arack**.

Anciennement, la distillation d'alcool n'était pas connue chez les Ngbaka. Ils l'ont apprise de leurs voisins en Ubangi : les Ngömbe, les Ngbandi, etc. qui distillaient de l'alcool de maïs, de sorgho, de manioc ou de banane. Les Ngbaka utilisent surtout le maïs et le manioc.

Pour tirer de l'alcool de maïs, on fait ainsi :

"Wà kǎ wè gì ngbákò, nè wà dé né kpó ké 'dá dǎ kòni ni, né ndé wà tó, nè wà á lí dǎ wè ké wǎ 'balá mà ni. Má dé tǔ tàlè tàbi nàlè, nè wà kpíí tàbi wà sá mà dò yèlè dé kǎ gèlé pípá ké wǎ duá lí wè ni, nè wà dá wè tí nè. Kó má nǎlǎ bé sí, nè wà ló nú nè dò nùí vǎ nà, dǎ dé kó má bú dé nzâ gó, nè má mbá ngbè dé kǎ ngbǎlé wǎ là nú pípá, nè má ó dé kǎ kpònggú ni; nè wà á lí dé ngó ngbǎlé dé kǎ kpònggú ni, nè zé wè ni lé dò kǎ ngbǎlé, kó má né kpà gǎá lí ni, nè má kíí lí, nè má mó ngó hùlù dé kǎ súpá dè, yà ngbákòé gè á ni": *pour tirer de l'alcool de maïs on fait comme si on prépare de la bière de maïs. Après avoir pilé le maïs, on le trempe dans l'eau pendant trois ou quatre jours. Puis on le pétrit dans un panier et on le verse dans un autre récipient qu'on a mis sur le feu. Quand le liquide commence à bouillir, on couvre le récipient de tout côté de terre rouge pour que la vapeur ne s'échappe, mais se dirige vers le tuyau (ngbólǎ⁷⁰) de l'alambic. Le tuyau repose dans une sorte de gouttière (kpànggú⁷¹) remplie d'eau froide pour faire condenser la vapeur. C'est ainsi que la condensation se liquéfie et s'écoule lentement dans un entonnoir placé sur une bouteille..*

Pour tirer de l'alcool de manioc, on fait ainsi :

"Wà á kà'dànggà 'dò lí, nè má ó tǔ bòà tàbi tàlè, nè wà yúlú mà dé nzâ, nè wà fóló tǎ nè sá, nè wà gbá sàngá nè gbènggélé gbènggélé dé lí wèsè, tàbi dé lí gò, tàbi ngó gbágalà dò ngó nà má kóló; nè wà sá lí kúlá kí ní ná **mótèké*** (tàbi : mótèké* tàbi : kúlá mbúlú kà'dànggà). Nè wà tó mótèké ni, nè wà lú dò kǎ dǎ. Nè wà 'balá, nè wà kpíí, nè wà gí dò ngbákò kpásáá né ké 'da kòni ni⁷²" : *le manioc est trempé dans l'eau pendant deux ou trois jours, puis pelé, coupé en petits morceaux et séché au soleil. Ces morceaux de manioc séché sont appelés mótèké. Si on veut faire de l'alcool, on pile le mótèké, on ajoute de l'eau, on le pétrit et on le met sur le feu pour en distiller l'alcool comme on le fait avec le maïs.*

Autre texte : we gì ngbákò nè wa dè nê, *pour faire de l'alcool on fait ainsi* :

Dati wa fa gbālā kòni nè wa a nè gbalanza. Kò pala wa kpa gbalanza do, nè wa zā ka'danga nè wa a ma 'dò lí nè ke wa nè gi kpanga ni. Pala ma mbulu, nè wa yulu ma nè wa fòlò tɛ nè sū, wa gbini sanga nè 'busulu 'buru nè wa yèlè ma lí swe, kò ma kolo ni. Nè wa to ma nè fū ya wa yaka ma go. Ma e nè wa lu ma nèke wa lu dǎ ni, ma gē nè wa gbini 'bò ma, nè wa to gbalanza nè wa a lí ma do se a ma nganda de. Pala ke ma nǎlǎ nè dǎ ni nè wa kpíí 'bò ma nèke wa kpíí ngbongbo dǎ ni. 'Do ke wa kpíí ma ni, wa do ma fay ndòti nè ke ma kpālā do, se nè wa do nyanga gi ma de.

Nè nde we gì ma, nè wa zā kusi nè do nè wa ba kpana lí nè wa do ngo kusi, nè wa so dɔɛ nè wa a nè ma bɔlɔ zā nè ngo ya ma dunu go. Wa ba mbe be kpana kpo nè dɔlɔ zā nè, nè wa gu dè nu ma; nè wa lo ma do gi ka'dangga, tabi ka do gele mɔ ke ma wia we lo ma ni. Wa 'bili te papae, nè wa kombo ngo zā nè nè 'da dudu, nè wa kombo 'bò be wolo sí 'bolo zā tɛkò lí hɔ sɛ do ma. Wa yulu ngbǎlǎ mɔ bolo ma do

⁷⁰ Ngbólǎ dè dò dǎ wè : *tuyau pour distiller de l'alcool.*

⁷¹ Kpànggú (ou : kpènggú, kpònggú) : *kpànggú est un morceau de bois creusé en forme de gouttière qui sert de support au tuyau dans lequel coule l'alcool distillé. Rempli d'eau, il refroidit le tuyau et fait déposer la vapeur qui sort du fût dans lequel la pâte a été préparée.*

⁷² Kpó mótèké ni, mbè wà lú 'bò mà do kǎ : wà yúlú 'dò lí lí, kó má kóló, nè wà tó, nè wà lú dò kǎ, nè wà nyóngó.

wolo zā nε, wa yulu ma nε li wolo kpana ni ma le dε kɔ mɔ papae ni nε ma za'da dε nza, ma ɔ nε ngbɔlɔ ngumbe, nε wa kifi pala nzinzili dε nu nε tɛkɔ ma hulu sε nε. Wa do sala ti ma tɛkɔ ma bolɔ dε ngɔ. Wa lo 'bɔ pala sū ngbɔlɔ le nε ma ni, dɔkɔ gbeyεme hɔ nε ma ɔ. Ya wa sua li dunu kpana li 2 – 3, tabi wa wia we gi ma kolɔ do li. Kikinake wa dā we ti nε nε ma nyē. Ma mɔ ngɔ nɔlɔ ma kɔ zē we mɔ ngɔ hɔ do kanɔ ni (ngbɔlɔ), wa so gē li nε wa a dε kɔ mɔ papae ni, tɛkɔ tε mɔ bole gē, nε zē we ma ɔnɔ li nε ma hulu nε nu kanɔ. Kɔ wa zɔ nε ma mɔ ngɔ zi ma ni, nε wa kɔ supa ti ma nε mɔ hulu dε kɔ ma fay kɔ ma dunu, nε wa do mbe nε. Li ma we nε wa fo ma do nε wa a mbe gē nε ni do ni. Kɔ pala ma hulu 'bɔ ya ma dālā ɔ ya ma zālā ia, nε wa kifi dε nu nε wa a mbe nε ni do ni ndɔti nε ke ma e.

Voici une description de la gouttière 'kpànggú' utilisé lors de la distillation de l'alcool :

Kpànggú (*ou* : kpènggú, kpònggú) mɛ à tɛ, wà sɛ mà ɔ né gá ni, tàbì 'bílí pípà, nè wà á ngbɔlɔ kɔ nè, wè gi dò dɔ wè. Nè wà á li ngó ngbɔlɔ dé kɔ kpànggú ni, nè má gúlú ngó nè ná, zé wè ké má yóló kɔ pípà lí wè í, nè má lé kɔ ngbɔlɔ, nè má kífí li, né ndé li ni mɛ á dɔ wè. Wà á ngbɔlɔ kɔ kpànggú, nè wà ísí lí wòlè ké zà ngbɔlɔ ni dò kà dɔ ké wá zàngá mà dò nù, tàbì dò mbúlú mɔ bɔ, nè má nɔ ná, dá dé kɔ li kɔ kpànggú má bá dé nù ɔ. Nè fálà ké li ni bá wè ià, nè wà fó kí ni dó'dò, nè wà á mbé gèè li, ná dɔ zé wè 'bá'bá kɔ ngbɔlɔ dé nzà ɔ. Nè wà dé ní tɛ kpòlò li ní gbáá, nè dɔé zálá, nè má ɔ né li íkó, yá kí ni má bé ná, gí dɔé sɔkpò ià; nè wà fó ká 'bèté sɔ ni, nè wà yálá kpànggú nú pípà dó'dò, nè wà sɔ li dɔé ké má zálá ni dé nù : *kpànggú est un morceau de bois creusé en forme de gouttière qui sert comme support du tuyau dans lequel coule l'alcool distillé. Rempli d'eau, il refroidit le tuyau, et fait déposer la vapeur qui sort du fût dans lequel la pâte a été préparée.*

Dɔ́ kùmbà : *boisson de canne à sucre*

Wa 'bili kumba do wena, nε wa sε tɛ nε, nε wa 'bili sanga nε dε nu kùngbà, nε wa wonggo ma. Kɔ ma 'bu, nε wa kpílí lí nε, kɔ ma dunu saso, nε wa e li we. Kɔ ma nɔlɔ, kɔ ma dε fúlú ni, nε wa e ma nù, kɔ ma ɔ tũ kpo, ya ma gēa. 'Dokolo nε nyēlē ya ma fanga nε wa nɔ ma. Mbè wa fa dɔ nzango nε wa a 'da nε.

Dɔ́ bɔ́ tabi **dɔ́ kàlí** : *boisson faite de bananes*

Wa 'bala 'bɔ mbe fila bɔ́ dε 'dɔ li, nε ma ɔ tũ kpo tabi bɔa, nε wa tekpe ma, ma nɔlɔ ɔ nε dɔ ni. Nε wa e ma li we, nε ma nɔlɔ bi sī iko (5 min.), ma tε àngà wena ɔ, nε wa a ma kɔ be kpana, tabi kɔpɔ tabi mbilíkà, nε wa e ma gēa fala. Kɔ ma gē, nε wa nɔ ma, ma a èfè, nε ma fanga 'bɔ fanga be sī.

Chapitre II. La fabrication du sel traditionnel

We 'da ili t̄

Dans les anciens temps, les Ngbaka ne connaissaient pas le sel des salines (chlorure de potassium). Les ménagères tiraient leur sel du lessivage des cendres des plantes salines. Encore aujourd'hui, elles fabriquent du sel végétal, mais plutôt comme médicament. On le donne p.ex. aux femmes qui viennent d'accoucher.

Les plantes utilisées pour faire du sel

Owòkòsónò wà fá mâ wé dè dò t̄

- Gbàngbà p.213 : *plante du genre érigéron, à très grandes feuilles; les jeunes pousses sont consommées (Sarcophrynium macrostachum).*
Wa do 'bo ngbènzèkèlè do kálá z̄á gbàngbà.
Wa sele gbazala, ne wa a ma nza nga, ko ma ne ɔ t̄ kpo, t̄ b̄oa, ya ma kula, ne wa do ma. Ne wa so b̄ú ne, ne wa ili ma, ne wa a te nyongom̄. Tabi wa gi ma gbáá, ne wa kp̄t̄ do kp̄t̄.
- Gbàzàl̄a p.220 : *plante de marais ouvert, à grandes feuilles sagittées (Aracée commun : Cyrtosperma senegalensis).*
Wa sele gbazala, ne wa a ma nza nga, ko ma ne ɔ t̄ kpo, t̄ b̄oa, ya ma kula, ne wa do ma. Ne wa so b̄ú ne, ne wa ili ma, ne wa a te nyongom̄. Tabi wa gi ma gbáá, ne wa kp̄t̄ do kp̄t̄.
- Imàná p. 230 : *espèce de lis d'eau, dont le fleuve Congo et ses affluents furent envahis dans les années 1950.*
- Lùmbá ou ngòkò p.266 : *hautes herbes dans l'eau courante; couvrent souvent de grands espaces (Gram.: Vossia cuspidia ou Echnogloa pyramidalis).*
Owukono wa 'bili ma 'do li i, tabi wa sele ma 'do li i, ne wa yel̄e ma nza nga, ko ma kolo, ne wa do b̄ú ne, ne wa ili ma, ne wa de do t̄ ngbaka, wa sa li ma na kp̄t̄é ni. Wa ili ma, ne wa gi ma fai, ne wa koto ma de ngo b̄ú, ne ma kolo, ne ma de kp̄t̄ ke le nyongom̄ ma ni.
- Ngàtà p.302 : *plante herbacée érigée, spontanée, mais aussi cultivée pour faire du sel (Accanthis : Hygrophyla spinosa).*
'Da oyaa le zé ni, wa do ma, ne wa ili, ne wa gi lí ne gbaa, ne ma ho, ne wa gi do nyongom̄, ne wa nyongom̄. Wa sa li ne na 't̄ ngàtà'. Wa 'bana de ma tia do s̄e ge.
- Z̄ènzèmbàli (ou gèmbàli) p.363 : *plante herbacée à fleurs roses, souvent en grand nombre, au bord des eaux (Balsam.: Impatiens Irvingii, Kirkii).*
Wa mana nyaka ne, ne wa a li wese, ko ma kolo, ne wa mba do kula m̄ 'bete tabi lumba, na wa do we de do kp̄t̄.
- Ombókó 'bètè : *des palmes.*
Wa sele mboko 'bètè, ne wa yel̄e, ne wa do, ne wa ili do kp̄t̄, we gi do s̄anggo.
- Okóá b̄ : *des peaux de banane.*
Wa kala okoa b̄, ne wa da ngo t̄a, ko ma kolo, ne wa do, ne ma de b̄ t̄. Ne wa a ko b̄kò, ne wa a li ti ne, ne wa ili do gbènzèkèlè, ne wa a te sanggo na ma mboko d̄.
- Mposa* (lingala) : *herbes vivaces (Polygonus sp. sp.); et beaucoup d'autres plantes.*

Comment fabriquer le sel végétal

We ili t̄ wà dé né ndé?

Wúkò ké à né wé ili t̄ ni, à fá nwá lùmbá t̄bì ngàtà t̄bì imàná, t̄bì wà kálá h̄óá s̄ambá 'bètè, t̄bì kóló mbókó 'bètè, t̄bì kóá b̄, t̄bì s̄á'da kòni, nè wà d̄ó mâ v̄é, nè wà á b̄ú né kó b̄kò t̄bì s̄anggo, nè wà á li ngó nè, nè má h̄úlú, nè wà s̄á li ké má h̄úlú ni ná : gbènzèkèlè (ou : ngbènzèkèlè ou : d̄á t̄ ou : ngá t̄ ou : li mòkpáká*). Nè wà bá li ni, nè wà á t̄ s̄anggo ná má 'bílí mâ, kó má mbókó d̄, t̄bì wé 'dàfà s̄anggoé ná má dé. Wà á mâ wéná t̄ s̄anggonò ké w̄á wiá wé fi yìkì t̄ nè.

'Dò nè, nè mò gésé lí dá tǔé ní dé lí wè í, nè má nǎlǎ ní gbáá, nè má ǎsǎ, nè mò kótó kénzè ké má ǎsǎ ní dé kó bókò, nè mò zǎ bé kǎ, nè mò é bóké ní dé kǎ nè, nè mò ná nwá zǔ nè, nè mò kótó gílikí tǔ, nè mò ló má ngó nwá, nè mò dá wè ngó nè ná má ngó, kó fàlà sá, nè mò 'dó má dé nzá, yá kí ní má hòà kpátǔ iá.

Pour fabriquer du sel végétal, on coupe une quantité de plantes salines et on les fait sécher au soleil. On brûle les feuilles sèches et on recueille les cendres dans un panier dont l'intérieur est garni de feuilles de bananier ou de la plante gbàngbà. Jadis, on recueillait les cendres dans un pot perforé appelé "bókò", spécialement cuit pour la fabrication de sel.

On verse lentement de l'eau chaude sur les cendres en les pressant de la main. Presser les cendres de la main s'appelle "ìlì tǔ". L'eau qui ruisselle du fond du panier est chargée de sel; on l'appelle "gbènzèkèlè". Elle est utilisée surtout pour des légumes ou de la viande dure qu'on prépare avec la sauce gluante de "yiki".

Le sel liquide 'gbènzèkèlè' est recueilli dans un récipient et mis sur le feu. Après évaporation, on obtient une masse blanche, parfois jaunâtre, cristallisée, qui a un goût très salé mais un peu amer. Cette eau salée est appelée 'kpátǔ' ou 'kpétǔ' ou 'kpéá tǔ'.

Termes en rapport avec la fabrication du sel traditionnel

bókò (ou : bò) n. : pot perforé, spécialement cuit pour la fabrication du sel.

wà ìlì tǔ dò bókò : on filtre le sel dans le pot perforé (en versant de l'eau dessus).

tǔ : 1) nom général par lequel on désigne les plantes salines dont on extrait le sel traditionnel.

tǔ 'dó lí = mè à mbè wòkòsò 'dǎ lí, wà dé dò kpétǔ : plantes aquatiques pour faire du sel.

ngàtà, lùmbá dò ìmàrà mè á tǔ 'dó lí : les plantes "ngàtà, lùmbá" et "ìmàrà" sont des plantes salines.

sèlè tǔ = sèlè wòkòsò ké wà né dè mà dò kpétǔ ní : couper les plantes pour faire du sel.

dò tǔ = dò wòkòsò ké wà né dè mà dò kpétǔ ní : brûler des plantes pour en extraire du sel.

ìlì tǔ : filtrer du sel traditionnel en pressant les cendres mouillées dans le pot à filtrer.

kpà tǔ ou kpè tǔ : faire bouillir jusqu'à ce que l'eau se soit évaporée (pour parler de sel).

nàá mì kpéá tǔ : ma mère a préparé du sel.

2) aussi nom par lequel on désigne le sel importé (Pour parler de sel traditionnel, on dit : 'kpátǔ', voir ci-avant).

só tǔ → dá tǔ → kpátǔ : wà zú'dú lùmbá tàbì gèlè wòkòsò ké 'dó lí, tàbì mbókó 'bètè, má kóló, nè wà dó mà, nè wà hóló bú nè, nè wà á kó sáγγì.

Nè wà 'dé lí kó ìgbàlá ní lí wè, nè má nǎlǎ, nè bé kénzè ké má hòà òlò nǎlǎ kí ní, nè wà hóló mà, nè wà á kó gèlè mò. Kí ní wà sá lí nè ná **só tǔ**. Nè lí kí ní wà sá lí nè ná **dá tǔ** tàbì ngá lí tǔ

dá tǔ (ou : ngá lí tǔ) = gbènzèkèlè ké má dàlà wénà ní : sel liquide de première qualité.

'dó tǔ (ou : ngònzóló tǔ) = mè á tǔ ké má húlú dé òlò ngá ké, má mbókò dò, má wiá wè gí dò nwá sáγγónò ó né ké nwá kà'dànggà dò gbànzíkò'dò, ní dò ní : sel qui est encore recueilli après avoir extrait le bon sel; on peut l'utiliser encore pour certains légumes.

só tǔ (O : sálá tǔ) = 1) mè á kpátǔ ké má dàlà gó, má á kpòkèè, nè lí nè á ngòò. Wà á tǔ sáγγò gó. Mbè wà á tǔ ìnà, nè wà nó. Mbè wà dé mà dò savǎ mòkpákpá: du sel sans saveur; on ne l'utilise pas dans les repas, seulement pour préparer des plantes médicinales. Parfois on en fait du savon traditionnel. kpétǔé gè dè sò wénà : ce sel n'a pas de saveur.

2) Só tǔ mè á kénzè ké mó húlá mà òlò nǎlǎ ké só ní, nè mò mbá mà dò gèlè lí gbènzèkèlè ké 'dó nè ní, nè mò 'dé lí wè, nè má nǎlǎ, kó má né ǎsǎ nè ní, nè mò é mà nù. Nè mò bá bílá, nè mò só kénzè ké má ǎsǎ ní dé kǎ nè, kó má dúnú, nè mò kífi mà dé kó gèlè mò. Nè mò á nò kó búlá ké só ní, nè má dúnú búlá bǎà. Nè mò á kó ìgbàlá, nè mò é lí wè, kó má mó ngó nǎlǎ nè ní, nè mò bá kénzè kí ní, nè mò á 'dǎ nóé, nè mò yúfú, nè má nǎlǎ fúkúkú, nè mò dá wè tí nè íkó, nè má nǎlǎ, nè má mó ngó dè zéá wè ní, nè mò é nù ná má gé, nè mò 'bó mà dò kilí nè kilí nè, nè wà sá lí kí ní ná "só tǔ".

zálá t̄s (t̄abì ḡilíkí t̄s) = mè à t̄alá bú t̄s̄é ké w̄á ili ngá lí ké dó'dò, nè má 'banà dé kò b̄òkò nè, má 'bò dò ngáwi k̄ò nè b̄íná n̄i. Má 'bò dò tò ngbóó b̄íná. Mbè nè wà f̄óló dò tè s̄àsó t̄abì s̄àni; nè mbè, wí ké à z̄óló s̄àv̄s̄, nè à f̄óló dò tè à : *sel tiré des cendres qui étaient restées dans le pot "bòkò" après que le bon sel ait été extrait; on ne l'utilise pas dans les repas, ni dans la médecine mais; on peut l'utiliser pour la vaisselle.*

Quelques textes Ngbaka sur la fabrication du sel traditionnel

Wè 'dá ìlì t̄s (1)

Wúko ké à k̄á wè kp̄à t̄s̄, à né, n'á zú'dú wòkòs̄ 'dò ì í (lùmbá, ngàt̄à, ìmànà*, ní dò ní), n'á á mâ ngó 'dígilí ('bũmbà), t̄àkò lí húlú t̄s̄ nè dó'dò, nè à yélé lí wèsè, kó má kóló, n'á dó mâ. Mbè n'á dó mâ nú ì í, t̄abì ngó 'bũmbà, t̄abì ngó dígilí, nè à só bú t̄s̄é, nè à sí dò mâ lé ngà. T̄abì à fá mbókó 'bètè, nè à dó mâ, nè à hóló bú nè, n'á á kò s̄ànggì, nè à sí nè lé ngà.

B̄ìndè, n'á kp̄à s̄é t̄s̄é n̄i. Nè à fá òmó kp̄à dò mâ : guà dò b̄òkò ìlì nè (lí ké wà né ìlì dò t̄s̄é n̄i, wà nó mâ gó). Nè ndé wúké à né kp̄à t̄s̄é n̄i, à zímí mâ zímì, nà d̄s̄ kó kp̄à t̄s̄é má 'dángá gó, kó má hó wè dò díá nè. A ó ngú'dù wílí à gó. Wéná wéná wúkó kp̄à t̄s̄ à wèlé ké à ó 'bò ngú'dù wílì gó.

Fàlà sá títòlè, n'á zí tè t̄alè ó né kùsì n̄i, n'á dó úá kpáná kà ké gó'dó nè má 'dólá ní⁷³ ngó mâ, n'á 'bílí éá yélé, n'á ná gó'dó nè. N'á só búí ké à húlá n'á à kò s̄ànggì n̄i, dé kò úá kpáná n̄i, n'á ísì nó bé nòà, n'á só lí, n'á á ngó mâ. Yá tí nè nù ngà, à duà só gá kpánà t̄abì ìgbàlá, t̄àkò má húlú dé k̄ò nè. Kó fálá ké lí òs̄s̄, n'á á mbé nè, nè má húlú dé kò gá kpáná t̄abì ìgbàlá ké tí nè n̄i, gbáá nà lí t̄s̄é kò kpáná tí nè n̄i má dóá. Nè bú òlò nè n̄i wà sá lí kí n̄i ná ḡilíkí t̄s̄. Má 'bò dò tò ngbóó b̄íná. Mbè nè wà f̄óló dò tè s̄àsó t̄abì s̄àni; nè mbè, wí ké à z̄óló s̄àv̄s̄, nè à f̄óló dò tè à.

Yá kí n̄i à dá wè s̄alá kùsì wè ḡi mâ iá, nè kpáná ḡi dò mâ 'bò bóé. N'á bá kpáná ké lí t̄s̄é húlú dé k̄ò nè n̄i, n'á kífí lí t̄s̄é n̄i dé kò kpáná ḡi nè mâ, n'á dó lí wè, n'á dá wè tí nè, nè má nyé.

Yá kí n̄i gèlé wèlé wè wè kòlò dò mâ, k'á zó mò lí nè, t̄abì à fí 'bò k̄s̄ à s̄alá kùsì n̄i gó. D̄s̄ kó yíá déá mò tè à 'dángá mâ gó; t̄abì à óà dò wílí à, kó má 'dángá gó. A zú à kpó tè ḡi mâ, dò òbé sílílí b̄é nà, wà dé mbè nè há à, túá ké wà dò dóá wè b̄íná.

Má n̄íló gbáá té dè fú nè fàì, 'dà kálá yá lí nè 'banà s̄àngà, n'á kífí lí kí n̄i dé kò gèlé kpánà, n'á fó gó'dó kpáná nè d̄ò, yá lí gbènzèkèlé kí n̄i má d̄alà wéná, má ó hàù, dá t̄s̄ há n̄i. Nè bé kénzé gó'dó kpáná ké má hòá òlò n̄íló kí n̄i, n'á hóló 'bò mâ dó'dò. Má d̄alà 'bò wéná, má ó hàù. N'á gésé dé lí kí n̄i dé kò kpánà, n'á dó lí wè, n'á dá 'bò wè tí mâ nà, má n̄íló, kó má òs̄s̄. Kó fálá à zó nà má ngó ngúà ndé, nè à kótó kénzé mâ dé kò b̄òkò, nè à ná nwá ngó nè, nè à á ḡilíkí t̄s̄é ngó nè, nè à dá wè ngó ḡilíkí t̄s̄é n̄i nà, má bá wè dò mâ, t̄àkò má kóló, kó má ngó, nè má 'bé ngb̄è. Nè ḡilíkí t̄s̄é n̄i má ámbá ngáwí 'dà nyé wè, nà d̄s̄ nyé wè b̄élé mâ gó. Má ó dí tú kpó, yá má ḡéà, má hòá dí kpát̄s̄ iá. Nè à bá mâ dé nz̄à, nè à mó ngó gònò s̄àngá nè, wè à tè nyóngómò, t̄abì wè k̄s̄ mâ, t̄abì wè tè t̄ékà.

Wè 'dá ìlì t̄s (2) : (*Bodeme Mayele 1988*)

Me onaa le wa do zi me a ngàt̄à. Wa da 'do lí, ne wa wa ni gbaa, ne wa do fū ne. Ne wa so de ko mo. Ne wa fana sanggi o né, ne wa isi ko ne. Ne wa ba, ne wa e nu kungba, ne ma hulu.. hulu de te ko me ni gbaa. Ne wa ba kpana o né, kpana ngbaka o né, ne wa so de te se'de. Ne wa ba, ne wa do li we, ne wa da we ti ne. Ní gba gba gba gbaa.. wese ne o né, ne nde ma òs̄s̄ h̄ca ko ne v̄é ngi do'do ni.

Ne mo 'bana de fala ni, ne mo ba gā gbalá, ne mo e nù, ne mo so mo do bunggi de ko ne. Ne mo so de ngo ne, so de ngo ne, ne mo isi isi isi ní gbaa, ne mo kotò t̄s̄é ne ni gbaa, ne t̄s̄é ma dunu ko ne. Ne mo de 'bo z̄ó ni gbaa, ne mo lamba ngo ne ni v̄é. Ne wa gili 'bo te wa, ne wa de 'bo 'dolo ke mo ili ni, ne mo n̄á 'bo n̄á 'bo de ngo ne gbaa v̄é. Ne mo ba, ne mo do, ko ma ne o tū talé, ne mo lungula* m̄on̄o ni v̄é do'do,

⁷³ Voir : b̄òkò (ou : b̄ò) : *pot perforé, percé.*

ne ma dunu t̄e ma fenge nzu nzu, ne ma dunu de ko ne v̄e ngi. Gbaa, ne mo enze, ne mo ne we teke teka, ne mo gba sanga ne, ne mo teke. Gulu ne h̄a ni.

Zoh : Mi zila zi 'bo na, wa de mbe, ne wa do... wa hu ma hu ní gbaa, se ne ma fenge de go?

W : Ko mo k̄o we do ki ni, ne mo de 'bo ī, ɔ ne ua saso wa de ni, ne mo k̄oto de ko ne ni gbaa v̄e, ne mo de 'bo, ne mo na mo ngo ne sū, ne mo da we ni gbaa, ne we nye, ne mo ba, ne mo isi, ne mo d̄a we ni de ngo ne ni gbaa gbaa gbaa, ne saso ho we do ki ni, ua saso ni, ne ma ho we do ne, ne mo 'bana de fala ni, ne mo ba, ne mo ze, ne ma de ko gbaa ne mo ba do'do, ne ki ni ma ɔ ne ta ni. Ne wa gomo gomo, se ne wa teka de.

Mboma : Li mo ne... mo ne wa de ne ni, mo sa li mo ne kpongga iko!

W : Ma de d̄e... wa de 'bo ki ni go, wa de 'bo a 'bete..

Marc : Mo sá li menɔ v̄e se.

W : Ee, wa do 'bo a 'bete.. wa do 'bo a 'bete iko. Ne wa 'banda di fala ne, ne wa ili, we ke, wi ke a de 'bo ngàtà a de 'bo bina.

Wè 'dá ìlì t̄ó (3) : (Walayu, kó lé 'Bòd̄ò)

Wúkó ké ǎ k̄á wè ìlì t̄ó, à né, n'á fá ònwá né tàbí òt̄é né. Lí mò t̄ónò v̄e ma ke ge : lumbá, ngàtà, dango, ázíná, gbàzàlà, kálázàtò, 'bètè, gbókòlòmbè, ní dò ní. Nè à wá mà, nè à yélé mà li wèsé, nè má kólo, nè à fá guá, nè à dó mà sù dô, sé nè à á b̄ú nè dé kó sáγγì.

Dàti à fá nwá b̄ésè tàbí nwá gbàzàlà, nè à dé bé lí hólòno t̄é nè, nè à ná mà kó sáγγí, nè à á b̄ú nè ngo nè, nè à dó gá sààni tàbí kpáná lí tí nè, nè à á lí ngo nè, nè lí t̄ésè ní má húlú k̄ó nè.

Kó má né d̄ó nè, nè à bá ìgbàlá ké t̄é nè ɔ sá ni, nè à á lí t̄ésè k̄ó nè, nè à 'dé mà lí wè, nè à mó ngo dà wè tí nè. Ní gbáá, kó má mó ngo ǎs̄s̄ nè, nè wà fó fú nè ngo nè dó'dò, tàkó má ǎs̄s̄, nè má ɔ nè kènzé ni. Nè wà bá mbè mó ké má dò hòlò, nè wà kótó mà k̄ó nè. Nè wà á lí ngo nè, nè má húlú 'bò, nè wa sá lí kí ni ná só t̄ó.

Kó kí ni má né è dô, nè wà fá nwá, nè wà 'bó dò kòlòγγò, nè wà kótó wá mà dé k̄ó nè, nè wà ma ngo dò mà. Wà á kálí wè ngo ìgbàlá, kó á né bà wè, nè wà fó kálí wè dé t̄é ká z̄á nè bé sí, tàkó wè dé t̄é kòlòγγò. Kó fálá ké kòlòγγò má né ngútù mà, yá t̄ésè ngàndá iá. Dí d̄ó ni má hòá kpát̄ó iá.

Wè 'dá ìlì t̄ó (4) : (Mbuamo Catharina)

Ke mo f̄olo te ne ia ni, ne mo ba sasoe mo ne gi ne ni, we ke kpa a mo nyongo do dia ne, mo ba se ke wa sa li ma na b̄u t̄ó, ke wa ili ma ili. Mo ba be ua sani ke ma do holo go'do ne boe, ne mo a b̄u t̄e ni... ɔ ne mo do mo 'bete ni, wa de ɔ ne wa de do m̄akpaka ni, ne mo so b̄u mo 'bete mo d̄a ni de ko 'dolo go'do sani ni, ne mo a lí ngo ne, ne mo e ma de te nu gele sani, ne ma hulu, ne ma ɔ na t̄ó ni.

– Wa ili ma ili ?

Cath : Ì, wa ili ma ili.

– Ne wa sa 'bo li ne na gbènzèkèlè ?

Cath : Ì, Gbènzèkèlè, ī. Wa ili ma sū. Ne mo f̄óló te gbolé... ne mo te è ma li we go, mo f̄olo de ko sasoe ia, ne mo ba lí t̄e ni, gbènzèkele ni, ne mo a ma ngo ne sū, ne mo z̄í lí te ne ndambo, ne mo e... We ke mo f̄olo te ne ni, li te nwá sanggoe ni boe, ma m̄oko se ne... ne mo e ma li we. Di da d̄ó ni, ne ma 'banda n̄l̄s̄ fala ne kpo do gbènzèkele ni, ne gbènzèkele ma ne 'bili sanga ne... ke mo 'bili so do be koyá, ne lí ne ḡá ḡá ni, ma n̄l̄s̄ ne, ko ma ne m̄oko ne, ma 'bili ma v̄e, ma ɔ ne ke mo tu tua ni.

Chapitre III. La fabrication du savon traditionnel

Dans les temps anciens, le savon n'était pas connu chez les Ngbaka. Pour laver leurs habits ou s'enduire le corps, ils utilisaient les feuilles ou l'écorce de certains arbres.

Pour laver les habits on utilisait par exemple :

- l'écorce battue de l'arbre **wílí dǒ** (ou : múngàngà) p.185
wílí dǒ mε a gǎ te. Wa sa 'bɔ li ma na 'munganga', we ke wa ēlē afe ne, ne wa 'dene, ne wa fɔlɔ do tulu, ma nǒlǒ fùtǎ fùtǎ ɔ ne savon munganga ni.
- l'écorce du petit arbre **dángbá** p.177
wa zε kɔafe ne, ne wa fɔlɔ do tulu, ma nǒlǒ wena ne savon ni.
- les feuilles du petit arbre **ngbòkǎ** (E: ngòkǎ) p.312
wa fɔlɔ nwá ne do tulu do fala ke sa'boni bina ni. Mbè 'da fala kpo, fala ke saboni bina, nè wa kala 'bɔ nwá ngòkǎ, nè wa fɔlɔ do tulu. We ke, tulunɔ le he'de ni, mbé ne ma ba ndi wena, ne te ndi ni ma ko osa'de wa ɔ ne 'bisi ni, wa sa li wa na yònggólóngùmbè. Ne nde ngòkǎ mε a fá mɔ, ma wia te gbε 'dǎ mɔnɔ ni do kuli ne vĕ, ne wa fe te tuli. Ma ke wa fɔlɔ do tuli ni, ma gala olo li savǒ.

Pour s'enduire le corps, on utilisait les feuilles de l'arbuste **ǒkǎ** p.324. Ce sont surtout les gens qui souffrent de la gale ou autre maladie de la peau qui se frottaient le corps avec les feuilles de ǒkǎ.

ǒkǎ mε a ina ke ma kpasa le wele :

- mɔ bá nwá ǒkǎ, ne mɔ lingi, ne mɔ fεle do te mɔ; ma nǒlǒ né sa'boni ni ;
- le wia te dɔlɔ nwá ne, ne le lingi ma, ne le fεle te á mɔ ma a te le, ɔ ne katolo, tabi ke ma a te le a sílílí, ke wa sa li ne na kúlúsòè ni ;
- ne wa fεle 'bɔ te wi ke a do be de kǒ a, ne te be a wena, ke wa na kènggèlèwínàábê, ne wa fεle te ne, tabi wa a do zǎ a, tua ke ma fàngá wena.

Au cours de l'histoire, les Ngbaka ont appris à fabriquer une sorte de savon à partir des cendres des fausses cannes à sucre ou des palmes, parfois mélangées à des cendres des déchets du décortiquage du café. Ou encore, on cueillait les bouts des pousses d'arachides⁷⁴ et on les brûlait pour en faire du savon. Ce savon traditionnel est appelé "sǎvǒ mǎkpákǎ", un terme d'origine étrangère.

La fabrication du savon traditionnel se déroule à peu près comme la fabrication du sel traditionnel. On recueille les cendres dans un panier dont l'intérieur est garni de feuilles de bananier ou de la plante 'gbàngbòà. On verse lentement de l'eau chaude sur les cendres en les pressant de la main. L'eau qui ruisselle du fond du panier est recueillie dans un récipient et mise sur le feu. On y ajoute de l'huile de palme à petits coups en remuant constamment. Le liquide s'épaissit et devient une masse consistante. Quand elle s'est refroidie, on la pile, on en fait des boules et voilà, le savon est prêt.

Encore de nos jours, le savon traditionnel est recherché, car il est très efficace pour le lavage de tout objet enduit d'huile ou de graisse. Beaucoup de femmes en font pour la vente. On peut les trouver au marché ou au bord de la route, des bassins remplis de boules noires de "sǎvǒ mǎkpákǎ". Les acheteurs ne manquent pas.

⁷⁴ Wa gɔnɔ nu tá nzoe, ne wa ngeme ma, ne wa do ma, ne wa holo bū ne, ne wa ili ma, ne wa a lí ne gbaa, ne wa de do savǒ, wa sa li ne na "longola", ne wa fɔlɔ do te wa tabi do tulu 'bɔ.

We 'da sàvó mòkpáká*

Entretien avec Dako Angéline (Bominenge)

– Gbenzekere ma la ngbe do kpē tō do ge nde?

Dako : Gbenzekere mọ ba ya lí nẹ, nẹ mọ gi do mẹ. Nẹ kpā tō ge a ke wa e mẹ ti nẹ, a de 'bo ma... a gi lí ni gbaa, se n'a ma họ tala ngo go'do nẹ - mi ì te 'bo ti gi kpā tō gọe - se n'a lo ni gbaa, nẹ a de ombe gele mẹnọ.

– Gbenzekere mẹ a lí nẹ?

Dako : lí, mẹ a lí nẹ. Ke 'da mi, mi de a savó ngbaka.

– Nẹ do Ngbaka wa sa li nẹ na ge?

Dako : Wa sa li nẹ na "savó mọkpakpa". Mi kala gole, nẹ mi yele, nẹ ma kolo - gole ke winọ wa de do tọa ni - nẹ mi yele, nẹ ma kolo, nẹ mi dọ ma, nẹ mi e bũ nẹ.. Tabi mi kala omọ 'bete, nẹ mi yele, nẹ ma kolo né mẹ wanọ ge wa gọmọ di ni, nẹ mi dọ, nẹ ma de bũ, nẹ mi mba... Tabi mi kala sokọ kafe, nẹ kọa te nẹ ni, nẹ mi fi we te'de, we ke ki ni ma dālā wena. Nẹ mi mba nẹ sũ, nẹ mi nā nwá kọ sanggi. Kọ tūi na mi nẹ gi nẹ ni hā ni, nẹ mi so bũi ni de kọ sanggi sũ, nẹ mi 'banda ili né mẹ wa ili do gbenzekere ni, nẹ lí nẹ 'banda hulu nẹ. We ke mẹ a mọ ma sengela dele wena. Mi wia te so lí nẹ ni fala bọa ni do sani (gọnọ sani ni), nẹ li nẹ hulu ni gbaa, nẹ mi e igbala li we, nẹ mi mọ ngo so lí nẹ de kọ nẹ, nẹ ma mọ ngo nóló nẹ. Fala ma nóló, kọ ma nẹ nẹ we ósó nẹ, nẹ mi a mbe te mẹ we lí gbenzekere ni te mẹ te so nẹ ni gbaa na, bũi mi ili ni fala ma. Dā ke ma e do'do, nẹ ma dālā 'bo gọ ni, ya ki ni ma zālā ia, nẹ mi a nù.. a bũi ni nù, nẹ mi mọ ngo dā we ti nẹ foi, nẹ ma...

– Mọ a... ?

Dako : ... a ke sọ mọ ili, bũi sọ mọ ili ni, kọ ke ma hulu fai ma zālā ia, ya ma ngàndà 'bo ngboo gọ ni, nẹ mi a bũi ni nù. Nẹ mi mọ ngo dā we ti ke kọ igbala li we nga ni fai, nẹ ma ósó, nẹ tala nẹ ma ósó, nde ma é vẹ gọ, tala nẹ 'bana te 'bo do ke na, mi 'banda hana nẹ ni. Nẹ mi nẹ, nẹ ma ba nọ, fila nọ, nẹ mi te, mi a 'da nẹ. Nẹ mi ba kpangbọla, nẹ mi 'banda hana nẹ, nẹ ma mọ se ngo kũ nẹ. Nẹ mẹ a mọ, mọ keba wena, we ke mọ wia te de... mọ ì ti hā nẹ gọ, nẹ ma 'danga iko. Ya mọ a nọe nẹ 'bo ngo nẹ wena, nẹ mọ a nọe, nẹ ma háná do dia nẹ gọ, ya ma nóló gọ. Mọ wia te de sũ, mọ fọlọ do te mọ, ya ma nóló gọ. Ní a we de ma ma do hā wena, nẹ ma hana do hā nẹ né mẹ wa be hā mọ ni. Wa a nọe, nẹ mọ hana ndambo, nẹ mọ a te mẹ nọe ni, nẹ ma 'banda kũ nẹ, be lí sọ 'bana be sí ni, 'da kala nẹ ma mọ ngo kũ nẹ, nẹ ma mọ ngo ngu ngua. Ya fala ma de do dia nẹ wena ni, nẹ mọ hana gbaa, nẹ ma họ. Kọ mọ zọa na, ma kọlọ fala e nẹ, nde mọ kò na, lí nẹ tū gọ, nẹ mọ yala we ti nẹ. Nẹ mọ de ẹwọ, foi nẹ mọ meka se di mọ, nẹ de kọ mọ, nẹ mọ nẹ 'banda fọlọ do kọ mọ iko ni, ma 'banda nóló nganda wena, nẹ ma nẹ gẹ nẹ ni, nẹ mọ ba... we ke ma gẹ se di, nẹ ma gọnọ sanga te ngbe sũ, nẹ ma ọ nẹ poussière ni. Nẹ mọ to ma, nẹ mọ mọ ngo 'bo nẹ. Mọ kọ we te teka nde, nẹ mọ 'bo do li sũ, nẹ mọ.. ke mọ kọa we teke nẹ ni, mọ mọ se ngo 'bo nẹ ni. Mbe mọ nẹ 'bo nẹ ni, nẹ ngawi nẹ ni... te kọ mọ mọ ngo... mọ nẹ 'bo 'do nẹ ni, ma nẹ la tū bọa, nẹ te kọ mọ 'bélé vẹ, te dā ngawi savóe. Mọ wia te fọlọ do te mọ, fọlọ do otulu, ọ nẹ sá savóe ba wena ni, ki ni mi de ma dea.

– Kọ mọ tọa na, mọ ba kpangbọla, nẹ mọ hana... ní a mọ kifi do kpangbọla?

Dak : lí